

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor
Alternatív életstratégiák

KAPITÁNY ÁGNES
KAPITÁNY GÁBOR

Alternatív életstratégiák

TYPOTEX

A kötet megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

© Kapitány Ágnes, Kapitány Gábor, Typotex, 2014
Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

**A kötethez kapcsolódó videók webcíme:
<http://tinyurl.com/mh62lvf>**

A kötetet lektorálta:
A. Gergely András
Hoppál Mihály

ISBN 978 963 279 822 6

Témakör:
szociológia

Kedves Olvasó!
Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!
Újabb kiadványainkról, akcióinkról
a www.typotex.hu és a [facebook.com/typotexkiado](https://www.facebook.com/typotexkiado)
oldalakon értesülhet.

Kiadja a Typotex Elektronikus Kiadó Kft.
Felelős vezető: Votisky Zsuzsa
Főszerkesztő: Horváth Balázs
Műszaki előkészítés: Jutai Péter
Felelős szerkesztő: Marsi Mónika
Borítóterv: Kiss Barnabás
Készült a Multiszolg Bt. nyomdájában
Felelős vezető: Kajtor Bálint

Tartalomjegyzék

Bevezető	9
I. Alternativitás – mihez képest?	15
II. Főbb modellek	27
Tipikus foglalkozások, hivatások	28
Hitek	35
Civilek, kivonulók, koherens életűek	38
III. Közös vonások/elvek	45
IV. A fő értékek	61
Család	62
Szeretet, jóság, emberségesség	63
Hit, spiritualitás	66
Társadalmi igazságosság, demokrácia, szolidaritás	67
Empátia, tolerancia	69
Kooperáció, közösség	71
Pozitív gondolkodás, örömképesség	71
Szabadság, függetlenség, autonómia, saját út	72
Erkölcsei tartás, tisztesség, jellem, felelősség	74
Belső rend, egyensúly, belülről irányítottság	75
Tanulás, tudás, tehetség	77
Kultúra	79
Minőségeszmény	80
Munka, kitartás, akarat erő	80
Határozottság, szigorúság	81
Hagyományok, beágyazottság	82
Létebiztonság, egészség	83
Béke, biztonság, stabilitás	84
Egyéb értékek	85

V. Indíttatás. Mi tette őket „alternatívvá?”	89
Szülők	89
1. Művészet – hazulról	89
2. Értelmiség, középosztály	91
3. A szülők értékrendje	92
4. A szülői-családi sors tanulságai	95
5. Hatás-ellenhatás	96
6. „Vákuum”	97
Körülmények	98
1. Szegénység, hátrányos helyzet	98
2. Reakció a kivételezettségre, rászorulókkal való találkozás	99
3. Természeti környezet	100
Iskola	100
1. Tanárok	100
2. Az iskolatársak	104
3. Kihívások	105
4. Ellenhatások	105
5. Olvasmány- és egyéb művészeti élmények	106
Egyéb kulturális hatások	108
1. A művészet mint saját tevékenység visszahatása	108
2. Egyházi, vallási meghatározottság	108
3. Lázadó ifjúsági szubkultúra	109
4. A kor által reflektorfénybe helyezett hivatások vonzása	109
„Mesterek”	110
1. Szellemi mesterek hatása	110
2. Társak	112
3. Munkatársak, kollégák	112
4. További személyek	113
Sorsfordulatok	114
1. Gyógyulás	114
2. Paraszti élet mintája – a várossal szembeszegezve	114
3. Egyéb (például politikai körülmények, kultúrák találkozása)	115
4. Sorscsapás	117
VI. Nehézségek, konfliktusok, erőpróbáló helyzetek	119
Gyerekkor	119
1. Szegénység	119
2. Konfliktus a szülőkkel	119
3. Egyéb gyerekkori problémák	121
Iskola	121
A művészpályából adódó nehézségek	122

Szembesülés a társadalmi valóság nehézségeivel	124
1. Szembesülés a felelősséggel	124
2. A körülmények idegensége, „kivonulás”	128
3. Az emberi közeg	128
Értékrendi ütközések	130
1. Kultúrák ütközése	130
2. Egyéni értékrendek ütközése	131
3. Generációs ütközések	133
A magánélet mint problémaforrás	134
Korlátozottság	134
Hatalmi jellegű konfliktusok	135
„Belső” nehézségek	143
1. Döntési konfliktusok	143
2. Önpusztítás	144
3. Negatív élményfeldolgozás	145
VII. Élettanulságok, alapgondolatok	147
1. Optimizmus	147
2. Pozitivitás	148
3. Jó-Rossz egyensúly	148
4. Belülről vezéreltség, személyes célok	149
5. Emberi gazdagság	151
6. Tisztaság	152
7. Az adott lehetőségek elfogadása, egyensúly	152
8. Önfejlesztés, aktivitás, minőség	154
9. Kitartás célok mellett	156
10. Adás, segítség	157
11. Kölcsönösség, kommunikáció	158
12. Szabadság	160
13. Egyenlőség	160
14. Az Ember tisztelete, emberszeretet	161
15. Szerelem	163
16. A világ működésének törvényei, egyensúly a világgal	163
17. Nyitottság	164
18. Tudás	164
19. Természet	165
20. Alkotás, (alkotott) tárgyi környezet	166
21. Művészet	167
22. Szokások, hagyományok	169
23. Közösség	171
24. Nagyobb közösségek, haza, emberiség	171

25. Spontaneitás	173
26. Hit, Isten	174
27. Az élet lényegének keresése	174
VIII. Csomópontok	179
1. A modernizáció, urbanizáció következményei	179
2. Energia-, erőforrás-problémák	180
3. A munka	182
4. Individualitás	185
5. Emberi kapcsolatok	188
6. Iskola	190
7. Tudásmonopólium	191
8. Elidegenedett művészet	193
9. Összefüggések keresése	194
10. A civilizáció összeomlásának a lehetősége	195
Befejezésül	197
Felhasznált, hivatkozott szakirodalom	199
I. melléklet	207
Interjúvázlat	207
Alternatív értékek-életstratégiák	207
II. melléklet	209
63 portréinterjú	209

Bevezető

Mai korunk tele van súlyos ellentmondásokkal. Az urbanizáció negatív következményei, a természeti környezet veszélyeztetettsége, az élővilág diverzitásának csökkenése, az emberi kapcsolatok elszemélytelenedése, a szolidaritás és a kooperáció csökkenése, a szociális különbségek növekedése, marginalizált helyzetbe került emberek tömegei, az emberi képességeket gazdagító munkák korlátozott köre, a személyiség sokféleségét figyelembevevő oktatás ritka volta, a családi kapcsolatok fájdalmas sérülései... Szinte nincs olyan ember, akinek az életét mindez ne érintené. A változtatás fontosságát, szükségességét mindenki érzi. De mit is tehet érte? Könyvünk olyan emberek példáját mutatja be, akik mind-mind a maguk módján és eszközeivel, mindennapi életükkel, munkájukkal, attitűdjükkel, hitjükkel, hivatástudatukkal keresnek választ ezekre a kérdésekre. A tanult tehetetlenséggel szemben, az „én úgysem tehetek semmit” csalódottsága helyett a „belülről vezérelt” emberek útját követve próbálják megformálni életüket és környezetük életét. Felemelő és lelkesítő példák. A könyv több mint 200 interjú tapasztalatait összesíti, videó-interjúkat tartalmazó mellékletben pedig közvetlenül is megnézhetjük mintegy húsz interjú részleteit.

Ahány ember, annyiféle életstratégia. Ám a szociológia, jelentős redukciók kompromisszumát vállalva, rendre csoportokat, típusokat képez, s ily módon lehet létjogosultsága annak is, hogy életstratégia-típusokról, életstratégia-modellekről beszéljünk. De még ebben az értelemben is minden korszakban életstratégiák sokaságával találkozhatunk. Az emberiség fejlődésének, az állatvilágból való kiemelkedésének éppen ez az egyik titka: a diverzitás a tapasztalatok különbözőségével gazdagítja az emberi Nemet, amelynek egyik sajátossága, hogy a nyelv által állandó közvetlen visszacsatolás működik az egyes egyén és az emberi Nem egésze között, s így az egyéni tapasztalatok folyamatosan összemberi tudássá, a folyamatosan bővülő összemberi tapasztalatok pedig az egyéni tudás bázisává válnak. Minél többféle életstratégia van jelen a társadalomban, annál nagyobb az esélye a környezeti kihívásokhoz és az önmagunk által termelt nehézségekhez való sikeres emberi alkalmazkodásnak is.¹

A társadalom szervezete ugyanakkor bizonyos életstratégiákat preferál, másokat kevésbé tolerál, ismét másokat megenged, eltűr. Ez minden korszakban így van, hiszen ahhoz, hogy a különböző társadalmi működések összehangolt metarendszerként funkcionálhassanak, a gazdaság, a jogrendszer, a hatalmi-politikai viszonyok, a kultúra bizonyos összhangja szükséges (még ha ez az összhang többnyire konfliktusok sokaságával terhes is); és ez a relatív összhang

---

¹ Minderről bővebben lásd Kapitány–Kapitány (2007); az életstratégiákról például: Hankiss–Heltai (2010) is.

minden korban másképpen jön létre. Azokban a korszakokban, amikor döntően nem az összeomlás, válság, gyökeres átrendeződés jellemzi a társadalmi viszonyokat, tehát amikor egy-egy társadalmi formáció, társadalmi rendszer viszonylag tartós uralma érzékelhető, akkor rendszerint meghatározható, hogy melyek az uralkodó (az adott viszonyokkal adekvát, pontosabban viszonylag legadekvátabb, s ezáltal egyfajta főáramot képező) értékek, gondolatok, életformák, emberi viszonyulásmódok; ezek rendszeréből áll össze egy-egy korszak domináns világképe, értékrendszere, a későbbi korok számára az adott korszakot jellemző korstílus, stb. A domináns értékek-, gondolatok-, életformák-, emberi viszonyulásmódok alkotta „mainstream” számos eleme folytonosan változik, ugyanakkor vannak olyan elemek, amelyek igen tartósak. Az elmúlt évszázadokban Európában domináns szerepet játszó társadalmi formációt többnyire a haszonelvvel, a versenyeszménnyel, a piac, illetve a pénzgazdaság preferenciájával, az individualizmussal, a siker kultuszával szokták jellemezni – s bár ezek az elvek e társadalmi formáció történetében egymással is gyakran ütköznek, hol egyikük, hol másikuk érvényesül inkább, s természetesen más elvek is előtérbe kerülnek –, amikor a modern piacgazdaság térhódítása, illetve egyértelmű uralma a mainstream, akkor többnyire ezek az elvek (illetve ezek némelyike) is uralkodónak tekinthető. Ilyenkor az életstratégiák közül is azok válnak a mainstream részévé, amelyek ezekhez az elvekhez igazodnak, amelyeket ezek az elvek irányítanak. Kelet-, illetve Közép-Európában vagy Kelet-Ázsiában, ahol az elmúlt évtizedekben lezajlott rendszerváltás lényege per definitionem egy, a kapitalizmust sok vonatkozásban tagadó rendszerből (az úgynevezett „szocializmusból”) a kapitalista világrendszerbe való visszatagozódás, többnyire azokat tartják a „korszerű” életstratégiáknak, amelyek elfogadják a haszonelvet, a pénz- és sikerorientáción alapuló versenyszellemet és az értékrendszeri individualizmust, amelyhez a huszadik század közepe óta mind hangsúlyosabban egyfajta hedonisztikus élvezetkultusz is társul.² (A sikerorientációt olykor a teljesítményelv preferenciája helyettesíti; az individualizmus nem zárja ki közös érdekek megjelenítését és képviselését, és hedonista materializmusa csak az egyik formaváltozat, hiszen puritán és/vagy spiritualista korszakokkal váltakozhat;³ ám mindez ugyanabba a szemléleti rendszerbe illeszkedik, amely a modern európai polgári társadalom kialakulásának, hatalomátvételének, más földrészekre való kiterjedésének és uralmának évszázadait jellemzi.) A mai magyar társadalomban is ez tekinthető a domináns gazdasági aktorok, jelentős politikai erő és a média nagy része által sugalmazott mainstreamnek, még akkor is, ha persze hangot kapnak, s időnként jelentős politikai befolyásra is szert tehetnek ezzel ellentétes, ettől különböző érté-

2 Rokeach (1973), Rokeach (1984), Bell (1976), Bourdieu (1978), Inglehart (1990), Inglehart (1997), Kapitány–Kapitány (1983), Kapitány–Kapitány (2013/b), Wallerstein (1998), Schulze (2000), Hankiss (2002), Beck (2003), Debord (2006), Böröcz (2010), stb.

3 Weber (1982), Weber (1987).

kek, világgépelemek is. (Mainstream és alternativitás viszonya természetesen nem statikus, hanem dinamikus: egy mainstream szemléleti rendszer dominanciája idején is számos, eredetileg alternatívaként felmerült elemet olvaszt magába, és az sem ritka, hogy a mainstream jegyében született kezdeményezések válnak alternatívvá.⁴)

Ami az egyes ember oldaláról életstratégia, az a társadalom oldaláról integrációs modell lehet: a fent jellemzett elvek dominanciája azt is jelenti, hogy a társadalom domináns aktorai az ezen elvek alapján történő integrációt preferálják: az egyes egyének, csoportok integrációja annál sikeresebb és teljesebb lehet, minél inkább ezen értékek jegyében cselekszenek. Ám ez egyúttal azzal is jár, hogy azok, akiknek magatartását nem ezek az elvek, értékek irányítják, az integrációban hátrányba kerülnek, marginalizálódhatnak, és ez eléggé nagy tékozlás az emberi képességekkel és energiákkal. (Szerencsére azok, akik eléggé belülről irányított személyiségek, hogy számukra megfelelő életstratégiát kövessenek, megtalálják a lehetőséget arra, hogy a maguk módján, a maguk domináns értékei alapján integrálódjanak a társadalomba, s így az integrációnak is számos eleven csatornája van a domináns integrációs módokon kívül is.)

A domináns szemléleti formák és életstratégiák kiemelkedése és a diverzitás, az alternatív szemléleti formák és életstratégiák jelenléte együtt és egyszerre meghatározói a társadalom alakulásának. A „mainstream” – legyen rövidebb vagy hosszabb ideig uralkodó áramlatról szó – azért is adja át előbb vagy utóbb a helyét egy másik főáramnak, mert egyes elvek, értékek, gondolatok, viszonyulásmódok, életstratégiák dominanciáját (s ebből adódóan mások korlátozását, visszafogását, diszpreferálását) jelenti, s ez az egyoldalúság (még ha az adott mainstreamnek sok pozitív eleme van is) előbb-utóbb egyre több probléma, konfliktus forrása a társadalomban. Ezért *nincs olyan korszak, amikor ne lenne rendkívül nagy szükség a mainstream mellett az attól eltérő, s bizonyos vonatkozásokban azzal akár éppen szemben is álló elvek, értékek, gondolatok, viszonyulásmódok és életstratégiák jelenlétére, felmutatására, illetve ezek fenntartására.* Különös jelentőségre tesznek szert ezek az alternatív modellek akkor, amikor a mainstream

---

4 Mainstream és alternativitás dinamikus viszonyának érzékeltetésére elég, ha például arra gondolunk, ahogy a nagyvárosi kerékpározás egy majdhogynem különcségné számító, alternatív életformából mozgalommá, divattá, sőt mára sikeres üzletgá vált; vagy ahogy a fogyatékkal élőkhez való viszony változott: a korábbi mainstreamszemlélet a fogyatékkal élők életét alapvetően csak zárt intézmények falai közé terelve tudta elképzelni, s mára ez – nem utolsósorban néhány alternatív stratégiát követő szakember kezdeményezése nyomán – gyökeresen megváltozott, és széles körben elfogadottá vált a fogyatékkal élőknek a legkülönbözőbb „normál” élettevékenységbe való bekapcsolása. (Ezekből a példákból az is látszik, hogy a beolvadás a „mainstreambe” korántsem mindig negatív fejlemény.) Az ellenirányú mozgásra jó példa a politika világából az, ahogyan az államszocializmus utolsó éveiben az akkori rendszer „demokratikus” legitimálására létrehozott – tehát az adott korszak politikai mainstreamjének jegyében kezdeményezett – többes jelölési rendszert sikerült néhány esetben alternatív utak képviselétévé változtatni. Vannak olyan alternatív szubkultúrák, amelyeket maga a piac, illetve a mainstream média hozott létre, terjedésüket pedig mind a piac, mind a média elősegíti, üzletet vagy hírértéket látván „alternativitásukban”.

körül válságtünetek jelentkeznek (például amikor korunkban az egyoldalú haszonelv követés a természeti erőforrások öngyilkos pusztításába, az egyoldalú individualizmus a társadalom kohéziós erőinek csökkenésébe, szolidáris közösségeinek leépülésébe, a pénzgazdaság, a piaclogika egyoldalú uralma a társadalom egyéb alrendszerének – például a kultúrának – gyengülésébe, háttérbe szorulásába, az ember és a munka kapcsolatának súlyos egyensúlyzavarai, az egyoldalú sikerkultusz emberek sokaságának kihasználatlanságába, marginalizálódásába, frusztrációjába torkollik.)

Minthogy társadalmi rendszer-, társadalmiformáció-függő szemléleti sajátosságokról beszélünk, a mainstream értékszerkezete igazán gyökeresen csak akkor változik meg, ha más társadalmi alapviszonyok lépnek a jelenleg dominálók helyébe. Egy ilyen társadalom lehetőségét vázoltuk fel *A szellemi termelési mód* című könyvünkben.⁵ Az említett könyvben amellet igyekeztünk érvelni, hogy egy ilyen társadalmi alternatíva elemei már ma is kimutathatók, jóllehet a formációváltás csupán lehetőség, amelynek bekövetkezésére nincsenek garanciák. Nem biztos tehát, hogy a világ valóban ebben az irányban mozdul, ugyanakkor kétségkívül jelen vannak azok a szemléleti sajátosságok is, amelyek egy ilyen alternatívával adekvátak, főbb vonásainak megfelelőek. A mai mainstreamen kívül álló, azzal szemben álló életstratégiák egy része ebbe a modellbe sorolható. A mainstream alternatívájaként azonban minden korban igen sokféle életstratégia, értékrend, gondolatrendszer van jelen: ezek egy része egy későbbi kor mainstreamjét képviseli, annak mintegy előfutáraként; mások korábbi, vissza nem térő korszakok szemléletét hordozzák,⁶ ismét mások korábban sem voltak és a jövőben sem lesznek a „főáram” elemei. Minthogy a jövő megjósolhatatlan, a jelen szemléleti variációit vizsgálva nem lehet azt sem egyértelműen meghatározni, hogy egy szemléleti változat ezek közül melyik típushoz tartozik. Régi korok teljesen meghaladottnak vélt értékei, gondolatai is revitalizálódhatnak, s ami az új lényegének látszik, az is gyakran előreláthatatlan módon szintetizálódik egészen más alternatívákkal; az „új” gyakran éppen úgy jön létre, hogy egymással is versengő, nagyon különböző alternatív utak állnak össze egy új rendszerré. (Példaként gondoljunk a kereszténység kialakulására.) Az új általában integrálja a korábbi mainstreamet is, de a változás lényegéhez tartozik, hogy az addig domináns szemléleti rendszer elveszti mainstreamjellegét, és úgy integrálódik az újba, hogy a korábban meghatározó mozzanatok a továbbiakban alárendelt mozzanatként maradnak fenn.⁷

5 Kapitány–Kapitány (2013/b).

6 Minthogy az is gyakran előfordul, hogy egy, korábban a főáramhoz tartozó jelenség, szemléleti elem, gyakorlattípus kiszorul a „fősodorból”, „korszerűtlenné” minősül; de attól alternatívaként még továbbélhet (hogy az egyik legközismertebb példára utaljunk: ahogy a főáramból eltűnt „lovageszmény” élt tovább Don Quijote alternatív életstratégiájában).

7 Egy kapitalizmuson túli társadalomban is valószínűleg érvényesülni fog a versenyelv vagy a haszonelv, csak – ha ez a társadalom más alapokon fog szerveződni, akkor – nem ezek az elvek uralják a gazdaságát, a szemléletét, a mindennapi életstratégiáit.

Jelenleg tehát annyit vállalhat magára a társadalomelemző, hogy *regisztrálja, felmutatja* a mainstreammel szembeni különböző alternatívákat, anélkül, hogy bármit is prejudikálna ezek további sorsával kapcsolatban. Egy ilyen körképnek elsődleges társadalmi hasznossága az lehet, hogy az adott mainstream dominanciája idején *tudatosítja a lehetséges alternatívák jelenlétét*, hogy azok ne sülyedjenek a „hallgatás spiráljának” (az ún. Noëlle-Neumann effektusnak)⁸ örvényébe. Könyvünk célja nem több mint amit címe ígér: a mainstreamhez viszonyítva „alternatív” életstratégiák bemutatása.

A könyv anyagát szolgáltató kutatást az MTA Szociológiai Kutatóintézetének kutatóiként 2007-ben indítottuk el (az adatfelvétel 2011-ben zárult). Alternatív életstratégiákat, értékrendszereket követő embereket kerestünk, hogy velük alternatív szerepüket bemutató, kb. egyórás interjúkat készítsünk. Az interjúk döntő többségét a MOME (kisebb részét a Bálint György Újságíró Akadémia) hallgatói készítették. Kiinduló instrukciónk az volt, hogy keressenek környezetükben olyan személyeket, akik *az alapvetően haszonelvű, pénz- és piacorientált, individualista, a siker és a gazdaságilag mérhető teljesítmény kultuszával jellemezhető társadalmi mainstreamhez képest* bármilyen szempontból alternatív életstratégiát, gondolkodásmódot képviselnek; s készítsenek velük interjút a mellékletben közölt (lásd ott) interjúvázlat szempontjai szerint (illetve az interjú végén – az ún. hólabdamódszernek megfelelően – kérjenek javaslatot az interjúalany által ismert újabb, szintén „alternatív” életstratégiát képviselő személyekre). Miután ennél több megszorító mozzanatot (szándékosan) nem jelöltünk meg, a választott személyek igen különböző módon voltak „alternatívok”; egymással is erősen alteráló modelleket, értékrendeket, életmintákat képviseltek. Bár a kiválasztott mintasokaság nem reprezentatív és (már csak a személyek kiválasztásának módja miatt is) korántsem fedi le a társadalomban jelenlévő összes lehetséges alternatív életstratégia-modellt, a kutatás – a mintába került életstratégiák sokszínűségével – jó kiindulást jelenthet ezek feltáráshoz. Összesen 241, minimum 1 órás mélyinterjú készült különböző életkorú, lakóhely és foglalkozás szerint is eltérő helyzetben lévő férfiakkal és nőkkel. A mintába bekerült személyek „alternativitása” természetesen nem mindig egyértelmű. Mivel a kiválasztási instrukcióban körülírt sajátosságokkal jellemezhető „mainstream” maga is több elemből összetett, s az interjúalanyok kiválasztói gyakran ezen összetevőknek csak egyikét vagy másikat érezték lényegesnek, ahhoz viszonyítva kerestek „alternatívokat”, ennek következményeképp jó néhány interjúalany csak egyik vagy másik elem tekintetében képvisel alternatívát. Így aztán elég széles a skála és színes az összkép abból a szempontból is, hogy az interjúalanyok *milyen vonatkozásban* tekinthetők alternatív életstratégiák képviselőinek, s abból a szempontból is, hogy *milyen távolságban* vannak a mainstreamtől. Minthogy a különböző társadalmi csoportok között a valóságban mindig finom átmenetek érvényesülnek, a végül 228 fős

---

8 Noëlle-Neumann (1984).

minta⁹ ebből a szempontból eléggé jól leképezi a társadalomnak az életstratégiák tekintetében megvalósuló diverzitását. (Itt megjegyzendő, hogy nincs olyan ember, aki minden vonatkozásban a mainstream képviselőjének tekinthető, és az is ritka, hogy a mainstreamhatások egyáltalán ne hatnának egy-egy ember alakulására. Nem mindegy azonban a „mainstream”-jelleg és az alternativitás aránya; s ilyen értelemben – az alternatív jelleg hangsúlyos jelenléte esetén – van értelme „alternatív életstratégiák” megkülönböztetésének.)

Köszönjük A. Gergely Andrásnak és Fiáth Titanillának hogy értékes megjegyzéseikkel segítettek a könyvben kifejtettek továbbgondolását, A. Gergely Andrásnak külön köszönjük sokirányú lektori és szerkesztői javaslatait, s köszönetet mondunk Hoppál Mihálynak is támogató lektori véleményéért. Köszönet mindazon interjúalanyunknak, akik bizalmukkal megtisztelték az interjújuk készítőit, még inkább azoknak, akik vállalták e könyv nyilvánosságát és hozzájárultak, hogy a videointerjúkat tartalmazó mellékletben¹⁰ a könyv olvasói személyesen is megismerkedhessenek életük példájával. S köszönet az interjújuk készítőinek, hogy interjúalanyaik kiválasztásával ennyi értékes életpéldát tártak az olvasók elé.

---

9 Különböző, alapvetően technikai okokból a 241 interjúból 226 volt feldolgozható, két interjúkészítő ugyanazzal az alannyal készített külön-külön interjút, három felvétel viszont egyszerre 2-2 személlyel készült.

10 Köszönetet mondunk Solti Andreának, a PPKE szociológia szakos (MA) hallgatójának, aki közreműködött a könyv videointerjúkat tartalmazó mellékletének kivitelezésében, továbbá a 20. század hangja archívum és kutató műhelynek, ahol a kutatás anyagából 63 videointerjú került digitalizált formában elhelyezésre. A kötethez kapcsolódó videók webcíme: <http://tinyurl.com/mh62lvf>.

I. Alternativitás – mihez képest?

Ha megpróbáljuk összegezni a kutatás tapasztalatait, először is azt érdemes pontosabban körüljárni, hogy azok a személyek, akiket a kérdezők „alternatív életstratégiák” képviselőinek tekintettek, ők maguk miképpen és főleg mihez képest fogalmazznak meg eltérő álláspontot, mi az, amivel a mai társadalom jelenségei közül szembehelyezkednek, mi az, amit elutasítanak. (Az interjúalanyok kiválasztását ugyan meghatározták a „mainstream” körülírására tett kísérleteink, ám mint erre már utaltunk, az interjúkészítők személyes interpretációs különbségei ennek egyértelműségét – mi a „mainstream?” és ki az „alternatív?” – nyilvánvalóan csökkentették; a kulturális antropológiában pedig az utóbbi évtizedekben különben is egyre nagyobb teret nyert az a módszertani elv, hogy minden csoportba sorolás legfőbb kritériuma az önbesorolás, minden kategória esetében a döntő az, hogy a vizsgált csoport tagjai önmaguk milyen tartalommal használják az adott kategóriát: esetünkben így az az alapvető kérdés, hogy a kiválasztott személyek *miben tartják magukat „alternatívnak”,* – s ha annak tartják magukat, akkor – *milyen mainstreamhez viszonyítva?*) Néhányan az interjúalanyok közül eleve elutasították, hogy ők bármiben is „alternatívok” lennének, (ebben nyilván az is szerepet játszik, hogy az „alternativitás” konnotációi gyakran *radikális* szembenállást sugallnak, és ezzel az emberek jelentős része nem azonosul, s olyan is van, aki azért nem tartja magát „alternatívnak”, mert az számára valamiféle *marginális* pozíciót jelent); ám amikor az interjú arra kérdezett rá, hogy *milyen konfliktusokat, milyen problémákat, milyen negatív tendenciákat* látnak a mai társadalomban, a válaszokból körvonalazható, hogy azok a személyek, akiket mások (legalábbis kiválasztóik) ilyen vagy olyan szempontból „alternatívnak” tartanak, mivel szemben kritikusak (s ebből adódóan mihez viszonyítva képviselnek alternatívát) a mai társadalom domináns tendenciáinak tekintett jelenségei közül. (Ez közvetve egyébként azokról a válaszokból is kiderül, amelyeket arra a kérdésre adtak, hogy *milyen pozitív értékeket* tartanak fontosnak.¹)

Az ily módon bírált, elutasított jelenségek az alábbiak figyelembevételével összegezhetők.

1. Az egyes válaszadók között nagy különbségek vannak abban, hogy melyikük milyen problémákat, negatívumokat érzékel: itt igen széles a skála a *konkrét személyes élmények említésétől az általános, társadalomszintű össze-*

---

¹ Arra a kérdésre, hogy „Min változtatna, ha mindenható lenne?”, az interjúalanyok nagy része olyan választ adott, amelyből szintén jól körvonalazódik, hogy mivel állnak leginkább szemben a jelenre általuk jellemzőnek tartott viszonyok, magatartásformák, társadalmi jelenségek közül.

függéseikig. (Hogy pontosan milyenféle negatívumok kerülnek említésre, ezt rövidesen felsoroljuk.)

2. Nagy (alkati, személyiségfüggő) különbségek vannak abban is, hogy *ki mennyire toleráns* az ily módon problematikusnak ítélt jelenségekkel szemben, illetve mekkora szenvedéllyel utasítja el őket.
3. Természetesen jelentős eltérések vannak az okok keresésében is: *ki milyen okra vezeti vissza ezeket a negatívumokat* (egyének hibáinak tartja-e őket, egyes intézményi működéseket, társadalmi viszonyokat tekint-e alapvető problémaforrásnak, az egész társadalmi rendszer működését ítéli-e negatívnak, vagy az „örök emberi természet” megnyilvánulásait látja-e bennük).

Először tehát talán ezt érdemes röviden, vázlatosan felsorolni: *kétszázhuszonnyolc interjúalanyunk a jelenlegi társadalmi viszonyok milyen sajátosságait látja problematikusnak, mely (a mai korra általa jellemzőnek tartott) jelenségeket tartja társadalmi szempontból negatívnak? E kritikai megjegyzések (amelyekből a mai társadalom egyfajta problématerképe rajzolódik ki) néhány nagyobb problémakörbe rendezhetők:*²

A) A TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEKBŐL, HIERARCHIÁKBÓL, ELNYOMÁSBÓL SZÁRMAZTATOTT PROBLÉMÁK

- *igazságtalan alá-fölé rendeltségek*
- *lehetőségek egyenlőtlenségei*
- *a mobilitás hiánya, kasztosodás*
- *munkanélküliség*
- *kizsákmányolás*
- *nyomor*
- *az (igazi) demokrácia hiánya, gyengesége, a civil társadalom háttérbe szorulása*
- *hatalmi játszmák*
- *politikai manipuláció*
- *a (szabad) gondolkodás hatalom általi fékezése*

² Nem az interjúalanyokat tipologizáljuk tehát (mint ahogy a könyv további fejezeteiben sem), csak azt próbáljuk vázlatosan felsorolni (és némiképp tematikusan csoportosítani) ebben a fejezetben, hogy válaszolóink *milyen problémákra is reagálnak*. (A későbbi fejezetekben további szempontokból vizsgáljuk meg az interjúkat, sorra véve az interjúalanyok közös vonásait, elveit, értékeit, az indíttatásukban szerepet játszó tényezőket, az életútjukon felmerült főbb *nehézségeket, konfliktusokat, és az élettanulásként leszűrt alap gondolatokat*. Egyedül a második fejezetben található az olvasó valami tipológiafélt, ám ez sem az interjúalanyok tipológiája, hanem annak áttekintése, hogy kiválasztóik, az interjúk készítői elsősorban milyen életterületeken, milyen jellegzetes szerepekhez kapcsolódóan kerestek és találtak általuk „alternatív életstratégiájúnak” gondolt interjúalanyokat. Az utolsó fejezetben pedig azokat a tématerületeket emeljük ki, amelyek körül leginkább sűrűsödnek a gondolatok és érzelmek, azokat a *csomópontokat*, amelyeken keresztül a főáram és az alternatív életstratégiák viszonya leginkább megragadható.)

- az egyes társadalmak közti egyenlőtlenségek (a nagyhatalmaknak való kiszolgáltatottság)

Az „alternatív életstratégiát” követők egy része tehát az egyenlőtlenségek világával, az egyenlőtlenségekbe beletörődő, sőt, olykor azok létrehozására is törekvő életutakkal szemben képvisel alternatívát. Ezeket a problémákat természetesen mások is látják, sokan helytelenítik is, interjúalanyainkat e vonatkozásban az különbözteti meg, hogy ők mindezt nem tartják a társadalmi lét elfogadandó velejáróinak, s olyan életet igyekeznek felépíteni, amelynek szerves része az általuk negatívnak látott jelenségek megszüntetése, csökkentése érdekében kifejtett aktivitás is.

B) A FOGYASZTÓI TÁRSADALOM PROBLÉMÁI

- pazarlás, túlfogyasztás
- környezetszennyezés
- erőforrások felélése

A „zöld” ideológiát képviselőknél, az ökológikus gondolkodás elkötelezettjeinek³ immár három-négy évtizede terjesztett társadalomkritikája, érveik s az általuk összegyűjtött tények mozgósító hatása mára igen széles körhöz jutott, s különösen áll ez az értelmiségre, amelyből válaszadóink (és általában az alternatív életstratégiákra mintákat adók) túlnyomó része kikerül.⁴ Elsősorban éppen az erőforrások pusztítása, a túlfogyasztás következtében hangoztatja (nagyon) sok interjúalany az „utolsó előtti” – vagy éppen: az „utolsó utáni” – „órában/percben vagyunk” tételét, próbál aktívan tenni, másokat is befolyásolni e káros folyamatok ellenében, bár egy részük már elkerülhetetlennek látja a katasztrófát (s ez akkor is az interjújuk legpesszimistább mozzanatai közé tartozik, ha e katasztrófától közülük sokan az újjászületést, az emberiség megtisztulását várják).

Míg az egyenlőtlenséget kárhóztatók nagyrészt „a fejlődéselv”, a társadalom haladásába vetett hit jegyében fogalmazzák meg véleményüket, a fogyasztói társadalmat viszont sokan konzervatív nézőpontból marasztalják el, az értékvédelem jegyében, és gyakran összekapcsolva ezt a szerintük „elpuhító”, „a társadalom morális tartását fellazító” elvek és életstílus elutasításával.⁵ Néhányan éppen a *túl liberális nevelést* tartják a mainstream egyik legnegatívabb hatású vonásának.

3 Lásd például: Lányi (2007), Lányi (2010), Novák (2011), Rosta (2009), Terbe (2012).

4 Természetesen alternatív életstratégiák nem csak az értelmiség körében jellemzőek (legfeljebb más társadalmi csoportok kevesebb reflektivitással, önreflexióval választják ezeket az utakat).

5 Lásd például Molnár (1996).

C) PROBLEMATIKUS EMBERI MAGATARTÁSFORMÁK

Már a fenti álláspontokban is jelen lehetett olyan attitűd, amely a negatívnak érzett társadalmi állapotok mellett az egyes emberek magatartását is okolja ezekért az állapotokért. Másfelől viszont amikor interjúalanyaink egy-egy magatartásformát marasztalnak el, ez is lehet közvetlen társadalomkritika, hiszen egyrészt a társadalmi állapotokban összegződnek az egyes emberek döntései, cselekvései, másrészt az egyes emberek magatartása is sokszor az adott társadalmi viszonyok következményének tekinthető. Mindenesetre ebbe a csoportba azokat a megjegyzéseket soroltuk, amelyekben a válaszadó egyes, negatívnak minősített *emberi magatartásokkal* szemben határozza meg a maga eszményeit. Ilyen magatartásformák:

- a passzivitás, erőtlenség
- az elkényelmesedtség
- a felelősségáthárítás
- az önfegyelemhiány
- az önismerethiány
- a túlságos ragaszkodás a (materiális) dolgokhoz
- a (magyar társadalomra többek által jellemzőnek gondolt) panasz kultúra és (a világ által nyújtott) örömeinek befogadására való képtelenség, az életörömhány

A korrumpált társadalom (tehát természetesen a struktúra) kritikája, de az ilyen viszonyokhoz idomult emberi magatartás elutasítása is, amikor

- a „kijárási” célelértést, ügyeskedést kárhóztatják.

Végül az állásfoglalások egy nagy csoportja olyan emberi magatartásokat bírál, amelyekkel az emberek közvetlenül egymás ártalmára lehetnek. A leggyakrabban említett ilyen negatívumok:

- az őszintétlenség, hazugság
- és az intolerancia, előítélet, gyűlölet

Az itt felsorolt véleményekben a fent említetteknek megfelelően nem mindig választható külön az egyes emberek negatív tulajdonságaitól való elhatárolódás egy olyan társadalmi „mainstream” kritikájától, amely kedvezhet ezeknek a negatív tulajdonságoknak. A következő válaszcsoporthoz egyértelműen az *interperszonális kapcsolatok* szintjén próbálja megragadni a kor negatívumait. (Ezek mélyebb okát, terjedésük fő magyarázatát továbbra is lehet a korszak társadalmi viszonyaiban keresni, de maguk a válaszadók olyan mozzanatok sorolnak, amelyeket emberi gyengeségeknek, illetve az emberi kapcsolatok sorvadásának, zavarainak tulajdonítanak.)

D) PROBLÉMÁK AZ INTERPERSZONÁLIS KAPCSOLATOK SÍKJÁN

Az interperszonális kapcsolatok szintjén a legfőbb elutasított magatartásformák:

- az *egoizmus, individualizmus, a kíméletlen önérvényesítés, a karrierizmus, a kivagyiság, a versengés*, illetve ehhez kapcsolódva:
- a *kompromisszumkészség hiánya*

A másik embert csak versenytársként kezelő individualizmust még többen próbálják arról az oldalról megragadni, hogy mi hiányzik belőle. Ennek jegyében beszél az interjúalanyok sokasága:

- *közösség hiányáról, a szolidaritás, az egymásra figyelés és a felelősség hiányáról.*

(Van, aki az egymásra figyelés, a felelősség hiányát

- a kellő „alázat” hiányaként fogalmazza meg.)

A következmények felől közelítik meg az interperszonális kapcsolatok problematikusnak látott alakulását, akik

- a *bezárkózást, magányosságot,*
- a *családok szétesését, a családi szerepek gyengülését,*
- az *érzelmi kiüresedést,*
- a *szeretet-nélküliséget, az agresszivitást, embertelenséget* emlegetik, *egyéb negatív cselekedetek*

gyakoriságát hangsúlyozzák.

E) A KORSZAK SZEMLÉLETÉT VÉLEMÉNYÜK SZERINT DOMINÁLÓ (ÉS ÁLTALUK NEGATÍVNAK LÁTOTT) ÉRTÉKEK A KORRA JELLEMZŐ SZELLEMISSÉG

Ám ugyanazokat a jelenségeket, amelyeket az emberi magatartások, kapcsolatok szintjén az egyén önmagára való koncentrálásaként, növekvő egocentrizmusként lehet (morális) kritikával illetni, némileg más hangsúlyokkal egyfajta „korszellem” számlájára is lehet írni. Ez esetben döntően már nem az egyének, hanem a körülmények a felelősek; „mainstreamként” a korra jellemzőnek tartott szellemiség kap bírálatot.

Az egyik vélemény típusban még szétválaszthatatlan az egyéni erkölcsi tévút meg a „korszellem” felelőssége. E vélemények hangoztatói a társadalomban

- a *lélektelenség, anyagiasság* eluralkodását emelik ki.

Másoknál már inkább a kor szellemisége marasztaltatik el, amelyet szerintük

- a *pénzhajsza, pénzorientáltság* ural,
- a *túlhajtott, lélektelen, idegőrlő munka* jellemez (amelyet többen illetnek a „*daráló*”, „*mókuserék*” kifejezésekkel).

Ugyancsak sokan említik (az állandóság, tartósság értékeivel szemben tért hódító)

- *gyorsaság, túlpörgés és túlzott jelenorientáció negatívumait.*

Néhányan azt nehezményezik, hogy

- *a munkát a kelletténél jóval kevésbé értékeli a kor,*

mások azt tartják kiemelendő negatívumnak, hogy

- *a „mennyiség”(elv) uralkodik a „minőség”(elv) fölött.*

Ez az utóbbi ítélet átvezet a vélemények egy következő típusához.

F) ÁTFOGÓBB CÉLOKHOZ VALÓ KAPCSOLÓDÁS HIÁNYA

Többen az emberek értékrendjében, annak zavaiban keresik a problémák okait. Erkölcsi szinten, a kor embereinek morális meggyengülésében ragadják meg azt, amitől elhatárolják magukat, de ez egyúttal a „korszellem” megítélése is, hiszen ha nemcsak egyes emberek erkölcsi gyengeségéről, hanem általános kortendenciáról van szó, akkor ez a korszak egészét is minősíti. Ilyképpen jelölik meg korjellemzőként

- *az értékbizonytalanságot, „morális válságot”,*
- *a világ átlátásának, illetve a világ változtatására irányuló céloknak a hiányát, a kor dekadens jellegét.*

Néhányan ezen belül konkrétan is meghatározzák, hogy a morális alapproblémát milyen értékek háttérbe szorulása jelzi a számukra elsősorban. Ilyen

- *a hagyomány elhanyagolása, a szerves fejlődés hiánya,*
- *a haza iránti elkötelezettség csökkenése,*
- *a vallástól, a spiritualitástól való eltávolodás.*

Vagyis általában annak hiányát konstatálják, ami bármely etika tartalmát meghatározza: az egyén (az egyén léptékét meghaladó) magasabb célokkal való összekapcsolódásának hiányát. (Ami a korábban említett szolidaritáshiány, felelősség hiány, közösség hiány oka is lehet.)

G) MINŐSÉGHIÁNY, IGÉNYSZINTCSÖKKENÉS

- *a szellemi értékek leértékelése*
- *az igénytelenség, felszínesség terjedése/terjesztése (például a média felszínessége)*
- *az információáradat agresszív özönlése, a média által közvetített értékek eluralkodása⁶*

⁶ A „média” ezekben a szövegösszefüggésekben általában a *televízió* csatornáinak (s esetleg még a nyomtatott sajtó, és elsősorban a bulvársajtó orgánumainak) összességére utal.

- az *uniformizálódás*, a *külsődlegesség*, a „*kívülről irányítotttság*” és a „*tömegember*” dominanciája
- az emberek *tudatlansága*, *gondolkodásképtelensége*, *kulturálatlansága*

Az összes eddig felsorolt véleményről elmondható persze, hogy alternatívítása *erkölcsi alapú is*, számára erkölcsileg is kifogásolható jelenségekkel szemben keres más utakat.

H) ÁLTALÁNOS, RENDSZERSZINTŰ TÁRSADALMI NEGATÍVUMOK

Már az eddigiekben is láthattunk olyan véleményeket, amelyek a kor egészének szellemiségére vonatkoztak. Néhány interjúalany azonban még mélyebbre igyekszik hatolni, és a kor szellemiségét is meghatározó egy-egy alapelvben, illetve a társadalmi lét egy-egy eluralkodó és „túlfutó” tényezőjében látja a „végső” vagy legfőbb okot. (Legalábbis az adott interjúban ezt emeli ki.) Ilyenek:

- A *nagyvárosi lét negatívumai*, az urbanizáció túlfutása.
- A *túlnépesedés*.
- A viszonyok általános eldurvulása, az *erőszakossá vált világ*.
- A *megosztottság, széthúzás*. (E megfogalmazás kicsit különbözik a fent említett szolidaritáshiány, versengés emlegetésétől, bár a bírált „széthúzás” eredménye, lényege hasonlóképpen a társadalom fragmentálódása, az emberek egymással való szembekerülése. De itt az is hangsúlyt kap, hogy maga a társadalom szerveződik rosszul: itt a magyar társadalom hagyományos megosztott jellege, a sokak által a magyar történelemre jellemzőnek tartott – a minden társadalomban jelen lévő megosztottság mértékét sokak szerint messze meghaladó – széthúzás, kompromisszum-, megegyezés- és megértésképtelenség, a *politikai kultúra* felelőssége kerül előtérbe.)

Vannak, akik a negatívumokat rendszerkritikává emelik, és a világban uralkodó társadalmi-gazdasági formáció alapjait kérdőjelezzik meg, azokat teszik felelőssé a negatívnak ítélt jelenségek szaporodásában. Ezt jelenti

- a *haszonelvűség* mindenekfelettségének kritikája,
- a *kapitalizmus* döntően negatív megítélése.

Ez a vélemény típus olykor a rendszer egyes összetevőit nevezi meg a negatívumok okaként, illetve e részjelenségeken keresztül ragadja meg a rendszer sajátosságait. Ez történik, amikor a válaszoló

- az *amerikanizálódás* negatív következményeit,
- a *neoliberalizmus* dominanciáját,
- a „*multikat*”, vagy a *technokráciát*

marasztalja el.

- A *piacgazdaság* mára kialakult formájának közvetett kritikája, amikor a *közvetlen csere* visszaszorulását nehezményezik (ami persze egyúttal az

interperszonális problémák, az emberi kapcsolatok gyengülésének jelei között is említhető).

- Aki interjúalanyaink közül a „vadkapitalizmust” emlegeti, az általában mást állít, mint azok az interjúalanyok, akik jelző nélkül bírálják a kapitalista szisztémát. A „vadkapitalizmus” kritikusai többnyire nem a rendszer egészében látják a hibát, hanem azt hangsúlyozzák, hogy a rendszer működése a perifériákon (s így Magyarországon is) eltorzul; a negatívumok e nézőpontból nem a rendszer működésének, hanem a fejletlenebb körülményeknek tulajdoníthatók.

S végül jó néhányan anélkül fordulnak szembe a negatívnak látott jelenségekkel, hogy azok okát meghatároznák, vagy akár csak magukat a jelenségeket egy absztraktabb szinten „nevesítenék”. Az ő esetükben a mainstreamtől való elhatárolódás

- a rossz közérzetben, a világállapot domináns jellegének negatívként érzékelésében fejeződik ki.

Az ezen fejezetben felsoroltakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy amikor interjúalanyaink a jelenlegi viszonyok kritikáját adják, ez részben a mainstreamtől való elhatárolódást jelent (például a haszonelvűség mindenekfelettségének elutasítása esetében, vagy amikor a pénzhajszát, a túlhajtott versengést, a túlzott jelenorientációt, az eluralkodó individualizmust, a „kívülről irányítottagságot”, az amerikai minta utánzását, a média fokozódó igénytelenségét vagy az egyenlőtlenségek elfogadását bírálják). Más esetekben olyan negatív jelenségeket nehezményeznek, amelyek nem hozhatók ilyen közvetlen kapcsolatba a mai mainstream értékrenddel, életstratégiákkal (sőt, sokan a mainstream képviselői közül is negatívnak tekintik őket), de – esetleg történelmi korszakokon átnyúló tendenciák következményeiként – kétségkívül ott vannak a jelen aggasztó jelenségei között. (Ilyen például a környezetpusztítás, a nyomor, az urbanizáció túlfutása, az értékbizonytalanság, az emberek passzivitása, elkényelmesedése, a politikai manipuláció, a hazugság, a tudatlanság, a felelőtlenség, az agresszivitás, intolerancia, széthúzás, a világ átlátásának hiánya.)⁷ Ám ez utóbbiaknál sem

⁷ Az interjúalanyok által jelzett problémák nagy része az *egyenlőtlenségektől* (például: Bourdieu [1978], Bourdieu [2000], Ferge [2010], Havas-Liskó [2006], Ladányi-Szelényi [2002], Neményi [1999], Szalai [2002], Szalai [2007], Szívós-Tóth [2012]), az *ökológiai problémáktól* (Lányi [1999], Lányi [2010], László [2009], László [2010]) vagy az *urbanizáció problémáitól* (Csanádi-Csizmady [2002], Csanádi-Ladányi [1992], Csizmady [2008], Csanádi-Csizmady-Olt [2012], Szirmai [1988], Szirmai [2007]) a *médiamanipuláción* (Antalóczy [2006], Angelusz-Tardos-Terestyéni szerk. [2007], Bajomi Lázár [2006], Bourdieu [2001], Breton [2000], Császi [2002], Császi [2003], Garnham [2000], Gerbner [2000], Kirschner [1998], McQuail [2003], Terestyéni [1995]) és az *elmagányosodáson* (Albert-Dávid [2007], Albert-Dávid [2012], Fülöp [2007], Hankiss [2005], Kucsera [2012], Utasi [2004]) az *életmód egyéb válságtünetein* át (Hankiss-Manchin-Füstös [1978], Kopp [1996], Kopp-Kovács [2006]) a *globalizáció ellentmondásaiig* (Beck [2003], Beck [2005], Böröcz [2010], Inglehart [1990], Inglehart [1997], Kapitány B. [2002], Niedermüller et als. [2008], Wallerstein [1998]) a társadalomtudományi szakirodalomban is megjelenik.

zárható ki, hogy amikor a válaszadók ezeket *mint a jelen negatívumait* érzékelik, felvetik annak lehetőségét, hogy esetleg az uralkodó felfogásnak is van felelőssége abban, hogy ezek a jelenségek szaporodnak, esetleg más korszakoknál nagyobb mértékben vannak jelen (különbözik nem éreznék ezeket a *jelen* legszembetűnőbb negatívumainak). Így végül is a felsorolt negatívumok a „mainstream” általuk kritikusan szemlélt vonásai közé tartoznak: ezek azok az általuk negatívnak érzékelt tendenciák, amelyekkel szemben ők „alternatívát” próbálnak képviselni.

A kritikus álláspont persze nagyon különböző gyökerű lehet. Triviális igazság, hogy az idősebb generáció tagjai közül sokan minden korban hajlamosak „az idők megromlását” érzékelni, a mindenkori fiatalok pedig gyakorta abban hisznek, hogy az ő feladatuk az „elődeik által elrontottak” helyrehozatala, megjavítása lesz. A mindenkori jelen ugyanakkor minden eszményhez képest is túl tökéletlen; ezért a legkülönfélébb oldalakról elmarasztható. Ami a jelenrel szemben kritikus egyes interjúalanyok számára az általuk kívánatosnak tartott irányba mozdulna, más (és más szempontból kritikus) interjúalanyok szempontjából továbbromlást jelentene: a hazaszeretet vagy a vallási elkötelezettség sokak által kívánatosnak tartott növekedése mások szerint az intolerancia továbbnövekedéséhez is vezethet (bár természetesen korántsem szükségképpen vezet ehhez!); a demokrácia erősödése egyesek álláspontja szerint magával hozhatja (bár természetesen korántsem szükségképpen hozza magával) az elkényelmesedés fokozódását, a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése a fogyasztás kiszélesedése révén fokozhatja a környezet pusztítását, a közösségek erősödése az egyéni gondolkodás korlátozását. Bár világos, hogy mindez nemcsak hogy nem szükségszerű, de az a hazaszeretet vagy vallási hit, amelyet igazán értékesnek lehet nevezni, sohasem intoleráns; az igazi demokrácia nem elkényelmesít, hanem fokozza az emberek aktivitását; az igazán erős közösségek azok, amelyek teljesen szabadon hagyják szárnyalni tagjaik gondolkodását, s az egyenlőtlenségek csökkenése is végbemehet anélkül, hogy az emberek a környezet szennyezésében válnának „egyenlőbbekké” – s így az egyes válaszadók kritikájának igazságai nem oltják ki egymást. Az is világos, hogy akik a jelen viszonyait kritizálják, számos kérdésben egyáltalán nincsenek közös platformon. Tehát nem lehet úgy felvetni a kérdést, hogy az egyik oldalon áll a jelen „mainstreamje”, a másik oldalon az „alternatívok”: az alternatívok *különböző oldalakról* fogalmazzák meg a jelenlegi viszonyokra vonatkozó kritikájukat. (Mint ahogy a „mainstream” sem *egy*, hanem *különböző*, sokszor egymással is ellentétben álló tendenciák összessége, ami éppen *kívülről*, a vele szemben alternatívát keresők szemszögéből látszik egyetlen entitásnak.) Később eljutunk majd oda, hogy e különböző kritikák bizonyos szempontból mégis erősítik egymást (és bizonyos elvekben találkoznak is egymással), de legalább annyira jellemzőjük az egymástól különbözőség. Nemcsak politikai értelemben, hanem értékrendi szempontból, életstratégiák szempontjából is lehet például konzervativizmusról, liberalizmusról, anarchizmusról beszélni, s a fenti kritikák között nem nehéz észrevenni, hogy melyik fogalmazódik meg értékrendi konzervativizmus, melyik értékrendi liberalizmus, vagy éppen értékrendi anarchizmus jegyében. Ahhoz, hogy kellőképpen megérthessük az alternatív életstratégiák

társadalmi jelentőségét, feltétlenül szükséges, hogy világosan lássuk: mindegyik értékrend meghatározott (objektív) értékek védelmét, képviselését jelenti, s (például politikai képviselésük során) ez ugyan eltorzulhat, negatív arcát mutathatja, a társadalomnak – éppen a mindenkori domináns irányok egyoldalúságainak kiegyensúlyozására – nélkülözhetetlen szüksége van mindegyik képviselésére. Ugyanakkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy egyik interjúalanyunk sem szorítható be a „konzervatív”, „liberális”, „anarchista” stb. kategóriákba, az ezekhez tapadó egysíkú képzetek kalodája túl szűk, nem alkalmas a gazdag személyiségek, összetett nézőpontok besorolására.

Érdeemes figyelembe vennünk, hogy maga az „alternativitás” is eltérő jelentéssel bír a különböző korszakokban, abból a szempontból is, hogy míg a hatvanas évektől a nyolcvanas évekig terjedő periódusban az „alternativitás” elsősorban különböző szubkultúrákhoz való tartozást jelentett, politikai és/vagy életmódközösségek „másként gondolkodását”, az utóbbi két évtizedre ebben a tekintetben is az individualizáció a jellemző: az alternatívának mondható életstratégiák most jóval inkább *egyének egyéni* („izmusokként” már csak ezért sem értelmezhető) *életstratégiái*.

A mainstream tendenciák az individualizáció felé terelnek,⁸ az egyének egyre kevésbé tudnak szubkultúrákkal azonosulni, a csoportidentitások széttöredeznek,⁹ inkább az jellemző, hogy az egyének állandó csoportváltoztatással, életstílusváltásokkal, a különböző identitások közötti válogatással az egyénre jellemző életstílus- (és élelve-) kombinációt hoznak létre.¹⁰ Ennek viszont az a következménye, hogy a mainstreammel szembeni alternativitás is inkább az egyének szintjén fogalmazódik meg.¹¹ Persze ezeknek az egyéneknek a ha-

8 Ez a kiteljesedő tőkés társadalom érdeke: egyfelől a közösségi kötődések felszámolása (ha azok ütköznek a profitmaximálás meghatározta érdekekkel), másfelől az egyének kötöttségeiből kiszakadt individuumokká tétele, akik ebben az individualitásukban válhatnak ideális fogyasztóvá, korlátok nélkül „mozgatható” munkaerővé. Ennek viszont az is a következménye, hogy míg korábban a közösségi identitások talaján nagy metaközösségekben (nemzetekben, közös érdekű osztályokban, egyházakban, pártokban) jelentek meg az alternativitás lehetőségei, ma ez is sokkal inkább az egyének szintjén kerül előtérbe.

9 Muggleton (2005).

10 Bennett (2005).

11 Ez persze megint ellentétes a mainstream érdekekkel. A globalizált (nemzeti, kulturális, osztály- stb. kötődések feloldására törekvő) domináns érdekek szempontjából nem *akármilyen* individualizáció az ideális, hanem az olyan individualizáció, amely *kompatibilis* ezekkel az érdekekkel. Jogosan állapíthatja meg Garcia-Ruiz és Michel: „Az egyének a globalizált világban meghatározott elsődlegessége számos félreértésen és kétértelműségen alapul. A szóban forgó individuumok nem azonosak azzal, amely abból a folyamatból alakul ki, melynek során az autonóm szubjektumok megszabadulnak a közösségi kötöttségektől. A közkeletű felfogás szerint a mai individualizációt a modern individualizációra vonatkoztatják, illetve azzal legitimálják. Ezek azonban igencsak különböző jelenségek. A napjainkra jellemző individualizáció nem igazán autonóm egyéneket termel, hanem sokkal inkább olyan individuumokat, akik hozzáidomulnak a közösség azon új formáihoz, amelyeket a globális piac elvárásaihoz igazítottak.” (Garcia-Ruiz–Michel, 2013, 127.) Az idézett szerzők ezután azt mutatják be, miként zajlik az ilyen „kompatibilis individuu-

tása példájuk révén sokakra szétsugárzó lehet. (Bizonyos értelemben illik rájuk az alternatívítás elemzői között egy időben elterjedt „morális vállalkozó” kategóriája.)¹²

Akár közösségi formában, akár egyéni példa formájában jelenik meg azonban az alternatívítás, abból a szempontból sincsenek éles határok a mainstream és az „alternatívok” között, hogy utóbbiak megjelenését, hatásuk terjedését – miként az imént említett individualizáció esetében is – sokszor éppen a mainstream mechanizmusai, csatornái (piac, média stb.) segítik, és miután megjelentek, gyakran fel is szívják, magukba építik azokat. A lényeg az, hogy „ki kit integrál”:¹³ az „alternatíva” a mainstream egy új színévé válik, vagy megtöri annak dominanciáját.

E fejezet bevezetésében hangsúlyoztuk azt is, hogy az egyes interjúalanyok között nagy a különbség abban is, hogy ki *milyen mértékben* áll szemben a fennállóval (sokan közülük annak csak egyes részmozzanatait utasítják el), mások az egésznek látják rossz irányban haladni (s e kettő között számos fokozat is elkülöníthető). Van, aki toleráns természete folytán a negatívnak látott jelenségekhez is megértő attitűddel közelít (őrájuk nem mondhatjuk, hogy *szemben állnak* a mainstreammel, csak *különböznek* tőle), más prófétai indulattal ostromozza a negatív jelenségeket; és sokan e tekintetben is különböző közbülső fokozatokat képviselnek.

Mindezek a megfontolások átvezetnek a következő fejezethez, amelyben megkíséreljük számba venni az alternatív életstratégiák interjúinkban megjelenő *modellvariációit*.

---

mok” termelése az olyan, hagyományosan közösségi területeken is, mint a vallási közösségeké. Az alternatív életstratégiákat követő egyének éppen ezzel a „kompatibilizálással” állnak szemben (olykor tudatosan, olykor csupán ösztönösen védve autonómiájukat).

12 Becker (1974).

13 „A posztindusztriális és posztmateriális átalakulás egyaránt a kapitalizmus keretében zajlik, s az alternatív mozgalmak is a kapitalista fejlődés mindent átható valóságában az életszférák elkülönülése közepette működnek. Ennek logikája (...) áthatja a fejlett társadalmak mindennapjait és az eredeti alternatív értékek terjedését, illetve felszívásával és fogyasztói termékekké alakításukkal alárendeli őket a piac logikájának. A posztindusztrializmus és posztmaterializmus tendenciái ezért – bár megváltoztatva egyes összetevőit, mély nyomokat hagynak korszakunk képén – nem határozzák meg annak alaptermészetét”. (Bozóki-Sükösd, 1991) <http://mek.oszk.hu/02000/02003/html/nter1887.htm>, utolsó letöltés 2013. június 20. Az idézett szerzők állítása mindmáig érvényes: a különböző alternatívák nem változtatták meg döntően a mainstream alapjául szolgáló domináns társadalmi viszonyokat. De – s már csak ezért is érdemes különös figyelemmel fordulni az alternatív életstratégiák felé – ez sem örök és megváltoztathatatlan törvény.

II. Főbb modellek

Nem feledkezhetünk meg arról, hogy kutatásunkba olyan személyek kerültek be, akiket az interjúkészítők (a megadott szempontok szerint) valamilyen szempontból a mainstreamhez képest „alternatívnak” minősítettek. Ennek következtében amiről közvetlenül információt kapunk, az az, hogy *fiatal felnőttek (többségükben egyetemi hallgatók) egy csoportja* ma milyen életstratégiákat, milyen személyiségeket érez alternatívnak. Az elemzés ennek egyes modelljeit tudja elkülöníteni. Persze ennek alapján megfogalmazhatunk olyan hipotézist, hogy az itt megjelenő modellek jelen lennének egy országos reprezentatív mintában is (bár egy ilyen mintában nyilván további modellekkel is találkozhatnánk).

A modellekhez sorolás egyik (kemény) változója az *életkor*. (A nemnek is lesz szerepe, de csak más változókkal együtt.) A középiskolás korú fiattól a nyolcvanas éveiben járó idősebb emberig minden nemzedék képviselve volt,¹ és az egyes válaszadók „alternativitását” egymástól megkülönböztető egyes sajátosságok kifejezetten nemzedéki jellemzők voltak. Egy másik szempont, ami a modellekhez sorolást meghatározta, a *foglalkozás vagy hivatás*. (Egyeseknél már a választott foglalkozás olyan, amelynek vállalását az interjúkészítő a mainstreamtől eltérő életstratégiának érezte, másoknak nem foglalkozásuk, hanem a hivatalos foglalkozás mellett, illetve nem foglalkozásszerűen végzett tevékenységük az, ami „alternatívnak” minősül. A közös elem, hogy akik foglalkozásuk alapján kerültek a mintába, azok is kivétel nélkül erős *hivatástudattal* űzik az adott foglalkozást.) S a modellekhez sorolás szempontja természetesen az *értékrend* is (amelynek eltéréseire már az előző fejezetben utaltunk).

Az interjúalanyok kiválasztását az esetek nagy részében a *tisztelet* motiválta. Néhány esetben ugyan az „alternatív” az interjúkészítő számára egyszerűen a „különc” szinonimája volt, de ez mindössze egy-két interjúra érvényes. Volt néhány más kultúrából érkezett interjúalany: az ő kiválasztásuk részben a „kuriózumnak” köszönhető (bár az eltérő kultúra nézőpontja sokszor arra is alkalmasnak bizonyult, hogy jelezze a saját kultúránkban érvényesülő fősodor relativitását, nem magától értetődő voltát, megkérdőjelezhető vonásait). A túlnyomó többség viszont egyértelműen olyan embereket keresett, akiket nemcsak atipikusnak, hanem valamilyen szempontból kiválónak, példaadónak, az átlag fölé emelkedőnek, a „mainstreamhez” képest annál gazdagabb és/vagy értékesebb és/vagy vonzóbb életstratégiát követő embernek ítélt.

---

1 A legfiatalabb interjúalany tizenhét, a legidősebb nyolcvanhét esztendő volt.

TIPIKUS FOGLALKOZÁSOK, HIVATÁSOK

Ez az attitűd is megnyilvánult abban, hogy milyen foglalkozások – vagy pontosabban: milyen hivatások – körében keresték elsősorban interjúalanyaikat. Sok közöttük a *művész* (a szuverén alkotók személete általában független lévén a mindenkori mainstream egyoldalúságaitól); a *tanár* (a diákjaikban mélyebb nyomot hagyó, az átlagból kiemelkedő tanárok éppen azon sajátosságaikkal emelkednek ki a többiek közül, amelyek eltérőek az átlagostól, a szokásostól); az *önkéntes, karitatív tevékenységet végző* (hiszen ezek az emberek kötelezően nem elvárható többletfeladatokat vállalnak magukra; az ilyen emberek értelemszerűen olyan korokban válnak „alternatívokká”, amikor a karitativitás nem általános, nem „mainstream”). Hasonlóképpen kerülnek a kiválasztottak közé különböző mozgalmak *aktivistái*, illetve *jogvédők* is. (Utóbbiak, csakúgy, mint a *szociális munkások*, nagyrészt eleve olyan feladatokat végeznek, amelyeknek lényegükhöz tartozik a gyakran a „mainstream” okozta igazságtalanságok, hátrányok korrigálása.) Ugyancsak nagy számban szerepelnek a mintában *gyógyítók* (elsősorban *természetgyógyászok*, tehát a hivatalos orvosláshoz képest eleve „alternatív” módszerek alkalmazói;² *pszichológusok*, és olyan orvosok, akik a mindennapi gyógyító tevékenységükön kívül külön is vállalnak valamilyen ügyet). Az egészséges életforma terjesztőiként több *sportág oktatója* is lényegében ebbe a csoportba tartozik. Bekerülnek a mintába *szerzetesek* is (különböző vallások szerzetesei): a szerzetesség minden korban többletvállalást jelentett, s a szerzetesi életvitel következetes betartása egyúttal az eltérés is volt a mindenkori mainstreamtől, (hiszen a szerzetesi kivonulás sosem válhatott „mainstreammé”, és a társadalom fősodrát gyakran éppen a szerzetesség – illetve az átlag fölötti hivatástudattal megáldott papság³ – figyelmeztette nemkívánatos túlzásaira, zsákutcáira). Hasonló okkal az interjúkészítők néhány *filozófust* is beválogattak a válaszadók közé. *Vállalkozókkal* is találkozhatunk az interjúalanyok között, ezek azonban szinte kivétel nélkül olyan vállalkozások, amelyeket alapvetően nem a profitorientáció mozgat (bár egyesek ilyen szempontból is sikeresek közülük), hanem valamilyen közhasznú cél megvalósítása. Végül néhány olyan foglalkozást említhetünk, amelynek lényege a *természet egyes elemeivel való közvetlen foglalkozás*, a természetben élés; őket az elidegenedett ipari társadalommal, a városi léttel alteráló életforma iránti vonzalom, tisztelet juttatta a kiválasztottak közé.

1. A *művészek* nagy száma nyilván abból is adódik, hogy az interjúkészítők túlnyomó többsége egy művészeti egyetem hallgatója, így számukra természetes, hogy interjúalanyaikat saját életkörükből, a számukra

2 E gyógyítók egy része – akárcsak a korábban sorolt önkéntesek, aktivisták – gyakran valamilyen keresőfoglalkozás mellett végzik tevékenységüket, ami azonban számukra (és az őket kiválasztók számára is) jóval meghatározóbb a „főfoglalkozásnál”, személyiségük sokkal inkább meg tud benne jelenni.

3 Mintánkban néhány ilyen pap is szerepelt.

szakmai és emberi szempontból egyaránt orientáló (többnyire idősebb) kollégák (illetve művésztanáraik) köréből válasszák. De nem csak ők választanak ilyen interjúalanyokat. A művészek, mint erre fentebb utaltunk, eleve a szuverén alkotói alapállás megtestesítői, az új alkotásával valamilyen mértékben mindig alternatívát képeznek a fennállóval szemben – az új formákkal kísérletezők, új stílust teremtők különösen –; s közülük sokan társadalmi kérdésekben is megfogalmazzák „különméleményeket”, kritikusan szemlélik a jelen viszonyait. Azok a művészek, akiket interjúkészítőink kiválasztottak, ezen felül többnyire életformájukban és szemléletük egészében is eltérnek a mainstreamtől. Egyrészt az életük jóval telítettebb esztétikummal, mint ez általában szokás, hangsúlyos benne az alkotás, a szuverén gondolkodás- és életforma; a művészek nagy része nincs, vagy a foglalkozások nagy részénél kevésbé van betagozódva a társadalmi hierarchiába; s az esztétikai szempontok – például a haszonelvűséggel szemben – a mindennapi lét egészen másfajta megszervezését is igénylik.⁴ Környezetükre is a személyiséget kifejező, szuverén ízlést tükröző tárgyak átlag feletti sokasága, a hangsúlyosan esztétikus elrendezések, tárgy- és térkompozíciók a jellemzők. Az ő életükben a művészet és a mindennapi lét kapcsolata sokkal szorosabb, s ez gyakran azt is jelenti, hogy a világot jóval tágabb perspektívából szemlélik. A művészi alkotás mindig kapcsolatba hozza az egyént a világ mélyebb törvényeivel (ahogy az egyik interjúalany megfogalmazza: „a művészet segít a lét gyökereihez való visszatalálásban”),⁵ s ez sokaknál a mindennapokban tapasztalt felszínesség elutasításával is jár. A művészi sűrítés gyakorlata által számos művész nyelvi megfogalmazásaiban is tömör, lényegkiemelő módon fogalmaz; s közülük jó néhányan azért is kerülnek be a mintába, mert e megfogalmazásaik folytán tisztelőik a lényeglátó „bölc” imázsát társítják hozzájuk. (Azok, akiket mint „filozófusokat” említettünk az interjúalanyok között, ebben a tekintetben hasonló szerepet játszanak.) Az alkotói attitűd többeknél a jövőorientáltságot is erősíti, hangsúlyt ad a pozitív jövőkép igényének. A megszólaltatott művészek közül több sokoldalú, különböző területeken, vagy legalábbis különböző műfajokban fellépő alkotó: e tulajdonságuk a túlzott specializáció kritikája is. Minthogy a művészi alkotás szellemi értékek rendszerére épül, s ezek kincsesládát gyarapítja, a meginterjúvált alkotók többnyire a társadalomban domináló (vagy legalábbis dominálónak tartott) haszonelvűség markáns ellenlábasaiknak mutatkoznak. A kreativitást sokan játékoságnak élik meg, nem is egy megszólaló művész a gyermekség (késő öregkorig való) megőrzésének fontosságát hangoztatja. Jó néhányan az elidegenedett városi léttel szemben a kreatív alkotói létet a természettel való összhangban látják igazán megvalósíthatónak,

4 A művészet eszközeinek használati lehetőségeiről lásd: Bodóczy (2012), Cosovan (2009), Csíkszentmihályi (2009).

5 Lásd 68. interjú.

s ez természetközelibb életet, egyeseknél egyfajta kivonulást is jelent. A falu, a vidék preferálása ezeknél a művészeknél a kulturális hagyomány fokozott tiszteletével, az annak tulajdonított hangsúlyos jelentőséggel is együtt jár. Végül egyes művészek életében abból a szempontból is szembetűnő a mindennapi élet és a művészet szorosabb kapcsolata, hogy a társadalom egyes problémáinak megoldásában is a művészet eszközeit mozgósítják: felhasználják a művészet gyógyító, terápiás hatásait, konfliktuskezelő potenciáit,⁶ a szociális problémák enyhítésében felhasználható lehetőségeit.⁷

2. A tanárok közül, mint említettük, olyan férfiak és nők kerültek a mintába, akik (vagy az interjúkészítő személyes tapasztalatai, vagy ismerősei ajánlása alapján) kiemelkednek egy-egy tanári karból; diákjaik kedvencévé, mesterévé, akár példaképévé is válnak.

E tanárok közös jellemzője az átlagosnál erősebb *hivatástudat*. Valamennyien rendkívül szeretik szakmájukat, életenergiájuk nagy részét befektetik. Szenvedélyesek, *motiváltak*, ezáltal magukkal ragadják hallgatóikat. Amit tanítanak, az vagy a mai napig is *kíváncsisággal* tölti el őket, vagy belőle új s új inspiráció felé kanyarodnak. Mindez azzal jár, hogy miként lenni szokott, saját dinamikájuk, nyitottságuk ragad át diákjaikra is, *érdekessé* téve azok számára mind az oktatottakat, mind magát az oktatót. A merev tananyagátadással szemben e tanárok mindig *új módszereket* vetnek be az érdeklődés felkeltésére, a megértés fokozására. *Kellő rugalmassággal idomulnak a mindig változó helyzetekhez*, és sokan az *egyes diákok személyiségéhez* is külön-külön kulcsokat keresnek/találnak. Tekintélyük van, de általában *nem tekintélyelvűek*; kritikai véleményükkel példát adnak arra, hogy diákjaik is merjenek, tudjanak kritikusak lenni. Ezzel egyúttal elismerik azt is, hogy a serdülőkor (és a fiatal felnőttkor) természetéhez

6 Különösen színházművészeknél szembetűnőek a társadalmi kérdésekhez való közvetlen visszacsatolás kísérletei. Idesorolhatjuk a playback színházak törekvését az egyéni élet eseményeinek közös élménnyé tételére és feldolgozására (az elmagányosodást erősítő általános trendekkel szemben), s ezt az eszközt krízisintervencióban is alkalmazzák (legutóbb például a 2010-es iszapkatasztrófa károsultjainak segítve az őket ért traumák feldolgozásában). Idesorolhatjuk a Baltazár Színház erőfeszítéseit, sérült emberek számára is megadva az alkotás és a katarzisz lehetőségét. De említhető a Krétakör Színház művészeinek azon akciója is, amikor egy falu lakóinak kínáltak eszközöket a településen jellemző konfliktusok feldolgozására, kezelésére.

7 A tárgytervező művészek körében terjed (és az interjúalanyok által is említésre került) a szociális problémákra reflektáló *szociális (illetve inclusive) dizájn*, amely a tárgyalakotást, a tervezői kreativitást a *l'art pour l'art* esztétikumtól afele tereli, hogy a tervezők olyan megoldásokon gondolkozzanak, amelyek közvetlenül is könnyebbé tehetik a különböző hátrányos helyzetekbe kényszerült egyének, csoportok életét. Lásd például: Barcza (2011), Szentpéteri (2010). Ugyancsak terjed és több interjúban is lelkes támogatást kapott a *fenntarthatóság* szemlélete a tervezői munkában, az olyan dizájn, amelyben a környezetkímélés, az újrafelhasználható anyagok alkalmazása, a költségtakarékos, de „emberbarát” megoldások kerülnek előtérbe. Lásd: Barcza (2011), Ferkai (2009). Ebben a szemléletben kiemelt jelentőséget kap a *lokalitás*, a helyi adottságokhoz és szükségletekhez való alkalmazkodás követelménye is.

tartozik a lázadás, s annak nem leverését, hanem konstruktívvá tételét tekintik feladatuknak. Többnyire az oktatói hivatástudaton kívül nevelői hivatástudattal is rendelkeznek, olykor katartikus helyzetek teremtésével segítik egy-egy diák átlendülését személyiségfejlődése kritikus pillanatain. Mindehhez a művészekéhez hasonló *kreativitásra, alkotóképességre* is szükségük van (egyeseke ezt úgy fogalmazzák meg, hogy a jó tanár egyúttal jó színész, jó dramaturg és jó rendező is), és többre közülük az oldott légkört teremtő *játékosság* is jellemző. Gyakran élnek azzal az eszközzel, hogy *saját tapasztalataik példáját* tárják hallgatóik elé, vállalva azt is, hogy gyengeségeik is napvilágra kerülnek. (Ezáltal a nehézségek, hibák, kudarcok szükségyszerűségének tudatosításával is segítenek a fiataloknak identitásuk kialakulásának általában nem könnyű folyamatában.) Igyekeznek *erkölcsi mintát* is közvetíteni: föléemelkedni az alantasnak, saját gyakorlatukban kerülni mindent, ami hazugság vagy hipokrizis (hiszen az ezekre különösen érzékeny fiatalok körében minden egyéb erőfeszítésük kárba veszne, ha ezen a vizsgán elbuknának.)⁸ *Elfogadják a vélemények pluralizmusát*, nem erőltetik rá a tanulókra saját véleményüket, ugyanakkor *nekik maguknak mindig határozott véleményük van*, hiszen ezzel lehet példát adni arra, hogy fontos, hogy az embernek legyen – önálló – véleménye, s azért álljon is ki. Ahogy egyikük fogalmaz: „minden tanár választhat, hogy gondolkodtat-e, vagy végrehajthat nevel”. Talán legfőbb közös sajátosságuk, hogy a fentiek következtében is hallgatóik azt érezhetik: ők fontosak oktatójuknak, és ami ebből következik: *van fontosságuk, jelentőségük a világban*. (Ami természetesen e jó pedagógusok esetében sosem jelentheti a diákjaik szeretetéért, elismeréséért való önalárendelő ácsingózást.) Ellentétben azokkal a tanárokkal, akik rejtik tanítványaik elől ismereteiket, e pedagógusok mindent igyekeznek átadni tudásukból. Mindennek következtében ezek a kiemelkedő tanárok nemcsak tanártársaikhoz képest képviselnek pozitív alternatívát diákjaik szemében, hanem egyúttal egyes, a társadalomban domináns modellekhez képest is: a bemutatott sajátosságok közvetett *kritikái a hierarchikus szemléletnek, a versenyelv, a másokkal szemben érvényesített individualizmus mindenekfölöttiségének, a személyi sajátosságokra érzéketlen piaci kiválasztódásnak*.⁹

8 A korábban említett „filozófusok” tekintélye is hasonló alapokon nyugszik; sok tekintetben ők is hasonló „tanárai” azoknak, akik az alternativitás példái közé választották őket.

9 Néha közvetlenül meg is fogalmazzák, hogy mivel szemben képviselnek alternatívát. (Van, amikor keserűen, például abban az esetben, amikor egy középiskolai tanár arról beszél, hogy elavultnak érzi magát, mert ma „az ügyeskedés kap nagy teret”; ha az ember „mutatja magát”, ez többet jelent, mint a tényleges teljesítmény; a fiatalok ezek között a körülmények között a túlélésre játszanak, a minimumteljesítésre építenek. [103. interjú] Egy másik tanár, aki azt hangsúlyozza, hogy fontosnak tartja, hogy morált, emberi tartást is adjon a diákjainak, ehhez hozzáfűzi, hogy „lehet, ez ma már múlt századias”. [70. interjú]) Az a mainstream nagy súlyának következménye, a mainstream nagy felelőssége, s még inkább felnöveli az „alternatívok” jelentőségét, hogy éppen ezeknek a példaadó tanároknak kell azt érezniük, hogy nem ők a „korszerűek”. (Jóllehet korántsem idős, megkeseredett emberekről, hanem frissen, nyitottan gondolkodó pedagógusokról van szó.)

3. A következő hivatáscsoport az *önkénteseké, aktivistáké*. Közöttük igen sok fiatal, huszonéves található. Túl azon, hogy az ifjúkor általános sajátja az, hogy a fiatal ilyenkor helyét, az értelmes cselekvés lehetőségét keresi, a jelenkorban (örvendetesen) növekedni látszik az ilyen tevékenységet vállaló fiatalok aránya. Az esetek többségében a hivatalos munkalehetőségek között nem talált, értelmes, felemelő, lelki egyensúlyteremtő tevékenységforma *választásáról* van szó (bár persze a nem pénzért végzett, de a társadalomnak és egyénnek is hasznos munka a magas munkanélküliség idején egyfajta „menekülési út” is lehet az aktivitásszükséglet és az önbecsülés megtartására). Több aktivista explicit módon ki is fejt, hogy az alternatív jelleg a munka általuk használt fogalmára is érvényes. A hivatalos munkák nagy részét elidegenedettek, agyonbürokratizáltak, társadalmi hasznosságától elszakítottak látják, s ezzel szemben találnak egyensúlyra, kielégülésre olyan önkéntes munkákban, amelyek *karitatív* jellegűek (tehát segítő funkciójuk, társadalmi *hasznosságuk* közvetlenül érzékelhető); *kreatívak* (tehát az ember nem egy lélektelen végrehajtó gépezet csavarjaként, hanem aktív egyéniségként tud benne megnyilvánulni); olyan munkában, amely mivel önkéntes, ezért *optimális mennyiségű*, az egyén energiáit nem kizsigerelő tevékenység, és többnyire kooperatív is, megadva az egyénnek a *közösség* mind ritkábban átélhető élményét is. Mindezeknek köszönhetően e szabadon választott (s ezáltal a szabadság érzését is közvetlenül sugárzó) munka *értelmes és örömmel végzett*, az egyént ilyen módon fiziológiailag is közvetlenül jutalmazó munka. Ugyanakkor többen tudatos szembenállást is megfogalmaznak a *munkanélküliséggel*, az egyén képességeit herdáló „*rabszolgamunkával*”, vagy a munka olyan öncélúvá váló önkéntes túlhajtásával, amit a „*work-alcoholism*” fogalma takar. Bírálattuk a kapitalizmus állandó növekedéskényszerével összefüggő, magasan pozicionált, de túlhajszolt, az egész életet a munkának alárendelő életforma, illetve az emberek nagy részét értelmetlen, szellemi-lelki kielégülést nem nyújtó, a személyiség sajátosságaira érzéketlen tevékenységekbe kényszerítő foglalkoztatási formák kritikája is. Megfogalmazzák, hogy – az agyonhajszolt menedzserek által jelképezett (de sokkal többek által követett) úttal szemben – jóval kevesebb pénz is elég lenne a magas életszínvonalhoz, ám a növekedésre épülő rendszer ezt a választást a mainstream munkaformákban nem teszi lehetővé. A jelen társadalomban ugyanakkor adva vannak olyan csatornák, amelyeken keresztül azok, akik aktívan keresik céljukat, megtalálhatják az alternatív munkavégzés lehetőségét. S egyáltalán nem csak „idealista” altruistákról van szó. Számos önkéntes, aktivista nagyon is *gyakorlatias* megfontolásból, kézzelfogható hasznú, bizonyítható értelmű feladatokat keres, s talál meg a karitatív szervezetekben, szociális munkásként, vagy különböző érdekvédő, jogvédő mozgalmak-

ban és intézményekben. Egy olyan társadalomban, amelyet a felelőtlenség aggasztóan széles körű elterjedtsége jellemez, az is fontos szempont sokak számára, hogy átélhessék az önként vállalt *felelősség* súlyát, ami legalább annyira emelője az egyénnek, mint terhe; s rendszerint a résztvevők egymás iránti *kölcsönös tiszteletével* is együtt jár. Azt is többen hangsúlyozzák, hogy ezekben a munkákban nincs korlátozó munkaszerződés, s ez *függetlenségérzést* is biztosít, továbbá nem kell betagozódni hivatali hierarchiákba, a főnöknek a beosztott fölött túlhatalmat biztosító főnök-beosztott viszonyokba, tehát az egyén önértetét nem kezdik ki az egyenlőtlenség negatív hatásai sem.

Az e csoportba sorolható személyek elsősorban tehát *a társadalom foglalkoztatási rendszerének* főáramával, hivatalosan preferált munkaformáival szemben „alternatívok” (legyen szó akár a nagymértékben elbürokratizált és alkalmazottjait időnként agyonterhelő állami, akár a munkavégzők képességeit, energiáit gyakran szintén szélsőségesen kizsákmányoló magánszektor által kínált munkalehetőségekről); s gyakorta tevékenységük tartalmával is e foglalkoztatási rendszer kritikáját nyújtják.

A munkanélküliek körében végzett szociális munka, a sérült emberek támogatása például arra adott válasznak is tekinthető, hogy a társadalomban uralkodó *versenyelv, piaci logika, teljesítménykényszer* kiszelektálja azokat, akik nem felelnek meg az ezen elvek szerint szerveződő világnak (vagy hátrányban vannak e világ logikája szerint). Az ilyen kiszorulókat támogatása, életük értékesként elismerése, speciális értékeik hangsúlyozása a teljesítményelv, a mindenkire fölé helyezett haszonelv indirekt kritikája is. A fellépés a kiszolgáltatottság különböző fajtái ellen,¹⁰ a gyerekek és egyéb kiszolgáltatottak védelmében (vagy akár az állatok kiszolgáltatottsága ellen szót emelve) a társadalom dezintegráltságával, atomizáltságával, az empátia hiányával való szembeszegülés is: *a „mindenkire szükség van”* szemlélete, a hajléktalanokkal, mélyszegénységben élőkkel vállalt szolidaritás egy humanisztikusabb, igazságosabbnak remélt világrendjegyében próbál szembemenni a mainstream szelektáló hatásaival. Hasonló eszmények vezetnek az önkéntesség azon formáit, amelyek más országok, szegénység, háború, betegség pusztította társadalmak embereivel vállalnak szolidaritást; ezekben az esetekben gyakran az a motiváció is jelen van, hogy kilépve a modern civilizáció világából, levetkezzék annak élet- és természetidegen, irracionálisan pazarló

---

10 Például: 7., 44., 67. interjú.

és enervált, dekadens jellegét, s *feltöltődjenek* a nehéz kihívások, az emberhez méltó nagy feladatok energiáival.¹¹

Gyakran az e csoportba soroltakhoz sok mindenben hasonló motívumok vezetnek azokat az említett *vállalkozókat* is, akik szintén közhasznú tevékenységnek kötelezik el magukat; a különbség csak az, hogy ők ezt nem elsősorban egy közösségbe csatlakozva teszik meg, hanem vagy maguk hoznak létre közösségeket, társulásokat, vagy pénzüikkel támogatják azokat, vagy egyedül tevékenykednek; s hogy a közhasznú tevékenységet egyes esetekben megpróbálják lehetséges megélhetési formaként is működtetni. E vállalkozások sikere vagy sikertelensége annak fokmérője is lehet, hogy a társadalom integrációs mechanizmusai mennyire biztosítanak lehetőséget a felsorolt alternatívaként felmerülő célok rendszerbe épülésére, illetve mennyire van átjárás vagy mennyire élesek a határok a piaci logikájú mainstream és az alternatív stratégiák között.

A segítők csoportjába sorolhatjuk a „*gyógyítókat*” is. Őket is a szolidaritás, a másokon segítés vezeti. „Alternatívvá” az teszi őket, hogy valamilyen sajátos módon, többnyire a hivatalos egészségügyi rendszeren kívül (és gyakran ellenszolgáltatás nélkül, valamilyen más, pénzkereső foglalkozás mellett) végzik tevékenységüket. (A viszonyítási alapot képező „mainstream” tehát az ő esetükben az egészségügyi rendszer fősodrát jelenti.¹²) Jelentős részben más kultúrákban létrejött megoldásokat képviselnek, ilyenek terjesztői közé szegődnek; e vonzalmaikkal közvetve a saját társadalom bírálóit is adják, amelyről úgy látják, a maga eszközeivel kevésbé tudja kezelni a problémákat (ebben a tekintetben attitűdjük – a saját civilizációjuk domináns rendszeréből való kivonulásuk – hasonló a más országokban feladatokat vállaló önkéntesekhez). A különbség az, hogy ők nem pusztán a maguk személyiségének megerősítését, energiáik feltöltődését nyerik a másik kultúrából, hanem annak előnyeit a hazai társadalomban is terjeszteni igyekeznek.¹³ Az erős hivatástudat és ezen keresztüli öntudat a művészekhez és a sikeres tanárokhoz hasonlóan őket is jellemzi, s annyiban is eltér a mainstreamhez sorolt gyógyítóktól, hogy míg az egészségügyi rendszerben a felelősség igen megosztott, az alternatív gyógyítók gyakran egy személyben vállalják magukra a felelősséget; e tekintetben – az ő „alternatív” jellegük olykor ezzel is jellemezhető – visszatérve azokhoz a szerepekhez, amelyek az egészségmegőrzés rendszerét az egészségügy

11 Az önkéntességéről lásd: Bartal–Kmetty (2011), Fényes–Kiss (2011).

12 Az egészségügyről lásd például Losonczy (1989).

13 Természetesen a kétféle segítőtévékenység hasznosságában nincs értékkülönbség; e tekintetben mindegy, hogy az általuk felkínált segítség más, balsorsú népek tagjait vagy saját honfitársaikat éri el.

(Foucault által meggyőzően leírt¹⁴ ipari és államhatalmi jellegű megszerveződése előtt jellemezték. Sok, a mintánkba került gyógyítóra nem ez a jellemző. Jó néhányan az egészségügyi rendszeren belül tevékenykednek; az ő „alternativitásuk” gyakran csak (a jó tanárokéhoz hasonló) fokozott hivatástudatukban, véleményüket mindig és mindenkiel szemben vállaló „nehéz ember” voltukban van. Egy következő említendő sajátosság, hogy a megkérdezett gyógyítók között szembetűnő a *holisztikus* szemlélet gyakorisága: a mintába került pszichológusoknak szinte mindegyike például az ember egészben való szemléletét, rendszerként való megközelítését képviseli, de a többi gyógyítóra is jellemző az ilyen szemlélet – s ez is alternatíva a gyógyításnak az emberi testet és pszichét, az egyes testi szerveket és működéseket még mindig nagyrészt külön kezelő mainstream-jéhez viszonyítva. Külön modellt képeznek azok, akik a gyógyító tevékenységek rendszeréből egy-egy célt kiemelve, arra *mozgalmat szerveznek, szervezetet, alapítványt stb. hoznak létre* (ezzel egyesítve a gyógyító, az aktivista – s egyes esetekben akár a vállalkozó – említett sajátosságait). Mint még később erről bővebben lesz szó, gyakran személyes, családjukban történt tragédiák, tapasztalatok vezeték őket erre az útra, de ők – s az interjúkészítők vélhetően éppen ezért tartották őket „alternatívoknak” – nem álltak meg a személyes nehézségekkel való küzdelemnél, hanem azt azonnal kitágították a hasonló nehézségekkel küzdőkkel való szolidaritás, az azoknak való segítségnyújtás útjává. S ez is valóban alternativitást jelent a mainstream szolidaritáshiányos, a társadalom tagjait atomizáló, az individualizmust túlfuttató tendenciáival szemben.

*

A további modellvariációk már nem egy-egy hivatásfajta-hoz köthetők.

HITEK

4. *A hit, a spiritualitás, transzcendencia iránti igény, a vallásos attitűd* az alternativitás egyik fajtája lehet egy szekularizált, gazdasági, társadalmi rendszerét minden transzcendenciától elválasztva formáló társadalomban. Mégis furcsa lenne „alternatívként” beszélni olyan életstratégiáról, amelynek különböző formái a társadalom tagjainak nagy részére jellemzőek. (S a jelen körülmények között már az sem érvényes, ami az államszocializmus idején, hogy az államhatalom, a hivatalosság vallásellenes lenne, s ez tenné a hívőket „alternatívává”.) Azoknak az interjúalanyoknak azonban, akiket elsősorban mélyen átélt vallásos

---

14 Foucault (2000).

hitük alapján választottak az interjú készítői az „alternatívok” körébe, e hiten kívül további megkülönböztető sajátosságaik is vannak. Egyrészt a spiritualitás mindegyiküknek fokozott belső harmóniát, vonzó (kiválasztóik számára is szembetűnő) *lelki egyensúlyt* ad. Ez nem minden magát hívőnek tartó ember sajátja, interjúalanyaink többségének azonban igen. Valamennyien olyan emberek, akik *teljes életükkel igazolják, mindennapi életükben gyakorolják elveiket* (tehát mélyen belsővé tették azokat, s elveik és gyakorlatuk ekképpen összhangban vannak – ez sem minden „vallásos” emberre jellemző). Többen közülük olyan *belsősséges hittel* élnek, amely a transzcendenciát közvetlen kapcsolatba hozza a mindennapi élettel, annak etikai tartalmát adva. Némelyek azt hangsúlyozzák, hogy a transzcendenciához való viszonyukban nekik nincs szükségük közvetítőkre, az *személyes vallásosság*, s vannak, akik azt is kiemelik, hogy az egyházak nem igazán szolgálják azt a hittel áthatott életeszményt, ami őket vezérli. Persze sokan az interjúalanyok közül aktív, „gyakorló” tagjai egyházuknak, sőt papok, szerzetesek is vannak közöttük; viszont ezeket az egyházi személyeket kiválasztóik – a fent említett sajátosságaiknak köszönhetően – paptársaik, szerzetestársaik közül is kiemelkedőnek, választott életútjukat nem szokványosnak, rendkívülinek tekintik. (Mint ahogy az is több interjúból kiderül, hogy az egyházzal, mint részben elidegenült szervezettel szemben egyesekben kialakult kritikai alapállás többeknél azért nem vezetett az egyháztól való elfordulásra, mert annak egyes papjaiban lelkesítő példára, az eredeti eszményeket közvetítő, igazi hívő „lelki pásztorokra”, példameberekre találtak. S a mintánkba került egyházi személyek jelentős része éppen ilyennek mutatkozik.) Hívő interjúalanyaink többségének közös vonása, hogy bár többen közülük „beleszülettek és belenőttek” vallásukba, nem tekintik azt készen kapott szabályrendnek, hanem erős belső motívumokat követnek: az igényt a *saját belső út* és a *belső rend* megteremtésére, a *transzcendenciával* való kapcsolatra, arra, hogy az egyén élete ne záródjék be az individualitásba, hanem *magasabb célokhoz* kapcsolódjék. Hogy a hit azáltal, hogy áthatja, *meg is emelje, nemesebbé tegye* a mindennapi létet. Akár tudatosan keresően, akár ösztönösen, mindannyiukban hatnak *etikai igények*; nem külső parancsok, hanem belülről kiküzdött rendezőelvek; a dogmatizmussal szemben a nyitottság jellemző rájuk. Többségük az eredeti evangéliumi üzenet, a „jó hír” jegyében az egyik létparancsnak tekinti azt, hogy „örömmel kell megélni az életet”, azt Isten adományának tekinteni, minden eleméhez szeretettel közeledni, ami persze *felelősséget* is magába foglal. Ennek a fajta vallásosságnak a kiegyensúlyozottsága két rossz véglettel, a világot „siralomvölgynek” látó, az életet szenvedésként felfogó alapállással és a felelősség nélküli hedonizmussal is szemben áll. Az eddig bemutatott modellek tagjai között is sok a hívő, akiket éppen

a hitük segít művészetükben, tanító vagy gyógyító tevékenységükben, a vállalkozásukhoz szükséges kitartásban. A társadalom mainstreamjével legfőképpen abban helyezhetők szembe, hogy távol áll tőlük annak *lélektelen materializmusa*, a minőséget nélkülöző *mennyiség-elvűsége*; mindenek feletti *haszonlogikája*; s többen meg is fogalmazzák közülük, hogy a mai társadalomban az emberek a külsőségekkel foglalkoznak (s a társadalom ebbe az irányba is szorítja őket), ahelyett, hogy a bensőjükben raknának rendet; s (reális önértékeléssel, önbizalommal) a test-lélek-szellem harmóniájára törekednének.

A többségükben keresztény hívők mellett szerepelnek az interjúkban buddhista, hinduista, muszlim és zsidó hívők is: a fent említett sajátosságok e különböző hitek követőinek általában közös jellemzői. Aki felnőttként úgy döntött, hogy felnevelő vallása helyett valamelyik – európai szemmel „egzotikus” – spirituális utat választja, abban nyilván munkált a saját civilizáció (és a felnevelő vallás, egyház) mainstreamjével való elégedetlenség is, a kiábrándulás annak kiüresedett formalizmusából, az egyházak dogmatizmusából (s ennyiben az ő attitűdjük is rokonítható a maguk feladatát távoli országokban megtaláló önkéntesekével). De valamilyen szempontból mindannyian „ugyanoda” érkeznek; ebben vagy abban a szemléleti rendszerben belső békére, etikai iránytűre, szeretetre-szolidaritásra és a transzcendencia felemelő érintésére találva. Az „orientalista” vallások és életgyakorlatok keresztény gyökerű felvállalói többnyire a vallások közti „békét” is megkötik: többen meg is fogalmazzák, hogy az ő hitükben, szemléletükben összefonódnak, egymást erősítik a keresztény és a (többnyire a maguk nyugati életviteléhez és szemléletéhez igazított) keleti tanítások.

5. Hívői nem csak vallásoknak lehetnek. Magasabb célokhoz világi eszmék követése is kötheti az embert. Több interjúalany a világi *humanizmus* (az embervoltra való büszkeség és a többi ember iránti felelősség) etikai alapállásában talál hasonló, belső egyensúlyt is adó életelveket, mint a vallásos hívők.
6. A valláshoz hasonló erős emocionális töltést ad sokaknak a *nemzeti elkötelezettség* is. Ha leválasztjuk erről a ma olyannyira felkorbácsolt politikai indulatokat, a nemzetet olyan közösségformának találjuk, amely magához vonja az ember identitásadó érzelmeit; több interjúalanyunk erős szenvedéllyel, bensőséges érzelmekkel beszél a nemzetéhez fűződő viszonyáról, amelyben benne van az egyént az individuális életkerekteknél tágabb horizontokhoz kapcsoló magasabb cél, a közösségért vál-

lalt felelősség,¹⁵ a nemzet érdekeiből levezetett etikai premisszák. Az ehhez a modellhez tartozó interjúalanyok nagy része a maga nemzethez tartozását mint beágyazottságot (anyanyelvébe, kultúrájába, lakó-környezetébe, felnevelő közösségébe való beágyazottságot), az ember természetéhez tartozásához hasonló módon éli meg, s szemléletükben a nemzeti érzések többnyire összefonódnak a természetesség, a hagyományokhoz fűződő szerves kapcsolat eszményével, a hagyományok továbbélésének igényével. Ezekhez kötődve ők is elhatárolódnak a *globalizáló mainstreamtől*, s annak a nemzeti érzésektől idegen (a nemzet érdekeivel pedig általuk szemben állónak érzékelt) elemeitől. Az általuk használt megfogalmazásokat sorolva: az individualizáció és az urbanizáció túlfutásával, a kulturális sokszínűség sorvadásával, a technokrata és haszonelvű szemlélettel, a neoliberalizmussal, a közösségek gyengülésével, az erőforrások pusztításával. A természetesség és a hagyományok továbbvitelének igénye kritikussá teszi őket a „túlpörgés”, a munkahajszja jelenségei iránt is.

CIVILEK, KIVONULÓK, KOHERENS ÉLETŰEK

Több más módon is megvalósulhat „alternatív életstratégia”.

7. Egy demokratikus hagyományokban szegényebb, önszerveződő közösségeitől a diktatúrák által megfosztott társadalomban a *civil szerveződésekben* való aktív részvétel, s főként az ilyenek kezdeményezése a szűkebb értelemben vett politikai magatartást is alternatív jelleggel ruházhatja fel. A mainstream itt a pártpolitizálást jelenti, s „alternatív-nak” azok látszanak, akik hangsúlyozottan „civilként” fogalmazznak meg társadalom- és hatalomkritikát; s akik elutasítva a pártok közti csatározásokat, állóháborúkat, azt képviselik, hogy az embereknek saját kezükbe kell venni sorsukat, s nem a pártok közvetítésével (és a pártpolitika – gyakran kölcsönös gyűlölködéshez vezető, a meglévő ellentéteket elmélyítő – módszereivel), hanem közvetlenül kell érdekeiket, illetve a különböző közérdekű ügyeket képviselni. Viszonylag sokan vesznek részt az interjúalanyok közül civil szerveződésekben, s még többen hangsúlyozzák ezek fontosságát.¹⁶

15 Sokan azok közül, akik valamilyen mértékben elfogadják a társadalom vertikális tagolódását, ezt úgy tudják összeegyeztetni az igazságosság eszményével, hogy az elit felelőségét hangsúlyozzák: „Az elit legfőbb szerepe az, hogy az élet élésére, az emberi helyzetekben való erkölcsi viselkedésre és az emberi szükségletek mélyítésére, finomítására és gazdagítására mintákat, példákat adjon, azaz kultúrát csináljon.” (Bibó [2004], 418.)

16 Például: 7., 35., 105., 109., 114., 159., 164., 171., 179., 180., 187., 206., 238., 241. interjúk. L.: Gerő (2012), Kondorosi (1998) és Kuti–Marschall (www.nonprofitkutatas.hu/letoltendo/kuti_marsall.DOC).

8. Míg a civil szerveződések azt az életstratégiát választják, hogy igyekeznek minél aktívabban részt venni a közügyekben, és ily módon mintegy „kívülről befelé” hatást gyakorolni a mainstreamre, sokan az ellenkező irányt, a „kivonulást” választva válnak alternatív mintaadókká. A „kivonuló” attitűdben többnyire az a vélemény tükröződik, hogy a társadalom magjában, a mainstream uralta terepen nem valósíthatók meg a kívánatos célok. Ez rendszerint olyan korszakokban válik jellemzővé, amikor az uralkodó viszonyok mind kevesebb vonzó vonással, jövőperspektívát adó tartalékkal rendelkeznek, de ugyanakkor kereteik túlságosan stabilnak látszanak ahhoz, hogy (közeli) lényegi változásban lehessen reménykedni. Victor Turner, aki a társadalmakat 1) az embereket (az eredeti összetartozás és egyenlőség szellemében) összekötő és a különböző, az igazságosság szellemét felelevenítő eszmények jegyében való megújulásra nyitott „*communitas*”, és 2) a különbségeket erősítő, a társadalmi viszonyokat stabilizáló (a civilizációk kialakulásával kialakuló és mind bonyolultabb szerkezetekben megvalósuló) „*struktúra*” kettőségében ábrázolja – s azt vallja, hogy az egyik komponens túlfutása mindig a másik erősödésének szükségességét hozza magával –, a „kivonulókat” a „*communitas*” képviselőiként jellemzi.¹⁷ A „kivonulók” egész életvitelükkel kifejezik, hogy más utat választanak, mint a főirány, de azért nem tűnnek pusztán individualista különcöknek, azért jelenthetnek vonzó példát mások számára, mert a választott életvitel valamiképpen az elveszettnek, visszaszorultnak érzékelt harmonikusabb állapot közös élményét és közös igényét mozgósítja. A mai „kivonulók” gyakran az urbanizáció negatívumaival helyezik szembe a maguk választott életformáját: a kivonulást nem mindig a szó szoros értelmében megvalósítva. (Vannak közöttük, akik vidékre, olykor még a falvaktól is távoli tanyákra költözve tudják megteremteni a maguk számára kívánatos „alternatív” életformát, mások viszont a városi közegben maradván törekszenek az – általában egyébként a vidéki léthez, annak többnyire némileg idealizált képéhez kapcsolt – *közöségibb-személyesebb, természetközelibb, a hagyományokra, a lokális értékekre, a kooperációra, a környezet védelmére épülő életvitel megteremtésére.*) A kivonulás nem ritkán a szó szoros értelmében is közösségi jellegű: egy-egy kis közösség (többnyire baráti családok közössége) együtt próbál meg felépíteni egy, meggyőződésük szerint tisztább, emberibb életformát.¹⁸ A „kivonulók” (akár földrajzi értelemben is valóságos a kivonulásuk, akár a városban maradván valósul meg) olyan eszmevilágot képviselnek, amely sok vonatkozásban a '60-as évek alternatív moz-

17 Turner (2002).

18 Különösen kedvező terepet nyújtanak ehhez egyes elnéptelenedett falvak, ahol a „kivonulók” zárt és teljes faluközösséget tudnak teremteni. Lásd például a somogyi Visnyeszéplak történetét.

galmaihoz kötődik. Ez a nemzedék előbb a hippie ideológia megjelenése által szegült szembe az ipari társadalommal és militarizmusával, a konformizmussal és konzumerizmussal, majd viszonylag széles tömegeik csatlakoztak a zöld mozgalmakhoz, lettek a környezettudatosság, a természetvédelem képviselői.¹⁹

A gondolatrendszer a kilencvenes évek konzervatív hullámával találkozáva a modernizmus kritikáját sok esetben összekapcsolta a népi-nemzeti szellemiség hagyományélesztésével és a vallási megújulás iránti vonzalommal is. A gondolatrendszer középpontjában a *haszonelvű mainstream kritikája* áll: elutasítása annak a szemléletnek, amely a természetet erőforrásnak tekinti, kizsákmányolja; az embert elidegeníti, természetellenes életformákba kényszeríti, képességeit eltorzítja, egyszerűsíti. Ezzel szemben fogalmazódik meg a természettel való egység, a természet tiszteletének eszménye, a diverzitás megbecsülése és védelme, amelyben a természeti diverzitás minta a társadalmi, emberi és kulturális diverzitás számára is.²⁰ Eszmény számukra a személyre szabott és közösségbe ágyazott, nem elidegenedett, az élet természetes alapértékeit felerősítő, azokat megbecsülő életforma. A függetlenség, a tág értelemben vett önellátás képessége. Az emberi alkotóképesség, az esztétikum és a kétkezi munka együttes kultusza.

A természetesség eszményítése gyakran puritanizmusban is megnyilvánul (a fenntartható fejlődés elvével összhangban a felesleges dolgok kiiktatását, a szükségletek önkéntes, belső meggyőződésből vállalt redukálását is jelenti). Mindezzel igen sokféle változatban találkozni, a szélsőséges (például még az ünnepeket is „feleslegesként” kiiktató) puritanizmustól az egész életből ünnepet csináló (a természet nagyszerűségét ünneplő) ritualizmusig. Egyes esetekben a „kivonulás” a „hivatalos” világtól való idegenség jegyében az ahhoz kötő kapcsolatok minimalizálására irányul, máskor egyszerűen az egészséges élet vágya vezérli. Van, amikor az elsődleges cél szépnek, de megtámadottnak látott értékek és életformák őrzése, s van, amikor felkészülés az egész civilizáció összeomlásának lehetőségére.

A különbségek folytán közülük sokan talán nem is fogadnák el, hogy közös nevezőre hozzák őket, hiszen lehet, hogy a vallásos és erős nemzeti elkötelezettségű „kivonuló” a hippie szemléletűekben a dekadens „túloldal” képviselőit látja, az alapvetően lázadó attitűddel bíró „kivonuló” meg tiltakozna az ellen, hogy neki bármi köze is lenne a „konzervatívizmushoz”. A közös vonások mégis szembetűnőek. Nem véletlen a szecesszió iránti vonzalom sem (már a hetvenes évek óta). A mai kivonulók szellemisége ugyanis kétségkívül rokon Henry David

19 Klaniczay (2003).

20 A diverzitásról lásd például Csányi (2000).

Thoreau, William Morris és mások tizenkilencedik századi kivonulásával.²¹ Ők is az ipari társadalom, a természetire rátelepedő elgépiesedés, a túlurbanizáltság, a lélektelen bürokratizálódás, a haszonelvűség (és gyakori megfogalmazásuk szerint: a kizsákmányolás és a nyárspolgári önelégültség) világával fordultak szembe, ők is visszakanyarodtak az elhagyott természeti alapokhoz, ők is nagyra becsülték a népi hagyományokat, és rájuk is nagymértékben hatottak a (természettel való harmónián alapuló) keleti filozófiák (amelyekhez ők is társítottak – a romantikában újrafelfedezett – őskeresztény elemeket). Vannak azonban különbségek is: a huszonegyedik század eleje nem a tizenkilencedik század. A közben eltelt több mint száz esztendőben egyrészt folytatódtak a korábbi tendenciák, s a mai viszonyok között a korábbiaknál nagyságrendileg nagyobb mértékű elgépiesedés, urbanizáltság és individualizáltság jellemző; mára az akkor az ipari társadalommal még többé-kevésbé szembehelyezhető mezőgazdaság is ipari jellegűvé vált. Kialakult a fogyasztói társadalom, ami minden korábbinál szélesebb körben és hatékonysággal terjeszti az anyagi javak kultuszát. Az individualizáció az akkor még nagyrészt eleven közösségi életformák nagy részét felszámolta (a faluközösségektől a különböző városi „testvériségeken” át a többgenerációs nagycsaládig).²² A diktatúrák és világháborúk tapasztalatairól nem is beszélve. Mindez azt jelenti, hogy egyrészt a „kivonulók” által tagadott erők sokkal nagyobbak lettek, másrészt ők maguk sem tudják teljesen kivonni magukat a fejlemények hatásai alól. A mai „kivonulók” legyenek bármilyen lelkes hívei például a kézműveseszménynek és a természetelvűségnek, valamilyen szinten többnyire beépítik életükbe a high-tech eszközöket is (tudatosan vállalva azok ésszerű keretek közötti használatát). Az ő közösségeszményükben jóval erősebb az individualitás védelme, mint a tizenkilencedik században volt. Önellátás-elképzeléseikbe beépültek a háborús nélkülözések szüleiktől-nagyszüleiktől átvett tapasztalatai is. De nem csak másként, más tapasztalatok birtokában követik lényegében ugyanazokat a célokat – arculatuk egésze is más jellegű.

A tizenkilencedik századi szecesszióban több volt a tudatos szerepjátás (ma, a virtuális valóságok világában a szerepjáték és a valóság közti határok sokkal kevésbé élesek); a tizenkilencedik századiaknál (a romantika szellemiségében élve) sokkal hangsúlyosabb volt az élet-,

21 Lásd Morris In Morton (1984), Thoreau (2008). Nálunk Körösfői-Krieschék, Nagy Sándorék közössége indult el hasonló úton a huszadik század elején a gödöllői telep létrehozásával, ami nem egyszerűen művésztelep volt, hanem életforma-kísérlet is. A magyar kísérletekről lásd Gellér-Keserű (1987), Kós-Gall (2002).

22 Az urbanizáció és individualizáció tendenciáiról lásd például: A. Gergely-Bali (2007), Bauman (2003), Csanádi-Ladányi (1992), Csizmady (2008), Csizmady-Csurgó (2012), Dúll (2010), Enyedi (2007), Hankiss (2005), Kovách (2012), Lasch (1996), Szirmai (1988), Szirmai (2007), Utasi (2004).

és halálkultusz (a dekadens mainstream elutasítása közben az akkor új irányzatot magát is áthatották a dekadens korszakok jellegzetességei, ettől a mai kivonulók életérzése többnyire mentes). A fő különbség pedig talán az, hogy míg a tizenkilencedik századi kivonulás – bár szándékuk szerint a világ megújítására irányult – (a teljesen más irányba száguldó világban) a marginalizálódás vállalását is jelentette; a mostaniak – minthogy a „zöldideológia” a korszak egyik erős befolyású eszménye – még amikor a szó szoros értelmében is „elvonulnak a világtól”, alternativitásukat a két legfőbb lehetséges alternatíva közti választásként élhetik át.

9. Interjúalanyaink közül sokakat azért választanak az interjúk készítői, mert életük a „reneszánsz emberhez” kötődő képzeteket idézi: sokoldalúak, számos – olykor egymástól távoli – területen is kipróbálják képességeiket, s az ilyen életfelfogás vállalása is nagyon elüt attól a szemlélettől, amit a mainstream sugall. (Mivel ez a sajátosság több, a fentiek során különböző csoportokba sorolt válaszolóra is jellemző, sajátosságaikra még a következő alfejezetben is visszatérünk.)

10. Végül mindenképpen ki kell emelnünk interjúalanyaink azon csoportját, akiket nem különös tevékenységük s nem is a mainstreammal így vagy úgy szembe forduló attitűdjük alapján tartanak kiválasztóik „alternatívnak”. Az ő esetükben a vonzó személyiségminta, az autentikus-ként megélt élet, a koherenciaérzés, a hitelesség, az elvek és gyakorlat egysége a meghatározó. Ha feltételezzük, hogy a mainstream nem tesz lehetővé igazi harmóniát (mert a túlpörgést, a teljesítményhajszát és az embereket egy-egy „hasznos” vonásukra redukáló, s ezzel személyiségüket megcsonkító életviteleket preferálja), akkor nyilvánvalóan „alternatív utat” képviselnek azok, akik egy ilyen világban is képesek a belső harmónia megteremtésére, s kiemelkednek azok sokaságából, akik távol vannak ettől. Az önazonosság, az egységben tartott élet, a harmonikus kapcsolatok, a kedvesség, szeretetteljesség, a „szépen élni” eszménye ritkasága révén is külön értékkel ruházódik fel. Ilyen példaképek választott embereket sok interjúkészítő a saját családjában talál, (mások baráti körükben, kollégáik, tanítóik, egyéb ismerőseik között lelik fel őket). Ezekhez az emberekhez gyakran „semmi különös” sem fűződik (van, aki önmagát is „átlagos hétköznapi emberként” definiálja), a harmónia, a derű, a pozitív gondolkodás azonban azt sugározza, ami minden alternativitás közös lényegét adja: a jelen sok szempontból negatívnak, igazságtalannak, csonkítóknak, torzítóknak, emberellenesnek látott mozzanatainak ellentétét.

A több mint kétszáz interjúalany között, mint fentebb említettük, a legkülönfélébb életkorú emberekkel találkozhatunk. Alternativitásuk

nem mindig jelenti azt, hogy amit képviselnek, eltér a kor divatjaitól, hiszen például a környezetvédelem vagy a sérültek segítése az utóbbi időben divatosnak is mondható; a lényeg mindig az, hogy az uralkodó társadalmi viszonyok integrálják-e ezeket a divatokat a maguk érdekei szerint alakítva azokat, vagy sem. Az „alternatívokban” az a közös, hogy életformájukban nem az uralkodó viszonyok által sugárzott értékrend dominál, hanem *saját értékrendjük*. Ez a saját értékrend származhat jóval régebből, mint a fennálló világrend (sok esetben éppen azért is más, mint a „mainstream”, mert a mainstream éppen ennek vagy annak a szemléletnek a *visszaszorításával* lett mainstreammé).²³ Ám sosem ez a lényege, hiszen akkor el lehetne intézni képviselőit azzal, hogy egy „túlhaladott”, „múltbeli” szemléletet, értékrendet képviselnek. Az itt használt értelemben „alternatívának” akkor tartanak valakit, mintáját, példáját akkor érzik tiszteletre méltónak, amikor – származzék ez a minta a régmúltból vagy a legújabb időkből – egy másféle (emberibb, igazságosabb stb.) jövő lehetőségét látják benne.²⁴

Ez minden, a mintánkba bekerült „alternatív életstratégiáról” elmondható. A következő fejezetben megkíséreljük számba venni az oly sokféle alternatív életstratégia *közös vonásait*.

---

23 Ez érvényes a bensőséges vallásos hittel átitatott világgépre vagy a hagyományos közösségi etikára éppúgy, mint például az úgynevezett szocialista társadalmakban elültetett s a rendszerváltással idejét múlttá tett értékekre. (Társadalmi igazságosság, szolidaritás, munkához, kultúrához, egészségügyi ellátáshoz való alanyi jog.) Más-más módon, de a jelenlegi mainstream ezek mindegyikét kiszorította a terjesztett értékrend centrumából.

24 Amikor Kovács András 1964-ben bemutatta *Nehéz emberek* c. filmjét, a mainstream Magyarországon egy dogmatikus, a piacgazdaságot tagadó szocialista ideológia volt. Kovács filmjében olyan, akkor alternatív értékeket képviselő emberek jelentek meg – az innováció, a vállalkozói szemlélet, a teljesítmény- és sikerorientáció, a gazdasági racionalitás reprezentánsaiként –, akik nyomában aztán mind nagyobb hangsúlyt kaphatott az a folyamat Magyarországon, amely végül átvezetett a piacgazdaságba. Ez tehát akkor ebből a szempontból „úttörő jelentőségű” film volt. Nem állítható, hogy a jelen könyvben bemutatásra kerülő alternatívák hasonló módon „hordozzák a jövőt”. De ennek – az ő interjúinkban megjelenő célok, értékek, megoldások új mainstreammé váló összeállításának – lehetősége az ő esetükben sem tagadható.

III. Közös vonások/elvek

Már az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy – különböző hangsúlyokkal, de – nagyjából hasonló társadalmi problémákra, s az uralkodó értékrendnek ugyanazokra a problematikus, egyoldalúságot, az emberi gazdagság korlátozását eredményező elemekre reagálnak. Szinte mindannyiuknál felbukkannak etikai szempontok. Többségük közös jellemzője, hogy *belülről vezérelt ember*; nagy részüknek erős hivatástudata (legalábbis ilyen hivatás iránti igénye) van.

- 1) Sokukra jellemző az az igény, hogy *értsék azt a világot*, amelyben élnek, és lehetőleg ne csak a felszínét érintve, hanem eljutva a látható világ mögötti rejtettebb összefüggésekhez is. A világ megértésére, átlátására irányuló törekvésük rendszerint összefügg a saját út megtalálásának, a saját élet fölötti irányítás visszavételének bennük erős szükségletével. Vannak, akik személyes válságból, mások konfliktushelyzetként megélt társadalmi problémákból indulnak ki, de ezekből kiutat is akarnak találni. A *személyes érintettségből is valami általánosabb érvényűt* és közhasznút próbálnak létrehozni:¹ sokan, megtapasztalván, hogy valami segített nekik, ezt a segítséget igyekeznek másokhoz is eljuttatni. (Mások ellenkező irányból jutnak ugyanoda: valamely általános problémából kiindulva keresik meg, hogy ők a maguk hatókörében mit tudnak tenni, ami segíthet az adott probléma megoldásában vagy legalábbis enyhítésében.) Sokukra jellemző az *önfejlesztés* intenzív igénye is: az állandó („holtig tartó”) új tanulás, a folyamatos önfejlesztés, az „önmagán dolgozás” parancsa, a mindig lezáratlan önépítkezés fenntartása.
- 2) Feltűnően nagy arányban jellemzi gondolkodásukat a *holisztikus szemlélet*. Egészében, egészként látni, érezni és megérteni a természetet, a világegyetemet, a társadalmat.

A mintában sok a művész, s még több a művészet iránt érdeklődő, azt szerető ember: a művészet kiemelt szerepe annak is köszönhető, hogy a művészet éppen erre, az ember, természet, társadalom, világegyetem egységben megragadására is képes. De a holisztikus szemlélet nem csak a művészetek által van jelen az életükben. Több interjúban is megnyilvánul a holisztikus természetfelfogás, a rendszerszemlélet. Sokan beszélnek a materiális és immateriális egységéről, annak szükségességéről, hogy az ember egységben lássa a különböző rendszereket.² Említettük már, hogy a gyógyítók nagy része is holisztikus, az ember egészségét kezelő gyógymódokat alkalmaz. Az „alternativitást” e tekintetben abban láthatjuk, hogy

1 Lásd például: 37., 40., 45., 91., 96., 164., 166., 191. interjúk.

2 Lásd például: 4., 27., 44., 98., 162., 188., 199., 201., 224. interjúk.

interjúalanyaink egy olyan világban képviselik – s teszik mások számára vonzóvá – ezt a szemléletet, amely a specializáció elkerülhetetlenségét hirdeti, s melynek társadalmi többszörösen megosztott, fragmentált, ismeretáramlása nagymértékben rendszerezetlen, ismeretátadási formáiban visszaszorul az összefüggések felmutatása, és sok vonatkozásban az Egész (és az egészek) átláthatatlanságát sugallja.

- 3) Többször került már szóba, hogy az interjúalanyok jelentős része *hívó* ember. (Ahogy egy református misszióvezető fogalmaz: „Bizonytalan világban élünk, amit át tud adni az ember, az a hit.”³ Más azt hangsúlyozza, hogy éppen a világ elrendezettsége vezet el Isten hitéhez: „Bármely természettudományban elmerül az ember, az megerősíti az Istenhitet.”⁴ „Jézus követése teljességet ad”⁵ és „Erős hittel bármi a javára válik az embernek”.⁶ Vagyis a hit *biztonságot* jelent, a *kiteljesedés* érzésével ruházza fel az embert, állításai *racionális megközelítéssel is visszaigazolódnak*, és segítségével *bármilyen felül lehet kerekedni*: egyszerre sokféle igényt is kielégít.) Nagyon sokan számolnak be arról, hogy felnevelő családjukat erős vallási meggyőződés jellemezte: ez egyfelől olyan hitelességet adott szüleiknek, amiktől azok követendő példává váltak a számukra; s hogy önmaguk is belsővé tették szüleik hitét, ez saját maguknak is tartást biztosított; s megerősítette őket abban, hogy gyermekeiket is ezzel az útravalóval vertezhettek fel a legbiztosabban. A hit világa is holisztikus, a hit világa is rendszerszemléletű. S a hit világa még az ember anyagi és szellemi-lelki összetevői, a világ materiális és „idealista” szemlélete közötti megosztottságot is igyekszik áthidalni. Az erről szóló vallomásokból többnyire a transzcendenciához való olyan viszony rajzolódik ki, amelyben Isten és a spirituális magatartás visszatér a mindennapi életbe, az alattvalói tisztelet és félelem tárgyából Isten inkább a szerető családtag pozíciójába kerül, a *hitgyakorlat pedig formális-intézményes kötelességből a mindennapi élet természetes részévé válik*.⁷ Az ilyen típusú vallási érzés iránti vonzalommal összefügg, hogy nagyon sokan, akik erős hitükről beszélnek, egyúttal hangsúlyozzák, hogy ők nem feltétlenül járnak templomba, vagy más módon határolják el magukat egyházuk „hivatalos” vallásosságától, s főként sok tekintetben külsődlegessé vált hitéletétől, olykor merev dogmatizmusától. Néhányan éppen ezen merevségek miatt fordulnak más vallásokhoz. De még azoknál is, akik megmaradnak (keresztény) egyházuk kebelében, s még csak a fenti elhatárolódás sem jellemzi őket, azoknál is szembetűnő a keleti hatás: rendkívül sokan építik be a maguk keresz-

3 92. interjú.

4 194. interjú.

5 28. interjú.

6 111. interjú.

7 Az a hangsúlyozottan emberi, Szent Ferenc-i vallásosság jelenik meg itt, amely például Böjte Csaba, „Pál Feri” prédikációiból is sugárzik.

ténységébe a *karmagondolatot*⁸ (és a lélekvándorlás, a kozmikus Egésszel való egyesülés, vagy éppen a jin-jang egyensúly gondolatát). A spiritualitás iránti igény nagyon sok olyan interjúalanyra is jellemző, aki ott-hon nem kapott vallásos nevelést, illetve fiatalabb éveiben nem volt köze semmilyen transzcendenciához, ezek egy része „újráfelfedezi” a maga számára a kereszténységet, más része más nagy vallásokhoz fordul, egy jelentős részük pedig a „new age” spiritualizmusának egyik vagy másik formáját teszi magáévá. E csoportok közös jellemzője, hogy – a fent említett holisztikus szemléletnek megfelelően – az ember fizikai és pszichikai egyensúlya mellett (és ezen egyensúlyok megteremtésének érdekében is) szükségesnek tartja spirituális igényeinek kielégítését is.⁹

- 4) Számos interjúalany életstratégiája a „*több lábon állás*”. A holisztikus szemlélet a világot összetettségében igyekszik megragadni, ez az önképben is megerősíti azt, hogy az egyén igyekezzék minél gazdagabb, összetettebb életet élni, minél több színét kibontani, minél többféle tevékenységben aktivizálni magát. Sokan azonban nem ilyen absztrakt módon, egyszerűen csak különböző képességeik mozgósításával jutnak el ehhez. Ebben az értelemben – mint az előző alfejezetben már utaltunk rá – feltűnően sok a mintában a „*reneszánsz személyiség*” (amely életstratégia modernkori lehetetlenségét a mainstream ideológiák évtizedek óta sulykolják). Az egyszálú – például piac- és teljesítményelvű – életpályáknak azonban az interjúkban számos *megvalósuló* alternatívája jelenik meg. Olyan életformák, amelyek igen sokszínű életet, sokoldalúan kiteljesedő, gazdag személyiségképleteket tesznek lehetővé. Sokszor egymástól igen távol eső tevékenység-területeket talál magának az egyén; gyakran ez a sokoldalúság úgy jön létre, hogy az egyén dönt valamilyen fő tevékenység mellett, s ahhoz, mintegy pihenés- vagy kiegészítésként valamilyen hobbit társít; néha aztán ez a hobbinak induló tevékenység fő tevékenységi körre válik, ez lesz az, amiben az egyén „*megtalálja magát*”. Máskor a keresés különböző kísérletek egymásutánjában hoz létre nagyon színes életpályát (és sokoldalú képzettséget). Ismét más esetekben az egyén eleve vállalja, hogy több terület is érdekli, több területen is lehet (van) tehetsége. Vannak, akiket a biztonság keresése terel afelé, hogy minél több mindenhez értsenek, hiszen az ilyen sokoldalú tudás nagyobb esélyt ad a legkülönfélébb körülményekhez való alkalmazkodásra. Akár az egyik, akár a másik motívum a kiinduló alap, mindezen variációk azt sugallják, hogy a *sokoldalúság* vállalható, és sok esetben látszólag össze nem illő dolgok együttesen építik a személyiséget. Több interjúalany hangsúlyozza, hogy az ő életpályája rendhagyó; de ha ő maga nem hozná is szóba, nemegyszer már interjúalannyá választásában is szerepet

8 Például: 7., 136., 191., 212. interjúk.

9 27., 58., 96., 99., 108., 109., 136., 137., 145., 148., 156., 163., 167., 188., 191., 212., 214., 218., 231. interjúk.

játszott ezen életpálya vonzó színessége. Mert az alternativitás ebből a szempontból éppen annak felmutatásában van, hogy az embernek nem kell feltétlenül beletörődnie abba, hogy a társadalom (főárama) egy-egy jól kezelhető skatulyába irányítsa. Interjúalanyaink nagyon sokféle elkötelezettséggel, tevékenységformával sugallják az ellenkező út lehetőségét. (Egy zenész például egyúttal tanár, cirkuszban is zenélt, bluest is játszik, állatkertben is dolgozott, de vadászik is; egy tanítónő egyúttal önkormányzati képviselő, falumúzeumot hoz létre és könyvet ír; a közös lényeg, hogy az ember csinálja *mindazt*, amit fontosnak, hasznosnak érez, amiben örömet leli. Az egyik válaszadó, táncos és bútorkészítő, valamint bútorrestauráló is, így fogalmazza meg: „az életünk felét a munkahelyen töltjük el, nem mindegy, hogy hogyan töltjük azt el. Gyomorremegéssel, megalázva? Akkor inkább éhen halok.”¹⁰ Az angol és kulturális antropológia szakot végzett buddhizmusoktató szervezetfejlesztéssel is foglalkozik, topmenedzsereknek tart tréninget;¹¹ a konzervatív politológus futballozik, részese a Casual szubkultúrának, de a rock-metál kultúrának is; a megújuló energiák fontosságát hangsúlyozza, és a civil társadalom erősítése érdekében a lokálpatriotizmust próbálja erősíteni.¹²) A többoldalúság (a több célra irányulás) egyébként akkor is jelen lehet egy tevékenységben, ha az végül is egyetlen tevékenységként jelenik meg: egy sziklamászó például gyerekeket visz a természetbe, eközben a turistaútvonalon összeszedik a szemetet, ez (szándékos) pedagógiai próbálkozás is az ökotudatosság kialakítására és egyúttal a közösségteremtés lehetősége is.¹³

- 5) Az interjúalanyok tevékenysége igen nagy arányban az *emberekkel való foglalkozással* jellemezhető. Ez önmagában nem specifikum; a mainstreamnek is igen sok képviselője foglalkozik emberekkel. Az interjúkészítők azonban azért válogatták be éppen ezeket a személyeket, mert úgy érezték, hogy ők a mainstreamhez képest *másképpen* teszik ezt. Vagy magatartásuk út el az abban a helyzetben szokásos magatartástól (ahogy például a mintánkba került tanároknál említettük a többi tanártól való különbözősüket), vagy olyan emberekkel, olyan emberi problémákkal foglalkoznak, amit mások nem szoktak vállalni (illetve aminek vállalásától az emberek nagy része óvakodnék). Sok olyan személyből lett így interjúalany, akik a társadalom marginalizált csoportjaival foglalkoznak, illetve olyan sérült, hendikepes emberekkel, akiknek látványa vagy a sérültségükből adódó szokatlan viselkedése a felszínesen hozzájuk közelítőkből idegenkedést, taszítást is kiválthat. Ők – akárcsak azok, akiket különösen figyelmes, emberséges, lelkes, odaadó magatartásuk emel ki

10 Lásd 99. interjú.

11 Lásd 108. interjú.

12 Lásd 109. interjú.

13 Lásd 102. interjú.

az emberekkel lélektelenül vagy legalábbis nem különösebben szeretetteljesen, nem különösebben mélyen foglalkozók közül – azért számítanak „alternatívnak”, mert a közgondolkodás ma (rossz tapasztalatok sokaságával elárasztatván) erősen szkeptikus az altruizmus értelmét, hatékonyságát illetően: a lelkes altruistákat sokan hajlamosak olyan balekoknak tekinteni, akik nem számolnak a realitásokkal, az „emberi természettel”. Ha „realitásnak” a sok esetben szociáldarwinista módon felfogott versenytársadalom mainstreamjét tekintjük, abban valóban gyakoribb tapasztalat az embertelenség felülkerekedése; ám az itt említett interjúalanyok által felmutatott alternatíva éppen az, hogy a társadalomnak (és az egyénnek) nem szükségképpen kell a „struggle for life” törvénye szerint működni. S példájuk arra is figyelmeztet, hogy az altruizmus egyébként a természeti kiválasztódásban is előnyt jelenthet: merthogy éppen ez teszi a csoportérdekek szerint működő élőlényfajokat s az éppen ebben kiemelkedő embert igen sikeresen adaptívvá. A mintánkba került férfiak és nők jelentős része pozitív üzeneteket küld a többi ember felé (a velük beszélők, őket hallgatók felé is), s ezáltal és az emberekhez kötődő mindennapi tevékenységeik által állandó építői az emberi Nem „axonjainak és verőereinek”, az emberi Nem nemként való létezését biztosító emberi kapcsolatoknak. Ez a pozitív, összekapcsoló viszonyulásmód – mint korábban említettük – egyébként sokaknak a mainstreamhez való viszonyát is jellemzi; ebben a viszonylatban sem a szembenállás, hanem a kooperáció, a konstruktív együttműködés szellemét képviselve. (Például amikor szponzorokat keresnek humanitárius célok megvalósításához, ezzel hidakat építenek, oldják az éles határokat a mainstream haszonelvű logikája és az elsődlegesen ahhoz igazodó üzleti szféra, valamint a humanitás másféle logikája (és az azt képviselő kezdeményezések) között.

- 6) Az interjúkból megismerhető sok „alternatív” pozitív kisugárzásának legfőbb forrása, hogy szinte valamennyien „belülről irányított emberek”,¹⁴ ami kifelé látszik belőlük, *belső rendre* épül, s ez gyakran egyúttal *belső harmóniát* is jelent. Ez megint csak markáns alternatívát jelent a „kívülről irányítottság” terjedésével, s a személyiség mind több embernél megfigyelhető dezintegráltságával szemben. Ennek fontosságát többen az interjúban is hangsúlyozzák.¹⁵ A külső elvárásokkal sokan konfliktusba is kerülnek. Azok nagy részét életidegennek, merevnek, értelmetlennek,

14 Riesman (1968).

15 Lásd például: 2., 4., 9., 10., 25., 26., 32., 33., 35., 38., 42., 43., 45., 55., 61., 84., 88., 94., 108., 112., 122., 136., 139., 165., 191., 193., 201., 211., 212., 232. interjú. Itt nem csak az a szembetűnő, hogy milyen sok interjúalanyunk tartja fontosnak a belső rendet; azt is ki kell emelnünk, hogy ebben a listában a legszuggesztívebb, leginkább példaerejű interjúalanyaink túlnyomó része szerepel. Ez is arra utal, hogy éppen a belülről irányítottság, a belső rend az egyik legfőbb összetevője annak, amivel egy „alternatív életstratégia” képviselője hatást tud gyakorolni környezetére!

- a személyes sajátosságok iránt érzéketlennek tapasztalva, sokszor éppen az erre adott válaszként erősödik fel a belső motiváltság. De *belső motiváltság* híján amúgy sem lehet tartósan értékeket létrehozni. Az sem véletlen, hogy a mintába bekerült művészek szinte mindegyikénél előtérbe kerül ennek hangoztatása: a művészetekkel kapcsolatban általában elfogadott, hogy nem lehet őket belső motiváltság nélkül művelni. Csakhogy amikor a művészek erről beszélnek, többnyire nem pusztán a maguk tevékenységére értik; az ő életmintájukat e tekintetben követhető modellként tárják hallgatóik elé. A belső motiváltsággal egyenlő fontosságú a *személyiség integráltsága*, ami belső egyensúlyának, harmóniájának az alapja. A személyiség integráltságát valamilyen etika következetes alkalmazása biztosítja, s a belülről vezéreltség ehhez is nélkülözhetetlen: következetes, a maga koherenciáját megőrző csak akkor tud lenni az állandóan változó körülmények között az ember, ha ehhez belső iránytűje van; a kívülről irányított ember, amikor éppen nem kap irányító impulzust, a változások közepette csak esetleges válaszokat tud adni, s ezek igen kis valószínűséggel lesznek koherensek. A belülről irányított, integrált személyiségek (per definitionem) autonómok, függetlenek is. Az *autonómia*, a függetlenség, a szabadság az ember nélkülözhetetlen szükségleteként is megjelenik több interjúban. Persze ezeket az értékeket a mindenkori mainstream is hangoztatja, az interjúalanyok egy része azonban éppen azt emeli ki, hogy ezekért a jelen uralkodó viszonyai között is küzdeni kell. Ez többféleképpen is megfogalmazódik: az állami, hivatali, intézményes világtól való függetlenedés igényétől a nagy ellátórendszerekről való lekapcsolódáson át a tömegtársadalom „nyájszellemétől”¹⁶ való elhatárolódásig. Nagyon sokan képviselik, sorolják a legfontosabbak közé ezeket az értékeket.¹⁷ Hangsúlyozzák – és alternativitásuknak ez a *kifelé irányuló oldala* –, hogy az embernek fel kell vállalnia, hogy ha kell, *árral szemben ússzék*, ne mosódjék bele a tömegbe, amelynek igen nagy a nyomása, de az embernek fel kell erősítenie az ezzel szemben való *ellenállás képességét*, meg kell találnia és *meg kell tartania a maga önálló útját*.
- 7) Mint említettük, a belső tartás elválaszthatatlan az egyén *erkölcsiségétől*. A megszólaltatottak nagy részének majd’ minden megfogalmazásából érződik a mögötte lévő etika, de többen hangsúlyozzák is az ember erkölcsi (morális, etikai) elkötelezettségének fontosságát, és azt, hogy a mai világot egyfelől az etikai elbizonytalanodás jellemzi, másfelől, s éppen

16 109. interjú.

17 Lásd például: 3., 4., 11., 12., 19., 22., 23., 25., 33., 35., 42., 49., 70., 75., 82., 92., 101., 104., 106., 108., 140., 157., 161., 166., 179., 180., 184., 188., 193., 194., 213., 218., 219., 227., 229., 234. interjúk. Figyelemre méltó, hogy a belső függetlenség, szabadság értékének hangsúlyozói között van egy hajléktalanszállón élő nő is, aki többek között nyilván azért is kerülhetett a mintába, mert az ő helyzetében a belső tartás megőrzése különösen tiszteletet keltő és igen fontos példa.

ezért is, igen nagy szükség van/lenne a morális megerősödéssre.¹⁸ Egy interjúalany szerint a jelent a haszonelvű és az emberi alapértékek jegyében felépülő erkölcsfelfogás versenye, dilemmája jellemzi.¹⁹ De az etikai alapkérdést az interjúalanyok jelentős része nem fekete-fehéren, nem a jó és rossz dichotómiájában látja.²⁰ Egyikük úgy fogalmazza meg ezt, hogy az esetek nagy részében nem lehet meghatározni, kinek van igaza, ki van a jó, ki a rossz oldalon, ha konfliktus van, ki az áldozat, ki az okozó; megoldást találni meg végképp nem lehet, ha csak egy nézőpontból viszonyulunk a kérdésekhez, ha egy konfliktusra nem tudunk úgy tekinteni, hogy minden szereplőjét a helyzet (ebből a szempontból egyenrangú) részesének tekintjük, ha nem *összefüggő rendszerben* látjuk.²¹ Ez a fajta *részrehajlás nélküli, egyenlő mércével mérő empátia* sem jellemzője a mainstreamnek, de az alternatív életstratégiák képviselői ennél konkrétabb kérdésekben is szembekerülnek olykor a mainstream etikai alapállásával. Az egyik ilyen ütközési terület az individuumfelfogás. Kritikusai szerint a mainstream az Európában két-háromszáz éve dominanciára került individuumközpontú etikai premisszákat képviseli. Ezzel sokan *közösségi etikákat* állítanak szembe, illetve az individualista szemlélet túlfutását bírálják, megállapítva annak negatív következményeit, az elmagányosodást, az „ego” eluralkodása²² miatt nehezebbé vált kooperációt, meggyengült szociális empátiát. (Szinte Habermas „kommunikatív cselekvés” eszményének megfelelően²³ sokan beszélnek a *beszélgetés* fontosságáról, amely a mainstream individualizmussal szemben ebben a diskurzusban az *egymásra figyelés*, az *egymástól tanulás* eszközeként jelenik meg.) Ezek az értékek interjúalanyaink etikai rendszerének fontos összetevői az emberibb világ igényével, a *humanizmussal*, az *önismeret* fontosságával, a *szerelem* imperatívuszával, a *család és az egyéb emberi kapcsolatok fontosságával* együtt.

- 8) A toleráns-empatikus alapállással összhangban a világ (jobb irányba) *változtatását* interjúalanyaink többsége *nem politikai* módon, s nem egy csapásra, hanem *legfeljebb apró lépésekkel* tartja elképzelhetőnek²⁴ (amelyek eredőjéből jöhet létre esetleg valami jobb), vagy a spontán változásokhoz

18 Az etika (erkölcs, morál) fontossága nagyon sok interjúban szóba kerül. Lásd például: 2., 9., 17., 24., 26., 31., 55., 68., 70., 86., 106., 109., 124., 170., 175., 213., 216., 241. interjúk.

19 86. interjú.

20 E dichotómia elsősorban azon interjúalanyoknál figyelhető meg, akik úgy értékelik, hogy ők maguk egy régi etikai rendszer képviselői, és a jelen világa ezt mintegy megtámadta, kikezdte, visszaszorította. Ezzel a védekező (és ezzel összefüggésben „harcis” jellegű) alapállással szemben a jövőorientált szemlélet mindig szintetikus jellegű.

21 44. interjú.

22 Lásd például: 17., 78., 99., 128., 136. interjúk. (Egyikük úgy fogalmaz, hogy ma szinte „minden kommunikáció egóharc”. [99. interjú])

23 Habermas (2001).

24 Például: 72., 217., 219., 233. interjúk.

való kapcsolódással, azokat felerősítve, megfelelő irányba alakítva. Az optimisták bíznak abban, hogy ezen a módon még a negatívumokból is pozitív eredményeket lehet kihozni. De arra a kérdésre, hogy (ha mindenható lenne) az interjúalany min változtatna, gyakori válasz az, hogy nem változtatna semmit.²⁵ Ez a válasz általában két, egymástól ugyancsak eltérő alapállást tükröz. Vannak, akik azért állítják ezt, mert meglehetősen sötétben látják a helyzetet, és nem hisznek az ember, a világ változtathatóságában. Mások pedig (Istenre, a karmára, a világ meghatározott rendjére hivatkozva) vallják, hogy nem az ember dolga, hogy változtasson (vagy azért, mert minden úgy jó, ahogy van, minden jó valamire; vagy azért, mert a világ működése olyan bonyolult, hogy az annak minden tényezőjét figyelembe venni képtelen beavatkozás csak még nagyobb problémákat eredményezhet). A radikális változtatásról lemondó álláspont elterjedtsége megint több okra is visszavezethető. 1. A ma élő nemzedékekben erősek a kommunista változtatási kísérletek, a „holnapra megforgatjuk az egész világot” negatív tapasztalatai. 2. A piac és a pártpolitika által végrehajtott divat- és irányváltások a rendszerváltás óta is sok negatív tapasztalattal tetézték a korábbiakat, és mindez erős kétélyeket táplál bármilyen felülről/kívülről végrehajtott változtatás pozitív hasznában. 3. Ezekkel szemben eleve is jelen van sokak szemléletében a szerves fejlődés igénye, amely nem egy-egy változtató akarattól függ, hanem – mint fent idéztük az erre vonatkozó véleményt – a különböző hatások eredőjében jön létre. 4. Sokan vallják azt az etikai nézetet is, hogy a negatívumokat is meg kell tapasztalni az embereknek, hogy ők is változzanak, illetve változtassanak. Mindezek következtében is többen azt hangsúlyozzák, hogy nem változtatni kell, hanem az embernek önmagának megváltozni,²⁶ mindenki saját magát változtassa elsősorban (sokak megváltozása azután esetleg létrehozhatja az átfordulást valamilyen jobb irányba). A külső aktivitás helyett a belső átalakulás preferálása a keleti filozófia, szemlélet korábban említett növekvő befolyásával (és az ember belső önépítkezésére koncentráló pszichológiai irányzatoknak az elmúlt évtizedekben szintén széles körűvé vált hatásával) is összhangban van. Ez a szemlélet nemcsak a korábbi makro léptékű változtatási törekvésekkel szemben képvisel alternatívát, hanem a jelenlegi mainstreamhez képest is, amelyben mind a piac, mind a politika szinte állandóan a változtatások szükségességét sugallja. S alternatívát képviselnek válaszadóink abban is, hogy a piaci és politikai aktorok egy-egy meghatározott irányba terelő intencióitól eltérően többen is azon álláspont mellett érvelnek, hogy nem egy irányba kell haladni; az út számtalan irányba vezethet, és pozitív változásokra éppen akkor van nagyobb

25 Lásd például: 43., 49., 71., 136., 139., 224. interjúk.

26 Lásd például: 3., 28., 135. interjúk.

esély, ha biztosítva van a nyitottság az alternatívák minél nagyobb választéka felé.

A társadalomképben többeknél különben is jelentős szerepet játszik a *pluralitás* értéke. A hierarchikus társadalomképpel és hierarchizáltsággal szemben többféle oldalról is megfogalmazódik az *egyenrangúság* igénye: van, aki a különböző hátrányos helyzetűek egyenrangúságát emeli ki, más a vertikális társadalomszerveződés helyett a (demokratikus) hálózati szerveződés korszerűségével érvel, ismét más arra hivatkozik, hogy „*mindenki* Isten képmása”. A társadalmi igazságosság igénye sokaknál megfogalmazódik (van, aki az „igazi”, a szocializmustól megtisztítandó baloldaliság szükségességét hangsúlyozza). A kapitalista világrendszer Magyarországon is domináló mainstreamjével szemben sokan képviselnek egyértelmű kapitalizmuskritikát (aminek az esetek többségében semmi köze nincsen a szocializmus ideologikus antikapitalizmusához).²⁷ E kapitalizmuskritika fő pillérei: a pénzcentrikusság,²⁸ a haszonelv, a munkanélküliség, a környezetszennyezés és -rombolás, a pazarló túlfogyasztás, az egyenlőtlen elosztás kritikája, a túlzott materializmus, s ezzel együtt a szellemi értékek háttérbe szorulása, a médiamanipuláció, a perifériára csúszó emberek elfogadhatatlan sorsa. Sokan beszélnek a feleslegessé válás érzéséről, „felesleges generációról”, a fiatalok munkanélküliségéről és feleslegesség-érzéséről, az idősek feleslegessé válás érzéséről, arról, hogy sok munkahelyen a harmincas, negyvenes generáció tagjai már „túl időseknek” számítanak, s így válnak feleslegessé: mindez az emberi képességekkel pazarló módon bánó társadalom elmarasztalása. Kritika éri a piaci és egyéb külső elvárásokhoz igazított teljesítmény- és eredménycentrizmust is: ennek alternatívája az *emberközpontúság*; itt is érződik a keleti filozófiák hatása: a „nem a cél, hanem az út a lényeg” szemléletének jegyében az emberek épülése fontosabb céllá válik az anyagi javak halmozásánál, bár az anyagi javak elemi szintű kielégítésének szükségességét nem kérdőjelezi meg a jelen viszonyok egyetlen bírálója sem.

A bírálat mellett megfogalmazódnak alternatív elképzelések is. Egyesek például a közvetlen cserében rejlő lehetőségeket mérlegelik, felvetik a pénz közvetítő szerepének csökkentését. Sokaknak lenne rokonszenves egy olyan „barterüzleteken” alapuló gazdaság, amelyben ki-ki a saját rendelkezésére álló képességeket, ismereteket, alkotásokat, termékeket kínálja a számára szükséges javakért cserébe, amelyben közvetlen

27 Annyi köze bizonyára van, hogy a szocializmusban elhangzott kapitalizmuskritikák az idősebbek gondolkodásába nyilván beépültek, ám azok dogmatikus túlzásai a szocialista kísérlettel együtt elhaltak, s ami most felmerül, az mind (új), a korábbi kritikákat *egyes vonatkozásokban igazolni látszó tapasztalat*. (Illetve megjelennek olyan kapitalizmuskritikák is, amelyek az utóbbi évtizedek olyan társadalomleírásaival mutatnak rokonságot, mint Beck (2003), Gazsó-Laki (2004), Szalai (2006).

28 „A mai világ pénzarcú és atomizál.” (101. interjú)

cserével lehet hozzájutni a szükségeshez (amire az interneten, illetve a társadalom egyes mikroközösségeiben már most is számos példa van). Ezekben a felvetésekben a közvetlenség mellett az önkéntesség fontossága is hangsúlyos; s az így végzett munka ugyan pénzt nem termel, de a társadalom és az egyén számára is hasznos, s másodlagos hatásaiban hozzájárul mind az egyén, mind a közösség önfenntartásához is. Az egyenlőtlenséggel, szegénységgel, a társadalmi igazságtalanságokkal és a szabadsághiánnyal néhányan azt állítják szembe, hogy egy valóban demokratikus társadalomban mindenben létrehozható a közmegegyezés (és ennek eredményeként a közteherviselés is). Persze – állapítják meg – ehhez ma hiányzik a kooperációs készség, az egymás iránti tolerancia. (Az e helyett tapasztalható gyűlölködés sokuk hangoztatott véleménye szerint a mai viszonyok egyik legnegatívabb következménye.)

A társadalmi igazságosság, a szociális felelősség értékei igen széles körben jellemzik az interjúalanyok világvéleményét, értékrendjét. Itt részben tetten érhető a szocializmus idején hirdetett eszmények hatása – ez úgy tűnik, még olyanokban is elültetődött, akik a szocializmus kárvallottjai voltak (kitelepítettek, államosítottak, különböző retorziókat elszenvedők, arisztokraták is szerepelnek az erről nyilatkozó interjúalanyok között). Egyesek úgy fogalmazzák, hogy nem ezekkel az eszményekkel volt baj, hanem ahogy meg akarták valósítani őket. (Mások – mint fentebb szó volt erről – a társadalomjobbító eszmények kitűzését is eleve tévútnak tartják.) Ismét mások nem a szocialista eszmék, hanem például a keresztény szereteteszmény jegyében szeretnék igazságosabb társadalmi viszonyok között élni. Többen állnak kapcsolatban karitatív szervezetekkel. Sokan érvelnek úgy, hogy ha mi magunk viszonylag jól élünk, elemi kötelességünk segíteni másokat, az elesetteket. A kooperáció és a szolidaritás ezekben a nézetekben megint alternatívitást képvisel, a versenylv, a túlzott individualizmus alternatíváját.

- 9) Az egyes emberhez való viszonyban, az emberképben az interjúalanyok körében népszerű az a gondolat, hogy *mindenkit önmagához kell viszonyítani*. Ez a versenylv indirekt támadása, és a verseny társadalmával egy általános felelősségetikát állít szembe. „Minden fontos, ami él, mert minden élőért felelősek vagyunk.”²⁹ A bevezetőben már utaltunk rá: az ember nembeli sajátossága, hogy az egyének és az (emberi) Nem egésze állandó egymásra vonatkoztatásban léteznek, az egyének tapasztalatai visszacsatolódnak az emberi Nemhez, a Nem tudásának bármely eleme pedig az egyén által lehívható. Az ember e sajátosságát tudatosító szemlélet számára természetes következmény a fenti gondolat: minden ember felelőssége a többi ember iránt. Ez a szemlélet több interjúalany gondolkodásában jelen van. Többen mondják ki: „mindenki tapasztalata értékes”, „annyi érték van, amit jó lenne társadalmilag is hasznosítani!”. Ezt a

29 75. interjú.

nézőpontot tartalmazza a korábban már idézett „az ember Isten képmása” gondolat is. Akik fogyatékkal élőkkel foglalkoznak, azoknak talán másoknál is drámaibban kell szembesíteniük ezt az eszményt a gyakorlatukkal. Ehhez olyan emberképet kell kialakítani, amelyben nincsenek éles határok fogyatékosok és nem fogyatékosok között sem. Ahogy egy önkéntes hangsúlyozza: ezt a feladatot adománynak lehet tekinteni, és a fogyatékoságot nem tragédiaként kell felfogni, hanem lehetőségként; úgy, hogy „én lettem kiválasztva arra, hogy ennek az embernek az életéről gondoskodjam”.³⁰ A mindenkit önmagához viszonyító szemlélet szemben áll mindenféle elitizmussal, a lehetőségek egyenlőtlenségével (Petőfi Sándor: „nem ismerem magamnál se kisebbet, se nagyobbat” elvének szellemében); az egyéneket egymással összemérhetetlennek tartja, s ha a világ jobbításán gondolkodik, ezen egy olyan világot ért, amelynek áldásaiból *mindenki* részesül. (Ezt a szemléletet lehet utópisztikusnak nevezni,³¹ ha arra gondolunk, hogy ilyen eszményi világ aligha jön létre, ám minden erkölcsi eszmény hasonlóképpen eszményi jellegű, nem arra való, hogy totálisan „megvalósuljon”, hanem arra, hogy orientálja az emberek cselekedeteit.)

- 10) Mindenesetre az alternatív életstratégiák választásához általában jó adag *tudatos optimizmus* is szükségeltetik. Elsődlegesen ez azt jelenti, hogy az ember bíz abban, hogy a maga választotta utat minden külső körülmény, akadály ellenében is képes végigjárni. De akik személyes választásukkal – mint kiindulásként utaltunk erre – valami általánosabb érvényűt, közhasznút próbálnak szolgálni, azoknak a világ változtathatóságában is hinniük kell. Néhány interjú kifejezést is ad annak az optimista meggyőződésnek, hogy „amilyen világot akarunk, olyanná fog változni” (ha nagyon és jól akarjuk). Ahogy egy interjúalany megfogalmazza: ez a mikrokörnyezetben kezdődik, és onnan gyűrűzik tovább; belülről indul ki a világ, és tükröt tart nekünk. A világot itt bent kezdjük, ami bent van, azt fogjuk kint is meghallani; bennünk van, hogy pozitív változást hozunk-e létre, szeretettel, megértéssel, odafigyeléssel.³² Gyakran sorolják a világban tapasztalt negatív tendenciákat, de ehhez gyakran azt is hozzátesszik: „de az emberiség mindig talpra áll”.³³ Van, aki azt hangsúlyozza, hogy *a paradigmaváltás már el is kezdődött*. Többen élnek azzal az attitűddel, amelynek egyikük úgy ad hangot, hogy: le kell az embernek számolni azzal a pesszimizmussal, hogy úgysem sikerülhet semmi, úgysem sikerülnek a dolgok; elszántság kell, bizakodás, hit az emberekben,

30 Lásd 82. interjú.

31 A mindenkori mainstream képviselői egyébként előszeretettel nevezik „utópisztikusnak” az alternatív elképzeléseket, hiszen ha az (és csak az) a realitás, ami a jelenben dominál, akkor az alternatívák nem azok; de hát ez csupán a status quo védelem logikája.

32 Lásd 86. interjú.

33 Lásd 106. interjú.

abban, hogy „ki lehet hozni az emberekből a jót”.³⁴ A mainstreamhez képest e tekintetben válaszadóink két szempontból is alternatívát képviselnek. Egyrészt elutasítják azt a jelenre jellemzőnek látott szemléletet, amellyel „feléljük a jövőnket”, mert „mindenki csak a mára gondol”,³⁵ másrészt a jelenben csak a rosszat, csak a válságot, a hanyatlást látó közhangulat pesszimizmusával szemben maga a többségükre jellemző (antropológiai) optimizmus is alternatíva. Sokakat jellemez közöttük a jövőért érzett felelősség (értékeket közvetíteni, inspiratív módon működni, az egyéni életet tágabb kontextusban tekinteni, a jelenre vonatkozó döntéseket a jövőre figyelve meghozni).

- 11) A jövőjét felélő jelen kritikája nem csak a fogyasztói társadalom értékrendjével polemizál. Mindazzal konfrontálódik, ami *irracionális*, ami pazarolja az emberi energiákat. Feje tetején álló világrendről beszélnek, amelyben „azért élünk, hogy dolgozzunk, s nem azért dolgozunk, hogy éljünk”. (Ezt a gondolatot sikeres, fontos beosztásban lévő emberek is felvetik, akiknek úgy eluralkodott a munka, a teljesítményhajsza az életükön, hogy elkezdik érezni ennek az abszurditását is.) Ki-ki a maga módján próbál reagálni erre a problémára. Van, aki életstílust vált és „kiszáll a mókuserékből”.³⁶ Van, aki megpróbálja összeegyeztetni a mainstream követelményeket az attól eltérő értékeivel, például azt tekinti céljának, hogy megtanuljon „úgy üzletszerűen gondolkodni, hogy az ember ember is maradjon”.³⁷ Van, aki az attitűdje megváltoztatásával próbál adaptálódni: „Megbecsülni azt, ami van, és így megpróbálni boldognak lenni.” Többen kísérletet tesznek a probléma társadalmi szintű felvetésére (és megoldására). A célok és eszközök viszonyában próbálnak fordulatot elérni. Megállapítván például, hogy a jelen világban a fontossági sorrendekben történt irracionális eltolódás, az élet számos eleme: a számítógép, a pénz, a szórakozás, a munka stb. eszközökből céllá vált, és az egyik legfontosabb, amire szükség lenne, az, hogy a dolgokat újra visszahelyezzék adekvát helyükre, valóságos fontossági sorrendjükbe. E sokak által vágyott, kívánt fordulat részeként merül fel az is, hogy a pusztán a bürokratikus logika alapján kialakított célokkal, látszafeladatokkal szemben valóban létfontosságú, egzisztenciális jelentőségű célok köré szerveződjenek az emberek feladatai. Ehhez többen a kultúrák találkozásából merítenek erőt. A globalizációban sokan bírálják annak uniformizáló hatását, az euro-amerikai kultúra „felsőbbrendű” attitűdjét, egyoldalúságát, amivel szemben a kultúrák kölcsönös megtermékenyítő hatását, az egymástól való kölcsönös tanulás szükségességét emelik ki. A mind irracionálisabb jelenségeket produkáló euro-amerikai civilizáció

34 Lásd 91. interjú.

35 Lásd például 89. interjú.

36 Lásd például 7. interjú.

37 Lásd például 91. interjú.

kritikájával összhangban jó néhányan konkrét élményeik alapján a különböző, korábban elnyomott, háttérbe szorított kultúrák felhajtó energiára való támaszkodást szorgalmazzák, ami véleményük szerint új, frissítő energiákat, újra nagyszabású és életszerű célokat adhat a megfáradt európai és amerikai civilizációnak is.

- 12) A globalizáció uniformizáló hatása elleni fellépés, a sokszínűség fontosságának hangsúlyozása nemcsak a távoli kultúrák értékei iránti érdeklődésben, nyitottságban nyilvánul meg, hanem a saját nemzeti tradíciók, a lokális értékek képviselőit is. (Hiszen a globalizáció – különösen egy viszonylag kisebb kultúra esetében – ezeket is veszélyezteti.) Sokan a kultúra fenyegetettségét összekapcsolják a fokozottabb manipulálhatóság veszélyével. „Ha egyedül van az ember, sebezhetővé, irányíthatóvá válik.” A kulturális identitásban többek közt azt hangsúlyozzák, hogy az megerősíti az egyént, és közösséget hoz létre, amelyben otthon érezheti magát. Ennek jegyében tartják kiemelten fontosnak a hagyományok őrzését és élő hagyományok kialakítását is, amelyeken át az egyes ember bekapcsolódhat a generációk tudásának láncolatába. (S ebben a folytonosság – amit időnként megtör az „új lap” nyitásának mainstream által sugallt állandó szükségessége – maga is erőt és önbizalmat adó tényező.) A hagyományhoz való viszony az interjúalanyok nagy részénél nem pusztán a múlt értékeibe való kapaszkodást jelenti: többen is megfogalmazzák, hogy a hagyomány és modernség nem ellentétesek egymással, egyfelől a hagyományok csak akkor tudnak életben maradni, ha a mai korhoz is hozzáigazodnak, másfelől éppen az az izgalmas, hogy a mai kor problémáira milyen módon lehet választ találni különböző hagyományokban. A lokalitás felé fordulásban többen nemcsak a hagyományok fontosságát, a gyökerek erőforrásként való használatát látják, hanem a mikrokörnyezetbe való beágyazottság szükségességére is figyelmeztetnek. Arra, hogy az ember egyfelől környezetéért közvetlenül felelős, másfelől hogy saját sorsának alakulását sokszor csak közvetlen környezete sorsának alakulásán keresztül képes befolyásolni. Míg a modernitás mainstreamje az egyénnek a nagy rendszerekre való közvetlen rákapcsolódását szorgalmazza, és ezzel együtt a mikroközösségek bomlását idézi elő; az alternatív életstratégia e tekintetben éppen a közvetlen közösségek (újja) építése. Ennek szellemében érvelnek sokan úgy, mint például az egyik interjúalany, aki szerint: sok esetben az a probléma, hogy az emberek arra rezonálnak, ami a világ másik felén van. „Mentsük meg a bálnákat!” – s közben nem veszik észre, hogy a szomszédban éhen hal egy ember. Éppen a saját problémáikkal szemben passzívak.³⁸
- 13) A világ elidegenedettségére, túlpörgetettségére válaszul, s a hagyományok, ősi tudások erejét érezve, sokan nagy jelentőséget tulajdonítanak a rituáléknak, s legalább (az életbe rendszerességet vivő s azt megemelő,

38 Lásd 115. interjú.

ezáltal az egyént is erősebbé tevő) magánrítusokat igyekeznek kialakítani. Szinte minden interjúalanyunkban igen erős az elidegenedettséggel való szembeszegülés: az elszemélytelenedett emberi kapcsolatokkal szemben a személyes kapcsolatok fontosságának hangsúlyozása (és az ehhez igazított életgyakorlat); s volt már szó az életidegen célok elutasításáról, a természetbe való visszaágyazódásra, a világgal való harmóniára törekvésről is. Sokan beszélnek az élet felgyorsulásának (káros) következményeiről: az ehhez kapcsolódó tanulási nehézségekről, magatartás-problémákról, felbomló kapcsolatokról, az emberi kapcsolatok felületessé válásáról, a stresszről. Arról, hogy a felgyorsulás circulus vitiosus, hogy éppen a felgyorsult változások feldolgozására nem hagy időt. „Régen, amit a család fel tudott dolgozni, azt most az emberek alkoholba fojtják” – mondja egy alkoholbetegekkel foglalkozó lelképásztor.³⁹ De ha ez nem következik is be, az információk növekvő áradatában egyre lehetlenebb eligazodni. Mindezzel szemben interjúalanyaink ismét a mainstreamtől eltérő megoldásokat javasolnak. Egyrészt a lassítás szükségességét hangsúlyozzák, a már említett kivonulás, a pörgésből kilépő életvitel választása mellett hivatkoznak a már megjelent különféle „slow-mozgalmakra” (slow-food, slow-design), a különböző, a mindennapi rohanásban való részvételt felfüggesztő technikákra (jógára, meditációra), a természet ritmusához való igazodásra; vagy éppen a valláshoz kapcsolódó belső nyugalomra, elcsendesedésre építenek. Másrészt azon gondolkodnak, miképpen lehetne hatékonyabban kezelni az információk tömegét, s míg a mai viszonyok között jellemzővé vált az a szemlélet, amely az ismeretek szétforgácsoltságát elfogadja, feladja azok rendszerbe foglalásának igényét, s ehelyett a nagy rendszerek korának elmúlását, az értékek teljes relativizmusát hirdeti; interjúalanyaink közül sokan éppen ellenkezőleg, azt hangsúlyozzák, hogy például az oktatásnak⁴⁰ nagy szerepe lehetne az ismeretek közti értékviszonyok elrendezésében, az információk összekapcsolásában, a mögöttük meghúzódó rendszerek feltárásában.

- 14) Az elidegenedéssel és a mainstream megannyi, az egyénre nézvést hátrányos hatásával és nyomásával szemben az egyik legfőbb biztosítékot az *egyének öntudatának megerősítése* adhatja. Szó volt már arról, hogy milyen nagy jelentőséggel bír válaszadóink számára a belső erőre támaszkodás. Ez némelyeknél a világban való csalódásra adott válasz; mint Túlélési stratégiák c. könyvünkben⁴¹ is kitértünk erre, a belső erőforrások feltárása, az azokra, az önmagába vetett hitre építő attitűd gyakran szolgál krí-

39 92. interjú.

40 A mainstream az oktatásban is az összefüggések felismeréséhez hozzásegítő tantárgyak (például az ilyen szemléletű történelem- és irodalomoktatás) és módszerek visszaszorulásának kedvez.

41 Kapitány-Kapitány (2007).

zishelyzetekben a megoldás kulcsául. Még nagyobb erőforrás az önmagunknál nagyobb erőbe vetett hit, például az istenhit is. Az önmagunkba vetett hit megerősítője lehet, ha nap mint nap visszaigazolódik: az *önellátás képessége* már csak ezért is fontos tényezője sok interjúalanyunk életének. A mainstream piaci világa a specializáció, szakosodás, részfeladatok végzése irányába tereli a kor embereit: életük, az önmagukról való gondoskodás érzete és képessége többé-kevésbé kikerül a kezükből, ennek következménye gyakran a kiszolgáltatottság, az önerő elsorvadásának érzete. Ezzel szemben tartják olyan fontosnak válaszadóink újra felerősíteni az öngondoskodás, önellátás képességét, az élet minél több területét bevonni a saját kézbe vett „önellátásba”, a túlzott specializációval szemben minél többféle szakismeretet elsajátítani, illetve a kooperáció révén az önellátáshoz szükséges feltételek cseréjével függetlenedni a nagy ellátórendszerektől. (E célok megvalósításának interjúalanyaink sokféle példáját nyújtják a csoportosan vidékre költöző s ott összetartó közösségekben élő „kivonulóktól” a városi közösségi kertek létrehozóin át a cserekörök kialakítóiig.) Ezen út választása gyakran hozza magával az életvitel ésszerűsödését, az irracionális pazarlás, a felesleges fogyasztás, felhalmozás kerülését is.

Alternatívát képviselnek abban is, hogy a materiális oldal, az anyagi javak mainstream általi túlhangsúlyozásával ellentétben interjúalanyaink *a szellemi, humán értékek elsődlegességét* helyezik előtérbe. Miután megállapítják, hogy: „a mai rohanásban háttérbe szorul a szellemi javak elsajátítására való törekvés,”⁴² értelmiségiek lévén nem csak egy, a szellemi értékeket preferáló életformát szegeznek ezzel szembe, de vállalják ennek terjesztését is. Ez sokszor nem jelent többet, mint az alternatíva lehetőségének felmutatását: amelyben kevesebb a pénzért végzett munka, de több a kulturális érték; kevesebb a stressz és nagyobb az önállóság; kevesebb a versengés, de nagyobb az egyes ember és a humán értékek jelentősége; gazdagabbak az emberi kapcsolatok, kevesebb a készen megvásárolható, de több a kreatív módon előállított saját termék; kisebb a jelentősége a gazdagodásnak és előbbre jutásnak, de egészségesebb és teljesebb az élet.

- 15) Interjúalanyaink közös vonásairól beszéltünk ebben a fejezetben, de e „közös vonások” nem azt jelentik, hogy ezekben minden válaszadónk egyezik, hogy minden itt említett érték mindannyiuk számára egyaránt fontos lenne. Azt azonban igen, hogy értékeik kompatibilisek egymással. Így azt mindenképpen állíthatjuk, hogy amennyiben kirajzolódik egy alternatív értékvilág, az a fentiekből áll össze.

Az alternatív értékvilág sok vonatkozásban kapcsolódik ahhoz, aminek lényegét „A szellemi termelési mód” című könyvünkben⁴³ próbáltuk

42 Lásd 93. interjú.

43 Kapitány–Kapitány (2013).

összefoglalni. A „szellemi termelő” szélesebb kategória, mint az „értelmiségi”, mint ahogy interjúalanyaink sem kizárólag értelmiségiek. Azok a különbségek, amelyek a különböző „alternatívok” értékrendjében, ideológiájában vannak, másodlagosak azokkal a sajátosságokkal szemben, amelyek őket „alternatívokká” teszik, megkülönböztetik a jelenlegi mainstreamtől. Mint ahogy említett könyvünkben is érveket sorakoztatunk fel amellet, hogy a „szellemi termelőket” ma megosztó ideológiai szembenállások konzervatívok, liberálisok, szocialisták vagy anarchisták, „nemzetiek” és „kozmpolitikák”, „idealisták” és „materialisták” között, másodlagosak azokhoz a szemléleti alapokhoz képest, amelyek a haszonelv és a minőségelv követőit, a jelenleg domináns trendek fenntartóit és egy új paradigma képviselőit különböztetik meg egymástól. A szellemi termelők nagyon sokféleképpen védenek, képviselnek szellemi értékeket: szellemiérték-képviselő a hagyományok védelme éppúgy, mint az új létrehozása; a más kultúrák értékeinek befogadása éppúgy, mint a saját kultúra melletti kiállítás. Közös nevezőjük az, hogy *szellemi* értékeket preferálnak a haszonelv, *minőségelv*et követnek a mennyiségelv helyett. Igen, nagyon sokféleképpen teszik ezt, de ha egyszer létrejön egy új paradigma a jelen mainstreamjével szemben, akkor ez éppen ebből a sokféle értéképviselőből fog *összeállni*. Jelenleg egy ilyen alternatív *paradigma* még nincsen jelen, s létrejöttét *bizonyosnak* nem lehet nevezni. De mindazt, ami ma *alternatívaként* (ebben vagy abban a vonatkozásban a jelenlegi mainstream alternatívájaként) jelenik meg értékes emberek sokaságának életgyakorlatában, felfoghatjuk egy *társadalmi* alternatíva jeleként is.

IV. A fő értékek

Foglaljuk össze még egyszer: milyen értékek is jelennek meg elsősorban ezekben az interjúkban.¹

Az interjúk nagy részében explicit módon is megjelennek a kérdezettek életelvi. Nagyon sokféle érték fogalmazódik meg. Természetesen azért is, mert a kérdések közül több is erre irányult, de azért is, mert sok interjúalanyunk szívesen irányította gondolatait saját vezérlő értékeinek kifejtése felé. A közvetlen értékműtések mellett az értékrend jelzéseinek tekinthetők azok a megjegyzések is, amelyek egy-egy érték társadalmi jelenlétének gyengeségéről, hiányáról szólnak, hiszen ezekben a megfogalmazásokban is nyilvánvaló, hogy a beszélőknek ezek az értékek fontosak (lennének).² Itt most az értékek *említését* helyezzük előtérbe, az erről kapott képet próbáljuk összegezni, hiszen az alternativitást nagymértékben éppen ezen értékek képviselése, felmutatása, s ha kell, a korszak preferált értékeitől való elhatárolása jelentheti. Fontos, hogy milyen értékeket említenek, hiszen jelentős mértékben ezekben ragadható meg az adott értékeket valló személyek alternativitásának tartalma. (S persze azt is figyelembe kell vennünk, hogy sokan követhetik, vallhatják az egyes értékeket azok közül is, akik most nem említik őket.) Az értékek (és az értéknyilvánításokban megmutatkozó kritika) vonatkozásában is jellemző a sokféleség. Láttuk, hogy vannak, akik közvetlenül a társadalom olyan létproblémáira reagálnak, mint a legegyszerűbb javak hiánya, igazságtalan elosztása. Mások esetében viszont az a megkülönböztetés jut az elemző eszébe, amit a fogyasztói társadalom fénykorában fogalmaztak meg „materiális” és „posztmateriális” értékek között (az utóbbin azt az attitűdöt értve, amelyben már nem az elemi szükségletek kielégíthetlensége a fő probléma, hanem az életminőség egyes fogyatékoságai, és ezek között sokan éppen a fogyasztói társadalom torzulatait utasítják el – s így van ezzel a mostani interjúalanyok egy része is). Az erkölcsi kritika az esetek egy részében régóta fennálló erkölcsi rendszerek értékeinek őrzésében, más esetekben egy új, emberibb, élhetőbb jövő szempontjainak megfogalmazásában

1 Viszonyításként, a társadalom értékrendjeinek számbavételéhez és értelmezéséhez lásd például: Antalóczy–Füstös–Hankiss (2010), Füstös (2002), Hankiss–Heltai (2010), Inglehart (1990), Messing–Ságvári (2012), Ságvári (2012).

2 Arról természetesen nem lehet teljesen pontos képünk, hogy melyik interjúalany milyen mértékben él az általa vallott elvek szerint. (Egy-két esetben ellentmondás érződik például a *szerepetelv* vagy a *tolerancia* hangoztatása, és egyes emberi magatartásokkal szembeni türelmetlen indulatok között. De még ezekben az esetekben sem feltétlenül a „víz predikál, bort iszik” képletéről van szó. A történelem különböző „prófétái” számos példáját nyújtják annak, hogy az erős erkölcsvezéreltség az erkölcs útjáról letérő sokaság heves és könyörtelen ostromlásában is megnyilvánul(hat). Az interjúalanyok kiválasztásában pedig eleve fontos szerepet játszott, hogy olyan emberek legyenek, akiknél a vallott elvek és az életgyakorlat összhangban vannak.)

nyilvánul meg; ebből a szempontból *ugyanazt* az értéket is lehet egészen különböző alapról képviselni. S fontos azt is még egyszer hangsúlyozni, hogy az alternativitás az interjúalanyok nagy része esetében nem éles szembenállás a mainstream értékeivel (sőt, többen olyan értékeket emelnek ki, amelyeket a mainstream képviselői is hangoztatnak: a *jólét* vagy a *sikeresség* fontossága, a *teljesítmény* értéke, vagy olyan konkrét célokkal való azonosulás, mint például az *élethosszig* tanulás). Természetes, hogy aki alapszemléletében nem áll *élesen* szemben a mainstreammel (márpedig a konfrontativitás – éppen vallott, alább felsorolandó értékeknek is köszönhetően – az interjúalanyok nagy részétől távol áll), annak értéknilvánításában is több lesz a hasonlóság. (Vannak például, akik a *piaci* szemléletnek vagy a *versenynek* is a pozitív oldalait hangsúlyozzák; a mainstream által is hangoztatott olyan alapértékek fontosságában pedig, mint a *szabadság* vagy a *demokrácia*, egy-két kivételtől eltekintve a kérdezettek összessége egyetért.)

Ha megpróbáljuk a sokféle értéknilvánítást néhány *értékcsoportba* rendezni, azt láthatjuk, hogy ezek néhány (sokak által vallott) kulcsérték köré rendeződnek.

CSALÁD

Nem meglepő, hogy a *család* értéke a legtöbbet hangsúlyozott értékek egyike.³ A családok válsága, szétesése sok interjúban mint a kor legnegatívabb tendenciáinak egyike kerül említésre; a család ugyanakkor nagyon sok interjúalany számára a motiváló s a világban biztos pontot adó egyik legfőbb tényező. Van, aki a keresztény családeszményhez igazítva szervezi az életét. Más a világgal, az abban előálló nehézségekkel folytatott küzdelmeiben lel erős támaszra a családi harmóniában. Ismét más éppen a világba való betagozódásának, az emberekhez való kapcsolódásának legbensőségesebb formáját találja meg a családban. S van, aki „egyszerűen” csak az élet magától értetődően egyik legfontosabb közegének tekinti.⁴

A családnak az interjúkban megjelenő eszménye nem is annyira a családnélküliséggel, a túlfutott individualizmussal áll szemben (bár persze azzal is szemben áll). A család alternatív *életstratégiaként* azokhoz a mainstream modellekhez

3 Lásd például: 2., 3., 15., 16., 17., 26., 29., 30., 31., 37., 40., 42., 44., 45., 47., 51., 55., 57., 71., 90., 92., 94., 99., 106., 108., 129., 132., 135., 136., 139., 145., 155., 158., 166., 174., 185., 190., 199., 200., 205., 211., 213., 219., 221., 222., 228., 229., 230., 233., 235. interjú. A 35. interjú alanya ugyan elvált, és magányos életformát választott, de élete legfontosabb részének gyerekeit nevezve meg ő is a családérték hangsúlyozói közé sorakozik fel.

4 A családdal kapcsolatban lásd többek között: Somlai Péter, Kopp Mária, Utasi Ágnes, Cseh-Szombathy László, Neményi Mária, Albert Fruzsina, Dávid Bea, Tóth Olga, Dupcsik Csaba vizsgálatait. Például: Albert-Dávid (2012), Bagdy (2004), Cseh-Szombathy (1990), Kopp (1996), Kopp-Kovács (2006), Messing-Ságvári (2012), Neményi (1999), Neményi-Takács (2005), Popper-Ranschburg-Vekerdy (2009), Ranschburg (2012), Somlai (2013), Tóth (2012), Utasi (2004), Utasi (2008).

képest kerül egy mérleg másik serpenyőjébe, amelyek az emberi élet súlypontját *kívül* helyezik az otthonon, és nem is próbálnak összhangot teremteni annak értékeivel. A munkahajszja, a minden más célt maga alá rendelő karrierépítés, az anyagi javak öncélú halmozása, a pártpolitizálás eluralkodása és általában az emberi kapcsolatokban felszaporodott agresszivitás, az élvezetekbe és függőségekbe merülő élet, a célvesztettség – a családeshmény mindezekhez viszonyítva alternatívát kínál. Választása és az értékrendszer kulcselemei közé helyezése azt is sugallja, hogy az egyén elsődlegesen ne különböző külső hatalmakhoz igazítsa az életét; önmaga és döntései értékét közvetlen mikroközössége, családja egyensúlyán is mérje. S ha élete fő értelmét a családon kívül (például különböző közhasznú, segítő tevékenységekben) találja is meg, ezt legyen képes harmóniába hozni magánéletével, a kettő – ha ennek elérése nem is könnyű – lehetőleg ne kerüljön egymással ellentétbe. Az interjúalanyok nagy részének ilyen család áll a háta mögött.

(Bár a „szerelem” és a „család” eszménye nem minden esetben esik egybe, interjúalanyaink esetében itt érdemes említeni azokat is, akik a *szerelem* fontosságát hangsúlyozták.⁵ Egyrészt azért, mert optimális esetben a család a szerelmi házasságon alapszik. Másrészt, akik nem a család, hanem a szerelem fogalmát helyezték előtérbe, ezen olyan párkapcsolatot értettek, amely ugyanazt az összetartozást, harmóniát, kölcsönös felelősséget stb. testesíti meg, mint a családeshmény. Ugyanakkor a szerelemeshmény képviselői egyes esetekben az összetartozás olyan érzelmi intenzitását hangsúlyozzák, ami a családeshményre nem minden esetben jellemző. A két kategória itt semmiképpen sem egymással áll szemben.⁶ A szerelemeshmény elsősorban a kiüresedett kapcsolatok, az érzelmetlen, kaotikus szexuális viszonyok, a magányosság, egoizmus és célvesztett cinizmus ellentétéként szerepel. Van, aki mint a korstílus által megtámadott, „korszerűtlennek” nyilvánított eszményt védelmezi, tartja nagyon is fontosnak. S mivel hangoztatói különböző korosztályok tagjai közül kerülnek ki, azt sem lehet mondani, hogy csak (szerelmes) fiatalok értékrendjének állna a centrumában. Néhányan éppen a tartós, életre szóló szerelmet hangsúlyozzák, s ezzel összekötik a *hűség*, a *kitartás*, az állandósuló *egymásra figyélés* értékeivel is.)

SZERETET, JÓSÁG, EMBERSÉGESSÉG

...ezek a fogalmak sem teljesen szinonimái egymásnak. A *szeretetet* nagyon sokan említik:⁷ nyilván nem mindannyian teljesen ugyanazt értik rajta. Ami a

5 Például: 30., 47., 55., 193., 210., 212., 231. interjúk.

6 A polgári regény számos esetben a családeshmény és a szerelemeshmény ütközését ábrázolta, Boccacciótól az Anna Kareninán át megannyi modern alkotásig. Interjúalanyainknál azonban ez a konfliktus nemigen van jelen.

7 Lásd például: 3., 9., 17., 24., 26., 27., 28., 29., 42., 47., 51., 55., 58., 76., 88., 90., 91., 96., 122., 130., 135., 136., 137., 140., 152., 156., 167., 172., 181., 182., 183., 185., 188., 190., 193., 194., 200., 201., 202., 207., 212., 213., 214., 218., 227., 231., 232., 235., 243. interjúk.

közös elem: az ember pozitív – és érzelmekkel áthatott – odafordulása a másik ember felé. (Ezt az attitűdöt természetesen tartalmazzák a fent említett család- és szerelemeszmények sok egyéb mozzanattal is jellemezhető kategóriái is.) Ez a pozitív odafordulás fakadhat erkölcsi megalapozású kötelességérzetből éppúgy, mint személyes, alkati sajátosságból, s abban is nagy különbségek vannak, hogy valaki az emberek (illetve az élőlények) milyen széles köre iránt képes ezt a pozitív odafordulást gyakorolni. Minthogy a szeretet (ha valóságosan jelen van) kétszeresen pozitív visszajelzést ad gyakorlójának: a szeretet tárgyának pozitív visszajelzéseit (viszontszeretetét) és a saját pozitív érzelmek visszacsatolódását – ezáltal nagyon komoly tényezője a szeretetet gyakorló személy énjének és a világgal való harmóniájának. Interjúalanyaink között vélhetően az átlagosnál több vonzó, pozitív energiákat, derűt sugárzó személyiség van, s ez nem utolsósorban éppen *szeretőképességüknek* köszönhető. Ha a kor egyik legjellemzőbb vonásának ma igen sokan a kapcsolatok, az érintkezés eldurvulását tekintik, ezzel szemben az igazi alternatívitást éppen a szereteteszmény gyakorlásának vállalásában lelhetjük fel (ami természetesen annál markánsabb alternatívát testesít meg, minél szélesebb körre vonatkoztatva képes érvényesülni).

Az *emberségesség*, a *humanitás* gyakorlása nem feltétlenül jelenti azt, hogy gyakorlója szereti is azt, aki iránt gyakorolja. Annál nagyobb a fontossága azonban, ha az ember az emberiség parancsait be tudja tartani azokra vonatkozó magatartásában is, akiket nem tud szeretni, vagy akikkel szemben egyébként közömbös lenne, éppen ezzel közelíti meg talán a legteljesebb mértékben a „minden ember szeretetének” (a szó szoros értelmében ember által aligha megvalósítható) parancsát. Nem kevesen ebben a formában fogalmazzák meg a többi emberhez való pozitív viszonyulás értékét.⁸ És állítanak alternatívát a világ megannyi embertelen (lélektelen, elbürokratizált, agresszív) működésével, kegyetlenségével, az egyes emberre tekintettel nem lévő, azt eltipró mechanizmusaival és a többiekre nem figyelő, saját érdekeiket a többiek rovására érvényesítő egyének magatartásával szemben. Ehhez az eszményhez kapcsolódik a szintén több interjúalanyunk által hangsúlyozott *emberközpontúság*, az *emberek megbecsülése* (ami nélkül nem lehet senki valóban humanista).⁹

Amit *jósnak* nevezünk, a szeretet érzelmi adományait nem feltétlenül képes nyújtani, az emberiség követelményeinek betartásától viszont azért érdemes elkülöníteni a fogalmát, mert olyan emberi attitűdöt jelöl, amelyben a többi ember szükségleteinek figyelembevétele már *jellemvonássá* vált. (Nyilván vitatható, hogy mennyire veleszületett adottság ez, s mennyire megszerezhető képesség: nyilván mind a kettőre sok a példa.) A jószág, jóindulat értékét is eléggé sokan megnevezik,¹⁰ többen úgy, mint maguk elé tűzött (egyések szerint az

8 Lásd például: 14., 28., 64., 68., 89., 100., 103., 170., 175., 182., 193., 194., 218., 227., 243. interjúk.

9 47., 103., 148., 213., 238. interjúk.

10 Lásd: 6., 37., 47., 58., 76., 91., 153., 170., 175., 190., 211., 213., 215., 219., 224., 231., 232. interjúk.

ember által csak közelíthető) célt. Nem ritka a világ olyan látásmódja, amelyben az a Jó és Rossz küzdőterepékeként jelenik meg. Ez esetben a „jóság” hangsúlyozása elköteleződés, szerepvállalás e küzdelem egyik oldalán. Gyakran az „önzés” ellentétpárjaként jelenik meg (*önzetlenség*).¹¹

Az értékek ezen csoportjába számos egyéb értéknyilvánítás is tartozik. A jóság, jóindulat egyik megnyilvánulása a *szelídség* (bár ez is lehet csupán alkati sajátosság, minden különösebb lelki tartalom nélkül, ám akik említik, általában a többi emberrel szemben gyakorolt erényként, tehát egyrészt az agresszivitás ellentétékeként, másrészt többé-kevésbé a jóság szinonimájaként hozzák szóba).¹² A *tisztalelkűség* már egyértelműbben a jóság szinonimája. Ez az az eszmény, amit sokan meg akarnak óvni a „világ” negatív hatásaitól, „romlatlanul” megőrizni;¹³ közvetve azt is sugallva, hogy az ember „megromlása”, a tisztaság (vagyis az eszményi erkölcsi magatartás) elvesztése nem szükségszerű; vannak, akik többé-kevésbé képesek az ideális „Jó” törvényei szerint élni.¹⁴ Hasonló kategória a „*lelki gazdagság*”. A „tisztta” ugyan a Jó teljesebb, „tisztább” meglétét sugallja, de a lelki gazdagság is utal egyrészt arra, hogy az ezzel rendelkező egyén az erények sokaságát birtokolja, másrészt a lelkiség hangsúlyozásával az érzelmi részvétel, a finom azonosulóképesség képzetei is bekapcsolódnak.¹⁵ Ebbe az értékkörbe tartozik az „*érzelmi intelligencia*” említése is (az érzelmi részvétel, empátia-képesség, finomság asszociációi ehhez is hozzátapadnak), de az érzelmi intelligencia csak egyfajta képesség, és önmagában nem garanciája sem a szeretet, sem a jóság gyakorlásának. Azok azonban, akik említik, feltételezik, hogy aki rendelkezik ezzel a képességgel, képes arra is, hogy e képességét jó értelemben használja.¹⁶ A *megbocsátás képessége* több erkölcsi rendszerben is pozitív érték (a keresztény szereteteszménynek pedig fontos pillére). Az interjúkban elsősorban két vonatkozásban szerepel: vagy mint a keresztény szereteteszmény jelenlétének mércéje; vagy mint olyan probléma, amellyel a beszélő küszködik, olyan cél, amit szeretne elérni, vagy amelyet sikerült elérnie.¹⁷

Mindezekben az értéknyilvánításokban (különböző formában) az altruizmus, az embernek a többi ember felé való pozitív odafordulása fogalmazódik meg, a verseny, a törtetés közegében fenntartva a „továbbra is lehet ezen eszmények jegyében élni” meggyőződését.

11 Az önzetlenség vállalásával, az önzés tagadásával találkozhatunk például: a 9., 17., 123., 136., 153., 156., 189., 200., 203., 221., 231., 233., 236. interjúkban.

12 200., 227., 228. interjúk.

13 Mellékesnek látszó kérdés, de mint az egyik interjúalany megjegyzi, a trágárság elhárapózása sem ártatlan, következményei általános magatartás-torzulásokban is megnyilvánulnak. Mint kifejti, a „csúnya beszéd” lehűz; a jó gondolat jó cselekedettel és tiszta beszéddel jár együtt. (Lásd 58. interjú.) Több interjúalanyunk is lényegében az antik kalokagathia eszményt közelíti: a jó, a szép és az igaz egységében gondolkodik.

14 Ez az érték jelenik meg például: a 31., 47., 145., 209., 232., 240., 243. interjúkban.

15 24., 88., 207. interjúk.

16 96., 209. interjúk.

17 26., 47., 158., 193., 205. interjúk.

HIT, SPIRITUALITÁS

Az egyik leggyakoribb értékrend-meghatározó sajátosság, amelyre az interjúalanyok a maguk „alternatív életstratégiáit” építik, az *(isten)hit*. (Korábban hangsúlyoztuk, hogy az alternatív stratégiák nagy csoportja a hívőké, most a vallott értékek között emeljük ki, hogy a transzcendenciához kapcsolódó értékek fontossága – s magának az istenhitnek az értéke is – igen nagy arányban kerül szóba a válaszokban.¹⁸) Az interjúalanyok jelentős része egy, általuk túlságosan vallástalannak látott mainstreammel szemben határozza meg saját identitását; van, aki úgy látja, hogy a mai világból éppen az *igazi*, komolyan vett vallásosság hiányzik, mindenesetre azokat a jelenségeket (lélektelenség, anyagiasság, értékek kiüresedése, elbizonytalanodása, közösségek hiánya, a média által terjesztett torz értékhierarchia stb.), amelyeket a jelen legfőbb negatívumainak tartanak, sokan jelentős mértékben annak tulajdonítják, hogy a belső hit elvesztése vált tömegessé, korjellemzővé. De azok az interjúalanyok is, akik nem valamivel szemben határozzák meg a maguk alapállását, csak „teszik a dolgukat” – ennek energiáit gyakran vallási hitükből nyerve –, éppen e sajátosságuk által tűnnek az őket kiválasztók szemében „másnak”, mint a „mainstream”.

Számos, később sorolandó értéket is sokan *azért* választanak, mert a legalapvetőbb értékük: hitük az Istenben, a világ elrendezettségében, a Jó keresésének parancsolatvoltában. A jézusi tanítások alapelveit komolyan vevő keresztény hívők számára a *szereget*parancs és az istenhit egymástól elválaszthatatlanok.¹⁹ A hívők a szekularizált, hitetlen világ egyoldalú materializmusával szembeállítva a *lélek* jelentőségét – illetve a test-lélek-szellem harmóniájának követelményét – hangsúlyozzák; igen lényeges része világgépüknek a világ teremtett és Isten által kormányzott voltából következő ontológiai *optimizmus*; a feltámadás hitére épülve a nem hívőkhöz képest rájuk *kevésbé jellemző a halálfélelem*, s ez sokaknál kiegyensúlyozott *derűt* és magabiztos, energikus (altruista) *aktivitást* is eredményez. Többek számára a *család* erejét is az adja, hogy a közös hit megszenteli. S a többi érték nagy részének is az Istenbe vetett hit adja az erejét.

A hívők jelentős része a hagyományos egyházi gyakorlaton keresztül kapcsolódik Istenéhez. De korábban azt is említettük – s itt is jelezniünk kell – hogy az utóbbi évtizedek fejleményeként széles körben elterjedt és válaszolóink között is viszonylag nagy arányban van jelen a *közvetítők nélküli, személyes* kapcsolódás

18 Lásd például: 6., 11., 14., 15., 16., 17., 20., 26., 28., 29., 30., 31., 51., 53., 58., 64., 87., 88., 92., 94., 98., 104., 106., 110., 111., 122., 124., 135., 137., 140., 155., 156., 174., 175., 181., 184., 190., 194., 200., 201., 207., 211., 212., 213., 214., 215., 217., 218., 221., 222., 227., 234., 235., 242., 243. interjúk.

19 „Mester, melyik a nagy parancsolat a törvényben? Jézus pedig monda néki: Szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes elmédből. Ez az első és nagy parancsolat. A második pedig hasonlatos ehhez: Szeresd felebarátodat, mint magadat. E két parancsolattól függ az egész törvény.” (Máté 22, 36–40.) Sőt, Pálnál: „Mert az egész törvény ez egy igében teljeseedik be: Szeresd felebarátodat, mint magadat.” (Pál, Gal. 5, 14.)

az Istenhez; mint erről korábban már volt szó, vallásosságuk ilyen jellegét sokan hangsúlyozzák. Az általános individualizálódás hatására a hívők körében is megnövekedett a személyesség igénye, a bensőségesség. Az Istennek való alárendelődés, és az ehhez kapcsolódó olyan értékek, mint a szolgálat, az alázat, ami az ő értékrendjüket is jellemzi, náluk éppen azért nem kerül ellentmondásba a személyesség igényével, mert a megmerevedett, sok tekintetben különdlegessé vált, s mindenesetre tömegekre szabott egyházi hitgyakorlattal szemben visszatálnak a korai keresztények személyes emóciók táplálta lelki-ségi formáihoz.²⁰

Mások – mint ez is már szóba került – különböző keleti vallásokban (illetve főleg azok modernizált változataiban) találják meg transzcendencia-igényük megfelelő kielégítését. A benső hittel áthatott világkép biztonsága és a humanitás parancsa náluk is hangsúlyos. Említettük a spiritualitás azon formáit, amikor a hagyományos keresztény és a keleti elemek mintegy összedolgozódnak a lelkiség, a lélek halhatatlansága, a belső béke és a másoknak adható lelki egyensúly jegyében. Többekre egyfajta „panteista” jellegű vallásosság jellemző (a „mindenben és mindenki-ben benne lévő”, sok tekintetben a világegyetem kortárs tudományos képzetével is összhangba hozott Isten képze).

(Érdekes, hogy a „spiritualitás” fontosságát elsősorban az új típusú, szinkretikus jellegű vallások követői hangsúlyozzák. Bár néha a hagyományos egyházak hívői is használják a kifejezést, úgy tűnik, e kategória ma gyakran a transzcendenciához való viszonynak a nyolcvanas-kilencvenes években felívelt új spiritualizmus hatását mutató változataihoz kötődik.²¹ Hit és spiritualitás, mint a megkérdozettek értékrendjének magértéke, a válaszolók közel egyharmadánál kiemelt szerepet kap [s lehet, hogy még további interjúalanyok értékrendjében is jelen van]).

TÁRSADALMI IGAZSÁGOSSÁG, DEMOKRÁCIA, SZOLIDARITÁS

Míg az előző csoportban olyan értékeket említettünk, amelyek alapvetően az interperszonális kapcsolatokban²² érvényesülnek (bár persze „jónak” lenni nagyobb csoportokkal is lehet, szeretni is lehet egész közösségeket is, és így tovább), a most következő csoportba sorolható értékek inkább „közéletiek”.²³ Az egyik kulcsérték ebben az értékcsoportban az igazságosság. Akik alternatívát képviselnek az adott korszak mainstreamjéhez képest – s ennek az alter-

20 A hívők értékrendjének részletes körüljárásához lásd Kamarás István, Tomka Miklós, Gereben Ferenc, Voigt Vilmos és mások kutatásait. Például: Gereben (2009), Kamarás (1989), Kamarás (2003), Tomka (2010), Voigt (2006).

21 E fogalom használatának példái a 6., 58., 96., 99., 109., 136., 137., 145., 148., 156., 163., 166., 167., 183., 188., 191., 212., 214., 218., 231. interjúban.

22 Erről is lásd pl. Albert-Dávid (2012).

23 Maga a közéletiség is érték-ként jelenhet meg – például a 163. interjúban.

natívának vannak társadalomkritikai mozzanatai is –, azok általában mindig az igazságosságot kérik számon. Jól tudjuk, az igazságosságnak számos fel-fogása van (interjúalanyaink sem mind ugyanazt értik rajta),²⁴ de mindegyik érintkezik az előző csoportban említett „humanizmus” értékkel, s mindegyik tartalmazza a valamilyen értelemben vett *egyenrangúság* mozzanatát. (Egyenrangúság-eszmény jelenik meg a mindenkinek egyenlően járó jogok és javak hirdetésében, illetve a különbségek kiegyenlítésére való törekvésben éppúgy, mint amikor az igazságosságot különböző érdemekhez mérik: a nagyobb érdemhez társított több előny az egyenlő érdeműek egyenrangúsága. A többségi elv, amelynek alkalmazása gyakorta egyenlőtlenséget eredményez többség és kisebbség között, alapjában szintén az egyenrangúságon alapszik, hiszen csak egyenrangú egyéneket feltételezve állítható, hogy azokból – ha a mennyiség mértékét igazságossági szempontnak fogadjuk el – a többnek több jár, mint a kevesebbnek. Amikor pedig azt állítjuk, hogy az emberi minőségek összemérhetetlenek, és erre építünk igazságosság-felfogást, ezzel a különböző minőséget képviselő egyének között szintén alanyi jogú egyenrangúságot ismerünk el: az egyenlő jogot az összemérhetetlenségre.) Az egyenrangúság képviselése²⁵ – mint ennek egyes változatait az első fejezet elején bemutattuk – a tagadás oldaláról az egyenlőtlen feltételek kritikáját, az állítás oldaláról viszont a *szolidaritás* kinyilvánításának²⁶ megannyi példáját jelenti (az adakozástól különböző aktív karitatív tevékenységeken át szociális mozgalmakban való részvételig). Interjúalanyaink között e tekintetben is nagy a változatosság.²⁷

24 Lásd: 7., 11., 26., 37., 49., 113., 114., 129., 140., 179., 193., 207., 221., 231., 232., 237., 240. interjúk.

25 Lásd például: 70., 101., 113., 114., 136., 140., 164., 203., 205., 215., 218., 237., 240., 241. interjúk.

26 Például: 11., 15., 101., 103., 105., 117., 163. interjúk.

27 Van, akinél ez erőteljes kapitalizmuskritikában nyilvánul meg, amely például a szociáldarwinizmus pusztító hatásairól beszél, és megoldásként azt hangsúlyozza, hogy az embereket fel kellene szabadítani a gazdasági kényszer alól, hogy újra megtalálhassák az univerzummal való kapcsolatot, mert a kapitalizmus ezt szünteti meg. (68. interjú) Gyakori, főleg a fiatalabb nemzedékben, hogy a kapitalizmuskritika a környezetpusztítás elleni felháborodásból táplálkozik. Más esetben a kapitalizmuskritika a mostani fiatal generáció szintén erős élményéből: a jóléti rendszerek visszaszorításából indul ki: „A jóléti rendszer nem illeszkedik be a kapitalizmus logikájába, de a kapitalizmus sem fog fennmaradni örökké, jön majd valami más... A boldogság nem pénzfüggő.” (113. interjú) A fiatalabb nemzedékben a társadalomkritikai érdeklődés a civilszervezetekben való részvétellel, megerősödött állampolgári öntudattal is gyakran együtt jár. Hajtóereje a társadalom perifériájára kerültek (romák, hajléktalanok) iránti szociális lelkiismeret, amelynek nem elsősorban pártpolitizálással, hanem a civilszervezeteken keresztül próbálnak hangot adni. Példaképek között a múlt olyan nagyjai jelennek meg, akiknek ez az attitűd az életformájukat is áthatotta (mint Gandhi, Martin Luther King). (Lásd például 114. interjú.) Mint az egyik interjúalany hangsúlyozza: „A szocialistának mondott kelet-európai államok összeomlása nehezzé teszi bármiféle egalitárius társadalom felvetését is; jelenleg a hosszú idő alatt elért vívmányok védelme van napirenden”; ilyen körülmények között az egyén katalizátorszerepet tölthet be a társadalmi változásokban, közvetlenül a civil társadalom szerveződéséhez kötődve. (117. interjú) Az utóbb idézett válaszolókra az is jellemző, hogy a társadalmi szerepvállalás olyan

Az elsősorban a jóléti különbségekre, társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségekre reagálók inkább a *szociális érzékenység* szükségességét hangsúlyozzák,²⁸ az intézményszerkezeti, politikai ellentmondásokra érzékenyebbek pedig a *demokrácia* eszményét.²⁹ A *civil társadalom* fontossága leginkább azoknál kerül előtérbe, akik a demokráciaeszmény érvényesülését az állam, a nagy intézményrendszerek túlhatalmával szemben kívánják előmozdítani (s főként olyanoknál, akik maguk is aktív szerepet vállalnak – vagy vállalnának – ebben).

Ám a társadalomkritikai attitűd korántsem sajátja minden olyan interjúalanyoknak, akit az igazságosság eszménye vagy a szolidaritás érzelmei vezetnek. Sokan a korábban említett szereteteszmény vagy a humánus névben egyszerűen segíteni próbálnak embertársaikon, (anélkül, hogy mérlegelnék a társadalmi berendezkedés helyességét/helytelenségét). A *segítés* fontosságának említése a kérdezettek egyik leggyakoribb értéknyilvánítása.³⁰ Sokan arról beszélnek, hogy az embernek magának is mennyivel jobb, ha adhat; hogy *adni* jobb, mint kapni; hogy a másoknak való segítség, örömszerzés mennyire meg tudja erősíteni – olykor mennyire boldoggá tudja tenni – az embert.³¹ Ebbe a körbe tartoznak azok a szenvedélyesen fogalmazott gondolatmenetek is, amelyek a „*szenvedés elleni küzdelem*”,³² vagy „*az életért folytatott küzdelem*”³³ fontosságáról szólnak.

EMPÁTIA, TOLERANCIA

A másokért tevékenykedők altruista attitűdje, a szeretet, a jóság interperszonális viszonyokban tapasztalható megnyilvánulásai többnyire elválaszthatatlanok a másokra való odafigyelés képességétől. Sokan erről az oldalról közelítik meg, s válaszaikban az *elfogadás*, *megértés*, *tolerancia* fontosságáról beszélnek.³⁴ Ezek az értékek a kor mainstream ideológiáiban is jelentős szerepet játszanak (szemben például a XX. század különböző diktatúráinak nyíltan is intoleráns ideológiáival), ám a korszaknak mind politikai, mind pedig

---

dilemmáival is hajlamosak szembenézni, mint a hatékonyság, hitelesség, a hosszú távú működés fenntartásának nehézsége, vagy a közvetlen karitatív akciók versus ideológiai, makrotársadalmi küzdelmek (az egyént sokszor a közöttük való választásra kényszerítő) dichotómiája. A mai fiatal nemzedékekről lásd például: Gázsó-Laki (2004), Gábor-Jancsák (2006), Ságvári (2011), Ságvári (2012), Szalai (2011).

28 Lásd: 26., 94., 114., 117., 119., 203., 218., 222., 241. interjúk.

29 Lásd: 12., 68., 105., 129., 171., 179., 207., 224., 241., 243. interjúk.

30 Lásd: 14., 16., 17., 31., 37., 47., 50., 64., 76., 82., 87., 111., 113., 114., 125., 135., 136., 140., 145., 150., 156., 161., 184., 187., 188., 191., 192., 193., 201., 202., 205., 207., 211., 213., 215., 217., 218., 220., 222., 225., 227., 230., 231., 232., 237., 240., 241. interjúk.

31 Ilyen és ehhez hasonló állításokat tartalmaznak a 9., 11., 18., 30., 45., 47., 54., 58., 123., 145., 154., 170., 173., 174., 191., 227., 232. interjúk.

32 Például: 7., 47. interjúk.

33 Lásd például 35. interjú.

34 17., 26., 32., 47., 51., 52., 57., 85., 96., 101., 103., 113., 114., 129., 136., 137., 145., 157., 163., 164., 179., 180., 190., 193., 194., 205., 207., 211., 212., 224., 227., 238., 243. interjúk.

hétköznapi magatartásformáiban kevésbé vannak jelen ezek az értékek (párhuzamban azzal, amit fentebb az agresszivitásról mondtunk), sőt éppen csökkenésük, visszaszorulásuk érzékelhető; így interjúalanyaink e tekintetben (is) egyértelműen alternatívát képviselnek: egy olyan magatartáskereső hirdetői és terjesztői, amelynek erkölcsi és társadalmi jelentősége minden korban nagy, de a jelenben különösen az. Nem feltétlenül jelenti a másik teljes elfogadását az *odafigyelés*, az *empátia*, ugyanakkor az olykor pusztán racionális megértésnél, elfogadásnál mélyebb érzelmi kapcsolódást tesz lehetővé. Sokan ezt (és maguknak a *kapcsolatoknak* a fontosságát) hangsúlyozzák.³⁵ Van, aki ezek fenntartásában fontos szerepet tulajdonít a (másik számára órá való odafigyelésünket jelző) *emberi gesztusoknak*.³⁶ Az emberi kapcsolatok meghatározó – mondhatni egyik legmeghatározóbb – eleme azonban az (online kapcsolattartással némileg csökkenő) *beszélgetés*. (Fogalmazhatunk úgy, hogy a neten a „beszélgetés” új formái jelennek meg, de ezek közül csak a skype-on valósul meg – s ott sem tökéletesen – az emberi eszmecserének az a közvetlensége, ami csak az élőbeszédben lehetséges.) Mivel a beszélgetésre szánt idő és az erre való alkalmak aránya érzékelhetően megfogyatkozott az utóbbi időben, interjúalanyaink nagy része szükségét érzi kiemelni ennek jelentőségét.³⁷ (A kik a *személyesség* fontosságáról beszélnek,³⁸ részben ezt a közvetlenséget kívánják erősíteni, ugyanakkor ebben a megfogalmazásban az is hangsúlyt kap, hogy az igazi kapcsolatokba az embernek bele kell vinnie önmagát.) További szempont kapcsolódik be azáltal, hogy a beszélgetések fontosságának hangsúlyozói közül néhányan amellet érvelnek, mennyire fontos egy-egy emberi kapcsolat fenntartásában, hogy annak résztvevői *mindent megbeszéljenek* (ne maradjon probléma, feszültség kibeszéletlenül).³⁹ Nemcsak az emberi kapcsolatokra vonatkozik, de azokban is kiemelkedő jelentőségű a *nyitottság* szintén nagyon sokak által említett értéke⁴⁰ (ami lényegében ebben az összefüggésben az előítélet-nélküliség szinonimája). A nyitottságnál erősebb kategória a *bizalom*; mindkettő megint azok közé az értékek közé tartozik, amelyek vállalói⁴¹ magatartás-alternatívát képviselnek egy bizalmatlansággal teli korrallal szemben. A *türelem* értékének hangoztatói részben ugyanazt mondják, mint akik toleranciáról beszélnek,⁴² bár nem minden esetben: a türelemérték egyes hangsúlyozói az életritmus lassításának szükségességére (is) figyelmeztetnek.

35 Lásd például: 8., 11., 13., 25., 28., 31., 40., 47., 51., 58., 70., 73., 76., 78., 109., 122., 123., 127., 129., 130., 132., 136., 139., 140., 147., 172., 174., 175., 181., 184., 187., 193., 194., 211., 212., 220., 222., 224., 227., 230., 241. interjúk.

36 Például 44. interjú.

37 Például: 5., 10., 25., 26., 31., 51., 53., 58., 90., 95., 114., 125., 153., 162., 164., 172., 181., 185., 188., 191., 193., 194., 221., 224., 227., 231., 232. interjúk.

38 Például: 7., 37., 44., 227., 241. interjúk.

39 31., 45., 51., 114., 164., 193. interjúk.

40 7., 10., 12., 30., 43., 70., 71., 103., 122., 126., 147., 151., 165., 174., 166., 180., 190., 193., 201., 205., 214., 230., 233., 238. interjúk.

41 8., 15., 17., 30., 125., 129., 140., 158., 172., 174., 191., 205., 213., 235. interjúk.

42 Például: 2., 28., 51., 114., 122., 145., 181., 190., 200., 212., 219., 227. interjúk.

KOOPERÁCIÓ, KÖZÖSSÉG

A többi emberhez való pozitív viszonyoknak – interperszonális metszetben éppúgy, mint az osztálytársadalom vonatkozásában – fontos célja, közege (és eszköze) a *közösség*. Az eddig sorolt értékek nagy része közösségi érték (is). A közösség célértékként is sokak interjújában szerepel. A korábban kiemelt család persze a leggyakrabban említett közösség, de sokan szükségesnek tartják a közösséghez tartozás fontosságát más közösségekre vonatkozóan is hangsúlyozni.⁴³ Ez az alapállás is alternatív jelleget kap egy fokozottan individualizálódó társadalomban. A közösségi magatartás egyik alapfeltétele a *kooperáció*. Olyan környezetben, ahol a kooperációs képességek is jelentősen romlottak, ennek hangsúlyozása is kiemelt fontosságú lehet.⁴⁴ Az interjúk, amikor nem emelik külön ki ezeket az értékeket, akkor is számos jelét adják annak, hogy a nyilatkozók számára fontos érték a kooperáció, hogy milyen sokat ad számukra a közösséghez tartozás, s hogy milyen módokon próbálnak maguk is közösségeket építeni vagy a régi közösségformákat megővni, újrateheríteni. (Érdekes összefüggésben kerül előtérbe ez a szemlélet, amikor néhány interjúban – mint ez más vonatkozásban már szóba került – a jelenlegi elidegenült gazdaság alternatívájaként megfogalmazódik a *közvetlen csere* eszménye: a közvetlen csere nem pusztán a közvetítések kiiktatását jelenti; akik ezt a megoldást ajánlják, ezzel megpróbálják visszatéríteni a gazdasági viszonylatokat azok eredeti, közösségen belüli – s egyúttal közösségépítő – funkcióihoz.)

POZITÍV GONDOLKODÁS, ÖRÖMKÉPESSÉG

A többi emberhez való kapcsolódás folyamatában nemcsak azok a tulajdonságok fontosak, amelyek a többiekre való odafigyelésről tanúskodnak, hanem azok is, amelyek magát az embert vonzóvá tehetik a többiek szemében. E tulajdonságok többnyire egybeesnek azokkal, amelyek az egyén belső harmóniájában is fontos szerepet játszanak. Ilyen tulajdonság a „*pozitív gondolkodás*”: ebben az attitűdben, magában a „*pozitivitásban*” egyszerre van benne a jól adaptálódó és optimista alapállás és a *többiekhez való pozitív* (tehát eleve barátságos, elfogadó jellegű) viszonyulás. Többben nagy jelentőséget tulajdonítanak a pozitív gondolkodásnak.⁴⁵ Ez a fogalom sok esetben a new age, másoknál különböző modern pszichológiai iskolák hatására nyert széles körű népszerűséget, ám sokkal régebbi, alapvető attitűdről van szó, amit ha nem is ezzel

43 Lásd például: 4., 13., 15., 17., 27., 44., 47., 64., 111., 121., 125., 130., 133., 140., 142., 147., 148., 149., 156., 171., 174., 179., 180., 188., 193., 194., 199., 200., 201., 206., 207., 213., 224., 227., 231., 232., 234., 238., 241. interjúk.

44 37., 44., 68., 180., 187., 204., 211., 229., 233. interjúk.

45 Lásd például: 7., 10., 28., 45., 51., 58., 91., 136., 137., 149., 156., 193., 196., 198., 205., 214., 231. interjúk.

a kategóriával jelölve, de évezredek óta mindig sokan képviselnek. Válaszóink is nagy számban hívei ennek a magatartásmintának, amikor az *örömképességet*, a *jókedv*, a *vidámság*, az *optimizmus* fontosságát hangsúlyozzák.⁴⁶ Néhányan külön kiemelik a *humor* jelentős szerepét is az élet élhetőbbé tételében.⁴⁷

Az élethez való pozitív viszony egyik megnyilvánulási formája a *lelkesedés*. Ezt is többen említik a fontosnak tartott magatartásértékek – a lelkesedés képességét a fontosnak tartott képességek – között⁴⁸ (olykor önmagukat jellemezve ezzel a képességgel). Ehhez az érték- vagy tulajdonságcsoporthoz sorolhatjuk a *fiatalosság*, *frissesség* értékeit, hiszen akik ezekre helyezik a hangsúlyt,⁴⁹ többnyire éppen arról beszélnek, hogy az embernek azt a pozitív viszonyt (azt a jókedvet, lelkesedést, örömképességet) kell megőriznie a világhoz való viszonyban, amivel a fiatalságot szokták jellemezni. Kapcsolódik végül a fent említett értékcsoporthoz az *aktivitás* értéke is,⁵⁰ mert bár ez nem feltétlenül társul pozitív attitűddel, a pozitív gondolkodásnak, de a fiataloságnak, frissességnek is fontos velejárója.

Ez az értékcsoport ugyan a divatos amerikai pszichológiai módszerek révén nem idegen a kor domináns szellemiségétől sem, másképpen jelenik azonban meg interjúalanyaink szövegeiben. A magazinokban terjesztett „pozitív gondolkodás” sokszor lényegében pusztán *formai* elem, mintegy a „keep smiling” kiterjesztése, s bár a csupán gesztusszintű keep smilinggal szemben a gondolkodás egészére vonatkozik, általában nem jelent többet, mint a gondolatok mechanikus áttételét a tagadó formáktól az igenlők, a sötét képzetektől a derűsek felé. Bár természetesen ez sem haszontalan, interjúalanyainknál úgy tűnik, többről van szó. Olyan utak választásáról, amelyek alternativitása éppen a felszínes, formális kapcsolatteremtési formákhoz viszonyítva tűnik szembe. Egyrészt többeknek sikerül elérniük, hogy az örömképesség életük egészét áthatja, annak *tartalmi* elemévé válik, másrészt eszköztékként kerül a helyére, egyfelől a humanitás, a közösségépítés, másfelől a belső harmóniateremtés folyamatában.⁵¹ És itt térhetünk át az értékek azon nagy csoportjára, amelyek elsősorban a személyiség építkezésének, az énerő megteremtésének, és nem utolsósorban az alternatív életstratégiák végigvitelének energiaforrásai is.

SZABADSÁG, FÜGGETLENSÉG, AUTONÓMIA, SAJÁT ÚT

A *szabadság* és *függetlenség* értékei ismét csak a leggyakrabban említett értékek közé tartoznak. Olyannyira, hogy ezeket az előző fejezetben interjúala-

46 Lásd például: 12., 15., 20., 30., 47., 58., 64., 69., 76., 88., 108., 113., 131., 136., 141., 143., 147., 154., 164., 172., 174., 188., 200., 201., 205., 209., 211., 218., 221., 227., 230., 231. interjúk.

47 55., 95., 140., 183., 205., 227. interjúk.

48 69., 70., 165., 194., 200. interjúk.

49 Például: a 95., 189., 214., 227., 233., 241. interjúkban.

50 Lásd például: a 7., 32., 206., 227. interjúkban.

51 Az igazi, belső örömképességről lásd például: Csíkszentmihályi (2010), Oláh (2005).

nyaink közös szemléleti jellemzői között is kiemeltük. Többször szóba került már, hogy az interjúalanyok jelentős része az államszocializmus szabadságkorlátos világában szocializálódott, s e szabadságkorlátozások sokakból heves ellenállást váltottak ki, vagy legalábbis a szabadság értékének jelentős felértékelődését eredményezték. A már a rendszerváltás után felnövekedett fiatalokban is mélyen elültetődött a szabadságkorlátozások elutasításának elemi értéke. De a szabadság értéke ma már nem elsősorban ebben a múltba túnt viszonyban kap jelentőséget. Erős szabadság- és függetlenségigényük a válaszolókat arra készíti, hogy minden olyan törekvéssel szemben védelmezzék világukat, amelyről feltételezhető, hogy korlátozza az egyén szabadságát, függetlenségét, nem veszi figyelembe sajátos személyes szükségleteit. Számos interjúból az érződik, hogy az interjúalany harmóniájának (egy esetekben nyugodtan mondhatjuk: boldogságérzésének) és/vagy energiáinak, saját erői élvezetének legfőbb forrása a szabadság, függetlenség érzése. A „függetlenség” fogalmában egy kicsit hangsúlyosabbak a másoktól, korlátozó hatalmaktól való szabadság képzetei; a „szabadság” hangsúlyozói esetében inkább a valamire való szabadság képzetei dominálnak.⁵² Mindkét értéket sokan említik.⁵³ A (szellemi) függetlenség értéke kap szerepet akkor is, amikor az „önálló gondolkodás” kialakításának és megőrzésének fontossága mellett érvelnek.⁵⁴ De a függetlenségeszmény egy sajátos (némileg az individualisztikus értékrend – illetve a „veszélyes világ” képzetek – befolyása alatt kialakított) változatának tekinthető az is, amikor valaki életeszményeként, alapvető stratégiájaként az „élni és élni hagyni” jelszavát nevezi meg.⁵⁵ Az „autonómia” fogalma nem egészen ugyanaz, mint a „függetlenség”. Az autonómiaeszmény magában foglalja azt is, hogy az egyén nemcsak független, hanem képes önállóan irányítani (s lehetőség szerint eredményesen irányítani) az életét. Az interjúalanyok nagy része éppen azért is válhatott alternatívát megtestesítő példává, mert képes volt ilyen autonóm életet felépíteni. Ez gyakran a mások által kínáltakkal szemben „a saját út” megtalálásának eszményében fejeződik ki.⁵⁶ A saját út külsőleg is látszó vetülete az *egyediség, egyéniség*; egyes interjúalanyok erre helyezik a hangsúlyt.⁵⁷ De a (szellemi) függetlenség képzetkörében említhetjük azokat a véleményeket

52 Egyeseknél egészen költői vallomások tanúskodnak például a repülésben megnyilvánuló szabadságérzés nagyszerűségéről.

53 A szabadság értéke kap például kiemlést a 4., 19., 29., 35., 42., 47., 49., 54., 75., 82., 92., 104., 140., 161., 165., 166., 167., 179., 188., 189., 190., 193., 194., 207., 213., 218., 219., 227., 229., 234., 245. interjúkban, a függetlenséget emelik ki többek között a 12., 49., 68., 106., 169., 179. interjúk, de mint látni fogjuk, ez utóbbi érték szinonimáiként több más kategória is szóba kerül.

54 Lásd például: 44., 234., 239., 243. interjúk.

55 64., 140., 173., 176., 193., 224. interjúk.

56 Lásd például: 25., 42., 145., 154., 163., 167., 169. interjúk.

57 Például: 9., 23., 69., 124., 169., 180., 212., 221. interjúk.

is, amelyek a *kritikus alapállás* fontossága mellett érvelnek,⁵⁸ hiszen nem ritkán éppen azáltal tud kifejezésre jutni a szellemi függetlenség, hogy észreveszi egy-egy, mások által megfogalmazott, felvetett nézet, mások által képviselt irány vagy éppen egy-egy intézményforma vagy egyéb társadalmi működés hátulütőit is. Mindezek az értékek, ezek képvisellete igen lényeges (bár persze nem kizárólagos) mozzanatai annak, hogy valakit környezete „alternatív életstratégia” hordozójának lásson.

ERKÖLCSI TARTÁS, TISZTESSÉG, JELLEM, FELELŐSSÉG

Az egyik legfontosabb értékcsoport, amely az alternatív életstratégiák követőit jellemzi, a közvetlenül az *erkölcsi alapállásra* utaló értékek csoportja. Kiválasztóik számára is az egyik legfőbb sajátosságuk, hogy erkölcsi alapon álló, következetes erkölcsiséget sugárzó emberek, s ők maguk is erősen hangsúlyozzák az erkölcsi szempontok fontosságát: éppen ez az erkölcsiség az, amin alternativitásuk nyugszik. Ténylegesen erkölcsi viselkedés per definitionem csak belülről vezérelt emberekhez köthető, s ez a belülről vezéreltség biztosíthatja, hogy az ember ne változó divatokhoz igazodva, hanem stabil erkölcsi alapelvek szerint élje az életét. A *tartás*, a *moralitás*, a *jellem* szerepe számos válaszolónál kap kiemelt jelentőséget.⁵⁹ (E fogalmak nem szinonimái egymásnak, de összefüggenek: a „tartás” a belső erő, ami az egyént képessé teszi az elveihez hű magatartásra; a „jellem” a személyiség olyan összerendezettsége, ami e tartásra képessé teszi; a „moralitást” pedig azok az erkölcsi elvek jelentik, amelyek tartalmat adnak a jellemből következő tartásnak.) A „tartás” fogalmának egy fokkal konkrétabb (az „erkölcsi nemességre” utaló) megnevezésével találkozunk azoknál, akik „méltóságról”⁶⁰ vagy „*lelki emelkedettség*-ről beszélnek”;⁶¹ mások azokat az emberi tulajdonságokat, jellemvonásokat emelik ki, amelyek ennek a tartásnak a megalapozói: *következetesség*, *gerincesség*,⁶² *elvhűség*.⁶³ Az eddigi megfogalmazások az egyén oldaláról közelítették meg az erkölcsi tartás eszményét. Sokan a megítélő közösség nézőpontját érvényesítve azokat a fogalmakat helyezik előtérbe, amelyekkel az egyes ember erkölcsi tartásának eredményességét minősítik. A közösség az erkölcsösnek látott embert *tisztességesnek*, *becsületosnak* ismeri el (amikor valaki önmagát

58 12., 37., 45., 64., 105., 113., 117., 129., 144., 168., 176., 239. interjúk.

59 2., 70., 86., 100., 109., 170., 179., 188., 189., 190., 197., 200., 213., 241. interjúk.

60 A „méltóság” egyik megnyilvánulási formájának is tekinthető a „nagyvonalúság” értéke (lásd például a 30. interjúban), s bár ennek nincs feltétlenül erkölcsi tartalma – lehet csupán gesztusszintű is –, a „nagylelkűség” vele érintkező értékével együtt egyes változatai révén nemcsak ehhez az értékcsoporthoz, hanem a „jóság”-gal kapcsolatos értékek körében említett csoportjához is sorolható.

61 Lásd például a 12. és 213. interjúkban.

62 2., 51., 64., 138., 170., 185., 242. interjúk.

63 Lásd például a 47. és 169. interjúkban.

próbálja e kategóriákkal megítélni, akkor is a közösség nézőpontját érvényesíti, teszi belsővé; aki azt tűzi ki *célul* maga elé, hogy becsületes, tisztességes ember legyen, az a maga erkölcsi igényességét ebből a közösségi szempontból fejezi ki). Ezek a fogalmak is sokaknál kapnak hangsúlyt.⁶⁴ Az emberi érintkezésben (hiszen az emberi közösségek összetartója a kommunikáció, s ezért annak megbízhatósága az egyik legfontosabb szempont) a becsületesség egyik legfontosabb mércéje az igazmondás, szavahihetőség, a szavak és tettek összhangja. Rendkívül sokan éppen ezeket: az *őszinteség*, az *igazmondás*, a *hitelesség* értékeit nevezik meg az ember erkölcsi megítélésének egyik fő kritériumaként⁶⁵ (és maguk elé állított követelményként is). A szavahihetőség és a viselkedés biztos stabilitása együtt alkotják a „*megbízhatóság*”⁶⁶ eszményét. A megbízhatóság és a következetesség is alkotóeleme a „*hűség*” eszménynek⁶⁷ (ami ugyanakkor több is ezeknél, mert tartalmazza az emberi célkitűzésekben nagy szerepet játszó „totalitázeszményt” is: a valakihez, valamihez való hűség a teljes odarendelődés kifejeződése).

Külön érdemes említeni a „*felelősség*” kategóriáját; ez erkölcsi kulcskategória számos interjúban. A „*felelős*” embernek van erkölcsi tartása, de ehhez e fogalomban erős hangsúllyal társul egyfajta közösségi magatartás is: a belső tett felelősségérzés az embereket összekötő közösség vállalásán alapul. Az ember mindig vagy egy konkrét közösségnek, vagy az emberi Nem egészének felel cselekedeteiért; aki bármiért felelősséget vállal, ennek tudatában cselekszik. A „*felelősség*” fontosságát azért is hangsúlyozzák sokan,⁶⁸ mert úgy látják, ennek vállalása ritkább a kelleténél, s így – az erkölcsi magatartás többi alapértékével együtt – ez is inkább egyes alternatív életstratégiák jellemzőjének tűnik, mintsem a reflektorfényben lévő magatartások sajátjának.

BELSŐ REND, EGYENSÚLY, BELÜLRŐL IRÁNYÍTOTTSÁG

Az erkölcsi tartást elválaszthatatlannak mondtuk a *belülről irányítottságtól*, s interjúalanyaink közül igen sokan maguk is deklarálják (mintegy József Attilához csatlakozva): „az én vezérem bensőmből vezérel”. Ez a belülről vezéreltség (amit szintén a közös vonások egyikének neveztünk) ugyanakkor alapja annak a belső rendnek, harmóniának is, ami viszont az interjúalanyok erejét adja. Szó volt már arról, hogy kiválasztóik sokszor éppen erre az

64 26., 31., 37., 51., 70., 124., 156., 170., 194., 206., 219., 220., 229., 230., 231., 232., 241., 242., 243. interjúk.

65 2., 3., 71., 91., 106., 113., 114., 124., 129., 140., 147., 151., 158., 180., 184., 185., 188., 190., 193., 202., 205., 209., 211., 218., 219., 222., 230., 232., 237., 242., 245. interjúk.

66 Lásd például 212. és 220. interjúk.

67 Lásd például: 15., 30., 122., 230. interjúk; ez az eszmény számos más interjúban is megjelenik, ha nem kap is mindegyikben explicit megfogalmazást.

68 4., 8., 13., 30., 54., 76., 82., 114., 116., 121., 124., 127., 140., 153., 154., 156., 167., 175., 179., 181., 193., 194., 197., 200., 212., 218., 220., 224., 232., 237., 239., 242. interjúk.

(átlagból kiemelő) *belső rendre* figyelnek fel; az esetek nagy részében éppen ez a *belső harmónia, belső béke, lelki béke* teszi őket vonzóvá környezetük szemében. Nem kevesen meg is fogalmazzák, hogy ez az egyik legfontosabb érték az életben, erre mindenképpen törekedni kell.⁶⁹ (Ez az érték maga is legalább két mozzanatból tevődik össze: fontos benne egyfelől a harmonikus, békés jelleg, de fontos az is, hogy mindez *rendszer* alkot, az egyén tapasztalatait és belső erőit képes rendszerré építeni és összhangba hozni.) Van, aki ebben azt hangsúlyozza, hogy az ember *önmagával legyen harmóniában*.⁷⁰ (Nem kevesen a betegségeket is a belső rend megbomlásával magyarázzák.) Ez a gondolat, az ember belső harmóniájának a középpontba állítása átvezet azokhoz a megfogalmazásokhoz, amelyek az egyén *önerejét* húzzák alá – különböző oldalról. Sokan helyezik arra a hangsúlyt, hogy az embernek legyen *önbecsülése*, (ebből következő) *öntudata, önmagába vetett hite*.⁷¹ Néhányan az eredményt, a *személyiségerőt* emelik ki;⁷² mások az önmagában megteremtett rend, harmónia alapfeltételét, az *önismeretet*, amelyet sok más szempontból is alapvető fontosságúnak tartanak.⁷³ Az önmagával való egyensúlyban is szerepet játszik, de a saját személyiség fontosságának tudata is ráirányítja a figyelmet az *önki-fejlesztés, önmegvalósítás* fontosságára, ami ugyanakkor már nem pusztán a belső rendteremtés, a belső erőkoncentráció része, hanem az egyénnek a környezethez kapcsolódását, belső rendjének kifelé érvényesítését, hatását szolgálja.⁷⁴ Az egyén önmegvalósításának törekvése fejeződik ki a *maradandóság*, a (tartós) *nyom hagyásának* – a mintánkba került alkotóknál értelemszerűen az átlagnál gyakrabban jelentkező – *vágyában*.⁷⁵

Az ember belső rendjét, harmóniáját az interjúalanyok egy csoportja a *test, a lélek és a szellem harmóniájaként* definiálja.⁷⁶ (Ez gyakran abban az összefüggésben kerül szóba, hogy a mai világban kevesebb figyelem esik a lelki tényezőkre, illetve azokat nem törekednek egységben látni, és harmonikus együttműködésbe hozni a testi és szellemi mozzanatokkal.) Másoknál a „*teljes életet élni*” eszményében fejeződik ki az, hogy az ember önmagával minden tekintetben azonosnak szeretné tudni magát.⁷⁷ Van, aki az „*értelmes élet*” igényéről beszél.⁷⁸ A „*teljes élet*” (egyik lehetséges) megvalósításaként merül fel annak fontossága, hogy az ember lehetőleg *minél többféle területen próbálja ki magát*”, az élete

69 2., 4., 9., 10., 25., 26., 33., 42., 45., 51., 53., 58., 61., 84., 88., 98., 108., 122., 136., 161., 184., 190., 193., 205., 212., 216., 232., 242. interjúk.

70 9., 58., 141., 145., 176., 211., 231., 235. interjúk.

71 11., 30., 31., 32., 37., 71., 88., 91., 98., 129., 136., 139., 145., 158., 162., 169., 174., 176., 180., 190., 194., 201., 211., 214., 220., 235. interjúk.

72 Például 68. és 188. interjúk.

73 Lásd például: 9., 25., 28., 37., 44., 55., 71., 96., 138., 165., 172., 174., 188., 193., 194. interjúk.

74 Lásd például: 9., 19., 44., 58., 93., 95., 108., 124., 136., 145., 192., 210., 216., 232. interjúk.

75 Például: 30., 71., 126., 161., 232. interjúk.

76 Lásd például: a 27., 85., 98., 156., 176., 188., 213., 220., 231. interjúkban.

77 Lásd például 58. és 219. interjúk.

78 Például: 7., 49., 213. interjúk.

minél több síkon folyjék egyszerre.⁷⁹ Amikor a társadalmak állapota kerül szóba, s néhányan az „életminőség” fontosságát emlegetik,⁸⁰ ott is nagyrészt azt jelenti ez a kategória, hogy az embereknek módjukban álljon erre az (önmagukkal és a világgal) harmóniában lévő (s lehetőség szerint minél sokoldalúbb) életre. (Hasonló elvárást jelent a társadalommal szemben – az egyének önkiteljesítésének megfelelő körülmények biztosítására irányuló igényre utal –, amikor annak „emberléptékűségét” kéri számon.⁸¹)

Az ember belső rendje, harmóniája, belülről irányítottsága túlbecsülhetetlen fontosságú és mindenképpen alternatív magatartás egy olyan korszakban, amelyben egyre növekszik a „kívülről irányított” életvitelek, magatartásformák aránya, s amely kor (legalábbis ami a gyakorlatot illeti) kevésbé tekinti alapértéknek az egyes emberek belső harmóniáját, a „teljes élet” igényét. A specializálódásra ösztönző elvárások nem kedveznek annak sem, hogy „az ember minél több területen próbálja ki magát”.

TANULÁS, TUDÁS, TEHETSÉG

Az egyes ember azonban nagyon sokat tehet azért, hogy minél gazdagabbá építse személyiségét. Az egyik leggyakoribb, legtöbbek által képviselt érték a *tanulás, az önfejlesztés*.⁸² A tanulás értéke fejeződik ki abban a többek által idézett mondatban, hogy „az út a fontos (nem a cél/megérkezés)”.⁸³ Ez a gondolat persze sok esetben a keleti filozófiák belsővé tételét is tükrözi, s az „út” a spirituális elmélyülés, a jellem alakulásának folyamatát is jelenti, de ez elválaszthatatlan a tanuló, önfejlesztő attitűdtől.⁸⁴ Az (állandó) tanulási folyamattal összefonódó érték az újítás, az *innováció* és az ennek eredményeként létrejövő új, „korszerű” *jelenségek* igénylése.⁸⁵ (Ez az érték nem minden interjúalany számára egyformán érték, de az interjúalanyok egy csoportjának egyértelműen az.) Minthogy zömében értelmiségekről, s közöttük is igen nagy arányban alkotókról van szó, nem meglepő sem a tanulás, sem az „új”, az állandó megújulás iránti vonzódás. Mint ahogy nem meglepő a *kreativitás, a tehetség* igen nagy arányú említése sem

79 4., 12., 140., 147., 174., 175., 179., 206., 212., 224., 228. interjúk.

80 Lásd például: 85., 91., 206. interjúk.

81 7., 101., 213. interjúk.

82 Lásd: 10., 30., 31., 33., 35., 37., 39., 41., 43., 44., 51., 53., 55., 57., 64., 68., 69., 70., 88., 94., 96., 99., 111., 122., 136., 144., 145., 147., 154., 173., 174., 166., 176., 188., 189., 190., 203., 212., 214., 221., 231., 234., 238. interjúk.

83 4., 75., 108., 191., 214., 230., 245. interjúk.

84 Egyik interjúalany a maga spirituális fogalomrendszerében úgy fogalmaz, hogy minden ember valamilyen tudással s egyszersmind küldetéssel érkezik a földre, ezt az egyedi küldetést kell megtalálni, a manipulált, mindennapokba süppedt élettel szemben autonóm életet élni, úgy, hogy az embernek rálátása legyen az életre; érezze, hogy minden percben tanulunk és mi is tanítunk valamit, s hogy az ember addig él, amíg tud újat mondani, amíg építi önmagát. (Lásd 96. interjú.)

85 70., 132., 139., 144., 163., 169., 179., 182., 185. interjúk.

az igazán fontosnak tartott értékek sorában.⁸⁶ Sokan a *tanulás célját, eredményét* tekintik lényeges értéknek. Így kerül szóba a *műveltség*,⁸⁷ a *társadalomismeret*,⁸⁸ az *emberismeret*,⁸⁹ a *tisztánlátás*⁹⁰ fontossága. (Ezzel összefüggésben emelik ki néhányan a *realitással* való szembesülés⁹¹ jelentőségét.) Mások olyan értékeket húznak alá, amelyek vagy az utóbbi évszázadok tudáseszmenyéhez kapcsolódnak (mint például a *racionalitás* vagy a *tudományosság értéke*);⁹² vagy úgy kötődnek a szellemi tevékenységek képzetköréhez, mint magának a *szellemnek* az értéke⁹³ (amely minden szellemi tevékenység, tehát minden tanulás, alkotás, racionalitás, tudományosság és spiritualitás, ráción túli ihletettség és logikai építkezés, filozófiai elmélyülés és ironikus humor közös mozzanata). Az önfejlesztés céljai között is említhető, de a „teljes élet” igényéhez hasonló holisztikus szemlélet is megjelenik azokban a kijelentésekben, amelyek célként olyan értékeket húznak alá, mint az „*egészen látás*”⁹⁴ vagy a „*komplexitás*”; vagy éppen a „*rendszer szemlélet*” fontosságáról szólnak.⁹⁵

A tudás, a tanulás nem kizárólag az alternatív életstratégiák képviselői számára jelent értéket. Náluk azonban ez az értékcsoport is erős összefüggésben van a belső rend, a belülről irányítottság értékcsoportjával. A kulcsérték itt az *önfejlesztés*. (Míg a domináns diskurzusban az élethosszig tartó tanulás eszménye inkább egy olyan világgépbe illeszkedik, amelyben értelmét a mindig változó elvárásokhoz való alkalmazkodás adja, aminek kulcsa *kívül* van az egyénen; addig legtöbb interjúalanyunk esetében az önmagát fejlesztő egyén célja a világ *átlátása*; az „*egészen látás*” vagy a „*komplexitás*” érték jelzi, hogy az egyénnek *azért* van szüksége a tudásra, hogy azt *birtokolva, kézben tartva szuverén módon tudjon viszonyulni* a számára adott világhoz.)

(Érdekes, több interjúalanyánál is megfigyelhető szemléleti sajátosság, hogy miközben gyakran hangoztatnak predestinációs gondolatokat, az emberi élet eleve elrendeltségéről beszélve,⁹⁶ ezt összekötik az ember szabad akaratának szerepével is, mint egyesek fogalmazzák: az ember mintegy „*behívja magának*” sorsának ezt vagy azt a fordulatát.⁹⁷)

86 2., 6., 12., 13., 19., 24., 29., 41., 42., 44., 55., 64., 68., 69., 71., 73., 75., 84., 88., 124., 126., 131., 139., 144., 151., 155., 161., 166., 179., 187., 190., 193., 205., 210., 211., 232., 241., 245. interjúk.

87 26., 32., 101., 162., 204., 232., 238. interjúk.

88 Például a 42. és 114. interjúban.

89 2., 44., 96., 194. interjúk.

90 Például 30. interjú.

91 91., 98., 129., 156., 164., 210., 219. interjúk.

92 7., 108., 170., 193., 218., 227. interjúk.

93 Lásd például: 9., 27., 55., 121., 145., 148., 163., 172., 183., 190., 213., 218., 232. interjúk.

94 4., 8., 27., 58., 108., 137., 146., 156., 188., 212., 224., 231. interjúk.

95 Például a 44. és 88. interjúk.

96 Akár Isten akaratának, akár például a karmának tulajdonítva ezt az elrendeltetést.

97 Hasonlóan szintetikus szemléleti jelleg nyilvánul meg abban is, ahogy például valaki azt a kettős követelményt fogalmazza meg, hogy az embereknek egymás felé nyitottabban kellene élni, de ugyanakkor befelé is fordulni, és választ keresni sorsuk értelmére: miért élünk, honnan jöttünk, miért jöttünk, hová tartunk? (104. interjú)

KULTÚRA

A tudás értékéhez szorosan kapcsolódik, de annál tágabb, hiszen a magatartások minőségét is meghatározza a „kultúra”. Ezzel kapcsolatban sem csodálható, hogy a zömében értelmiségi válaszadók számára ez is a gyakran kiemelt értéktartalmú fogalmak közé tartozik.

A „kultúra” képviselője egyszerre jelenti az európai értékek megőrzésének, továbbadásának igényét (mint néhányan hangsúlyozzák, a jövőben különös erőfeszítéseket követel ez, hogy a fenyegető civilizációs válság ne sodorja el ezeket az értékeket)⁹⁸ és a saját kultúra képviselőjét. Mint többen kiemelik, az embernek mindenekelőtt meg kell ismernie a rendelkezésre álló kulturális hagyományt, tisztában lenni annak értékével, s aztán büszkén képviselnie.⁹⁹ Vannak, akik inkább az európai kultúra mint őrizendő közös kincs vonatkozásában beszélnek a kultúráról,¹⁰⁰ mások a (saját) népi kultúra ismeretének fontosságát emelik ki.¹⁰¹ Többeknél a két eszmény együtt hangsúlyozódik: az interjúalanyok egy része több kultúra együttes ismeretének szükségessége mellett érvel: ennek alapján jöhet létre – mondják – azután értékszintézis különböző kultúrák között, és ez a feltétele annak az autonóm, kritikai viszonyoknak is, ami azáltal alakul ki, ha valaki kívülről is rá tud látni az egyes kultúrákra.¹⁰² A kultúra ezekben a megfogalmazásokban a különböző nemzeti kultúrák, kultúrkörök egymásra hatásának összefüggésében szerepel,¹⁰³ de a kultúra mint érték más szempontból is szerepet játszik az interjúban. Gyakran hangsúlyozzák a magaskultúra értékét¹⁰⁴ (a felszínes „kultúrákkal” szembeállítva). Egyikük megfogalmazása szerint a kultúra olyan „kulcsok” rendszere, amelyek az ember fennmaradását biztosítják.¹⁰⁵ De a „kultúra” kifejezés szóba kerül a viselkedés, az érintkezés kulturáltságával kapcsolatban is,¹⁰⁶ a legtöbbször pedig különböző, értékesnek tartott „szubkultúrák”, szakmai kultúrák összefüggésében említik.¹⁰⁷ A „kultúra” mindegyik esetben olyan tényező, amelynek birtoklása az egyént „megemeli”, a közösséget összetartja, s amelyet mindenképpen őrizni kell az igénytelenség terjedése és a kultúra szempontjait más szempontoknak (például a haszonelvnek) alárendelő szemlélet ellenében. S ami ilyképpen az alternatív életstratégiák megvalósításának egyik fontos tényezője lehet.

98 Lásd például 68. és 69. interjúk.

99 Lásd például 80. interjú.

100 Lásd például: 68., 120., 124. és 212. interjúk.

101 Például: 93., 112., 166., 191., 205., 207., 235. interjúk.

102 Lásd például 68. és 69. interjúk.

103 Például: 72., 108., 190., 236. interjúk.

104 Például: a 35., 139., 144., 179., 212., 238. interjúkban.

105 179. interjú.

106 37., 109., 224. interjúk.

107 Lásd: 40., 66., 109., 124., 165., 191., 192., 204., 219. interjúk.

MINŐSÉGESZMÉNY

A *minőség* értéke szintén kiemelt szerephez jut az interjúkban. (Ami egyébként a „kultúra” értékétől is elválaszthatatlan, hiszen a „kultúra” megléte vagy hiánya is mindig *minőségi* kérdés.) Egy dominánsan mennyiségelvű mainstreammel a háttérben (ami még a minőséget is *mennyiségi* kategóriákkal akarja mérni), a *minőségelv* az alternativitás egyik leglényegibb összetevője. Amikor válaszadóink a minőség fontosságát említik,¹⁰⁸ persze a színvonaltalanság terjedése ellen is tiltakoznak, de egyúttal általában a minőségelv képviselőjét is vállalják (még ha ezt nem mindig előzi is meg tudatos elhatározás). A minőségelv egyszerre jelenti a színvonaligényt és azt a szemléletet, amely mindent és mindenkit külön minőségnek tekintve önmagához mér, nem igyekszik (semmit és senkit) skatulyák Prokrusztesz-ágyába gyömöszölni. A minőségértékkel több kapcsolódó értéket említhetünk együtt. Egyesek a *színvonaltartás* feladatát tűzik önmaguk és mások elé, és az *elmélyülést* tekintik a minőségemelés eszközeknek;¹⁰⁹ mások *maximalistának* tartják magukat,¹¹⁰ s ez a „maximalizmus” is a minőségelv szolgálatát jelenti: a maximumot kihozni a saját minőség lehetőségeiből (s olykor másokból is).

MUNKA, KITARTÁS, AKARATERŐ

A maximalizmus sok esetben a *munka* igen nagy szerepével is együtt jár, és a munkához kapcsolódó értékek is sok interjút jellemeznek. Talán nem kell megismételni azt az állításunkat, hogy interjúalanyainknál ez is más szemantikus mezőben helyezkedik el. Minthogy sok interjúalany számára a munkahajszja, a lélektelen munka az elutasított értékek között szerepelt, egyértelmű, hogy nem azt a fajta munkát helyezik magasra saját értékrendjükben, ami a számukra oly fontos lelki harmónia, szabadság, autonómia korlátja (és sok esetben ellene hat a számukra általában kiemelt fontosságú családi élet kiteljesedésének is). Nem az alattvalóként végzett, kényszerű munkát, amelyet megannyi állami és magán alkalmazó igyekszik dolgozóira kényszeríteni, hanem az egyéb alapértékeikkel összhangban lévő, szabadon választott, az önmegvalósítást, a minőség fejlesztését vagy éppen a közösséget, mások segítségét szolgáló munkát. Az (ilyen értelemben vett) *munkaszeretet* is sokakra jellemző,¹¹¹ egyesek pedig éppenséggel a *munka szenvedélyével* jellemzik magukat.¹¹² Különböző értékemlétesek egész sora rendezhető e köré a kulcsérték

108 Lásd például: 13., 27., 29., 42., 43., 47., 64., 68., 69., 100., 108., 139., 165., 189., 209., 212., 228., 238., 239. interjúk.

109 47., 68., 69., 70. interjúk.

110 Lásd például 43. és 193. interjúk.

111 Lásd például: 16., 72., 152., 165., 170., 185., 196., 198., 200., 213., 233., 237. interjúk.

112 30., 70., 141., 208., 210. interjúk.

köré: egyrészt a sikeres munkavégzés olyan alapfeltételei, mint a *szorgalom*,¹¹³ a *munkabírás*,¹¹⁴ a *kitartás*¹¹⁵, illetve a kitartás alapjául is szolgáló *akaraterő*,¹¹⁶ ami persze a munkán kívül számos más célkövető magatartásnak is eszköze.¹¹⁷ Rokon érték a „*lelkierő*”,¹¹⁸ ennek még több kapcsolódása van az élet egyéb területeihez: az *akaraterő* – s főleg a *lelkierő* – az életben adódó nehézségek elviselésének biztosítójaként ugyancsak kulcsérték az alternatív életstratégiák megvalósításában. Másrészt említésre kerül néhány olyan sajátos érték, amelyek közvetlen elemei az eredményes munkának, mint a *tervszerűség*,¹¹⁹ a *fegyelem*, a *pontosság*, a *precizitás*.¹²⁰ Éles határvonal a munkához kapcsolódó értékek és az általános személyiségvonások között nem vonható. Hiszen a *fegyelem*, a *pontosság*, vagy a *tervszerűség* is nagyon sokféle viszonylatában segítheti az embert, és az interjúk jelentős részében is úgy kerülnek szóba ezek a fogalmak, hogy *általános* értékeként, az embertől erkölcsileg elvárható (mindenesetre az interjúalanyok által önmaguktól elvárt) alapvető értékeként hatnak. (Itt említhetjük meg az „*alázat*” értékét is, ami szintén nagyon sok mindennel összefüggésbe hozható, és a valláserkölcsi magatartásnak fontos pillére, az interjúk kontextusában azonban elsősorban a *hivatás iránti alázat* eszménye jelenik meg.¹²¹)

HATÁROZOTTSÁG, SZIGORÚSÁG

A fegyelmezett ember sokak szemében egyúttal kemény és *határozott*,¹²² mások a *szigorúságban*¹²³ is ezt a jellemvonást látják kifejeződni. A szigorúságot többnyire abban a kontextusban említik, ahogy a gyerek találkozik vele: szülei később megértett (helyeselt és gyakran felnőtt szerepükben általuk is példaként követett) szigorúságáról beszélnek. A „szigorúság” ebben az összefügg-

113 Lásd például: 24., 84., 88., 189. interjúk.

114 9., 10., 30., 37., 47., 126., 141., 145., 212. interjúk.

115 30., 45., 54., 88., 100., 103., 122., 193., 194., 220., 228. interjúk.

116 10., 35., 91., 136., 189., 194., 195., 211., 220. interjúk.

117 A megküzdés képessége igen sok interjúalany számára fontos. Többen – az elkényelmesedett, erejét veszített individuumokkal szemben – annak alapján választanak életformát, annak alapján választanak maguknak tevékenységeket, hogy az erőt tud-e adni; azt hangsúlyozzák, hogy ezt a megküzdő képességet kell megerősíteni, megtalálni, újratulni. Ezzel kapcsolatban kerül előtérbe egyeseknél a paraszti tudás, a népi műveltség és kultúra értéke; a természettel való kapcsolat, a tradíciók ismerete, a kooperáció – mert ezeket (elfeledett, háttérbe szorult tudásanyagként) e megküzdő-képesség forrásainak látják.

118 Lásd például: 20., 24., 91. interjúk.

119 10., 43., 44., 64., 71., 129., 174., 191., 219., 224. interjúk.

120 37., 68., 120., 140., 162., 175., 194., 219., 220., 224. interjúk.

121 Például: a 2., 61., 90., 170., 122., 219. interjúkban.

122 Ennek fontossága jelenik meg például: a 70., 161., 162., 194. interjúkban.

123 26., 31., 51., 140., 205. interjúk.

gésben egyértelműen *erkölcsi szigorúság* is, a korábban már említett *erkölcsi értékek* következetes képviselője.

HAGYOMÁNYOK, BEÁGYAZOTTSÁG

A fegyelem, határozottság, szigorúság értékei főleg konzervatív értékrendekhez kapcsolódnak. Konzervativizmuson itt a hagyományos értékek védelmét, a múlt által létrehozott értékek, tradíciók tiszteletét értjük. Ilyen értelemben interjúalanyaink egy része ebbe a csoportba tartozik. Nagyon sokan beszélnek a *hagyományok* fontosságáról.¹²⁴ Néhányan közvetlenül is (legalább részben) *konzervatívnak* nevezik magukat.¹²⁵ (Bár vannak, akiket ebben alapvetően a nosztalgia vezet, sokan éppen a jelen kihívásaihoz próbálják a hagyományokban, a megtámadottnak és megóvandónak látott értékekben megtalálni az alkalmas eszközöket.¹²⁶) Nem kizárólagosan e szemlélet sajátja, de gyakran hangoztatott értéke a *tisztelet*.¹²⁷ Többen tartják a tisztelet általános gyengülését (s ezzel számos értékes tapasztalat elsikkadását) a komoly társadalmi problémák egyik okának. A *hazaszeretet, a magyarság vállalása*¹²⁸ szintén nem azonosítható a konzervatív alapállással, a múlt, a (nemzeti) hagyományok tisztelete azonban mindenképpen fontos része ennek is. A hagyományoknak tulajdonított fontosság több további érték választásának is forrása. Egyrészt a hagyományaira építkező, múltjából nagy törések nélkül kinövekedő kultúra eszménye jelenik meg a „szervesség” ideájában.¹²⁹ Másrészt a hagyományok tisztelete előtérbe helyezi az *autenticitás* értékét is:¹³⁰ fontossá válhat, hogy a hagyománykövetés ezekhez a hagyományokhoz minél hűebb módokon, minél kevesebb torzítással történjék. A hagyományok az interjúalanyok jelentős részénél a helyi, lokális sajátosságok felé (vagy egyáltalán: a *lokalitás* felé) való fordulásban (a helyi értékek védelmében, helyi hagyományok őrzésében, élesztésében) nyilvánul meg (vagy abban is megnyilvánul).¹³¹

Az értékek egy másik, de a fentiekkel érintkező csoportjában az ember

124 30., 33., 35., 37., 55., 56., 57., 76., 80., 89., 90., 100., 101., 112., 118., 121., 124., 125., 131., 133., 141., 162., 180., 182., 194., 199., 205., 234., 235. interjúk.

125 Lásd például: 109., 194., 216., 230. interjúk.

126 A kérdéskörhöz lásd Wittrock, Kaelble, Eisenstadt In Niedermüller et als (2008).

127 47., 64., 100., 181., 193., 194., 195., 197., 200., 202., 213., 219., 220., 222., 230., 233., 238. interjúk.

128 Ez jelenik meg különböző formákban például: a 30., 56., 93., 100., 101., 171., 181., 194., 213., 232., 235., 236. interjúkban.

129 Ez többeknél is fontos érték. (A kategória explicit formában a 213. interjúban hangzik el.)

130 Lásd például a 100. vagy a 162. interjúban.

131 9., 15., 20., 22., 30., 33., 69., 72., 76., 80., 86., 109., 115., 121., 129., 191., 193., 199., 210., 218. interjúk. Ennek is számos példáját találjuk (interjúalanyaink körén kívül is) különböző helytörténeti gyűjtemények létrehozóinak, a helyi történet feltáróinak sokaságától, például a kézzel írt helyi lapot működtető festőművészig.

beágyazottsága kap hangsúlyt: a beágyazottság a világnak a gyors, hektikus változások, radikális változtatások által inkább megzavart, mint erősített rendjébe. Az idesorolható értékek közül kiemelkedik a *természetbe való beágyazottság*, a természettel harmóniában lévő életvitel, amit nagyon sok interjúalany tekint alapvetően fontosnak (és sokan próbálják vagy szeretnék életüket ehhez az eszményhez igazítani).¹³² Mások azt hangsúlyozzák, hogy az embernek az „életet kell szolgálnia”, illetve az életidegen létformákkal szemben követelnek „életszerűséget”.¹³³ Ezekben a megfogalmazásokban is többnyire a természetre (és az ember természetére) rákényszerített, arra ártalmasnak tekintett civilizációs fejleményekkel szemben a természetes környezettel és a saját múlttal összhangban lévő, szerves fejlődés elve jelenik meg: a természeti (és természetes) lét lényegének tekintett „élet” itt az ipari társadalom és az elidegenedett, bürokratikus gépezetek „élettelenségével” kerül ellentétpárba. Az ipari civilizáció elgépiesedésével állítatik szembe a *kézművesség* eszménye (és a *kézügyesség* ehhez kapcsolódó felértékelése) is, amelynek főbb sajátosságait ebben az összefüggésben természetessége, életszerűsége, a múlt tapasztalataiban, hagyományokban gyökerező módszerei, eszközei képviselik. (Persze más értékek is társulnak hozzá, mint például a kreativitás korábban említett értéke.¹³⁴) Végül ebben az értékcsoportban említhetjük az *erőforrások ésszerű (takarékos) használatára* figyelmeztető álláspontokat is,¹³⁵ mivel (az erőforrások jövőjét borúlátóan megítélő jövőképek széles körben elterjedt hatása mellett) ennek szemléleti alapja is a *természettel harmóniában élő*, annak adományait tisztelő, nem tékozló ember eszménye. (Mint az egyik interjúalany kifejti: meg kell becsülni az alapértékeket. Az emberek, mivel hozzászoktak, természetesnek tekintik a tiszta ivóvíz, alapélelmiszerek jelenlétét, ám ezt egyáltalán nem lehet természetesnek tekinteni, jobban meg kellene becsülni ezeket az erőforrásokat, illetve ahol emberi munka biztosítja őket, megtermelésüket is.¹³⁶ Alázattal kell viseltetni a természet iránt.)

LÉTBIZTONSÁG, EGÉSZSÉG

Ha már szóba került az emberi lét veszélyeztetettsége, itt érdemes megemlíteni azokat az értékeket, amelyeket tekinthetünk az e veszélyek keltette aggodalmak kifejeződésének is, bár sok esetben nem ilyen válaszreakcióról, hanem egyszerűen emberi alapszükségletek fontosnak tartásáról van szó.

132 Lásd például: a 7., 9., 10., 16., 31., 40., 47., 56., 61., 64., 68., 129., 136., 161., 162., 175., 176., 184., 192., 194., 196., 200., 212., 213., 216., 218., 219., 220., 224., 227., 228., 235. interjúkat.

133 Lásd: 23., 94., 110., 180., 213. interjúk.

134 A kézügyesség kiemelése és/vagy a kézművesség eszményének kiemelése számos interjúban felbukkan. Például: 23., 100., 118., 124., 148., 155., 182., 189., 193., 194., 205., 206., 229., 236. interjúk.

135 23., 26., 30., 35., 40., 129., 146., 156., 165., 193., 224., 228., 229., 236. interjúk.

136 Lásd 61. interjú.

Ilyen alapszükséglet a *létbiztonság*,¹³⁷ aminek értékét válaszolóink közül is többen kiemelik.¹³⁸ Ebben önmagában nincs alternativitás, hiszen a létbiztonság a mainstream képviselői számára éppoly fontos lehet, mint a mainstreamtól legtávolabbi életformák képviselői számára. Azért érdemes mégis ezt az értéket is megemlíteni az alternatív életstratégiák követőinek értéknilvánításai között, mert sokan úgy látják, az egyik probléma éppen az, hogy a mindennapi életben érvényesülő folyamatok nem biztosítják a létbiztonságot a szükséges mértékben. Hasonló alapszükséglet az *egészség*: ennek kiemelésében igen sokféle attitűd nyilvánulhat meg, ezeknek is említésre méltó mozzanata az, hogy miközben az egészség mindenki számára a legtermészetesebb módon a legfontosabb értékek egyike („csak egészség legyen”), a jelenleg preferált életformákat, a többség számára biztosított életfeltételeket az interjúalanyok egy része nem tartja igazán egészségesnek, az egészséget szolgálónak, s ha alternatív életmodellt próbál követni, ennek az alternativitásához az is hozzátartozhat, hogy: egészségesebb.¹³⁹ Az egészséggel kapcsolatos érték az „*edzettség*” is,¹⁴⁰ hiszen az egészség megőrzésének egyik legfőbb pillére éppen a testet (és a lelket) ellenállóképesévé tevő edzettség lehet.

BÉKE, BIZTONSÁG, STABILITÁS

Létbiztonság nincsen béke nélkül: a *béke* az egészséghez hasonló általános értéke az emberiségnek. A béke megőrzését interjúalanyaink is természetesen alapszükségletként említik.¹⁴¹ Jó néhányuknál ez az emberiség békéjére vonatkozó kívánság elválaszthatatlan szemléleti egységet képez a mindennapi béketeremtés szükségletével, azzal a belső békével, amelynek vonzereje kiválasztásukban is szerepet játszott. A béke értékéhez szorosan kapcsolódik a *nyugalomé*, a nyugodt életé.¹⁴² A *biztonság*¹⁴³ (amelynek szükséglete túlterjed a létbiztonság imént említett fogalmán, mert míg abban alapvetően a nyomortól, illetve a közvetlen életveszély különböző fajtáitól való védettség szükséglete fogalmazódik meg, a biztonságszükséglet tartalmazza a mindennapi élet lényegi zavartalanságának vagy a szellemi tájékozódás megnyugtató lehetőségeinek igényét is). Kapcsolódik mindezekhez a *kiszámíthatóság*, *stabilitás* követelménye is¹⁴⁴ (ami nem a viszonyok változatlanságának igényét jelenti,

137 Lásd Füstös (2002), Hankiss (2006), Hankiss (2010), Messing–Ságvári (2012).

138 35., 104., 129., 146., 165., 174., 193., 207. (215.) interjúk.

139 Az egészség értékéről lásd például: 8., 174., 188., 198., 205., 206., 212., 220., 224., 227., 231. interjúk.

140 20., 172., 173., 187., 193., 194., 220., 228. interjúk.

141 8., 49., 47., 76., 100., 122., 171., 173., 197., 198., 209., 212., 235. interjúk.

142 Lásd: 45., 51., 61., 92., 127., 129., 167., 175., 185., 197., 200., 202., 205., 211., 221., 222., 228. interjúk.

143 Lásd: 44., 49., 134., 161., 165., 185., 191., 234. interjúk.

144 Lásd például: 25., 129., 159., 179., 242. interjúk.

csak azt, hogy a változások az egyén által átláthatóan, alkalmazkodásuk megtervezését lehetővé tevő módon menjenek végbe). Ilyen értelemben merül fel az *állandóság* fontossága is.¹⁴⁵ A *rend* igénye¹⁴⁶ (ami persze az egyén korábban tárgyalt belső rendjének kivetülése is, társulhat a fegyelem vagy éppen a szépség értékéhez, gyakran pedig a hagyományból vagy a természettel való harmonikus együttélésből is következik) szintén összefügg a biztonságsszükséglettel is. Érdeemes végül még két olyan értéket megemlíteni itt, amelyek a válaszadók biztonságfelfogásának részét alkotják, de sok más eddig sorra vett értékhez is kapcsolódnak. A „*mértéktartás*”¹⁴⁷ éppúgy része a különböző etikákban nagy hangsúlyt kapó szélsőségesség-kerülésnek, mint az esztétikai törekvésnek; éppúgy érintkezik a fegyelem, mint az (energiaforrásokkal való) takarékoság értékével; a méltóság értékével éppúgy, mint a belső rend értékével; s szerepet játszhat a társadalmi igazságosságban is. Az „*egyszerűség*” eszménye pedig¹⁴⁸ éppoly szoros kapcsolatban van a természetesség ideáljával, mint az őszinteség követelményével; az emberléptékűséggel, az áttekinthetőség igényével éppúgy, mint a szelídség, tisztalelkűség értékeivel. Sokak szemében az „egyszerűség” a koncentrált és letisztult lényegét jelenti. (Gyakran éppen ezért tartják az úgynevezett „egyszerű embereket” a bölcsesség, a hatalmas felhalmozott tudások letéteményeseinek.) Az „egyszerűség” számos interjúalany magatartásezménye, s ha ez sajátjukká vált, ez is sok esetben éppen olyan tulajdonság, amely az interjúalanyt környezete szemében kiemeli, különlegesnek láttatja a bonyolult intézményrendszerekkel átszótt, áttekinthetetlenül komplexsége vált társadalom, illetve a szerepjátások sokaságával terhelt személyközi viszonyok, agyonszofisztikált és túlbürokratizált kommunikációs formák közegeiben. (A túlbonyolított viszonyokkal, görcsös tervezetesséssel szemben kap hangsúlyt néhány válaszolónál a természetességgel, nyíltsággal, őszinteséggel érintkező *spontaneitás*érték is.¹⁴⁹)

EGYÉB ÉRTÉKEK

Van végezetül néhány érték, amelyet megemlítenek az interjúalanyok, de nem részei egyik felsorolt értékcsoporthoz sem. Viszonylag sokan hívják fel a figyelmet az élettempó *lelassításának*¹⁵⁰ szükségességére. Ebben a – mainstream egyre gyorsuló tendenciáival szembehelyezett – értékben is többféle attitűd található. A „lassítás” célozhatja a kontemplatívabb magatartást, az élet szépségeiben való gyönyörködést, jelezhet a korábbi lassúbb ritmusú élet iránti

145 Például: a 86., 144., 244. interjúkban.

146 37., 162., 193., 194., 205., 212., 219., 232. interjúk.

147 Lásd: 17., 30., 108. interjúk.

148 Lásd például: 9., 55., 145., 158., 223., 231., 232., 245. interjúk.

149 39., 71., 140., 142., 145., 232. interjúk.

150 Lásd: 2., 30., 119., 135., 140., 205., 206. interjúk.

nosztalgiát, része lehet az egészségesebb életre való törekvésnek, irányulhat egy elengedettebb, természetesebb életformára, és így tovább. Interjúalanyaink is különböző összefüggésekben, de mindenképpen a „túlpörgés” ellentétéként említik ezt az értéket.

Sok további tulajdonság is megnevezésre kerül, ezek sorát még hosszan folytathatnánk, de végül is nem az volt a célunk, hogy *minden* egyes, az interjúban szereplő értéket felsoroljunk, azokat azonban mindenképpen megpróbáltuk hiánytalanul számításba venni, amelyekben szemléleti – az alternativitás szempontjából lényeges – jelentőséget látunk.

Végezetül azt is meg kell jegyeznünk, hogy természetesen számos olyan értékméltással is találkozhatunk, amelyek – mint ahogy e fejezet bevezetésében már jeleztük – nemcsak egybeesnek a mainstream által is képviselt értékekkel, hanem ezen értékek vonatkozásában az őket említő interjúalanyok szemlélete sem tér el a mainstreamtől. Végére is, fentebb mi is hangsúlyoztuk: az „alternatív életstratégiák” követőinek alternativitása is széles spektrumon ábrázolható: jelen vannak a mainstreammel inkább érintkező szemléletek éppúgy, mint az attól határozottabban eltérőek. Mindenkit – kora gyermeke lévén – a kor uralkodó értékei többé-kevésbé megérintenek. (Például a mai társadalmat alkotó egyének jóval individualizáltabbak, mint egy nemzedékkel korábbi elődeik, s ez azokra is érvényes, akik leginkább képviselik az individualizmus értékrendjével konfrontálódó alternatívát.) Az egyoldalú, felfokozott versenyelvet, a *struggle for life* szemléletet ugyan a válaszolók többsége így vagy úgy elutasítja, (legalábbis túlzásait kritikával illeti); de a mi interjúalanyaink között is voltak olyanok, akik éppen a *versengés*, vagy az emberek közti ütközések, *konfliktusok pozitív hatásait* hangsúlyozták.¹⁵¹ Hasonlóképpen: az interjúalanyok között vannak, akik bírálják a mainstream liberalizmusának negatív hatásait, de vannak olyanok is, akik magukat értékrendi szempontból liberálisként definiálják, a *liberalizmust* pozitív összefüggésben említik.¹⁵²

*

Összefoglalva az alternatív életstratégiák követői által legfontosabbnak tartott értékeket, általánosan jellemző az autonóm, belülről vezérelt élet igénye, a belső rend, az (ezzel is összefüggő) örömképesség, a következetes erkölcsi magatartás, a minőségigény. A belső rend a legtöbb esetben náluk altruizmus, a szeretet, a másokra való odafigyelés, a másoknak való segítség altruista készítésével is együtt jár; értékrendjükben igen gyakran szerepet kap a hit valamilyen formája, a békességre, nyugalomra törekvés, és gyakori a szociális érzékenység és/vagy a hagyomány, a környezet tisztelete. S minthogy a legtöbb interjúalany esetében érződik a szavak-gondolatok és az ember összhangja (a hitelesség), ezeket az interjúkat hallgatva éppen az a felemelő, hogy milyen sok olyan szuverén, belülről vezérelt ember van körülöttünk, akikből

151 Lásd például: a 9., 139., 147., 164., 219., 220. interjúban.

152 Például: a 37., 69., 163., 230. interjúban.

az emberiség legjobb lehetőségei sugároznak: a szolidaritás, a lelki kiegyensúlyozottság derűje, a személyiséggazdagító azonosulás (másokkal, eszmékkel), az aktivizáló lelkesedés, önmaga és mások jobbá tételének, fejlesztésének, emelésének képessége.

V. Indíttatás. Mi tette őket „alternatívává?”

Minden ember esetében meghatározó, a valamilyen szempontból különlegesnek látott emberek esetében pedig különösen alapvető kérdés, hogy *milyen hatások alakították az életüket*. Ha az ily módon feltárható hatásokról nem állíthatjuk is, hogy *csak ezek* magyarázzák az egyén alakulását, az ezekről szerzett információk fontos adalékokat szolgáltathatnak az okok feltárásához. Az alábbiakban megpróbáljuk összegezni mindazt, amit az interjúkból interjúalanyaink indíttatásáról megtudhattunk.

SZÜLŐK

Az egyik legmeghatározóbb hatás magától értetődően a *szülők* hatása. Ez maga is többretű: meghatározó lehetett a szülők foglalkozása, értékrendje, sorsuk tanulságai. Mindez követendő példaként jelenhet meg az egyén számára; de olykor éppen ellenkezőleg: az interjúalany néha éppen a szülői minta ellenében, az ellen lázadva, annak nyomásával szembeszállva alakította az életét. A szülőknél-nagyszülőknél az életstratégiák kialakítására gyakorolt szerepét az egyik interjúalany – persze egy kis túlzással – így foglalja össze: „Minden, ami vagyunk, elsősorban a családból származik”. (96.)¹

1. Művészet – hazulról

Említettük már, hogy az interjúalanyok jelentős része *művész*. Közöttük is viszonylag sokan vannak, akiknek már a szülei is művészberek voltak, vagy legalábbis amatőr szinten foglalkoztak a művészet valamely ágával. A művészettel való foglalkozás természetes életformának tekintése, a művészet magasra értékelése, kultusza ezekben a családokban már kisgyerekkorban megindíthatja az egyént egy-egy pálya felé. Erős lehet a szülői minta, a gyerek képességei közül az adott művészeti ághoz kellő képességek már nagyon korai gyerekkorban megerősítést nyerhetnek: ezeket a szülők korábban is észreveszik, meg fejleszteni is inkább hajlamosak, mint más családokban, a gyerek e képességeiről pozitív visszajelzéseket kap, e területeken az iskolában is többnyire előnyökkel indul másokkal szemben. A művészdinasztiák kialakulásának ezek a tényezői tulajdonképpen nem specifikusak: a klasszikus kasztársadalmakban minden foglalkozás ily módon „örökítődik”, a szülők fizikai

¹ Az idézetek itt és a továbbiakban nem mindig szó szerintiek, de az elhangzottaktól tartalmilag nem, legfeljebb néhol mondatszerkezetben térhetnek el.

vagy szellemi, gyakorlati vagy elméleti, inkább „humán” vagy inkább „reál” beállítottsága pedig a modern társadalmakban is jelentős komponense a gyerekek alakulásának. Néhány esetben a gyerek nem követi a szülei útját, a szülők művész voltának szerepe mégis jelentős. Egyesek más művészeti ágban találják meg hivatásukat (náluk feltételezhető, hogy a művészetek összességének a pozitív megítélése volt az – egyik – ösztönző minta, amit családjuk közvetített a számukra); mások nem lettek művészek, de a művészszerű világhoz való viszonya, értékrendje szerepet játszott annak a mentalitásnak a kialakulásában, amelynek alapján kiválasztóik „alternatívoknak” minősítették őket.

Csak néhány példa:

- Az egyik interjúalany az édesanyja volt zenész: ő is elkezdett csellózni. (32.)
- Egy másíknak zenetanár édesanyja volt egyszersmind az ő zongoratanára – és zenei tehetségének első felfedezője – is, (már az óvodáskorban), de apja is hegedült, és erősen hatottak rá az otthonukban zajlott kamarazenélések is. (68.)
- Egy interjúalany ugyan barátaival kezdett zenélni, de megjegyzi, hogy apja, sőt dédapja is foglalkozott zenével. (192.)
- Egy ismert hegedűművész fia színészettel, képzőművészettel is próbálkozott, de jelenleg saját zenekarával lép fel (tehát úgy tűnik, ő is a zenészpálya felé kanyarodott). (154.)
- Egy énekes-táncos interjúalany az édesanyja is kiválóan énekelt, s mint ahogy mondja, „már magzatkorában magába szívta” a zene szeretetét. (205.)
- Egy következő interjúalany édesanyja festőművész volt; neki magának hat éves korában volt az első kiállítása, aztán édesanyja megpróbálta lebeszélteni a pályáról, végül mégis képzőművész lett. (176.)
- Egy másíknak mindkét szülője képző-, illetve iparművész. (245.)
- Egy festőművész házaspárnak mind az öt gyermeke (egyikük az interjúalany) képző- vagy iparművészeti főiskolát végzett: belsőépítész, formatervező-grafikus, festő, textiltervező pályákon tevékenykednek. (64.) Az interjúalany megjegyzi, hogy ők gyerekkorukban nagyon gyakran színes ceruzát kaptak ajándékba.
- Egy iparművésznek a szülei ugyan nem művészek, de családjában szobrász, festő, keramikus, építész felmenőkre hivatkozik. (236.)
- Egy további interjúalany úgy fogalmaz, hogy ők „családilag voltak a művészetbe bepácolva”. (93.)

A művészeti hatás, mint általános mentalitást alakító, szintén több formában is érvényesül:

- Az egyik, már említett képzőművész fontos hatásként említi meg, hogy édesanyja zongorázott, zeneművész ismerőseivel koncertezett is, és a családban

- minthogy olykor pénzsűkében voltak – gyakran az volt az ajándék, hogy édesanyjuk megtanult valami új zongoradarabot, s azt eljátszotta. (64.)
- Az ismert popzenész édesapja költészettel foglalkozott, a fiú zenél és fest, de „költői” dalszövegeiben alighanem az apa közvetlen hatása is megmutatkozik. (165.)
- Végül érdemes megemlíteni ama interjúalany példáját, aki maga ugyan nem lett művész („csak” egy meglehetősen szokatlan, szuverén életutat vállaló ember), de a rá gyakorolt hatások közül kiemeli festő édesapja munkásságának hatását. (218.)

2. Értelmiség, középosztály

A művészminta csak egyike az *értelmiségi* szülői mintáknak. Legalább ilyen erős minta adódik át például a *pedagógus* vagy a *gyógyító* foglalkozású családokban is. (Még az is hasonló a művészcsaládokhoz – s ez elhangzik több interjúban is –, hogy a pedagógusok is gyakran óvják pályájuk követésétől gyermekeiket, vagy éppen a gyermek gondolja úgy, hogy ő minden lehet, csak pedagógus nem, aztán ilyen vagy olyan formában mégis valamilyen pedagógusjellegű hivatás felé kanyarodik az élete.) De általában is elmondható, hogy az értelmiségi-középosztályi életforma, a műveltség, az olvasás fontossága, a művészet-tudomány szeretete, nagyrabecsülése eleve hasonló életút felé orientálja az ilyen családba születő gyermeket. Interjúalanyaink erről is számos formában beszámoltak.

- Van, aki a sok otthoni *könyvről*, nagy könyvtárról, a könyv értékéről, az irodalmi műveltségnek tulajdonított fontosságról beszél; arról, hogy otthon mindig megtalálta azokat a könyveket, amelyekre szüksége volt. (32., 125., 200., 214., 224.)
- Mások annak a *légkörnek* a jelentőségét hangsúlyozzák, amelyet elválaszthatatlannak tartanak az értelmiségi-középosztályi életmodelltől, s melyben jelentős szerepe van a gyerekekkel való gondos foglalkozásnak: a sok játéknak (195.), a szülők által kezükbe adott műveknek (194.), a mesélésnek, zenehallgatásnak (37.), a különböző különórákra járattatásnak (205., 214., 220.), a családon belüli egyenrangúságnak (203.), a szabadon hagyás és a kötelességtudat kettősségének (220.), a szülők inspiráló ismeretségi körének (214.)
- Az egyik interjúalany azt hangsúlyozza, hogy „nagyszerű szülei” talán örökölt bölcsességet, lelki gazdagságot közvetítettek a számára. (88.) (Az egyik interjúalany filozófiai érdeklődésének kialakulását édesanyja hatásának tulajdonítja [37.]

- Többen származnak *pedagógus „dinasztiából”* (például: 170., 180.). Mint egyikük megjegyzi: ebbe nőtt bele, hatéves korától járt a szüleivel sátorozni; látta, milyen a gyerekekkel foglalkozni.
- Mások a *polgári otthon* jelentőségét, védett légkörét, e légkör kialakításának képességét említik (például: 26., 45., 141.).
- Vannak, akik az *úri középosztálynak* a szocializmus társadalmában elszenvedett hátrányait, illetve az ez ellen való védekezés közben tanúsított magatartását tekintik neveltetésük meghatározójának. (100., 243.)
- A felmenők, minták között olyan foglalkozások is szerepelnek, mint a *katonatiszti* pálya (egy olyan férfi esetében, aki hivatásszerű hobbijának a katonai hagyományőrzést választotta) (100.), de szellemében ehhez hasonlítható a mintába bekerült *lovasdinasztia* is. (219.)

3. A szülők értékrendje

Az értelmiségi-középosztályi család pozitív hatásai között már az eddigiekben is sok olyan tényezőt említettek az interjúalanyok, amelyek egyúttal a felnevelő család értékrendjét is kifejezésre juttatják. Egyik interjúalanyunk úgy fogalmaz, hogy az ő gondolkodását elsősorban édesapja befolyásolta, „*azzal, ahogy élt*”. (194.) Ez a magatartással hitelesített értékrendátadás nagyon sok megkérdezett családjában volt az egyik legfőbb tényezője annak, hogy a család egyes idősebb tagjai (szülők, nagyszülők) az interjúalany példaképeivé váltak, legalábbis nagyon vonzó mintát jelentettek a számára. Elsősorban kétféle családmódel (és kétféle értékrend) kerül szóba ilyen értékközvetítőként: a *hagyományos paraszti* család és értékrend, illetve a már említett *értelmiségi-középosztályi* módel és értékrend.

A paraszti értékrendből elsősorban a *munka* fontossága, a *beosztó-takarékos* mentalitás, az *önellátás* ethosza, a mindennapi élethez szükséges *gazdag, áthagyományozott tudásanyag* több évszázados biztonsága, a nagyobb *közösségbe és a természetbe való beágyazottság*, a *család, rokonság összetartó ereje*, a *küzdőképesség, szívósság*; az értelmiségi-középosztályi értékrendből a *műveltség* jelentőségén kívül az öntudatot adó *stabil* anyagi és mentális *háttér* (sokszor a szegénység ellenére is biztosított stabilitásérzet); a (gyereknek is megadott) *szabadság* és a társadalmi *igazságosság* kap elsősorban hangsúlyt.

Mindkét értékrendben kiemelt jelentőséggel szerepelhet s válhat a gyerekre ható erős mintává a *transzcendenciába vetett hit*, a *derű*, a *humor*, a *szigorúság*, a *kötelességtudat*, a *szegényeken-elesetteken való segítség*, az *erkölcsi tisztaság*, a *szavahihetőség*, a *szeretet*, a *családi harmónia*, a *mindennapok emelkedett-ünnepi átélése*, a *tolerancia*.

Ismét néhány példát említve:

- Többen is kiemelik – főleg a paraszti családokból jöttek – a szülők-nagyszülők bölcsességét (nyilván annak aláhúzására, hogy a bölcsességnek legalább annyira forrása a kétkezi munka élettapasztalata, mint a „magaskultúra” által megszerezhető képzettség). Egyikük nagyanyja bölcsességéről, tiszta és pontos világszemléletéről állítja, hogy meghatározóan hatott rá (44.), a másik igen okos parasztnak nevezi az édesapját. (55.)
- Még többen hangsúlyozzák a szeretet, a családi összetartás erejét. „Nagy szeretet volt, mindig nyugalom volt, mindent meg lehetett beszélni.” (51.) Hasonló emlékekről számolnak be mások is. (190.) „Nagyon jó házasság volt a szülőké. Nem nagyon volt hangos szó. Nagy harmónia vette őket körül.” (200.) Többen a szeretettel párosult szigorúság értékét emlegetik (20., 26., 91., 140.), mások a meleg szeretetet (135., 145., 194., 201., 202., 214., 232.), amit főleg az anyák-nagyanyák képviselnek, de van, ahol a gyerek éppen az apától kapta ezt meg. (211., 214.)² A szülőktől kapott minták között hangot kap a megbocsátás, a béketeremtés képessége is. (47.)
- Sokan nevelkedtek többgenerációs, a nagyszülőkkel együtt élő családban. (51., 145., 200.)
- Boldog gyerekkorról (31., 140., 219., 221.), a szülők boldog házasságáról (200., 229., 230.) vallanak.
- A tiszta hit, a valláserkölcs ereje igen sok felnevelő család életében játszott lényegi szerepet. (31., 55., 124., 135., 140., 153., 179., 190., 200., 214., 221., 227., 232., 235.)
- A családi harmónia elsősorban konkrét, érzékletesen átélt élményeken, a mindennapokban megélt emelkedettségen és az ünnepi pillanatokon keresztül rakódik le az emlékezők személyiségében. Van, aki a karácsonyok meghittségéről beszél (31., 200.), a szülők ünnepcsináló képességét hangsúlyozza (47.), van, aki azt emeli ki, hogy a szegénységben az volt az ünnep, hogy befűtöttek, a tűz szépségében gyönyörködtek, s bár csak a héjában sült krumpli volt az ünnepi vacsora, meséltek, s hálát adtak az együttlétért. (232.) A mesék, a szülők-nagyszülők irányította világra rácsodálkoztató beszélgetések általában is fontos részei a gyerekkori boldogságmélekezetnek (20., 145., 195., 200., 206., 219.), akárcsak a közös, meghitt vacsorák. (47., 200.)
- Többen a szülők fontos tulajdonságaként emelik ki humorukat, vidámságukat (55.: ő apja „fantasztikus humoráról” beszél; 31., 47., 140.: az ő édesapja munka közben is énekelgetett stb.)
- Alapvető szülői minta a másokon való segítség példája. Egyikük édesanyjáról meséli, hogy enni adott a szegényeknek, tanította, hogyan kell örömet szerezni. (47.) Egy másik azt hangsúlyozza, hogy amijük volt, mindig meg-

² Van, aki azt tartja példaértékűnek, hogy az apja sosem verte, mindig szép szóval érte el, amit el akart érni (214.); s van, aki úgy ítéli meg, hogy az apja jól tette, hogy időnként verte, mert rászolgált. (213.) (Azt ő is hozzáteszi, hogy az igazi hatást nem a verések váltották ki, hanem a beszéd megvonása.)

osztották. (31.) A következő interjúalany édesapja egy-egy hajléktalannak segített egy életen át (az egyiknek a verskötetét is segítette kiadni). (214.) Ismét másik interjúalany a kőműves nagybátyja példáját hozza fel, aki egész heti kemény munkája után a hétvégeken ingyen segített rászoruló emberek házának felépítésében. (215.) A másoknak adás, a jócselekedet fontosságát sokan említik egyik legfőbb szülői-családi örökségként. (20., 30., 58., 153., 195., 227., 231.) Van, aki az apjáról azt meséli el, hogy miként gyűjtötte tágabb családjuk magányos tagjait a családi karácsonyfa alá, hogy az ünnep meghittségében mindenki részesedhessen (200.); van, aki a bátyja példáját hozza fel, amikor az kiállt egy bántalmazott cigány fiú mellett. (114.)

- Ugyanezt az altruista mentalitást gyakran a jóság, az önfeláldozás fogalmaival érzékeltetik. (47., 145., 153., 221., 231.)³ Az egyik interjúalany az édesanyját a teljes odaadást, az egyszerűséget, a tisztaságot, nemességet, türelmet, toleranciát képviselő „csodaasszonynak”, „földből jött anyának” nevezi, akinek „félisteni képességeket” tulajdonít: „bármire képes, mindent ad és nem vár érte semmit”.⁴
- Fontos, útnak indító értékeként sokan a családban tapasztalt becsületesség, hajlíthatatlanság, az erkölcsi következetesség, igazságosság példáit sorolják. (31., 44., 47., 124., 156., 179., 185., 200., 224., 230., 241.)
- A munka szeretete, az akarat erő, a munkához szükséges koncentráció is visszatérő családi minta. (10., 129., 198., 201., 220., 231.) Ehhez kapcsolódik a takarékoság, a pazarlással, a fogyasztói mentalitással szembeni idegenkedés (10., 23., 29.): minden jó még valamire, minden újrahasznosítható.
- Sok szülő kirándulásokon igyekezett a természet megbecsülésére, szeretetére nevelni gyerekeit, nagy hatást gyakorolva az emlékezőkre. (163., 175., 195., 206.)
- A családi harmónia, a boldog gyermekkor szerepét már említettük; interjúalanyaink (főleg a középosztályi családból jöttek) közül többen is azt hangsúlyozzák, hogy saját értékrendjük biztossága, sikereik, életük következetes vitele nagymértékben a felnevelő család stabilitásának köszönhető. (Például: 20., 140., 163., 232., 241.) A családból, a család biztos értékrendjéből hozott erő többeknél visszatér (az egyik interjúalany például nagyanyja tanításából merítette az erőt rossz házassága idején is). (213.) Ez az erő mindig erkölcsi gyökerű. (Egy másik interjúalany például elmondása szerint abból kapott erőt, ahogy édesanyja kemény munkával, tanulóssal igyekezett meghálálni nagyanyjuk értük hozott áldozatait (232.): annak

3 A segítséggel való visszaélés tapasztalatai nyomán néhány interjúalany számára a családból kapott s általa továbbvitt magatartás lényege – mint egyikük fogalmaz – az „arányos adakozás” (a túlzásba vitt áldozatossággal szemben). (30., 231.)

4 Azt is hozzátesszi, hogy az édesanyja fiú léte sok mindent átadott neki is, amit hagyományosan a nők szoktak csinálni, s legfőbb öröksége az, hogy az embernek alapvetően „adnia kell”. Édesanyja példáját kitégítve azt is hozzátesszi, hogy a nők évezredek óta cseleedsorban gyakorolták „női képességeiket”, de ma már a nő is azt jelzi, hogy „ő is teremő, nem csak a férfi”. (145.)

- tudata, hogy mindannyian tartozunk másoknak, az erkölcsi alapállás egyik fontos pillére.)
- Egyeseknél az önkritikus szemlélet fontossága a családi örökség lényege: ne azt nézzük, hogy mit csináltunk jól, hanem azt, hogy mit rosszul (vagyis folyamatosan javítsuk, fejlesszük magunkat). (195.)
  - Néhányan viszont a szülők tanításaiból a pozitív gondolkodásra nevelést emelik ki. (136., 156.) Egyikük azt mondja, hogy ő maga ugyan gyerekkorában tiltakozott, nehéznek találta, hogy a gondolatait mindig a jó dolgok felé terelje, de felnőttként ő is egyetért ezzel a felfogással, hisz a gondolatok erejében.
  - Az értelmiségi, középosztályi családokban gyakran a szabadság, az önállóság az, amit az e családokban felnőtt gyermekek a rájuk gyakorolt hatások legerősebbikének neveznek. (140., 195.) Egyikük így fogalmazza meg családjuk összetartásának (s egyúttal a benne érvényesülő szabadságnak) a lényegét: „Nem engedjük el, és nem kötjük meg egymást.”. (140.)
  - Van, aki családjukat annak liberális értékrendjével (114., 163., 230., 241.), van, aki szociális érzékenységgel jellemzi. (114., 241.) Van, aki azt emeli ki, hogy családjára alakította ki benne magyarsága tudatát, a hazaszeretet fontosságát. (235.)
  - Ugyancsak középosztálybeli családok utódainál kerül szóba a családra, a leszármazásra való büszkeség: akár úgy, hogy genetikai örökségként értelmezik saját képességeiket (például: 205., 206., 217.); akár úgy, mint abban a családban, ahol azzal hagyták jóvá az interjúalany pályaválasztását, hogy mindegy, hogy mit csinál, mert az ő családjukban hagyományosan mindenki jó abban, amit csinál. (100.)
  - A „szülői” minta – mint már néhány példán láttuk – származhat nem vér szerinti szülőktől is; egy roma származású művész például, aki állami gondozottként nőtt fel, patronáló szüleit, nevelőszüleit nevezi meg példaadóként. (166.)

4. A szülői-családi sors tanulságai

A család értékrendje az a hatáseggyüttes, amivel a gyereket a szülők, nagyszülők nemzedéke a maga értékei szerint tudatosan igyekszik irányítani. De a gyerekekre erősen hatnak nemcsak ezek a szándékolt hatások, hanem *mindaz, amit szüleik életében megfigyelnek*. Az egyik interjúalany azt a tanulságot fogalmazza meg: „Soha nem lehet tudni, hogy ha valami rossz történik az emberrel, az mire lesz jó”. Ezt apja életútjából vonta le, aki a szocialista időkben – az állami szféra (mai kifejezéssel) menedzsereként – létre hozott egy nagyvállalkozást, de mivel nem volt párttag, elbocsátották attól a vállalatától, amit ő hozott létre. Elbocsátása után egy csőd szélén álló vállalatához került, azt viszont az ország egyik legjobb vállalatává fejlesztette fel. Ezután

kedvezően alakult a pályája, s az interjúalany értelmezése szerint végül jobban járt, mintha az első vállalkozásban maradt volna. (47.) Ez a sorstanulság tehát az interjúalanyban egyfajta alapvetően optimista beállítottság forrásául szolgált. Másoknál a szülői kudarcok tapasztalata azt erősíti meg, hogy ő maga más utat fog választani. (Lásd például 195. interjú.) S ez már átvezet azokhoz a példákhoz, amikor a gyerekek a felnevelő család mintái *ellenében*, legalábbis másfelé kanyarodva alakítják ki saját értékeiket és életútjukat.

5. Hatás-ellenhatás

- Az egyik típus ebben a *politikai-világnézeti* szembefordulás. Ez főleg akkor jellemző, amikor a szülők úgy elkötelezettjei egy szemléletnek-ideológiának, hogy azt nem tudják gyermekeik szemében igazán hitelessé tenni, vagy mert az ideológia kerül szembe a valósággal, vagy mert ők maguk nem tudnak igazán hitelesek lenni, elkötelezettségüket erkölcsi feddhetlenségükkel igazolni. (S persze még inkább ez a helyzet, ha mind a két hiányosság fennáll.) Köztudott, hogy a gyerekek igen pontosan érzékelik szüleik következetességét/követetlenségét, s ez nagymértékben befolyásolja őket a szülői minta követésében, illetve az attól való elfordulásban. Az egyik interjúalany tizenhat éves korában, külföldi útján tapasztalta, hogy amit a szocializmusban mondanak a két világrendszerrel, s amit párttitkár apja is képvisel, az hazugság, s attól fogva nem tudott többé hinni az apjának, „ellenzéki” lett belőle. (Ebben az esetben az is erősítette a szembefordulást, hogy egyéb kérdésekben – a művészet, a mindennapi magatartás megítélésében – is szembekerült az apjával, akinek az ő ítélete szerint „szűk, polgári felfogása volt”. (35.) Hasonló fordulat játszódik le néhány, magát „hívőnek” tartó családban is, ahol a gyerekek vallástól való elfordulását az okozza, hogy a szülők formálisan, mélyen megélt belső tartalom nélkül, életükkel a vallott elveknek ellentmondóan közvetítik a tanításokat.
- A szembefordulás egy másik, tipikus esete, amikor a szülők *olyan életpálya felé próbálják terelni a gyereket, amely az ő belső szándékai ellen való*. Ez gyakran a „biztos megélhetést biztosító pálya”: a szülők nyilván biztonságban akarják tudni gyermeküket; de nem tudják figyelembe venni, hogy az sem igazi biztonság, ha valaki nem érzi magát a helyén. (Lásd például: 192., 196., 212.) Ez a típusú szembefordulás akkor is bekövetkezhet, ha a szülők ajánlotta pálya ugyan nincs ellentétben a gyerek hajlamaival, sőt a szülők akár az ő képességeinek felismerésével irányítanak a megfelelő pályára, csak túlságosan rátelepednek a gyerekekre, saját ambícióikat oktrojálják rá, s a gyerek ettől nem tudja az adott hivatást a saját választásának tekinteni. (Nem igazán szerencsés az sem, amikor egy szülő maga válik az adott hivatásban gyermeke tanárává: bár korábban már említettük a dinasztia jellegű, a jó értelemben kasztszerű tudásátadás előnyeit is, azonban gyakran éppen

a szülő-gyerek viszony lesz a sikeres mester-tanítvány viszony fő gátjává. Érdekes példáját adja ennek egyik interjúalanyunk, akinek zenei tehetségét zenetanár édesanyja próbálta továbbfejleszteni, a gyerek számára azonban az órák kellemetlen kényszerekké váltak, s mint mondta, azért lett végül zeneszerző s nem zongoraművész, mert abba édesanyja nem tudott bele-szólni, abban nem volt kompetenciája [68].) Többen éppen azért tekintik magukat „szerencsésnek”, mert szüleik rájuk *hagyták* életútjuk megválasztását. (Lásd például 165. interjú.)

- A szülő-gyerek viszonyban amúgy is gyakori a gyerekre kedvezőtlenül ható *hatalmi* mozzanat. A szülők tekintélye (szigora, zárkózottsága) sokszor nyomasztóan hat a gyerekre: többen számolnak be arról, hogy ez megfélemlítette, bizonytalanná tette őket; kételkedni kezdtek abban, hogy szerethetőek-e ők egyáltalán. (196., 197., 201., 221.) Az egyik interjúalany arról vall, hogy még ma, ötvenévesen is meg kell küzdenie azzal az elbizonytalanodással, amit az apja ítéletei alakítottak ki benne. (2.) Ennél a típusnál gyakori (egészséges) reakcióként az következik negatív tapasztalataikból, hogy ők maguk egészen más viszonyt alakítanak ki gyerekeikkel (gyakorlatilag éppen az ellenkezőjét, a szülő-gyerek hierarchia oldását). (221., 232.)⁵

6. „Vákuum”

Az indíttatásban a szülői ház szerepét elemezve, végül meg kell említeni azok példáját is, akik *a szülői ráhatásoktól lényegében függetlenül* gyerekkorra emlékeznek vissza. A szélsőséges *laissez faire* nevelési modellben („annyi volt a megkötés, hogy ne idegesítsük egymást”) vagy szétesett családokban nevelkedettek különösebb szülői minta nélkül megélt gyerekkorukat hol úgy dolgozzák fel, hogy abból *hiányzott* valami szükséges, amit ők viszont a saját maguk által kialakított családban szeretnének megadni gyermekeiknek (lásd például 155. interjú); hol pedig úgy, mint további sorsuk *szabadsággal* való megalapozását. (191., 194.)

*

A szülők – így vagy úgy – mindenképpen meghatározó szerepet játszanak abban, hogy gyermekeik élete később hogyan alakul, s ez persze így van az „alternatív életstratégiák” követőinek életében is. Nem az a döntő tényező, hogy a szülők pontosan milyen értékrendet követnek, hiszen mind a pozitív, mind a negatív ítélt szülői hatások között találkozhatunk egymástól ugyancsak eltérő értékpreferenciákkal: van, aki a benne kifejlődő énerőt a szabad-liberális

⁵ Az, hogy valaki lázad-e a tekintélyelvű nevelés ellen, vagy éppen – mint egyes korábban idézett példákban láttuk – azonosul velük, számos további tényező függvénye, amelyek közül talán a szülői személyiség és a gyerek személyiségsajátosságai közötti harmónia, illetve diszharmónia a leglényegesebb.

nevelésnek, van, aki a szigorú-következetes, konzervatív nevelésnek tulajdonítja. (S láttuk: van, aki az egyik, s van, aki a másik nevelési modell *hátrányaival* szemben építi fel a maga életét). A lényeg a szülők értékrendjének következetessége és hitelessége, a szülők személyisége általi hitelesítése. Az erkölcsi minta.

Az alternatív életstratégiák végigvitele mindig nehezebb, nagyobb belső erőt kívánó pálya, mint a mainstream követése. A szülők nagyobb részének az a szerepe ennek a belső erőnek, az egyén belülről irányítottságának kialakításában, hogy *magának az erkölcsi tartásnak* a példáját adják; másik részük pedig éppen annak következtében, hogy nem tudja ilyen útravalóval ellátni gyermekeit, olyan lázadásra készíti őket a szülői mintával szemben, melyből azok megerősödve, a belső erőt önmagukból (és az ellenállás, a dac energiáiból) merítve kerülhetnek ki. Az, hogy egyesek képesek ilyen, a szülői hatásokkal szemben létrejövő „önfelépítésre”, a személyes adottságokon kívül nyilván annak is köszönhető, hogy a szülőként kívül *számos más hatás* is éri a felnövekvő gyereket, s ezek mind-egyikéből érkezhethet olyan impulzus, amely az önálló út indukáló mozzanatának tekinthető.

KÖRÜLMÉNYEK

Mindenki beleszületik egy meghatározott (szociális és természeti) környezetbe, s ennek sajátosságai reakciókat váltanak ki belőle. E reakciók gyakran ambíciók, amelyek az elégtelennek érzett körülményeken való változtatás igényéből nőnek ki.

1. Szegénység, hátrányos helyzet

A *szegénységbe* születés eleve olyan helyzet, amelybe vagy beletörődik az ember, a világban uralkodó egyenlőtlenségeket változtathatatlanlanként elfogadva, s elfogadva azt is, hogy saját helye ebben a rendben a vagyoni hierarchia alján van; vagy lázad a világrend ellen; vagy egy harmadik lehetőséggel él: egyéni helyzetén próbál változtatni, s kitörni, kiemelkedni a szegénységből. Interjúalanyaink között is vannak, akik ez utóbbi utat választották. (Lásd például: 18., 199., 202., 232., 243.) Van, akit ebben megerősít, hogy a családjáért, gyermekeiért érzi magát felelősnek (például 30. interjú). Másképpen hátrányos helyzet a *család nélküli* gyerekkor, de közös benne a megfosztottság, a nincstelenség, ami egyeseket arra ösztönöz, hogy energiáikat az emelkedésre összpontosítsák. (173.) A szegénységet, kiszolgáltatottságot fokozhatják a *háború vagy a politikai elnyomás* szélsőséges tapasztalatai (mint annak az interjúalanynak az esetében, aki arról számol be, hogy tanyán leélt gyerekkorában állandó rettegésben élt: szabotálással vádolt szomszédjukat felakasztották egy fára, s ez

a látvány benne maradt egész életére [55.]). A szegénységből, nincstelenségből, kiszolgáltatottságból való kiemelkedés útja lehet az adott világrendhez való minél teljesebb alkalmazkodás, a tömegbe besimulás stratégiája is, de néhány embernél a felhajtóerő nem pusztán az anyagi helyzet javítására irányul: számukra a „fent” *erkölcsi emelkedést* is jelent; nemcsak az anyagi javak hiányának, hanem például az érzelmek hiányának, az igazság hiányának elutasítását is, s ez vezeti őket afelé, hogy „alternatív életstratégiákat” kövessenek. S az is előfordulhat, hogy valaki saját – szűkös lehetőségek korlátozta – élethelyzete megoldása közben belesodródik a még szerencsétlenebbekkel való kapcsolatba – mint azon interjúalanyunk, akinek nincs lakása, s ezért hajléktalanszállón vállal munkát: éjszakai ügyeletet –, s ez ébreszti rá arra az erőre, ami mások segítségével nyerhető. (37.)

2. Reakció a kivételezettségre, rászorulókkal való találkozás

A jobb körülmények közé születettek más látószögből, de ugyanazokat az egyenlőtlenségeket tapasztalják, mint az egyenlőtlenségek kárvallottjai. Az ilyen körülmények neveltjei közül többekben a *szociális lelkiismeret*, az igazságosság elvei és a valóság ütközése válthatja ki azt a törekvést, hogy tegyenek ezek ellen az igazságtalan egyenlőtlenségek ellen. Nem kevesen vannak, akikre a saját helyzetüknél valamilyen szempontból rosszabbnak látott feltételek között élőkkel való közvetlen találkozás vált ki revelatív élményt, s indítja őket afelé az életstratégia felé, amit környezetük ma alternatív út választásának érez. Többben meg is fogalmazzák, hogy akik az emberek nagy részénél jobb helyzetben vannak, azoknak kötelességük tenni a rosszabb helyzetűek érdekében; akik megtapasztalják a világ boldogság lehetőségeit, azoknak *kötelességük* tenni az ellen a rengeteg szenvedés ellen, amellyel tele van a világ. (7.) Van, aki e hivatástudatot követve vállalja a rosszabb körülmények közé kerülést; s van, aki bevallotta csak azért tudja választott útját követni, mert családja, párja biztosítja ennek háttérfeltételeit. (185.) S vannak olyanok is, akik nem különösebben jó helyzetből indulnak, de azt tapasztalván, hogy másoknak még rosszabb a soruk, még komolyabb bajuk van, ez segítségnyújtásra ösztönzi őket; s az, hogy ők segíthetnek másokon, önmagukat is emeli (korábban szélsőségesen pesszimista világszemléletű interjúalanyok számolnak be arról, hogy amikor elkezdtek másokon segíteni, ez *öngyógyítás* volt a számukra [lásd például – az imént más vonatkozásban említett – 37. interjút]). Viszonylag sokan úgy lettek környezetük tiszteletét kivívó, áldozatos „segítő”, hogy életük egy pontján találkoztak rászoruló emberekkel (hajléktalannal, szellemileg sérült emberekkel stb.), s azoknak vagy segítségre szorultsága, vagy éppen kedvessége elháríthatatlan „hívásként” hatott rájuk. (Például: 114., 136., 201., 222.)

3. Természeti környezet

A szociális környezeten kívül nyilvánvaló hatást gyakorolhat az ember életalakulására az a táji környezet is, ahová születik, amelyben nevelkedik. *A természettel való harmóniában élés* („alternatív”) eszménye gyökerezhet városi gyermekkorban is, ha az ember a városban a természeti elemek hiányát érezve elvágódik onnan; de az esetek jelentős részében a gyerekkori élmények pozitív hatása, vonzereje késztet az „anyatermészethez” való visszatérésre. A természetben leélt gyerekkort gyakran a *szemlélődés* élvezetével, illetve a *szabadságérzéssel* jellemzik. (9., 10., 55., 190., 213.) A természet a közvetlenségnek is a szimbóluma: paradicsomi képzetek kötődhetnek ahhoz, ahogy a természet táplálja az embert. (Az egyik interjúalany például így beszél arról, hogy gyerekkorában ittak a folyóból, gyümölcsöt szakítottak a fákról – és ennek eszményét állítja szembe a szennyezett-vegyszerezett jelennel [227].) A természet szeretete többek számára az emberek „veszedelmes közelségéből” való menekülést jelenti. (Lásd például: 196., 197.)

ISKOLA

A szülők hatásán kívül azonban a legjelentősebb hatást nyilvánvalóan az *iskola* gyakorolja, amelyben (vagy amelyhez kapcsolódóan) az emberek nyolc, tíz, tizenkét, tizenöt, tizenhét vagy még több éven át napjaik nagyobb részét töltik. Az iskolában mindenkit bonyolult hatáseggyüttes ér, amely a *tanárokból*, a *diáktársakból*, a *tananyagokból*, az *iskolai helyzetekből* és az iskolából mint *tárgyi környezetből* tevődik össze.⁶

1. Tanárok

Nagyon sok interjúalany számol be arról, hogy élete alakulásában egy vagy több tanára meghatározó hatással volt rá; sokszor vagy a tanár mintájára választottak életpályát maguknak, vagy valamely terület szaktanára fedezte fel az azon területen megmutatkozó tehetségüket, s terelte őket majdani pályájuk felé. A lényeg azonban a tanárok esetében is (akárcsak a szülőknél) az, hogy milyen *emberi példát* kínáltak a diák elé, tudtak-e valamilyen *erkölcsi tartást és/vagy emberi melegséget* sugározni. Sokan mondják, hogy nem volt sok jó

⁶ A magyar iskolarendszer alapvetően „porosz”, merev, tananyagcentrikus, tekintélyelvekre épülő jellege – bár az utóbbi évtizedben sokat változott – a mai napig sokféle konfliktushelyzet forrása. A témánkkal kapcsolatos oktatási kérdésekről, az iskola szerepéről lásd például: Andor (1987), Andor–Liskó (2000), Csizmady–Schmidt (2007), Dupcsik (2012), Ferge (1972), Ladányi–Csanádi (1983), Paksi–Demetrovics (2011), Ranschburg (2012), Trencsényi (2000), Vekerdy (2001).

tanáruk, de egy vagy több – éppen az említett erények birtokában – kiemelkedett a tanári karból, és többé-kevésbé példaképpül szolgált interjúalanyunk számára. Mivel mintánkban elég sok fiatal ember is van, ez némileg árnyalhatja azon vélemények igazát, amelyek a tanári pálya felhígulását úgy értékelik, hogy „ma már nincsenek olyan tanáregyéniségek, mint régen”. Az ilyen példaadó tanárok esetében érdekes lehet azt is számba venni, hogy mivel is hatnak a diákjaikra. Ezek a hatások majdnem mind *nevelői* hatások. Vannak, akiket a tanár szakmai tudása, *oktatásának* tartalma inspirált, de a legtöbben a tanár olyan *módszereit* hozzák szóba, amely módszereknek egyúttal járulékos *erkölcsi üzenete* is volt. Mi emeli ki a „jó tanárokat” a többiek közül diákjaik szemében?

- Feltűnik az olyan tanár, aki számára fontos, hogy a gyerekek *szeressenek iskolába járni*, hogy belső motivációt ébresszenek diákjaikban. (Például a földrajztanár, aki felfuttatja diákjait egy sziklára, s ott tartja meg a földrajzórát. [47.] Például az a tanár, aki folyton mesél a gyerekeknek, akik ettől imádnak iskolába járni, és büntetésnek érzik, amikor otthon kell maradniuk. [55.] Biológiateanár, aki úgy tanít biológiát, hogy kirándulni viszi őket, s az ott gyűjtött anyagokat vizsgálják meg az órán mikroszkóppal. [175.] Egy másik földrajztanár, aki barlangászcodik, csillagászcodik a tanítványaival. [129.] Olasztanár-könyvtáros, aki ételeket visz a diákoknak, mert a rómaiak evés közben tanultak, s így ők is étkezve-beszélgetve, szümpozionszerűen kerülnek közelebb a nyelvhez. [37.] Rajztanár, aki egy lakatlan szigetre megy ki diákjaival festeni napokon át: esténként a mesterek mesélnek, éjszaka együtt horgásznak. [10.] Az így sorolt példák arról tanúskodnak, hogy ezeknek a tanároknak sikerült *maradandó élményé* tenniük a tanítás folyamatát.) Az egyik legmeghatározóbb mozzanat lehet az oktató *lelkesedése* (70)⁷: régi igazság, hogy a tanítvány számára is csak az lehet fontossá és érdekessé, ami a tanár számára fontos és érdekes.
- Kiemelkedik az olyan tanár, akinek nem a követelmények teljesítése a döntő, hanem a gyerek *tehetsége*. (68., 190.) Az egyik interjúalannal önévédelem-oktatója szerettette meg a testmozgást, mert ráébresztette, hogy ebben tehetsége van. (37.)
- Szárnyakat adhat az a tanár, aki *bízik a gyerekekben*. (Például aki azt mondja a diákjának egy egyetemről: „oda szinte lehetetlen bekerülni – de *neked* sikerülni fog”. [44.]
- Sokat jelenthet az olyan tanár, aki olyasmint mutat meg a gyerekeknek – mintegy beavatva őket egy exkluzív titkokba –, ami nem szerepel a tananyagban. (44.) Vagy aki például úgy vonja be őket egy „*exkluzív*” világba,

7 Az egyik interjúalany egy komoly betegségben szenvedő tanárnője életszeretét emeli ki: maradandó hatást tud gyakorolni a gyerekre, ha a tanár az akaraterő és az embert belülről hajtó tűz példáját adja, mert ezen keresztül az egész életre, az élet nehézségeinek leküzdésére kap szellemi útravalót. (231.)

hogy az „érdemeseket” meghívja magához, és megmutatja nekik saját alkotásait. (35.)

- Többen emlegetik az olyan tanárokat, akiknél „szabadon lehetett gondolkozni”, ahol ki-ki elmondhatta, amit gondol (37.); ahol „olyan utakat is fel lehetett fedezni, amelyek a hivatalosan meghatározott útvonalak mellett láthatatlanok maradtak volna” (44.); s akik hagyták, hogy ki-ki a maga hajlamai szerint haladjon, a maga stílusát fejlessze. (10., 43.)
- Az is maradandó hatásnak bizonyul, amikor a tanár azt ülteti el diákjaiban, hogy *ne elégedjenek meg a rutinmegoldásokkal* (69.); illetve, hogy vigyenek munkájukba *érzelmet, egyéniséget*. (9.)
- Vonzó tulajdonságként említik, ha a tanár *nem kényszerít semmit a gyerekre*, hanem csak apró lépésekkel terelgeti a realitás felé; nem írja elő neki, hogy mit csináljon, csak jelzi, ha egy-egy megoldási kísérlete nem jól közelít a megoldásra váró probléma felé. (210.)
- Kitűnik az olyan tanár is, aki nemcsak ismereteket ad át, hanem *szemléletet* is: összefüggéseket mutat meg a tanult tények mögött. (9., 37., 70., 140.) Az egyik interjúalany úgy fogalmaz: a világ „rengeteg érték és szemét egybekavargása, mesterek kellene, akik segítenek abban, hogy hogyan lehet ezeket szétválasztani. (30.)
- Nagyon fontos a tanárok *embersége, igazságossága*. A „másság” elfogadása. (69., 88., 194., 231., 243.)
- *Kiállásuk elveik - és ha kell, diákjaik - mellett*, politikai nyomás ellenében is (amit például az egyházi iskolák tanárainak kellett elszenvedniük a szocializmus időszakában). (243.)
- Akárcsak a szülőket, a tanárokat is az hitelesíti, ha *életgyakorlatuk teljes mértékben azt igazolja, amit tanítanak*. (124., 140., 170., 188., 190., 243.) Az emlékezők megkülönböztetik tanáraik között a „nagy koponyákat”, akik azonban emberileg nem állják ki a próbát, azoktól, akik emberként is vonzó példával szolgálnak. (Lásd például 37. interjú.)
- Kiemeli a tanárt a „csak oktatók” közül a gyerekek *lelki problémáira való odafigyelés*. (70.) Vonzóakká válnak a szigorú, de humorral nevelő tanárok, akik fel tudják oldani a feszültségeket. Akik „úgy neveltek, hogy sose bántottak”. (205.) Magyartanár, aki segít a kamasz verspróbálkozásaiban. (45.)
- Példaképpé tehet egy tanárt *karizmatikus tekintélye*; ha olyan erős egyéniség, „akinek az óráján olyan csend és figyelem van, hogy a légy zümmögését lehet hallani”; aki „nem frusztrált, idegbeteg, magabizonytalan”. (213.)⁸ Az ilyen tanárokhoz is számos konkrét történet fűződik, egy-egy szigorú megoldás, amit a diák később katartikus nevelési hatásként emleget. (Mert az igazság akkor is hat a tanítványokra, amikor közvetlenül nem kellemes a számukra; nemcsak arra van szükségük, hogy megértsék őket, hanem arra is, hogy jelezzék számukra a tévútjaikat is – ha azok valóban tévutak.)⁹

8 Van, akire az gyakorolt hatást, hogy az adott tanár órái „szép, nyugodt órák” voltak. (129.)

9 Az egyik interjúalany egy olyan tanár jelentős hatásáról beszél, aki meggyőzően kimu-

- Említettük, hogy a tanárok *mint oktatók* is jelentős hatással lehetnek hallgatóik élethalakulására. Az egyik interjúalany azt hangsúlyozza, hogy rajztanárától tanulta meg, hogy „nem az a tanár dolga, hogy a gyerekeket favorizálja, hanem hogy *mindazt megtanítsa nekik, ami tanítható*”. (55.) A korábban említett földrajztanár nemcsak azzal gyakorolt hatást, hogy a természetben tartotta az óráit, hanem azzal is, hogy „magas színvonalú órákat tartott”. Az énektanár azzal, hogy megérttette: a zene egy nyelv, amely megtanulható, s amely egy életen át társa lehet az embernek. (47.) Van tanár, aki a *részletek fontosságára* vezette rá tanítványait (124.), és így tovább.
- Olykor nem is konkrét tanárok, hanem az *iskola szellemisége* az, ami meghatározó. Az egyik iskolának azt köszönik hajdani diákjaik, hogy *maximalizmust* sulykolt beléjük; a másiknak, hogy *fegyelmezetté* tette őket; a harmadiknak, hogy az emberséges, *minden diszkriminációt elutasító* mentalitás példáját állította eléjük; a negyedik olyan világról számol be, ahol „sokkal nagyobb volt a *szabadság* az ajtón belül, mint az ajtón kívül”; az ötödik ezt „*demokratikus szellemiségként*” fogalmazza meg; a hatodik úgy látja: *nyitottságra* nevelték őket, hogy mindenből azt fogadják el, azt építsék be, amire szükségük van; a hetedik esetben az iskola *hitvalló szellemisége* volt a meghatározó hatás. (10., 43., 171., 175., 189., 214., 243.)
- Nagyon sok tanárt emlegetnek hajdani diákjaik „csodálatosként”, „nagyon jó tanárként”; van, aki általános, van, aki középiskolában, van, aki valamilyen szakkörben, sportban tudott maradandó hatást gyakorolni, és vannak ilyen mesterek a felsőfokú (sőt még a posztgraduális) képzésben is. Nagyon sokan mondják, hogy ezt vagy azt a tanárukat *szerették*; a személyes érzelmi kapcsolat legalább olyan fontos, mint a másik meghatározó mozzanat, a *tisztelet*. Mint minden emberi hatás esetében, a pedagógiai viszonyban is döntő a személyes összeillés; az, ahogy a tanítvány kiválasztja a rá különös hatást gyakorló tanárt a többi tanár, a tanár pedig kiválasztja az ő hatását befogadni leginkább alkalmas diákokat a többi diák közül. (Az egyik interjúalany végül egyedül maradt tanára szakkörében, de talán éppen ez növelte fel az adott tanár hatását az ő szemében. [212.]) S persze fontosak lehetnek a *késleltetett hatások* is: van, aki arról számol be, hogy nem szerette a tanárát; utálta azokat az ismereteket, amelyekről azt sulykolták beléjük, hogy büszkének kell lenniük arra, hogy megtanulták őket; később azonban értékelni kezdte mindezt. (43.) Végül néhányan olyan tanárokat is említnek a rájuk hatást gyakorolt pedagógusok közül, akik abban adtak mintát, hogy „*milyenek ne legyenek*”. (70.) A tanárok hatása különösen lényeges azok esetében (s elég sokan vannak ilyenek interjúalanyaink között), akik maguk is tanárok lettek. Mert a tanárok persze élethivatás- és életformamintát is közvetítenek, ami sokszor éppen azáltal válik érdekessé a diák számára, mert *más*, mint amit szüleitől, otthonról kapott. (210.) (A tanári hatás jelentőségét húzza alá, hogy az *interjúalanyként a mintába került taná-*

---

tatta, feltárta előttük, mi van valójában a kamaszok egyes panaszai mögött. (140.)

rok sokszor épp olyan vonásokat mutatnak, mint azok a tanárok, akikről más interjúalanyok – vagy éppen ők maguk is – példaképekként beszéltek.)

Azok közül, akik maguk is tanárok lettek, többen is felhívják a figyelmet egyébként a tanár-diák viszony másik oldalára: a *tanítványoknak a tanítókra gyakorolt hatására* is. Erre éppen a legjobb tanárok a legérzékenyebbek. Van, aki úgy fogalmaz, hogy: a diákok szellemi nyitottsága karbantartja az embert, állandóan tanul belőle. (30.) Egy másik tanár azt emeli ki, hogy a diák a maga problémájával rákényszeríti a (jó) tanárt, hogy a kérdésnek utánajárjon, hogy arra fordítsa a figyelmét, hogy miképpen tudja a tárgyat eredményesebben, az adott diákok adott problémáihoz kapcsolódóan, őket minél megszólítóbb módon tanítani. (190.) Az oktatás – főleg éveikig nagyjából állandó tananyag esetén – könnyen válhat rutinná is, minthogy azonban minden egyes diákkal új összefüggés keletkezik a tanár, a tananyag és a diák háromszögében, az ehhez alkalmazkodni hajlandó tanári tevékenységet elvben minden egyes diák új elemekkel gazdagíthatja.

2. Az iskolatársak

Az iskolai hatások másik fontos összetevője a *kortárscsoport*. Az osztály- és iskolatársak hatása, a tanárokéhoz hasonlóan, individuális és kollektív is lehet. Hat egyes társak személyisége, más környezetből hozott eltérő tapasztalatai, más megoldásmódjai. És hathat a csoport egészében érvényesülő szellemiség; minél egységesebb e szellemiség képviselőjében a csoport, annál inkább. Egyik interjúalanyunk például úgy emlékezik gimnáziumi osztályára, hogy az „örök lázadó” volt, a fiúkban erős politikai érdeklődéssel, a lányokban meg inkább érzelmi-művészeti nyitottsággal; s az emlékező úgy ítéli meg, hogy saját fejlődésében jelentős tényező volt az a kihívás, hogy felvegye „bölcész” típusú osztálytársaival a versenyt. (129.) Egy másik interjúalany is gimnáziumi közösségét említi, amelyet a barlangáskodás és a lelki élet iránti igény, spirituális érdeklődés is összetartott. (156.) Van, aki diákévei városának szellemi életét és a társaival folytatott ösztönző versenyt emeli ki. (9.) Az egyetem is sokak számára sorsfordító, „szemfelnyitó” élmény; egy interjúalanyunk arról beszél, hogy az egyetemi társaival való beszélgetések nyitották rá a figyelmét igazából a világ társadalmi, politikai, gazdasági problémáira. (7.) Egyes barátai egyéni hatását is sokan emlegetik (például: 26., 224.) Egyikük sorra veszi, hogy melyik barátjától mit tanult, mit kapott: van, akitől azt, hogy hogyan kell kezelni egy feszültséget úgy, hogy abból, akinek ehhez nincs köze, ne lásson semmit. Van, akitől azt, hogy miképpen lehet kialakítani egy értékrendet családja felnevelő rossz értékrendjének ellenében is. Van, akitől a nagy életfordulatok során is megőrzött lazaságot. (140.) Egy másik interjúalany példaképe egy szépsége folytán is csodálata tárgyává vált barátnője, aki halmozottan

sérült gyerekekkel dolgozik, önkéntesként, hihetetlen nehéz körülmények között, amelyek vállalására a benne lévő erős szeretet teszi képessé. (153.) A barátok hatása megerősítheti a személyben eleve meglévő vonzalmat egy magatartásforma iránt (bizonyítva, hogy *lehet* azt az utat követni); de megmutathat olyan magatartás-lehetőségeket is, amelyek újdonságot jelentenek a személy számára. Az is előfordul, hogy valaki iskolai ismeretségeinek egyes osztálytársak *szüleinek* megismerését köszöni: egyikük például ezáltal talált élete további alakulásában meghatározó szerepű mesterére. (162.)

3. Kihívások

Az iskolában nem csak egyes emberek személyiségének hatása éri az embert: maguknak a történéseknek is meghatározó jelentőségük lehet: sokszor olyan kihívásokat jelentenek az egyén számára, amelyek éppen kihívás jellegük által adnak egyfajta kezdő lökést. Van, aki egy (önmagának köszönhető) vizsgakudarc hatására határozta el nemcsak azt, hogy ezután keményen fog tanulni, hanem azt is, hogy tanár lesz belőle. (70.) Eléggé gyakori, hogy valakiben egy-egy kudarc, hiúsági sérelem, képletes értelemben vett „pofon” nyomán támadnak fel azok az energiák, amelyek aztán a továbbiakban „pályájára lökik”. Mint az imént láthattuk, adhat ilyen lökést az inspiráló környezet, a „jó úton járok” megerősítő érzése is. De az is hathat kihívásként, ha a környezet sem elvárásaival, sem visszajelzéseivel *nem terel eléggé*. (Az egyik interjúalany például arról számol be, hogy túl középszerűnek érezte azt, amit a közoktatás ad, s elindulva azon tárgyakból, amelyek mégis valamiféle összefüggéseket tártak fel, keresni kezdte, hogy hol talál olyan tudásokat, amelyek még tágabb átlátást biztosítanak, amelyek a világot egészben vizsgálják. És ez a keresés segítette mostani életpályájához. [108.]

4. Ellenhatások

Persze az iskolai környezet a maga közvetlen és közvetett hatásaival nem csak úgy befolyásolhatja az ember életét, hogy az lényegében az iskola által is preferált irányban halad tovább, akár meg is haladva az iskola elvárásait. Az iskola sajnos gyakran éppen hogy *hátráltatja* az egyén fejlődését, kibontakozását. Van, akit a tanulmányai eltántorítottak a korábban választott pályától, elvették az adott pálya iránti érdeklődését. (2.) Van, aki több egyetemet is abbahagyott, mert felületesnek érezte az oktatást. (168.) Van, aki az életét színesebben, egyéniségét kifejezőbben próbálta élni, de az iskola ezt feltűnősködésnek minősítette, büntette. (23.) Van, akiben a kötelező elvárások éppen azt alakították ki, hogy menjen mindig szembe a többséggel. (100.) Van, akit az egyházi gimnázium tett ateistává. (11.) Van, aki azért vált a maga

egyéni útját járó (zárkózott) felnőtté, mert az iskolában nem talált hasonló gondolkodású társakra, osztálytársai kirekesztették, bántalmazták. (45.)

5. Olvasmány- és egyéb művészeti élmények

Az unalmassá, eltaszítóvá váló iskola negatív következményei is figyelmeztethetnek az iskolai *tananyag* jelentőségére az egyénre gyakorolt hatások között. Evidens, hogy akár a tankönyvek, akár a tanárok által unalmasan tált ismeretek nehezen lesznek személyiségépítővé.¹⁰ Annál nagyobb azoknak a tudásoknak a szerepe, amelyeket az azokat befogadó tanuló élményként képes átélni (láttuk, hogy a tanárok közül is többek között azon tanárok hatása nagy, akik a tudásátadást élményszerűvé tudják tenni). Nagyon sok interjúalany számol be olyan *irodalmi (és egyéb művészeti)* hatásokról, amelyek egész életére meghatározóan hatottak.¹¹

- A könyv közvetett szerepe a „belülről irányított ember” kialakulásában – az olvasásnak az agyműködésre gyakorolt speciális effektusai következtében – (több más hatás mellett) kiemelt jelentőségű, s ez a mi megkeresztjeinknél is igazolódik. (Lásd: 47., 55., 58., 68., 88., 96., 114., 129., 145., 157., 176., 194., 206., 218.) Könyvet persze nagyon sokszor nem az iskola ad az ember kezébe, hanem a család, a barátok; gyakran meg a gyerek éppen a számára konfliktuózus otthoni vagy iskolai környezet elől „menekül” a könyvekhez, az irodalmi élmények komoly hányada mégis az iskolához köthető. Annak esetében például, aki József Attila verseinek hatását emlegeti (114.), vagy aki arról számol be, hogy tízszer olvasta el az Egri csillagokat (129.), az irodalmi hatás valószínűleg – legalábbis részben – az iskolai hatótényezők közé tartozik, de többen ki is mondják, hogy őket az első ilyen hatások az irodalomórán érték. (Lásd például 218. interjú.)

-
- 10 Ebben a tanárok szerepe a nagyobb, hiszen egy remek tanár még önmagában unalmas tananyagot is érdekessé tud változtatni, a rossz tanár meg a diákok érdeklődésével egybevágó anyagtól is elveheti a kedvüket. Persze a jó tanárnak is könnyebb dolga van, ha a tankönyv, a tananyag sem a diákoktól idegen tartalmat közvetít, a diákoktól idegen formában.
- 11 Az olvasóikra meghatározó hatást gyakorló szerzők spektruma széles és számba vehetetlen, hiszen minden olvasóra más könyv(ek) lehet(nek) meghatározó hatással. Csak a (viszonylag kis mintában is érvényesülő) sokszínűség érzékeltetésére sorolunk néhány, interjúalanyaink által említett olvasmányélményt: Jack Londontól és Kerouactól (194.), Jean Gionótól (206.) Gogolon, Rimbaud-n, a nyugatosokon, a szimbolistákon (165.), Samuel Becketten (68.), Bodor Ádámon (2.), Esterházy Péterén, Nádas Péterén (68.), Bulgakovon és Hamvas Bélán (58.), Szepes Márián (145.) át a buddhista vagy buddhizmusról szóló könyvekig (136., 167.), vagy az olyan könyvig, amelynek hatására olvasója eldöntötte, hogy apáca lesz (47.) Számos tudományos jellegű könyv is szerepel az említettek között; ilyenek hatására lett az egyik válaszoló számára példakép Madame Curie (88.) – ugyanő hivatkozik Watson és Crick könyvére is – a másik számára Fromm (55.) (De szóba kerülnek szociológusok, politológusok [114.] is.)

- A legtöbben iskolai tananyagként találkoznak a *vizuális művészetekkel* is. (Mint ahogy mintánkban viszonylag sok, a vizuális kultúra területén működő alkotó van, nem csodálható, hogy – a Magyarországon köztudottan relatíve alacsony vizuális kultúra ellenére¹² – számos ilyen hatást is említnek.)¹³
- A *filmek* többnyire nem az iskolán keresztül érik el azokat, akikre hatást gyakorolnak, viszont az általuk nyújtott intenzív impulzusoknak köszönhetően ezek sem elhanyagolhatóak a személyiségalakulásban (ezért is lenne szerencsés, ha az iskolai tananyagban – a sokszori nekifutás után – valóban jelentős szerepük lehetne. Ez már csak azért is fontos lenne, mert e területen figyelhető meg leginkább, hogy a hatásgyakorlás mértéke nem mindig párhuzamos a művészi minőséggel).¹⁴
- Gyakran iskolán kívüli, szakköri foglalkozás a *bábozás*, de iskolában sem ritka: többen említik, hogy őket éppen a bábozás – sok gyerek első találkozása a valósághoz való művészi viszony, a játékos mimézis, az áttételezés, a sűrített kommunikáció lehetőségével – indította el a pályájuk felé. (10., 31.)¹⁵
- Elsősorban művészi hatásokat soroltunk, de – lásd például a 10. és 11. lábjegyzetben említetteket – *bármely tantárgy* tananyaga és tanára indukálhat életfordító erejű változásokat. A művészetek hatásai kétségkívül különösen erősek lehetnek. (S olykor váratlan módon is – mint például azon interjúalanyunk esetében, akit pusztán kövérsége ellen¹⁶ vittek balettiskolába, aztán egész életére táncművész lett belőle. [212.]

Természetesen az alternatív életstratégiáknak a család és az iskola meghatározó hatásain kívül egyéb forrásai is vannak.

12 Azért ezzel kapcsolatban figyelembe kell venni az utóbbi évtizedekben a vizuális kultúra emelése érdekében kifejtett eléggé széles körű erőfeszítéseket is: a helyzet ma e tekintetben határozottan jobb, mint mondjuk három-négy évtizeddel ezelőtt.

13 Megint csak jelzesszerűen: Leonardótól, Michelangelótól, Caravaggiótól az impresszionistákon, Chagallon, Picassón át Basquiáig (165.) vagy Egry József, Nagy Balogh Jánosig (64.), Szalay Lajosig (2.), kortárs magyar alkotókig (190.), a képzőművészet egészéig (55.)

14 Az interjúalanyok szerint a rájuk életre szóló hatást gyakorló filmeknek Tarkovszkijtől (2.) a misztikus kommerszen át (149.) a populáris Csillagok háborújáig (195.) terjedő összképe igen vegyes.

15 A befolyásoló művészi hatások között említene zenészerzőket és zenei előadókat is (Bachtól és Purcelltól Cage-ig, Perényi Miklóstól Sebestyén Mártáig), ezek azonban már általában iskolán kívüli hatások. (Bár persze ilyen esetekben sem zárható ki, hogy egy-egy lelkes tanár által az órán bemutatott zeneműhöz kötődik a reveláló pillanat.)

16 A test harmóniába hozatala – a „mens sana in corpore sano” régi bölcsességének megfelelően – gyakran elindítója az egész személyiség harmóniába hozatalának (mint arra a sikeres tanárok példái között említett edzők jelenléte is figyelmeztet; számos sportoló világsikere kezdődött egyébként éppen szintén azzal, hogy a gyerek kövérségén vagy testi gyengeségén próbálták a „mozgásterápiával” úrrá lenni).

EGYÉB KULTURÁLIS HATÁSOK

1. A művészet mint saját tevékenység visszahatása

A művészet nem csak mint példa, mint a szemléletet megtermékenyítő, kívülről érkező hatás vehető figyelembe. Több interjúalanyt saját művészi gyakorlata vezet alternatív életpályára, illetve erősíti meg azokat az értékváltszásait, amelyek ennek az „alternativitásnak” a tartalmát adják. Legalább háromféle módon:

- Van, aki a művészeti gyakorlatban beleütközik olyan más gyakorlatokba, amelyekkel szemben keresi a saját útját, s ez – az újító attitűd – alakítja ki sajátos életstratégiáját is.¹⁷
- Van, akit az alkotó gyakorlat a művészet *felelősségére* ébreszt rá, s ebből épül ki aztán alkotói életforma és minőségelvű értékrend. (2.)
- Többek számára saját művészi alkotása azáltal vált életét meghatározóvá, hogy ezzel tudta *első sikereit* aratni, s az, hogy az adott pályának személyiségével való összhangját korán át tudja érezni, erős identitástudattal és erre épülő határozott életstratégiával ruházhatja fel őket.¹⁸

2. Egyházi, vallási meghatározottság

A sok valláserkölcsi megalapozottságú példa fényében kiemelten érdemes említeni e téren is a *vallás* hatását. Ezt közvetlenül többnyire a felnevelő család hite és vallásgyakorlata közvetíti,¹⁹ (erről már volt szó); gyakran az egyházi iskola szellemisége (erről az előző alfejezetben idézhettünk példákat); de sok esetben egy-egy *egyházi személy* magatartása, emberi vonzereje,²⁰ tudása,²¹ áldozatos tevékenysége (vagy éppen a *templom légköre*,²² az *egyház karitativitá-*

17 Az egyik interjúalany (23.) például a statikus művészettel szemben keresi a mozgót, az élet-szerűt, s ennek jegyében alakított ki nemcsak stílust, de sajátos életformát is magának.

18 Az egyik interjúalany két évvel korábban ment rajzsakkörbe, mint hivatalosan lehetett volna, s ott „körülrajongták” (43.); egy másiknak hatévesen volt az első kiállítása (176.); a harmadik két és fél évesen aratott sikert óvodai előadásával, s attól fogva csakis színész akart lenni (141.); gyerekkorától egyértelműen művészi pályát látott maga előtt több további interjúalany is. (2., 184., 204.) Van persze olyan is, akinek gyerekkori környezete nem adhat ilyen megerősítést: az egyik kérdezett úgy fogalmaz, hogy egy olyan kicsi faluba születvén, amilyenben ő nevelkedett, a festés csak álom lehetett; az ő esetében az volt a nagy – és az identitást, életstratégiát a többiekhez hasonlóan benne is nagyon megerősítő – viszsza-jelzés, amikor ennek dacára elsőre felvették a Képzőművészeti Egyetemre. (208.)

19 Több személy papi felmenőivel kapcsolja össze saját vallásosságát, lásd például: 184., 217.

20 Lásd például: 153., 200. interjúk.

21 Lásd például: 88., 200. interjúk.

22 Lásd például: 87., 184., 200. interjúk.

sa²³) az, ami a felnövekvő gyereket a valláshoz közelíti. Ezek a hatások egy-egy ember esetében egymásra rakódhatnak, kumulálódhatnak.²⁴ De előfordul, hogy valakit nem ezek a hatások, hanem *élete kedvezőtlen fordulatai* vezetnek el a transzcendenciához;²⁵ van, akit a *közösségkeresés*,²⁶ s még olyan is van, akit *az irodalom*.²⁷

A vallásos hit fent említett meghatározóit akkor is fontos tényezőnek tarthatjuk az egyén spiritualitásának megalapozásában, ha valaki később elfordul felnevelő egyházától, de a vallásos attitűd, az Istenhez való viszony valamilyen formában része marad szellemiségének. (Lásd például: 108., 162.)

3. Lázadó ifjúsági szubkultúra

Nagyon különböző hatás, de az egyházhoz hasonlóan *markáns szellemiségével hat* és a *közösséghez tartozás igényére* épül a (nemzedéki) összetartozás, ami gyakran egyúttal a fennálló világgal, a „felnőttek világával” szembe forduló kamasz lázadását tölti ki valamilyen konkrét tartalommal. Többen említenek szemléletük megalapozói között különböző (lázádo) *zenei szubkultúrákat* és *kultuszfigurákat*.²⁸ Vannak (bár a mi mintánkban kisebb számban), akik *politikai inspirációkat* említenek, de ezekben az esetekben is a markáns szellemiség a meghatározó.²⁹ Valaki ilyen összefüggésben említi az *internetet* is, amelyet véleménye szerint a kölcsönösség, az egymáson segítő attitűd jellemez.³⁰

4. A kor által reflektorfénybe helyezett hivatások vonzása

„Alternatív” úgy is lehet az ember, hogy komolyan veszi egy-egy (hivatalosan is szükségesnek tartott) nehéz életpálya hívását, s az teszi a többségtől eltérővé, hogy vállalja a valaki által betöltendő, de betölteni kevesek által kívánt társadalmi szerepet (és számos többletterhet is magára véve ki is tart mellette). Interjúalanyaink közül sokan így találkoztak például a *szociális munkás* vagy a *fogyatékos-segítő* szerepeivel, s vívták ki e szerepek betöltésével környezetük tiszteletét.

23 Lásd például 87. interjú.

24 Lásd például: 87., 184., 200. interjúk.

25 Lásd például 184. interjú.

26 Lásd például: 200., 234. interjúk.

27 Lásd például 218. interjú.

28 Rock, punk, blues (165.) Jimmy Hendrix, Santana, Kex, ef Zámbó (35.)

29 A hatvanas évek diáklázadásai, Mahatma Gandhi, Martin Luther King (114.); szituacionisták (113.)

30 Lásd 113. interjú.

„MESTEREK”

1. Szellemi mesterek hatása

Az indíttatás legfőbb tényezői azonban többnyire *személyek*. Személyes hatás a szülőké és a tanárok korábban szóba került hatása is. Akinek életfelfogása kialakulásában nem a szülei vagy tanárai voltak a meghatározóak, az gyakran – többnyire már felnőttként – találkozik egy (vagy több) olyan személlyel, aki vagy a *személyisége erős kisugárzásával*, kiválóságával, szokatlan képességeivel ragadja őt magával, vagy azzal, hogy *rányítja a figyelmét* addig észre nem vett szempontokra, egészen új látásmódot kínál (ennek egy változata, amikor az interjúalany valamely *szakma mesteréhez szegődve* képezi ki magát egy számára új tudásterületen).

- Egyes esetekben az hat revelálón, hogy valaki *fontosnak tekinti őt magát*, hogy úgy figyel rá, mint korábban senki. (Az egyik interjúalanyt egy katolikus apáca azzal „térítette meg”, hogy „célnek tekintette őt”, és megtanította neki, hogy egyrészt „nem az a fontos, hogy mit kaphatok tőled, hanem, hogy mit adhatok neked, mert: tartozom neked valamivel”. Másrészt, hogy hidd el, hogy fontos vagy, hiszen „Isten gondol ki téged”. [11.]
- Többen addig keresték a számukra megfelelő „mestert”, amíg rá nem találtak: egyikük a Bükkben talált meditációkat vezető tanítóra, azon keresztül eljutott egy tibeti mesterhez is (167.), a másik egy tibeti buddhista mesteren keresztül jutott vissza a kereszténységhez. (214.) A következőt egy gyógyító emberrel hozták össze, aki „sok mindent segített neki megérteni, sok félelemtől megszabadulni”, s kivételes volt abban is, hogy míg sok gyógyító embernek fontos a pénz, az ő mesterének nem. (136.) A negyedik egy indiai mesterben találta meg a vezetőjét (122.), az ötödik egy jógaközösségben került egy olyan „ashramba”, ahol „nagyon értékes dolgokat hall életvitelről, gondolkodásról”. (58.) Az az interjúalany, aki a „bakonyi indiánok” között találta meg az önmagával való harmóniába kerülés feltételeit, azt emeli ki, hogy az itt kapott értékrend határozottságot, öntudatot adott neki: azt az érzést, hogy meg tudja állni a helyét bárhol a világban. Feloldotta a túlzott önkontrollját, megtanította arra, hogy hagyja a feszültségeit kiélni. (162.)
- Fokról fokra alakult ki az elhivatottság abban, aki (a spiritualitás iránt az irodalom által megalapozott igény, nyitottság után) először egy olyan szerzetessel találkozott, „akiben nem volt semmi képmutatás: gondolkodása, beszéde, élete teljes összhangban volt”, s „akihez hasonló emberrel korábban nem volt dolga”. Később Indiába utazott, ahol elsodródott attól a csoporttól, akikkel együtt utazott, elveszve érezte magát, de mikor a sokmillió város pályaudvarán megvette a vonatjegyét, kiderült – s ez misztikus élményként hatott rá – hogy az éppen csoportja tagjai mellé szól. Ettől fogva úgy gondolta, hogy Indiát nagyon erős spirituális világ uralja. Végül

(ő is) ott találta meg (az ősi szemléletet meglehetősen modern tanokkal ötvöző) tanítóját, akinek tanait ma is terjeszti. (218.) Ugyancsak több mester hatása adódott össze annak az embernek az esetében, aki három (mellesleg egyaránt igen hosszú életű) embert tart meghatározónak az életében: az édesanyját, egy könyv szerzőjét és egy indiai gurut: ezek a jellegükben is nagyon különböző hatások nála (is) azért válhattak egymást erősítővé, mert ő maga kiemelte belőlük az egy irányba tartó elemeket, közös nevezőt fedezett fel közöttük. (145.)

- Csaknem általánosan érvényes, hogy a mesterekkel való találkozás, illetve a mesterek követése olyan útra indítja az egyént, amelynek végén *maga is mesterré válhat*, hiszen a Mester és Tanítvány ősi viszonyának éppen ez a láncolat és a láncolat fenntartása a lényege. Aki többféle impulzusból építkezik, az gyakran megpróbálja ezeket szintetizálni. Többen például a kettős – keresztény és keleti – lelki hatásból építik fel a maguk (szinkretikus vagy szintetikus) spiritualitását. (122., 214., 218.) A „bakonyi indián”, aki közben alternatív gyógy módokkal is megismerkedett, később a „törzsben” gyógyító ember szeretne lenni. (162.)
- A mesterek között a lelki vezetőkön kívül a legtöbbször *harcművészet-oktatókkal* találkozunk (akik gyakran egyúttal lelki vezetők is – lásd például: 37., 172., 195.); hiszen a keleti harc művészetekben igazán az tud elmélyülni, akinek érdeklődését elsősorban azok *szellemisége* ragadja meg.
- Az ilyen szellemiség nem csak a keleti szemlélettel járhat együtt. Olyan tevékenységekben, amelyeknek lényegéhez tartozik a *hagyományörzés és -átadás*, „Nyugaton” is kialakulhat (az ahhoz a tevékenységhez kötődő) sajátos szellemiség, amely azután beavató mestereknek és beavatandó tanítványoknak a tiszteleten alapuló láncolatában él tovább. (Egyik interjúalanyunk egy középkori kardvívást ápoló csapatban találta meg ezt a szellemet, s egyúttal az összetartó közösséget is. [195.] Egy másik egy cipészben lelt mesterére, akiről „kiderült, hogy a legjobb lovaglósizma-készítők utóda”. A tanítvány először ebben a majdnem kihalt mesterségben mélyült el, majd ennek nyomán érdeklődése kiterjedt a lovaglás kultúrájára, történetére, s így vált végül – újabb, a történelmi hagyományokat közvetítő mesterek követésével – egy katonai hagyományörző egyesület vezetőjévé. [100.] Egy táncosnő szakmai „mesterének” köszöni, hogy az – mint fogalmaz – a szakmában való elmélyülés közben „kibontotta őt”, ami egyszerre jelenti a ráakódott gátlások feloldását, és a személyes útjára való rátalálás elősegítését. [222.]

A saját útjukat vállalók jelentős részének életében ez a vállalás a szó szoros értelmében vett *elhívásként*, egy másik személy megvilágító, útra indító szerepén (és a kialakuló feltétlen tisztelet érzésén) keresztül működik.

2. Társak

De a másik ember útra igazító segítsége sem csak a klasszikus Mester-Tanítvány viszonyban jöhet létre. Van, amikor a legközvetlenebb személyes kapcsolatoknak köszönhető.

A *férjek, feleségek, szerelmek* esetében azt a gazdagító, saját lényegére ráébresztő hatást, amiről például a barátok hatásai kapcsán beszéltünk, megsokszorozhatja az intenzív érzelmi kapcsolat. (Van, akinek a társa segített a drogfüggőség leküzdésében [173.]; egy másik elvált férjének köszöni lelki letisztulását, magára találását [214.]; a harmadikat a szerelme vezette rá a művészi látásmódra [212.]; és többen említik, hogy milyen sokat tanultak, milyen sokat kaptak párkapcsolataikból. [Például: 2., 26., 30., 96.]

3. Munkatársak, kollégák

De revelatív fordulatot indíthat el az is, ha az ember új *munkaközegbe* kerül, s egyes *kollégák* is válhatnak mintává az élethalakításban.

- A mesterek szerepéhez hasonlít (csak talán kevesebb emócióval áthatott) egyes munkahelyi *főnökök* szerepe. (Egyik interjúalanyunk vallomása szerint ő „a főnöke által vált felnőtté”. [37.] Azt pedig, hogy nagyon sokat tanultak munkahelyi irányítóiktól, többen is említik. [Például: 96., 212.]
- Az ilyen hatások azonban nem korlátozódnak a „fentről lefelé” ható befolyásokra. Az egyik válaszoló megfogalmazása szerint „az egyszerű ember sokszor sokkal emberibb, mint a létra tetején álló”. (231.) (Ugyanezt mások is hangsúlyozzák, lásd például 232. interjú.) Ennek is köszönhetően az sem ritka, hogy valaki éppen a *beosztottjától* kap jellemformáló impulzusokat. (Egy vezető óvónő például a mellé osztott dajkát csodálatosnak, nagyon tiszta lelkűnek és második anyjának nevezi, aki irányította őt, ő pedig elfogadta ezt az irányítást. [31.]
- Gyakran azok az emberek indítanak be valamit az emberben, akik munkája során „*ügyfeleivé*” válnak. (Lásd például 37., 51. interjúk.)
- A munkahely általános *légköre*, a *helytállás mindennapi kényszerűsége* is szerepet játszhat abban, hogy az ember a maga útjára kerüljön. (147., 181.)
- Végül a munkahelyi hatások között igen jelentős lehet, ha valaki olyan *feladatokkal, módszerekkel* találkozik, amelyek lelkesültséget kiváltó, revelatívnak érzett szemléleti fordulathoz vezetik. (Így beszél például egy pszichológus a rendszerszemlélettel való találkozásáról, amelynek hatására egészen másképpen – sokkal megértőbben és sokkal hatékonyabban – kezdte alakítani az emberekhez való viszonyát, mind munkájában, mind magánéletében. [44.]

4. További személyek

Az idáig felsorolt fő hatások mellett természetesen bármely más forrásból is táplálkozhat a személyiség megújulása, magára találása. Kiszámíthatatlan, hogy kit mikor, honnan, ki által érnek ilyen befolyások. Bárhonnan is jön azonban a hatás, kell hozzá a *befogadó nyitottság* is. Ennek jegyében mondhatja egyik interjúalanyunk, hogy szerencséje volt, mert rendre „olyanokkal hozta össze az élet, akikhez fel kellett nőnie”. (30.) (Ez a „fel nőni” kulcsszó: revelatíváá attól lesz egy hatás, hogy akit formál, az emelőnek, húzóerőnek tekinti.)

- Van, akit gyerekkorában egy szomszéd család vitt magával az erdőbe játszani, megfigyelni a természetet – kialakítva az interjúalanyban is az erre való igényt, és a természetelvű értékrendet (47.); másvalakiben egy idősebb túrázó ismerős erősítette meg ugyanezt. (195.) Van, akit egy remetévé vált fiatalember példája ragad meg. (172.)
- Van, akinek a kezébe egy fontossá váló könyvet ad egy alkalmi ismerőse. (136.)
- Van, aki a fontos ügyekért való kiállásra lát valakiben a saját lelkiismeretét is felébresztő-megerősítő példát. (129.) Ez a fajta példa különösen erős lehet, ha olyan ember mutatja fel, akitől az előítéletek alapján ez kevésbé várható. (Lásd erre is a 47. interjút.)
- A *nagy lelkierő példája* átértékeli a fontossági sorrendeket. (Az egyik interjúalany arról beszél, hogy amikor olyan panaszkodást hall, amely mögött nincs mélyről jövő bánat, az az öreg néni jut az eszébe, aki mosollyal mesélt arról, milyen volt a Gulágról, Szibériából hazagyalogolni. [195.]
- Erős mintát adhatnak az olyan emberek, akik az átlagot messze meghaladó energiákat fordítanak a valamiben való igazi, szeretetteli, s a részen keresztül az egész megértésére törő *elmélyülésre*. (Mint az a meghatározó pozitív példaként említett erdész, aki ötven évig foglalkozott egyetlen madárfajjal, hat könyvet írva róla. A minta hatása világosan megnyilvánul abban, ahogy az interjúalany önmagának is felteszi a kérdést: „Vajon ő megtalálta-e a maga madarát?” [232.]
- Az is kiemelheti egy „idegen” hatását, hogy – éppen idegenségének ellentmondóan – megjelenése az egyén életében kifejezetten *az ő sorsára vonatkozó*nak tűnik meghatározónak (mint egy lelkipásztor történetében, akikhez gyerekkorában bekapogtatott egy asszony, s megáldotta a gyereket, mondván, hogy nagy ember és pap lesz belőle [87.]
- Az ember természetesen hálás a *rá irányuló szeretetért*, s ha ezzel találkozik, ez is felnövelheti a hozzá így viszonyulók jelentőségét az életében. (Az egyik interjúalany az egyetem előtt gyárban dolgozva először nem tudja, befogadják-e őt a többiek, s aztán ez annyira sikerül, hogy a brigád tagjai jobban izgulnak az ő egyetemi felvételéért, mint ő maga. Az interjúalany pedig erre úgy reagál, hogy az ilyen tapasztalatok irányítják az ember életét, s amiket ily módon kap, vissza kell adnia. (232.) Ugyanebben

az interjúban az „idegenek” hatásgyakorlásának még egy tipikus fajtája is megjelenik: amikor azt mondja, hogy „a piac nyüzsgésében egy kofa néni keresztül az egész várost meg tudta szeretni”; ez arra utal, hogy azáltal is jelentőssé növekedhet egy-egy ember hatása, hogy valami *rajta túlmutató, önmagánál több, tágabb közösség, életforma szimbolikus képviselőjeként* jelenik meg az egyén életében.)

SORSFORDULATOK

A különböző emberek, kulturális befolyások sorsdöntő fordulatot idézhetnek elő egy-egy ember életében, alapjává válhatnak egy-egy „alternatív életstratégiának”. De az összefüggés a másik irányban is működőképes: nem ritka, hogy éppen egy-egy *sorsfordító esemény* löki új pályára az egyént, erősíti fel a benne addig csak gyöngébben munkálkodó késztetéseket.

1. Gyógyulás

Jól ismert az (olykor csodaszerűnek, isteni kegyelemnek érzett) *gyógyulások* illetően hatása. Sokszor ezek hatására válik egy addig hitetlen ember istenhívővé (a halálközeli állapotokból való visszatérés különösen alkalmas ilyen fordulatok kiváltására). Az „alternatív életstratégiák” képviselői közé az interjúkészítők több olyan embert is beválasztottak, akik az alternatív gyógyászatban tevékenykednek. Sokszor maguk is betegként kerültek kapcsolatba ezekkel a módszerekkel, s főleg, ha arról volt szó, hogy az alternatív gyógyító olyan betegségekben gyógyította ki őket, amellyel a hivatalos orvostudomány nem boldogult, ennek a személyes tapasztalatnak hatására váltak az adott módszer lelkes híveivé, s olykor később gyakorlóivá is. (Lásd például: 136., 231.)

2. Paraszti élet mintája – a várossal szembeszegezve

Az egészség védelmével kapcsolatba hozható a sorsváltoztatás, sorsválasztás egy másik modellje is. Sokan vidéken, *paraszti, falusi-tanyasi környezetben* felnövekedvén magukba szívták annak szemléletét: a természetbe ágyazottságot, a józanságot, pragmatizmust, az odafigyelést, segítőkészséget, közösségi mentalitást. A városban élve hiányolták-hiányolják ezeket az értékeket, amelyeket vagy számon kérnek a várostól, vagy életüket olyan életforma irányában változtatják meg, amelyben ezek az értékek továbbvihetőek. (Lásd ezzel kapcsolatban például: 9., 35., 133., 213., 227. interjúk.)

3. Egyéb (például politikai körülmények, kultúrák találkozása)

A sorsalakulást nyilvánvalóan az is befolyásolja, hogy az embert milyen *makrotársadalmi környezet* veszi körül. Az ember válhat az adott társadalmi rendszer igénylőjévé, fenntartójává, de szembe is kerülhet vele. Az „alternatív életstratégia” korántsem jelent feltétlenül ilyen szembekerülést, a makroviszonyok teljes elfogadásával is lehet „alternatív” módon élni, és életvitelükben az adott rendszer radikális ellenzékijei is mutatkozhatnak a „mainstream” képviselőinek. Az azonban kétségtelen, hogy ha valaki értékrendje összeütközésbe kerül a fennálló rendszerrel, az aktív vagy passzív ellenállás (már csak azáltal is, hogy az ember hozzászokik a nyomások elviseléséhez) *vezethet* alternatív életstratégiák kialakulásához és megszilárdulásához.

- A *szocializmus* idején így erősödött meg többekben a *vallásuk, és/vagy nemzeti identitásuk* vállalásának hivatástudata. (Lásd például: 182., 200.) Egyikük úgy fogalmaz, hogy „a szocializmusban a legnagyobb hatás a spiritualitás hiánya volt”. Hogy alig lehetett találkozni olyasmivel, ami ráébreszthette az embert, hogy nem csak anyagi lény. Ő úgy látja, hogy éppen ez a hiány készítette fel arra, hogy magával ragadja a spiritualitás. (218.)
- Mások az azóta kialakult viszonyokkal, a *mai társadalommal*, annak egyes (általuk elutasított) lényegi vonásaival ütközve határozzák meg a maguk életelveit, például a létbizonytalanság és a kasztosodás elutasításában (194.), a fogyasztói társadalom bírálataiban (168.), a környezetpusztítás, az értékelbizonytalanság, a lélektelen munkakörülmények stb. elleni fellépésben – ilyen példák sokaságát soroltuk az első fejezetben.

Az is gyakori, hogy valaki – utazások, vagy éppenséggel egy más kultúrába való áttelepülés által – szembesül egy egészen más jellegű, másként működő társadalom sajátosságaival, értékeivel, és ez a szembesülés alakít ki benne új életstratégiát. Ez lehet a *magával hozott értékek* s az ezek képviselésére vonatkozó hivatástudat *felerősítője* éppúgy, mint az új tapasztalatokkal, a megismert *másik kultúra értékeivel* való *megtermékenyülés*, s lehet annak a *toleranciának* az életelvé erősödése is, amelynek alapja az egyes kultúrák „igazságainak” relativitásáról szerzett tapasztalat.³¹

- Van például, aki az *amerikai* kultúrában nevelkedvén azt érzi feladatának, hogy annak egyes értékeit (a nagyobb ország nagyobb léptékeiből származó nagyvonalúbb ambíciókat, a mindent felülírni képes optimizmust) képviselje. (69.)
- A *kínai* közegben nevelkedett orosz nő (aki gyerekkorában erős ellenszenvet érzett ezzel az akkor tőle idegen kultúrával szemben) ma hálás, hogy belsővé tehetette a tao szemléletét, az emberismeretet, a gondolkodást edző technikákat. (96.)

31 Ennek a tanulságnak a levonását lásd például a 69. interjúban.

- Többen Európa keleti feléből Nyugatra utazva, ott tanulva, dolgozva azonosultak egyes ott tapasztalt értékekkel: az ottani egyetem demokratikusabb légkörével, a korrupció- és csalásmentes viszonyokkal, a környezetre, emberi kapcsolatokra fordított figyelemmel (129., 190.), a gazdasági szereplők társadalmi felelősségvállalásával (224.), a lazább, kevésbé problémakereső mentalitással (135.), a mindennapi élet nyugodt politikamentességével. (139.)³² Az azonosulás esetükben azt is jelenti, hogy saját makrotársadalmuktól ezen értékek hiányát, gyengébb voltát kéri számon.
- Van, akinél ezek a tapasztalatok úgy épülnek be, hogy az is hangsúlyt kap, hogy ezen nyugati előnyök dacára az egyén mégis inkább itt, Magyarországon keresi a maga útját, mert „itt érdekesebb kihívások vannak” (69.); mert „ott nem tudott volna olyan kulturális-közéleti szerepet betölteni, olyan mélységben átlátni az összefüggéseket”, mint itt (163.); mert ami ott van, „az neki már túl harmonikus”. (139.) (Az ő szemléletük inkább valamiképpen szintetizálni próbálja a kétféle világ előnyeit.)
- Van, akire csupán szakmai szempontból hatott szemléletfordítóan egy-egy Nyugaton megismert módszer. (Például: 91., 136., 174., 236.)
- És vannak (főleg a Nyugaton huzamosabb időt töltők között), akik a maguk életstratégiáját az ott negatívnak látott jelenségekkel is szembefordulva alakították ki. (Például: 35., 68.)
- A „kulturák találkozása” a világ szegényebb felével is létrejön, és e találkozások is képesek meghatározó hatást gyakorolni az egyén élethalakulására. Az egyik interjúalany erdélyi útját említi, amit „kulturális sokk”-ként értékel; a nyomorúságos létkörülményekkel való szembesülésnek is, de az eleven jelen lévő múlt átélésének is alapvető szemléletformáló hatást tulajdonítva. (129.) Van, aki a (marokkói) arab tárgykultúra (190.), van, aki a törökországi iszlám szellemváltoztató, szemléletformáló hatásáról (108.) beszél. Egy negyedik nyilatkozó (2.) ugyancsak az arab (iraki) tárgykultúrát említi, de ugyanakkor az ókori keleti költészet láttató erejének, a mezopotámiai környezet igen erős látványainak, és persze az európaiaktól nagyon különböző emberi-családi viszonyok különbségeinek is tulajdonítja azokat a változásokat, amelyek az ő személyiségében és művészetében végbementek.
- A „kulturák találkozásának” átélése mindenképpen az erős alakító hatások közé tartozik. Az egyik interjúalany ezt értékválasztásai jellemzőképpen úgy fogalmazza meg, hogy ezek az értékválasztások részben a családból magával hozottakon, de ugyancsak nagy részben a különböző utazásai során tapasztaltakon alapulnak. (206.) Egy másikuk szavai szerint: „A legnagyobb tanár mindig az a helyzet, amiben az ember benne van.” (96.)

³² Az említett interjúkban svéd, angol, új-zélandi példákra hivatkoznak.

4. Sorscsapás

Az előző mondatban említett tézis természetesen nem csak utazások, kultúrák találkozása esetében érvényes. Az interjúk néhány olyan esetre is rávilágítanak – s ezeket is tipikusnak kell tekintenünk az egyént „alternatív életstratégiák” felé mozdító sorsfordulatok között –, amikor az egyént személyes-családi tragédia éri. Az emberek jelentős része az ilyen tragédiákba vagy belesüllyed, vagy felejtésükre törekszik. Vannak azonban, akik azt a harmadik utat választják, hogy az őket ért csapás tapasztalata *felerősíti bennük a sorstársak iránti szolidaritást*, illetve arra készíti őket, hogy saját tapasztalataikat mások javára (is) kamatoztassák: ha sikerült nekik megoldást találniuk az őket ért csapásra, ebben másokat is részesítsenek, ha nem, akkor legalább másoknak segítsenek a hasonló tragédia elkerülésében, vagy legalább lehetőség szerinti enyhítésében. (Lásd például 45., 91. interjúk.) A kíméletlen verseny világában ezzel a szemlélettel mindenképpen „alternatív életstratégia” képviselője lehet az ember.

*

Sorra véve az „alternatív életstratégiák” kialakulásának talán legfőbb összetevőit, még egy sajátos (nem gyakori, de nagy jelentőségű) szemléletfordító találkozástípust érdemes megemlíteni. Többben is beszámolnak arról, hogy egy-egy olyan találkozás hagyott bennük igen mély nyomokat, amikor ez a találkozás *egy addig elutasított világra nyitotta rá a tekintetüket*. Ilyen sorsfordító találkozás volt egy-egy ateistánál a nagy belső meggyőződéssel és hitelességgel rendelkező vallásos emberrel való találkozás, másoknál ennek az ellentettje: amikor például egy vallásos ember találkozott lelkes kommunistánál addig általa egyértelműen „keresztényinek” tartott értékekkel. Ilyen az, amikor valaki addig iszonyodással szemlélt fogyatékosokban fedezi fel a szeretetképeség mélységeit, s ilyen az is, amikor valaki, aki addig menekült a legdrámaibb élethelyzetekkel való szembesüléstől, egyszer csak úgy érzi, kötelessége ezekben a helyzetekben könnyíteni mások terhein. Az ilyen „pálfordulók” azért is különösen fontosak, mert az „alternatív életstratégiák” követőinek egy része éppen azt ismeri fel, hogy az előítélet-mentesség sokkal hatékonyabb stratégia.

*

Ebben a fejezetben igyekeztünk érzékeltetni azt a nagyon sokféle hatáslehetőséget, amely szerepet játszhat abban, hogy valaki valamilyen alternatív életstratégia képviselőjévé válik. De legalább ilyen nagy a változatosság azon nehézségek, akadályok vonatkozásában is, amelyekbe ezen életstratégiák követői életük során beleütköztek-beleütköznek. A következő fejezetben ezeket próbáljuk meg összegezni.

VI. Nehézségek, konfliktusok, erőpróbáló helyzetek

GYEREKKOR

1. Szegénység

A nehézségek természetesen már a *születéssel* megkezdődhetnek. A hátrányos körülmények közé – illetve a nehéz időkben való – születés megalapozhat erős felhajtó erőket, megküzdési képességeket, de sok tekintetben magától értetődően – másokénál nagyobb – nehézségeket is jelent. Többen beszélnek szegény gyerekkorról, az értelmiségi életúthoz segítő alapfeltételek hiányáról. A legidősebbek még a világháború előtti nyomorúság körülményeire, a háború megpróbáltatásaira is emlékeznek, azokat is emlegetik. Többen vannak, akiknek gyermekkorát így vagy úgy az ötvenes évek diktatúrája árnyékolta be (ezekre egy későbbi alfejezetben bővebben visszatérünk). A szegénység, a nyomor gyakran úgy kerül említésre (korábban idéztünk ilyen példákat), mint aminek *ellenére* a család tartalmassá, a gyerek számára olykor varázslatossá tudta tenni az életet; de az emlékezésekből persze az is kiderül, hogy kibontakozó életútján az egyénnek már iskoláskorában elemi akadályokat kellett leküzdenie. Mint annak az interjúalanynak, aki tanyán nőtt fel, és az állatok ellátásának feladata mellett, hóban-fagyban minden nap négy-öt kilométert gyalogolva kellett kijárnia az iskolát. (55.) Vagy aki arról mesél, hogy rettentő szegények voltak, az emberek fabarakkokban éltek az alsó rakparton (s így kellett lépést tartania polgári származású osztálytársaival). (243.)¹

Egészen más dimenzióját jelentik a nehézségeknek azok, amelyek a családon belüli meg nem értésnek köszönhetők.

2. Konfliktus a szülőkkel

Sokan vannak, akik a *szülőkkel való konfliktusokon* át jutottak saját útjuk megtalálásáig, kiküzdéséig. Ilyen konfliktusok adódhatnak a szülők és gyerekek közti kapcsolatok elégtelen voltából, megromlásából, de nagyon jó szülő-gyerekek viszony esetén is létrejönnek, ha a gyerek és szülei értékrendje, világfelfo-

---

¹ Gyerekkora szegénységéről lásd még például: 18., 202., 232. interjúk.

gása között jelentős az eltérés. (Mindkettő komoly nehézség: az első esetben a szülővel való diszharmonikus viszony akadályozhatja az önidentitás, a stabil személyiség kialakulását is, a másodikban a kognitív disszonancia miatt lehet nehéz a saját út vállalása.) Mind a konfliktusok jellegében, mind a konfliktus megoldásmódjában nagy a variancia.

- Az egyik interjúalany nevelőapjával került éles konfliktusba, kezdeti jó viszony után beleütközött annak „kulturálatlanságába, értékrend-nélküliségébe”, és abba, hogy a nevelőapa „nem bírta a kritikát”. Végül tizenöt évesen elköltözött hazulról. Ez korai önállóságot alakított ki benne. (37.) Egy másíknak kamaszkori életforma-lázadása idején a szülei azt az ultimátumot adták, hogy vagy felhagy a maga választotta életstílussal, vagy elköltözik. Ő is ezt az utóbbi utat választotta, s utólagos értékelése szerint jót tett neki. (188.) Hasonlóképp önállósodnak mások is. (Például 212.)
- Említettük már azon zeneszerző példáját, akit az édesanyja tanított zongorázni. Nála a túlságosan ránehezedő szülői hatalom volt az akadály, és az, hogy az édesanyja a saját ambícióit ölte bele az ő nevelésébe, s ezzel a gyerek személyiségének nem megfelelő mintát próbált ráerőltetni. A megoldás ebben az esetben az volt, hogy a fiú olyan területre húzódott át, ahol az anyának nem volt kompetenciája, s ahol tisztán saját belső késztetési vezethették. (68.)
- Egy másik esetben szintén a szülőnek a gyerek belső késztetéseitől eltérő mintája és nyomása volt a probléma. (A gyermeknek a nyilvánosság előtt szereplő szülő mellett kellett segídenie, miközben ő maga irtózott a szerepléstől.) Az eredmény mindenféle pszichoszomatikus tünet; ebben az esetben azonban a rákényszerített cselekvés sikere átfordította az attitűdöt, s a kognitív disszonancia úgy oldódott fel, hogy a gyerekben kiépült a szülői modellel a belső azonosulás, s ráadásul ebből a fordulatból az életstratégiáját meghatározó alapvető minta lett: azt vonta le belőle, hogy „ami ellen a legjobban küzdök, azt el kell fogadni, mert abból kaphatom a legtöbbet”. (214.)²
- Míg az előző esetben a szülővel való szembenállás sosem volt gyökeres, egy másik interjúalany arról beszél, hogy sosem tudta igazán szeretni az anyját (annak az ő apjával szembeni, általa igazságtalannak érzett magatartása miatt) – a megoldás azonban nála is a megértő azonosulás volt, annak felismerése, hogy a saját személyiségének éppen az a része azonos az anyjával, amit nem szeretett benne. (S minthogy önmagát teljesen el tudja fogadni, ezen keresztül oldja fel utólag az anyjával való konfliktusát is.) (96.)
- Néhányan szülei drákói szigoráról, keménységéről beszélnek, hozzátéve, hogy emögött szeretet volt; ez arra utal, hogy gyerekkorukban a szülői

2 Ez átértelmezte a szemében másik gyerekkori konfliktusát is: sok testvére között igazságtalannak érezte, ha egy munkát neki kellett elvégeznie. Az új értelmezésben, a munka megtisztelő, értelmet adó feladatként való értékelésében hajdani ellenkezését is negatív és felesleges magatartásként utasítja el.

- elvárásokat és módszereket jelentős nehézségként élték meg, később azonban belsővé tették, elfogadták. (Lásd például: 91., 221.)
- Másoknál a szülői elutasítások sokáig tartó *elbizonytalanodást* okoztak. (Például: 2., 201.)
  - A legtöbb esetben a konfliktus éppen abból származik, hogy az interjúalany elindul a maga „alternatív” életútján, s a szülei ezt nehezen tudják elfogadni. (23., 108., 136., 139., 212., 218.) Ez aztán vagy a szülők beletörődésével végződik (azzal, hogy a szülők a gyermek eredményességét látva átértékelik, megértik gyerekük választását), vagy azzal, hogy az egyén tőlük eltávolodva, mások visszajelzéseire építi önfogadását. (Például 197.) Az is előfordul, hogy valaki időleges visszalépéssel igyekszik szüleinek is megfelelő megoldást találni, s éppen az, hogy később mégis visszatér eredeti elképzeléséhez, győzi meg a szülőket arról, hogy ez az ő adekvát útja. (218.)

3. Egyéb gyerekkori problémák

Van, akinél nem derül ki egyértelműen, hogy a nehézségek forrásai a családból származnak-e. Mint annak az interjúalanynak az esetében, aki arról számol be, hogy komoly pszichiátriai problémái voltak, félt az emberektől, nem akart felnőtté válni, de végül mire elküzdötte magát az egyetemig, bizalommal telt társakkal találkozáva sikerült ezen túltennie magát. (110.)

ISKOLA

Ha az indíttatás tényezői között a család után rögtön az *iskola* következik, nincs ez másképpen az akadályok esetében sem. (Ahogy a jó szülő-gyerek, tanár-diák viszony útra indíthat, önbizalmat adhat, a gyerek elsődleges életközegei ugyanolyan súlyú ellenerőt is jelenthetnek, ha elvárásaik ütköznek a gyerek törekvéseivel, személyiségével.) Ennek az ütközésnek is több változata van.

- Zavaró lehet az is, ha – mint egyik interjúalanyunk iskolájában – „a tanároknak nagyon határozott elképzelései voltak, *nem nagyon hagytak teret az önálló gondolkodásra*. Nagy teher, sok szorongás származott belőle”. (44.) Hasonlóképp fogalmaznak mások is: az iskola kategorizál, irányítani akarják az embert. (166.) A gyerek színészségre való törekvését feltűnősködésnek minősítik, büntetik. (23.)
- Máskor nem feltétlenül az iskola merevsége a probléma oka (legalábbis az interjúalany inkább önmagában, *önmaga szabálytalan voltában* látja a problémaforrást). Például: deviáns gyerek volt, öt év gimnáziumot három helyen végzett el. (147.) Nem szerette az iskolákat. Hangosan énekelt az órán, nem tudott odafigyelni. Nem tudta azt csinálni, amit kell. (35.)

- Akár így, akár úgy, az eredmény gyakran az iskolától, annak céljaitól való eltávolodás. Van, aki úgy végez el egy iskolát, egyetemet, hogy mindvégig *kívülállónak érzi magát*. (243.) Az egyik interjúalany úgy fogalmaz, hogy „az agya eltávolodott az iskolától”. (Itt egyeteméről beszél.) Úgy érezte, nem közelíti a céljaihoz, és most úgy gondolja, hogy amit csinálni akar, ahhoz nincs szüksége diplomára. (210.)
- Az iskoláról alkotott kép idegensége azzal is járhat, hogy az egyén tart attól, hogy neki ott úgysem jutna hely. (Egyik interjúalanyunk például nem mert nekimenni egy egyetemi felvételinek, jóllehet, mikor később megpróbálkozott vele, elsőre sikerült. [210.]) Egy másikat az kedvetlenítette el (bár végleg nem vette el a kedvét a pályától), hogy elsőre nem vették fel (mint utóbb kiderült, azért nem, mert abban az évben nem is akartak évfolyamot indítani). (189.) Az egyénnek nehéz alkalmazkodni az iskolákban érvényesülő, *általuk sokszor át nem látott megfontolásokhoz*. A felvételi kudarcra olykor az iskolában való végleges csalódással, *a pályától való elfordulással* is járhat. (141.)
- Az iskola másokból – mint erről fentebb esett már szó – éppen *kudarcaikon keresztül hozza ki az ambíciót*. (10.,³ 70.) Akár olyan formában is, mint azon interjúalanynál, aki miután ráébredt arra, hogy az oktatási rendszer nem olyan, amelynek keretében gyerekként szívesen járna iskolába, vagy amelyben – immár felnőttként – szívesen tanítana, elképzelt egy olyan iskolát – és elhatározta ennek megvalósítását is –, amelyben mind gyerekként, mind tanárként jól tudná magát érezni. (147.)

A MŰVÉSZPÁLYÁBÓL ADÓDÓ NEHÉZSÉGEK

Aki művészi pályát választ, ezzel többféle nehézségnek is kiteszi magát. Egyrészt magára kell vennie az alkotás nehézségeit, bizonytalanságait, az alkotással és/vagy szerepléssel járó pszichológiai terheket; másrészt az ilyen út választói mindig egy meghatározott közönséggel, olykor annak ellenállásával, ízléscsúszásával találják magukat szemben; s nehézségeket támaszthat a művészeti élet közege, kapcsolat- és intézményrendszere is. Érdemes összegyűjteni az ilyen nehézségekről valló véleményeket is.

A közönségről: Az egyik vélemény szerint az iparművész ma Magyarországon társadalmi vákuumba került; a dizájntermékekre nincs igazán kereslet a konzervativizmus, a kézműves termékekre pedig a fizetőképesség hiánya miatt. (236.) Egy másik interjúalany azt hangsúlyozza, hogy az emberek nagy része nem érti, hogy miért van ebben a korban szükség olyan tárgyakra, amelyek a fogyasztói kultúra kritikáját képviselik. (23.) Egy harmadik a művészet társadalmi üzenetének visszhangtalanságáról panaszkodik: ő megpróbált a képeivel hatni, de csalódott, mert nemigen volt hatásuk (ezt ő azzal magyarázza, hogy az

3 Ez az interjúalany történelemből kettes volt, most meg saját bevallása szerint „borzasztóan érdekli a történelem”.

emberek már túlságosan hozzászótkak a világ negatív jelenségeihez, túl kevésé hisznek a változtatás lehetőségében). (176.)

A szakmai közegről: Egy színész a kőszínházak „poros” jellegéről beszél; úgy érzi, hogy az előadások nagy része nem tud megfelelni a színjátszás alapkövetelményének, miszerint a színháznak „mindig azt kellene »levennie«, ami a levegőben van”. (139.) Egy táncosnő szerint a képzésben mesterséges tekintély jellegű fegyvellemmel helyettesítik a rendet (őt magát gáncsolták-támadták a tanítványokkal kialakított közvetlenebb hangvétele miatt is); az előadások megelszakadnak az élettől. „Az olyan táncművészet, amit nem ért meg bárki, és műsorfüzettel kell magyarázni, az nem jó.” Művészetet nem elsősorban a szakmának kell csinálni. Kárhóztatja az uralkodó – és az ő személyiségétől idegen, azt korlátozó – pesszimizisztikus, önsajnáló légkört is. (212.) Egy képző- és videoművész a szakmai alázat fontosságát hangsúlyozza, amellyel szemben szerinte a mai művészeti életben inkább az attraktivitás, az ötlet uralkodik. (2.) Az egyik építőművészt a szakmát is bénító bürokratizmus, a negatív hozzáállás frusztrálja, s nehezményezi, hogy az építészetnek olyan közegben kell alkotnia, amely nem ad kellő védelmet a város „szövetének”. (69.)

Az alkotóállapot nehézségeiről: Nagyon kiszolgáltatott helyzetben tud lenni a művész az alkotás alatt – hangoztatja egy képzőművész. – „El tudja veszíteni az értelemmel összekötő szálát.” (207.) Egy fotóművész arról számol be, hogy gyakran kínlódik, mert nem mindig biztos abban, hogy milyen témát érdemes kiemelni a benyomások végtelenségéből. (64.) Az alkotó önértékelésének bizonytalanságáról mások is beszámolnak. (Lásd például: 35., 189.)

A kudarcokra, negatív visszajelzésekre is különböző reakciókat adnak az egyes művészek.

- Van, akit nem érint rosszul a negatív kritika, sőt várja is, mert azon lehet gondolkodni, ha elfogadni nem is tudja mindig. Egy festőművész szerint a pozitív visszajelzés, a dicséret nem inspirál továbbgondolásra, meg nem is lehet biztos benne az ember, hogy akik pozitívumokat hangoztatnak róla vagy a munkájáról, őszintén úgy gondolják-e. (176.) A kudarckerülés szempontjából hasonló ama zenei előadó esete, aki a lámpaláz hatására rendszeresen hibázott, s idegességében, amikor a felkonferáló megkérdezte, hogy milyen zenét játszik a zenekaruk, azt válaszolta, hogy „nem érdekel, hogy nektek mi tetszik”. (Az ő esetükben éppen ez alapozta meg, hogy sikert arattak; a reakció szokatlansága tetszett a közönségnek. [35.]
- A kudarcos indulást követő kedvező fejleményekre ad példát az a fotós is, aki készített egy érdekes készüléket, s bemutatta a Múzeumok Majálisán, de a bemutatót elrontotta. Viszont akiről ott sikertelen felvételt készített, arról kiderült, hogy fotótechnikai professzor, tőle segítséget kapott, s végül az egyik kiállítóhely felkérte, hogy jöjjön, állítson ki náluk (és ebben teljesen szabad kezet adtak neki). (210.)
- Persze a kudarc, bukás korántsem mindig fordul át sikerbe. Az előbb már idézett zenei előadó önironikusan több kudarcáról is beszámol. Kitervelték

például, hogy bekerülnek a Ki mit tud?-ba, és élő adásban előadnak egy trágár punkszámot. Az elháríthatatlan akadály ebben az esetben az volt, hogy a selejtezőben olyan gyengén szerepeltek, hogy nem kerültek tovább. (35.) Amikor szaxofonozni kezdett, elment az egyik legismertebb dzsesszzenészhez jam sessionözni; azt hitte, az annyiból áll, hogy az ember bármit csinálhat. Az eredmény azonban súlyos leégés lett (ami viszont arra inspirálta, hogy zeneileg, technikailag képezze magát). (35.)

SZEMBESÜLÉS A TÁRSADALMI VALÓSÁG NEHÉZSÉGEIVEL

A művészek kapcsolatba kerülése a művészeti élettel és a közönséggel mindenképpen a „valósággal való találkozás”. De ez nem a művészek kizárólagos sajátja. Munkába állásával, a „saját lábára állással” minden ember átélheti mindannak nehézségét, erőpróbáló kihívását, amivel a viszonylag védett helyzetből a mindennapi viszonyok sűrűjébe, az elképzelések, tervek, ideák köréből a gyakorlat világába való átlépés jár.

1. Szembesülés a felelősséggel

Az egyik legfőbb tényezője ennek a váltásnak a *(felnőtt) felelősséggel való szembesülés*. Nagyon sokan számolnak be erről, mint az egyik legmeghatározóbb – és feltétlenül erőpróbáló – élményükről.

- Az egyik interjúalany nevelési tanácsadóban dolgozott. Amikor munkába állt, azt hitte, elegendő tudással rendelkezik, de aztán ahogy foglalkozni kezdett a gyerekekkel, egyre jobban bénította az a felismerés, hogy ezek a gyerekek a környezetüktől függenek (szüleiktől, olyan pedagógusoktól, akik nem fogadják el a magatartásukat), azon pedig nem tud változtatni. Azt hitte, az a baj, hogy nem tanult eleget az egyetemen. Belevetette magát a tanulásba, de ez nem volt megoldás. (44.) Ebben az esetben többek között az is szerepet játszik, hogy az ember (bármely) tevékenység közben óhatatlanul *lehetőségkorlátokba* ütközhet, s meg kell tanulnia ezekhez alkalmazkodni. Egy másik, szociális munkás interjúalanyunk azzal kellett szembenéznie, hogy ha az ember száz rászorulóból ötnek tud segíteni, az már jó arány. (31.)
- Egy másik interjúalany még mielőtt (gyógyítóként) dolgozni kezdett volna, azt érezte, hogy a gyógyítás túl nagy felelősséggel jár. A kolléganője egy magas vérnyomásos beteget kezelt, és a beteg azzal vádolta meg, hogy miatta ment fel a vérnyomása. Az ilyen események visszariasztották, s csak néhány pozitív tapasztalata hatására jött meg lassan az önbizalma. (214.) Frissen végzetten még a kellő beavatkozásokat sem tudta jól végezni, de

egy-két alkalom után ebben is elkezdtek sikerei lenni. Gyógyítóként azzal is szembesült, hogy a betegek között fertőző, veszélyes esetek is lehetnek, apja (a gyógyításban mestere) kérte is, hogy ne vállaljon ilyen eseteket, de a körülmények kényszere alatt ezeket is meg kellett oldani, és sikerült is megoldania. (214.) Ennek az interjúalanynak az esete az „éles helyzettel” való találkozásnak az előzőtől eltérő típusát példázza. Míg ott ez a találkozás rendítette meg a pályakezdő még nem kellő megalapozottságú magabiztosságát, itt fordítva, a pálya nehézsége, felelőssége kívülről nézve nyomasztotta az útjára indulót, s a *gyakorlat kezdte megerősíteni*. Minden pálya tartalmazza mindkét mozzanatot: a lehetőségkorlátok okozta elbizonytalanodás és a gyakorlat általi megerősödés, önbizalomnyerés bármely hivatás gyakorlása során több ízben is ismétlődhet.

- Egy iparművész élete a főiskola elvégzése után saját megítélése szerint azért alakult nehezen, mert a pályakezdő iparművészeknek nem volt az étellel kapcsolatuk. Nem volt kész, bizonytalan volt; eleinte nem volt munkája, csak olyan, hogy besegített másnak, vagy olyan, amelyben nem volt szellemi izgalom. Az első válságtényező tehát az élet alapviszonyaiba való bekapcsolódás nehézsége. Interjúalanyunk esetében a helyzet attól változott meg, hogy egy feladatnál nem a rutinmegoldást alkalmazta, hanem megpróbálta funkcionálisan végiggondolni a teendőket; ennek nyomán kapott is önálló megbízást. Aztán a következő nehézség abból adódott, hogy egyre több olyan feladatot kellett végeznie, amelyben túl sok volt az ismétlés, s akkor határozta el, hogy olyan területet választ, ahol kísérletezhet, ami szellemi izgalmat ad, s aminek a tapasztalatait aztán más területekre is átviheti, s ahol szabadabb lehet. Termékeit nem akarta értékesíteni, mert akkor ismételni kell, megfelelni a közízlésnek, mielőtt ő maga tisztázta volna, hogy mi is a megfelelő válasz az általa feltett szakmai alapkérdésekre. (189.) A felelősség, amivel itt szembesült, az ő esetében a *szakmával, a szakmai minőséggel szembeni felelősséget jelentette*: hogyan lehet ennek megfelelni, miközben persze az embernek meg is kell élnie.
- Számos hivatásban az a legfőbb nehézség, hogy az embernek *nehéz elviselnie a tehetetlenséget*; az első említett példának is ez a lényege, de ennek vannak szélsőségesebb esetei is: a gyógyíthatatlan betegek elvesztése, a függőségekben szenvedők igen alacsony gyógyulási aránya, a fogyatékosoknál elérhető sikerek mértékének korlátai,⁴ a tűzoltók munkájában a megfékezhetetlen tüzek, a bűnüldözésben a bűncselekmények vagy a szociális munkában a mélyszegénység állandó újratermelődése stb. A feladatot vállalónak ehhez is hozzá kell edződnie. Egyik interjúalanyunk az erre való felkészülés tudatos példáját adja: amikor gimnazista korában segítőként szociális munkát lehetett vállalni a Vakok Intézetében, egy gyerekotthonban,

4 Az egyik interjúalany például arról számol be, hogy sokáig kudarcosnak tartotta a munkáját, úgy érezte, az eredmények nincsenek arányban a befektetett energiákkal. Később megtanulta, hogy a legapróbb lépéseknek is nagy jelentősége lehet; ebben a közegben az előrehaladást egészen más léptékkal kell mérni. (31.)

vagy az elfekvőben; ő az elfekvőt választotta, mert ezt érezte a legnagyobb kihívásnak saját maga legyőzésében. (187.)

Több említett példában is hangsúlyos az a felelősség, ami minden, emberekkel foglalkozó hivatásban felmerül: az ember *felelős mindazokért, akikre hatást gyakorol*. Ezzel a felelősséggel számos formában lehet szembesülni.

A felelősség egyik összetevője az *igazságosság* követelménye: aki több emberrel foglalkozik, nem lehet részrehajló; de mivel minden ember más, az egyenlő mérce alkalmazása sem helyes *minden* esetben. Pedagógusok gyakran kerülnek szembe ezzel a nehézséggel. Mint egyikük megfogalmazza: Minden egyes gyerek egy különálló személyiség. Nehéz igazságosnak lenni; nem biztos, hogy ami az egyiknek jó, a másoknak is az. Sok lemondással is jár, de az ember hozzájárul a feladathoz. (221.) Az igazságosság érvényesülését az anyagi lehetőségek korlátai is akadályozhatják, mint annak az interjúalanynak az esetében, aki segítőként élelmiszerosztással, ruha- és bútoradományok gyűjtésével foglalkozik, s e munka egyik legnehezebb részének a szétosztást nevezi, megállapítván, hogy Magyarországon sok a rászoruló ember, de annyi adomány nincs, hogy mindegyiküknek jusson. (215.)

- Egy következő mozzanata a felelősségnek az *involválódás mértéke*. Hogyan lehet olyan egyensúlyt teremteni, amelyben az empátia feltétlen szükségessége is érvényesül, de ugyanakkor a túlzott bevonódást is sikerül elkerülni (mely utóbbi – a túlzott bevonódás elkerülése – nemcsak a saját lelki egyensúly megőrzéséhez, hanem a hatásgyakorlás optimumához is szükséges). Egy másik tanár szavai szerint alapvetően azt kell megtanulni, hogy a gyerek problémáját mennyire engedheti be az ember az életébe. Mert ha túlságosan, akkor a feladatára teszi magát alkalmatlanná. Van, amikor az ember hirtelen szenvedélyből cselekedne, de éppen ilyenkor kell nagyon meggondolni, hogy mi az optimális segítség, amit annak a gyereknek nyújtani tud. (140.) Egy művésztanárnak viszont ezzel kapcsolatban éppen az a problémája, hogy ő csak viszonylag szorosabb kapcsolaton keresztül képes igazán hatékony tudásátadásra, ez pedig sok emberrel nem működik. (190.)
- Ugyanő a (pedagógusi, de nyugodtan általánosíthatunk: bármilyen vezetői, „pásztori”) felelősség egy újabb összetevőjét is megemlíti: az ember felelős azért, hogy az *általa vezetettek, valamilyen cél felé irányítottak eredményesek legyenek*. Megvallja, hogy nagyon szeret tanítani, de nagy stresszel jár a számára; mert ha a tanítványainak nem sikerül elsősre a továbbtanuláshoz a felvételi, azt úgy értékeli, hogy ő vesztegetett el egy évet az idejükből. (190.)
- Az emberekkel való foglalkozásban mindenképpen *kapcsolat* keletkezik, ami a kapcsolat túloldalán lévőkben szükségletet is kelthet, s ha ez létrejön, az ember felelősségéhez tartozik az erre a szükségletre adott megfelelő reakció is (ha már a kielégítése nem is mindig lehetséges). Az egyik, fogya-

tékosokkal foglalkozó interjúalany például azzal szembesült, hogy a fogyatékkal élőknek ő nagyon sokat kezdett jelenteni. Arra nem gondolt, hogy ilyen erősen kötődni fognak hozzá. Megállapítja, hogy az ilyen munkának szép és hálás része is, hogy az ember magával a jelenlétével adhat valamit valakinek, hogy kis figyelemmel bárkinek képesek lehetünk örömet okozni, de ugyanakkor ez a munka nehéz része is. S főleg, amikor befejezte tevékenységét a fogyatékkal élők között, nagy büntudata volt, mert nem volt, aki folytassa. (174.) Egy másik interjúalany Saint-Exupéry ismert mondatát idézi: felelős vagy azért, akit „megszelídítettél”. (201.)

- Az emberekkel való foglalkozás felelősségeleme az is, hogy az ember *nem adhat mindig pozitív visszajelzést*, s mint egy további interjúalany felveti: rossz hírt közölni, elutasítani nagyon nehéz. Belekúszik a gondolataiba, és órá magára is negatív hatással van. Minthogy vannak továbbá olyan emberek is, akik a segítségnyújtással is visszaélnak, vagy arra is agresszíven reagálnak, s ezekben az esetekben nem könnyű megtalálni a tolerancia optimális mértékét. A segítségnyújtó ily módon többféle stressznek is ki van téve. Megállapítja, hogy ennek következtében az emberekkel foglalkozóknak, s különösen a „traumatizált emberek problémái által traumatizált segítségnyújtóknak” is szükségük van lelki segítségnyújtásra (van, ahol létre is jönnek ennek intézményesített formái is). (241.)
- Mindezek következtében többen is hangoztatják, hogy tevékenységük érzelmileg megterhelő (lásd például 50. interjú), s mint minden hivatásban, az ő hivatásaikban is fenyeget a *kiégés* veszélye is; az ember immunissá válhat azokra a negatívumokra, amelyek ellen küzdenie kell, és csökken a motiváltsága. A kiégés ellen jó munkatársak kellene – állapítják meg –, feszültséglevezető tevékenységek (például hobbik) és az előző példában is említett szakmai segítség (például az egyes szakmákban ma már bevett szupervízió). (37., 135.)

A felelősséggel való szembesülés, a lehetséges negatív kimenetek felmérése rendkívül fontos állomása a következetes életstratégiák kialakításának; s mint-hogy a felelősség nem csökken, s a negatív kimenetek lehetősége is állandóan fennáll, az életstratégiák fenntartásában is létfontosságú, hogy az ember ébren tartsa az ezekre a szempontokra irányított figyelmet. Ezek a lehetséges – és rendre számításba vett – negatív kimenetek jelentik az egyik legfőbb leküzdendő akadályt (nehézséget, erőpróbát) interjúalanyaink életútján.

Az egyén felelőssége mindig nagy, de ez azt is jelenti, hogy a kellő felelősségtudat nagyon sok akadály (nehézség, kihívás) leküzdésére teszi képessé az egyént. Sok mindent tehet mindazon negatívum elkerülésére, ami rajta múlik (és annak elviselésére, lelki feldolgozására, ami nem). De a valósággal való találkozás során az egyén számos olyan tényezővel is szembesül, amelyet nem lehet pusztán saját felelősségén keresztül megközelíteni.

2. A körülmények idegensége, „kivonulás”

Ilyen tényező az *embert körülvevő közeg*. Bizonyos mértékig persze az ember tekintheti e közeg változtatását is a maga felelősségének, de mivel ennek lehetőségei korlátozottak, és a lehetőség-korlátokhoz való alkalmazkodás sem mindig nyújt megoldást, vannak esetek, amikor a számára alapvető objektív akadályt jelentő környezet *elhagyása* a megoldás.

Hogy kinek milyen környezet a megfelelő, és milyen az, amit nehezen tud elviselni, ez megint személyiség-, értékrend-, kultúrafüggő. Vannak, akik a *nagyvárosi életformát és mentalitást* érezték idegennek (9., 213.), mások *vidékre* költöztek, de abba az életformába nem tudtak beilleszkedni. (Lásd például 37. interjú.)⁵

Van, amikor az *egyén személyisége, számára természetes viselkedése* nem adekvát az adott közegben (vagy legalábbis az adott közegben jelen lévő többi személy nem érzi annak); ez is a közeg elhagyásához vezethet.

3. Az emberi közeg

A „felelősséggel való szembesülés” példái között több olyannal is találkozunk, ahol az *egyén különböző módokon* más emberek „közegellenállásába” ütközött, ahol az „akadályt” így vagy úgy a többi ember magatartása, az övétől eltérő szempontjai jelentették. Ezekre is érvényes, hogy az *egyén nem tudja a megoldást minden vonatkozásban csupán a saját felelősségének tekinteni*; van, amikor *a másik ember alapvetően mint nehézség* jelenik meg az életében.

- Ennek egyik alosete, amikor valakinek *nem sikerül másokat saját céljai mellé állítani*, a közös érdekében tudatosítani a közös célt. Az egyik interjúalany például arról panaszkodik, hogy meghívott tanárokkal – nagy energiákat bevetve – workshopot szervezett. Reménykedett, hogy mások is csatlakoznak, de csak alkalmi munkatársakat talált, így aztán egy év után abbahagyta. (174.) Egy másik interjúalany egy kerületi piac megtartására szervezett mozgalmat; őt az frusztrálta, hogy sokan támogatják ugyan, de nem vállalnak részt a munkából, így aztán kevés emberre hárul nagyon sok teendő. Hogy maguk a piacozók sem szánnak időt az érdekképviseletre. Nem érzik a súlyát, nem szocializálódtak erre, nem tudnak az önkormányzat partnereiként fellépni. (206.) Egy harmadik megállapítja, hogy szomorú, amikor valamely konfliktus vállalásában egyedül marad, de megérti. „A pofonokat el kell viselni.” (232.)

⁵ Van olyan – egyébként erősen hívó – ember, aki nem jár templomba (pontosabban akkor megy be, amikor senki más nincsen benn), mert nagyon csalódott az egyház ígértetésében. (213.) Hasonló „kivonulást” bármilyen közeg kiválthat az emberből, ha úgy érzi, hogy annak világa összeegyeztethetetlen saját értékeivel, személyiségével.

- Máskor a célok megvalósítása különböző *intézmények ellenállásába* ütközik. Az előbb idézett interjúalanyak – mint mondja – rossz szájízű konfliktusai voltak a főváros azon cégével is, akikkel egyeztetniük kellett, és az önkormányzattal is. Megállapítja, hogy a piac körül nagyon sokféle érdek keveredik, és általában nem értik a piac lényegét: a sokféleség szükségességét. (206.)
- Az ember törekvéseit gyakran különböző *ellenérdekelt* (vagy magukat annak gondoló) *egyének, csoportok* gátolják. A közösségi kertek kezdeményezője szerint „rémisztő konfliktusok” fogadták az első ilyen kertlétesítési kísérleteket. (Ebből azt a következtetést vonta le, hogy könnyebb terepen kell elindulni, és más civilszervezetek bevonásával növelni a kezdeményezés erejét.) (224.)
- Sokszor ugyanígy hat a *környezet értetlensége*. Ezt a fogyatékosokkal foglalkozók gyakran emlegetik, de más helyzetekben is könnyen előállhat. Az egyik, fogyatékosokkal foglalkozó interjúalany felveti, hogy a sérült emberek elzárása a társadalomtól növeli az értetlenséget: sokszor a felnőttek is úgy kezelik a sérülteket, mintha ragályos betegek lennének. (31.) Egy másik a hozzátartozók szkeptikus hozzáállását és egyéb hibás stratégiáit (nem segítség, rosszul segítség, túlféltés) is a nehezítő tényezők közt említi, de akadályozó lehet a szakmán kívüli emberek laikus hozzáállása is (a túlsegitéstől az iszonyodásig). (222.) A szülők értetlenségét egy középiskolai tanár is felemlíti; a hivatásában tapasztalt egyik fő konfliktusforrásnak tekinti, hogy egy-két szülő számára (de néhány tanárkolléga számára is) elfogadhatatlan az ő – általuk túl közvetlennek ítélt – tanári viselkedése. (Egy-két szülő úgy értelmezte, hogy beavatkozik a családi életbe, pedig ezt ő határozottan igyekszik elkerülni.) (140.) Egy másik pedagógusnak akkor vannak konfliktusai, ha valaki tiszteletlen vagy durva, vagy pedagógiailag helytelen módszereket alkalmaz a gyerekekkel szemben. (153.)
- De maguk a „*páciensek*” is válhatnak akadályozóvá: a fogyatékosokkal előfordul, hogy a közös munka kezdetén a páciens ellenállással, negatív érzésekkel fogadja a segítőt (222.); az iskolában gyakori problémaforrás egyes gyerekek ellenállása az egész iskolai helyzettel szemben. Márpedig, mint az egyik – egyébként igen eredményes – tanár megjegyzi, néhány aszociális ember már szét tud verni egy csoportot. (70.) A hajléktalanszálló ügyeletes munkája természetes, mindennapi körülményei között említi, hogy „voltak támadások, ajtórugdosások (...) Néha nagyon rossz ott lenni”. (37.)
- Egy lakberendezőnek, aki a feladatára való felkészülés során mindig alaposan megismerkedik az adott család életformájával, szükségleteivel, a munkáját majdnem tönkretette egy (elkényeztetett) kislány (de ez a konfliktus azt váltotta ki, hogy az anya változtatott a nevelési stílusán, s a végén az apa a lakberendezőnek köszönte meg, hogy „kapott egy családot”). (141.)
- Nehézséget jelenthetnek az embernek a „*másikkal*” szembeni *saját előítéletei* is: a fogyatékosok már említett segítőtje például megvallja, hogy kezdetben nehéz volt elfogadnia a torzult arcokat (de ma már nem is tudja elképzelni, hogy ez hogyan volt lehetséges. Sokszor az ember a saját gyer-

mekeinek hiszi az általa vezetett sérült gyerekeket, s ma ezt vállalja, mert úgy érzi, kicsit valóban a gyermekei). (31.)

Láttuk, hogy több esetben is a konfliktus megoldással, az akadály leküzdésével végződött, de az emberek másságával, az egyénnek ártalmas akcióival és reakcióival való szembesülés sokszor mint *negatív tapasztalat* csapódik le az alternatív életstratégiák követőinek életében. Egyik interjúalanyunk úgy fogalmaz, hogy az utóbbi tíz évben nagy negatív élménye lett a munkahelyi árusítások sorának meg tapasztalása. (129.) Egy másik interjúalany arról számol be, hogy csalódott néhány emberben, akiknek nem ő volt fontos, csak vártak tőle valamit. (26.) A harmadik az önkormányzati munkában szembesült azzal, hogy „mindenki szerepbe helyezkedik, és azt játssza el”, s ő – teszi hozzá – nem szereti a szerepjátékot. (140.) A következő megkérdezett csalódása már gyerekkorából származik: nagyon hitt az előtűk járók jóságában, egy tanár azonban becsapta őket. (Ezt a negatív tapasztalatot ő azonban át tudta pozitív értékállalássá fordítani; mint mondja: ott tanulta meg, hogy mit jelent az adott szó súlya. [213.]) Szintén gyerekkorból származik annak az interjúalanynak a csalódása is, akit súlyos tragédiák értek, és gyerektársai ezek ellenére is nagyon igazságtalanul bántak vele. (176.)

ÉRTÉKRENDI ÜTKÖZÉSEK

Az idáig sorolt ütközések, nehézségek adódhattak pusztán szerencsétlen körülményekből, a személyiség és környezete össze nem illéséből, a vállalt hivatás sajátosságaiból is. De nem feledhetjük, hogy olyan emberekről van szó, akiket környezetük „*alternatív életstratégiák*” követőinek lát: a konfliktusok, nehézségek nagy része éppen ebből következik. Vagy oly módon, hogy a személyiségnek megfelelő, olykor a családjában, neveltetésében megalapozott (*elvé „alternatív” életfelfogás beleütközik a más szemléletű, más értékrendű környezet közegellenállásába* (s előtűk álló akadállyá ekképpen magának a világnak a domináns jellege válik); de az sem ritka, hogy éppen az olyan élettapasztalatok, az olyan körülményekkel való *ütközések, konfliktusok*, mint amilyeneket az előző alfejezetben is soroltunk, *vezetnek fokozatosan ahhoz*, hogy az egyénben kikristályosodik saját eltérő útjának, „alternativitásának” tudata.

A körülmények idegenségéről szólván a városi és falusi világ találkozásában létrejövő értékrendütközést már érintettük, de ilyen értékrendütközés az emberi viszonyok több síkján is megjelenhet.

1. Kultúrák ütközése

Az egyik tipikus ütközés a különböző *kultúrák találkozásában* gyökerezik. Az eltérő történelemalakulásból, eltérő társadalomszerkezetből következő eltérő

szokásokhoz gyakran eltérő értékrend is társul; ami a személy számára természetes, nem az a másik kultúrában szocializált emberek számára, és megfordítva. Az így kialakuló értékrendütközések különböző szinten jelenthetnek konfliktust az egyén és a számára (legalábbis bizonyos szempontokból) kulturálisan idegen környezet között. Egyik interjúalanyunk német környezete például azt nem tudta elképzelni (ami a nyilatkozó számára magától értetődő volt), hogy a munka (az ő esetében művészi alkotómunka egy ösztöndíj keretében) úgy is végezhető, hogy közben a gyerekei is vele vannak, velük is foglalkozik. (23.) Az észti kultúrában nevelkedett interjúalany kalitkának (és művészi alkotómunkája szempontjából is korlátozósnak) érezte a budapesti életet, amely teljesen ellentétes az ő felnevelő kultúrájának természetbe ágyazottságával. (184.) A szervezettebb és/vagy demokratikusabb hagyományokkal rendelkező társadalmakban szocializáltaknak, e társadalmak értékrendjéhez igazodóknak a magyar környezet időnkénti provincializmusával, koncepciótlanságával, negativizmusával, a civil társadalom gyengeségével való ütközését már említettük (lásd például: 69., 206., 224.) Az arab közegbe kerülő interjúalany – minthogy ott ő volt a jövevény – nem bírálta új környezete értékrendjét, de nem tudta mindenben belsővé tenni ezt az értékrendet, férje családjának életformáját. (Egyáltalán nem tekinti szörnyűnek ottani életét, a befogadó család is próbált őhöz alkalmazkodni, mégsem bírta hosszú távon az eltérő értékrend és szokások nyomását: a szoros nagycsaládi együttélést, a gyereknevelés eltérő rutinjait, a női szerep jóval kisebb autonómiáját.) Ebben az esetben a kultúraközi eltérés már igen jelentős. (2.) (De a Bakonyban indiánjátékot játszóknak is hosszú időbe került, míg elfogadtatták szokatlan életformájukat annak a magyar falunak a lakóival, amelynek határában táboroznak; korábban igen sok konfliktus forrása volt az ő szokatlan szokás- és értékrendjük. (162.)

2. Egyéni értékrendek ütközése

Számos interjúalanyunk hivatásválasztása alapvető értékrendkülönbségek miatt váltotta ki azokat a családi konfliktusokat, amelyekről fentebb már esett szó.

– „Anyagi” szempontok versus „szellemi” célok

A leggyakoribb ilyen értékrendütközés a szülők *jövedelemcentrikus elvárásainak* ütközése a felnőtté váló fiatal hivatáskeresésével. Volt, aki e miatt a konfliktus miatt lemondott tanári álmairól (91.), más viszont azt választotta, hogy nem követte a szülei által felkínált utat: vállalkozásuk továbbvitelét. (196.)

Ilyen típusú ütközés nemcsak a családdal, hanem a *piacszemléletű környezettel* is gyakori. Van, aki szerint a gazdaság szereplőinek haszonorientáltsága a legfőbb akadály (környezetvédő) céljai megvalósításá-

ban. (197.) Egy másik interjúalany azt látja a „nagyon pénzszemléletű” emberekkel való konfliktusforrásnak a karitatív tevékenysége megvalósításáért folytatott küzdelmei során, hogy azok mindenáron projektekbe akarják terelni ezt a tevékenységet, mindent pénzzel mérhetővé próbálnak tenni. Az ebből adódó nehézségeket neki személyes meggyőző erejével, őszinteségével – tehát a gazdasági viszonyt *interperszonális kapcsolati síkra* terelve – sikerül áthidalnia. (Eközben a két értékrendszert igyekszik közelíteni egymáshoz; ahogy fogalmaz: meg kell tanulni üzletszerűen tárgyalni és közben megmaradni embernek.) (91.) Hasonló megoldás, amikor a pénzcentrikus gondolkodás elvárásainak való megfelelést *munkával* próbálják kiváltani. (Mint az az interjúalanyunk, aki azt hangsúlyozza, hogy az ember álmai nem csak a pénz segítségével valósulhatnak meg, ő például úgy teremti elő egy ló (az ő életformájában fontos szerepet játszó) birtoklásának költségeit, hogy lovak gondozását vállalja). (130.) Lényegében az anyagi önérvényesítés „struggle for life” világának értékrendjével kerül szembe az is, aki azt állapítja meg, hogy akiben megvan a megfelelő alázat, arra a leggyakrabban azt mondják, hogy „az olyan kis hülye”. (2.)

– *Előítéletek*

Számos esetben a konfliktus oka a környezet előítéletessége. Az egyik interjúalany önkritikusan jegyzi meg, hogy elhagyja a türelme, amikor olyanokkal kerül szembe, akik nem értik a hajléktalanság problémáját, érzéketleneknek és tudatlanoknak nevezi őket. Megállapítja, hogy könnyen keletkezik konfliktus, ha az ember széles körben elterjedt előítéletekkel szemben cselekszik, de ő vállalta ezeket a konfliktusokat, ez viszont felbontotta a kapcsolatait olyan emberekkel, akiknek értékrendje szemben állt az övével. (Kezdetben a párkapcsolatát is nehezítette, de a barátnőjét sikerült a maga oldalára állítania. [114.]) Egy másik interjúalany úgy fogalmaz, hogy neki mindig azokkal volt konfliktusa, akikre nagyon hatott a világ kategorikus nevelése arról, hogy mi rossz, mi jó; s rossz szemmel néznek arra, aki nem ezek szerint a normák szerint él, vagy nem érdeklik ezek a normák. Nem haragszik ezekre, mert – mint mondja – így lettek nevelve, el lettek rontva. Ezért sajnálja őket. (194.)

– *Szerepelvárások*

A „férfias” vagy „nőies” viselkedés elvárása nem csak azokra nehezedik rá, akiknek nemi identitástudata nem a biológiai nemének megfelelő. Sokszor értékrendi konfliktus forrása, ha a gyerek nem hajlandó az ehhez az elvárásrendszerhez tartozó egyes normák követésére. Az egyik interjúalany például gyerekkorában még követte apját a vadászatokon, de aztán egyszer szembesült azzal, ahogy egy sebesült állatot közelről lelőnek. (Az őz – miként az interjúalany előadja – úgy sírt, mint egy cse-

csemő, olyan szeme volt, mint egy embernek.) S minthogy ő akkor azt a következtetést vonta le, hogy „az állat rokonunk, és nincs jogunk lelőni, mert akkor akár még az embert is jogunk lenne megölni (és másnak is bennünket)”, ezzel a szemléleti fordulattal szembekerült szülei és a környező vadásztársadalom értékrendjével. (194.) A női szerep eltérő (individualisztikus értékrendű) felfogásával ütközik az a nő, aki arról számol be, hogy a környezetében élők sokszor hülyének nézik a hat gyereke miatt. (111.)

– *Egyéb szemléleti ütközések*

Ha valakinek meghatározott világgépe van, meghatározott ízlés- vagy stílusirányzat híve lesz, ez többféle ütközést is eredményezhet a környezettel (amelyek mögött értékrendi különbségek is lehetnek). Egy építésszel például arra hivatkozva szakították meg egyetemi szerződését, hogy az általa képviselt (fenntarthatósági) szemléletre ott nincs szükség. (129.) Ez a megbízókkal, munkáltatókkal létrejött értékrend-szeri konfliktus. De – mint hozzáteszi – kerületi főépítészként értékrendi konfliktusba kerülhet a lakossággal is (ezt az ellenállást már sikerült legyőznie); s egyensúlyba kell hoznia olyan, egymástól igen különböző értékrendeket, mint a befektetők haszoncentrikus értékrendje, a lakosság szükségletcentrikus értékrendje és a környezetvédelmi érdek.

Egy további megkérdezett elfogadja, hogy őt „a mérges embernek” nevezik, s hozzáteszi, hogy valakinek a megalkuvók világában is fel kell vállalni a konfliktusokat, ő pedig gyűlöl minden igazságtalanságot.. (232.)

3. Generációs ütközések

A generációk közötti értékrendi különbségek is igen gyakran válhatnak konfliktusforrássá. (Egy cserkészvezető ezért is gondolja úgy, hogy egy idő múlva abba kell hagynia ezt a tevékenységet, mert ha életkorban túlságosan eltávolodik az általa vezetettektől, akkor már nem tudná az ideális hatást gyakorolni. [187.]) A konfliktusok alapjául a körülmények megváltozása szolgál. Az egyik interjúalany például abból indul ki, hogy az ő (idősebb) generációja nem konzumkultúrában nőtt fel, hanem hiánygazdaságban, és ebből következően egészen más értékeket kapott útravalóul. S ha az az állítása túlságosan keserű is, hogy ma már nem érvényesek azok az értékek, amelyekre őket gyerekkorukban nevelték (légy becsületes, válaszd külön a jót/rosszat), az a kérdésfelvetése nagyon is megkerülhetetlen, hogy ezeket az értékeket az egészen más körülmények között hogyan lehet továbbvinni, átadni. (224.) Van olyan idősebb interjúalanyunk is, aki arról panaszkodik, hogy ma igen ritka az, hogy a fiatalok érdeklődéssel forduljanak az

öreges felé, pedig sok öreg életén ezzel lehetne leginkább javítani. Kevés idő jut beszélgetésre, mert nem élnek együtt a különböző korosztályok. (S az elhasznált életforma következtében a két korosztály világa nem találkozik: ami a fiatalokat érdekli, arról ők, az idősebbek nem tudnak eleget, a fiatalok pedig az ő világukat nem ismerik. Aztán akkor tennék fel a kérdéseket, amikor már nincs kitől megkérdezni. [58.])⁶

A különböző generációknak ebben az utolsó példában említett egymástól való idegensége már kapcsolódik egy következő konfliktusforrás-csoporthoz is. Természetesen az alternatív életstratégiák követőinek konfliktusai között is vannak olyanok, amelyek magánéleti jellegűek.

A MAGÁNÉLET MINT PROBLÉMAFORRÁS

A magánéleti konfliktusok interjúalanyaink életében is hasonlóak másokéhoz. Bár nagy (az országosnál feltehetően nagyobb) arányban vannak közöttük, akik boldog házasságban-családban élnek, sok az egyedül élő (és az alternatív életstratégiák követői között is előfordulnak válások, tönkrement kapcsolatok). Többnyire egyébként nem „alternativitásuk”, hanem például a művészpálya sajátosságai miatt). A kapcsolati kudarcok annyiban játszanak szerepet életstratégiájuk alakulásában, hogy egyrészt többen is érzik saját felelősségüket, saját hibáikat a kapcsolatok megromlásában, és a *tanulságok levonásával próbálják életüket eredményesebbé tenni* (lásd például: 37., 163., 212., 214.) A választott életút néha ütközhet gyerekeik érdekeivel is, attól vehet el energiákat, de interjúalanyaink általában arról számolnak be, hogy az ebből adódó konfliktusok a gyerekeknek járó nagyobb figyelem szükségességére figyelmeztették őket, s ők ezt az utat is választották. (212., 213.)⁷

KORLÁTOZOTTSÁG

A belülről irányított emberek konfliktusai gyakran azért következnek be, mert a *belülről irányítottság és a szabadságigény szorosan összefüggenek egymással*. Így többen interjúalanyaink közül konfliktusaik egy részét szabadságkorlátozásként élik meg. Egyik interjúalanyunk úgy fogalmazza ezt meg, hogy saját szemléletének sajátosságai akkor okoznak neki nehézséget, amikor nagyon *meg akarják neki szabni, hogy hogyan gondolkozhat* (például az a főnöke, aki nem

6 Az idősödés és a nemzedékek közötti lehetséges viszonyok kérdéséhez lásd Kucsera (2012), Széman (2012).

7 Egyikük azt mondja, hogy sokkal türelmesebb lett az anyaságtól, a másikat pedig egy reflexszerű mondata – amikor a gyerek egy kérdésére (a világhálón lógva) azt válaszolta, hogy most nem ér rá –, döbbsentette rá arra, hogy semmi sem lehet fontosabb, mint az, hogy „ráérjen” a gyerekével foglalkozni.

tud a magáén kívül más utat elképzelni). Hozzáteszi, hogy bár ez gyakran kellemetlen következményekkel jár, van, amikor az ütközés vállalásából jól kerül ki az ember, (nyilván a „másik” személyiségének függvényében), mert egy másik főnöke éppen ennek következtében nevezte ki helyettesének. (44.) Egy másik kérdezett arról beszél, hogy bár a *többségnek általában nem tetszik, ha valaki „kilóg a sorból”* (s ezért megpróbálják korlátozni), de akinek hivatása van, azt nem lehet elnyomni. (96.) Többek nevében is idézhetjük azt az interjúalanyt, akit a *bürokrácia, a negativizmus* frusztrál, de próbál ezen túllépni. (69.) Egy másikuk úgy fogalmaz, hogy ő a „konfekcionális életbe” nem áll be,⁸ ezért „zizinek, kattantnak, udvari bohócnak” tartják, de ennek is megvannak az előnyei, mert így több mindent megengedhet magának. (172.) Van, aki a szabadságkorlátozásért nem környezetét hibáztatja, hanem saját természetével magyarázza: azzal, hogy a *túlságosan beszabályozott napi rutin* nem megy neki igazán. (40.) Mások a korlátozó szempontok belülről megértésével próbálják feloldani a lelki konfliktust. (Például az a színész, aki egyrészt megállapítja, hogy „a színház nem demokratikus, de lázadni sem nagyon jogos benne, mert akit nagyon korlátoz, az bármikor elmehet”; másrészt hozzáteszi, hogy „aki elmege, az sem szabad, ha ez azzal jár, hogy a megélhetése kerül veszélybe”. [139.] Egy hasonló következtetésre jutó másik művész szerint a művészpálya jó stratégiának tűnik a mindennapi taposómalom elkerülésére, de „nagyon el lehet csúszni a szabadságban is”. [165.]

1. Hatalmi jellegű konfliktusok

A szabadságkorlátozások kapcsán már szóba került az a tipikus konfliktushelyzet, amikor az embert a feljebbvalói korlátozzák. Például úgy, hogy „mesterséges tekintély jellegű fegyelemmel helyettesítik a rendet” (212.), és aki erre nem hajlandó, az lehetetlen helyzetbe kerülhet. Vagy például úgy, hogy felülbírálják és teljesen más irányba viszik az ő döntéseit. (Az egyik interjúalany azért adta fel a munkahelyét, mert tervezett egy gyerekbútor-üzletet, már el is indult a kivitelezés, és a főnök az ő háta mögött intézkedve olyan változtatásokkal fejeztette be a munkát, amelyek az eredményt ízléstelenné, giccsessé tették. [64.]) A presztízsszempontok gyakran felülírják az ésszerűség, a humánus szempontjait, s aki ez utóbbiakat fontosabbnak tartja, könnyen hátrányos helyzetekbe kerülhet, amikor a felette álló hatalom akaratát érvényesítik vele szemben. (Számos jó kezdeményezés azon feneklik meg, hogy a feljebbvaló úgy értékeli, hogy számára nem előnyös, ha a siker a beosztottjához kötődik.) Az egyik interjúalanynak, aki támogatta új igazgatója megválasztását, végül új helyen, más típusú feladatokba

8 Egy alternatív vendéglátóhely működtetőjeként nem hajlandó például italakciókkal „feltüntetni az üzletet”, mert őt emocionális szempontok vezetnek, és az a célja, hogy a kávézója „menedékház” legyen.

beletanulva kellett folytatnia (bizonyos mértékig előlről kezdenie) a pályáját, mert az általa az igazgatóválasztáson támogatott kollégája a megválasztása után „megváltozott”, és megakadályozta, lehetetlenné tette az ő programjának megvalósulását. (31.) Egy tanár az állami irányítás képviselőinek, az ő feljebbvalóiknak tevékenységét érzi az egyik legfőbb korlátozónak, megállapítván, hogy az oktatási rendszerben nem számítanak a gyerekek (147.); egy másik tanár tragédiának nevezi, hogy érdemben az iskolarendszer egésze nem változott, nem kedvez a diákcentrikus iskoláknak, ezeket sokszor még mindig pedagógiai undergroundnak tekintik az oktatási rendszer irányítói. (180.)

2. Konkurencia

Konfliktusok persze nem csak „fentről” akadályozhatják a változtatni akarók, a „szabálytalanok” törekvéseit. A „horizontális” konfliktusok egy része *konkurenciaharc*: a verseny, illetve a „csipkedési sorrend” kialakításáért folytatott küzdelmek következménye. A népszerű zenekar tagja arról beszél, hogy sokáig „egyeduralkodók” voltak, csak néhány éve „söpörte ki” őket egy új generáció. (35.) Egy tanár azt említi, hogy osztályának nagy része hozzá járt fakultációra, s ez irigységet válthatott ki a kollégákban (bár a több emberrel való foglalkozás természetesen nagyobb nehézséget is jelent); és jobb híján azzal kezdték bírálni, hogy a diákokkal szemben „túl magasra helyezi a léceket” (amit ő egyébként *önmaga* előtt tesz magasra). (70.) Egy ötvös azért szenvedett pályája elején, mert a kollégái nem segítettek, ha hibázott, nem mondták meg, mit csinált rosszul, s általában is egymástól védtek a tudást. (189.) (Ezekben az esetekben nyilvánvalóan a konkurenciaharcról van szó.) Van, akit az zavar nagyon, amikor valaki a környezetéből lenézően bánik vele (195.), van, akit az, hogy ő tolerálja a másik nézeteit, az pedig nem tolerálja őt. (190.) (Az ilyen interperszonális konfliktusokat pedig gyakran a „csipkedési sorrendet” fontosnak tartók hozzák létre.) Persze ezekből esetenként jól is ki lehet kerülni (mint annak a védőnőnek az esetében, akivel először egy orvosnő igen magas lóról beszélt, de amikor az orvosnő kismamává lett, s ő adott neki – jól használható – tanácsokat, viszonyuk megváltozott, s az orvosnő azóta is rendszeresen kikéri az ő véleményét. [51.]

3. Kirekesztés, kisebbségbe szorulás, előítéletek, elfogultságok

A korlátozottság még nehezebben kezelhető formái azok, amelyeket *előítéletek* táplálnak, és *kirekesztésbe* torkollnak.

A cigány származású képzőművésznek is azzal kellett szembesülnie, hogy „ha egy cigányember felszáll a villamosra, az emberek a táskájukhoz nyúlnak, hogy védjék”. (166.) Az egyik homoszexuális interjúalany tizennyolc éves

koráig magányos volt, kirekesztettként élt, a családja sem értette, neki magának kellett megtanulnia elfogadni önmagát. (169.) Egy másik félt, hogy alacsony iskolázottságú, paraszt szülei hogyan fogják fogadni, de őt végül elfogadták. (164.) Egy hindu felekezet szerzetesnőjének a ruháját sokan muszlim viseletnek vélik, s egyszer inzultus is érte emiatt: valaki nekitámadt, hogy „Szűz Mária országában hogy lehet ilyet felvenni”. (218.) Egy itt élő orosz származású interjúalany sokáig nem tudta vállalni oroszságát, de aztán mikor asztmás lett, a betegséget az elfojtásnak tulajdonítva rájött, hogy az embernek a gyökereit nem szabad titkolni, vállalni kell. (184.)

Van, aki nem személye, hanem *éppen („alternatív”) tevékenysége folytán* ütközik bele ilyen előítéletekbe. Az egyik segítőt például megrendítette az, hogy amikor az általa patronált szellemi fogyatékosokkal be akart menni a templomba, torz külsejű és hangoskodó patronáltja miatt a pap nem engedte be őket. (Azt is fontosnak tartja megemlíteni ugyanakkor, hogy egy másik templomba viszont, ahol a rossz tapasztalat birtokában előre megkérdezte, hogy bemehetnek-e, az ottani lelkész a legnagyobb természetességgel invitálta őket beljebb.) (201.) A katonai hagyományőrző mosolyogva említi, hogy őket nevezték már fasisztának is, zsidóbérencnek is, meg állami „hagyományőrzőnek”; ő ezekből a támadásokból azt vonta le, hogy jó úton vannak: középén. A fő előítélet velük szemben az, hogy visszasírják a háborús rezsimit (s így szélsőjobboldali mumusnak tekintik őket), pedig ők a háború katonai *áldozatainak* emlékét őrzik, s közülük senki sem akar háborút, visszaforgatni a történelem kerekét. (100.) A Greenpeace aktivistája arra figyelmeztet, hogy „nem szabad nagyon mellre szívni”, amikor agresszíven lépnek fel velük szemben, fenyegetik őket, hiszen – mint minden aktivizmusban – az ő munkájukban is van bizonyos értelemben agresszivitás (amit a jó ügy érdekében érdemes vállalni). (162.) Előítéletek olyan közegekben is irányíthatják a döntéseket, ahol ez a legkevésbé várható. (Az egyik jogvédő például azt nehezményezi, hogy sokszor a bírákban is működnek előítéletek, sztereotípiák – például a külföldiekkel szemben –, s ezért a döntések túlságosan is az egyes bírák személyes tulajdonságainak függvényévé válnak. Több esetben lenne szükség empátiára, mint amennyiben ezt gyakorolják: ez nem lenne ellentétes a semlegesség követelményével. Sokszor nem tudja, hogy a bíróság ügyintézői, bírái érzik-e döntéseik súlyát; hogy például életeket tehetnek tönkre. Nem ritkán ártatlan, kiszolgáltatott embereket, akik nem bűnösök, csak nincsenek eszközeik önmaguk megvédésére. [241.]⁹

Az „alternatív” életstratégiák egyik szép hitvallását fogalmazza meg hasonló tapasztalatok alapján az egyik interjúalany: „Merjek segíteni annak, akit mindenki megvet, oda merjek állni amellé, akit meg akarnak alázni, s ha mellé állsz, téged is megaláznak” – amiben néhányszor neki is volt része. (194.)

⁹ Az igazsághoz tartozik, hogy ő is említi olyan eseteket is, amelyek annyira megrázó sorsoakat tárnak fel, hogy a bírák sem állják meg könnyek nélkül.

4. Társadalmi-politikai viszonyok

(Rendszerváltás előtt)

A korlátozások nagy része *társadalmi-politikai viszonyokból* származik. A gyermekori, fiatalkori – gyakran igen jelentős korlátozásként megélt – körülmények többeknél jelentős szerepet játszottak abban is, hogy egy-egy interjúalanyunk értékrendje éppen ilyenné alakult; de olyan esetekkel is találkozhattunk, amikor már az egyén kialakult alternatív életstratégiájának kellett ütköznie ezekkel a körülményekkel.

A szabadságkorlátozás különböző fokait (interjúalanyaink közül is) nagyon sokan átélték az *államszocialista időszakban*. Említettük már annak az interjúalanyunk a gyermekkori élményeit, akinek szomszédját szabotázs vádjával felakasztották. A szabadsághiány e végzetes élménye után fiatal felnőttként őt magát is érték atrocitások: néprajzi gyűjtései miatt feljelentették, hamisan megvádolták, hogy Nyugatra juttat ki műtárgyakat. (55.) A zeneszerző szakmai indulását az nehezítette meg, hogy egy Beckett-mű megzenésítésére vállalkozott. Mint mondja, a fullasztó kádári légkörben ez „nagyon kiverte a biztosítékot”, mert „nem úgy volt optimista, ahogy elvárták”. (68.)

Sokan a *vallásuk miatt* kerültek hátrányos helyzetbe. Egyikük apja bencés gimnáziumi tanárként nem lett volna jó káder, majdnem kitelepítették őket. (Ezt úgy tudták elkerülni, hogy felköltöztek Budapestre. Az ötvenes évek ínséges korszakait pedig azzal vészték át, hogy háziállatokat tartottak.) Mivel a családban sokan lettek művészek, apja azt szerette volna, ha családilag tudnak egyházművészeti munkát vállalni. De abban a közegben nem volt, nem lehetett megrendelés. A vallási közösséget pedig, amelyhez tartoztak, a pártállam igyekezett felszámolni. De a továbbtanulás is akadályokba ütközött. A bátyját egy „vonalas” igazgató kidobta a főiskoláról, ő is többször sikertelenül felvételizett, végül, amikor az az igazgató meghalt, őt felvették. (64.) Egy másik interjúalany egyházi iskolába járt; az iskola folyton borotvaélen táncolt, a bezárás fenyegette. Egy tanárt be is börtönöztek, mert nem jelentette fel röplapot készítő diákjait. (243.) Ugyancsak egyházi gimnáziumban tanult az az interjúalany, aki elmondja, hogy az ő családját abban az időben „osztályidegennek” nevezték, s hozzáteszi, hogy abban az időben egzisztenciális kockázatot is vállalt a szülő, ha ilyen iskolába adta gyermekét, előre számolva azzal, hogy elsőre nemigen veszik fel felsőoktatási intézménybe. Az interjúalany megállapítja, hogy a kommunista államban az egyházi iskolában tanár és diák „egy hajóban ült”, az ideológiai nyomás mindannyiukra egyként nehezedett. A diáknak számolni kellett azzal, hogy ilyen középiskolából érkezvén a hetvenes években nem nagyon jöhetett szóba olyan pálya, ahol emberekkel kell foglalkozni, ezért közülük sokan a (természet)tudományok felé fordultak. A jogi egyetemen olyan tanárok voltak, akik koronatanúkként szerepeltek az ő (jogász) apja koncepció perében, nem lehetett tőlük sok jót várni. Így természettudományi szakra jelentkezett, de elsőre a származása miatt nem vették fel, így elment fizikai munkára, és utána másodjára sikerült a felvételi. (200.) A következő interjúalanyt a szülei testvéreivel együtt arra nevelték, hogy tanul-

janak meg élni abban a világban, amelyben élniük kell, de a hitüket tartsák meg. A legidősebb testvérét úttörővé avatták, de aztán odaállt a tanítónő elé, hogy ő inkább templomba szeretne járni. Neki magának felnőttként azt mondták, hogy nem szerezhet szakmai mesterképesítést, ha a gyerekeit beírta hittanra, amire neki az volt a válasza, hogy akkor inkább nem lesz mester. Aztán végül mégis letette a mestervizsgát. (26.) Egy további interjúalany szintén kimaradt az úttörősegből. A középiskolai kollégiumban „próbálták ideológiailag kézbe venni”, amikor nem akart a KISZ-be belépni, jelezték neki, hogy ebből akár baja is lehet. Valakivel vallási témákról levelezett, emiatt kiszállt hozzájuk a rendőrség, mert a levelezőtársát – aki egyébként a légynek sem ártó, szelíd ember volt – megfigyelés alatt tartották. Nem értette, miért nevezik ezeket a szelíd embereket a rendszer ellenségének, ez még inkább eltávolította az akkori felfogástól. Meg aztán ő nem látott összehétközhetetlen ellentétet a tudományos világkép meg az istenhit között sem. (227.) Az egyik tanár interjúalanyt – mert 1956-ban nemzetőr volt – megbélyegezték; sehol sem taníthatott. Később egy kolléganője, aki szülni ment, meghívta helyettesíteni, s a diákok annyira megszerették, hogy utána nem merték elküldeni. Csak esti tagozaton taníthatott, azt pedig azért szüntették meg, mert több gyereket vettek fel onnan főiskolára, mint a nappaliról. (55.)

Ezekben az esetekben a komoly akadályokkal, hendikeppel nehezített pályán az interjúalanyoknak végül sikerült többé-kevésbé célba érni (és ez – nem mellékesen – megerősítette őket a választott életúthoz való ragaszkodásnak, az alternatív értékrend vállalásának helyességében). Voltak azonban olyanok is, akiknek még keményebb szabadság-korlátozásokat kellett elszenvedniük. Például annak az interjúalanyának, akinek anélkül, hogy bármi bűnt elkövetett volna, éveket raboltak el az életéből. Hazulról hozott értékrendjének és a szocializmus sok tekintetben tótágast álló világának konfliktusa már az iskolában elkezdődött. Otthon arra nevelték, hogy segítsen másokat, s ahogy ő mondja, ezért aztán kettést kapott magatartásból. Ő sem lépett be a KISZ-be, pártba, és amikor egyetemre jelentkezett, behívták egy „káderező” beszélgetésre, de végül nem vették fel. Aztán amikor behívták katonának, ő (nagyapja háborús élményeinek hatására) elhatározta, hogy nem szeretne fegyvert fogni: ezért „büntetésül” három évet kellett eltöltenie Baracskán. (Az interjúalany pozitív gondolkodására jellemző, hogy – az ott kialakult életre szóló barátságoknak köszönhetően – nem úgy gondol vissza erre a három évre sem, mint élete elvesztegetett részére.) (227.) Ilyenfajta üldöztetést nem csak „osztályidegennek” meg „klerikálisnak” minősített embereknek kellett elszenvedniük. Egy orosz származású interjúalanyunk például felső vezető édesanyját ítélték el egy koncepció perben, a sztálini időkben. Ő nyolc hónapos volt, amikor az édesanyját rehabilitálták, de az egész életére rányomta ez a sors a bélyegét; mostanra jutott el addig, hogy már nem nyomasztja: azzal a szemlélettel tudta feldolgozni, hogy mindenkinek meg kell tanulnia valamit az életében, az ő „leckéje” annak megtanulása volt, hogy „akkor is fény vagy, ha börtönbe születesz”. (96.) Egy idős szervezett munkás az ötvenes években szenvedett el börtönbüntetést (ami nem rendítette meg baloldali elkötelezettségében). (101.)

Valamilyen értelemben valamennyiükre jellemző, hogy (1) olyan környezetből jöttek, amely nem volt ellenséges a szocialista rendszerrel, csak az tekintett rájuk bizalmatlansággal; hogy (2) a rendszer ideológiai elvárásaihoz többé-kevésbé alkalmazkodni próbáló, csak éppen meggyőződéseik szolgai feladására nem hajlandó magatartásuk miatt hátrányokat kellett elszenvedniük, de (3) ez többnyire megedzette őket; nagy részükben éppen ezek az élmények alakították ki azt a tapasztalatot, hogy jó az, ha az ember belső iránytűje útmutatását követi; hogy az ember akkor is meg tud maradni, akkor is el tud érni célokat (belső integritását pedig csak akkor tudja megőrizni), ha nem a „kor” elvárásaihoz igazodik.

Vannak aztán olyanok is, akik valamilyen módon – tudatos, szándékos „alternatívként” – *szembe is fordultak* a rendszerrel. Ezt főleg a mindinkább „puhuló” diktatúra utolsó évtizedében lehetett különösebb megtorlás nélkül túlélni. Az egyik interjúalany csak annyit mond erről, hogy neki abból voltak konfliktusai, hogy ő nem volt annyira simulékony, hogy a kommunista rendszerhez igazodjék. (64.) Másikuk részt vett a szegénység nyilvánossá tételében: ezt útlevél bevonásával büntették. Ezután bekapcsolódott a SZETA munkájába, a cigánykutatásokba, életforma-kísérletekbe, szabadegyetemek tevékenységébe. (240.) Az avantgárd művész engedély nélküli kiállítás létrehozásában vett részt, biztos tudatában annak, hogy be fogják tiltani: a hatóság rendre levetette a képeket, de ők mindig újra kitették. Ez a taktika a „puhuló” időkben sikerrel járt, a hatalom módszert váltott, mint az interjúalany mondja, megpróbálták őket integrálni (hogy egyúttal kényelmesebben ellenőrzés alá is vonhassák őket); így szerveződtek „amatőr” művészeti stúdióvá. (35.)

Akik „alternativitásának” az államszocialista rendszerrel való szembeszegülés adta a tartalmát, a rendszerváltás után gyakran nehezen találták meg új céljaikat. Ugyanakkor mások éppen a *jelen viszonyaival szemben* fogalmazznak meg alternatív értékeket.

*

(Rendszerváltás után)

A jelennek a maga útját járó egyént korlátozó viszonyai részben *világtendenciák*: az interjúalanyok a hazai társadalom, a hazai körülmények visszásságaiaként ütköznek bele ezekbe a viszonyokba, de azok okai (számukra is) nyilvánvalóan ugyanúgy nem sajátosan a magyar viszonyokban gyökereznek, mint ahogy az államszocializmus terrorjának sem Magyarországon voltak a legfőbb forrásai.

Azok a körülmények, amelyeket interjúalanyaink korlátozóként élnek meg, többnyire egybeesnek azokkal a jelenségekkel, amelyeket az első fejezetben, elveik ismertetésekor az általuk leginkább elutasított, bírált, problematikusnak tartott jelenségek között már bemutatunk.

Vannak, akik *az emberek önzésébe, a társadalom atomizálódásába* ütközve marasztalják el azokat a viszonyokat, amelyek az embereket az ilyen bezárkózó, másokkal nem törődő magatartás felé terelik. Többek véleménye jelenik meg

abban az interjúban, amelynek alanya hiányolja a régen természetes beszélgetéseket, kölcsönös segítségnyújtást, a problémák közös megoldását. (227.) Míg ez a válaszoló a televíziózás atomizáló hatását említette,¹⁰ egy másik interjúalany (a mértéktelen, függősséggé váló) interneten szörfözést nevezi „idiotizmusnak”, mert megszüntet minden szerves kapcsolatot a környezettel. Megvallja, hogy ő maga is majdnem áldozatául esett ennek a függőségnek, és csak attól fordult vissza, hogy rádöbbsent: ez már a gyerekeivel való természetes kapcsolatát is kezdi eltorzítani. (213.) A harmadik úgy jellemzi ugyanezt a folyamatot, hogy egyrészt pénzuralom van, amely alatt a farkastörvények érvényesülnek, másrészt az emberek agyonhajtják magukat, és hiányzik az egymásra figyelem. (11.) Egy tanárnő pályája kényszerű elhagyását indokolva mutatja be azt, hogy e jelenségek milyen romboló hatásúak, s az emberek növekvő kiszolgáltatottsága, a munkanélküliség, a közösségek hiánya, a tolerancia és a társadalmi összefüggések átlátásának hiánya milyen mértékben rontja a tanári hatásgyakorlás, az értékátadás esélyeit is, amit a pedagógus tekintélyének mindezzel is összefüggő hanyatlása is tetézt. (238.) A következő megkérdezett is elborzasztja – félelmetessé teszi szemében a világot –, amikor azt tapasztalja, hogy az emberek hidegek, egymást letiporják, gépiesen élnek; de ő mindezt azért több reménnyel szemléli, azt hangsúlyozza, hogy amikor közelebről megismerjük az embereket, azt látjuk, hogy valójában azért nagyon kevés ember ennyire elidegenedett. (44.) Szintén nem az emberekre hárítja a felelősséget az ártalmas tendenciákért az, aki azt hangsúlyozza, hogy mindenki verseng, tapos, úgy tör előre, és ennek következtében mindenki egy kicsit szerencsétlen. (236.) A következő a médiában ütközött annak „daráló” jellegébe, amibe – mint ő mondja – „sokan belepusztultak, zombikká váltak”. (Ő ezzel tudatosan szembefordulva igyekezett emberközponitú, kultúrával áthatott kommunikációs teret kialakítani.) (242.) Ugyancsak a média romboló jellegével szemben,¹¹ a következő interjúalany a családjában, a gyermekeivel kialakított harmóniára építve próbál alternatívát képviselni. (221.) Az elidegenedés és a negatív individualizmus terjedése mellett saját tapasztalatként kerül szóba (a természettel való korábbi természetes együttéléssel szembeállítva) a *környezet elszennyezése* (227.), vagy a nemi szerepek összekeveredésének, elbizonytalanodásának negatív következményei. (181.)

A reakciók pedig, mint láttuk, a pályafeladástól az elkeseredésen át az aktív szembefordulásig igen változatosak.

Vannak, akik ugyanezen dehumanizáló folyamatokhoz hozzákapsolják a *helyi sajátosságoknak* a rossz következményeket fokozó negatívumait is. Például

10 Ezt egyébként igen sokan emlegetik. Egyikük az alábbi módon: „Tévé nélkül kellene élni, a szellemi fejlődést elősegítő olvasmányokkal. Letisztult életet élni, álarc nélkül, szépítés nélkül”. (158.) A televíziót rendkívül sokan említik negatív összefüggésben (24., 31., 49., 58., 91., 96., 125., 134., 143., 158., 167., 175., 184., 213., 218., 224., 227., 228., 231., 238.) Többségüknek – tudatos elhatározás következményeként – nincs is televíziójuk.

11 A média ellentmondásos szerepéről lásd például: Angelusz–Tardos–Terestyéni (2007), Antalóczy (2006), Cosovan (2009), Császi (2002), Garnham (2000), Terestyéni (2006).

az az építész, aki a világcentrumokhoz képesti lemaradással magyarázza, hogy a gyors megtérülés és a tőke kívánalmainak való görcsös megfelelés hozza magával a minőség romlásához vezető átgondolatlan döntéseket. (69.) Vagy egy másik építész, aki a presztízssépítkezések pazarlását, az ésszerű, olcsó megoldások korlátozott elutasítását ragadja meg a provincializmus következményei közül. (236.)

Végül korlátokat jelenthetnek a rendszerváltás olyan *ideológiai következményei*, amelyeket „a ló másik oldalára való átesés” (gyakran szintén az adott társadalom provincializmusában gyökerező) hajlama hozhat létre. Az egyik interjúalanyt (az MSZMP-ből az egyik konzervatív pártba átlépő tanárai) majdnem kizárták az iskolából, mert egy dolgozatában az 1919-es kommunista uralom pozitív oldalait is leírta (37.), de az egyházi gimnázium volt diákja kirekesztő előítéletekről, tudománytalan nézetek terjedéséről (és egyes módszerek értelmetlen formalizmusáról) is panaszkodik.

6. Szűkösség

Szintén részben a társadalmi-politikai viszonyok következménye, de mint korlát, közvetlenül a társadalmi struktúrabeli egyenlőtlenségeknek köszönhető, amikor az egyénnek a szűkösség, szegénység hátrányaival kell szembenéznie. Többen viszont éppen ezért vállalnak ilyen körülményeket (vagy a korábbi szűkösség, szegénység prolongálását), hogy maguk elé tűzött céljaikat, sajátos életpályájukat megvalósíthassák. (A táncosnő, hogy megtanulhassa a szakmát, moziban takarított, butikok számára varrt, újságot hordott és egy huszonöt négyzetméteres lakásban élt [212.]; a szociális munkás, hogy választott hivatásához a képesítést megszerezze, sokszor negyvennyolc órai munka után ment be vizsgázni [37.]; a festőművész, hogy a vágyott bukolicus életformát megvalósíthassa, tüzelőlehordással kereste meg rá a pénzt. [55.] Egy másik művész azt hangsúlyozza, hogy a pályakezdés nagyon nehéz, kemény (ő maga öt-tíz évet fagyoskodott fűtetlen műteremben), de aki átvészeli, azt ezek a körülmények nagyon megedzik [228.]). Az anyagi nehézségek elől (talán azért is, mert értékrendjüknek nem az anyagi szempontok állnak a középpontjában) egyetlen interjúalanyunk sem hátrál meg. Egyikük – rendíthetetlenül optimista meggyőződése jegyében – úgy fogalmaz, hogy „amikor nincs pénzünk, a Jóisten segítségével mindig jön megoldás”. (184.)

7. Betegség

A betegség okozta nehézségek már többnyire nem társadalmi okokra vezethetők vissza, de mindenképpen az *objektív* akadályok közé sorolhatók.

A betegség többféle módon is beavatkozhat az egyén életének alakulásába. Interjúalanyaink közül van, aki úgy látja, hogy éppen az egészség gyermekkori hiánya, sérülése volt az egyik tényező, amely őt „mássá tette” a többiekhez ké-

pest. Más vonatkozásban már szóba került interjúalanyunk, aki súlyos (ráadásul időben édesapja halálával egybeeső) betegséget élt át, s gyerektársainak e tragédiára adott kíméletlen, kirekesztő reakciói válaszaként alakult ki benne, hogy akkor ezentúl a maga útját fogja járni. (176.) Egy másik interjúalany születési testi rendellenességét értelmezi át: úgy látja, hogy ő éppen ezen keresztül találta meg a szakmáját. (190.) De az is előfordul, hogy valaki a testi rendellenességet sámánjelnek tekinti, arról számol be, hogy átesett egy „sámánbetegségen”, látomásai lettek, és azóta könnyen tud révületbe esni. Ezt a „sámánságot” avantgárd művészként gyakorolja. (183.)

A betegség néha a már megválasztott életpályának is akadálya, nehezítője. Több olyan interjúalany is van, akinek betegsége miatt (agyi infarktus és az ebből adódó amnézia, az adott hivatás folytatását lehetetlenné tévő allergia) fel kellett adnia választott hivatását, de mivel (humanista) értékrendje továbbra is meghatározta az életét (a betegség támasztotta akadályt erős akarattal legyőzve), az új területen is önmaga tudott lenni, jó értelemben vett alternatívítása itt is utat tört magának. (Például: 47., 88.)

A harmadik fajta eset, amikor nem maga az interjúalany, hanem a *gyermeke lesz beteg* (vagy születik rendellenességgel). Ezekben az esetekben mindkét korábban említett megoldás jellegzetességei érvényesülnek: az is, hogy az egyén pozitív aktivitást (jó értelemben vett alternatívitást) „hoz ki” a tragédiából, és az is, hogy az alternatív értékrend segít túljutnia élete legnehezebb szakaszán. Az ilyen tragédiákkal sújtott interjúalanyaink abban találják meg hivatásukat, hogy gyerekeik sorstársain (illetve saját szülősrstársaikon) segítsenek. (45., 91.)

Bármilyen is a leküzdendő akadály, a felmerülő nehézség, interjúalanyaink nagy része szerint ezek a *nehézségek szerves részei az ember felépülésének*. Gyakran éppen ezek adják meg a döntő lökést, ezek hatására következnek be az egyént megfelelő életpályájára segítő fordulatok. Van, aki azt hangsúlyozza, hogy „voltak olyan pofonok az életében, amelyek nagyon pozitív hatást gyakoroltak rá” (9.); és egy, belső békéjét a vallásban megtalált művész is ugyanígy fogalmaz: pofonok kellett, hogy megértse a vallást. (184.)

„BELSŐ” NEHÉZSÉGEK

1. Döntési konfliktusok

Az akadályok többsége külső, „objektív” nehézség, de – a belülről irányított emberek esetében különösen jellemző, hogy – az ember egyik (gyakori) konfliktusforrása önmaga „döntési központjában” van, amikor *saját különböző céljai* ütköznek egymással. Ugyanaz az interjúalany, aki fentebb arra hivatkozott, hogy nem jelenthet igazi szabadságot, ha az embert a megélhetési gondok szorítják, e gondolatát úgy görgeti tovább, hogy az ember viszont semmi-

képp se hozzon döntéseket a pénz miatt. (139.)¹² Egy másikuk az elé a dilemma elé került, hogy jó színvonalon éljen átlagos életet Amerikában, vagy töltsön be – sokkal rosszabb körülmények között – értelmiségi-közéleti szerepet a hazájában, s ő az utóbbit választotta. (163.) Többeket a *vállalt feladatok jellege* állít nehéz döntéshelyzetekbe. (A jogvédő például azt említi ilyen konfliktushelyzetként, amikor elvetemült bűnözők, szélsőségesen embertelen „eszmék” követőinek emberi jogait kell védeniük.¹³ [241.] A szociális igazságtalanságok ellen fellépő aktivistának az a dilemmája, ha választani kell a közvetlen, egyedi esetekre vonatkozó karitatív segítségnyújtás és a jelentős makrotársadalmi, strukturális változásokat kitűző, szimbolikus küzdelmet folytató politikai mozgalmak között: az első nem oldja meg még a konkrét emberek gondjait sem, legfeljebb ideig-óráig, de mégis valami kézzelfogható módon segít, míg a szimbolikus küzdelmek többnyire még ilyen javulást sem hoznak. [114.]¹⁴ Egy tanár az osztályozási kötelezettség miatt kerül döntési konfliktusba, mert osztályozni csak a teljesítményt lehet, de akkor az ember egészétől el kell választania a teljesítményt (ami ellentmond az ő szemléletének). (140.) Alkotóknál gyakori problémaforrás, hogy miképpen lehet egyszerre megvalósítani az alkotást, a művészeti életben való jelenlétet, s közben helytállni mindennapi, pragmatikus kötelességekben is. (122.)

2. Önpusztítás

Egyes interjúalanyoknál még az *önpusztítás* ártalmaival is találkozunk: az alternativitás kialakulása olykor nem minden lépcsőjében pozitív folyamat. (Az egyik interjúalany önmaga elé állított egyre keményebb erőpróbái, ahogy ő nevezi, „beavatási szertartásai” során egyszer három napra lebénuult, egyszer társai az utolsó percben mentették meg az életét. S bár ő ezeket a tapasztalatait a személyiségét építő élményeknek, hasznos „dimenzióváltásoknak” nevezi, ez a példa azért arra is figyelmeztet, hogy az alternativitásnak, a főáramtól való különbözőzésnek lehetnek extrém szélsőségei is.) (183.) Sokszor csak egy hajszálon múlik, hogy a külön utakon az egyén zsákutcába kanyarodik, vagy valódi

12 Megbánta, hogy – abban, az utóbb tévesnek bizonyult hitben, hogy nélkülözhetetlen szüksége van egy meghatározott pénzösszegre – elnyomta első reakcióként feltámadt idegenkedését, és elvállalt egy nagyon színvonalatlan filmben való részvételt.

13 Az nem kérdés, hogy ezekben a helyzetekben is fontos a demokratikus jogok érvényesülése, tehát az ellátás hiányában tartós károsodást szenvedett bűnöző, vagy a szélsőséges politikai állásfoglalása miatt az egyetemről elbocsátott hallgató esetében is az ő esetükön keresztül az ember alanyi jogát kell védeniük. A konfliktust az jelenti, hogy ezután viszont rossz érzéseket okoz, hogy ezen a módon a konkrét esetben ilyenkor egy, a társadalom számára ártalmat jelentő ember érdekeit képviselték.

14 Megállapítja, hogy erre a kérdésre (amit József Attilával szólván „emberhez méltó gondnak” nevez), nincs válasza. A dilemmát végül is azzal próbálja feloldani, hogy az lenne ideális, ha mindkettőt tudná folytatni az ember, viszont mert erre nincs mindig lehetőség, nem feltétlenül baj, ha valaki csak az egyikben vesz részt.

hivatásra talál (mint az az interjúalany, aki életveszélyes száguldozásban lelte örömét, majd különböző függőségekbe süllyedt, de végül sikerült megtalálnia az egyensúlyát, s zenészként eljutott magasabb értékek képviselőjéig, s azokig a tanulságokig, hogy „mindent csak tiszta fejjel lehet elkezdni”, és hogy „mindenki saját magát tudja megváltoztatni”). (173.)

3. Negatív élményfeldolgozás

Alapjában véve pozitív hozzáállású emberrel is megesik (főleg, ha a pályáján a sikerek lehetőségének erős korlátai vannak), hogy – mint egyik interjúalanyunk mondja magáról – inkább a kudarcokat éli át. (Talán azért, teszi hozzá, mert az ő esetükben a negatívumokból van több. Még amikor a végkifejlet pozitív, akkor is oly sok negatívumon kell átvágni magukat, hogy a végén a sikernek sem tudnak örülni, sokszor meg a vége is kudarc.) (241.) Néhányuknál, akiknél e kudarcok emberi csalódásokhoz kapcsolódtak, még bizonyos mizantrópia is kialakulhat. Egyikük azt a szembeállítását teszi, hogy míg a természet békét, nyugalmat jelent, az emberek között komplikált az élet. Neki a kerékpározás (mint alternatív közlekedési mód) azért is fontos, hogy a tömegetől távol tudja magát tartani. (208.) Egy másik azt hangsúlyozza, hogy az élet tele van gyötrő konfliktusokkal. Ezek közül a legfájóbbak emberi tulajdonságokban gyökereznek, mint amilyen „a hülyeség, az önzés, a gonoszság”. Az emberi világ negatívumainak a képét a világháborúk, az öldöklés elítéléséig tágítja ki. (9.) Egy harmadik szinte ugyanezt a gondolatot folytatja azzal, hogy az ember az egyetlen lény, amely szórakozásból öl. Megállapítja, hogy neki egy-két kivételtől (mint az édesanyja, férje) eltekintve, nagyon sok negatív tapasztalata volt az emberekkel. Így nem vár senkitől semmi pozitívát, örül, ha ilyen történik, de mindig felkészül a legrosszabbra, s ha nem az következik be, az jó érzést okoz, de alapvetően nem támaszkodik az emberekre. (176.)

A megkeseredésig, a negatív összkép az interjúalanyoknak csak kis része jut el. Bár nyilván *nagymértékben függ az egyént érő pozitív vagy negatív tapasztalatok mennyiségétől, de alapjában az egyén döntésén múlik, hogy valakiben a tapasztalatok milyen irányban összegződnek.* A megkérdezettek többségére mindenestre az a jellemző (s mint fentebb írtunk erről, környezetük számára legtöbbször éppen optimizmusuk, pozitívizmusuk következtében válnak vonzóvá), hogy *erőfeszítéseiket a megküzdésre, a nehézségek leküzdésére összpontosítják, és bíznak ennek sikerében.*¹⁵ És most érdemes talán azt is áttekinteni, összegezni, hogy megkér-

15 Jellemzőnek tekinthető annak az ékszerkészítőnek az esete, aki személyre jellemző ékszereket készít, s amikor Budapestre érkezett kedvenc – világsztár – színésznője, elhárította, hogy őt is megajándékozza egyik alkotásával. Egy világsztár közelébe jutni nem könnyű, a legtöbb ember számára lehetetlennek tűnik. Ő azonban elhárította az összes akadályt, amelyeket kihívásnak, bátorságpróbának tekintett, s az eset kapcsán azt az általános tanulságot fogalmazta meg, hogy az embernek sosem szabad halogatnia tervei megvalósítását. (126.) Fáradozásainak jutalma – a megajándékozott öröme – ugyanaz volt, mint ami interjúalanyaink nagyobb részét motiválja: az adás fontosságának visszajelzése.

dezettjeink milyen tanulságokat is vonnak le élettapasztalataikból, milyen igazságokról gondolják, hogy azokba e tanulságok besűríthetők, milyen tanácsokkal látják el azokat, akik az ő tanácsaikat kérnék.

VII. Élettanulságok, alapgondolatok

1. Optimizmus

Már több ízben esett szó interjúalanyaink jelentős részének optimizmusáról. Ez különböző formákban – mind az egyén, mind a világ sorsalakulására vonatkozó – konkrét gondolatokban is megfogalmazódik.

- Az optimizmus gyökerezhet az *egyéni akaratba* vetett hitben, vagy éppen a józan *pragmatizmus* derűjében. Többen mondják az egyén életében fenyegető zsákutcákról, hogy azokból mindig van visszaút, és hogy felesleges dolog az emberrel történő rossz dolgokon megtörténtük után tovább stresszelni. (10., 37.)
- Van, aki a *történelemből* vonja le azt a tanulságot, hogy „minden kor emberei apokaliptikusnak látják saját korukat, ám az apokalipszis sosem következik be”. (7.) Ugyanerről egy egyetemista azt feltételezi, hogy: „Amerre most tart a világ, az hamarosan a visszájára fordul, a történelemben erre voltak példák, most már jobbnak kell jönnie”. (123.)
- Egyesek optimizmusuk *konkrét okait* is megnevezik. Ennek alapja éppúgy lehet a *tudomány* fejlődése, mint a *transzcendenciához kötődő* (Istenbe, sorsba, vagy éppen a *természet* erejébe, önfenntartó képességébe vetett) hit. Az egyik interjúalany kijelenti, hogy ő alapvetően optimista, és hozzáteszi: ez nem divatos Európában, nálunk különösen nem. De a világban hatalmas változás zajlott le az elmúlt két évszázadban: az írásismeret, a művelődésképesség, az információhoz hozzáférés óriási fejlődése. Mindez pedig – az ő meggyőződése szerint – szükségképpen szélesíti mindenki világlátását, s a fejlődés igenis egyértelmű. (108.) Egy további interjúalany azzal kezdi, hogy ő mint hívő, eleve optimista. Úgy tekint a világ jövőjére, „mint aki beül a moziba, és csak azt tudja a megnézendő filmről, hogy sok nehézség lesz benne, de a vége hepiend”. A praktikusabb része – folytatja –, hogy „talán könnyebb lenne rendbe rakni a dolgokat a természetben, mint amennyire könnyű volt elrontani”. Mert a természetben erős ellenállás van. Az ember is könnyebben gyógyul meg, mint ahogy megbetegszik. Ha megpróbálnánk nem rombolni, hanem segíteni a regenerálódást, ez a gyógyulás sokkal gyorsabb lenne. Lelki dolgokban is sokszor úgy van, hogy a bizalmat, barátságot nehezebb újraépíteni, mint lerombolni. De a természetben, ami nem pusztul el, az regenerálódik. (200.)

2. Pozitivitás

Az optimizmus „kéz a kézben jár” a pozitív gondolkodással. Ennek fontosságát sokan közvetlenül is megfogalmazzák. A pozitív gondolkodás jelentőségét emeli ki például a 231. interjú alanya. Egy másik azt hangsúlyozza, hogy a pozitív gondolatok sokkal erősebbek, mint a negatívak. (136.) Hasonlót fogalmaz meg indirekt kiindulással egy következő interjúalany: „Sok ember, aki szenved, elszívja az élettől az energiákat. Pozitívan kellene gondolkodni. (149.) Vagy: „Az élet apró szépségeinek élvezete helyett panaszkodós a kultúránk. Ezzel egymás lelkét is terheljük és húzzuk lefelé.” (218.) „Amit sokat látunk, az mozgatja az agyunkat: ha sok negatív hírt hallunk, ez negatív energiákat indukál.” A médiából szerinte általában is negatív hatások áradnak. „Meg kellene tanulni nevetni, feloldani a feszültségeinket.” (205.) „Környezetszennyezés nemcsak műanyag palackokkal történhet, hanem az emberek negatív cselekedeteivel, negatív gondolkodásával is.” (231.) A pozitív gondolkodás legfőbb segítőként tartják számon többen a *humort, a fantáziát*. „A humor fontos, mert az ember legtöbb problémáját segít megoldani. Minden problémát nem old meg, de a helyzet szemléletét megkönnyíti.” (227.) Az egész valós élet humor. (183.) A mesék ereje, hogy bennük a jó és az igazság győzedelmeskedik. (76.)

3. Jó-Rossz egyensúly

Az optimizmus egy fajtája az is, amikor az egyén ugyan nem helyezi reményét a Jó végső győzelmébe, de a humanista erőfeszítések gyümölcseként tudja értékelni a *Jó és Rossz közötti egyensúlyt* is. Ennek a szemléletnek többféle változata is jelen van interjúalanyaink állásfoglalásaiban.

- Az alapállítás az, hogy a világot a Jó és a Rossz küzdelme jellemzi, s az interjúalany hitet tesz a Jó oldalán. (215.) Egy másik interjúalany úgy fogalmazza meg ezt, hogy szerinte amióta világ a világ, megvan és meg is lesz a két – pozitív és negatív – pólus, s ez nem is lehet másként, hiszen minden ember más. Hozzáteszi, hogy ugyanakkor az ember ennél sokkal bonyolultabb, nem lehet beszorítani a Jó-Rossz, fekete-fehér képletébe. Ki-ki a maga jövőjét *személyes szinten* formálhatja pozitívvá, ha akarja. (222.) Tehát az „objektív Jó” léte nehezen megragadható, de az egyes ember szabad választása, hogy a Jó vagy a Rossz oldalára áll-e. Ez a döntés Jó és Rossz között különösen meghatározott *döntési helyzetekben* jön létre. „A mértéktartás, takarékoság, munkaszemély, szerelem, hűség, kitartás stb. öröksége akkor tűnik értéknek, amikor a világban (vagy az egyes ember életében) megbillen valami.” (30.) Egy újabb megkérdezett a Rossz erős jelenlétéről beszél a világban, de hozzáteszi, hogy ettől ő a munkája értelmében (a „Jó” szolgálatának fontosságában) való hitét sosem veszítette el, csak az embe-

- riségbe vetett hite rendült meg. Megállapítja, hogy egyébként valószínűleg sosem volt és sosem lesz jobb a helyzet: mindig erős volt és erős lesz a Rossz, és mindig volt értelme és lesz értelme a Jó melletti kiállásnak is. (7.)
- Többen a Jó-Rossz egyensúly valamiféle magyarázatával is próbálnak szolgálni. Van, aki azt állítja, hogy „Metafizikailag ez minden világok legjobbika. A feltételek adottak. A rossz szükségszerűen van benne, hogy a rendszer teljes legyen”. (108.) Ugyanerről egy másik megfogalmazás: „A világ jin-jang természetű, kell a sötét is a fény mellé.” (212.) S egy olyan változat, amely már azt is indokolja, hogy miért (t. i. mintegy induktív erőként) van szükség a rosszra: „A rosszra is szükség van, mert abból is tanulni kell; hogy az emberek változtassanak azon, ami rossz nekik.” (43.)
  - Az a világmagyarázati (ontológiai) dialektika, amelyben a rossz szükségszerűsége elválaszthatatlan a jótól, a jóra való törekvéstől, szükségképpen megjelenik egyrészt az egyes ember sorsértelmezésében is: „Minden változás magában hord jót is, rosszat is” (165.), „A rossz tapasztalatokra is szükség van.” (229.) Másrészt része lesz a „pozitív gondolkodás” életstratégiájának: „Mindennek megvan az oka, jónak, rossznak. Minden rosszban van valami jó.” (51.); „Soha nem lehet tudni, hogy ha rossz történik az emberrel, az mire lesz jó.” (47.); „Ami az életedben a legkevésbé megy, az fog átváltozni az erényeddé.” (214.) Vagy egy közmondásszerű megfogalmazásban: „Amit az ember túlél, az használ neki.” (35.)
  - A Jó oldalára állóknak persze olykor szükségük van arra is, hogy – legalább valamilyen értelemben – a Jó felülkerekedésében reménykedjenek. Az egyik interjúalanyunk egy sziklán nőtt virág kínált metaforát arra, hogy „A Jó valahogy mindig magasabbra nő, mint a Rossz; valahogy legyőzi.” (47.) A világban az ember sok jót, sok rosszat megél; ha elér egy olyan állapotot, amelyben „teljesen otthon érzi magát, az azt jelenti, hogy találkozott a Teremtővel”. (30.)
  - A „minden rosszból ki lehet hozni valami jót”, „minden bajból jól kell kikerülni” gondolatot az egyik interjúalany úgy konkretizálja az egyén életprogramjává, hogy a dolgok megítélésébe bele kell vinni valamilyen „éltető folytathatóságot” (amit persze össze kell hangolni az ember karakterével, mert ez a „folytathatóság” nem épülhet hazugságra, szerepjátszásra [2.]. Ez a gondolat már átvezet egy újabb lényeges szemléleti pillérhez: a *belülről vezéreltség*, az önmegvalósítás fontosságának hangsúlyozásához).

4. Belülről vezéreltség, személyes célok

Ennek a fontosságát sokan és elég világosan megfogalmazzák:

- „Az élet azokat igazolja, akik mernek önmaguk lenni. Ki tudják jelölni önmaguk határait.” (108.) „Uram, adj erőt, hogy végig tudjam csinálni, amit végig kell, és el tudjam engedni, ami nem az enyém.” (11.) „Le kell vet-

közni az embernek a megfelelési kényszerét, nem azon kell agyalni, hogy mit akar a világ, hanem az a fontos, hogy az ember maga mit akar, s azt beilleszteni a világba.” (190.) „Gondolj arra, amit szeretnél. Hallgass a szívedre. Önmagadon múlik a siker. A küldetésed az, hogy te változz.” (214.) Van, aki szülőként beszél arról, hogy ők a gyerekeiket „úgy nevelték, hogy minél többet lássanak a világból, hogy szabadon tudjanak dönteni. Ahhoz, hogy vállalható legyen az élet, saját döntéssel kell alapulnia”. (227.)

- „Meg kéne találni mindenkinek a belső harmóniát. Azt, hogy mi a dolga az életben. Azt, amiben ő a leghatékonyabb.” (212.) „Önmaga megtalálása”, a személyiségének megfelelő életstratégia választása az (etikai értelemben) sikeres életút első lépése. „Mindenkinek a maga módján választ kell adjon az egzisztenciális kihívásokra.” (68.) „Ahogy előhívódik a személyiség, úgy fog élni az ember.” (55.) Ez a személyiségre/egyéniségre orientált szemlélet egyáltalán nincs ellentmondásban a közösségi értékekkel:¹ „Akkor tudsz igazán kollektív lény lenni, ha az egyéniséged erős.” (68.)
- A megtalált önazonosságra öntudatot, magabiztosságot is lehet építeni. „Az embernek önmagában kell hinni, amíg önmagában hisz, addig nincs megvalósíthatatlan. S boldog is így lehet az ember.” (91.) Ehhez kell „legyenek bátyái, támaszai minden embernek, amelyekből energiát meríthet”. (222.) „Az is kicsit a tanáron múlik – emeli ki az egyik pedagógus interjúalany –, hogy a diák mit hisz el magáról. Sokan úgy fogják fel, hogy félelmet kell kelteni, majd attól beindul az agy”, ő meg azt gondolja, hogy azt kell elhítenni a diákkal, hogy képes nagyszerű dolgokra, és akkor végül el is hiszi. Jó tanárai ővele is ezt tették. (190.) A saját erőbe vetett hit az embert felvértezi az akadályokkal szemben. (Mint egyik interjúalanyunk mondja, „őrá mondhatják, hogy kis hülye. Ez sem érdekli, nem érzi magát kevesebbnek”. [26.]) A belülről irányított ember etikájának egyik sűrített megfogalmazása szerint: „Találd meg magadnak azt, amiben benne lehet a személyed, s amivel a másoktól kapott jó érzéseket vissza lehet adni.” (232.)
- A belülről irányítottságra alapozott életstratégia sikeressége persze függ az őt körülvevő világ jellegétől (mennyire ad teret a személyiségnek, illetve mennyire próbálja elnyomni önmegvalósítási törekvéseit); de attól is függ, hogy a sikerességet a külső eredményességen vagy az egyén belső egyensúlyán mérik-e elsősorban. A huszadik század tapasztalatai alapján az egyik interjúalany kissé ironikusan úgy foglalja mindezt össze: „Aki kiáll az igaza mellett, azt vagy lecsukják, vagy nagyon jó élete lesz tőle.” (26.)

¹ Már csak azért sem, mert jó esetben a mások szolgálatára fordított élet – például a tanítás – is önmegvalósítás (95.)

5. Emberi gazdagság

Az összefoglalt élettapasztalatok között a belülről vezéreltség mellett a másik alapvető forrás az, amiből a belülről vezérelt gondolkodás etikai megalapozottsága táplálkozik: minden személy az emberi nem képviselője, s az *emberiséggel való azonosulás*, az embervolt lelkes vállalása, az emberiség nagyszerű értékei, emberi gazdagsága iránti csodálat is lehet alapvető motívuma az emberiségnek szentelt életútnak.

„Az emberi faj változatossága csodálatos.” (231.) Vagy, ahogy egy tanár nézőpontjából látható: „Ahány diák, annyi szőlőtőke.” (30.)

A lehetőségeknek ez a gazdagsága nemcsak az emberiség egészére érvényes, hanem az élet egészére, és az egyes emberben rejlő képességekre is. Az embernek kellőképpen méltányolni kell ezt a gazdagságot; kibontakozásának elősegítése pedig erkölcsi feladat:

„Ha visszatekint az ember a gyerekkorára, ez gazdag, és nem a sztorik az érdekesek benne, hanem az életforma: ez az élményvilág hatalmas kincs.” (9.) „Az ember sosem tudja, hogy hány csatornája van; méltó feladat ezt kihozni belőlük.” (23.) „Mindenkiben megvan a lehetőség a jóra is, rosszra is, meg kell adni a lehetőséget mindenkinek.” (190.) „Minden emberben rengeteg pozitív képesség van, amit elfojtanak, elfelejtenek; azt meg kell próbálni megkeresni benne, és első lépcsőként erre építeni. Ez mindig sikerül.” (88.) „Mindenkihez külön nyelvet kell találni.” (70.) „Nagyon fontos, hogy az emberek azt érezzék, valaki más becsüli az ő emberi méltóságukat, s ennek következtében ők maguk is becsülik.” (88.) (Látható, itt a másik oldalról ugyanaz fogalmazódik meg, mint amit az imént a belülről irányított ember öntudatának megerősítőjeként említettünk.) A személyes út megtalálásának szükségessége és az emberi nem gazdagságának elismerése együtt jelenik meg az alábbi gondolatmenetben:

„Csak azt csinálja az ember, amihez van érzéke, tehetsége, de ha van tehetsége, azt alázattal használja ki. Mindenhez tehetsége senkinek sincs. A gyerekkorban rákerül valamilyen pályára, elindul valamilyen irányba, s ott kiderül, hogy mennyire van azon a területen tehetsége. De *olyan ember nincs, akinek megfelelő tudása, tehetsége nincs*. Mindenki meg tudja találni azt a területet, amiben jól érzi magát és ki tudja bontani a tehetségét.” (219.)

A mai világállapot sokszor nehezen átlátható viszonyait is ezzel a szemlélettel (a gazdag sokféleség értékelésével) érdemes megközelíteni: „A mai állapot átmeneti állapot; mindenféle van benne, sok lehetőség. Az emberiség körbeért: kinyitjuk az ablakot és indiai zene jön be, gyrost eszünk... A globalizáció jó oldalai: lehetőségek. A mai kor kaotikus, de káoszból születik mindig az új.” (138.)

Egy tanár annak örül, hogy „a fiatalok között fiatal maradhat. Minden óra kihívás, minden óra más”. (95.) (S ehhez derűs világszemléletének megfelelően interjúalanyunk még azt is hozzáteszi: „minden óra szórakoztató”. [95.]) Ez a hozzáállás interjúalanyaink életigazságainak egy következő fontos „üzenetéhez” vezet át: a *gyermeki tisztaság* jelentőségének, védelme szükségességének hangsúlyozásához.

6. Tisztaság

Úgy tűnik, a gyerekek felé fordulás a mai napig fontos jellemzője az igazi erkölcsi kisugárzású embereknek. Csak néhány interjúalanyaink azon mondatai közül, amelyek a gyerekekről, a gyerekekkel való bánásmódról, a gyerekeknek a felnőtt világ „megváltásában” játszott szerepéről szólnak:

„Gyerekek közt lenni kiváltság.” (140.), „Rossz gyerek nem születik.” (90.), „A gyerekek tiszta agya, rácsodálkozásuk a világra: lelki tisztaság.” (209.) Egy edző a „Milyen pozitív tendenciát lát a világban?” kérdésre válaszol azzal, hogy a világban pozitív tendenciát akkor lát, amikor a gyerekekkel foglalkozik (37.) „A gyerekekkel sokat kell beszélgetni, nagyon fontos például a meseolvasás. A gyerekek egyedül vannak ebben a zajos világban, szinte süketté válnak, anynyira szükségük van a csendre, az önmagukra figyelésre.” (185.)

A gyerekek sok ember számára a (romlatlan) tisztaság megtestesítői; az erkölcsi beállítottság ezért gyakran e tisztaság (az egész életen át való) megőrzésének vágyát, igényét jelenti. „A világot nem tudod megváltani – senki sem –, viszont próbálj meg tisztán élni.” (242.)

7. Az adott lehetőségek elfogadása, egyensúly

Az élettapasztalatok következő csoportja az étellel szembeni alapvető attitűdöket érzékelteti. Az emberek többnyire lelki egyensúlyba szeretnének kerülni, ezt viszont különböző személyiségek különböző utakon próbálják elérni.

Az egyik jellegzetes attitűd az élet, a számára adott jelen (előfeltétel nélküli) elfogadása. Az egyik interjúalany arra a kérdésre, hogy ha meg kéne határoznia, hogy mi is az ő célja, mit mondana, azt válaszolja, hogy „úgy élni, hogy nem egy célt hajszolok, hanem kihasználom azokat az alkalmakat, amelyek adódnak”. (71.) Egy társa így fogalmaz: „Meg kellene tanulni vágyakozni azután, amink van. A legtöbb ember siránkozik a múlton és fél a jövőtől, a jelenben kell tudni élni.” Hozzáteszi: ő mindig arra koncentrál, ami éppen következik. (205.) Egy harmadik: „Az élet rövid, haszontalan dolgok rabolják el. A »majd«-ban élünk, de nincs »majd«, csak most” (25.); „Nincs olyan, hogy majd holnap. Mert mindennap azt kell megtenni, ami arra a napra van.” (212.) A következő: „A cél önmagunk megértése, és ezen kívül megszeretése; magát az életet szeretően elfogadni.” (55.) Vagy: „Az élet értelme a maga teljességében megélni az életet.” (157.) Ismét egy újabb: „Örülni annak, ami van, észrevenni, hogy mennyi öröm van az életben.” (15.) Vagy: „Nagyon meg kell tudni ragadni a boldog pillanatokot. Megbecsülni azt, ami van. Nem feltétlenül nagy dolgokra vágyani. Mindig reálisan teljesíthető célt kitűzni magunk elé.” (91.)

A megfelelő életre vonatkozó vélemények egy másik csoportja az *egyensúly* elérésében a *mértékletességet* helyezi a középpontba. „Az ideális élet, ha van olyan munkád, amit szeretsz csinálni; ne legyen túl sok – az baj, hogy minden-

kiben benne van a hajtás, pedig egy szinten meg kellene állni, és ott jól élni.” (40.) Egy másik interjúból: „A nyüzsgés arról szól, hogy ne lásd a lényegét, pedig ami igazán fontos, az az, hogy megtaláld az igazi emberi lényegedet. A nyüzsgésben nem tudsz igazán önmagad lenni. Amikor nagy helyzetek, kihívások vannak, a nyüzsgés nem segít, csak az segít, ha van támaszod önmagadban. Ha el tudsz csendesedni. Idő kell hozzá”. (167.) Ezt az álláspontot többen képviselik: „A rohanással szemben szándékosan megállni, lassítani kell”. (119.) Egy másik válaszoló is a lassúság híve; szerinte a „finomság” (azaz a kifinomult minőség) meg a lassúság összefügg. (206.) „A türelem nagyon lényeges” – mondja az az interjúalany is, aki azért – éppen az egyensúlyteremtés érdekében – azt is hozzáteszi, hogy de azért a feszültséget szereti kikiabálni magából. (51.)

A „lassúság” ezekben a véleményekben nem a lomhaság dicséretét jelenti, hanem megint a „belülről irányítottsággal” függ össze: a lényeg, hogy az ember a *saját* ritmusában (s nem külső kényszerektől hajszoltan) fogadja be a világ hatásait. Amikor az egyensúly lehetőségét keresik, akkor is nagy súllyal kerül szóba a *személyre szabottság* eszménye. Az élet akkor megfelelő, ha az ember személyiségére van szabva. „Jobb, ha az ember olyan dologgal foglalkozik, amit szeret; tovább tart a lelkesedése, energiája, több fájdalmat, kudarcot tud elviselni.” (165.) „Ha az ember azt csinálhatja, amit szeret, akkor ez kiteljesedettebbé teszi a mindennapjait, boldogan ébred, fekszik. Mindig vannak olyan emberek, akiknek szükségük van órá.” (185.) „Senki sem szokik le cigarettáról, drogról, ha nem kap helyette jobbat. Az embernek meg kell találnia a saját útját. Ehhez meg kell találnia önmagát. Onnan tudjuk, hogy jól választottunk-e, hogy boldogok vagyunk-e, vagy sem.” (145.)

Interjúalanyaink nagy része azt is látja, s fontosnak tartja elmondani is, hogy az önmagunkkal való azonosság elérése nemcsak boldogító eredmény, hanem *felelősség* is. És nagyon szorosan összefügg azzal, amit „jellemnek”, az egyén erkölcsi integritásának nevezhetünk.

„Mindig odaállni a tükör elé, hogy meddig tud az ember nyugodt lelkiismerettel szembenézni a tükörrel.” (91.) Ezt a „felelős vagy az arcodért” gondolatot többen is hangoztatják. „Huszonvalahány éves kortól az ember arcára kiül, milyen ember. Az ember éljen úgy, hogy öregkorára ismeretlenül ne mondják rá, hogy ez rossz ember lehet.” (140.) Hasonló irányban keresik az egyensúlyt mások is. „A gondviselés ott van mögöttünk. De a testi állapotunkért mi felelünk. Ha az agyam, lelkem rendben van, akkor a testem is. És fordítva is.” (51.) „Mindenki saját maga előtt el tudja számolni azzal, amit csinál. Ne kelljen másokra mutogatni.” (240.) „Amit az ember tesz az életben, az hatni fog rá, vagy abban az életben, vagy egy másikban.” (136.) Ez az interjúalany azt is hozzáteszi, hogy míg régen másokat hibáztatott, most egyre inkább látja, hogy nem az a lényeg, ami történik, hanem, hogy ő hogyan éli meg. Hogy igazából övé a döntés. És a lényeg a belső béke megőrzése. (136.) Egy másik megkérdezett is ezt hangsúlyozza. Azt mondja, arra a legbüszkébb, hogy mindig szinkronban volt magával. Hogy úgy alakította az életét, hogy egyénisége, gondolkodása ne sérüljön. Hogy jól érezze magát benne. Hogy élt és örült. (9.) Egy idős hölgy

úgy fogalmaz: egy napot sem forgatna vissza az életéből, örül, hogy jól, szépen élte le. A gyerekeivel, unokáival mindig újraéli a fiatal örömeiket. (26.) Hogy az emberen magán (és elsősorban az önazonosság megteremtésén) múlik az ember boldogsága, életének eredményessége –, s hogy mindez alapvetően erkölcsi kérdés – a predestináció szemléletét vallóknál is megtalálható: „Az életút előre eltervezett, de nem megváltoztathatatlan. Isten azt szereti látni, ha az ember szereti magát, hisz magában. Elégedetten élni, ezt átadni az embereknek: az elégedettség maga után vonja a jóságot”. (211.)

8. Önfejlesztés, aktivitás, minőség

Az adott világ elfogadása, önmagunk elfogadása az *azonosulás* stratégiáján alapszik, és az a gondolat van mögötte, hogy mindenben *benne van* önmaga lényege, és így létének értelme, célja is ebből bontható ki. Ez fontos igazság, léttörvény. De az élőlények legalább ilyen lényeges sajátossága az *aktivitás*, *gyarapodás*, *a körülmények és önmaguk állandó változtatása* is. Többen ennek jegyében foglalják össze élettapasztalataikat. Ezt a hajtóerőt az egyik (tanárként is működő) interjúalany úgy fejezi ki, hogy „a mércét mindig magasabbra tenni, mint amennyire az ember képes”. (30.) Vagyis folytonosan emelkedni, fejlődni kell. Egy másik kérdezett azt mondja, hogy az ő életelve: „haladj az életedben, világosodj meg”. (242.) Vagy egy harmadik szerint: „Az emberben megújulásra képes részek vannak, ezek továbbvihetők.” (131.) „Az ember célja az lehet, hogy saját magához képest optimumot érjen el.” (13.) „Ha tehetséges vagy, nem lehetsz lusta, nem mondhatod, hogy mást csinállok, mert abban van pénz. Ha tehetséges vagy, felelős vagy a tehetségedért.” (175.) „Az ember addig él, amíg tud újat tanulni, amíg épül és épít.” (96.)

Az önfejlesztés igénye fejeződik ki abban a gondolatban is, hogy „a sport értelme, hogy az ember megtanulja *önmagát* legyőzni”. (120.) Egy másik interjúalany is arra büszke, hogy önmagával szemben nyert meg sok versenyt. „A gyerekeknek ezt át lehet adni. Hogy a legtöbbet hozd ki magadból, s közben másokat ne tiporj el.” (37.) A következő vélemény egyesíti az előző alfejezetben bemutatott önelfogadás-eszményt a fejlődés szükségességének hangsúlyozásával (az egyéni önmegvalósítást-önkitaljesítést egyébként a *társadalmi teendők* első lépésének felfogva). „A legfontosabb, hogy az ember elfogadja, fejlessze önmagát, s ha már célokat tud maga elé tűzni, az már jó. Utána lehet társadalmi összefogás.” (31.)

Az önfejlesztés egyik kulcsfogalma a *minőség*. (Az embernek magasabb minőségre kell emelkednie.) Mint fentebb más vonatkozásban már említettük, többen konkrétan kimondják, hogy a mennyiségi szemlélet helyett a minőséget kellene előtérbe helyezni (lásd például: 13., 29. interjúk), illetve, hogy a minőség-törekvésnek kellene érvényt szerezni a mindennapokban is. (27.) A minőségelv és az ennek jegyében történő állandó emelkedés eszménye mondatja

az egyik pedagógussal azt, hogy az iskolának olyannak kellene lennie, mint a színház vagy a templom. (180.) A minőség-növelés, az egyén fejlesztése nem csak öncél; van, aki azt hangsúlyozza, hogy „a minőség hatni is tud a környezetre. Átragad.” (69.)

Az emelkedés, önfejlesztés gondolatkörében még nagyobb jelentőségre tesz szert az a már több oldalról bemutatott gondolat, hogy az egyén életének alakítása végül is alapvetően az *egyéneken magán múlik*. „Mi írjuk az életünk filmjét, mi döntjük el, hogy mi lesz velünk.” (214.) Van, akinél – például az említett predestináció gondolat jegyében – ez az egyénnek a rászabott sors felismerésére/fel nem ismerésére, a helyes és helytelen közti választásra szűkül: „Az ember azért született, mert valamit meg *kell* tennie; nem mi irányítjuk a saját éniüket... ám amikor elének teszik a lehetőséget, akkor tudni kell, mi a fontos.” (232.) De a „minden rajtunk múlik” gondolatát interjúalanyaink gyakran ennél jóval tágabban értelmezik: „Mindent magának teremt az ember. A pofonokat is, amiket kap. Amikor elbízta magát, azonnal földre küldik.” (191.) Nagy jelentőséget tulajdonítanak az emberi *gondolatnak* éppúgy, mint magának a *célkitűzésnek, feladatvállalásnak*. „Amilyen a világról való elképzelésünk, olyanná fog válni a világ. Ez a mikrokörnyezetünkben kezdődik, gyűrűzik tovább, a kis sejtek így épülnek fel, lassan az egész olyanná válhat.” (88.) „Mindenkinek odadob az élet egy kesztyűt. Azt nem mindig tudja az ember, hogy milyen kesztyűt vesz fel, de rajta áll, hogy felveszi-e.” (91.) Egy másik interjúalany ugyanerről azt mondja: bár a jövőt illetően sok minden nem úgy történik, ahogy ő szeretné, úgy gondolja, a jövőt csak pozitívan lehet felfogni. Arra gondolni, „hogy én magam mit tudok tenni.” (31.), vagy: „mindent csak tiszta fejjel lehet elkezdni. Mindenki saját magát tudja megváltoztatni.” (173.) „A világon úgy lehet változtatni, hogy mindenki azon változtat, ahogy ő él.” (28.) „Kevesen tudják, hogy mit kell tenni; mindenki, aki felismeri, hogy tenni kéne, másra vár. Pedig mindenkinek magának kellene kezdeni. Akik meg magukban hisznek, gyakran nem tudják igazán, mi is az az én.” (32.)

Az embernek önmaga fejlesztésére irányuló aktivitása lehet a *társadalmi* megoldás kiindulópontja is (akár úgy, hogy ha elég sok ember vállalja fel ezt, attól a világ egésze is változhat; akár úgy, hogy az egyén aktivitása egyúttal mások lehetőségeit is növelheti). „Ha te nem csinálod, nem biztos, hogy meglesz, de ha már te csinálod, csináld másnak is.” (129.) „Ideje van annak, hogy az ember a személyes életét megpróbálja átállítani. Nem uniformizált módon, de az hathat a legerősebben, ha egyre több ember kezdene másként élni.” (200.) „Csak a saját körünkben tudunk tenni valamit, de ha elég sokan csinálják, annak lenne eredménye, értelme.” (224.)

Ezt a gondolatot is tovább lehet vezetni a társadalomváltató aktivitás irányába is. „Az ember a maga területén mindig azt nézze, hogy ő min tud változtatni, és mi a rendszer hibája. Hatalmi játszmák helyett valódi feladatokra kell figyelni.” (97.) Ennek jegyében beszél arról egy másik nyilatkozó, hogy ő korábban a világtól elvonultan szeretett volna élni, de most már tudja, hogy ha tenni akar, nem lehet elvonulni. (146.)

Az önfejlesztés az élet minden területén értelmet adhat az egyén tevékenységének. (Van, aki a világban való utazásait is elsősorban erre igyekszik használni: „A tudatos utazó előtt mindig van cél. A célnál fontosabb maga az út, az átalakulás, amikor szembe kerülsz másokkal, a természettel, meg kell állnod a helyed, mindezzel összhangba kell kerülni... Ha utazunk, nincs „visszaút”, mert az utazásról másik személyiség tér vissza”. [191.]) Az utazás, úton járás az egész önfejlesztési folyamat egyik fő metaforájává is válik. „Nem az számít, ahová eljutunk, hanem az út, ahogyan eljutunk oda.” (108.) „A végeredmény kevésbé érdekes, az út az igazán érdekes.” (75.); „az út az érdekes, nem a végeredmény” (4.); „Sosincs olyan, hogy megérkeztem.” (140.)

9. Kitartás célok mellett

Az állandó önfejlesztés célja csak akkor realizálódik, ha az egyénnek van elég kitartása hozzá. A *kitartás* szükségességére megint csak többen utalnak. Egyikük szenvedélyes érvei szerint: „az álmok, a vágyak a legfontosabbak az életben, ezeket kapja az ember Istentől, tehát ezeket nem szabad feladni. Mindig a módszerek a rosszak, a célról nem kell lemondani. A bűnbánat csak ezt jelenti; a rossz *módszerekről* való lemondást, nem a vágyak feladását.” (11.) „Soha ne adja fel az ember a célját, tudjon építkezni a kudarcból is, hiszen a kudarcok a továbbhaladás építőkövei.” (220.) „Ha az ember feladja magát (mint a hajléktalanok), az olyan, mint egyfajta lelki lepra.” (47.) „Ha az ember tisztessége és teszi a dolgát, annak előbb-utóbb van eredménye.” (91.)

A valóság ezeket a véleményeket gyakran igazolja, de olykor ellentmond nekik. Ám maga az az optimisztikus meggyőződés, hogy az erőfeszítések meg kell hozzák gyümölcsüket, hogy „az nem lehet, hogy annyi szív hiába onta vért”; az az erő, ami ebből a meggyőződésből származik, átsegítheti az embert az akadályokon. Interjúalanyainknak többnyire nem könnyű életútjukon feltétlenül szükségük van erre a meggyőződésre. A kitartásban más, hasonló gondolatok is megtámogatják őket. „Türelmesnek kell lenni, mert amit *nagyon akarsz*, el fog jönni. Nem véletlen, hogy nem akkor jön össze, amikor nagyon akarod, hanem amikor *már érett vagy rá*. Hogy vannak született adottságaid, ez lehet hátrány is, de abból derül ki az erőd, hogy ezeket *mennyire tudod előnyödre fordítani*.” (190.) (Ez az egyetlen gondolat rögtön négy fontos, a célok realizálásában segítő tényezőt is felsorol: türelem, akaraterő, érettség, a hátrányok előnnyé fordításának képessége.) A hátrányok előnnyé fordításának lehetősége mindig fennáll. Ennek tudatában képviselhető az az igazság, hogy maguk az *akadályok is lehetnek fejlesztő hatásúak* (például azért, mert): „aki elé akadályokat gördítenek, az megtanulja, hogy erős legyen”. (23.) Elszántságának ad hangot az az interjúalany is, akinek szavai szerint: a félelem betegség, s ő szembe akar nézni a félelmeivel. (173.)

10. Adás, segítség

Az egyénnek önmagával való egyensúlyba kerülése, önfejlesztése mellett már az eddigiekben is esett szó az egyén sorsán-boldogságán túlmutató célokról is. Ezek is igen nagy arányban szerepelnek az interjúkban. Közös lényegüket talán az egyik pszichológusnő szavai tartalmazzák: „az ember felelős nemcsak a saját sorsáért, hanem környezete alakulásáért is”. (88.) A preferált értékek között is láthattuk az adás, a segítség, az *altruisztikus értékek* fokozott jelentőségét. Ez a fontos értékcsoport az élettapasztalat-summázatokban is többször visszatér. „A gazdagok sokszor lelkileg vak emberek: nem tapasztalták meg az adás örömét.” (215.) „Ne legyen rest az ember segíteni.” (190.) Van, aki az őt boldoggá tevő körülmények (otthonra találás, inspiráló barátok) között nevezi meg a másoknak segítség örömét is. (161.) Más azt hangsúlyozza, hogy „minden ember körül mindig van lehetőség, mindig van valaki, akivel jót tehetsz. Igaz, hogy ez sokszor áldozatokkal jár, de ez döntés kérdése, és csak elkezdni nehéz.” (153.) „Mindenki meztelenül jön a világra és úgy is megy el, egyetlen dolgot viszünk a másvilágra, a jó cselekedetet. Az élet értelme: boldoggá tenni a másikat, szolgálni a másikat, örömet okozni a másoknak.” (170.) „A segítség nagyon fontos, mert amit adsz valakinek, azt kapod vissza.” (205.) „Ha nem tesz semmit az ember, csak kér, akkor azzal a lelkét már a »fekete oldalnak« adta oda.” (231.)

Egy vezető a másoknak adás, másokon segítség jelentőségét éppen (a szűk értelemben vett) vezetéssel szembeállítva érzékelteti (implicit üzenete az, hogy éppen a segítség az egyik legfontosabb *vezetői* feladat is): „Sokszor több nagyság kell ahhoz, hogy valaki mellé álljunk, segítsünk, mint a vezetéshez.” (200.)

A segítő, altruisztikus attitűdért sokan a múlt közösségeihez fordulnak példakért: „Közel kellene lenni az emberekhez, s megtanítani nekik, hogy az ember hogyan tudja megélni a saját életérzését. Régen volt közös tudás, a vallás adott igazságérzetet, biztonságot is. Ma is az emberek szükségletét kell kielégíteni a versenyben való kiemelkedés helyett.” (49.) „A faluközösség emberek lelki egészségét tartotta fenn, a valakihez-valakikhez való tartozás jegyében sokkal egészségesebb életet lehetett élni. Aki másokért él, az él.” (47.)

Többen az élet különböző konkrét területeivel kapcsolatban fogalmazzák meg az adás, a segítségnyújtás fontosságát. „Meg kell találni, amivel az ember hozzájárulhat ahhoz, hogy a világ jobb legyen. A gyereknevelés a koronája az életnek, örömeit hoz, színesebbé teszi a világot.” (221.) „Nagyon sok elhanyagolt gyerek van, kevés szeretetet, védelmet kapnak, mindent gyűlölnék. Nincs belső törekvésük, hogy valamire menjenek, mindennel konfrontálódnak. A társadalom szívesebben diszkriminál, minthogy részt vállaljon a kirekesztettek sorsából.” (55.) Továbbfűződik ez a gondolat a következő véleményben: „Amikor segílyt adunk, ne tegyük, hogy csak a gyerekeknek adunk, ha az anya is rászorulna. Az olyan áldozat, amit a családtagok úgy hoznak egymásért, hogy az egyik megterhelődik, hosszú távon nem segíti a család életét.” (44.) „A fogyasztósságot nem tragédiaként kell felfogni, hanem lehetőségként. Ez a feladat

adomány: gondoskodni egy ember életéről.” (82.) „Adni” – ez minden tanári, ismeretközlői tevékenység lényegéhez tartozik. Egyik interjúalanyunk azonban (éppen az „adás” eszményére helyezve a hangsúlyt) arra figyelmeztet, hogy a gyakorlatban ez még sincs mindig így, pedig a tanárnak mentesnek kell lennie mindenféle irigységtől; a tanár – hangsúlyozza ez az interjúalany – soha, semmilyen megfontolásból ne tartson vissza információt a diákjaitól (190.)

Az „adás” egyik lényeges formája a *példaadás*; eredményes szülők és tanárok sokszor emelik ki, hogy – mint erről fentebb más vonatkozásban már szintén esett szó – minden prédikációnál s minden más pedagógiai módszernél többet ér a példa, a saját (hiteles) magatartás ereje. Az egyik megkérdezett azt, hogy valaki példamutató, a legfontosabb emberi erénynek nevezi: „Ebben minden benne van. Példát mutatsz abban, hogy toleráns vagy, hogy becsületes vagy, hogy megteszel mindent az egészségedért, hogy nem haragszol senkire. Hogy tudsz nevetni és tudsz felejteni.” (205.)

11. Kölcsönösség, kommunikáció

Az altruizmus, a másik emberre való odafigyelés egy következő, sokak által előtérbe helyezett gondolattal, a *kölcsönösség* fontosságának gondolatával is érintkezik.

„A hierarchia helyett mindig kölcsönös viszonyra kell törekedni.” (231.) „A párkapcsolatnak egyenrangúnak kell lenni, de sokszor nem az: a felek nem egyenrangúak, vagy olyan háborúnak tekintik viszonyukat, amelyből az egyiknek győztesként kell kikerülni. Nem. Úgy kell kikerülni, hogy *mindkettő* győztes legyen. Erre nagyon kevés ember képes.” (205.) „Az együttműködés alapérték.” (180.) „Fontos, hogy az embernek ne az egója uralkodjon; sokszor éppen ezzel lehet megoldani a helyzeteket.” (78.)

Sokan tekintik az ilyen helyzetmegoldás kulcsának a *nyílt és rendszeres kommunikációt*; hisznek abban, hogy a *megbeszéléssel*, a nézőpontok megjelenítésével és összeegyeztetésével a konfliktusok nagy része feloldható. „Mindent meg kell beszélni. A jót is, de a rosszat is; azt is, ami nem esik jól. S ha az ember elmondja, ami nyomasztja, akkor sokszor utána már nem is jelent neki problémát. Ha pedig meghallgatsz valakit, az általában mindent elmond. Ha én nyitott vagyok, ő is az lesz.” (51.) Egy másik interjúalany is azt mondja, hogy „mindig adódnak konfliktusok, de én mindig is azt vallottam, hogy ha valami probléma felmerül, akkor le kell ülni és megbeszélni. A konfliktusokat azonnal kezelni. És a megbeszélés után általában már nem is éreztem olyan súlyosnak a konfliktust.” (31.) Egy harmadik megfogalmazásban: „Le kell ülni megbeszélni a dolgokat, és magunkért is kiállni, nem alárendelni magunkat. Őszintén elmondani azt is, ami jó, azt is, ami rossz. A szoros kapcsolatban mindent ki kell mondani.” (195.) Többen azt is hozzátesszük, hogy a konfliktusoktól sem kell félni: a kinyilvánított, megtárgyalt konfliktus nagyon sokszor még

gazdagítja is az embert. Mint az egyik, szexuális másságát nyilvánosan is vállaló interjúalany megfogalmazza: „A konfliktus segít feltárni dolgokat. Az emberek félnek az ismeretlentől, a homofóbia egyik oka is ez. Le kell ülni vitatkozni.” (164.) Egy másik interjúalany szerint még „a veszekedések is nagyon jók: lélekkristályosítások, elmecsiszolások.” (232.) A lényeg azonban nem a konfliktus, hanem (sok válaszoló azon meggyőződése), hogy *mindig* eljuthatunk a megoldásig.

Interjúalanyaink körében elterjedt az a gondolat, hogy az emberek *egymás tükrei*. Képiesen fogalmazza meg ezt az egyik kérdezett: „Én a te valóságod vagyok, te teremtettél engem igazából valamilyen céllal saját magad számára. Mindenki, akivel találkozunk, olyan, mintha mi lennénk darabokra törve. Nem ismerjük fel magunkat, de minden, a szülő, az ismerősök, a testvérek, a kollégák, mindenki belőlünk mutat valamit. Ha valamit könnyen elviselünk, akkor az átfér rajtunk, a »csövünkön«. Azt lehet mondani, hogy minden ember, minden létező egy cső, és ami nem zavarja, amit szeret – egy jó barát, egy baráti kapcsolat – átfér a csövön. Ami pedig fennakad: a konfliktusok, ha valamit nem értünk meg, vagy valami nem tetszik, az azért jön, hogy ez a cső táguljon.” (214.) Egy másik gondolatmenetben: „Köszönöm, hogy vagy. Ez a lényeg. Az ember először magával foglalkozik, aztán abból tanulhat más is. Akkor változnak mások, ha én változom. Akkor vonzom azokat, akik olyanok, mint én. Attól lesz valaki kedvesebb velem, mert én azzá lettem.” (96.) A kölcsönösség nagyon sok formában megfogalmazott alap gondolat: „Ha a világ neked fontos, te is fontos vagy neki.” (175.); „Amit az ember ad, azt kapja vissza.” (8.) (Élete nagy részét utazással töltő interjúalanyunk az utazásra vonatkoztatva állítja ugyanezt: „Az utazásban a karmafilozófia érvényesül: amit adsz, azt kapod vissza.” [191.]) Egy újabb megfogalmazás: „Ha más látja rajtam a szeretetet, vissza is kapom. Ha valaki visszaél velem, azzal nem törődöm. Nem veszem fel a kesztyűt, nem hagyom magam megbántani.” (26.) „Ha adok, akkor kapok is. Nem biztos, hogy ugyanattól, akinek adtam. De azt tapasztaltam, hogy visszajön. És nekem jó érzés, ha adhatok.” (58.) Interjúalanyaink *altruista beállítottságát visszaigazolja és nagymértékben erősíti is meggyőződésük*, hogy a „jótett helyébe jót várj!” igazsága – minden ellenkező, pesszimiztikus vélekedés dacára – valamiképpen érvényes.

A másik ember életünk legfontosabb tényezője – az alternatív életstratégiákat követők nagy többsége számára. Ennek ad hangot az a nyilatkozó, aki szerint: „Ami az életben fontos, az mind találkozás.” (182.) A pénzcentrikus, önérvényesítésre koncentráló korszellellemmel szemben ezért is tarthatjuk nagy részük közös vonásának a humanisztikus, a (másik) emberre, a közös emberi feladatokra orientált, a „találkozásokat” kiemelt értéként kezelő beállítódást.

12. Szabadság

Az alapvető emberi értékek nagy része megjelenik az interjúkban. Természetesen a modern kor társadalmi eszmény hármassága: a *szabadság-egyenlőség-testvériség* is.

A *szabadság* eszmény elsősorban az egyén szabadságtörekvésének formájában kap hangot. Mint erről korábban esett már szó, a *társadalmi szabadság* vonatkozásában – a jelenben – néhányan inkább azt érzik problémának, hogy a szabadságot sokan az életforma szabadosságának, a „bármit megtehetünk” parttalanságának értelmezik, s ezzel szemben emelik ki a „belső” *szabadság* jelentőségét. „Az embernek a művében, az agyában kell szabadnak lenni.” (229.) „Az a szabadság, hogy bármikor változtathatsz az életeden. A döntés szabadsága.” (194.) „Mikor az ember saját maga előtt szabad, az az igazi szabadság.” (166.)

Persze nem mindenki ugyanazt érti szabadságon. Van, aki a maga individuális szabadságára koncentrál, s ezt a mindenkitől való *függetlenedésnek* fogja fel (ennek negatív oldalával együtt). „A szabadság ára a magány. De aki ezt meg tudja fizetni, az boldog lehet.” (35.) Más éppen az individuális szabadságfelfogást (és az ezzel járó értékelbizonytalanodást) látja korlátozónak. „Nagyon nagy szabadság van, és ez nagy bizonytalanság is. A biztos pontok nem falak, hanem kapaszkodók. Ami ellen lázadni is lehet. A nyugati társadalom nagy betegsége, hogy nincsenek biztos pontok; olyan, mint egy nagy medence part nélkül, amelyben összevissza haladunk. A nagyobb szabadság nagyobb bizonytalanságot is hoz.” (174.) Talán hasonlóra gondol az is, aki azt emeli ki, hogy „a szabadság veszély forrása is”. (166.)

13. Egyenlőség

Az egyenlőség – vagy talán pontosabb, ha a *társadalmi igazságosság*, illetve az *egyenlő mércével mérés* eszményéről beszélünk – szintén sok megkérdezett számára fontos érték.

A kasztgőg ellen emel szót az az interjúalany, aki a paraszti munkát és tudást veszi védelmébe az őket lenézéssel fogadókkal szemben. „A paraszti munka: szolgálata a természetnek és örökös harc. Az emberek megunták ezt a harcot, és inkább unalmas rabszolgákká válnak, mert az könnyebb, és lenézik a parasztokat, pedig a parasztnál nagyobb tudós nincsen.” (35.) A rasszista előítéletek terjedése idején kiállás az is, amikor egy védőnő a cigányság kapcsán említi meg, hogy az ő alapelve az, hogy mindenkit fogadjon el olyannak, amilyen. Sok cigánycsalád van a körzetében; ez nem okoz neki problémát. Nem akarja őket, (egészen más) életvitelüket megváltoztatni. Elmondja nekik, hogy ő hogyan csinálná, de tudomásul veszi, ha másképpen döntenek. (51.)

A sajátunktól eltérő nézetek elfogadása, sajátunkéval egyenértékűnek tekintése az egyenlő mércével mérés alapkritériuma. És éppen ez jellemző több

interjúalanyunkra is. Egyikük azt fejt ki, hogy ha másnak más nézetei vannak, őt az nem zavarja, nem vitatkozik rajta. Neki az a dolga, hogy a saját világnézete mellett kitartson. Az a fontos, hogy ő a maga értékei szerint jól érezze magát. Nem biztos, hogy másnak is az a jó. (26.) Egy másik megkérdezett a „Milyen az ideális élet?” kérdésre azt válaszolja, hogy: „Mindenkinek más”. Kifejti, hogy neki vannak kemény elvei: neki alapvetően fontos a megbízhatóság, a szeretet, az odafigyelés, de nem kell szükségképpen mindenkinek így élnie, kell a sötét is a fény mellé. (212.) Ugyanennek a szemléletnek a jegyében hangoztatja egy harmadik válaszoló, hogy az embernek mindig nyitottnak kell maradni, hogy több oldalról is lássa a dolgokat és az embereket. (195.) Egy negyedik pedig a hajléktalanok kapcsán hangsúlyozza, hogy kötelességünk felfedezni az emberekben – mindenkiben – azt, amiért szeretni lehet őket. „Fontos meglátni a szépet a másikban” – teszi hozzá. (130.) Van, aki ennek a toleranciának a lépéseit fogalmazza meg: „Türelmesnek kell lenni, beleképzelni magunkat a másik helyébe, s akkor eljutunk a szeretethez”. (181.)

14. Az Ember tisztelete, emberszeretet

A szereteteszmény, a másik emberben az *Ember tisztelete* még általánosabb vonás interjúalanyaink körében.

A kiindulópont lehet vallási jellegű: „Az ember Isten képmása, ezért tiszteletet érdemel” (88.); „Az emberekben Isten látszik.” (127.) De a szeretet (és az Ember tisztelete, megbecsülése a másik emberben) természetesen nem csak a vallásos ember sajátja. A szeretet parancsainak éppen az a lényege, hogy minden embert összekötnek, és ezért mindenkit irányíthatnak is; az ember tisztelete azt jelenti, hogy mindenkiben, mindenki másban tisztelni kell(ene) az embert. Ez az emberszeretet, az ember tisztelete a másikban, mellesleg mindig meg is emeli azt, akivel szemben gyakorolják. Mint más vonatkozásban már idéztük: „Mindenkiben meg kell keresni a pozitív képességeit. Hogy érezze, valaki más becsüli az ő emberi méltóságát, s ennek következtében ő is becsülje.” (88.) Ez már a kisgyerekekkel szemben is érvényesítendő; a gyereket ugyanúgy megilleti a teljes, odaadó figyelem, mert – ahogy egy pedagógus megfogalmazza – „a gyerekek nem az *életre készül*, hanem *él*”. (180.) A másik ember tisztelete – hirdetik interjúalanyaink – azt is jelenti, hogy semmiben sem igyekszünk fölébe kerekedni a másiknak. (Például: „Soha nem szabad más mondandójára azt mondani, hogy hülyeség – érvelni kell megtanulni”. [70.]) „Egyszerűen fogadd el az embereket.” (214.)

A másik ember tiszteletét, a szeretetet szembesítik sokan az anyagiasság, az önzés világával: „Ma inkább a Mammon uralma van, mint a krisztusi szemlélet.” (45.) „A világ csodálatos. A legnagyobb probléma maga az ember. Az ember önzése. Hogy nem elégszik meg kevéssel, hanem mindig több kell neki. Az emberi önzés az állatvilág legnagyobb átka. Az ember felesleges dolgokkal teszi tönk-

re a környezetét. Az embereknek először önmagukat kellene megoldani. Önmagukat kéne kielégítsék, de az emberek nem önmagukban keresik az egyensúlyt, a szépet, az arányost, a boldogságot. Sokszor akkor boldogok, ha mind többet birtokolnak. Amire támaszkodni lehet, az talán a szeretet. Ha önzetlen. Ami inkább ad, s nem elvár, csak kap. Úgy kéne kiűzni az ember lelkéből az önzést, a kufárságot, ahogy Jézus a kufárokat a templomból.” (9.) „A boldogság és gazdagság nem ellentéte egymásnak, de a gazdagság gyakran együtt jár a hatalommal, s ennek következtében birtokosa nem figyel oda másokra. Pedig az ember csak akkor maradhat boldog, ha képes másokra odafigyelni.” (47.) „Az emberek egymást letiporva gondolkodnak, az önzés uralkodik [...] de az elidegenedettséggel mögött ott a vágy, hogy megtaláljuk az utat egymáshoz.” (44.) Az utolsó említett véleményen keresztül lehet a többiek gondolatait is helyi értékükön értelmezni. Interjúalanyaink szembesülnek azzal, hogy az emberek jelentős részét nem a szeretet, hanem (például) az anyagiasság és az önérdek érvényesítése vezérli. Világosan látják, hogy mivel az ember cselekedetei magukban hordják jutalmukat és büntetésüket, a boldogság emberellenes életstratégiákkal nemigen érhető el; de ha csak emiatt (vagyis saját – kétségkívül ez esetben valóban jól felfogott – érdeküket követve) állnának önzés és szeretet ütközésében a szeretet oldalára, ez önellentmondás volna. Ám a szeretet mellett kitartani éppen attól tud igazán az ember, hogy alapvetően hisz az Emberben; feltételezi, hogy még a rossz utat választók is „a lelkük mélyén” ugyanazokra a meleg kapcsolatokra, ugyanarra a szeretetre vágyakoznak. Ennek a meggyőződésnek az ereje tesz sokakat interjúalanyaink közül „aktív (és másokat is aktivitásra ösztönző) altruistává”. „A fontos dolgok rólunk kell, szóljanak, de az emberi kapcsolatok olyanok, mint a virágok, ápolni kell őket.” (25.) „A földi lét a szeretet iskolája, az a feladat, hogy ebben jussunk előre.” (188.) „A szeretet a legfontosabb, és az, hogy tanulni vagyunk itt.” (136.) „Elfelejtünk mosolyogni, szeretni” (235.), pedig „Leginkább a szeretetre lehet támaszkodni. Hinni a szeretet erejében.” (91.) Egyik pedagógus interjúalanyunk azért tette érettségi tétellé Fromm művét, mert a szeretet struktúrájának, az ideális szülői magatartás struktúrájának a tanítását nagyon fontosnak tartja. (55.)

Akik maguk is szülők a megkérdezettek közül, általában nagyon intenzíven élnek meg szülő voltukat, és a mély szeretet fontosságát a családi lét legfőbb alapelveként tekintik: ezt talán magától értetődőnek is tekinthetnénk, ha a családok atomizálódása, az érzelmek zűrzavara, a kapcsolatok szeretetlelenné hidegülvé válása nem lenne oly tömeges tapasztalat. Az egyik interjúalany – többekkel osztozva bensőséges kapcsolataik oly mély átélésében, amitől azok már eleve elrendeltnek tűnnek – elmondja, hogy ő abban is hisz, hogy a gyerekek választják a szüleiket. És az a szeretet, ami egy szülőt és gyereket összeköt, nem is tűnhet el. (91.) Az ilyen bensőséges családokban felnőtt gyermekek egyrészt egy életre felvértezettnek érzik magukat, másrészt gyakran azt is hangsúlyozzák, hogy a jó szeretet sosem *rátelpekedés* a szeretet tárgyára. Mint egyikük fogalmaz: „A család olyan szimbiózis, amelyben mindenkinek megvan a maga dolga, mindenki értékelendő, támogató, egymást felemelő, de megadják egymásnak a magány lehetőségét is.” (71.)

15. Szerelem

A szeretet egyik megjelenésformája a *szerelem* is. A szerelemben természetesen jelen van többletként az erotikus mozzanat is, de ami a lényegéhez tartozik (és ami a szeretet fölé emeli), az két ember (maximális) egymáshoz rendeltségének átélése. Az interjúk jellegéből adódóan nem sokan beszéltek szerelemfelfogásukról. Ám annál jelentősebb, ha valaki mégis szóba hozza, mégis fontosnak tartja, hogy definiálja, hogy kifejezze a szerelemmel kapcsolatos gondolatait. „A szerelem az életbe vetett páros hit” – vallja egyik interjúalanyunk. (30.) Egy másik ehhez fűződő tapasztalatait próbálja átadni: „Hogy a szerelemből mélység szülessen, ahhoz sok munka kell, mint a föld megműveléséhez.” (47.) Egy harmadik a platóni „egymásra találó két félgömb” metafora egy változatát adja elő: „Fontos, hogy egy olyan lélek legyen melletted, aki hasonlít hozzád, akivel öröm összekeveredned. Ez az élet értelme.” (194.)

16. A világ működésének törvényei, egyensúly a világgal

Természetesen nem csak a szűkebb értelemben vett alapértékekről és alapérzelmekről fogalmaznak meg tömör véleményeket és átadandó igazságokat interjúalanyaink. Tapasztalataik összegzései gyakran a szó szoros értelmében vett „világképekről” tanúskodnak.

„A »spirituális szívet« képzeletben nagyra kell tágítani, hogy az egész univerzum benne legyen. A fő kérdés, hogy miért élünk, miért teremtette a teremtő a világegyetemet, hogy a létezés kaland, tapasztalatszerzés.” (137.) „A világ a tanítómesterünk, és azért vagyunk itt, hogy tanuljunk. Az univerzumnak nincsenek kedvencei.” (214.) A világ azért lehet a „tanítómesterünk”, mert rajta keresztül önmagunkat, önmagunkon keresztül a világ működését érthetjük meg; akkor cselekszünk etikusan, ha a világ törvényeinek megfelelően cselekszünk, s akkor cselekszünk a világ törvényei szerint, ha etikusan cselekszünk. „Az utazás a természetben mindig nagyon izgalmas volt; nem az a kérdés, hogy az ember mit lát, mit nézett meg, ha nem látta a lényegét, amit egy fűcsomóban is meg kell látni.” (9.) „A világ és az ember felépítése összefüggésben van egymással; ennek megismerése segíti az ember életét; az egészséges életmód része a tisztább tudatnak, a tisztább gondolkodásmód tisztább szándékot segít.” (188.) („A rend és tisztaság fontos: rendben és tisztaságban lehet dolgozni.” De – teszi hozzá e gondolat megfogalmazója – a rendszertelenség is fontos, mert ha valaki mindig ugyanakkor mindig ugyanazt teszi, az nem rend – csak annak látszik –, hanem kényszer. [232.]

Az összegzett tapasztalatok általában egyensúlyban lévő, de nem idillikus világról és a negatívumokkal is szembenéző, a küzdelmet vállaló alapállásról szólnak. „A mezőgazdaság folyamatos harc a természettel, mert a természet mást szeretne, mint én. A mezőgazdaság folyamatos pusztítás. De ha nem pusztítok,

én pusztulok el. Érdekes, hogy a civilizáció hogy próbálja tagadni a pusztítás szükségességét!” (35.) „Az emberi természet miatt (kapzsiság stb.) az utópisztikusan jó világ nem jön el. A történelem háborúk története. Eszelős világban élünk, ami talán a technológiai fejlődés miatt még szörnyűbbnek látszik. Az egyik legnagyobb probléma, hogy az ember egyre jobban pusztítja a környezetét. De ha kivonjuk az emberből ezeket, akkor az eredmény talán a természetének ellentmondó lenne. Ezek a tulajdonságok már az állatvilágból jönnek, az ideális világ, amelyben mindenki szeret mindenkit, éppoly elképzelhetetlen, mint a halhatatlanság.” (64.)

Miközben sokan vallják, hogy az *egyszerűség*, az egyszerű tiszta beszéd érdekesebb az elidegenedett társadalmi viszonyok, kiüresedett konvenciók által agyonbonyolított viselkedés-, gondolkodás- és kifejezőmódoknál, van, aki az igazság másik oldalát hangsúlyozza: a világot a maga *bonyolultságában*, s nem leegyszerűsített, rövidre zárt sémákon keresztül kell megérteni. „Bonyolult kérdésre sose válaszolj egyszerűen.” (165.) „Az egyszerűség nem cél, hanem eredmény, az tud egyszerű lenni, aki nagyon érti a dolgot.” (55.)

17. Nyitottság

A világ megértéséhez – ez is sok interjúalanyunknál kap hangsúlyt – először is *nyitottnak, előítélet-mentesnek, minden új befogadására képesnek* kell lenni. Enélkül a konzervativizmus értékőrzése sem életképes. „Fontos, hogy az ember mennyire nyitott az élet apróságaira.” (126.) „Mindenkiben van nyitottság a változásra, és tud is változtatni.” (188.) „Az élethez állandóság is kell, de mindig valami új is.” (144.) „A mai társadalom nem tudja lekötni a fiataljait; hiányzik az életükből a kaland.” (100.)

18. Tudás

A tudás, a világ- és önismeret fontossága nemcsak úgy jelenik meg az interjúkban, mint az emberi lét *eredménye*, hanem mint a társadalom és az egyén számára célt adó *program* is. Az egyes interjúk erre vonatkozó gondolatai szinte egymás szavait görgetik tovább. „Azok az országok, amelyek jönnek kifelé (például a svédek), amikor kiderült a gazdasági zűr, rögtön az oktatáson változtattak. Nálunk mindig az van, hogy »nem én vagyok a hibás!«. Szeretjük megúszni a dolgokat.” (212.) „Minden szakmában (legyen ács, igazgató, autóvezető) van, aki jó, és van, aki nem. Az emberek azt hiszik, ismerik magukat, s közben ugyanazokba a rossz viszonyokba esnek mindig bele.” (96.) „Az ideális élet arról szól, hogy saját képességeimet felismerem, s azokat tudom kibontakoztatni. Ma az emberek nem ismerik fel, hogy mire van hivatásuk és mire van készségük.” (174.) „A megnövekedett munkaidő nem a világ valódi

jólétét szolgálja. Szellemi értelemben kell autonómnak lenni, és bölcsességben növekedni.” (108.) „Az embereknek időt kellene adni, jusson pihenésre a gyerekek is, szülőnek is; legyen ideje tanulni, de azt tanulja, amit érdemes, ami fontos: hogy hogyan kell élni... Ehelyett az iskolák vagy értelmetlen tudományokra szocializálnak, vagy gátlástalan haszonelvűségre.” (37.) „A tudást össze kell kapcsolni a valóságos élettel, ne életidegen tudás legyen.” (94.) „Amikor az ember úgy érzi, hogy már nem kell tanulnia, ez bármely területen rossz. Annál többet nem érhet el egy tanár, mint hogy nála többet tudó gyerekeket képez.” (147.) „Minden tanítás úgy épül, hogy elemi ismereteket tanítanak, a tanítványnak kell összerakni, s rajta áll, milyen magasra kapaszkodik ezen ismeretek birtokában.” (55.) „Mindig újat tanulni nehézséget is jelent, de ezeket a nehézségeket kihívásoknak, problémamegoldásoknak is kell tekinteni, problémamegoldóvá válni, nem a probléma részévé lenni. Mindig meg kell találni az értelmes célokat.” (53.) „A fő cél gondolkodóbb emberek nevelése. Amit az iskola ideális esetben adhat: értelmes emberekkel beszélgetni értelmes dolgokról.” (95.)

A tudás építése szempontjából is többen hangsúlyozzák *a test és lélek egységének fontosságát*. Van, aki ebben az összefüggésben emeli ki a test, lélek és szellem egységének jelentőségét (231.), például abban a formában, hogy „az egészségesebb életmód mindenképpen tisztább tudathoz járul hozzá; önmagában ez persze nem elég” (188.), vagy indirekt módon, ezen egység hiányát téve szóvá: „a mai ember lelkének nincs lakása, rohanunk a lelkünk után”. (207.) De szóba kerül az is, hogy a fizikai és szellemi munka egyaránt nélkülözhetetlen, éppen a világ pontosabb megismerésének érdekében. „Az emberi teljességhez hozzátartozik, hogy a szellemi és fizikai munka együtt legyen, mert a társadalmi valóságot csak így képes az ember érzékelni és megragadni.” (5.)

A tudás lényege, hogy az *emberiség* tudása, az egyes ember tapasztalatai mindig azt építik; ennek a közös tudásnak az építése a tudások megszerzésének értelme. „Az összeadó tudás viszi előbbre az emberiséget.” (53.)

19. Természet

A világ megismerésében is sokan kiemelt (a természet veszélyeztettségének korszakában szükségképpen felerősített) szerepet tulajdonítanak a természetnek. „Újra kell fogalmazni a természethez való viszonyt is, mert ez is változik a világ változásával. A generációk mindig újrafogalmazzák az ember természethez való viszonyát.” (121.) „Tisztelni kell a természetet, mert ez ad ételt, otthont; a Föld az otthonunk. Hinni kell a természeti erőkből, akkor nem pusztítjuk. A Földet az Istentől kaptuk. Amiben élünk, az benne van egy mélyebb valóságban.” (175.) „Az oktatásban neohumanista oktatás kellene az óvodától az egyetemig. A humanista hozzáállás alapvető: a másik ember ugyanolyan értékes, mint én magam. Ennek a humanizmusnak a kiterjesztése szükséges

az állatokra és növényekre is; ez a mély ökológiai szemlélet, a létező világ mély szeretete.” (218.) A természettel való harmónia hirdetői véleményüket egyszerre próbálják a racionalításra ható történelmi és a lelkiismeretre ható etikai érvekkel alátámasztani. „Az egész emberi civilizáció a kertekből jön. A reneszánszban például a kertekben zajlottak a nagy beszélgetések.” (224.) „Minden fontos, ami él, mert azért felelősek vagyunk.” (76.) „Nagyon fontos az ökotudatos gondolkodás, az élet valóságos értékeire fordított figyelem. A múltban történt dolgokért ma felelünk, hogy milyen lesz a jövő, azt ma alapozzuk meg.” (116.) „Nagy a felelősségünk a környezetünkért. Fontos, hogy az ember ne uralkodjon a Föld felett önös célokkal.” (156.)

(Noha a legtöbb interjúalany számára a természettel való harmónia, a környezet védelme a *természetes anyagok* preferálását is jelenti, van olyan vélemény is, amely – ugyancsak a környezet védelme érdekében – abból indul ki, hogy a civilizáció már annyi mesterséges anyaggal szennyezi az emberi környezetet, hogy az ebből következő ártalmak csökkentése csak *újrahasznosítással* [tehát a mesterséges anyagokból készült tárgyak újrahasználatával is] lehetséges. [23.] Ily módon a természettel való harmónia eszménye ebben a recycling szemléletben is megjelenhet.)

20. Alkotás, (alkotott) tárgyi környezet

A környezet nemcsak a természeti környezetet, hanem az ember alkotott *tárgyi környezetét* is jelenti. Ezzel kapcsolatban is többféle felvetés fogalmazódik meg; van, aki éppen ezt a mesterségesen megalkotott-megalkotandó környezetet is a természeti környezethez hasonlóan, abba szervesen illeszkedően, ahhoz viszonyítva fogja fel. „Az ember nem rutinból dolgozik, hanem szakmai lelkesedésből. Egy olyan világban, amelyben a környezet a pusztulás felé halad, létrehozni valami építő értéket, egyedi választ egy egyedi problémára.” (69.) Ezt a tevékenységet az ember *teremtő* képességeként magasztalják, hozzátéve, hogy „minden ember tud teremteni”. (231.) Sokszor szóba került már, hogy interjúalanyaink között viszonylag sok a tárgyalkotó művész, számukra tehát ez a tevékenység életprogram is. Azt is megfogalmazzák, hogy az alkotás ugyanakkor a *megismerő* folyamat része is. Egyikük, mikor élete céljairól beszél, többek között ezt a hitvallást teszi: „mindenért megdolgozni örömmel, lendülettel; *megismerni az elemek belső lényegét*”. (30.) Az alkotásban az anyagi világ ilyenén „belső lényegének” feltárása dolgozódik egybe az alkotó korábban hangsúlyozott belső egyensúlyával és belső késztetéseivel; az anyagi világ törvényeiben az emberi szellem – Hegel kifejezésével – „mintegy magára ismer”. Egy keramikusművész krédójában ez így hangzik: „a szakma az élet része. Ez ne legyen szakbarbárság, hanem minden: a forma, az anyag szellemiséggel legyen telítve”. Majd hozzáteszi, hogy ez nem különbözik például attól, amikor a nagyapja mesélt nekik. „Egy mese sem csak történet, mert lehet,

hogy izgalmas, de tele van tanulással.” (9.) Az anyagi világ és a szubjektum egybefonódása során persze a kétféle rendszer közti feszültség is megjelenik és tudatosul; a feszültség (az anyagi és szellemi tényezők közti feszültség) – ami a világ létviszonyainak egyik mozgatóereje – az alkotásban az adott terület megmunkált anyagának és a megmunkálást átható szellemi tartalmaknak a feszültségébe transzformálódik (s így lesz minden műalkotásnak is lényegi komponense). Ahogy egy építész mondja saját szakterületéről: „Az építészet mindig gondolati konstrukciókat is jelent, a szellemi konstrukció és a fizikai konstrukció közti feszültséget jelenti”. (121.)

A tárgyi környezettel szembeni másik lényeges elvárás (a szellemmel telítettség mellett) a *harmónia*: a mesterséges környezet létrehozásának akkor van értelme, ha ugyanolyan rendszerszerű szerves egészként tud működni, mint amilyen szerves rendszert maga a természet alkot. „Akkor jó, amit csinál az ember, ha koherens. Ha egymás mellé teszünk különböző tárgyakat, azoknak szeretniük kell egymást. Az életritmus, az anyagi lehetőségek, az akaratok – ezek beletáplálódnak a tárgyakba, s ezekből lesz valami korszellemszerűség.” (189.) A tárgyi környezettel való harmónia szükségességét különböző hangsúlyokkal többen is előtérbe állítják. „A környezetünkben lévő dolgokat érezzük a saját testünkhöz tartozónak!” (130.) „Olyan környezetet kell létrehozni, amelyben kicsit el lehet bújni, amelyben kicsit magába húzódhat az ember. Egy hely, ami megvéd, ahol szeretsz otthon lenni.” (161.) Lényeges az is, hogy ez az interjúalany e tárgyi környezet definiálása közben elválaszthatatlannak tekinti azt az ember *emberi* környezetétől, és az otthonos környezet e definíciójának részeként szerepel az is, hogy: „inspiráló emberek között lenni”. Ez azért is lényeges, mert a tárgyalkotás – ha valamely okból „túlfut” a társadalomban – magában hordhatja az eltárgyasulás veszélyét is. Ezért többek véleményét szóltatják meg azok az interjúalanyok is, akik szerint: „Fontos, hogy az ember ne ragaszkodjék a tárgyakhoz, ne legyenek felesleges tárgyak. Karácsonykor is nem tárgyakat, hanem szellemi ajándékokat kell adni.” (148.) És: „A tárgyaknak identitásképző szerepük van. De ha a tárgyakon keresztül próbálunk identitást nyerni, az baj, a személyeshez kell megtalálni a tárgyakat.” (182.)

21. Művészet

A tárgyalkotás a művészi tevékenység egyik fajtája, de gyakran mindenfajta művészet – a demiurgoszi teremtés – modellje is. A *művészet lényege, értelme* szükségképpen sokakat foglalkoztat kérdezettjeink közül. Vannak, akik azt az oldalát hangsúlyozzák, hogy az emberi lélek mélyéről (az egyéni és a kollektív „tudatalattiból”) hoz felszínre fontos tartalmakat: „A művészetet nem lehet tanulni, mert a művészet önmagunk eltemetett énjébe való visszakutatás.” (35.) Mások a művészetnek (és általában az emberi kreativitásnak)

a világmegismerő, az emberi gondolkodást a lényeges összefüggések felé terelő szerepét emelik ki:

„A létezésnek egyetlen árama van, és állandóan kérdez, szeretne végigvinni egy párbeszédet az univerzummal. Erre a mai lét nem ad lehetőséget. A megélhetésért való küzdelem annyira dominál, hogy a művészetnek ettől el kellene téríteni. Minden ember lényege a kreativitás, és szerencsétlenség, hogy felülről lefelé irányított társadalomban élünk” (amelyben ez a kreativitás nem tud kellőképpen érvényesülni). (68.) „A művészet feladata mindig a lét gyökereihez való visszatérés segítése. Egy nagy író minden mondata olyan, hogy újraszüli azt a csodát, amikor először felfogtál egy mondatot. A művészetet nem fogyasztod, hanem ráismersz, abban te is benne vagy. A valóság látszatát (simulacrum) könnyebb létrehozni, mint a valóságot (ezért vagyunk rossz pozícióban az üzlettel szemben). A művészet azokat a pluszenergiákat hozza ki, amikor azonosulni tudsz magaddal. Az avantgárd, kortárs művészetre azt mondják, hogy nem érhető, túl magas... Minden ember „magas”. „Pont az a jó a kortárs művészetben, hogy az embereket emancipáltaknak tekinti. A sláger megerősíti az emberek korlátait.” (68.) A művészet emancipáló, megemelő hatása is fontos mozzanat a művészet értelmét adó összetevők között. Elválaszthatatlan ettől az a funkciója is, hogy az embereket összeköti és közös emberi tudást közvetít (ami nemcsak a művészet sajátja, hanem az értelmiség egészére kitérően, általában vett értelmiségi hivatásként értelmezhető): „Az értelmiségi az, aki transzindividuális tudást tud adni.” (120.)

A művészetrel kapcsolatban minden más hivatásnál nagyobb súllyal kerül szóba ugyanakkor a „belülről irányítottság” korábban többször is tárgyalt fontossága. „Nem jó külső hatásra csinálni, amit az ember csinál; az alkotáshoz szabadság kell, nem sémák erőltetése.” (161.) „Őszintén, indulatokból, érzelmekből kell alkotni.” (209.) „Az ember ne állítson olyat, a tervezésben sem, ami nem belülről, a lélekből, a dolog szeretetéből jön. Az ember ne fényesítse magát. Ne legyen kevés. Lehet, hogy nem olyan tehetséges, de amit tud, hozza ki magából.” (232.) (Ez a „ne legyen kevés” utal arra is, hogy az ember sose adja alább, sose elégedjen meg gyengébb minőségű megoldásokkal, de egyúttal a kishitűség ellen is szól.) A művésznek kötelessége, hogy alkotása igaz legyen, és ez csak úgy érhető el, ha „belülről” fakad; ugyanakkor az alkotás a művésznak magának is ad: az önazonosság érzését és a lelki egyensúlyt is az alkotási folyamat hozza létre és/vagy mélyíti el az alkotóban. „A zene önkifejezés és lelki béke keresése.” (215.)

A művészet – minthogy egyik legfőbb eszköze a mindig többjelentésű szimbólum –, eleve több jelentéssíkon próbál hatni befogadóira. Műve többszólamúságával az alkotó is tisztában van, s rendszerint törekszik is arra, hogy a mű minél többféle befogadót érthessen el. Van, aki a művészetnek ezt a – kommunikációs – funkcióját tartja a legfontosabbnak, összekapcsolva a „másoknak adás” fentebb kifejtett eszményével. „A jó művészet sok réteget ér el, mindenki a maga szintjén tudja megérteni. Szeretnie kell őket, hogy ők is megszeressék, és eljusson hozzájuk.” (145.) „A zene eszköz és nem cél; lehet vele gyógyítani.

A zenének ereje van, mint a mantráknak.” (137.) „Az építészet felelősség más emberek életéért.” (121.)

A másoknak adás eszménye és a felelősségtudat egyes megszólaltatott művészeknél deklarált *társadalmi* elköteleződést jelent. „A ma uralkodó szociáldarwinizmusra az emberiség legszerencsétlenebb része úgy tekint, mint demokráciára, mint a jövőjére, s nem veszi észre, hogy ez milyen csapda. Ezért kellene az az emancipáció, amit a művészet képviselhet.” (68.) „A valóságot kell megváltoztatni, ahol az emberek az életüket élik, ezért fontos a street art, nem a galériákban kell jelen lenni. A street art: fogyasztáskritika, pénzkritika. Ha valaki pénzért csinál valamit, nem tud már igazán jót csinálni, ha rossz a cél, az nem tud működni.” (168.)

A művészet (hatás)lehetőségeit illetően sok a szkepszis. Ebben kifejeződik sok alkotónak a közönségben való csalódása is, de legfőképpen a félperiférikus társadalom azon „kettős hátrányos helyzetére” reagálnak, hogy benne egyfelől uralkodik az említett „szociáldarwinizmus”, másfelől nem rendelkezik olyan jóléti potenciállal, amelynek birtokában a művészet legalább a rossz tendenciákkal szembeni figyelmeztető erőként kellő súllyal jelenhetne meg (annyira meg nem szegény ez a társadalom, hogy a művészet kompenzatorikus funkcióban, a gazdaság *helyett* virágozna). „Működő gazdaságban vagy nagyon nem működőben virágozik a kultúra. Nyugaton van pénz, támogatás, ott ki kell derülni a minőségnek. Ahol nagy a szegénység, ott lelkesedésből meg kényszerből lesz művészet. Itt meg pont közte vagyunk a kettőnek.” (212.)

22. Szokások, hagyományok

Korábban találkozhattunk már az egyensúlyteremtő, elfogadó szemlélet jelenorientáltságának megnyilvánulásaival, az emelkedésre, fejlődésre koncentráló mentalitás lényegében jövőorientált gondolataival, de legalább ennyire hangsúlyos az *értékkörzésre* koncentráló, a *múlt tapasztalatait* hangsúlyozó gondolkodás képviselete is.

Egyik interjúalanyunk kifejti, hogy ő a „mostban” és a múltban hisz, a múltat viszi az ember magával, a múltból öröklődik egy csomó dolog. (233.) Egy másik nyilatkozó ebből a múltból az átörökített *rítusok* jelentőségét emeli ki, s nagyon fontosnak tartja, hogy mindenképpen legyenek – akár ilyen továbbvitt, akár újonnan keletkező – rítusok. „Ezek jelentősége nagyon nagy, segítenek tájékozódni. Az összetartozás biztonságát, a személyessé válást ezek tudnák megadni.” (44.) Hasonlót állít az a válaszoló, aki abba a már idézett mondatba sűríti tapasztalatait, hogy: „A civilizáció rossz úton halad, amikor nem tartja fontosnak egy kultúra a saját szimbólumrendszerét.” (207.) Ugyan ebbe a gondolatkörbe illeszkedik a *mitológia* fontosságának (a művészetről mondottakkal is rokon) hangsúlyozása, arra hivatkozva, hogy: „benne az emberiség pszichéje van elrejtve”. (27.)

A *hagyományok* jelentősége (és az ezzel összefonódó) értékörzés többeknél (és többféleképpen) előbukkanó alap gondolat. „Jövő nélkül nincs élet, tradíció nélkül nincs jövő.” (141.) „Ma nagyon negatív jelenség, hogy a gyerekek előtt nincs követhető érték, ha van, zagyva, gyűlöletre tanítják őket, hazugságra nevelik őket, tiltással vagy oktan korlátozással vagy túl szabadra engedéssel. (Nem látnak semmi szabályt, semmi rendet.) Fiatalon elkezdnek inni, drogozni, túl fiatalon felelőtlen szexkapcsolatokba bocsátkoznak. Folyik a tömeges népbudítás, miközben nincs igazi kultúra; van talán egy kisebbségi kultúra (egy amolyan álalternatív kultúra), ami pedig azért értéktelen, mert nincs köze a hétköznapi élethez, nem segít a feszültségeket kezelni. Amire lehetne támaszkodni, az a hagyomány. (Például a család mint intézmény. Mert ma a legtöbb gyerek előtt nincs férfigmodell, a lányok előtt apaszerep, amin keresztül megtanulhatna nőnek lenni. Ma nincs férfigszerep. Az alsófokú pedagógusok is nők. A gyerekek nem tanulják meg, hogyan kell szeretni, kifejezni érzelmeiket, a lányok keverik a szexualitást az intimitással.” [37.]) A hagyományok tisztelete nem azonos a múltba ragadással, s ezt többen azok közül, akik a hagyományok fontossága mellett érvelnek, deklarálják is. „A konzervativizmus nem azonos a változások tagadásával.” (109.) „A hagyományok lényegéhez hozzátartozik eleveenségük. A hagyományt az életforma tartja fent. Ez adódik tovább nemzedékről nemzedékre. A hagyomány mindig megújulást is jelent.” (121.) A „hagyomány” megtestesíti a korábbi korokban kialakult felhalmozott tudást, kultúrát, pozitív értékeket, de fennmaradni valóban csak akkor tud, ha – mint az utolsó idézetben elhangzik – állandóan megújul, beépíti a mindenkori jelen tapasztalatait, újdonságait is, s ha rendszerszerűen, egymást erősítő értékek és tudások rendszereként, s ezáltal egységes *életformaként* is tud működni.

Erre utal az az interjúalany is, aki szerint: „A *tradíciókra épülő mai* megoldások szükségesek, nem szentimentális, romantikus felhangokkal, múltba révedéssel. Értékrend kell mögé, akkor működik.” Hozzáteszi, hogy ő nem antiglobalista, de azt fontosnak tartja, hogy próbáljunk meg otthon lenni, ahol élünk. (182.) A *lokális beágyazottság* jelentősége szintén népszerű gondolat a megkérdezettek körében. „A civil társadalom alapvetően a lokálpatriotizmusból tudna táplálkozni.” (109.) Itt hangot kap az a régi igazság is, hogy az általános emberiről is mindig a különösögen keresztül lehet a legtöbbet megtudni. „A hagyomány annál inkább hordoz általános tanulságot, minél inkább helyi. A »hely« ebben az összefüggésben egy adott táj, város, falu kulturális szubsztanciáját jelenti.” (121.)

A hagyományos értékrendben (és a hagyományra orientált szemléletben is) elemi érték a *tisztelet* (hiszen a hagyományok átvétele is csak úgy lehetséges, ha tiszteljük őket, és azokat az embereket, akik át tudják adni nekünk). Több nyilatkozó komoly problémának tartja, hogy a mai társadalomban nagyon leértékelődött a tisztelet értéke, mivel (tévesen) azonosítják azt az önlárendeléssel, az egyén szabadságának korlátozásával. Követendő példaként hivatkoznak ebben a tekintetben a „keleti” mentalitásra: „A keleti szemléletben egyenes derékkal meghajolni, az a tisztelet: megadni ezt a tiszteletet megalázkodás nélkül.” (196.)

23. Közösség

Az egyén önálrendelés nélküli odarendelődésének gondolata átvezet az *egyén és közösség* viszonyának mérlegeléséhez.

„Az ember saját boldogsága elválaszthatatlan a közösség ügyétől.” (171.) „A kollektív energiák, amelyek egy közösséget áthatnak, vagy amelyek szétrombolnak egy közösséget: ezek hatnak ránk.” (68.) „Nálunk az ismeretek el-sajátítása a legfőbb cél. Ez nem jó. Sokkal fontosabb lenne a személyes kapcsolatokra, az együttműködés képességére, a közösségre koncentrálni; a közösség a személyiségfejlődés szempontjából is döntő. Ez tudná némileg ellensúlyozni az elidegenedést is.” (44.) Egy művészetpedagógus önmaga hivatását, életcélját határozza meg az alábbi módon: „A világ tele van megszólaltatható titokkal (...) az embereket összekapcsolni, s így szellemi közösségeket létrehozni, értelmet adni a létezésnek.” (27.)

A közösség ideáltípusát egyesek számára a *család* jelenti: „Aki nem tud a családi élet szintjén harmóniát teremteni, az nem tud harmonikusan együttműködni másokkal magasabb közösség szintjén sem.” (108.) „Ma az emberek el vannak szigetelődve egymástól. Leélik az életüket, nem megélik. Pusztítják a természetet. Az lenne a cél, hogy az emberek merjenek önmaguk lenni, bízni egymásban, ne hordozzanak álarcokat. A családra lehet támaszkodni.” (158.)

Még többen próbálnak építeni a *hagyományos, többgenerációs faluközösség* mintájára. „Régen kis közösségekben élt a magyar társadalom, egészségesen, nem terhelve környezetünket. Ott még az érkező gyermek találkozott a távozó öreggel.” (213.) „Vidéken mindenki mindenkit ismer, érdekli a másik ember, felelős érte.” (127.) „A falusi kultúrában jól működött a többszörös cserekereskedelem, ezt is vissza kellene hozni.” (235.) „Faluközösség jelleggel termelő és értékesítő közösségek kellene; ne konkurencia legyen, hanem közös fellépés. Szeretnék ilyen közösséghez tartozni, környezettudatos életformát élni.” (156.) „A racionális, strukturált gondolkodásból egy intuitívabb, emberközpontúbb gondolkodás irányába kellene elmozdulni. Az ideális élet valamilyen faluközösség-szerű fenntartható közösség lenne.” (148.)

Ezt a modellt próbálnák rávetíteni az elidegenedett viszonyok uralta nagyvárosokra is: „A nagyvárost kisebb egységekre kellene bontani, és ezekből össze tud épülni egy szövet.” (129.)

24. Nagyobb közösségek, haza, emberiség

A közösségi szemlélet ugyanakkor nem csak kis léptékű, közvetlen (face-to-face) közösségekben gondolkodik. A nagyobb közösségek, a *nemzet* és az *emberiség közössége* iránti felelősség is több interjúban megfogalmazódik.

„Fontos az édesapámtól tanult magyarságtudat. Hogy tudjuk, honnét származunk, hogy a hol a helyünk.” (235.) „Szomorú, hogy a hazaszeretet kiment

a divatból.” (236.) „A hazaszeretet: az ember ad a közösségnek, és visszakapja.” (195.) „Az ember hagyjon a hazájában nyomot, amely értékekkel növeli a haza kultúrtestét.” (30.) (Ebből a szempontból hasonlóképpen gondolkodik az az interjúalany is, aki önmagát egy történelmi folyamat részének, „ebben a folyamatban egy építőkövnek” fogja fel. [182.]

Az *emberiség* közösségének vállalása leggyakrabban a különböző hátrányos helyzetek sújtotta emberekkel való *szolidaritás* eszméjében nyilvánul meg. (Mint annál az idős embernél, aki, mint mondja, egész életében az egyenlőtlenség, a szegénység és a szabadsághiány ellen küzdött és küzd. [101.] Vagy aki azt hangsúlyozza, hogy „szociálisabban kellene élni, a szegény ember szemszögéből nézni a világot”. [26.]) Ennek jegyében fogalmazza meg egy fiatal aktivista, hogy „míg korábban a hajléktalanok lakhatást és munkát követeltek, mára úgy nőnek fel fiatalok, hogy a hajléktalanságot természetesnek tartják. Ha az ilyen szélsőséges formákhoz hozzászokunk, akkor kevésbé várhatjuk, hogy a kirekesztettség kevésbé szélsőséges formái ellen fellépjünk. Bármilyen kivételnek az elemi segítségnyújtás, emberiesség normái alól súlyos következményei vannak, mert ha valaki kivétel, akkor egyre több azzá válhat. Ha ilyen viszonyok vannak, ezek hatnak általánosan is a társadalomban, például a főnök-beosztott, a tanár-diák viszonyra is”. (114.) „A mai demokrácia a jövőbeli generációk érdekeit nem képviseli, súlyos egyenlőtlenségek vannak világméretben, négy és fél milliárd embert nem érint a jólét. Az igazi kérdés: hogyan lehetne jobba tenni *mindenki* számára a világot?” (86.) „Nem a kommunizmus bukott meg, mert azok szép eszmék voltak; az emberek buktak meg, mert nem tudták létrehozni. A cél: felszabadítani az embereket a gazdasági kényszer nyomása alól; a cél egy kooperáción alapuló társadalom.” (68.)

Az egyik nyilatkozó arra emlékeztet, hogy egy ilyen szemlélet terjedéséhez a *társadalmi tudatosság* fokozására lenne szükség. „Az ember azt gondolja a gyerekeiről is, hogy amíg iskolába jár, legyen védve az »élettől«. (Sokáig tartják az óvodában, hogy amíg lehet, ne részesüljön az iskola harcaiból, az iskolában azért, hogy ne szembesüljön az életbeli árulásokkal.) Az egyetemen sok érdekes elméleti stúdium van, de társadalmi dolgokkal kevésbé szembesülnek: nem tanulják meg, hogy hogyan lehet egy projektet keresztülvinni a külvilágban. Ez ahhoz a kérdéshez hasonlít, hogy egy családban hány éves korban engedik a gyerekeknek, hogy belemélyedjen a család gazdálkodásába. Szerintem már a hároméves is a maga szintjén be kellene vonni, hogy értse a család életét.” (129.) Ugyanebbe az irányba mutatnak egy másik vélemény gondolatai is: „A tömegszerű tudásátadás helyett a gondolkodást (a gondolkodni tanítást) kellene preferálni. Különösen fontos a kritikai gondolkodás.” (105.)

A *mikro- és makroközösségekben való gondolkodás egyáltalán nem ellentétei egymásnak*. Többen azt emelik ki, hogy a nagy közösségek egészséges működése éppen attól függ, hogy mennyire erősek benne a kisközösségek. Az alábbi megfogalmazásban például egymás mellett szerepel a nagy közösségek szempontjából optimális demokráciaeszmény a kisközösségeknek tulajdonított fontossággal: „A demokrácia, a szabadság, a kisközösségek ereje az elmúlt húsz évben

lehetett volna fontosabb megtartott érték.” (179.) „Határok nélküli összefogás kellene. (Ez a mondat már a nemzetek fölötti nagy közösségre, az emberiség-közösségben való gondolkodásra is utalhat.) És közvetlen demokrácia, civil társadalom, hatékony szakszervezetek.” (105.) Makro- és mikroszint (az „össztársadalmi” közösségi érdek és a maga közvetlen közösségi beágyazottságát saját individuális „jóllétén” keresztül lemérő egyéni közérzet) összefüggését egy várostervező a „szakmai” megfigyelésén keresztül érzékelteti: „Minél demokratikusabb egy ország, annál jobbak a közterei, mert számít, aki átmegy rajta.” (129.)

A makroközösségi beállítódás az igazságtalanságokkal szemben a *társadalom javítására, megváltoztatására, dinamizálására* ösztönöz. „Az embereknek elegendő van az értéktelen életből és a jövőkép hiányából.” (53.) De a társadalomjobbító próbálkozások kudarcainak és negatív kimeneteinek tapasztalata birtokában a megkérdezettek nagy része *nem radikális* változásokban gondolkodik. „A társadalomváltoztatás eszköze nem a forradalom, hanem a társadalom megértése.” (29.) „A világot nem hirtelen kell megváltoztatni, de apró lépésekkel igen.” (72.)

25. Spontaneitás

Vannak ugyanakkor olyanok is, akik *bármilyen* tudatos változtatással szemben szkeptikusak. Például abból a megfontolásból, hogy „mindig történnek olyan dolgok, amivel az ember nem számol. Mindig a jelenét vetíti előre az emberiség.” (64.) Ez a mentalitás gyakran egyfajta, a részletes tervezésről való (nem feltétlenül passzív) lemondásba torkollik; néhány interjúalanyunk életstratégiája az élet *spontán alakulására* való ráhagyatkozás. Egy fiatalember szerint: bármit változtatna a világon, elrontaná, mert azzal kiiktatná a véletlent. (71.) Egy másik fiatal férfi is kiemelt fontosságot tulajdonít a spontaneitásnak. (10.) De egy idősebb művész is úgy fogalmaz, hogy a világ olyan a számára, mint egy nagy kirándulás (amelynek lassan a végéhez közeledik). A jövő sosem foglalkoztatja. A jövő mindig jön. Az ember talán tudja alakítani, de a szerencsének szerepe van benne. Úgy van vele – mondja –, mint a parasztember, majd mindig meglátjuk, mi lesz. (9.)

Erre a mentalitásra nem minden esetben jellemző az előző idézett interjúalany azon gondolata, miszerint „a jövő sosem foglalkoztatja”, és nem jelenti feltétlenül a tudatosság feladását sem. Éppenséggel jövőorientáltan és élete tudatos kézbe tartásával is rá lehet hagyni az emberre váró (véletlen) eseményekre, mint például a következő gondolatmenet kifejtője teszi: „A tudatos utazás előre megy. Az életet egyirányú utcának kell felfogni, mindig előre nézni.” (191.) Hasonlóképpen fogalmazza meg a „tudatos sodródás” eszményét egy másik válaszadó: „ráfeküdni az események alakulására, de ugyanakkor azt kézben is tartani.” (4.)

26. Hit, Isten

„Ráhagyatkozni” nemcsak a véletlenre, hanem például Isten akaratára is lehet. A *vallásos hit* azonban jelentős többlet: nemegyszer kiemeltük már jelentőségét interjúalanyaink közül többek életében. A spiritualitásról való gondolkodás az élettapasztalatok összefoglalásakor is előtérbe kerül. Van, akinél ez egyszerűen hitvallás: mint annál az interjúalánynál, aki egész életére vonatkozóan állapítja meg, hogy ebben az életben ő a Jóisten szeretetét, segítségét érzi. „Ha az ember odaadja az életét – teszi hozzá –, Ő megmutatja az arcát.” (215.) Van, aki az istenhit erejét az általában vett hit erején keresztül próbálja érzékeltetni. „A hit nagyon sokat segít, nemcsak az istenhit, de a gyógyításba vetett hit is. Ahogy az orvos hite vagy hitetlensége a páciensre is rásugárzik.” (88.) Van, aki az istenhitnek az *emberiség* számára való értékét mérlegeli: „Kár azon vitatkozni, hogy van-e Isten, mert nem tudjuk bizonyítani. De ha azt látjuk, milyen művek születtek istenhit által, ez vitathatatlan érték.” (64.) „A barlangfestészet megjelenésével párhuzamosan kialakult istenhit reményt és erőt adott az embereknek.” (195.) Többeket foglalkoztat a *vallások pluralizmusának* kérdése is: „Minden út Istenhez vezet. Talán minden vallás így képzelhető el; minden ember útja teljesen különböző, nem lehet sablonosan egy vallásba mindenkit beleszorítani; hanem a hegyen mindannyian baktatunk felfelé a magunk ösvényén. Mindenki ugyanoda megy, a hegy csúcsára, csak mindenki a saját ösvényén.” (214.) Ugyanennek másik oldalát emeli ki, aki azt hangoztatja, hogy „a vallás akkor süllyed le emberi szintre, amikor kirekesztővé válik.” (195.)

27. Az élet lényegének keresése

Végül, az élettapasztalatok summázatai közt néhány olyan gondolatot is érdemes felsorolni, amelyek közös nevezője, hogy végső, lényegi kérdéseket próbálnak megfogalmazni.

Az egyik fiatal interjúalany még nem érzi késznek magát arra, hogy ilyen kérdésekre választ adjon, és kissé ironikusan kijelenti, hogy „Valami nagyon mély dolog lehet az élet értelme, amire én még nem jöttem rá.” (162.)

Akik mégis megpróbálnak ilyen „végső” kérdésekkel is foglalkozni, gyakran a szó szoros értelmében a végső ponthoz, a halálhoz viszonyítanak, az élet lezárulásának szemszögéből próbálják értelmezni az életet. A halál ténye általában az életidő kihasználására figyelmezteti az erről gondolkodót (van, akinél ez a *minél hasznosabb* életet, másnál a *minél boldogabb* életet jelenti). „A halál előtt csak arra gondolhatsz, hogy ki vagy te, mit tettél le (...) ha ezt felfogják az emberek, akkor másképpen élnek.” (242.) „Természetesnek kell tekinteni a halált, kitolni persze, amíg lehet; úgy gondolkodni, hogy jól érezze magát itt a földön az ember, aztán meg tudatosan átmenni a másik dimenzióba.” (58.) Egy harmadik

interjúalany ugyanezt úgy fejezi ki, hogy azért fohászodik, hogy legyen ereje meghalni, amikor meg kell; hogy ne legyen gyenge. És tudjon akkor is úgy élni, ahogy szeret, ha meg kell érte halni. (194.)

Hasonló szerkezetben kissé másképpen fogalmazza meg a maga tapasztalat-összegzését egy további interjúalany, összekapcsolva egymással az „elfogadó” meg a „változtató” szemlélet alapállását: „Amin nem tudunk változtatni, azt el kell fogadni, amin meg tudunk változtatni, azon kötelességünk változtatni.” (195.)

A buddhista világkép egyik alapgondolatát szólaltatja meg, aki azt hangoztatja, hogy: „Ha túlságosan ragaszkodsz valamihez, abban a pillanatban elrontasz valamit.” (214.) Egy másik megkérdezett éppen az individualitását a holisztikusan szemlélt világrendnek alárendelő, keleti és az individualista nyugati szemlélet különbségét mérlegeli (a két mentalitás egymásra tükröztetésével): „A keleti és nyugati szemlélet különbsége, hogy a keleti ember azt mondja, hogy ha felkészültem, itt van a mester, a nyugati ember meg azt mondja, itt vagyok, hol van a mester?” (196.)

Interjúalanyaink összefoglalt tapasztalataiban, ha összességükben szemléljük őket, éppen e két szemlélet szintetizálódását figyelhetjük meg. Egyfelől az adott lét *elfogadásának*, az *egyensúlykeresésnek*, másfelől a *belülről vezéreltségnek* és az *önfejlesztés szükségességének* igazságai; és persze olyan alapvető emberi hajtóerők vállalása, mint a *megismerés és az alkotás szenvedélye*, a *másik ember fontosságának* tudata és a *másokért cselekvés öröme*. (És a legtöbb esetben jellemvonássá vált *optimizmus*, és *rendíthetlenség* a vállalt célok követésében.) Az egyes emberek tapasztalatai és az általuk ezekből levont tanulságok nagyon változatosak, de közös bennük a *szellemi értékek* preferálása és (az átlagosnál jóval erősebb) *etikai beállítódás*.

*

Az interjúkban nagyon sok a másoktól idézett gondolat. Ebben egyáltalán nem önállótlanúságot kell látnunk: valamennyiünk gondolkodása saját és másoktól származó gondolatok elege, az emberiség közös tudása, amelyből valamennyiünk egyéni tudata táplálkozik (vagyis maga a „szellem”), teljes egészében átvett, az egyes egyének specifikus tapasztalatait egyesítő tudás. (S különösen fontos a szemléletes példákba, gnómákba sűrűsödött szemléletmagok, mélyebb összefüggések megvilágítására használt ellentmondások szerepe az *erkölcsi gondolkodás* építkezésében, így hát mindaz, amit ilyenként fogalmaztak meg az emberiség gondolkodói, idézésük által terjed, épül be a mindennapokba, s lesz kifejezője az idéző egyén gondolkodásának, szemlélete lényegének is.)

Az idézett gondolatok között vannak név nélkül idézett, sok esetben közismert velős mondások, mint „Az igazi emberség a pokol tornácán mutatkozik meg” (100.), vagy: „Ne a probléma légy, hanem a probléma megoldása” („Problémamegoldóak vagyunk, nem a probléma részei.”) (53.) „Ha a nép múltját elveszik, akkor könnyű bánni az emberekkel, ezt teszik a diktatúrák.” (89.) (Itt

a Napóleon tanácsadójának tulajdonított mondás: „Vedd el e nép múltját, s azt teszed velük, amit akarsz” átfogalmazásával találkozunk.) Saját életével való lényegi elégedettségét az egyik interjúalany azzal a (valószínűleg) kínai mondással fejezi ki, amely szerint: „Aki létrehozott egy fiút, ültetett egy fát, írt egy könyvet, az megtette a dolgát.” (236.) Egy másik interjúalany egy ír imádságot idéz (korábban más vonatkozásban már szóba került): „Uram, adj erőt, hogy végigcsinálhassam, amit végig kell, és el tudjam engedni, ami nem az enyém.” (11.) Egy társa így fogalmaz: „Adjon erőt az Úr, hogy elfogadjam, amin nem tudok változtatni; hogy változtassak azon, akin lehet; és hogy elfogadjam, hogy ez *vagyon én*.” (165.) (Ez utóbbi idézetek is mutatják, hogy ezen szövegek jelentős része – legalábbis egy-egy adott közegben – közkézen forgó gondolat, hiszen éppen az imént idézhettük egy változatát – egy másik interjúból.) Idézik az ismert buddhista gondolatot is: „Ne harcolj a sötétség ellen, hanem gyújts gyertyát!”

Sok esetben azonban név szerint is (vagy legalább társadalmi szerepén keresztül, például „egy buddhista szerzetes”) hivatkoznak az idézet forrására. A legtöbb ilyen idézet vallási tanítókhöz, tudósokhoz és írókhoz-költőkhöz kötődik.

Egyik csoportjuk a példának állítani kívánt *keleti mentalitást* érzékeltető példabeszédek és aforizmák. Például: „Jön valaki, és fellöki a mestert. A tanítvány felsegíti, és döbbsen kérde: – De mester, miért hagyod ezt? – Ez az *ő* problémája, nem az enyém...” (2.) „Ha kész van a Tanítvány, mindig megjelenik a megfelelő Mester.” (53.) (Megint tetten érhető a gondolatok folklorisztikus terjedése, hiszen emlékezhetünk egy másik interjúból erre az idézetre is).² Egy indiai szektaalapító a miszticizmust úgy definiálja (az ő szavait idéző tanítványa szerint), hogy „a véges lény véget nem érő erőfeszítése, hogy kapcsolatba kerüljön a végtelennel”. (218.) Ugyanez a tanítvány a (nyugati gondolkodás által jelentősen befolyásolt és egyben antikapitalista) mestere jelszavát is megemlíti: „világ moralistái egyesüljetek”. (218.)

Keresztény papok, szerzetesek is gyakori forrásai az idézeteknek. Guy Gilbert: „A gyűlöletnek ebben a vérzivatarában a szeretet apró cselekedetei azok, amik fölé emelhetnek ennek a zűrzavarnak, s ami segíthet abban, hogy ne nyelje el az embert ez a háborgó gyűlölettenger.” (47.) Viktor Frankl (a Logoterápiából): „Nagyon fontos, hogy minden élethelyzetben és minden történelmi pillanatban az adott pillanatra vonatkozó értéket és értelmet kell megtalálni, és ezért küzdeni”. (47.) Egy következő nyilatkozó Pál „Feri” atyára hivatkozik: „A világ olyan, mint egy hintán ülő kislány, aki lóbálja a lábát és azt kiabálja, hogy »én, én, én« (...) és mindenki bezárkózik ebbe, és azt hisszük, hogy attól boldogok vagyunk, hogy bevásároltunk a bevásárlóközpontban”. (201.) Egy másik interjúban Teréz anyának a Nobel-díj-fogadáson mondott azon szavait idézik fel, miszerint ő nem kér lazacot, kaviárt, hanem elviszi az árát Indiába. (200.) Anthony de Mello jezsuita atya meséje szolgál példabeszédként a történetet röviden elmesélő interjúalany számára. A történet: egy fiú vándorútra indul, elér egy

2 Itt az idéző már úgy is hivatkozik rá: „Ez ma már szinte közhely...”

faluhoz, melynek szélén egy öregember üldögél. A fiú megkérdi: „Öregapám, milyen ez a falu? Jó vagy rossz emberek lakják?” Az öreg visszakérdezi: „Te milyen faluból jössz, fiam?” „Jaj, öregapám, az én falumban csupa rossz ember van, irigyek, lusták.” Azt mondja erre az öreg: „Akkor fordulj meg, mert ez a falu is éppen olyan”. Nemsokára jön egy másik vándor. Ugyanaz a párbeszéd zajlik le közöttük, de ez a fiú azt válaszolja, hogy az ő falujában jó emberek lagnak. Ennek a vándornak azt mondja az öreg: „No, fiam, akkor jó helyen jársz, mert ez a falu is csupa jó emberből áll”. Egy ember végighallgatta mindkét beszélgetést, s méltatlankodva megkérdezi az öreget: „Valld meg, mikor hazudtál? Most vagy az előbb?” „Ne hidd, hogy hazudtam” – feleli az öreg. „A világot magunkban hordjuk, s amit magunkban hordunk, olyan lesz a világ is körülöttünk.” (88.) (Böjte Csabától mondatokat nem idéznek, de hárman is hivatkoznak az ő lelkesítő példájára – 72., 88., 153.) A Biblia (főleg az Újtestamentum közismert történetei, példázatai) általános hivatkozási forrás: többen utalnak ezekre, alkalmazták ezeket egyes mai helyzetek értelmezésére. (Lásd például: 9., 146., 190.)

A „világiak” közül kedvelt idézett szerző (a szeretet, a másokra figyelés témakörében) *Saint-Exupéry*: Van, aki az író talán legismertebb mondatára hivatkozva vallja, hogy „hiszem, hogy az ember felelősséggel tartozik azért, akit megszelídített”. (201.) Van, aki azt idézi, hogy: „Nincs öröm, amelyet nem magad építettél.” (47.) Ugyancsak nála felbukkan még egy *Saint-Exupéry* szöveg is (a *Citadellából*): „De tévedtem az asszonyokat illetően, Uram. Egyiket könyöke hajlatáért kívántam, de egy idő után unalmassá vált. A másikat hangja lejtéséért szerettem volna, mert olyan szépen tudta mondani, hogy »uram és parancsolóm«, de egy idő után rendkívül unalmassá vált a legszebb harangszava is. Nincs olyan önmagában vett szépség, amelyre rá nem ununk. És nincs olyan szép, amelynél nincsen még szebb (...) Azt, akit én szeretek, azt azért adod nekem Uram, hogy szeretetemet csendjébe zárjam, és kimenjek sáros csizmámmal, maggal teli tarisznyámmal, dacolva viharral, esővel, széllel, és sokáig csak csendben kísérem a birtokok urát”. (Az interjúalany az utolsó mondatot úgy értelmezi, hogy ha nagyon odafigyelek a másokra, akkor megértem. Megértem, hogy más, mint én, s ha megértem, s ha őrá figyelve állandóan megújítom a hozzá való viszonyomat, akkor képesek leszünk harmóniában élni.) (47.)

A frappáns mondásairól is ismert *Einstein* is gyakran idézett személy. „Kevés tudomány elvezet az Istentől, sok tudomány pedig visszavezet hozzá.” (170.) Ugyanerre utal (nem szó szerinti idézettel) egy másik válaszoló is. (228.)

Levendel László doktorról meséli az egyik megkérdezett azt az anekdotát, hogy alkoholistákkal foglalkozván mindig megkérdezte őket, hogy ki szereti őket a legjobban, s az egyik páciens azt felelte, hogy Jézus Krisztus. „Jó – mondta Levendel –, akkor vonjuk be őt is a kezelésbe.” (Ezt tette minden, az adott beteg állítása szerint legjobban szerető személlyel, s így járt el ebben az esetben is, a páciens gyógyításához építve annak hitére is.) (88.)

Sokszor azokra hivatkoznak, akiktől az adott gondolatot hallották. „Egy barátom szokta mondani: »a legegyszerűbb értékek azok, amelyeket a legnehezebb követni«. Vagy: »mint egy ismerősöm mondja: »A mosoly ingyen van«”

(195.) Vagy egy tanács a kudarcok feldolgozásához: „Mérei, a pszichológus szokta mondani: »Nem kell mindig jól járni...«” (129.)

Láthatjuk, az idézett szövegek nagyrészt életviteltanácsok; jelmondatként is felhasználható, találónak érzett definíciói fogalmaknak, jelenségeknek; érvek a lét nagy kérdéseiről folytatott vitákban, sűrített, eredeti megfogalmazásai erkölcsi elveknek, szemléletmódoknak. Gyakran egymásra épülnek: az alábbi esetben például a Konrad Lorenztől vett idézet kiindulásul szolgál ahhoz, hogy az interjúalany a maga fő mondandóját, Fromm gondolatait, ráépíthesse és idézhesse: „»Az élő rendszer ismereteket szerez a környezetéről, és az ismereteket saját léte fenntartására és önmaga megismerésére fordítja« – mondja Lorenz. Fromm ehhez hozzáteszi: nemcsak önmaga megismerésére, hanem önmaga elfogadására és önmaga megszeretésére is. Hiszen a szeretet a megértésen át épül föl. Egy olyan képesség felépítéséről van itt szó, amellyel nem másokat csak, hanem magát az életet képesek vagyunk szeretően elfogadni.” (55.)

Vannak olyan nagyon sokat idézett szövegfoszlányok, amelyek (olykor már a név említése nélkül is) szólásmondásként működnek, mint Bibó szavai arról, hogy „a szabadság (vagy a demokrácia) kis köreit kell létrehozni” (224.), vagy József Attiláé „a szellem és szerelem” egységéről (ami az idéző szerint a boldogsággal egyenlő). (55.)

VIII. Csomópontok

Ebben az utolsó fejezetben végigtekintünk azokon a „*besűrűsödési pontokon*”, az élet azon tématerületein, amelyekkel kapcsolatban hőseink alternatívítása megjelenik. Megragadható ugyanis néhány olyan *tematikus csomópont*, amely körül sok interjúalany gondolatai összpontosulnak: ezek azok az életterületek, amelyekkel kapcsolatban (az első fejezetben összefoglalt) *kritikák* felmerülnek; amelyekkel kapcsolatban az interjúalanyok megfogalmazzák (a harmadik fejezetben ismertetett) *alapelveiket*; amelyekről szólván (a negyedik fejezetben kigyűjtött) *domináns értékeik* megnyilvánulnak; ezek azok az életterületek, amelyeken törekvéseik (a hatodik fejezetben bemutatott) *akadályokba ütköznek*, amelyekkel kapcsolatban nehézségeik, konfliktusaik támadnak; s amelyekkel kapcsolatban *élettapasztalataikat* (a hetedik fejezetben idézett gondolatokban) summázzák. Vagyis ezeken az életterületeken egyrészt *összetalálkoznak azok a különböző sajátosságok, amelyekkel interjúalanyainkat az eddigiekben jellemeztük* (így e területek kiemelten fontosak lehetnek e személyek megértése szempontjából); másrészt – a társadalom szempontjából – ezek azok az életterületek, amelyeken (és ezek azok a problémacsomópontok, amelyekkel kapcsolatban) ma, úgy tűnik, *az uralkodó életstratégiák alternatívái megszületnek, kiformalódnak*.¹

1. A modernizáció, urbanizáció következményei

Az egyik csomópont körül azok az élmények csoportosulnak, amelyeket az „*elidegenedés*” fogalmában szoktak összefoglalni, s amelyek végső soron a *tőke*-termelő *ipari* társadalom, az ehhez kapcsolódó *modernizáció*, az ipari társadalom alapviszonyait leképező *modern bürokrácia* és a mindezek hatására lezajlott *urbanizáció* sajátosságaiban gyökereznek. Ezek a makrotársadalmi sajátosságok kialakulásuk idején nagyon sok előnyt hordoztak magukban (ezért is terjedhettek el), s még ma is számos előnyük van; mára azonban sok negatív fejleményük is felhalmozódott, s az egyes emberek számára ezek jelentenek

¹ S nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy ezen alternatívák a maguk eltérő logikája, a dominánstól eltérő értékpreferenciái alapján olyan *szemléletmóddá – etikává, életformává* s végül *társadalmi szerkezeté* – állnak össze, amely alapjaiban is megváltoztathatja a jelenben uralkodó társadalmi szerkezetet. (Azt a társadalmi szerkezetet, amelynek egyoldalúan *pénz-, siker-, teljesítménycentrikus* világa ugyanilyen – a maguk idején alternatív – életstratégia-elemekből formálódott sajátos életformává, etikává, társadalmi szerkezeté a 12. és 19. század között.) Mint már többször utaltunk erre, interjúalanyaink nagy részének ilyen társadalomfordító ambíciója egyáltalán nincsen; kiválasztóik, meginterjúvolóik azonban mindannyiukban látnak valamit, ami számukra más irányba mutat, mint amit a jelenleg domináló értékpreferenciák sugallnak.

(növekvő) problémákat, ezekkel szemben keresnek más megoldásokat. Ilyen – az utóbbi évtizedekben az egyik legtematizáltabb – problémaforrás lett a *környezetszennyezés*,² ilyen problémaforrások az emberléptéket meghaladó méretűvé duzzadt *nagyvárosok közlekedési, köztisztasági és közbiztonsági csődhelyzetei*; a tömegességben kialakult – és a *közvetett* kommunikációs eszközök (s egyáltalán a legkülönbélebb életfolyamatokat helyettesítő *gépek*) elszaporodása révén is erősödött – *elszemélytelenedés*.³ Interjúalanyaink mai létkörülményeinknek ezekre a sajátosságaira reagálva fogalmazzák meg, képviselik az *egészségesebb környezet, a fékezettebb életritmus, a személyességre épülő emberi kapcsolatok* igényét. Olyan igényeket, amelyek ma valamilyen módon az emberek nagy részének életérzésével találkoznak, s amelyeknek az utóbbi évtizedekben nagyon sokan nagyon sokféle kifejezését is adták. Az Őrségbe, a Balaton-felvidékre, a Művészetek Völgyébe, a budai agglomerációba, ökofalvakba, tanyákra költöző, *falusias életformára váltó városiaktól a kerékpározás (és a gyaloglás) vagy éppen a lovaglás (vagyis a gépjárművek helyett a közvetlen emberi erőfelfejtéssel megvalósuló közlekedés)*⁴ reneszánszán át a különböző (értékrend-azonosságon alapuló) *kisközösségek alakulásáig*, a közvetlen kapcsolatokat erősítő szokások feltámasztásáig. Azt, hogy az urbanizáció ma ilyen „besűrűsödési ponttá” vált, éppen az a sokféleség is mutatja, ahogyan a különböző emberek reagálnak az urbanitás kihívására. Ki a *kivonulással* (a „túlurbanizált” életformák elutasításával), ki azzal, hogy keresi az egyre urbanizáltabb életkörülmények élhetőbbé tételének, egy *humanizáltabb „új urbanitásnak”* a lehetőségeit. (Már maga az jelzi, hogy „besűrűsödési pontról” van szó, hogy sok ember számára *éppen ez* jelenti a kihívást, a számára megfelelő élet megvalósítása éppen az urbanizáció egyes következményeibe ütközik.)

2. Energia-, erőforrás-problémák

Kapcsolódik ehhez a következő „besűrűsödési” pont: az *energiaforrások* kérdése. Korábbi évszázadokban sokáig az tematizálódott, hogy az energiaforrások szűkösek: főleg a kellő mennyiségű *élelem* hiánya okozott súlyos problémákat (időnként tömeges éhínségeket). Az ipari társadalmaknak sikerült újabb s újabb élelemszaporító módszerek felfedezésével és újabb s újabb ipari energiaforrások bekapcsolásával megsokszorozni az emberiség rendelkezésére álló energiát, s mára a probléma új formában állt elő. A rendkívül bőségesnek

2 A környezetszennyezés a társadalom alapviszonyaihoz képest „mellékterméknek” tűnhet, ám olyan módon vált az utóbbi években szimbolikus punctum salienssé, mint mondjuk Luther korában a búcsúcédulák (még sokkal akcidentálisabb, de tudjuk, mekkora változások elindítójává lett) problémája.

3 Lásd például Albert–Dávid (2007).

4 Itt említhető a görkorcsolya, roller újrafelfedezése, a lábbal hajtható új járművek megjelenése, terjedése.

tűnő energiaforrások (és a világ gazdag központjaiban a velük való rendkívüli pazarlás) élménye a huszadik század végére összekapcsolódott annak tapasztalatával, hogy az emberiség létszáma ugrásszerűen növekedik, s az emberiség egyszerre érzékeli az erőforrások sokaságát azok végleges kimerülésének, felélésének fenyegetésével. Míg a modernizáció elmúlt évszázadai azt jelentették, hogy az állandó előrehaladás egyúttal a rendelkezésre álló erőforrások (azok elhasználódásánál gyorsabb) növekedését hozza magával, most maga az állandó előrehaladás tűnik az erőforrásokat véglegesen kimerítő „fenntarthatatlan” folyamatnak.⁵ Már jó ideje tért hódított az a felismerés, hogy az alapvető probléma az erőforrások (irracionális és igazságtalan) felhasználási-elosztási rendszerében van, s mivel ebben politikai módszerekkel ez idáig nem lehetett lényegi változásokat elérni, kialakult az a közvélekedés is, hogy a társadalom irányításától stabil biztonság e tekintetben nem (e tekintetben sem) várható. E tématerületen – többek között a sokaknál mindennapi gyakorlattá váló energiatakarékosság mellett – a helyben termelt energia jelenti a csomópontot (ami megint azért lesz csomóponttá, mert egyszerre több kihívás megválaszolására ad lehetőséget). Egyrészt közvetlen válasz az energiakérdésre: olyan megoldások irányában való elmozdulást tesz lehetővé, amelyek kitermelése és felhasználása kis közösségek által is lehetséges: ha az energiaforrások közvetlen felhasználásra kerülnek (és nem óriási, „kereskedelmi” mennyiségben termelik ki őket), azzal elérhető, hogy ne legyen túlfogyasztás, pazarlás, a tartalékoknak az egyének-közösségek közvetlen szükségletein túlmenő kikapcsolása. Másrészt nem alakulnak ki olyan elosztási egyenlőtlenségek, amelyek során „egyeseknek minden, másoknak semmi” jut; az ellátás minden egyén és közösség számára biztonságosabb alapokra helyezhető. Harmadrészt csökken az egyéneknek-közösségeknek a nagy ellátórendszerektől való függősége, azoknak való kiszolgáltatottsága, a „csapok”, „vezetékek” bármikori (az államhatalom zsarnokivá válásából, a nagyhatalmaknak a kisebbek feletti önkényeskedéséből, háborús helyzetből vagy gazdasági erők „üzleti érdekeiből” fakadó) elzárásának veszélye. A „helyben termelt energia” ugyanakkor megerősítője is lehet az egyéneknek, lokális közösségeknek, kistérségióknak, akik/amelyek szerepe a társadalom mind nagyobb egységekbe egyesülésével, centralizációjával egyre gyengült. Az autonómia erősödése megnöveli az egyének és kisközösségek önerejét és erre alapozódó öntudatát (és talán paradoxnak hangzó módon a nagy rendszerek stabilitását is fokozza, mert az autonómiák mindig szervezeten belül – az élő szervezetek működéséhez hasonlóan – integrálódnak a nagyobb rendszerekbe, mint az autonómiával nem rendelkező elemek). Az ebbe az irányba való elmozdulásról is elmondható, hogy nem csupán egyes interjúalanyaink véleményeként jelennek meg. Emberek sokasága gondolkozik azon, hogy (az egyre növekvő energiaárak szorításában) miként építhetné háztartását „megújuló” energiaforrásokra vagy helyezhetné „több lábra”, legalább biztonsági

5 Lásd: Beck (2003), Beniger (1986). A modernizáció egyes kérdéseiről: Niedermüller (2008), Tamás (2012).

tartaléknak arra az esetre, ha bármilyen okból problémákba ütközne a gázhoz, villamos energiához, vezetékes vízhez jutás (a központi ellátórendszerek által). Sokan el is kezdték az ilyen megoldások kialakítását. Legalább ilyen jelentőségű változások jelentek meg az élelmiszertermeléssel és -fogyasztással kapcsolatban is. Míg a hagyományos, a városokat tömegtermeléssel kiszolgáló mezőgazdaság munkaerőgondjai állandóan növekednek, egyre többen kezdtek el (legalább kiegészítő) élelmiszerek (zöldségek, gyümölcsök, fűszerek) termelését (eredetileg teljesen városi gyökerű) családokban is.⁶ Ha Magyarországon még nagyon kis körben is, de megjelent a *városi kertek* mozgalma. A *termelői piacok* terjedése is ebben a körben említhető: bár a gyakorlatban ezek sokszor nem különböznek lényegesen a hagyományos városi piacoktól, élelmiszerüzletektől, a közvetítő kereskedelem kiiktatásának, a termelő és fogyasztó közvetlen találkozásának, az *élelmiszertermelési kör áttekinthetővé, emberléptékűvé tételének igénye* teszi őket népszerűvé. (És persze az a – ma még nem mindig igazolódó – remény is, hogy a közvetlenebb áruforgalom az *ellenőrizhetően egészségesebb* élelemellátást is biztosíthatja). A közvetítő kereskedelem kiiktatásának, kereslet és kínálat közvetlen találkoztatásának pedig igazán tömeges formái alakulnak ki a különböző *internetes szolgáltatásokon* (Vatera, eBay stb.) és a *közvetlen szolgáltatáscsere*-megállapodásokon keresztül. Interjúalanyaink egyike-másika maga is úttörő szerepet vállal ezekben a folyamatokban, s még többen közülük az ideológiai fordulat képviselői: *az önerőre támaszkodás és a lokalitás ethosza* többük szemléletének lényegi eleme.

3. A munka

Interjúalanyaink jelentős része erősen *munkacentrikus* ember. (Bár a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulásával a társadalom felsőbb csoportjai olykor a – fizikai – munkától való elszakadtságukat státusszimbólumokkal is kifejezték, a munkátlansággal sosem lehetett igazi tekintélyt megalapozni. Az uralkodó csoportok ezért többnyire igyekeztek saját társadalmi szerepüket, tevékenységüket – még a többinél is nehezebb – munkának feltüntetni, s ha ezt elmulasztották, vagy nem sikerült a többséggel elfogadtatniuk, a társadalom történeti tudatába olyan „elpuhult” elitekként kerültek be, amelyek ezáltal és éppen ezáltal veszítik el hatalmi legitimitásukat. Interjúalanyainknak kiválasztóik szemében kivívott tekintélye sok esetben – többek között – átlag feletti munkabírásukon alapul). Ugyanakkor láthattuk, hogy sok interjúban a jelenlegi munkafelfogás kritikája fogalmazódik meg: *az a munka*, ami ma a társadalmi lét nagy részében jellemzőnek mondható, megint

⁶ Van, aki alapélelmiszerek megtermelésével (s például a garantáltan egészséges, „bio” termelés érdekében a feldolgozásnak is saját kézbe vételével) próbálkozik. A gabona kenyérig vezető útjának egyes állomásait például többen újra háztartási feladattá avatják a kis kézi őrlő malmok alkalmazásától a kenyérsütésig.

csak az „elidegenedés” jelenségei közé sorolható; a munka területe is azok közé a „besűrűsödési pontok” közé tartozik, amelyen ma a szemléletek, értékrendek, életformák megütköznek egymással.⁷ A legfőbb kritikák (mint az első fejezetben láthattuk) *a munka túlhajtott, az egyént kizsigerelő jellegét és ésszerűtlen* (egyesekeket túlterhelő, másokat a munka lehetőségéből kizáró) *elosztását* illetik. (Interjúalanyaink közül egy [a hajléktalanok utcai gondozásával is foglalkozó] szociális munkás fejt ki, hogy a szocializmus ésszerűtlenségei között emlegetett „kapun belüli munkanélküliség” még mindig több pozitív következménnyel bírt [hiszen a munkahelyre való rendszeres bejárást, más emberekkel való együttműködést, valamiféle közösségek létezését feltételezte, s az egyes embernek megadta a társadalomba való integráltság érzetét], a munkanélküliséggel mindez elvész, s a [társadalmi] talaját vesztett egyént az emberi erőitől való megfosztás mind mélyebb örvényébe löki: igen sokan éppen a munkanélküliség folytán váltak hajléktalanokká is.) A munka egyenlőtlen és ésszerűtlen elosztása ugyanazoknak a társadalmi mechanizmusoknak köszönhető, mint az energiaforrások egyenlőtlen és ésszerűtlen elosztása (ez magától értetődő, hiszen az emberi munka az egyik legfőbb energiaforrás), s így az alternatívakeresés is hasonló irányú. Az egyik alapgondolat a (munkavégző) emberek *érdekképviselőinek* a jelenleginél hatékonyabb megszervezése, az *„alulról szerveződő” társadalom* eszményének ébrentartása. A másik a *kilépés-kivonulás* a munka mai átláthatatlanul túlcentralizált, a munkavégzők által kevésbé befolyásolható, tőlük minden vonatkozásban elidegenedett rendszeréből, és a *saját lábra állás*, a saját maguk által kitűzött céloknak alárendelt, a saját ritmusban, beosztásban végzett munka, amelyben megszűnik a munka elidegenedettsége, hiszen ha az egyén a *saját céljait* követheti, *a személyiségének megfelelő módokon és tempóban*, akkor *képességeit is nagyobb mértékben tudja mozgósítani*, és így a munkájában nagyobb valószínűséggel *jól is érzi magát*. (Sokan azért idealizálják a szabadnak nem nevezhető, hiszen például a természetnek – de többnyire különböző társadalmi hatalmaknak is – nagymértékben kiszolgáltatott hagyományos paraszti munkát is, mert az ipari társadalmakban kialakult bérmunkák nagy részéhez képest – még ez is – több lehetőséget adott arra, hogy az egyén a maga módszereit, tempóját alkalmazza, s legalább saját részcélokat tűzzön ki maga elé.) A *„maga ura” kistermelő, kisvállalkozó* munkája jelenik meg itt eszményként, illetve a (nem „szabadon lebegő”, de *tevékenysége célját és közegét szabadon megválasztó értelmiségi* munka. Ennek az eszménynek az a legsebezhetőbb pontja, hogy olyan társadalmat feltételez, amely „hagyja” a kistermelőt, kisvállalkozót, értelmiségit a maga útját járni, s a valóságban a piaci viszonyok és a politikai rendszer működése sok esetben ennek egyáltalán nem kedvez; ugyanakkor ez az eszmény nem nevezhető teljesen irreálisnak sem, hiszen a társadalom nagyfokú diverzitása

⁷ A munkafelfogás átalakulásáról lásd például: Gorz (1997), Ságvári–Lengyel (2008), Szabó–Négyesi (2004), Tardos (2012), Török (2006), Z. Karvalics (2002).

a társadalmi lét sok pontján *lehetőséget ad* ilyen, a domináns munkaformák szempontjából „nem szabályos” életformák kialakítására is. (Mint ahogy erről néhány interjúalanyunk „alternatív” életformája is tanúskodik.) S ha egyes esetekben az ilyen kivonulás sikeres lehet, ez ébren tartja azt a reményt is, hogy ezen példák szaporodhatnak, s hosszú távon a munka egész világa ebbe az irányba alakítható. (S hosszú távon így még az is elképzelhető, hogy a szabadabb munka azokban a nagy munkarendszerekben is lehetővé válik, amelyek lebontása, kistermelőkkel való helyettesítése a társadalom mai és jövőbeli mérete és a termelési és egyéb munkafeladatok mai és jövőbeli összetettsége mellett már nemigen lehetséges.) A szabadabb, személyre szabottabb munka egyik alapfeltétele az a „*belülről vezéreltség*” (és a választott célok melletti kitartás), amit interjúalanyaink egyik legerősebb közös tulajdonságának találtunk. De vannak olyan tényezők is, amelyek e jellemvonásoktól függetlenül, szélesebb kör számára is megnövelhetik a munka ilyen irányú „humanizálásának” esélyeit. Egyrészt mindenképpen növelhetik a munka szabadságfokát (és csökkenthetik elidegenedtségét) a *családi (akár az otthonokban végzett) munkaformák*. A modernizáció előtti munkaformák iránti nosztalgiában is mindenképpen szerepet játszik, hogy ezek az egyént nem szakították ki (ideje nagy részében) természetes és elsődleges közösségeikből, hanem éppen ezekre építettek. Az egyén így egyfelől magát a munkát is „*otthonosabban*”, a stabil beágyazottság érzetében, s számos személyes érzelmének bekapcsolásával végezheti (míg a „munkahelyeken” végzett, a munkafolyamat szempontjából „*racionalizált*”, vagyis „*gépiesített*” bér munka minden személyesség kikapcsolását igényli, vagy legalábbis igényelné). Másfelől a családi közösség funkcionalitása (és ezzel összetartó és öntudatadó ereje) is nagyobb, ha nem csupán az egyén regenerálódásában, hanem tevékenysége közvetlen társadalmi hasznosulásában is meghatározó szerepet játszhat. A családi munka a történelmi múltban igen nagy szerepet játszott, és nem sok minden szól az ellen, hogy új formában ilyen szerepet tölthessen be a jövőben is. De az ilyen munka lehetőségeinek növekedését nem csak a múlt példáinak felelevenítésével lehet közelíteni. A *személyi számítógép és a mobiltelefon* (valamint ma már burjánzó „*leszármazottaik*”) technikailag is lehetővé teszik az elidegenült nagyüzemi munkaformák lebontását, a rugalmas, bárhol és bármikor végezhető munkavégzést, s magától értetődik, hogy ez elvben kedvez az otthoni és a személyre szabott, tehát szabadabb munkavégzésnek. Az persze nyitott kérdés (miként a többi eddig említett és ezután említendő szemléletütközési területen is), hogy a jelenleg domináló gazdasági-társadalmi rendszer a szabad munka előnyeire építve egyre tágabb teret nyit-e az interjúalanyaink nagy része által is ideálisnak tartott és többek által követni próbált munkafelfogásnak, vagy ezek tömeges kibontakozása már csak egy másik gazdasági-társadalmi rendszerben lesz lehetséges.

4. Individualitás

Mindenesetre a jelenlegi főirány folytatja az individualizálódás több évszázados trendjét – s az individualizálódás történelmi hozadékai mellett –, fokozza a társadalom atomizálódását, s bár ez növeli az egyénekben az egyén szabad kibontakoztatásának igényét (s ezen belül a szabadabb munkaformák iránti vágyat is), másfelől az atomizálódás nagymértékben gátja is a szabadabb, belülről irányított életforma kialakításának, mert az atomizálódott, közvetlen közösségi kapcsolataiktól (is) eltávolodott egyének léte mind nagyobb mértékben éppen az általuk átláthatatlan, centralizált nagy rendszerektől (állam, gazdasági szuperstruktúrák, hatalmas termelési rendszerek stb.) függ, azokra vannak (mintegy köldökzsinórral) rákapcsolva. A társadalom egészébe való szerves integrálódás (mint erre fentebb utaltunk) csak a kisebb társadalmi egységek funkcionális működésével (és minden szerveződési szint autonómiájával) lehetséges (s ez érvényes az egyén munkájának, tevékenységeinek beintegrálódására is). A (túlfutott) individualizálódás (és atomizálódás) kérdése tehát szintén olyan „besűrűsödési pont”, ami interjúalanyaink alternativitásának milyenségében is fontos szerepet játszik.⁸ Az (euro-amerikai) individualisztikus énkép évszázadok óta formálódik, nagyon sok minden vett részt a létrejöttében: a *piacra termelő életforma* megjelenésétől, a reneszánsz *zsenikultusz*on és a *szabadon választott szerelem* jogait követelő irodalmon, a *descartes-i filozófián*, az individuális létezők viszonyából felépített *newtoni fizikán*, a *leibnizi monász-elméleten* át a *polgári jogok* megfogalmazásáig, az *individuumközpontú etikák* elterjedéséig és a legkülönbözőbb *individuumcentrikus filozófiák* térnyeréséig, az *egyén kényelmét szolgáló életformák*, az *egyénnel foglalkozó tudományok* (mint a pszichológia) és az *egyéni érzelmeket és viszonyokat megjelenítő-elemző* zenei, képzőművészeti, irodalmi (s később filmes) irányzatok megjelenéséig, az *egyén fogyasztási igényeire* alapozott társadalmi viszonyok kialakulásáig. Az individuumközpontú szemléletben a „ki vagyok én?” és a „miért vagyok a Földön?” kérdése központi kérdéssé válik: az individualizálódás nagy hozadéka éppen az, hogy az *egyén fontosságra tesz szert*, sajátos, egyedi képességeinek kifejtése előtérbe helyezett értéké válik, s mint hangsúlyoztuk, *ezen alapszik az egyén szabad kibontakoztatásának, „önmegvalósításának” igénye* is. Csakhogy az individuumból való *kiindulással* éppen a „miért vagyok a Földön?” kérdésének megválaszolása válik problematikussá. Az egyéni élet *értelmét* elsősorban az adhatja, ha olyan célokat valósít meg, amelyek túlmutatnak a véges egyéni életen (hiszen az egyéni életet, mint öncélt, a halál eleve kudarcossá teszi. Az állatok számára az önfenntartás és a faj életben tartásán kívül valóban nincsen más cél, de az ember kezdettől megkülönböztetően kiemeli magát az állatvilágból, s ha élete értelmét pusztán az ön- és fajfenntartásra redukálja, ez többé-kevésbé dehumanizálja is). Az emberi élet értelmének keresése hozza magával, hogy – miként interjúalanyaink közül is sokan – egyre több ember érzékelni negatívumként az individualizáció túlfutását, az atomizálódást, a „tömeges

8 Lásd többek között erről is Csányi-Miklósi (2010).

magányt”. Alternatívaként természetesen a közösségi szemlélet kínálkozik, amit úgy lehet összeegyeztetni a kifejlett individualitással, hogy a „közösséget” úgy határozzuk meg, mint a közösségbe ágyazott, de annak nem szolgálai alárendelt, s egymáshoz képest is mellérendelt viszonyban lévő, egyenrangú egyének társulását. A közösségi megalapozású individuumszféra – amelyben az egyéni élet értelmét közösségi célok önként vállalt-választott követése adja – igen sokféle lehet. A nagyközösségek (nemzet, egyház, társadalmi mozgalom stb.) tagjaként az egyén azt érezheti, hogy véges élete része a közösség életének, s éppen attól nyer értelmet, hogy egyéni erőfeszítései beépülnek, és az ő halálától függetlenül, akár „örökre” is jelen lehetnek a nagyobb közösség életében. Amikor az ember nem konkrét közösséghez rendeli magát, hanem abban gondolkodik, hogy korábbi nemzedékek tapasztalatait veszi át, s ezt adja tovább (saját tapasztalataival kibővítve) utódainak, lényegében ugyanezen a módon: az egyénit egy tágabb közösségbe (ez esetben a nemzedékek láncolata alkotta emberi közösségbe) bedolgozva ad értelmet az életének. (A hívő ember számára nem is a közösségen van a hangsúly, hiszen számára a hívők összessége is csak része egy magasabb értelem tervének; az egyén életének ez esetben közvetlenül ez a magasabb terv⁹ ad értelmet és örökkévalóságot; pszichológiailag azonban az egyén ugyanazzal az attitűddel rendeli magát alá ennek a transzcendens hatalomnak, mint ahogy teljes azonosulás esetén bármely közösségnek. Az erős érzelmi azonosulással átélt hazafiságot vagy a szenvedélyes politikai-ideológiai elköteleződést ezért is lehet „kvázi vallásosságként” is jellemezni.) Amikor az ember kisebb közösség tagjaként tekint magára, s ahhoz igazítja az életét, ebben is olyan (az adott közösséget jellemző, konkrét) célok vezetnek, amelyek értelmüket valamely tágabb „összemberi” értékből (például a világ igazságosabbá és/vagy élhetőbbé, kellemesebbé stb. tételének általános emberi szükségletéből) nyerhetik.¹⁰ (Amikor

9 A sokakra ható, s mint láttuk, sokak keresztény hitébe is beépülő indiai szemléletben a karma határozza meg az emberi élet értelmét. Ez a tanítás azért is olyan nagyhatású, mert azon kívül, hogy véges földi léte határain túlnyúló értelmet ad az ember életének (s a lélek halhatatlanságának keresztény eszméjéhez hasonlóan, mintegy a halál „túlélésével” kecsegteti), nagyon erősen sugallja a (személyének szóló) „feladat” gondolatát is. Pontosan azt, hogy nagyon is mély értelme van az életének, csak az a kérdés, hogy felismeri-e.

10 Még akkor is, amikor valakinek nem több a célja, mint az, hogy a családja jólétén, fennmaradásán munkálkodjék, ebben az ezen életcél választó emberek nagy részét nem pusztán a „fajfenntartás ösztöne”, génjei minél sikeresebb fennmaradásának biztosítása vezeti (ha a készlet eredeti alapja persze ez is). Az embernél ez a törekvés megtelik társadalmi jellegű célokkal (például az utódok jobb társadalmi helyzetbe kerülése, a család etikai integritásának megőrzése stb.), s ezek egyfelől más közösségi célokhöz hasonlóan biztosítják az egyén (halála utáni) „továbbélését”, beépülését az adott kisközösség (reményei szerint) emelkedő épületébe; másfelől hozzájárulnak az emberiség egészének emelkedéséhez is (ahogy mindenki, aki saját földjét megműveli, részt vesz az egész emberi civilizáció emelkedésében). Persze a saját kis- és nagy közösségek szolgálata közben az emberek rombolják is az emberiség összvagyonát (amikor éppen nem művelik, hanem feldűlják a más által megművelt földet, vagy saját családjuk érvényesülését más családok kárára valósítják meg), ezért az emberiség „épületébe” a legsikeresebben azoknak az egyéneknek sikerül beépíteni az életüket, akik úgy tudják saját kis- és/vagy nagy közösségük javát szolgálni, hogy eközben más egyéneknek, kis- és nagy közösségeknek is inkább használnak, mint ártanak.

pedig azzal a materialista gondolatmenettel próbálja valaki feldolgozni léte végességét, hogy a természet anyagából vett emberi lét végén az ember is „visszatér az anyagba”, hogy *a természet újrahatszósíthassa*, még akkor is ez a közösségi szemlélet érvényesül: az ember magasabb célt szolgál, csak az általa szolgált „közösség” szerepét ez esetben a „természet” tölti be. Az ember ilyenkor is a maga értelemkereső emberi-közösségi viszonyulásmódját vetíti ki – ebben az esetben magára a természetre.) Mindent egybevetve: mikor interjúalanyaink az individualizáció túlfutásával szemben ilyen (közösségi nézőpontból értelmezhető) célokat keresnek maguknak, ezzel egyúttal egy alternatív individuumbelfogást is képviselnek: azt az igényt, hogy *az individualitást ne öncélként kelljen megélniük*; éntudatuk biztonságát, énjük erejét az egyénénél tágabb (az egyéni életen túlnyúló) célok vállalásával növeljék meg, ezekben találva meg „földi létük értelmét”. Az individualitás ilyen felfogása felé is interjúalanyainkénál sokkal szélesebb kör orientálódik. E könyv elején említettük, hogy a mai fiatal generáció számára talán az előttük járó nemzedékeknél is fontosabbá vált életük értelmének ilyen keresése (hiszen egy – lelkesítő eszmények, célok helyett inkább negatív jövőképekkel riasztó és igen kevés kibontakozási lehetőséget kínáló – válságkorszakban lépnek a felnőttkorba, s már szocializációjuk nagy részére is az értelemadó célok megtalálásában nem nagyon segítő értékrelativizmus volt jellemző). Talán nem tévedés azt feltételezni, hogy az individuális önmegvalósítás különböző közösségekben (illetve közösségi célokban) keresése (az öncélnak tekintett individualitás helyett) a közeljövőben egyre jellemzőbbé válik.¹¹ (És sok interjúalanyunknak ebben is mintaadó szerepe van.)

Egy másik problémakör, ami szintén az individualitás értelmezésének téma-területén jelenik meg, más irányból feszíti szét az individualista egyénfelfogás több évszázados pilléreit. Az a szemlélet, amelynek kiindulópontja is az egyén, az individualitás kibontakozásának eszményét a *tökéletesség* eszményével kapcsolja össze: a zsenikultusz ezért is nagyon lényeges (mintaadó) tényező a reneszánsz óta a modern társadalomban. (A tökéleteseszeszmény minden szemléleti rendszerben a rendszer kiinduló premisszájához kötődik: ha teremtő Istenre építjük a világmagyarázatot, akkor hozzá kapcsolódik; ha társadalmi okokra, akkor be kell lépnie a legalább valamilyen szempontból ideális-tökéletes társadalom képzetének; a véges életű egyénhez ugyan nem könnyű a tökéletesség képzetét társítani, de ha az egyénből építjük fel a világról alkotott képünket, akkor – legalább valamilyen szempontból – mégis az egyént kell összekapcsolni a „tökéletesség”, az önmagában teljesség eszményével.) A *fogyasztói társadalomban* az ember ideálképe valóban a testi-lelki „egész”-ség, tökéletesség képzetével körülvéve jelenik meg (s közismert, hogy mindent, ami ezeknek a képzeteknek ellentmond, a társadalom kiiktatandónak – vagy ha nem lehet kiiktatni, legalább a látótérből eltüntetendőnek – tekint, a szélsőséges nyomorúságtól a betegségek, testi csonkaságokon és az öregedésen át magának a halálnak

11 A közösségekről néhány újabb kutatás eredményeit lásd: Kucsera (2012), Légmán (2012).

a tényéig). A szemléletváltás, az alternatíva ebben a „tökéletesség” átértelmezése. Az a gondolat, hogy az embert nem egy eszményképhez, hanem önmagához kell mérni, s az önmagában teljes nem jelent hibamentességet, sérületlenséget. Sokan (s nem csak interjúalanyaink közül) éppen e szemlélet jegyében közelednek a fogyatékosokhoz és más elesett emberekhez.¹² Ha az első lépés megtétele sokaknál még annak a szemléletnek a jegyében történik is, amely szánakozással tekint azokra, akik valamilyen szempontból „nem tökéletesek” (s ezért kínálják fel „szegényeknek” a segítségüket); ez gyakran átfordul, és egyre többen vallják nemcsak azt, hogy mindenkinek (a sérültnek is) joga van a teljes élethez, és ez biztosítható is a számára, hanem azt is, hogy önmagukhoz mérve a sérültek eleve is „teljesek”, és a velük kapcsolatba kerülő nemcsak adhat, hanem nagyon sok mindent kaphat is tőlük. Az értelemadó közösségek keresése mellett ez a másik, az utóbbi években egyre szélesebb körben végbement lényeges változás az individuumszférában, s a szemléleti fordulat jelentősége túlmutat a „sérültek” ügyén. Az önmagához (s nem másokhoz, illetve egy „tökéletes” ideálképhez) való viszonyítás egyrészt az individualitás – mindenkire érvényes – kibontakoztatásának is a kiindulópontja lehet. Másrészt magában hordja azt a paradigmaváltást, amely a világmagyarázatot az egyéni szubjektivitás (a karteziánus kiindulópont) helyett az emberiség, az emberi nem nézőpontjára alapozza. (Az emberiség az ugyanis, „akinek” minden individualitásra, minden individuális tapasztalatra szüksége van. Az, hogy az egyén minél teljesebben „önmaga legyen”, önmaga lehetőségeihez mértesse, és önmaga lehetőségeit a legoptimálisabban kibonthassa, alapvetően az emberiség, az emberi nem érdeke.)

5. Emberi kapcsolatok

Az individuumszférában már szóba került az individualitás túlfutásának, az atomizálódásnak problémája és a közösségkeresés tendenciája. Ezekben a jelenségekben nemcsak az individuumszférában, hanem az egyéni élet értelmének keresése kerül előtérbe, hanem az emberi kapcsolatok kérdése is. Az emberi kapcsolatok területe is tematikus csomópont. Itt az előző alfejezetekben említettekkel nagyon szoros az összefüggés. Az individualista kiindulású társadalomban az emberi kapcsolatokat is alapvetően az individuális érdekekből vezetik le. Az emberi kapcsolatokat is ennélfogva alapvetően a haszonelv és a versenylvég határozza meg. Az, hogy az egyénnek mi a haszna a kapcsolatból, és az önérvényesítésért a többiekkel folytatott küzdelem. Az alternatívát az ilyen kapcsolatfelfogással szemben a jelenti (s ezt képviseli

12 Maguk a kifejezések is az „individuum kívánatos tökéletességének” eszményét tükrözik: a „nyomorék”, a „csonka”, a „fogyatékos”, a „sérült” vagy a „csökkent képességű” (egyre kevésbé durva formában, de) mind arra utal, hogy akiről szó van, annak a tökéletessége hibádzik. Az „elesett” is azt jelenti, hogy nem tudott megmaradni a normál „álló” állapotában, vagyis (legalább átmenetileg) nem tekinthető tökéletesnek.

legtöbb interjúalanyunk is), hogy a lét azon mechanizmusait erősítik fel, amelyek kiegyenlítik a „struggle for life”-ot,¹³ illetve azokat az emberi motivációkat, amelyeket a haszonelv egyoldalú dominanciája háttérbe szorít. A *kooperációt* (ami egymásra figyélssel, egymás iránti nyitottsággal, kölcsönös tapasztalatátadással és tapasztalatátvétellel jár együtt); és a haszonorientáció helyett olyan más, *az ember számára fontos késztetéseket, mint a kíváncsiság, a világvégértés szükséglete, az erkölcsi emelkedés, a szabadság igénye, az egyénnek megfelelő életforma és életcél követése*. Ezek a törekvések jelen vannak a haszonelvű társadalomban is; interjúalanyaink csak jelentőségük erősítésének szükségletét jelzik. S ebben is csupán megszólaltatói tömegesebb igényeknek. Hiszen mind többen adnak hangot annak, hogy véget kellene vetni az emberi kapcsolatok és érintkezési formák eldurvulásának, a társadalom egyes csoportjai között szinte állandósuló gyűlölködésnek (és e gyűlöletek szításának); a gátlástalan önérvényesítők „taposásának”, a családok szétesésének, egy olyan rideg világnak, amelyben az egyén „csak önmagára számíthat”; amelyben bizalmatlannak kell lennie mindenki mással szemben. Vannak, akik ezzel szemben párkapcsolatokban, barátok társaságában keresnek menedéket (de közülük is sokakat – éppen az emberi kapcsolatokban domináló egyoldalú haszon- és versenyelv miatt – ezekben a kapcsolatokban is súlyos csalódások érnek). Mindez felértékel minden egyént, aki képes önzetlen ráfigyélssel megajándékozni azokat, akik magukra hagyottaknak érzik magukat. És felértékel minden közösséget, amelyben az egyén a valahová tartozás és a kölcsönös támasz biztonságát érezheti. Az ilyen közösségek elé mintául sokan ugyanúgy a múlt face-to-face közösségeit állítják, ahogy múltbeli példákhoz fordulást láthattunk az urbanizációra vagy a munka elidegenedésére adott válaszok között is. De a ma létrejövő közösségek természetesen mások, mint a múlt közösségei. Ha példaként sokan a múlt közösségformáit emlegetik is, ha többen (a mi interjúalanyaink közül is) látszólag nem is tesznek mást, mint továbbéltetik (vagy feltámasztják) a múlt ideálisnak látott közösségeit: például hagyományos értékeket valló, bensőséges, meleg családi életet alakítanak ki, szerzetesrendbe lépnek, vagy lelkesen felajánlják energiáikat egy karitatív szervezetnek, valójában (sok más kortársunkkal együtt) részt vesznek a *közösségiség egy új fajtájának* kialakulásában. Mivel ugyanis valamennyien egy erősen individualizálódott társadalom szocializáltjai, nem a hagyományos társadalmaknak az egyént alárendelő közösségformáit éltetik tovább (vagy támasztják fel), hanem az egyenrangú egyéneknek azokat a szabadon választott közösségeit hozzák létre, amit az individuumfelfogás körüli szemléleti paradigmaváltás kapcsán már említettünk. A látszólag teljesen a hagyományos család mintáját és életformáját követő, harmonikus mai konzervatív családban sem a nő, sem a gyerek, sem az apa szerepe nem azonos a hagyományossal (a nő és a gyermek egyenrangúbb, az apa jóval kevesebb vonatkozásban domináns, és valamennyiük individualitása jóval hangsúlyosabb, jóval inkább figyelembe

---

13 Egyébként már az állatok világában is...

vett, mint a múltban lehetett; arról nem is beszélve, hogy ezek a mai konzervatív családok szinte kivétel nélkül szerelmi házasságokon, és nem elsősorban gazdasági vagy rendi megfontolásokon alapulnak). A mai szerzeteseknek, és a karitatív szervezetek önkénteseinek látszólag teljesen lemondó életvitelében is sokkal nagyobb a személyes választás jelentősége, s jóval több az individuális szükségletekre való odafigyelés is, mint a múlt hasonló szervezeteiben. A szerzetesek (s itt a keleti vallások szerzeteseire is gondolnunk kell) sokkal beágyazottabbak koruk társadalmába, sokkal inkább szembesülnek annak problémáival, mint elődeik; a viszonyuk Istenhez, a spiritualitáshoz – mint ez többször is szóba került – sokkal individualizáltabb, személyesebb; és sokkal több (és/vagy sokkal nyíltabban vállalt) benne az ambivalencia, a kétely: ez is a személyiség fokozott individualizációjának eredménye. A karitatív szervezetek önkénteseire pedig egyre inkább az az individuumfelfogás jellemző, amelyről az előző alfejezetben tettünk említést, s ennek következtében közösségképzelésük sem azonos a korábbiakkal: az általuk segítettek és saját csoportjuk között sokkal kevésbé élesek-merevek a kaszthatárok. S akkor még csak olyan közösségekről beszéltünk, amelyek régóta létező közösségi mintákat követnek. Pedig az új életkörülmények számos újfajta közösség szerveződéséhez nyújtanak táptalajt – elég, ha csak az *interneten szerveződő új közösségek* sokaságára gondolunk.

6. Iskola

Sűrűsödési pontnak bizonyul az *iskola* is. Többféleképpen is szóba kerül: az interjúk készítői jó néhány tanárt beválogattak a mintába, a tanári szemszög mellett azonban megszólal a szülői nézőpont is, a legtöbben pedig saját gyermekkori élményeiken (tehát a diákok nézőpontján) keresztül beszélnek az iskoláról. Mind a tanárok, mind a tanulók törekvései szempontjából számos akadályt támaszt a jelenlegi iskolarendszer, s ugyanakkor mind a tanárok, mind a (hajdani) tanulók igen nagy jelentőséget is tulajdonítanak az ember alakulásában az iskolának. A paradigmaváltás erős igénye ezen a területen is érezhető. A *teljesítménykényszeren* alapuló és *túlspecializáló* oktatás több oldalról is a kritika keresztüzébe kerül. Az egyik leglényegesebb szempont, hogy az iskola jelenlegi formájában (még mindig) *szorongáskeltő, alapvetően nem vonzó* a gyerekek számára; nem épít a tanulók belső motivációira, sőt, inkább sorvasztja, korlátozza a gyerek természetes kíváncsiságát, nyitottságát, kreativitását, pedig az igazán eredményes oktatásnak éppen ez lenne a lényege: a gyerekek tanulási érdekltségének megteremtése, fenntartása és fokozása. A szorongáskeltő jelleg kritikája nincs ellentmondásban azzal, hogy egyesek (jogosan) a *tanári tekintélyt* hiányolják, sőt, a gyermeki szorongás és a tanári tekintély leépülése végső soron ugyanarra az okra megy vissza: a bürokratikus tét oktatási rendszerben az egyén nem igazán fontos (s ez a diákra és

a tanárra egyaránt vonatkozik). A másik fundamentális kritika azt emeli ki (amit a Bourdieu-iskola évtizedek óta hangsúlyoz), hogy az iskola (továbbra is) a társadalmi szelekciónak – és a társadalmi különbségek újratermelésének – eszközeként működik, ahelyett, hogy azok csökkentését eredményezné, az esélyek kiegyenlítése felé közelítene. Alternatívaként sok minden megfogalmazódik, ezek közös nevezője a *diákközpontúság*. (Ez nem a diákoknak való alárendelődést jelenti, hanem azt, hogy a tanár a maga értékalapú oktatási és nevelési céljai jegyében a tanulók személyiségére és motivációira építve, azokhoz igazítva segítsen nekik elsajátítani a szükségesnek tartott ismereteket, készségeket és jellemelemeket.) Egyes megemlített tanárok példáján, mai alternatív iskolák kísérletein keresztül számos olyan vonás is megjelenik az interjúkban, amelyek éppen azokat a lényeges mozzanatokot képviselik, amelyek egy új iskolai paradigma elemei lehetnek: a *kreativitást, a tudásszerzés örömeinek megtapasztalását, a gondolkodás nyitottságát, az előítélet- (és előfeltétel)mentességet, a teljesítménynek a személyi sajátosságokra odafigyelő önmagához mérését*. Ez az alternativitás (és az efelé mozdulás) igénye ma jelen van a társadalomban, ha nem is többségi helyzetben (legalábbis ami a szülők és a tanárok, s főként az oktatásirányítás szemléletét illeti). Ha azonban a gyerekek valódi szükségleteit nézzük, ezek túlnyomó többsége mutat éppen ebbe az irányba. Az oktatási reformok, amelyek az utóbbi évtizedekben (különböző elméletekhez, és sajnos többnyire másodlagos szempontokhoz igazítottan) túlságosan is át- meg átforgatták az iskolai oktatás rendszerét, nem hoztak paradigmatisztikus változást. Az iskola ma is az a *félíg gyár, félíg hivatal*, amilyenné a tizenharmadik századi modernizációs hullám szükségletei tették. A lényeg nem az, hogy milyen a *humán és reál tárgyak* aránya (a bennük megtestesülő szemléletmódok mindegyikére szükség van – ha nem is feltétlenül a mai tárgybonthatásban), nem is az, hogy a pillanatnyi (és persze állandóan változó) szükségletek szerint a *munkaerőpiac* milyenfajta ismereteket és készségeket igényel elsősorban; hanem az, hogy *minden egyes egyén úgy váljék felnőtté, hogy képes legyen képességei legoptimálisabb kibontására, és megőrizze belső motiváltságát az állandó önfejlesztésre*. Nagyon sok tanár van a társadalomban, aki (még a mai iskolarendszernek nagymértékben az ideális oktatási lehetőségek ellen dolgozó keretei között is) igen kreatív és eredményes módszereket alkalmaz; az oktatásirányításnak alapvető feladata lenne ezek felgyűjtése, közismertté tétele, annak elősegítése, hogy a paradigmaváltás „*alulról*” mehessen végbe.

7. Tudásmonopólium

Az iskolának a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésében játszott szerepe csak része az egyenlőtlenségek rendszerének; szűkebb értelemben annak az egyenlőtlenségi rendszernek, ami a *tudások eloszlásában* érvényesül.¹⁴

14 Közismertek ebben az összefüggésben Bourdieu elemzései. (Lásd például Bourdieu [1978].)

A tudások egyenlőtlen elosztása (s gyakran ezen egyenlőtlenség növekedése) azt is eredményezi, hogy a tudások érvényesülési lehetőségei is nagyon egyenlőtlenek. Vagyis *a társadalomban nagyon sok szellemi energia elpazarlódik*. Ez az akadály is olyan, amibe számos interjúalanyunk is beleütközik, s erről is elmondható, hogy az itt megszólaltatottaknál sokkal-sokkal szélesebb kört érint. A probléma egyik alapja itt is *a versenyelv, a piaci szemlélet és a specializáció „megszaladása”*. A piac az értékek egy részét felszínre segíti, nagy részéről azonban nem vesz tudomást (tehát hagyja eltékozolódni). A versenyelv uralma ösztönöz ugyan az önfejlesztésre, de ellentétes a szellemi építkezés valódi természetével: a gondolatok egymást állandóan megtermékenyítő áramlása helyett inkább azok rejtésében, monopolizálásában tesz érdekeltté.¹⁵ A kooperáció helyett preferált verseny állandóan *hierarchiákat* termel újjá, és erős érdekeltséget teremt a megszerzett pozíciók akár irracionális fenntartására. A specializálódás előnyös abból a szempontból, hogy az egyes tudásokat egy metagépezetbe beilleszthessék, de csökkenti az egyes egyének átlátó- és lényeglátó-képességét (ezt a hierarchiák csúcsán helyet foglalók monopóliumává teszi). A piaci szemlélet (a „beárazás” szükséglete) megköveteli a teljesítmények mérhetőségét, ám mivel a szellemi teljesítmények valódi minősége nem mérhető, ez olyan *menyiségi* szempontok alkalmazását hozza magával, amelyek egyrészt teljesen *idegenek a szellemi fejlődéstől*, és gyakran igazán kontraszelektívek; másrészt a skolasztika hanyatló korszakához hasonlóan *elszakítja a tudásmonopóliumok birtokosainak gondolatvilágát a társadalmi lét valóságos problémáitól, összefüggéseitől*, formalizált rendszerekbe szorítja, létformájukat hierarchizálja, és (a mintegy céhes) monopóliumokból kiszorultakat gyakorlatilag „kontárként” kezelve, azok mégoly termékenyítő gondolatait sem engedi be a „szakszerű” diskurzus keretei közé. Interjúalanyaink többsége nem része (és nem is nagyon törekszik része lenni) ennek a tudáspiramisnak, környezetükre gyakorolt hatásuk mégis azt mutatja, hogy az ő tudásuk sok ember számára hasznosíthatóbbnak bizonyul számos korifeusénál. A valóságos kontárság, sarlatánság kiszűrése természetesen a társadalom szellemi építkezésének mindenkor fontos mozzanata, ám a paradigmaváltást a tudásáramlás területén is szükségesnek mutatja annak felismerése, hogy milyen sok felszínre nem kerülő, tömegesen nem terjedő tudás, gondolat, ötlet, emberi érték van a társadalomban. A paradigmaváltást e területen is az jelentené, hogy ha a tudásmonopóliumokkal szemben jóval nagyobb teret kapna *a személyre jellemző tudás* (tehát nem formai kritériumokkal mért tudás) társadalmi hasznosítása (hiszen minden személyiség

15 Ez sugárzik le az iskolába is, amikor a tanárok egyes tudások visszatartásával igyekeznek helyzetüket őrizni (ez annál jellemzőbb, minél magasabb fokú iskoláról van szó). A tanári tekintélyt is nagymértékben formális eszközökkel próbálják biztosítani, s ez nemcsak a gyerekeket idegenítheti el, hanem akadályokat állít azon tanárok útjába is, akik nem ezzel a (végső soron) versenyszemlélettel, hanem például az előfeltétel nélküli szeretet eszközeivel közelítenek a diákokhoz. Ebben a közegben azt kell érezniük, hogy ők a „deviánsok”, ők vétenek a „normális” tanár-diák viszony ellen.

más, egymással össze nem mérhető, formai kritériumok Prokrusztész-ágyába nem szorítható képességszerkezettel rendelkezik).

8. Elidegenedett művészet

Mint ahogy több művész van interjúalanyaink között, sok interjúban a művészet is besűrűsödési pontnak mutatkozik: olyan területnek, ahol sok minden eldőlt az élet lényeges kérdései közül. A legfőbb kritika a művészet területén is az *elidegenedést* éri, a művészeti életnek az élettől való eltávolodását bírálja, s ezzel szemben képviselik többen is a *mindennapi életbe bekapcsolódó, valóságos életproblémákra reagáló, a (minden) emberben meglévő természetes kreativitásra építő művészet* eszményét. Többségük számára a művészet a természetes étellel, a személyiségre jellemző képességek kifejtésével azonos *életöröm* forrása, és *felszabadító* hatású. Egyáltalán nem misztifikálják a művészetet, sőt úgy tűnik, éppen a művészet *kultikus* felfogása az egyik, amibe gyakran beleütköznek (a másik pedig – ami ennek a kultikus kiemelésnek az árnyoldala –, hogy nagyon *sok ember egyáltalán nem használja* a művészetet, nem látják kézzelfogható hasznát).¹⁶ Ezekből a konfliktusokból az látszik, hogy a paradigmaváltás a művészet területén (is) abba az irányba mutathat, hogy a piedesztálra állítás (lásd „magas művészet”) helyett a művészet visszaolvad az élet mindennapjaiba, s ezzel a jövőben visszanyerheti az utóbbi két évszázadban redukálódott funkcionalitását és (mindenki számára való) fontosságát. Interjúalanyaink ugyanakkor arra is figyelmeztetnek, hogy a művészetnek az élettől való elszakadásából következően a helyére ma még olyan „művészeti” formák nyomulnak be, amelyeknek elsősorban *feledtető, a társadalmi problémáktól elterelő, passzívvá tévő funkciójuk* van (a tömegmédiával együtt, sokszor éppen azáltal terjesztve). Interjúalanyaink egyetértően látszanak abban, hogy a művészetnek ki kell szorítania (a mindennapokból) a *pseudoművészetet*, a művészi alkotás anyag-, társadalom- és önmegismerő funkciójának meg nem felelő, a befogadót passzivitásra készítő és a valóságot eltorzító formákat; szakítani kell azzal a felfogással, amely elmosza a valódi, világmegismerő művészet és a nem művészet közti határokat (a művészet és a művészet-pótlékok különbségét végső soron pusztán egyenértékű ízlések különbségének tekintve). A művészetkultusz, a „magasművészet” és a „tömegművészet” elkülönítése azt jelenti, hogy azt, ami valódi művészet lenne, egy szűk elit ügyévé teszik, és elszakítják az élet valóságos problémáinak nagy részétől (ezáltal megismerő funkcióját korlátozzák); a többség pedig megkapja a (megismerő funkció nélküli) „tömegművészetet”. Hogy ez a problémakör sem csupán a művészek (és nem csupán interjúalanyaink) számára fontos, többek között az bizonyítja, hogy az *interneten* és egyes *lokális közösségekben* ma már igen sokan próbálko-

16 Lásd mindehhez elsősorban: a 2., 9., 23., 29., 30., 32., 35., 43., 49., 55., 64., 68., 71., 165. interjúkat.

nak *aktív alkotó tevékenységekkel*, amelyek döntő részének nem az a célja, hogy az alkotók bekerüljenek a „művészeti életbe” (bár persze ez is igen sokak ambíciója), hanem ami a művészetek tényleges szerepe: *önmegismerés, az anyag lehetőségeinek próbálgatása, a szűkebb (és tágabb) közösség élményeinek megszólaltatása*. Ahogy a folklór a valódi művészet értékességével (megismerő, önkifejező, felszabadító, és persze szórakoztató szerepével) évezredekken át szerves része lehetett az emberek mindennapi életének, új formákban ez a jövőben is teljes mértékben lehetséges.

9. Összefüggések keresése

Volt már szó az individualizáció problémáiról, de a túlságosan individualizált, atomizált társadalomban a *világkép kialakításának problémája* maga is „besűrűsödési ponttá” válik. Az iskolának, a tudománynak, vagy a művészetnek az élettől való elszakadása is szerepet játszik abban, hogy sok interjúalanyunk a fő problémák között fogalmazza meg éppen az *átfogó világkép hiányát*. A „minden egész eltörött” gyakori élmény, miként sokan panaszkodnak a társadalmat összefogó *közös célok és jövőperspektívák hiányát* is. Mint láttuk, sokan ennek ellenére a „hosszú távra” vonatkozóan megőrizték optimizmusukat, s különböző világképekre (a természet erejébe vetett hitre, vallásos meggyőződésre, történelmi tanulságokra) támaszkodva a maguk számára rendelkeznek iránytűvel, ám a társadalom egészét tekintve tele vannak aggodalommal (többek között éppen azért is, mert tapasztalják a társadalom szubkultúrákra való szétesettségét, ami azt is jelenti, hogy az ő meggyőződésükben, világlátásukban az embereknek csak egy – kisebb – része osztozik). S ez is komoly akadályokat támaszt az ő célmegvalósításuk elé is. Az Egész szétesése ráadásul az egyének szintjén mindig azzal is jár, hogy *az egyes egyének integritása is meggyengül*; interjúalanyaink többsége erős, belülről irányított személyiség, de sokszor azt tapasztalják, hogy széles körben az ilyen személyiségek aránya csökken, sőt *magá a „személyiség” is válságba kerül*. Ez a probléma annál feszítőbb (s annál határozottabban jelzi e téren is a paradigmaváltás – tehát a *széttartó, dekonstruáló folyamatok megállításának, megfordításának – szükségességét*), mert mindez egy olyan társadalomban történik, amelyben ugyanakkor (s interjúalanyaink is ezt már csak létezésükkel is bizonyítják) *megnövekedett az individuális döntések, a szabad egyéni választás szerepe, az alternatívák kialakulásának lehetősége. Az összefüggések keresése, a világ egységben látásának igénye* is olyan tendencia, amely interjúalanyainkat messze túlhaladó mértékben válik jelenleg jellemzővé, tömegessé. A leegyszerűsítő világmagyarázatok uralmát követő szkepszis az elmúlt évtizedekben betöltötte feladatát, s annak a szemléletnek terjesztése (a kortárs filozófiai irányzatoktól a tananyagokon át egyes médiahatásokig), amelynek lényege az átfogó elméletekről, az összefüggések kereséséről való lemondás,

mára már egyre szélesebb körű ellenhatást, éppen az ilyen átfogó magyarázatok iránti éhséget váltott ki. (Ez az „éhség” persze – éppen az átlátás híján – gyakran hamis irányokban, „ártalmas táplálékokkal” elégül ki – például „összeesküvés-elméletek” formájában.) Az átfogó magyarázatok iránti igény terén a döntő az, hogy sikerül-e olyan, *a világ jelen állapotát a maga gazdagságában megragadó szemléleteket* kialakítani, amelyekben *az egész és részei összefüggenek* (ahogy azt a más vonatkozásban már szükségesként említett holisztikus gondolkodás is megköveteli). Több interjúalanyunk is hangsúlyozza a *belső és külső világ közti egyensúly* megteremtésének jelentőségét. Azt, hogy *ha a mikroközösségek szintjén harmónia van, ez képes a nagyobb közösségben is harmóniát teremteni*. (És fordítva.) Az alternatívát e tekintetben azok képviselik, akik valamilyen módon részt vesznek az Egész és a részek közti kapcsolatok kiépítésében, a belső és külső világ közti összefüggések felmutatásában. Akik a mikroközösségi szinten a társadalom egészét jobbító célokat szolgálnak (a társadalomegész vonatkozásában pedig olyan célokat tűznek ki maguk és mások elé, amelyekkel az élet minden szinten – a mindennapi élet mikroszintjeiig lemenően – élhetőbbé válik).

10. A civilizáció összeomlásának a lehetősége

Több interjúban felmerül persze a *civilizáció összeomlásának* a lehetősége is. Sokakat foglalkoztat ez a fenyegető lehetőség: különböző „világvége” képzetek terjednek, amelyek egy része természeti katasztrófáktól: a Föld „tüdejének” kimerülésétől, a globális felmelegedéstől, új jégkorszaktól, kozmikus és tektonikus katasztrófáktól, az élelem- és ivóvíztartalékok elfogyásától való szorongásnak ad hangot; de ilyen és ehhez hasonló képzetek az emberiség történetében mindig akkor indultak terjedésnek, amikor az összeomlás a fennálló *társadalmi rendszert* fenyegette. És persze a társadalmi katasztrófára vonatkozó szorongások is kifejezést nyernek (a társadalmi rendszer összeomlásának veszélyét az *egész civilizáció összeomlásának* rémképévé tágítva). A többek között a Római Klub által néhány évtizede kifejezésre juttatott „utolsó előtti pillanat” érzés mára nagyon sok ember tudatába beépült, s az összeomlás lehetőségével mint „legrosszabb forgatókönyvvel” még optimista interjúalanyaink is számolnak. Amivel azonban többségük szembekerül – s ez megint jelzi, hogy hol van ebben (és miben is áll) a paradigmaváltás lehetősége –, az összefügg az előző alfejezetben mondottakkal. Bár a világot fenyegető veszélyek léptéke messze meghaladja az egyes ember beavatkozási lehetőségeit, az „alternatíva” mégis abban ragadható meg, hogy az ember *passzívan vár-e az apokalipszissre*, s legfeljebb reménykedik elmaradásában (mondván, hogy ő úgyis túl kis pont ahhoz, hogy ezen változtathatna), vagy éppen ellenkezőleg – abból kiindulva, hogy a tömeghatások is egyéni cselekvésekből állnak össze –, *az egyéni döntések, választások fontosságát és felelősségét* hangsúlyozza, – és képviseli életgyakorlatában is. (Ez a minden-

kori *erkölcsi* alapállás lényege: az ember választási szabadsága és felelőssége Jó és Rossz között.) Van, aki közvetlenül is utal a közismert „pillangóeffektusra”: igen kis változtatások is torkollhatnak hatalmas eredményekbe. És éppen ez a (nagyon sokféle formában lehetséges) felelősségvállalás az általunk e könyvben bemutatni kívánt alternatív életstratégiák közös lényege.

Befejezésül

Hogy az ilyen életgyakorlatok *valóban összeállnak-e* egy új társadalmi paradigmává (különböző területeken kialakuló új paradigmák rendszerévé), ez előre mindig eldönthetetlen kérdés. Olyan értelemben nem is kell „összeállniuk”, hogy bármilyen szempontból valamiféle „egységet” alkotnának, hiszen az *alternativitásnak éppen a pluralitásban van a lényege*. Az emberi világ diverzitásában, amelyben minden fősodorrá váló (s ezzel az egyoldalúság veszélyét és ártalmait magában hordó) iránynak megvannak az (egymástól is különböző) alternatívái. Mint ezt más munkáinkban kifejtettük,¹ *az alternatívák együttese hordja magában az emberiség, az emberi nem nézőpontját, míg a mainstream (egy partikularitás, egy részgazság, részérdek nézőpontját érvényesítve) előbb-utóbb mindig eltávolodik attól*. Az emberi nem és egyénei közötti kapcsolat az, amit „szellemnek” nevezhetünk; az egyén (minden egyén) azért lehet mintegy az emberiség „felderítője”, mert az emberiség szellemi kincstárára támaszkodhat, ez a kincstár pedig – mint ezt egyes interjúalanyaink is hangsúlyozzák – az egyének szellemi teljesítményeiből gazdagodik, amíg egy ember is létezik a Földön. Az alternatív életstratégiák egyik közös vonása, hogy az alternatívák felmutatásával valamennyien *szellemi teljesítményt „visznek be”* ebbe a kincstárba.

Az „alternatív életstratégiák egyik alapfeltétele – mint ezt már többször hangsúlyoztuk – a „belülről irányítottság” attitűdjének fontossága. Ez – bár a maga útján való kitartást jelent, s ennek során gyakran ütközéseket is fel kell vállalni – egyáltalán *nem azonos a „lázado”* szerepével. Nagyon sokan éppen a számukra fontos emberek, tanítások *követésével* képviselnek értékeket, magatartásformákat. De az lényeges közös vonásuk, hogy az, amit fontosnak tartanak képviselni, *belsővé, személyiségük „ügyévé”* válik. Ettől képesek kitartani mellette, ettől képesek elveik és gyakorlatuk összhangjára, és ettől lesznek hitelesek mások szemében.

Az „alternatív” életstratégiák szűklátókörű nézőpontokból gyakran azért tűnnek problematikusnak, mert e szűklátókörű nézőpontok képviselői úgy vélik, ezek az alternatívák – éppen mert alternatívákként jelennek meg – *dezinTEGRÁLÓ hatásúak*. Valójában azonban – ha nem destruktív alternativitásról van szó, mert természetesen ilyen is létezik – *az alternatívakeresés éppen az integráció elősegítője*. Hiszen az alternatívák a főirány azon egyoldalúságaival szemben keresnek más megoldásokat, amelyek (éppen egyoldalúságuk folytán) eltávolítják maguktól az egyoldalú kívánalmakhoz alkalmazkodni nem tudó vagy nem akaró embereket. Deintegráló hatása ilyenkor a főiránynak van, s éppen az alternatívakeresés teremtheti meg azokat a megoldásokat, amelyek a főso-

---

1 Lásd például: Kapitány–Kapitány (2007), Kapitány–Kapitány (2013).

dor egyoldalú törekvéseiből kimaradt szempontokat is figyelembe vesznek, s így a mainstream által „félresodortak” visszaintegrálását is lehetővé teszik.²

Interjúink összességében bennünket azzal a felemelő érzéssel ajándékozott meg, amely minden emberi teljesítmény élvezete közben átélhető (akár Mozart-zenét hallgatunk, akár Leonardo-képben gyönyörködünk, vagy éppen arra gondolunk, mivé fejlődött az emberi technika tulajdonképpen rendkívül kevés emberöltő alatt). *Felemelő érzés, hogy milyen sok értékes ember él közöttünk, milyen sokféle értéket képviselve.* És van közöttük az eddig említetteken kívül még egy, nagyon fontos közös nevező. *Az általuk képviselt nagyon különböző értékek nem egymás ellenében jelennek meg.* Valamennyi: érték. Valamennyi a humánusot képviseli. És ezt többnyire ők is tudják egymásról. Csokorba gyűjtésükkel csak azt szeretnénk volna érzékeltetni, amit többségük maga is megtesz: örülni a hozzánk hasonlóknak, s a tőlünk nagyon különbözőben is meglátni és felmutatni az értékeket és a humánusot. A mai társadalmi körülmények között, amelyekre a lenyűgöző civilizációs fejlődés (és az emberi együttélési viszonyok kétségtelen finomodása-humanizálódása) dacára még mindig jellemzőek az olyan ellentétek, amelyek elvadulásával a végén a „másikat” már embernek sem tekintik, ezek az alternatív életstratégiák az ilyen ellentéteknek, *az ilyen ellentéteket lehetővé tevő, kitermelő társadalmi viszonyoknak is példamutató alternatívái.*

---

² A makro- és mikrotársadalmi integráció kérdéseiről, lehetőségeiről lásd például: Dupcsik (2012), Habermas (2001), Kovách (2012), Szalai (2002), Széman (2012), Tóth (2012).

Felhasznált, hivatkozott szakirodalom

- A. Gergely András – Bali János szerk.: Városképzetek. Az antropológiai megismerés árnyalatai. Budapest, 2007, MTA-PTI – ELTE BTK Néprajzi Intézet.
- Albert Fruzsina – Dávid Beáta: Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In Kovách Imre et als. szerk.: Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Budapest, 2012, MTA-TKSZI – Argumentum, 343–357.
- Albert Fruzsina – Dávid Bea: Embert barátjáról. Budapest, 2007, Századvég.
- Andor Mihály: Dolgozat az iskoláról. Budapest, 1987, Művelődés-kutató Intézet.
- Andor Mihály–Liskó Ilona (2000): Iskolaválasztás és mobilitás. Iskolakultúra, Pécs
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás szerk.: Média, nyilvánosság, közvélemény. Budapest, 2007, Gondolat.
- Antalóczy Tímea: Szomszédok közt. Szappanoperák az ezredforduló Magyarorszáján. Budapest, 2006, Print X Budavár Zrt.
- Antalóczy Tímea – Füstös László – Hankiss Elemér szerk.: Magyarország kulturális térképe. Budapest, 2010, Magna Produkció.
- Babbie, Earl: A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Budapest, 2003, Balassi.
- Bagdy Emőke: Családi szocializáció és személyiségzavarok. Budapest, 2004, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bajomi Lázár Péter: Média és társadalom. Budapest, 2006, Antenna Könyvek.
- Barcza Dániel: Szociálisan érzékeny design. *Kultúra és Közösség*, 2011. 3. 49–54.
- Bartal Annamária – Kmetty Zoltán: A magyar önkéntesek motivációi. *Civil Szemle*, 2011. 4. 7–30.
- Bauman, Zygmunt: *The Individualized Society*. Cambridge, 2003, Polity Press.
- Beck, Ulrich: A kockázat-társadalom (Út egy másik modernitásba). Budapest, 2003, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
- Becker, Howard, S.: A kívülállók. Tanulmányok a deviancia szociológiai problémaköréből. In Andorka Rudolf – Buda Béla – Cseh-Szombathy László szerk.: A deviáns viselkedés szociológiája. Budapest, 1974, Gondolat, 80–113.
- Beck, Ulrich: Mi a globalizáció? Budapest, 2005, Belvedere.
- Bell, Daniel: *The Cultural Contradictions of Capitalism*. London, 1976, Heinemann.
- Beniger, James Ralph: *The Control Revolution (Technological and Economic Origins of the Information Society)*. Cambridge – London, 1986, Harvard Univ. Press.
- Bennett, Andy: Szubkultúrák vagy neo-törzsek. *Replika*, 2005. 53. 127–143.
- Bibó István: Elit és szociális érzék. In Bibó István: Válogatott tanulmányok. Budapest, 2004, Corvina.
- Bodóczky István: Kis könyv a vizuális művészeti nevelésről. Budapest, 2012, UKFA.
- Bourdieu, Pierre: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelése. Budapest, 1978, Gondolat.
- Bourdieu, Pierre: Férfiuralom. Budapest, 2000, Napvilág.
- Bourdieu, Pierre: Előadások a televízióról. Budapest, 2001, Osiris.

- Bozóki András – Sükösd Miklós: Anarchizmus (Modern ideológiák). Budapest, 1991, Századvég. <http://mek.oszk.hu/02000/02003/html/nter1887.htm>, Utolsó letöltés: 2013. június 20.
- Böröcz, József: The European Union and Global Social Change. London – New York, 2010, Routledge.
- Breton, Philippe: A manipulált beszéd, Budapest, 2000, Helikon.
- Castaneda, Carlos: Don Juan tanításai. Budapest, 2003, Édesvíz.
- Castells, Manuel: Az identitás hatalma. Az információ kora. Gazdaság, Társadalom és Kultúra II. Budapest, 2006, Gondolat – Infonia.
- Castells, Manuel: Az évezred vége. Az információ kora. Gazdaság, Társadalom és Kultúra III. Budapest, 2007, Gondolat – Infonia.
- Cosovan Attila: Disco – Design kommunikáció. Budapest, 2009, Co&Co Communication.
- Csanádi Gábor – Csizmady Adrienne: Szuburbanizáció és társadalom. *Tér és társadalom*, 2002. 3. 27–55.
- Csanádi Gábor – Csizmady Adrienne – Olt Gergely: Átváltozóban. Budapest, 2012, ELTE–Eötvös Kiadó.
- Csanádi Gábor – Ladányi János: Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai. Budapest, 1992, Akadémiai.
- Csányi Vilmos: Az emberi természet: humán etológia. Budapest, 2000, Vince.
- Csányi Vilmos – Miklósi Ádám szerk.: Fékevesztett evolúció. Megszaladási jelenségek az emberi evolúcióban. Budapest, 2010, Typotex.
- Császi Lajos: A média rítusai. Budapest, 2002, Osiris.
- Császi Lajos: Tévéeőrőszak és morális pánik. Budapest, 2003, Új Mandátum.
- Cseh-Szombathy László: Családi viszonyok. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György szerk.: Társadalmi riport. Budapest, 1990, TÁRKI, 487–500.
- Csikszentmihályi Mihály: Kreativitás – A flow és a felfedezés, avagy a találmányosság pszichológiája. Budapest, 2009, Akadémiai.
- Csikszentmihályi Mihály: Az öröm művészete. Flow a mindennapokban. Budapest, 2010, Nyitott Könyvműhely.
- Csizmady Adrienne – Schmidt Andrea: Az élethosszig tartó tanulás helyzete. In Kovách Imre et als. szerk.: Európai Magyarország 2007. Társadalmi áttekintés. Budapest, 2007, MTA-EKI – PTI – SZKI – VKI, 79–90.
- Csizmady Adrienne: A lakóteleptől a lakóparkig. Budapest, 2008, Új Mandátum.
- Csizmady Adrienne – Csurgó Bernadett: A városból vidékre költözők beilleszkedési stratégiái. In Kovách Imre et als. szerk.: Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Budapest, 2012, MTA-TKSZI – Argumentum, 149–167.
- Debord, Guy: A spektakulum társadalma. Budapest, 2006, Balassi.
- Dupcsik Csaba: Az integráció fogalma a társadalomtudományos és a laikus társadalomképekben az oktatási integráció példáján keresztül. In Kovách Imre et als. szerk.: Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Budapest, 2012, MTA-TKSZI – Argumentum, 243–262.
- Düll Andrea: A környezetpszichológia alapkérdései. Budapest, 2010, l’Harmattan.
- Enyedi György szerk.: A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai. Budapest, 2007, MTA TKI.

- Eriksen, Thomas Hylland: Kishelyek, nagytémák. Bevezetés az szociálantropológiába. Budapest, 2006, Gondolat.
- Eriksen, Thomas Hylland: A pillanat zsarnoksága (Gyors és lassú idő az információs társadalomban). Budapest, 2009, l'Harmattan.
- Feischmidt Margit – Kovács Éva szerk.: Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom- és kultúrakutatásban. www.elte.hu/szabadbolcseszlet/index.php?option=com.tananyag&task=showElements&id_tananyag=53 Utolsó megtekintés: 2013. április 24.
- Ferge Zsuzsa: A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. *Szociológia*, 1972. 1. 10–35.
- Ferge Zsuzsa: Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek (Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulási dinamikájához). Budapest, 2010, Napvilág.
- Ferkai András: „A jövő nemzedék egészsége fontosabb minden stíluskérdésnél” – Építészek a falukutatásban és a népi szociográfiában a két háború között. *Kommentár*, 2009. 1. 21–35.
- Fényes Hajnalka – Kiss Gabriella: Az önkéntesség szociológiája. *Kultúra és Közösség*, 2011. 1. 35–47.
- Foucault, Michel: Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése. Budapest, 2000, Corvina.
- Fülöp Márta: A sokarcú versengés. In Czigler István – Oláh Attila: Találkozás a pszichológiával. Budapest, 2007, Osiris.
- Füstös László: Az értékrendszerek változása Európában. In Füstös László – P. Táll Éva – Szekeres Tímea szerk.: Európai Társadalmi Regiszter 2002. Budapest, 2002, MTA-PTI – MTA- SZKI, 191–227.
- García-Ruiz, Jesus – Michel, Patrick: Újpünkösdiizmus Latin-Amerikában (Néhány szempont a globalizáció politikai antropológiájához). *Eszmélet*, 2013. 99. 126–147.
- Garnham, Nicolas: Emancipation the Media and Modernity (Arguments about the Media and Social Theory). Oxford – New York, 2000, Oxford Univ. Press.
- Gazsó Ferenc – Laki László: Fiatalok az újkapitalizmusban. Budapest, 2004, Napvilág.
- Gábor Kálmán – Jancsák Csaba szerk.: Ifjúságszociológia., Budapest, 2006, Belvedere.
- Gellér Katalin – Keserű Katalin: A gödöllői művésztelep, Budapest, 1987, Corvina.
- Gerbner, George: A média rejtett üzenete. Budapest, 2000, Osiris – MTA – ELTE.
- Gereben Ferenc szerk.: Vallásosság és kultúra. Budapest, 2009, Faludi Ferenc Akadémia.
- Gerő Márton: A civil társadalom néhány trendje Magyarországon 1990 után. In Kovács Imre et als. szerk.: Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Budapest, 2012, MTA-TKSZI – Argumentum, 317–343.
- Gorz, André: Farewell to the Working Class (An Essay on Post-Industrial Socialism). London – Sydney, 1997, Pluto Press.
- Habermas, Jürgen: A kommunikatív etika (a demokratikus vitákban kiérlelődő konszenzus és társadalmi integráció politikai-filozófiai elmélete). Budapest, 2001, Új Mandátum.
- Hankiss Elemér – Manchin Róbert – Füstös László: Életmód, életminőség, értékrendszer I–III. Budapest, 1978, MTA.

- Hankiss Elemér: Új diagnózisok, Budapest, 2002, Osiris.
- Hankiss Elemér: Az ezerarcú én. Budapest, 2005, Osiris.
- Hankiss Elemér: Félelmek és szimbólumok, Budapest, 2006, Osiris.
- Hankiss Elemér: A Nincsből a Van felé. Gondolatok az élet értelméről. Budapest, 2012, Osiris.
- Hankiss Elemér – Heltai Péter szerk.: Te rongyos élet. Életcélok és életstratégiák a mai Magyarországon. Budapest, 2010, Médiavilág Kft.
- Havas Gábor – Liskó Ilona: Óvodától a szakmáig. Budapest, 2006, Oktatáskutató – Új Mandátum.
- Inglehart, Ronald: Culture Shift in Advanced Industrial Society. Princeton, 1990, Princeton Univ. Press.
- Inglehart, Ronald: Modernization and Post-modernization. Princeton, 1997, Princeton Univ. Press.
- Kacsuk Zoltán: Szubkultúrák, poszt-szubkultúrák és neo-törzsek, *Replika*, 2005. 53. 91–110.
- Kamarás István: Lelkierőmű Nagymaroson. Budapest, 1989, VITA.
- Kamarás István: Kis magyar religiográfia. Pécs, 2003, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány.
- Kant, Immanuel: A gyakorlati ész kritikája, Budapest, 1922, Franklin.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: Értékrendszereink. Budapest, 1983, Kossuth.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: Túlélési stratégiák, Budapest, 2007, Kossuth.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón – és utána, Budapest, 2013/a, Typotex.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: A szellemi termelési mód. Budapest, 2013/b, Kossuth.
- Kapitány Balázs: A rizikótársadalom másfél évtizede. *Szociológiai Szemle*, 2002. 1. 123–133.
- Kálvin János: Az eleve elrendelésről. Budapest, 1986, Európa.
- Kirschner, Joseph: A manipuláció művészete. Budapest, 1998, Bagolyvár Könyvek.
- Klaniczay Gábor: Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években. Budapest, 2003, Noran.
- Kondorosi Ferenc: Civil társadalom Magyarországon. Budapest, 1998, Politika és Kultúra Alapítvány.
- Kopp Mária et als.: Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban. *Századvég*, 1996. 2.
- Kopp Mária – Kovács Erika szerk.: A magyar népesség életminősége az ezredfordulón. Budapest, 2006, Semmelweis Kiadó.
- Kós Károly – Gall, Anthony: Kós Károly emlékezete. Budapest, 2002, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.
- Kovács Imre: A vidék az ezredfordulón. Budapest, 2012, Argumentum.
- Kovács Éva: Interjú módszerek és technikák. In Feischmidt Margit – Kovács Éva szerk.: Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom- és kultúrakutatásban. www.elte.hu/szabadbolcseszet/index.php?option=com.tananyag&task=showElements&id_tananyag=53 Utolsó megtekintés: 2013. április 24.
- Kovács Éva szerk.: Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben. Budapest, 2008, MTA-SZKI – 1956-os Intézet.

- Kovács Éva: Az élettörténeti emlékezet helye az emlékezetkutatásban. In Kovács Éva szerk.: Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben. Budapest, 2008, MTA-SZKI – 1956-os Intézet, 9–41.
- Kucsera Csaba: Egyedül élő budapesti idősek társas és közösségi részvételét gátló szubjektív okok. In Kovács Imre et als. szerk.: Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Budapest, 2012, MTA-TKSZI – Argumentum, 427–440.
- Kuti Éva – Marschall Miklós szerk.: A harmadik szektor. www.nonprofitkutatas.hu/letoltendo/kuti_marsall.DOC Utolsó megtekintés: 2013. május 8.
- Ladányi János – Csanádi Gábor: Szelekció az általános iskolában. Budapest, 1983, Magvető.
- Ladányi János – Szelényi Iván: Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológiai Szemle*, 2002. 4., 72–94.
- Laky Teréz: Az atipikus foglalkozásokról. people.mok.bme.hu/~kornai/laky/Cikk/atipikus.pdf Utolsó megtekintés: 2013 május 9.
- Lasch, Christopher: Az önimádat társadalma, Budapest, 1996, Európa.
- Lányi András: Együttéléstan – a humán ökológia a politikai filozófiában. Budapest, 1999, Liget.
- Lányi András: A fenntartható társadalom. Budapest, 2007, l'Harmattan.
- Lányi András: Az ember fáj a földnek – utak az ökofilozófiához. Budapest, 2010, l'Harmattan.
- László Ervin: Világ váltás. A változás harmonikus útja. Budapest, 2008, Nyitott Könyvműhely.
- László Ervin: Új világkép. A tudatos változás kézikönyve. Budapest, 2009, Nyitott Könyvműhely.
- Légmán Anna: Közösségképek. In Kovács Imre et als. szerk.: Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Budapest, 2012, MTA TK SZI – Argumentum, 357–369.
- Losonczy Ágnes: Ártó-védő társadalom. Budapest, 1989, KJK.
- Lovelock, James E.: Gaia. A földi élet egy új nézőpontból. Budapest, 1990, Göncöl.
- Mc Quail, Denis: A tömegkommunikáció elmélete. Budapest, 2003, Osiris.
- Messing Vera – Ságvári Bence szerk.: Közösségi viszonyulásaink: a családdal, az állammal és a gazdasággal kapcsolatos társadalmi attitűdök, értékek európai összehasonlításban. Budapest, 2012, MTA-TKSZI.
- Molnár Tamás: Az értelmiség alkonya. Budapest, 1996, Akadémiai.
- Morton, A. L. ed.: Political Writings of William Morris. New York, 1984, Lawrence and Wishart International Publishers.
- Muggleton, David 2005: A poszt-szubkulturalista. *Replika*, 2005. 53. 111–126.
- Neményi Mária: Csoportkép nőkkel. Budapest, 1999, Új Mandátum.
- Neményi Mária – Takács Judit: Változó család, változó politikák. *Szociológiai Szemle*, 2005. 4. 3–35.
- Niedermüller Péter et als. szerk.: Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiai és modelljei a globális világban. Budapest, 2008, Nyitott Könyvműhely – l'Harmattan.
- Noëlle-Neumann, Elisabeth: The Spiral of Silence. A Theory of Public Opinion – Our Social Skin. Chicago, 1984, University of Chicago Press.

- Novák Ágnes: Öko-otthonok. *Kultúra és Közösség*, 2011. 3. 29–48.
- Oláh Attila: Érzelmek, megküzdés és optimális élmény. Budapest, 2005, Trefort.
- Paksi Borbála – Demetrovics Zsolt szerk.: Drogprevenció és egészségfejlesztés az iskolában. Budapest, 2011, l'Harmattan.
- Popper Péter – Ranschburg Jenő – Vekerdy Tamás: Az erőszak sodrásában. Budapest, 2009, Saxum.
- Ranschburg Jenő: Félelem, harag, agresszió, Budapest, 2012, Saxum.
- Riesman, David: A magányos tömeg. Budapest, 1968, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Rosta Gábor: A városi tanya. Szemléletváltás a válság idején. Budapest, 2009, Leviter Kft.
- Rokeach, Milton: A nézetek rendszerének szerveződése. In Hunyady György szerk.: Szociálpszichológia. Budapest, 1984, Gondolat, 469–490.
- Rokeach, Milton: *The Nature of Human Values*. New York, 1973, The Free Press.
- Rousseau, Jean-Jacques: A társadalmi szerződésről. Budapest, 1997, PannonKlett.
- Rousseau, Jean-Jacques: A magányos sétáló álmodozásai. Budapest, 1964, Magyar Helikon.
- Ságvári Bence: A Net-generáció törésvonalai. Kultúrafogyasztás és életstílus-csoportok a magyar fiatalok körében. In Bauer Béla – Szabó Andrea szerk.: Arctalan nemzedék. Ifjúság 2000–2010. Budapest, 2011, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 123–136.
- Ságvári Bence: Az átmenetek kora? – A magyar fiatalok társadalomképéről. In Kovách Imre et als. szerk.: Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Budapest, 2012, MTA-TKSZI – Argumentum, 63–83.
- Ságvári Bence – Lengyel Balázs: Kreatív atlasz (A magyarországi kreatív munkaerő területi és időbeli változásáról). Budapest, 2008, Demos Magyarország Alapítvány.
- Schulze, Gerhard: Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. *Szociológiai Figyelő*, 2000. 1-2. 135–157.
- Somlai Péter: Család 2.0. Budapest, 2013, Napvilág.
- Szabó Ildikó: Nemzet és szocializáció, Budapest, 2009, l'Harmattan.
- Szabó Katalin – Négyesi Áron: Az atipikus munka térnyerésének okai a tudásgazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 2004. 1. 46–65.
- Szalai Erzsébet: Az újkapitalizmus és ami utána jöhet. Budapest, 2006, Új Mandátum.
- Szalai Erzsébet: Koordinátákon kívül. Fiatal felnőttek a mai Magyarországon. Budapest, 2011, Új Mandátum.
- Szalai Júlia: A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2002. 4. 34–50.
- Szalai Júlia: Nincs két ország? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon. Budapest, 2007, Osiris.
- Széman Zsuzsa: Infokommunikáció – A tartós gondozást igénylő idősök társadalmi integrációjának új eszközei. In Kovách Imre et als. szerk.: Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Budapest, 2012, MTA-TKSZI – Argumentum, 412–427.
- Szirmai Viktória: „Csinált” városok. Budapest, 1988, Magvető.
- Szirmai Viktória: A magyar nagyvárosi térségek társadalmi jellegzetességei. *Magyar Tudomány*, 2007. 6. 740–758.

- Szívós Péter–Tóth István György szerk.: Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban. Budapest, 2012, TÁRKI.
- Tamás Pál: Azok a tízes évek. Modellszerűlet a 2010-es évek Magyarországon. *Közgazdaság*, 2012. 2. 179–192.
- Tardos Katalin: Befogadás és kirekesztés a munkahelyeken. In Kovách Imre et als szerk.: Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon, Budapest, 2012, MTA-TKSZI–Argumentum, 221–243.
- Terbe Teréz: Szocio és öko. A közösségi gazdálkodás dilemmáiról. *Eszmélet*, 2012. 95. 5–27.
- Terestyéni Tamás: Közszolgálatosság a médiában. Budapest, 1995, Osiris – MTA – ELTE.
- Terestyéni Tamás: Kommunikációelmélet. A testbeszédtől az Internetig. Budapest, 2006, Typotex.
- Thoreau, Henry David: Walden. A polgári engedtlenség iránti kötelességről. Budapest, 2008, Fekete Sas.
- Tomka Miklós: A vallás a modern világban. A szekularizáció értelmezése a szociológiában. (akadémiai doktori értekezés) 2010.
- Tóth Olga: Társadalmi integráció és család. In Kovách Imre et als. szerk.: Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Budapest, 2012, MTA-TKSZI – Argumentum, 369–383.
- Török Emőke: Túlléphetünk-e a bér munka társadalmán. *Szociológiai Szemle*, 2006. 2. 111–130.
- Trencsényi László: Művészetpedagógia. Budapest, 2000, Okker.
- Turner, Victor: A rituális folyamat, Budapest, 2002, Osiris.
- Utasi Ágnes: Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli. Budapest, 2004, MTA-PTI.
- Utasi Ágnes: Éltető kapcsolatok. A kapcsolatok hatása a szubjektív minőségre. Budapest, 2008, Új Mandátum.
- Vekerdy Tamás: Gyerekek, óvodák, iskolák. Budapest, 2001, Saxum.
- Vicsek Lilla: Cigánykép a magyar sajtóban. *Szociológiai Szemle*, 1997. 3. 139–158.
- Voigt Vilmos: A vallási élmény története. Bevezetés a vallástudományba. Budapest, 2005, Timp.
- Voigt Vilmos: A vallás megnyilvánulásai. Bevezetés a vallástudományba. Budapest, 2006, Timp.
- Wallerstein, Immanuel: *Utopistics, or Historical Choices of the Twenty-First Century*. New York, 1998, The New Press.
- Weber, Max: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Budapest, 1982, Gondolat.
- Weber, Max: *Gazdaság és társadalom*, Budapest, 1987, KJK.
- Z. Karvalics László: Az információs társadalom keresése. Budapest, 2002, Infonia – Aula.

I. melléklet

Interjúvázlat

Interjúkészítőink az alábbi, *ajánlott* interjúvázlat birtokában készítették interjúikat. (A legtöbbnek ennek fő kérdéseit feltették interjúalanyaiknak, de volt, aki eltért tőlük, például a klasszikus életútinterjú irányába, vagy kérdéseit egy-egy szűkebb problémakörre koncentrálták.) Azokra a kérdésekre, amelyekre ebben a könyvben az interjúk elemzésével választ kerestünk, az interjúk túlnyomó többségében a válasz egyértelműen megtalálható.

Alternatív értékek-életstratégiák

(Segédlet az interjú készítéséhez)

1. Az interjú célja olyan emberek megtalálása és bemutatása, akik a jelenleg domináns (pénz-, piac-, haszon- és versenyelvű) értékrenddel, az individualizmussal, a mennyiségi szemlélettel stb. szemben valamilyen szempontból alternatív értékeket, értékrendszert képviselnek, életformájukban ezen alternatív értékeket igyekeznek megvalósítani. (Humanitás, szolidaritás, társadalmi igazságosság, a természet és az élet szeretete, védelme, hivatástudat, szellemi, lelki értékek, a mennyiséggel nem mérhető minőség nagyobb fontossága, a lokalitás, a kulturális hagyományok értéke, a jövőért, a jövő generációkért érzett felelősségérzet stb.) Olyan interjúalanyokban kell gondolkodni, akik „kilógnak”, kiugranak a mai világban „mainstreamnek” tekintett értékrendből, akik az uralkodó értékrend mércéjével esetleg megszállottnak, különcnek tűnnek, akik valamilyen (ami nem piaci vállalkozás és nem a mainstream képviselete) feltették az életüket, akik elhivatottak, akik nem csak a saját boldogulásukért élnek, akiknek „kisugárzásuk” van, akik valamilyen szokatlant, speciálisat képviselnek. Ezek az alternatív értékek, az interjúalanyra jellemző sajátosságok megtestesülhetnek alkotásokban, életformában, emberi kapcsolatrendszerben. Az interjúalany kiválasztásánál fontos szempont az is, hogy olyan embert találjunk, aki szívesen osztja meg a tapasztalatait másokkal, szívesen beszél ezekről a kérdésekről.

2. Témakörök, kérdéskörök az interjú elkészítéséhez:
  - Neveltetés, otthonról kapott értékek.
  - A szocializáció során őt ért legfontosabb (családon kívüli) hatások (iskola, barátok, kortárscsoport, munkatársak stb.).
  - Olyan személyek, akik a legnagyobb hatást gyakorolták rá, leginkább formálták a gondolkodását; a legfontosabb emberi példák élete során (mivel hatottak rá?).
  - Azok a tevékenységek, alkotások, amelyekben leginkább kifejezésre jut, megnyilvánul az interjúalany által képviselt értékvilág.
  - A mai világban milyen pozitív és milyen negatív tendenciákat, fejleményeket, változásokat lát?
  - Mit lát a legnagyobb problémának a mai világban?
  - Ha „mindenható” lenne, miken változtatna?
  - Hogyan kellene élni, milyen lenne az ideális élet?
  - Milyen pozitív értékekre, emberi kapcsolatokra lehet támaszkodni?
  - Miben, mikben lehet hinni?
  - Milyennek képzei el a jövőt? (Pozitív és negatív forgatókönyvek.)
  - Melyek a legfontosabb élettapasztalatai?
  - Mire, mikre a legbüszkébb az eddigi életében?
  - Konfliktusok, ütközések, amelyek az ő alternatív útjának következtében jönnek létre a „külvilággal”.
  - Ajánljon olyan ember(ek)e)t, aki(k) hozzá hasonlóan alternatív értékeket képvisel(nek), (akár más vonatkozásban, más értékeket képviselve, mint ő, de eltérve a „főáramtól”).
3. Fontos, hogy olyan kérdéseket tegyünk fel az interjúalanyunknak, amelyekből kiderül az ő sajátossága, az általa képviselt alternatíva, tehát a fenti általános kérdéseken kívül nyilván kellene az ő sajátos, egyéni útjára vonatkozó kérdések is.
4. Fontos, hogy minden kérdésnél konkrét, plasztikus válaszokat kapjunk, ennek érdekében „rásegítő” kérdéseket lehet feltenni, amennyiben az interjúalany túlságosan általánosan válaszolna. („Mondjon az elmondottakra konkrét példát!”, „milyen tapasztalatai kapcsolódnak az általa mondottakhoz?”, „hogyan jelentkezik ez vagy az az elv, gondolat az életében, hogyan alakítja az életét, mikben nyilvánul meg?” stb.)
5. Az interjú készítése előtt „fel kell készülni az interjúalanyból”, minél alaposabban ismerni kell az interjúalany életét, minél több előzetes ismeretet begyűjteni róla, hogy a kérdések elég konkrétak lehessenek, s hogyha valamilyen fontos részlet nem került szóba, arra a kérdező rá tudjon kérdezni, s ami egyáltalán nem mellékes: az interjúalany azt érezhesse, hogy valóban ő az, aki a kérdezőt érdekli.
6. Az interjú terjedelme kb. egy óra (természetesen lehet ennél több vagy valamivel kevesebb is).

II. melléklet

63 portréinterjú

Az alábbiakban összefoglalóan ismertetjük az interjúk azon bő egynegyedét, amelyek alanyai talán a legpregnansabban, leggazdagabban fejtették ki gondolataikat, s akik (s ez volt kiválasztásuk legfőbb szempontja) többé-kevésbé reprezentálhatják a többiek nézőpontját is. Reméljük, az interjúk ismertetésével sikerül egy-egy emberi portrét is eljuttatni az olvasókhoz. A szükségképpen korlátozott keretek között ehhez szeretnénk hozzájárulni az alábbi linken található video-, illetve hangfelvételekkel is, amelyeken ezen interjúk közül tizennyolcnak a részletei (néhány esetben egésze) a maguk eredeti formájában is megtekinthetők: <http://tinyurl.com/mh62lvf>.

„Az emlékek személyes felidézése a személyes azonosság része és motorja. Arra szolgál, hogy a szelfet stabilizálja, és utat nyisson az individuum számára a közösségi identitások felé”.¹

1. **(7. interjú)** Az első interjúalany (az interjú készítésekor) huszonhat éves lány, arcán lényegi, mélyen belülről sugárzó mosoly. Nemzetközi jogvédő szervezet önkéntese, aki kulturális antropológia és tanárszakot végzett. Korábban gazdasági főiskolára járt, egy számítástechnikai cégnél volt termékmenedzser, majd egy szoftverfejlesztő cégnél irodavezető – de már abban az időben is gondolt arra, hogy jó lenne valamilyen civilszervezetnél dolgozni. (Szívesen foglalkozott volna romákkal, mert róluk írt szakdolgozatot.) Aztán egyik napról a másikra feladta addigi munkáját, s ez határozott váltást jelentett az életében. Úgy érezte, váltania kell; miként ő maga mondja: egyre jobban érezve a napi mókuserék súlyát, rájött, hogy nem tud úgy élni, hogy állandóan olyan dolgokon törje a fejét, amelyek nem érdeklik igazán, s hogy azzal teljen a napja, hogy várja, mikor múlik már el a nyolc óra munkaidő. Amíg egyetemre járt, megvolt a munka mellett a számára szükséges intellektuális kihívás (a munkát csak pénzszerzési lehetőségnek tekintette), de aztán már ez sem elégítette ki, feladta állását, kilenc hónapig volt szabadúszó (ezt nagyon érdekes tapasztalatnak tekintti), de semmiképpen sem akart többé olyan munkát, amivel nem tud azonosulni. Szerencsésnek tartja magát, hogy megtalálta az említett jogvédő szervezetet, s hogy oda fel is vették. Mindenképpen olyan munkakört szeretett volna, amely által a társadalomismeretét bővíteni tudja, s ahol egyúttal valami haszno-

¹ Kovács (2008), 15. Az interjú műfajáról, feldolgozása során figyelembe veendő szempontokról lásd például: Babbie (2003), Eriksen (2006), Feischmidt-Kovács (online).

sat tud adni a társadalomnak (s ahogy ő fogalmaz, nem a GDP szempontjából, hanem, hogy a társadalomban sajnos gyakori rossz, igazságtalan helyzetekben lehessen javulást elérni). Szervezetük egyrészt a közvélemény, a kormányok, a megfelelő hatóságok figyelmét hívja fel jogsértésekre, másrészt az embereket is igyekeznek arra serkenteni, hogy lépjenek fel saját érdekeik védelmében, írjanak leveleket, szervezzenek fórumokat, s ők is gyakoroljanak nyomást a hatóságokra, hogy igazságosabb viszonyok jöhessenek létre. Sokan felvetik, hogy miért is csinálja az ember ezt a fajta munkát, miért érzi azt, hogy ezekkel a feladatokkal azonosulni tud. Az ő válasza erre a következő. Arra, hogy a szenvedés jelen van ebben a világban, az ember elég korán rájön. Igazi döntést akkor hoz, amikor választ, hogy azok közé tartozik-e, akik csak a saját javukat szolgálják, vagy azok oldalára áll, akik a szenvedések ellen küzdenek. Ezt nagyon sokan látják, a választóvonal ott van az emberek között, hogy megállnak-e a véleménynyilvánításnál, vagy megpróbálnak tenni is a rossz ellen. Viszonylag kevesen jutnak el annak felismeréséhez, hogy a maga határai között egyetlen ember is képes erre, s hogy ennek hitében fel is vállalják az aktivitást. Ő semmiképp sem szeretett volna azok oldalára kerülni, akik nem küzdenek, nem tesznek semmit a szenvedések ellen. Megérti, hogy olyan ügyekért, mint például a Guantanamo-i fogolytábor bezárása, nem sok ember mozgósítható, hiszen távol van tőlünk, és közvetlenül nem is befolyásolja az életünket. (Hozzáteszi, hogy persze közvetve nagyon is, hiszen ami Guantanamóban történik, az is csak tünete a „terror elleni háborúnak”, az pedig befolyásolja a mi életünket is.) De – teszi hozzá – arra sincs általában elég motiváció, hogy a bennünket, magyarokat közvetlenül érintő ügyekben emeljék fel az emberek a hangjukat. Nyilván a legtöbb emberben van jóérzés meg empátia, de a tettekkészség hiányzik, mert nem hisznek abban, hogy van értelme. Ő is csak azáltal tud hinni a maga tevékenységének az értelmében, hogy tisztában van a szervezet munkájával, és hisz azokban az eszközökben, amelyeket a szervezet – céljai érdekében – felhasznál. Ez olyan dolog, amiben az embernek biztosnak kell lennie. Saját feladata lényegét abban látja, hogy minden hozzájuk forduló emberhez egyénileg tudjon közeledni, hiszen minden ember és minden élethelyzet más – s bár ők nem egyéni jogvédelemmel, hanem az egyedi jogsértések mögött látható közös problémákkal foglalkoznak –, az egyén ügyében is segíthessen, információadással, a rajta közvetlenül segíteni képes másik szervezethez való irányításban. Úgy gondolja, hogy az ő feladata a minél teljesebb empátia, a személyre szóló odafigyelés. Ebben a munkában az odaadó figyelem a legfontosabb tulajdonság, bár, teszi hozzá, antropológiai háttértudásának is igen nagy hasznát veszi, hiszen sokszor (mint például a roma szegregáció esetében) igen bonyolult kérdésekről van szó, amelyeket kellő ismeretek, átlátás és a tudományos gondolkodás fegyelme nélkül nem lehetne igazán érdemben megközelíteni. Ugyanakkor semmiképp sem szeretné pusztán egyetlen síkon élni az életét. Fontos számára, hogy gondolkodása nyitott legyen, többféle rendszerben, többféle síkon tudjon gondolkodni. Az is fontos, hogy például egy tudományos konferencián szakszerűen tudjon fellépni, de ugyanilyen fontos az is, hogy ne csak a racionális, hanem az

intuitív gondolkodását, érzékét is fejlessze. Didzseridúzik (ezt nagyon meditatív zenélési formának tartja), két évig hastáncolt is. Mindezekben nem a szereplés, hanem az önfejlesztés volt számára a fontos (mint ahogy általában sem külső sikerekre vágyik, hanem azt tekinti sikernek, ha a saját gondolkodásszintje fejlődni képes); s úgy érzi, ezek a foglalatosságok kiterjesztették a világerzékelését. Ritmusok, légzéstechnikák elsajátításával új tapasztalások nyíltak meg előtte, erősödött a testkontrollja; megtanulta, hogy őszintének és gátlásmentesnek kell lenni önmaga megközelítésében. (Az nem volt szempont, hogy ezek „keleti”, egzotikus tevékenységformák; számára – ezekben a gyakorlatokban is – az a lényeg, hogy amit csinál, abban otthon érezze magát.) Meglehet, mindezek alapján úgy tűnhet, interjúalanyunk „túlságosan tudatosan” viszonyul önmagához és életéhez, pedig csupán arról van szó, amiről az iménti mondatban: hogy igyekszik otthon érezni magát a bőrében. Mint elmondja, igazán nagy hatással az egyetemi évek, az egyetemi beszélgetések voltak rá; tanárok is, de főleg csoporttársakkal való beszélgetések. Ezek a beszélgetések nyitották meg a világról való gondolkodását a társadalom, a politika, a gazdaság kérdései felé. Családjából nem kapott erre mintát; hogy ilyen életcélokat is lehet követni, hogy bölcsészhivatásokból is meg lehet élni, ilyen mintát, ehhez vezető utakat nem látott maga előtt. (A főiskolán – ahová először járt – többnyire nem elhivatottságból tanultak az emberek, nem a világról akartak gondolkodni, csak diplomát szerettek volna, amivel munkához lehet jutni.) Konfliktusa családjával, régi barátaival nem volt, de azért pályamódosítását először megdöbbenéssel fogadták, nem értették: ők nem érezték előrelépésnek, hogy egy jobban fizető pozícióba ilyesmire otthagya, felad. Féltették, s ezt természetesnek is tekinti, hiszen ennek a munkának csak akkor lehet örülni, ha valaki érti, hogy mire jó. Ezért is tartja nagyon fontosnak, hogy minél több emberrel ezt meg lehessen értetni. Ezen a pályán, mondja, igazából az lenne siker, ha minél több csoport alakulna az országban, hogy minél többen beszéljenek ezekről a kérdésekről. Személyes sikerének is azt tartja, ha el tudja magyarázni, miért jó ilyen kérdéseken gondolkodni. Amikor például aláírásokat gyűjtenek, ez jó alkalom az emberekkel való beszélgetésre, ilyenkor meg lehet ismerni előítéleteket, át lehet gondolni, mire kell reagálni ezek közül. A legrosszabb, amikor nincs semmilyen párbeszéd, amikor azzal söprik félre, hogy az a téma, amiről ők beszélni akarnak, nem érdekes. Ha valaki elutasító, de lehet vele párbeszédet folytatni, az már pozitív, mert esélyt ad arra, hogy a másik módosíthassa a véleményét. Az öntudatát az sem rombolja le, ha nem hallgatják meg, attól ő még tudja, hogy fontos, amit csinálnak. Ami leginkább negatívan hat rá, az az, hogy a világnézete több vonatkozásban pesszimistává vált, mert a gyakorlatában nagyon sok konkrét negatív tapasztalattal kell szembesülnie... Nem a munkájába vetett hitét veszítette el, hanem az emberiségbe vetett hite rendült meg. Nap mint nap a világ negatív oldalával foglalkozik, ilyen ügyekről gondolkodik, és ettől eléggé negatív színben kénytelen látni a világot. Ő ahhoz a harminc százalékhoz tartozik, mondja, aki szerencsés helyzetben van; ennek örül, és azért is dolgozik ilyen munkában, hogy ezt meg tudja hálálni; de ettől még nem lesz nagyon boldog, nap mint nap

erősíteni kell magát, hogy ne süllyedjen mély melankóliába, és megerősíteni magát abban, hogy neki azért van joga örülni, boldognak lenni. Úgy gondolja, mindenképp ki kell kerülni a pesszimizmusból, mert így nem tudja azt adni az embereknek, amire azoknak szükségük van. El kell viselni a szenvedést; nem úgy, hogy kétségbeesünk, hanem, hogy küzdünk ellene. A világ tele van szenvedéssel, ez ellen küzdeni kell. De látni kell azt is, hogy egy csomó jó dolog is történik. A saját életével egyébként abszolút elégedett. Sok mindenben szerencsés. Élvezni tudja az internet nyújtotta lehetőségeket; azt, hogy az ember oda utazik a világban, ahová akar. Nagy szabadságot kapunk, mondja, nagyon sok információt lehet rövid idő alatt szerezni, s ezek nagyon jó dolgok, csak az a baj, hogy sok ember ebből nem részesül, sok embernek ez nem adatik meg; s mivel minden mindennel összefügg, így az előnyök is végső soron más emberek hátrányainak árán adatnak meg annak a bizonyos harminc százaléknak. És ennek az igazságtalanságát nem lehet annyiban hagyni. Megállapítja, hogy az ember a saját korát minden korszakban apokaliptikusan fogja fel, viszont valószínűleg most sem lesz apokalipszis, most is csak annyira rossz a világ, mint ötszáz éve. Az éppen uralkodó rendszerek mindig rosszak. Számára az ideális társadalom olyan lenne, amelyben sok a személyes kapcsolat az emberek között, és sokkal harmonikusabb a természettel való együttélés is. Ma az a legfőbb baj, hogy nem ismerjük már egymást, olyan sokan vagyunk, annyira áttételesek a viszonyok, hogy az országot irányítókat, akiket ezzel megbízunk, szintén nem ismerjük, és esélyünk sincs ismerni őket, csak a média torzításán keresztül. Így pedig nincs módunk átlátni, kontrollálni mindazt, ami a sorsunkat befolyásolja. Akikben bízik az ember, azoktól többnyire távol él, elidegenedett emberi kapcsolatok veszik körül, nem olyan csoportban él, ahol tudnának egymásra támaszkodni. Az emberek individualizálódtak, a régi faluközösségekben már valószínűleg ő sem tudna élni. De az biztosan nem jó, hogy olyan életvilágot hozunk létre, ahol elveszítjük a kapcsolatot a természettel, olyan világot, amely nem értékteremtésről, hanem haszonszerzésről, előírt funkciók betöltéséről szól. Nem kéne feltétlenül nagyvárosokban sem élni; a faluközösség internettel kombinálva; kicsi városok – ezek emberhez méltóbb életformák lennének. Egy ideig úgy gondolta, hogy a barátaival így fog élni, de most látja, hogy az életstílusok úgy elcsúsznak egymástól, hogy egy ilyenfajta közösségi életforma nehezen lenne megvalósítható. Legfeljebb kisebb méretben. Budapest kulturális életét szereti, nem ezzel van baj, hanem a zsúfoltsággal, a „zajszmoggal”, az évszakok eltűnésével: a természetes létezésről való eltávolodással. Ő valószínűleg valamelyik Budapest-közei kisvárosban fog élni, hogy mindkét életforma előnyét élvezhesse. Az ember természetéhez tartozik, hogy kell legyen gyerek. A létbe, ebbe a „szamszarába” – mivel küzdéssel is tele van – bebocsátani egy (vagy több) gyereket nem biztos, hogy jó, de ő nem vonná meg magát ettől. És hátha ők jobban fogják csinálni...

Ebben az interjúban több olyan elem is van, ami az interjúalany számos nemzedéktársára jellemző. Mindenekelőtt az *érdekes* (az egyént folytonosan újfajta tapasztalatokkal gazdagító) és egyúttal (társadalmi szempontból is) *értelmes*

tevékenység szükséglete, és az az (anyagi megfontolásokat is felülíró) igény, hogy az ember munkája a *személyiségének megfelelő* legyen. Erős autonómiavágy és perspektívakeresés. Alapvetően *pozitív viszony* a világhoz. Törekvés az *igazságosságra*. Vágy egy emberléptékűbb társadalomra, amelyben nagyobb szerepük van a *személyes kapcsolatoknak*. A *természettel való harmónia* és a *nagyvárosi kulturális élet* együttes igenlése (mint ahogy együttesen fontos számára/számukra a *racióális és az intuíción alapuló* gondolkodás is).² Mindezek jegyében interjúalanyunkhoz hasonlóan (mint erről a második fejezetben már szó volt) sokan valamely *karitatív vagy jogvédő szervezet* keretében találnak maguknak feladatot, amelynek önkéntessége a személyre szabottság, szervezetjellege pedig az „objektív”, társadalmi jellegű megrendelés, s ezen keresztül a társadalomba való (hasznos) beágyazottság biztosítója.

2. (11. interjú) A következő interjúalany egészen más karakter. Harminc körüli férfi, jelenleg Franciaországban él, skype-on adja az interjút barátjának, stílusa laza, tele szleng szavakkal és öniróniával. Gondolatmenetét áthatja a hazai viszonyokkal való dühös elégedetlenség; franciaországi tartózkodása (főiskolai tanulmányok és ezek fedezésére fizikai munka) egyfajta emigráció. A piarista gimnáziumban, majd a Pázmány Péter Tudományegyetemen (művészettörténet és kommunikáció szakon) végzett, angolt tanított, újságíróként tevékenykedett, s két évig az ELTE-n járt doktori iskolába. Nála ekkor következett be a fordulat, elege lett az életidegennek érzett pályaépítkezésből; eldöntötte, hogy nem az a hivatása, hogy egy könyvtárban ülve „értelmetlen dolgokat írjon”, hanem, hogy kézzelfogható, közvetlenül érzékelhető hasznosságú dolgokkal foglalkozzon. Beiratkozott a MOME-előkészítőbe, sikertelenül felvételizett, s ezután jelentkezett Franciaországba egy grafikai főiskolára. Franciaországban egy kolostorban él; ácsmunkát is végzett, jelenleg földet művel, és jól érzi magát. Mint mondja, alapvetően nyelvtanulás céljából érkezett, de sok más hatás is éri. Szerinte a franciák „Európa legfélreértettebb népe”, valóban zárkóztak az idegennel, ha az idegen nyelven szól hozzájuk, de ha csak egy kicsit is „gagyogja a nyelvüket”, akkor „aranyosak, naivak, segítőkészek, kedvesek”. Egy faluban él, amelynek hangulatát a benne álló, nagyon szép, 15. századi kastély is meghatározza. Fontosnak tartja, hogy a huza-mosabb külföldi tartózkodás révén egészen más nézőpontból tudja látni Magyarországot. Úgy véli, hogy míg korábban az volt a jellemző, hogy ha Nyugatra mentünk Magyarországról, akkor általában jobb, ha Keletre, akkor általában rosszabb állapotokkal szembesültünk; az ő (elkeseredéséből is fakadó) jelenlegi megítélése szerint (az interjú 2009-ben készült), most akárhová megyünk, Magyarországnál mindenütt csak jobb helyeket találhatunk. Ennek véleménye szerint sok oka van. Ezeknek a politikai magyarázatok csak egy részét tudják lefedni. A fő problémát abban látja, hogy az ország szemléletileg

2 Mint korábban szó volt erről, az is sokakra jellemző, hogy szemléletükbe beépülnek a keleti gondolkodás olyan elemei is, mint a „karma”, vagy itt a „szamszára”.

elzárt (ehhez hozzájárul az egymást segíteni képes rokon népek hiánya is – a szláv országokban, ha egyiküknél elindul valami, az végiggördül a többin is, működik a latin szolidaritás is, de a magyarok magukra vannak utalva, nyelveket sem nagyon beszélnek), s ennek következtében az emberek nagy része nem látja át a dolgokat. „Bármit be lehet nekik adni, nem tudnak másokhoz viszonyítani.” Ezt szembeállítja a francia viszonyokkal, ahol erősek a szakszervezetek, nem csinálhat bármit a politikai elit, nem manipulálhat annyira. A legnagyobb baja Magyarországgal az, hogy szerinte nálunk nincs öntudat, nincs hit (semmiben); hogy az emberek nagy része nem hisz a saját országában, a szolidaritásban, abban, hogy bármi jobb lehet; nem hisz semmiben, csak túlélni törekszik; nincs senkinek igazán terve az országgal, nincs közösségi tudat, nincsenek közös ügyek. A perspektívtalanság, kilátástalanság, a pesszimista hitetlenség, mondja, megöli az országot, eluralkodnak a farkastörvények, a pénzuralom (akinek pénze van, mindent megvehet). Az embereket az sem rántja össze, ha az életükről van szó. Nincs civil szerveződés (nincsenek a politikai oldalaktól független társadalmi viták); nincs öntudatra ébredés, egymásra figyelés. Az emberek agyondolgozzák magukat, de nem kapnak érte megbecsülést. Franciaországban megbecsülik a munkát; nagymértékben talán azért, mert a (– részben győztes – forradalmakkal teli) történelem folytán a hatalom mindenkori birtokosai félnek a néptől. (Az államuk is azért olyan erősen „gondoskodó”.) A franciáknál is vannak gondok, de van tere a közösségi tudatnak is, az embert „nem vesén rúgják a piacon, hanem rámosolyog a halárus”, s bár olykor itt is fellök a metrón, aki siet, de ha fellökött, lehajol és felsegít. Mi, magyarok, teszi hozzá, ki vagyunk éhezve az emberi gesztusokra, s aki így ki van éhezve, az az első jó szóra feltöltődik, s ha például olyan helyre kerül, mint ez a kolostor, amely neki is otthont adott, akkor rengeteg erőt tud gyűjteni. A barátja otthon tizenegy-tizenhárom órát dolgozik, és semmit nem kap érte, ráadásul nap mint nap el kell viselnie egy undorító főnök packázásait. Ő is keményen dolgozik, de megbecsülik a munkáját. Ha egy nap alatt kétnapi munkát végez el, akkor azt mondják, jó, akkor holnap nem kell dolgoznod. Magyarországon vadkapitalizmus van, szégyenérzet és következmények nélküli kizsigerezés. Ez Franciaországban a történelemből adódóan nem történhet meg, mert voltak forradalmak, és a forradalom során elintézték, kisöpörték a hatalomból azt a szociális érzéketlenséget, ami ma Magyarországon mindennapos. (S amit a szegényekről szóló Marie Antoinette-féle vérlázító bon mot-val jellemez: „Ha azért éheznek, mert nincs kenyérük, miért nem esznek kalácsot?”) Amikor az ember a saját jövőjéről gondolkodik, folytatja, akkor tekintetbe kell vennie azt is, hogy Magyarországon nincs igazi tőkefelhalmozás, ami van: prostitúció, pedofília, internetes pornográfia, drog; ezek az utak, jegyzi meg ironikusan, neki keresztény neveltetéséből adódóan ellenszenvesek, ezek nem az ő útjai, ugyanakkor majdani feleségét, gyerekeit el szeretné rendesen tartani. Ezért most úgy látja, jobb, ha például a Franciaországban adott feltételek között építi fel az életét. Ahol most él, ott van elegendő ennivalója, rengeteg szabadideje, több energiája ah-

hoz, hogy intellektuális szabadságban éljen, és szerető emberek veszik körül. Úgy érzi, nagyon megjavult az életminősége a magyarországi életéhez képest, jóllehet ott „csúcsértelmiséginek” tekinthette magát. Itt, a francia kolostorban, elkezdett meséket írni, a regényét pofozgatni. Otthon, mondja, nincs időd arra és azokra, amit és akiket szeretsz. Az, hogy Magyarország ennyire élhetetlen, nem a nemzeti karakterben gyökerezik, hanem az állam diszfunkcionális működéséből következik. A magyar politikai garnitúra használhatatlan és elviselhetetlen, mondja, és ez mind a két politikai oldalra igaz. Valami olyasmire lenne szükség, amit de Gaulle tett Franciaországban, amikor újrászervezte az egész államot. Egészen más felállás kellene, hogy ne ott húzódjának a frontvonalak, ahol most. Mert most a rendszer le van fagyva, nincs mobilitás, egyfajta kasztrendszer alakult ki; a nép meg nem szocializálódott társadalmi öntudatra, a kommunizmusban ezt lefaragták róla. A könnyebb, élhetőbb, s egyszersmind hasznosabb életre törekvők nem kapnak lehetőséget. Neki belső igénye van a vallásra: öntudatos, gyakorló, meggyőződésből katolikus. Úgy szokta meghatározni magát, hogy „szabadúszó katolikus”, mert sokáig nem volt hittanos, cserkész, „templomi nyomulásban” nem vett részt, csak végbement benne egyfajta gondolati ébredés: ennek és néhány személynek a hatására lett vallásos. Sokféle hatás érte. Édesanyja alföldi parasztcsaládból származik. Nagyon természetes, erős asszony az anyja, olyan erkölcsi mércével éli az életét, ahogy száz évvel ezelőtt éltek. Édesapja sokgenerációs arisztokrata, Báthory meg Liechtenstein elődökkel, alapvetően polgári beállítottsággal. Ő nem volt túlságosan vallásos, csak a formákat gyakorolta. Az interjúalany tizenéves korában azt vette észre az osztályukban, hogy a barátai mind keresztény, polgári jobboldaliak, mások meg a másik oldalon vannak: az ő iskolai osztályukban is létrejött a magyar társadalom megosztottsága. A vallás akkor kezdett egy kicsit fontos lenni az életében. Egy kedves, mosolygós apáca tartott nekik hittant; ez nem volt mély spirituális oktatás, de ahhoz elég volt, hogy egyházi gimnáziumba menjen. Az kemény iskola volt, szigorú, kegyetlen, néha brutális, ahogy ő mondja, szinte inkvizíciós; így tizennyolc éves korára eljutott az általános tagadásig; radikális ateista lett. Belevetette magát az ilyenkor szokásos életvitelbe: haverkodott, bulizott, különböző művészetekkel próbálkozott (grafika, mese-, regényírás), aztán megunt. Tizenegy éves korától álma volt Írország. Van egy apáca nagynénje: sikerült az ő rendjének kolostorába mennie, Dublinba. Ott erős élmények érték. Ő volt a kolostor háromezred éves történetének első férfilakója. A halál a kolostorban – amely öreg apácák otthona volt – napi rutin volt. Ez a találkozás a halállal elkezdte meghatározni az ő gondolkodását is. Ő, mint mondja, nem szereti a félmegoldásokat, szeret a dolgok mélyére ásni, ilyen a természete. Mindenben a végsőkig akar elmenni. Nem tud megbékélni az emberi rossz tulajdonságokkal, az igazságtalanságokkal, a kasztrendszerrel. Egy kedves idős apácának olvasott fel, az apáca pedig leckét adott neki bölcsességből, figyelemből, abból, hogy hogyan kell más emberhez viszonyulni, hogyan tudsz jó hangulatot teremteni magad körül, hogyan szerezhetsz barátokat. Ez az apáca, ahogy

ő fogalmaz, egy igazi lelki vezető volt, egy „lelki anya”. Kilencvenéves korában a jég között úszott, hogy hadiárvának pénzt küldhessen e látványosság bevételeiből. Annak idején elvégezte a bölcsészkart, s amikor találkozott vele, fiatal bölcsésszel, úgy fogadta, mint Isten ajándékát. Ez az apáca nem csak abban hatott rá, hogy hogyan kell figyelmesnek lenni az emberekkel, s még csak nem is csupán a vagány önfeláldozásával. Mindez együtt hatott, és talán főképpen az, hogy az apáca őt *célnak tekintette*. Ez változtatta meg a szemléletét: azóta ő is úgy tudja látni a másik embert, hogy Isten küldi hozzánk, s azt is tudja talán, hogy miért; hogy a találkozások nem véletlenek. Hogy nem azt kell nézni, hogy mit kaphatok a másiktól, hanem, hogy mit adhatok. Azzal közeledni a másikhöz, hogy „tartozom neked valamivel”. Mindennek, ami történik, fontossága van, amit Isten akarata szab meg. Megtanulta, hogy „Nem te gondold ki Istent, Isten gondol ki téged”. Ezek a tanítások és tapasztalatok, mondja, megfordították a világlátását, mint egy lencse. Rájött arra, hogy a legnagyobb titok az, hogy nincs titok. Isten nem rejtőzködik el. Egyszerűen van. A mindennapokban, elrejtetlenül. Ő úgy gondolja, hogy Istent túlmisztifikálják és ugyanakkor félrerúgják. Pedig Isten nem rejtőzik, nincs távol: ott van a mindennapi életben. Aktív, kézzelfogható, „ott van tőled két centire”. Így lett ő vallásos. Azt vallja, hogy az álmok, a vágyak a legfontosabbak az életben, mert ezeket kapja az ember Istentől (hogy szeressék, hogy fontos legyen), ezeket nem szabad feladni. Amikor a sóvárgást feladja az ember („á, nincs igazi szerelem”, „á, sosem leszek művész”), akkor követi el a nagy hitetlenséget, ott „öli meg Istent”. Az embernek kötelessége, hogy megkeresse azokat az eszközöket, amelyekkel megvalósíthatja a vágyait. Rájött, hogy korábban néha olyasmiről hitte türelmetlenségében, hogy az a vágyai beteljesítése, ami valójában nem volt az. Ha viszont az ember lemond a vágyairól, azzal az egészséget kidobja, pedig csak az eszközök nem voltak jók. Mindig legfeljebb a módszerek a rosszak, a célról sosem kell lemondani. A bűnbánat is csak ezt jelenti; a rossz módszerről való lemondást. Ha valami zsákutcának mutatkozik, először megkeresi magában a hibát, és akkor rájön, hogy ez nem a sorsa része, ezt leválaszthatja magáról. Most hagyja alakulni a sorsát, nem erőlködik, ahol nem kell; elengedi, amit el kell; s van ereje végigcsinálni, amit végig kell csinálnia.

Az előző interjúalanyhoz hasonlóan az ő életében is nagy fordulat zajlott le, éles váltás történt. A váltás nála is az *értelmetlennek érzett munkával való szakítást* jelentette, a *munka visszaigazolásának igényét*. Ő – aki *szenvedélyes viszonyulásmódja* folytán általában is hajlik a teljes azonosulásra és elutasításra – ezt az eredeti közegéből való kiszakadással (azt is mondhatjuk: kimeneküléssel) tudta megoldani. Ami igazán meghatározó volt ebben a fordulatban, az *emberi gesztusok energiát adó hatása*; annak megtapasztalása, hogy az ember *„érdek nélkül” is fontos lehet a másik embernek*. A hit megtalálása nála egyúttal az *etikai irányítú* megelégedését is jelenti, s összefonódik a *belülről irányítottsággal* is: a számára igen fontos autonómiát, szabadságot a hiten, a hitet pedig a közvetlen emberi kap-

csolatokon és közvetlen, személyre szabottnak érzett teendőkön, az önmegvalósítási szabadságon keresztül tudja megélni. Sajátos, „huszonegyedik századi” válasza ez egy önmegvalósításra szocializált nemzedéknek a „hogyan találhatunk értelmet az életben?” kérdésére, és egyben „huszonegyedik századi” módja a spiritualitásnak, a transzcendenciával való kapcsolatnak.

3. **(49. interjú)** A következő interjúalany is fiatalember. Kicsi korától rajzolt, festő akart lenni. A középiskolában azonban megismerkedett más lehetőségekkel is, a festőművészetből pedig kiábrándult; úgy látja, hogy az elvesztette funkcióját. Találkozott viszont olyan dizájnnal, amelyben, miként ő fogalmaz, azt, amit a képzőművészetnek kellene tennie, átfordították popkultúrára, tervezőgrafikára. És ez az, ami el tud jutni az emberekhez, ami érdekli őket. Ennek az újabb művészetnek a kifejezőeszközei fogták meg, amit ő „rock and roll művészetnek” nevez. Úgy érzi, ez a korábban csak „alkalmazott” műfajnak, nem is annyira művészetnek, inkább csak szakmának tartott alkotási terület sokkal többet mond annál, mint ami a használati funkciója. Megtanulta, hogy milyen széles eszköztára van, aztán elindult ebbe az irányba. Kiderült, hogy ezen a területen is csak nagyon kevés ember csinálhatja azt, amit szeretne. Ő semmiképpen sem akar olyan tervezőgrafikát művelni, ami annyiból áll, hogy egy stúdióban megrendelők zavaros elképzeléseit kell szolgáló módon megvalósítani, anélkül, hogy önmagából kiadhatna valamit. A képzőművész bármit csinálhat, de senkit sem érdekel. A reklámapar meg a másik véglet: ezzel túl sokat foglalkoznak, mert sok pénz van benne, az pedig, aki a pénzt viszi bele, megszabja, hogy a tervező mit csinálhat és mit nem. S hát a pénz nem abban érdekelt, hogy igazi művészi érték jöjjön létre. Nem az a baj, hogy nincs miről szóljon a művészet, mert éppen elég rossz van a világban. Hanem, hogy az úgynevezett magasművészet eltávolodott az élettől. A komolyzene például szinte teljesen elszakadt az emberektől, így a könnyűzene (egy része) mondja el, amit a komolyzenének kellene. A vizuális műfajokban is annak van tere, ami sokszorosítható, mert az egyedi művészi alkotások túl drágák. (A sokszorosítottat sokan megengedhetik maguknak, meg az ily módon terjedő műfajok produktumai az embereket is jobban érdeklik.) Nem a műfaj, hanem a mondanivaló a lényeg, ahhoz kell igazítani a kifejezőmódot, megtalálni hozzá a legmegfelelőbb közeget. Az olyan művészetnek nincs értelme, amelyet magyarázni kellene. Ami a művészi technikát illeti, abban óriási a fejlődés. Most már olyasmiket is viszonylag egyszerűen meg lehet csinálni, amit korábban csak nagy pénzekkel lehetett megvalósítani. De ez nem garancia a magasabb színvonalra. Ami a művészet közönségét illeti: az emberek nem eleve igénytelenek: azzá teszik őket. Ha az ember mindig csak jó minőséggel találkozna, azt szokná meg, s egy idő múlva igényelné is. Nem az emberek a felelősek azért, hogy gyenge dolgokkal árasztják el őket. A művészet egyébként alapvetően a kommunikációról szól. Nagyon fontos az alkotó és a befogadó közös élménye. Egy író is, ha ír valamit, nekem, mint olvasónak, rá kell ismernem. (Olyan ez, mint a pszichodráma, ami azzal segít az embernek,

hogy érzékelteti vele: más is megéli azt, amit én.) A művészetnek az a dolga, hogy a közönsége szemét felnyissa a közönség számára ismerős dolgokkal kapcsolatban. Hogy megmutassa nekik ezen látszólag ismerős dolgok mélyebb rétegeit. De a lényeg az, hogy olyan dolgokról legyen szó, amelyek az életünkben fontosak. Sokszor azonban nem ez történik. Például urbanizálódunk, az emberek nagy része mégis olyan tájképeket igényel, amelyek már nem a valóságos világunk részei; mesevilág, nem realitás: az emberek eltávolodtak a saját életüktől, és ilyen távoli világokra vágnak. A művészet is többek között azért szakadt el az élettől, mert az emberek maguk elszakadtak. Nincs kapcsolatuk a saját munkájukkal. Csak a pénzért foglalkoznak vele; a munkaidő, ami az életidő nagy része: nem létező idő. Aztán amikor valaki letudta a munkáját, otthon bekapcsolja a tévét, hogy kapjon valamit, ami nem rossz neki. Ami azt az érzést nyújtja, hogy elérheti, amire vágyik. Pénzért dolgozik, de nem önmagának; a munkahelyén kellemetlen a főnöke; hát mi marad? Tévét néz, hogy ne kelljen azon gondolkodnia, hogy mit csináljon. Tévét néz, ami – félig – kielégíti a szükségleteit. Pornó, agresszivitás kiélése, és amit csak elképzél. Megkapja a szabadság feelingjét. Erre aztán vevők is az emberek. Ilyen az internet is. Sok ember életének „igazi” része a tévézés. Passzív tevékenység, de akit beszippantott, az aktivitásnak éli meg. Ő maga mindazonáltal azt gondolja, hogy sok jó is van az ember körül. Az lenne jó, ha az embereket arra hívnák fel, hogy az életüket pozitívan tudják megélni. A művészetnek közel kellene lenni az emberekhez, s megtanítani nekik, hogy hogyan tudják megélni a saját életüket. Régen volt közös tudás, a vallás összekötő kapocs volt az emberek között, ez adott igazságérzetet, s nagy biztonságot is (a megváltáshit által). Az embereknek szükségük van arra, hogy hinni tudjanak a jóban. A Jót és a Rosszat az ember találja ki, hogy meg tudja érteni a világot. Az emberek sosem törődtek bele abba, hogy a világ rossz. Egy időben ebben segítette őket a tudomány: azt adta, hogy már nemcsak érezzük, de már be is tudjuk bizonyítani az igazságot. Ebből következett egy olyan szemlélet, amely szerint a világ alapvetően jó. De a valóságos tapasztalatok szerint ez nem így van, s miután az emberek nagy része számára a régi megváltáshit elveszett, ebből a magárahagyottság érzése, a közösségérzés elvesztése is következik. Most csak szubkultúrák vannak, mert olyan nagy lett a társadalmi szervezet, hogy elveszett annak a „felsőbb jónak” az érzete, ami korábban a tudás közös voltából származott. Ma nincs közös. S amíg ilyen nincs, az emberek azt érzik, hogy hülyítik őket. Ha azt mondják nekik: áldozunk egy szebb országért, nem érzik, hogy az a „szebb ország” nekik épül. Hogy az áldozatot az egyes ember a maga érdekében is hozza. (Korábban – a közös tudás és a hit adta – biztonság sokkal nagyobb volt, ha a szabadság kevesebb volt is.) A tudomány felváltotta a vallást (ma a vallás is fut a tudomány után, tudományosan is igazolni akarja állításait); a művészet meg, aminek mindig élenjárónak kéne lennie, egyértelműen konzervatívizálódott, korábbi állapotaiba kapaszkodik. Dominánsan tehát „tudományosan” határozzuk meg magunkat. (Mi vagyok én? Egy önmásoló DNS?) De a művészet és a tudomány is elidege-

nedett egymástól. Elvben a művészek érzékenyebbek, de ma a világra jellemző gyökértelenséget élük meg érzékenyebben, ezt ábrázolják, és ez nem nyugtatja meg az embereket. Az emberek a művészetekből (ma főleg a popművészetből) persze kihalásszák, amit akarnak: vigaszt a problémáikra, magyarázatot. De a művészet ma inkább csak azt mutatja, ami van, nem vigaszt ad. Nem gyógyszer, hanem láz. S nincs olyan megnyugtató mondanivaló, amit mindenkinek el lehet mondani. Természetesen ő sem tud megoldást. Az elidegenedett civilizációból nem menne vissza az erdőbe, mert nem az a megoldás, s olyan sokan, amekkorára mára felduzzadt az emberiség, nem is tudnának visszamenni. Nagyon sok okos ember tudja, hogy vészhelyzet van, de ők sem tudják megmondani, mi lenne jó. Az emberek általában nem szokták legyilkolni egymást a legkevésbé civilizált helyeken sem, mert akinek helye-dolga van a világban-közösségben, az teszi a dolgát, és a társadalom működik. Most ez a túlnépesedett világban hiányzik. Az emberek nagy része nem érzi, hogy hasznos. Élünk egy túltechnicizált világban, amiben nem érezzük jól magunkat, ezért fordulnak sokan újra a vallás felé is. A karrierizmust nem tudja igazán megérteni. Ha az ember végigrobotolja az életét, ez olyan, mint egy játék, ami arra megy ki, hogy a játékosnak hány pontja van a végén... de hát ez nem igazi cél; aki erre áll rá, annak nem lesz ideje azzal foglalkozni, hogy mi értelme az egésznek. Ez is egy menekülés. Ez a baj az egész kapitalista világképpel, hogy ebben a szisztémában nem az emberek döntenek el az életüket. Egyfajta kasztrendszer van, és sok embert az ebben való emelkedés mozgat, pedig az emberek szükségletét kielégíteni fontosabb lenne, mint a versenyben való kiemelkedés. Az az igazán fontos kérdés, hogy mi az élet értelme – ám az emberek ehelyett értelmetlen célokat hajszolnak. A társadalom túltermel, a dolgok gyorsan elavulnak, elvesztik értelmüket, s közben állandóan azt sulykolják: „fogyassz, fogyassz”; az egész a haszonra megy. Sok ember van, aki nem csinál semmit, csak leföli a hasznot. Vannak közös érdekek (béke, szabadság), de ezek keresése helyett arra biztatják az embereket, hogy „ne gondolkozz, dolgozz sokat, vásárolj”. Dolgozni fontos lenne, de nem ilyen célokért, hanem hogy minél több hasznos dolgot hozzanak létre. Ami őt magát illeti, ő mások dolgába nem akar belebeszél. Annak nincs értelme, hogy aki nem kér segítséget, arra rátukmálják. Sajnos a világban valószínűleg csak akkor lenne igazán nagy változás, ha valamilyen nagy katasztrófa folytán újra kellene építkezni, mert akkor az emberiség újra felépítene egy működő világot. A probléma az emberi mentalitással lehet, mert az teljesen világos, hogy a rendszer nem jó, meg is lehetne változtatni, s az emberek mégsem teszik. Ilyen szempontból birkák: általában ami változás van, az úgy történik, hogy befűzik az embereket, valaki elhiteti velük, hogy jó lesz nekik (az, ami valójában neki lesz jó). És nagyon agresszíven nevelik arra az embereket, hogy birkák legyenek. Ahogy megszületsz, rögtön elkezdenek reklámokkal stb. befolyásolni. Ha csak gondolkozni akarsz, már árral szemben úszol. Miért nincs plakátművészet? Mert már nem érdekli az embereket; mert megtapasztalták, hogy a reklámok félrevezetik őket. Az iskolában is csak a tényeket tanítják, a médiában is azo-

kat mutatják, nem az összefüggéseket. Őt mindig az okok-okozatok izgatták. Szétszedte a játékokat. Minden gyereknél így van, de nála ez nem múlt el. Az emberek nagy része azonban nem így gondolkodik. Pedig nem jó függeni, másolni másokat, miért nem jut eszükbe rákérdezni a „miértekre”? Ez a probléma. Mindig volt egy réteg, amelyik gondolkozott, de azt nem szerették, mert előbb-utóbb rombolta a rendszert; hiszen a gondolat terjedhet, mint a fertőzés. Hát olyan információkat adnak, amelyek feleslegesek (például: hogyan készül egy úrhajó); információk, de elterelik az ember figyelmét arról, ami az ő élete. Például arról, hogy hogyan manipulálják. Az interjúalany azzal zárja az interjút, hogy neki a saját élete a lényeges, építi a saját közösségét; a nagy társadalmat nem tudja megváltoztatni, nem tud olyat mondani a többieknek, hogy az lenne a megoldás. Mert ami neki jó, nem biztos, hogy a többinek is. Nem avatkozik be mások életébe, de szeretné, ha azok is hagynák őt a maga életét élni.

A problémák, amelyeket ez az interjúalany is lát, szinte teljesen azonosak az előzőekével. A válasz nem teljesen azonos: itt inkább a szabadon gondolkodó ember *visszahúzóddásáról* van szó a „leben und leben lassen” falai közé. Ugyanakkor ebben az interjúban (amely a mintánkban jelentős arányban jelen lévő művészinterjúk körébe tartozik) nagy hangsúlyt kap a *művészet értelmének* keresése. E tekintetben az interjúalany *nem hajlandó félmegoldásra*, kompromisszumra: az eddig sorra került másik két nemzedéktársaéhoz hasonlóan azt keresi, hogyan lehet – ez esetben a művészi alkotás – *hasznos, társadalmi szempontból funkcionális*. Az alternativitásnak itt két irányban is el kell határolódnia: nem fogadja el sem a formálissá válást, kiüresedést, a tényleges társadalmi hatásgyakorlás lehetőségétől való elszakadást, sem a hatás érdekében a színvonalról való lemondást. Ez a magatartás nem csak a művészethez való viszonyban fontos: ha általánosítjuk, akkor azt jelenti, hogy egy szándékosan depolitizált világban *meg kell őrizni a társadalmi elkötelezettséget, érzékenység* attitűdjét, de a *felszín mögé látás* igényével együtt: *nem szabad lemondani a minőségigényről* sem. Interjúalanyunk sok kortársával osztozik abban, hogy egy alapvető feszültséget kell feldolgoznia: ezt a feszültséget az okozza, hogy egyfelől szembesül azzal, hogy *a világot nem a jó uralja*, másfelől világosan látja, hogy a *pozitív gondolkodás, az ontológiai optimizmus* képviselőit rendre kivül nagy a szükség. Mint láthattuk, sok alternatív életstratégia közös vonása éppen ennek az ontológiai optimizmusnak – legalábbis lehetőségének keresésének – a vállalása.

4. (23. interjú) A következő interjúalany is művész, különböző kulturális egyesületek alapító tagja, az előző három interjúalanyánál körülbelül egy évtizeddel idősebb asszony. Az ő jellemzője az „újrahasznosítás” elvének érvényesítése – a kultúrában. Az ő esetében hangsúlyos a magánélet és a művészet egybefonódása. Férje is szobrász; mint elmondja, mindketten a mindennapi életet próbálják művészeti projektjeikbe integrálni; ugyanakkor ezek a projektek határozzák meg a magánéletüket is, s az a legjobb az életükben, amikor

ezek a projektek megvalósulnak, ez jelenti mindennapjaikban a kikapcsolódást is. Az ezekben a projektekben való részvétel, műveik értékesítése sok utazással jár, ebbe az életformába kapcsolták be gyermekeiket is: náluk a magánélet és az alkotómunka ebben az értelemben is egybeforrott. Ő (is) fontosnak tartja, hogy a művészetnek társadalmi tartalma legyen, az ő alkotói attitűdjét nem a nagy bevétel, hanem ez az igény határozza meg. Persze, mivel számukra az alkotás a megélhetési forrás is, megoldásnak azt tartja, hogy az ember nagyon sokat dolgozzon, egyre nagyobb pályázatokat adjon be, a sok sikeres projekt már referenciaként használható – ezen a módon lehet előremenni. Az általuk kialakított elidegenedésmentes megoldás bürokratikus akadályokba és előítéletekbe ütközhet: amikor például egy ösztöndíjat elnyervén a gyerekekkel együtt jelentek meg a munka színhelyén, a német környezet nem tudta elképzelni, hogy a munka összeegyeztethető a családi élettel, s bár a gyerekek jelenléte nem akadályozta, hanem fokozta alkotói kreativitásuk kifejtését, azzal vádolták őket, hogy az ösztöndíjat „nyaralásnak” tekintik. (Ez a probléma, az elidegenedést ilyenképpen feloldó megoldások gáncsolása egy fetisizált szakmaiság-hivatalosság jegyében, eléggé általános korlátozó erő. Az ő esetükben még rasszista előítéletek is fokozták az ellenállást: töröknek vagy arabnak nézték őket. Az interjúalany szerint ezek a fajta előítéletek is eléggé általánosak; ők két helyen nem találkoztak ilyen típusú megkülönböztetéssel: Hollandiában és New Yorkban.) A társadalmi tartalmú művészet és a szükséges megélhetés összeegyeztetésének lehetőségét ő egyrészt a művészek közös, összefogó fellépésében látja, másrészt abban, hogy a művész közvetlenül értékesítse munkáit, kapcsolódják be a kereskedelembe, de nem a fogyasztói kultúra működése szerint, hanem fenntartható módon. (A művészet társadalmi tartalma az ő szemléletében elsősorban a fenntarthatóság elvének képviseletét, a fogyasztói kultúra kritikáját jelenti.) Fontosnak tartja a visszaforgathatóságot; gyakran dolgozik hulladékból. (A vevőknek el kell fogadniuk, teszi hozzá, hogy a hulladékból készült termékek is van ára, hiszen a hulladékok elszállításának is van.) Alkotásainak legtöbb vevője „nyugati”, mert ott már eléggé kifejlődött ez a szemlélet. Minél több dolgot kíváltani, ami pénzbe kerül; lehetőleg mindent felhasználni, ami még felhasználható. Amikor még erre nem törekedett tudatosan, akkor is már ebben a szemléletben nevelkedett. Akkor nem volt még „fogyasztói társadalom”, de a családjukban mindig is úgy viszonyultak a tárgyakhoz, s ezt tanulta meg ő is, hogy minden jó még valamire, újrahasználható. (Ez nem jelent feltétlenül gyűjtögetést, ha nem dob ki semmit, másnak is adhat belőle, ha a másiknak éppen arra van szüksége.) Ez a szemlélet igazán a kölcsönös egymást segítség gyakorlatával összehangolva tud működni. Ahogy ő fogalmaz, az életben nagyon fontos lenne a „barter” minél szélesebb körű érvényesülése; ő sok szolgáltatásért már régen a saját alkotásával, munkájával fizet. Szemléletének egy másik sajátossága, amit fontosnak lát hangsúlyozni, hogy értékeli az (archaikus) egyediséget: az ilyen tárgyak használata megújító hatással volt rá, elkötelezettséget kezdett érezni arra, hogy *helyzetbe hozza* ezeket az „anakronisztikus” dolgo-

kat. Nagymamája mindig a piacon vásárolt, ő is rászokott a piacjárásra, ahol az áru szebb, olcsóbb, és főleg más – sokkal közvetlenebb – a viszony eladók és vevők között. Az egyik piacon találkozott egy népművész keramikussal, megtetszett a termékeinek kicsit anakronisztikusnak tűnő jellege, mind több köcsögöt vásárolt nála, majd elhatározta, hogy a reklámfotóival – akkor ezzel is foglalkozott – helyzetbe hozza; mert igazán egyediek a termékei. Aztán elkezdett lekvárokat eltenni ezekbe a korsókba, s közben úgy érezte, mintha csendéleteket állítana elő. Az egyik dologból jött a másik. Ő régen szeretett volna egy festőtől egy képet, felajánlott helyette egy-két üveg maga készítette lekvárt. És így cserélgette a munkáiért, amit szeretett volna megkapni. A művészek többnyire nem a legjobb munkájukat adják ilyen baráti cserébe, de ő nem tett ebben kivételt. (Amit ő csinál, abban különben sincs jobb meg nem jó.) Most tejeszacskóból készít tépőzárral tárgyakat. Azt tartja a döntő elemnek, hogy a művészet a mindenki által ismert alap élethelyzetekre reagáljon. Ezt egy kicsit a művészetnek a tudomány felé tett lépésének tekinti. Különböző (concept) tárgyakat hozott létre: „sütimorzsa” állított ki kis zacskókban; abból kiindulva, hogy ha kifogy az étel, csak morzsa marad belőle, ezt az elmúlás szimbólumaként (illetve az élelemtartalék elfogyásának szimbólumaként) használta fel. Egyszer látott egy piros műbőrfotel piros burával egy kicsempézett fehér teremben, ezt kikapcsoló, megnyugtató látványnak érezte, főként, ha valami kellemes zene is társulna hozzá. Szerzett egy fodrászburát, abba a hajszárító helyett hangszórót tett zenével, és ezt a tárgyat igyekezett becsempészni (performance-ként) egy igazi fodrász szalonba. Ezt meg is valósította Rotterdamban egy „Piroska” nevű anarchista fodrászatban (amiből később galéria lett), aztán egy hasonló „alternatív” fodrász szalonban Budapesten is megcsinálta ugyanezt. Az ő tárgyai mind a fogyasztói kultúrára reagálnak, de az emberek nagy része nem érti, hogy az ilyen, a fogyasztói kultúra kritikáját jelentő tárgyakra miért van ebben a korban szükség. Talán vannak, akik megértik a kritikai gesztust, de közülük meg többeknek tárgyként nem tetszenek. Nem látják, milyen következményei lehetnek ezeknek a tárgykultúra alakulására. Az ő véleménye szerint ez „egy evolúciós folyamat, amit a tárgy használati értéke határoz meg”. De az „evolúcióhoz” az is kell, hogy az emberek ezeket a (kritikus) tárgyakat válasszák. Ő hisz abban, hogy a szépség fogalma is változik. Elsőre talán nem tetszik valakinek egy tárgy, aztán mégis csak dolgozik benne, amit látott, és később megveszi. Magyarországra a rendszerváltáskor tört be a fogyasztói társadalom, (aminek kialakulása Nyugaton nem jelentett ilyen nagy váltást). Ugrásszerűen megnőtt a szemét... (Ahogy kialakult a rendszeres szemétszállítás, a falvakban is – ahol korábban mindent újrahasznosítottak – hirtelen és nagymértékben megnőtt a szemétermelés.) A szemét a környezetet pusztítja, és nem tudnak vele mit csinálni, legfeljebb átviszik egy másik országba, akkor ott pusztít. (A férje azt szokta mondani, hogy az ember olyan, mint egy vírus; repülőgépről nagyon jól lehet látni, ahogy a települések terjednek a Földön, felélve a körülöttük lévő természeti környezetet.) Magyarországon évente 1 milliárd PET-palackot használnak el,

ezt a mennyiséget nem lehet hova tenni. Ennek figyelembevételével azt a felfogást, hogy „csak természetes anyagokból dolgozzunk” felelőtlennek tartja. A felhasználhatóság, a pazarlás és környezetszennyezés visszaszorítása fontosabb, mint a természetes anyagok kultusza. (Mellesleg, jegyzi meg, a műszál tartósabb is.) A lényeg az, hangsúlyozza, hogy amit az ember a művészetben csinál, azért felelős. Például a megvalósíthatóságért is felelős. Hogy olyan dolgokat tervezzen meg, amelyek megvalósíthatók. Persze mindez attól is függ, hogy valaki milyen művészeti területen dolgozik. Ő az általános iskola óta rajzol, fest, de a (hagyományosan felfogott) művészetben zavarta a statikusság. Mindenáron „mozgót” akart létrehozni, életszerűt. Először videózni kezdett, magával ragadta az „összművészet” (saját zenét szerzett hozzá). Akkor indult az intermédia szak, ott olyan elméleti háttérrel kapott, amivel megtalálta útját a konceptuális művészetben. De ők mindenképpen olyan konceptuális művészetet akartak, amely szoros kapcsolatban van az utca életével (nem galériában kiállított, piedesztálra merevített művészetet). Ő mindmáig elkötelezett aziránt, hogy „megbolygassa az emberek gondolkodását”. Amikor tanított, azt tapasztalta, hogy az ember sosem tudja, hogy hány csatornája van, és azok közül melyik hat. Azt tapasztalta, hogy sok gyerek nem figyelt oda rá, de egyszer csak észrevette, hogy a gyerek ugyan látszólag továbbra sem figyel, de megpróbál hasonlítani őhoz, tehát valami megérintette belőle. És akkor elindul egy párbeszéd. A művészet egy diskurzusban, egy kánonban való részvétel, és mindig ilyen párbeszéd jellegű. Kamaszkorában sok konfliktusa volt, mert színességre törekvését feltűnősködésnek minősítették, büntették; levágtatták a hosszú haját; egyik iskolából a másikba helyezték (két általánosba, három gimnáziumba járt). De aki elé akadályt gördítenek, abban munkál az, hogy bebizonyítsa: ő nem azért volt más, mert selejtes, hanem mert más fontos tartalom működött benne. Az akadályok, mondja, megerősítik az embert. Ő tudta, hogy neki a saját útját kell járnia. S éppen ezek miatt az elé gördített akadályok miatt tudta később, már tanárukként megérteni a kamaszokat. Mindenkit arra biztat, hogy szélesítse azokat a csatornákat, amelyeken keresztül működik.

Ez az interjú is a *szuverenitás*, az öntörvényű gondolkodás példája. Ez az öntörvényűség nem jelenti feltétlenül még sosem hallott gondolatok képviselét: az a szemlélet, amelyet interjúalanyunk képvisel, ma eléggé széles körben hat. A lényeg az, hogy „belülről jön”, hogy úgy érzi, személyiségét tudja kifejezésre juttatni, ha ezt az utat követi. Fontos, és az előző interjúalany gondolataival is egybecsengő sajátossága (ha más úton valósítja is meg), hogy ő is alapvetőnek tartja, hogy a művészet a mindennapi életbe kapcsolódjék. (Nála ez közvetlen piaci jelenlétben nyilvánul meg: ez is egy, a mai korra jellemző művészeti típus. Az alternativitás itt többek között az, hogy – a piaci hézagokba behatolva – piaci eszközökkel próbál terjeszteni a piaci ideológia szempontjából irreleváns, s jellegükben éppen hogy a *piaci ideológia kritikáját képviselő tárgyakat*. De fontos alternatív gesztus a piaci árúviszony kiiktatása is a *közvetlen termék-/szolgáltatáscsere* formájá-

ban). Az is lényeges ebben a példában, hogy *szembeszáll a magánélet és a munka me-rev, elidegenítő szembeállításával*, s ezzel is felmutatja a „másként is lehet” példáját.

5. **(30. interjú)** Az idősebb korosztályhoz tartozó építőművész, karizmatikus egyetemi tanár a következő interjúalany. A számára fontos értékek közül kiemeli a mértéktartás, a takarékoság, a munkaszenvédély, a szerelem, a hűség és a kitartás értékét; úgy tartja, hogy ezen értékek öröksége akkor válik fontossá, amikor megbillen a világban valami. Sok minden belefér az életébe: a tervezésen, tanításon kívül sport, hajóépítés. Ezzel kapcsolatban az a véleménye, hogy érdemes mindig a munkával kezdeni: ha az ember először a munkát végzi el, jut ideje mindenre. A szerelem érzésének nagy fontosságot tulajdonít, és tágan értelmezi: szerelem a munka, a Teremtő, az asszony iránt. Szerencsésnek mondja magát, hogy mindig olyan emberekkel sodorta össze az élet, olyan mesterek álltak előtte, akikhez fel kellett nőnie. Ezt is igen fontosnak tartja. Azt vallja, hogy a mércét mindig magasabbra kell tenni, mint amennyire az ember képes, hogy a feladat kihívása folytonosan magasabbra emelje az embert. Hazulról is ezt a munkamorált kapta: mindenért megdolgozni, s dolgozni örömmel, lendülettel; a munka az ember nagy tanítója is, hiszen munka közben tudja megismerni az elemek belső lényegét, ami számára nagyon inspiráló feladat. Ő egész életében folyton emelkedni, tanulni akart, már csak azért is, mert felelősnek érezte magát az akkor már meglévő családjáért. A szerelmet (most már szűkebb értelmében) az életbe vetett páros hitnek nevezi, magát pedig szerencsésnek ebben is, hiszen egy egész életen át megadatott neki. A mai világra – véleménye szerint – a személyes érvényesülés igénye, a személyre szólóság jellemző, de lehetővé vált a világ bejárása is, a nyitottság, a szabadság, és persze a könnyen elérhető siker, a könnyű gazdagodás is... Neki ezzel sincs baja, arra a sok múlandó mozzanatra pedig, ami jelen van ebben a mai haszonelvű világban, egyszerűen nem figyel oda. A világtendenciákat nem tudja befolyásolni, de a személyes környezetet (a saját példájával) motiválni lehet. Az ember csak azt vegye el, amiért megdolgozott, ez a lényeg. Mindig többet tenni a kalapba, mint kivenni. Azt tekinti fontosnak, hogy az ember arányosan adakozó legyen a világgal. Ebben segíti az őt felnevelő tradicionális értékrend. Azt is lényegesnek tartja, hogy „az ember hagyjon a hazájában nyomot; olyan nyomot, amely értékékként növeli a haza kultúrtestét”. A legnagyobb veszélynek ebben a világban a tisztánlátás nehézségét nevezi. A globális világ rengeteg érték és szemét egybekavargása; segítő, eligazító mesterek kellene, akik megtanítják a mindenkori fiataloknak, hogy az ember hogyan választja szét az értéket az értéktelentől, a szeméttől. Szakmai szempontból az egyik legfontosabb, hogy „meg kell tanulni a téri környezettel beszélgetni”. Megmenteni az építészeti értéket. Például a panel lakótelep környezetben olyan templomot építeni, ami „nem szegül szembe” a panelkörnyezettel, hanem illeszkedik, s mégis egy magasabb értéket mutat fel, megemel. A hit értékének felmutatására a panel lakótelep közepén is szükség van. A munka közben létfontosságú a bizalom a partnerek-

kel, azokból is bizalmat kiváltva; bizalmat, amiről tudják, hogy ő nem fog vele visszaélni. Az ember olyan munkát vállaljon csak, ami illik rá. Ha az ember odafigyel és tesz érte, akkor minden nap örömteli. Az építésmunka vezetői feladat is. Ő úgy dolgoztatja az embereket, hogy azt mondja, érdeklő, hogy mit fognak csinálni, aztán amikor elkészül a munka, megköszöni, hiszen nélkülük nem ment volna. Ha rajta állna, egy kicsit – a haladást le nem állítva – lassítaná a világot: ezt a lassítást a mikrokörnyezetben meg is lehet valósítani. „Az így megnyert pillanatokban pedig az ember vesse a tekintetét messzi horizontokra, amelyek segítenek eligazodni, mert a horizont a teljes spektrumot felöleli”. Az évezredek kimunkálta értékeket, vallja, muszáj lenne tanítani. A legfontosabbak a *kötődéseket jelentő értékek*: például a nemzet kultúrájának ismerete; s fontos az önbecsülés kivívása is: „elhinni, hogy meg tudjuk mászni a hegyet”. A globalizálódás akkor rossz, ha uniformizál. Nem érdemes a világon mindenütt ugyanolyan építeni. Megteszik, de – mivel például különbözőek az éghajlatok – csak mesterségesen előállított klímával stb. tudják előállítani a másutt pedig természetesen jelen lévő körülményeket. Ez a fajta uniformizálódás megfosztja az emberiséget a környezet különbségeitől, ami pedig önmagában is fontos érték. A globalizálódással szemben inkább a lokális értékek fontosságára kell odafigyelni. Arra a kérdésre, hogy mire a legbüszkébb az életében?, azt feleli: a diákjaira. „Ahány diák, annyi szőlőtőke”, a diákok szellemi nyitottsága karbantartja az embert, mindig valami újat tanul belőle. Ez nem a szó szoros értelmében vett „büszkeség”, viszont nagyon jó érzés. Általában egy élet kevés, hogy az ember megtalálja azt a helyet, ami igazán az övé, mondja. Viszont ha teljesen otthon érzi magát, az azt jelenti, hogy találkozott a Teremtővel. Erre kell törekedni. Ami a hazához fűződő viszonyát illeti, ezzel kapcsolatban azt emeli ki, hogy világosan kell látni: itt egy szerves egységet természetellenesen szétdaraboltak, ez nagy ártalom volt, de: a kis haza is nagy dolog. Vannak ennek a népnek olyan jellemzői, amelyek világvértékek. Nagyvonalúság, nagylelkűség, a világ iránti felelősség. Ez a föld, teszi hozzá, jó hatással van az elmére. S az is biztos, hogy a történelem során mindenféle garázdaságtól védte Európát. Az ember felelősséggel tartozik a hazájának, s elsősorban a hazájának. Kölcseyt idézi: „A hazámért meghalhatok, a világvért haljon meg az Isten”.

Ebben az interjúban egy olyan, többekre jellemző művészattitűd mutatkozik meg, amelyben az alkotói életpálya egyenes folytatása az elődök erős *munkamorál* vezérelte életútjának. A *hagyomány és modernség olyan egyensúlyának* megvalósítására törekszik, ahol a modernség nem öncél, hanem *eszközérték*, alárendelve az áthagyományozott értékeknek, amilyen a *hit, a haza iránti elkötelezettség, az emberi kapcsolatok mély átélése* iránti igény, a *kooperatív készenlét*. A hagyományos munkamorálból és közösségi etikából ered *önmaga állandó meghaladásának* ambíciója, interjúalanyunk mégsem sorolható a riesmani tipológia „tradíció által irányított” típusába, mert (a tradicionális értékrend belsővé tétele révén) ebben az esetben is a „*belülről irányított ember*” típusa (a belülről irányítotttság egyik

változata) áll előttünk. Ennek a magatartásából kisugárzó *belső iránytű*nek, és az önmagával szembeni elvárások kivetítése folytán másokkal szemben is alkalmazott *magas (minőségi) mércének* következtében tekinti sok diákja mintaadónak. Ez a művésztanár-típus nemzedékek óta jelen van a társadalomban, s mintája nyilván követésre talál majd a fiatalabb nemzedékekben is; éppen azért hat „alternatívnak”, mert az időről időre végbemenő igen nagy társadalmi-politikai változások, különféle „rendszerek” idején egyfajta értékrendi stabilitást képvisel, s azt sugallja, hogy ez a magatartásforma, életstílus, modell – függetlenül attól, hogy éppen mi az uralkodó áramlat – fenntartható és képviselhető.

6. **(47. interjú)** Néhány művész után ismét egy karitatív tevékenységet végző ember portréja következik. Az interjú egy derűs, középkorú asszonnyal készült, annak lakásában. Az interjút a felnevelő családjára való emlékezéssel kezdi: elmondja, hogy édesanyjától a megbocsátás képességét, a békességre törekvő lelkületet tanulta, s édesanyjától származik az a késztetés is, hogy a szegényekre oda kell figyelni. Édesanyja rendszeresen adott a szegényeknek ennivalót, és mutatta a gyerekeinek, hogy örülnek a megajándékozottak; tanította, hogyan kell örömet szerezni, odafigyelni másra, mások szükségleteire. Tőle kapta a virágok szeretetét is, az édesanya az ünnepi készülődésnek mindig különleges hangulatot adott, amelyben nagy szerepe volt a virágoknak. Ő egyszer (még gyerekként) a tóparton ment haza, és később érkezett meg. Amikor édesanyja megkérdezte, hol volt, ő megmondta az igazat: lefeküdt egy bokor alá virágokat nézni. Az édesanyja nem szidta meg a késésért, hanem azt mondta, hogy örül neki. Ez megerősítette őt, hogy a virágok szeretete jó dolog, azóta is mindig van virága. Édesapja pedig mindig nagyon vidám volt, olyan jó hangulata volt a családi vacsoráknak, hogy ő meg a testvére az egyetemről szinte rohantak haza (ami egyetemista korban már nemigen szokás), mert a vacsorán mindig dőltek a nevetéstől. Az édesapjától kapott minta még elvhűsége is, hogy nem megvesztegethető, meghajlítható ember. Apja is nagyon tisztelte az egyszerű embereket, a szüleit. Ő általában is meg van győződve arról, hogy a jó valahogy mindig magasabbra nő, mint a rossz, és legyőzi azt (ennek szimbóluma számára az, amit nemrég látott, ahogy egy kis virág kibújt a szikla repedéséből, tanúsítva, hogy az élet, a szépség a legzordabb körülményeken is úrrá tud lenni). S annak illusztrálására, hogy a jó, az érték mindig utat törhet magának, édesapja példáját említi. Apjának volt egy találmánya, arra építve létrehozott egy nagy vállalkozást, de mivel nem volt párttag, a vállalatban csak főmérnök lehetett, s bár a vállalatot ő hozta létre, egy kicsivel később még ki is rúgták. Elkerült onnan egy csőd szélén álló vállalathoz, azt viszont hamarosan az ország egyik legjobb vállalatává fejlesztette. Ezután már kedvezően alakult a pályája. Édesanyjától a megbocsátást tanulta, s ez erre is érvényes, így nincs már tüske benne senki iránt. Azt vonta le ebből a történetből, hogy soha nem lehet tudni, hogy ha rossz történik az emberrel, az mire lesz jó. A szándék a fontos – mert ugyanaz a gondolat, ugyanaz a cselekedet is különböző szándékokon alapulhat –, s nem mindegy, hogy jó vagy

rossz szándék a forrása. Az ő életének, mondja, (vidéken élve) részévé vált a csend. A csend mint jelenlét, a csend mint a gondolkodás tere. Amint mondja: a víz nyugalmát szívta magába – őt nehéz felidegesíteni. Meghatározó volt gyerekkorában az is, hogy egy másik család kivitte őket az erdőbe játszani, megfigyelni a természetet, hidat építettek stb. Úgy érzi, ez a gyerekkor nagyon meghatározza az ő lényét, s ezt ő is továbbadja gyerekeinek. Apja most a Bakonyban él, és állatokat tart. Az állatok közelsége is fontos. A budapesti rohanással szemben neki ez azt sugallja, hogy ott valóban „él az élet, Pesten már nagyon ki van nyomogatva belőle”. Neki különben jó tanárai is voltak: például a biológia–földrajz szakos tanára, akinél az volt a lényeg, hogy a gyerek szeresse, amit tanul, és jól érezze magát az iskolában. Szünetben felszaladtak a gyerekek egy, az iskola közelében emelkedő sziklára, s aztán ez a tanár ott tartott nekik magas színvonalú földrajzórát. Ő nagyon szeretett iskolába járni. Énektanárunk megtanította érteni a komolyzenét; megtapasztalni, hogy az egy nyelv, amit érteni lehet, ami közöl valamit, amivel kommunikálni lehet, ami segít, ami az ember társa lehet egy életen át. Gyerekkorában mindezek hatására kialakult benne egy olyan értékrend, amelyben fontos az emberközpontúság, a környezet védelme, a természetszeretet (soha nem dobott el szemetet), az aktivista szemlélet. Ha a gyerekkorára visszaemlékezik, azt látja, hogy a családban mindenki boldog volt; biztosan voltak nehézségek, de azokon fölül lehet emelkedni. Mindig azt kell nézni, hogy minek lehet örülni, és nem hogy min lehet sópánkodni. Sópánkodnivalót mindig talál az ember. Ő nem akart tanár lenni (zongora szakra járt zenei szakközépiskolába, zongoratanárnak készült, de nem volt kiugróan tehetséges, középszerű pedig nem akart lenni, a zeneiből átment hát egy tagozatos gimnáziumba). Teréz anya könyvének hatására eldöntötte, hogy apáca lesz. Indiában leprásokhoz akart kerülni, ami persze nagy aggodalmat keltett a szüleiben. Édesapja egy lerobbant, rossz higiéniai körülmények közt lévő elfekvő kórházba küldte, hogy „kinője” ezt az elképzelést. De ettől a próbatételtől egyáltalán nem ment el a kedve. Három évig járt oda naponta. (Volt ott egy néni, akin Auschwitzban kísérleteket végeztek, s ettől elkorcsosultak a végtagjai. Nem mehetett színházba, ő olvasott fel neki drámákat, ami láthatóan nagyon sokat jelentett a néninek; s ez – hogy ily módon adhatott valamit egy rászorulóknak – olyan nagy örömet okozott neki, hogy boldogan, ugrálva ment haza.) Akkor dőlt el, hogy neki emberekkel kell foglalkozni, ez okozott neki örömet; azt pedig nem tudja elképzelni, hogy olyasmivel foglalkozzék, amit nem szeret igazán. Orvos is akart lenni, de ahhoz nem volt elég jó tanuló, így hát biológia–földrajz szakos tanár lett. Nagyon érdekelték a növények és a védett madarak. Tudományos kutatómunkát kezdett, de a csoport nagyon sokat utazott, és ő akkor már családot szeretett volna, ami a sok utazással nem volt összeegyeztethető. Aztán sikerélmény volt a gyakorlótanítás, és eldöntötte, hogy ez az ő helye. Nagyon szeretett tanítani. Úgy érezte, megtalálta a hivatását. Ám akkor kapott egy agyi infarktust, amittől mindent elfelejtett, amit tanult, nem tudta a munkáját folytatni. Hosszú ideig nem tudott egyáltalán dolgozni, aztán amikor

már jobban lett, elment egy boltba eladónak (azt is élvezte, mert ott is emberekkel foglalkozott; igyekezett az embereket jobb kedvre deríteni, meghallgatta őket). Később egy virágboltba jelentkezett takarítani, ott megtanították profi szinten virágot kötni. Egy családsegítő szolgálat foglalkozott vele, az ő áldozatos munkájuknak köszönhetően végül annyira jutott, hogy felvették őt is ehhez a családsegítő szolgálathoz. Akkor még nem is tudta, mi a szociális munka. Pedagógus diplomával (amivel rendelkezett) és továbbképzéssel el lehetett ott helyezkedni. Most hajléktalanokkal, drogosokkal, hasonló lelki problémájú emberekkel dolgozik. Érdekes, hogy lepratelepre akart menni, mert most ha nem is leprásokkal foglalkozik, de amikor valaki úgy feladja önmagát, mint a hajléktalanok, az hasonlítható egyfajta (lelki) leprához. (Abban mindenképpen, hogy mindenki eltávolodik tőle, a társadalom kiközösíti, és feladja önmagát is.) Neki ez a segítő munka okozott örömet, s az sosem merült fel benne, hogy ezzel az örömmel szemben például a minél több jövedelem legyen meghatározó szempont a munkájában. Megismerkedett egy olajmágnással, akinek a gazdagsága ellenére nem biztos, hogy több öröme van, mint neki. Boldogság és gazdagság nem ellentéte egymásnak, teszi hozzá, a gazdag is lehet boldog, de a gazdagság gyakran hatalommal jár együtt, és ez egy olyan viszonyulásmódot hoz létre, hogy az ember nem figyel oda másokra. Ez az oda nem figyelés általában a szegényekkel kezdődik, de eljuthat oda, hogy az ember már közvetlen környezetére sem figyel, vagy csak nagyon felületesen. Pedig az emberek emberi reakcióikban léteznek. Csak akkor maradhat az ember boldog, ha képes odafigyelni másokra, kimutatni a szeretetét, és elfogadni a szeretetét. A gazdagság nem zárja ki, csak nehezíti a boldogságot. Nincs ellenére, hogy több pénze legyen, ettől nem lesz rosszabb ember, de nem ez a célja, és nem zavarja, hogy nem gazdag. Úgy látja, hogy a legfőbb probléma az, hogy a globalizáció ezeket az értékeket (az odafigyelést, a szeretetét) tapossa, pedig ezeket az értékeket át kell menteni, „bárkakat kell építeni ezek átmentésére”, mert ezektől értékes a világ. Ettől élhető, ettől érdemes benne élni. Az ő számára a legfontosabb értékek egyrészt az emberi viszonyokkal, másrészt a természettel kapcsolatosak. Elsőként az elfogadás képességét emeli ki: egymás másságát elfogadni, akkor is, amikor ez nehéz. Akkor is, amikor a férj rájön, hogy a felesége húsz éve elviselhetetlen; akkor is, amikor a feleség rájön, hogy a férje húsz éve nem figyel rá; a kamaszgyereket a szüleinek elfogadni akkor is, amikor nehéz. És elfogadni szélesebb körben is: a más nemzetiségűeket, más vallásúakat, más nézeteket vallókat (mindaddig, amíg nem tesznek komoly károkat a világban vagy az emberekben). Fontos a közösségek megléte. A család. A faluközösség, ami az emberek lelki egészségét tartotta fenn, hiánya a lelki egészség kárára megy. A közösségekben sokkal egészségesebb életet lehetett élni (mert a valakihez-valakikhez tartozás olyan fontos, mint az evés, ivás). Egy nagyvárosban az ember elvész – akkor is, ha ő a tözsde elnöke –, ha nincsenek, akikkel megossza az élményeit, a problémáit, ha nincsenek barátai. Guy Gilbert katolikus pap példaadó módon képes bárkit elfogadni. Egyáltalán nem csak katolikusokkal tud együtt dolgozni, csak az fontos

neki, hogy a munkatárs jó szándékú legyen. Hajléktalanokkal, bűnözésbe keveredett gyerekekkel foglalkozik. Ő mondta (az algériai háborúban): „A gyűlöletnek ebben a vérzivatarában a szeretet apró cselekedetei azok, amik fölé emelhetnek ennek a zűrzavarnak, s ami segíthet abban, hogy ne nyelje el az embert ez a háborgó gyűlölettenger”. Nekik volt egy írástudatlan szomszédjuk a Balatonnál. Nincs diplomája, tévéje sem, csak tisztességesen dolgozott egész életében. Tizennégyen voltak testvérek, „ő nem tudta, hova előnyös állni, hová előnytelen; miből lesz haszna, miből nem, s később a szavait hová adminisztrálhatja le”. A fasizmus idején a Fischer néninél kapált, s jöttek a katonák a Fischer néniért. Mondták: „Na, öltözködjön, visszük el”. A szomszéd odaállt a kapával, hogy: „Hohó, hová viszik maguk azt az asszonyt?” Erre a katonák: „Maga kussoljon, menjen innen, ez nem magára tartozik”. Azt mondta: „Ez nem úgy van, kérem, ez nem csinált itt semmi rosszat. Hát elment maguknak az esze? Nem szégyellik magukat? Erre tanította magukat az anyjuk meg az apjuk?” És a katonák elmentek. Interjúalanyunk azzal zárja a történetet, hogy neki ezek nagy dolgok. Aki másokért él, az él. S ő is ilyen értékek mentén szeretne élni. Guy Gilbert állatkertet csinált a bűnöző gyerekeknek. Az állatok közelsége, elfogadó szeretete csodákat produkál. Aztán megint közvetlen ismeretségéből említ egy példát. Egy öregasszony példáját, akit látszólag egészen más fából faragtak, mint az említett papot. A néni nem volt vallásos, hárompercenként káromkodott. Kommunista volt: hitt abban, hogy a szocializmust azért hozták létre, hogy az emberek egyenlők legyenek, s egy jobb világot teremtsünk a régi helyébe. Ő ezt teljes szívvel hitte, s minden sejtjével ezt szolgálta. Öregen, fájós lábbal ő rohángászott fel a hegytetőre a nála még idősebb néniknek elvinni a gyógyszert. Amikor kitüntetésekkel kapott, nem villát vett, meg balatoni telket (pedig pontosan tudta, hogy fel fog menni az ára, és tudta, hogy ő hozzájuthatna), hanem bölcsődét csinált a falunak, meg óvodát, hogy a gyerekek tanuljanak, iskolaképesseé váljanak, hogy a szülők el tudjanak menni dolgozni. Ez az ember minden energiáját, minden idejét másokra pazarolta. Ma azt mondanák, hogy hülye volt szegény, mert semmi haszna nem származott belőle. Ez igaz, teszi hozzá interjúalanyunk, de kevés nála boldogabb embert ismer. Az, hogy valaki másokért él, betegség. Éppen hogy „ők azok, akik élnek”. Akik pedig nem figyelnek másokra, azok élete csak félig-meddig élet. A szerelmet megélni is igazán csak azok tudják, akikben nagyon finom a másokra odafigyelés képessége. Valami nagyon szép cizellálódik ki bennük, s más, amit ők megélnének, mint azok, akik csak úgy összeadják magukat a kuka mellett. A szerelem – szemben azzal, ami az újságokból árad – nem fogyasztási cikk, nem pénzzel, Porschéval megvehető. Hogy a szerelemből mélység szülessen, ahhoz nagyon sok munka kell, olyan sok, mint a föld megműveléséhez. Odafigyelés, empátia, a megbocsátás képessége. Megérteni, hogy ő másként működik, mint én, és aszerint kell megérteni, amilyen. Saint-Exupéryt idézi (a Citadellából): „De tévedtem az asszonyokat illetően, Uram. Egyiket könyöke hajlatáért kívántam, de egy idő után unalmassá vált. A másikat hangja lejtéséért szerettem volna, mert olyan szépen tudta mondani, hogy

»uram és parancsolóm«, de egy idő után rendkívül unalmassá vált a legszebb harangszava is. Nincs olyan önmagában vett szépség, amelyre rá nem ununk. És nincs olyan szép, amelynél nincsen még szebb (...) Azt, akit én szeretek, azt azért adod nekem Uram, hogy szeretetem csendjébe zárjam, és kimenjek sáros csizmámmal, maggal teli tarisznyámmal, dacolva viharral, esővel, széllel és sokáig csak csendben kísérem a birtokok urát”. Ez azt jelenti, magyarázza az idézett gondolatot, hogy nagyon figyelek rá, s akkor megértem. S ha megértem, s állandóan megújítom a kapcsolatot, akkor képesek vagyunk harmóniában élni. Csak az odafigyelés a fontos. Ezután a művészet fontosságáról beszél az életében. Azzal kezdi, hogy a művészetet két oldalról lehet megközelíteni: az alkotás és az üzleti része nagyon gyakran összeolvad. Egyes cégek például együtteseket hoznak létre, amelyekhez aztán reklámokat lehet kapcsolni, s e reklámból sokat lehet keresni. A kritikusok sem függetlenek. A megítélés szubjektív (bár van, ami egyértelműen nem művészet). Így aztán abból, amit művészetként tartunk számon, sok minden alapvetően üzleti, haszontermelő produktum. De ugyanakkor az alkotás az ember legnagyobb kincse. És ez a fogyasztói társadalomban is fontos kellene hogy legyen. Ő maga Kokas Klárától tanult zenei alapú kreativitásfejlesztést. Utal arra, hogy az embrióra is hat a zene meghallgatása. Ami a táncot illeti, ez a mi kultúránkban, a nyugat-európai társadalmakban elég visszafogott, és ez nagy veszteség. A társadalmi-gazdasági fejlődés következtében kiszorult az életünkéből, pedig ahol természetes még a tánc, az emberek jóval kevésbé szorongóak, sokkal felszabadultabbak. A szorongást táncterápiával nagyon jól lehet oldani. A művészetnek nagyon sok funkciója van, neki a legfontosabb az, hogy lelket gazdagít. Következésképpen az sem mindegy, hogy például a zene, amelyet hallgatunk, milyen zene. Érdemes megvizsgálni, hogy Vivaldi hogyan hat, és hogy a heavy metal hogyan hat, mondjuk, horrorfilmekkel párosítva. Hogyan hat a türelemre, empátiára, koncentrációs képességre, kreativitásra, lelki fejlődésre, érzelemgazdagságra stb. Olyan gyerekeknek, akik sosem hallgattak még komolyzenét, megmutattak néhány komolyzenei számot, és különböző játékokat játszottak velük; három foglalkozás után a gyerekek megkedvelték a komolyzenét. A pedagógusok, a társadalom komoly felelőssége, hogy mit adunk a kezükbe. A dropprevencióban, a szabadidő értelmes eltöltésében, a fiatalok egészséges lelkiéletének kialakításában komoly szerepe lehet. Ezzel szemben vannak olyan klipek, amelyektől a gyerekek öngyilkosok lesznek. Vagy vegyük a rajz, festészet példáját. Hogy a képzőművészet hogyan tudja felemelni az embereket. Egy cigány fiatalokkal végzett képzőművészeti kísérlet példáját említi, amikor hagyták a bennük lévő formagazdagságot kijönni, és óriási eredmények születtek. Aki költészettel találkozik, és olyan tanára van, aki megérteti vele, máshogy viszonyul az élet nehézségeihez is. Az ő nagyanyja kívülről tudott például Szabó Lőrinc-verseket. A dalok szövege sem mindegy. Ha a dal szövegeként csak trágárságot hall a fiatal, vagy azt, hogy: „ahová te születted, az egy szar... törj-zúzz!”, akkor csodálható-e hogy törzúz? Ezzel szemben például a barokk zenétől fegyelmezettebb lesz, jobban tud

koncentrálni. A művészetterápia bizonyos betegségekben sokat segít, és közösségépítő is. Ami saját terveit illeti, ő befogadó házakat szeretne létrehozni hajléktalan, alkoholista, reményvesztett embereknek, visszaadni nekik a reményt. Arra a kérdésre, hogy mi az ő életének legfőbb üzenete a fiataloknak, azt válaszolja, hogy neki örömet okoz a fiatalok vidámsága, étellel teltsége. Ezt meg kellene őrizni. Ismét idéz (ezúttal Viktor Frankl Logoterápiájából): „Nagyon fontos, hogy minden élethelyzetben és minden történelmi pillanatban az adott pillanatra vonatkozó értéket és értelmet kell megtalálni, és ezért küzdeni”. Interjúalanyunk kiemeli: itt a küzdelem a kulcsszó. Saját személyiségünk felépítésében, minőségi emberi kapcsolataink kialakításában és megtartásában. Megint Saint-Exupéryhez fordul, befejezésül őt idézi: „Nincs öröm, amelyet nem magad építettél”.

Ez az interjú arra is példa, hogy a belülről irányítotttság, a stabil értékrend milyen forrásokból táplálkozhat. Hogy áll össze a (vonzó tulajdonságokkal rendelkező) *szülők által megtestesített mintákból*, egyes, bölcsnek tartott *világirodalmi vagy közéleti szereplők leírt szavaiból*, az emberre mély hatást gyakorló közvetlen *emberi magatartás-példákból*. Persze mindehhez kell maga a személyiség is, aki *kiválasztja ezekből a hatásokból azokat a mozzanatokot, amelyekre rezonál*, s aki e különféle hatásokat *egy-egy meghatározott irányba rendezi, egy-egy értéke megerősítésében hasznosítja*. A szeretetről lehet nagyon üresen is, hamisan is prédikálni, ebben az esetben azonban – éppen a példákon keresztül – az érződik, hogy az interjúalany személyiségébe *mélyen beivódott alapelvről* van szó; amiről egyébként nagyon plasztikusan, átélhetően tud beszélni is. (Még ahogy szembeállítja a pénzcentrikus gondolkodással, abban is a tolerancia érződik; a szembeállítás nem dogmatikus, hanem az erkölcsileg megítélhető magatartás helyzetfüggőségét mérlegelő.) Sokakkal osztozik abban, hogy a másokra való odafigyelést nem adakozásnak, áldozatnak tekinti, hanem olyasminek, ami *neki okoz örömet*. Érdekes az is, hogy az életút alakulása – az apácahivatás vonzása, aztán a tanárpálya, majd a kényszerű váltás utáni út – hogyan jelent alapvető *folytonosságot*; a másokra való odafigyelés *következetes érvényesítését minden körülmény között*. Az is jellemző az interjúalany természetes személyiségére, hogy amikor rajta múlik a választás, ebben sem dogmatikus megfontolások vezetnek (amikor a nehézségekkel el akarják rettenteni, ez éppen hogy megerősíti, később viszont nem ragaszkodik hozzá dogmatikusan, hanem más utakon ér el ugyanazon célok megvalósításához). Fontos sajátossága az az *akaraterő*, amelynek segítségével nagyon mélyről is fel tud állni (ahogy a stroke után újra kezdte az életét); és az, ahogy *bármiben* – például a bolti eladásban is – megtalálja az emberekkel való szeretetelti bánásmód lehetőségét. Ezek a tulajdonságok is a személyiség belső integritásában gyökereznek, abban, hogy számára ezek a késztetések *a személyiségéhez tartozóak, természetesek*. Ez a belső integritás sok interjúalanyunk egyik legmeghatározóbb jellemzője.

7. **(35. interjú)** A következő (ugyanebbe a korosztályba tartozó) interjúalany ismert (a szocializmus idején az „underground”, a rendszerkritikus avantgárd körébe sorolt) festőművész és egyszersmind az egyik, alternatív zenét játszó kultikus zenekar tagja. Azzal kezdi, hogy „a művészetet nem lehet tanulni, mert a művészet önmagunk eltemetett énjébe való visszakutatás”. Ez az „ars poetica” életútjának rögtön két, igen lényeges mozzanatára utal. Egyrészt azok közé tartozik, akik nem a hivatalos művészképzés csatornáin át jutottak be a művészeti életbe. Másrészt mind művészetfelfogásának, mind egész attitűdjének lényegéhez tartozik, hogy a mélytudat felszabadítására, az őszinte önfelmutatásra törekszik, s mindannak a formális, hipokrita felszíni elemnek a lehántására, ami ezt „eltemetheti”. A hipokrizissal való szembenézés-szembefordulás adja élete vezérszólamát. Ez alternatívvá tette a szocializmus idején, s jellegzetes tagjává a beatzene által felszabadított nemzedéknek, de az, hogy most bekerült az alternatív életstratégiák példái közé, talán annak köszönhető, hogy sok nemzedéktársától eltérően ő mindvégig (mindmáig) megmaradt e szembefordulás, lázadás állapotában. Egy falusi házban lakik, amelyet „szent hely”-nek nevez, s amelynek óljában alakított ki magának műtermet. A falusi életforma (a civilizáció kényelmének sok hiányával) számára az egyszerű, kemény, őszinte élet jelképe. Ugyanakkor számos olyan tárgyat helyez el ebben, a számára a szabadságot megtestesítő térben, amelyek módosítják a hely eredeti szimbolikáját. A posztmodern szemléletét hordozzák a kert olyan díszei, mint a vízaknára helyezett dór oszlop, rajta márvány oroszlánszárnyakkal, vagy a kukát díszítő holland matrica. Elmondja, hogy amikor hazajött Amerikából, már minden barátjának volt háza, ő megvette ezt. Korábban nem érdekelte a természet, de most nagyon jól érzi itt magát. Tetszik neki, hogy az ajtók összevissza dőlnek. Az angolvécéhez nincs kedve, előnyben részesíti az udvari árnyékszéket, jólesik, hogy kalandos. Fürdőszoba, mint mondja, az olykor itt megforduló nők miatt kell. De különben a kényelem rengeteg pazarlást hoz magával, és ami felesleges, attól igyekszik megszabadulni. Szereti a tévét, de egyre jobban unja. A filmek is más ember illúziói valamiről. Amerika a jelenlegi civilizáció csúcsa, ott nagyon jól meg lehet figyelni, hogy mi van akkor, milyen új problémák keletkeznek, amikor „minden problémát megoldanak”. Mert az persze csak illúzió, hogy a problémákat meg lehet oldani, hiszen mindig valami új keletkezik. Viszont amit az ember túlél, az használ neki. Régen, meséli, nagyon vágyott a gazdagságra, drága, finom dolgokra, kastélyban szeretett volna lakni. Gyerekkorában megszokhatta egy kicsit a puritánabb létet, annak ellenére, hogy jól éltek, de ’56–57-ben hetente egyszer lehetett fürödni a bérházakban, fatüzelésű kályhával, egy vízben fürdött a család. Szülei az ő születése után elváltak, az anyja elment külföldre, de a nevelőanyja jó volt hozzá. Az édesapja párttitkár volt, ő mindent elhitt, amit hirdettek, de tizenhat éves korában, amikor kiment Amerikába az édesanyját meglátogatni, ráébredt, hogy amit itt mondanak, az hazugság, a kapitalizmusban az élet egész jó, ott van kultúra, ott találkozott először Jimmy Hendrixszel, stb. Nem tudott többé hinni az apjának, akinek

szűk polgári felfogása volt. Elromlott vele a kapcsolata, amint lehetett, elment hazuról. Meg kellett nőszülni, hogy lakást kapjon. (Abban az időben nem volt létbizonytalanság, viszont előfordult, hogy egy lakásban több család is lakott, nem lehetett egyszerűen lakáshoz jutni.) Megismerkedett azzal a társasággal, akikkel elkezdtek művészi pályájukat. (A rendszerváltáskor hosszabb időre kiment Amerikába, majd visszajött, és azóta ez a háza, amelyben most él.) Tizenkét éves koráig nem érdekelte a művészet, úttörővasutas volt, modellezett. De jött egy „deklasszált” rajztanár, aki történelmi festményeket festett és a rajzfilmgyárban dolgozott, modelleket épített, volt egy történelmi terepasztala a lakásában, s akivel meg volt elégedve, az megnézhetette. Nem volt sok ilyen. E tanár rajzstílusa megfogta, és akkor kezdte ő is ambicionálni a rajzot. El tudta képzelni a divattervezést is. De nem vették fel sem a kisképzőbe, sem a főiskolára. Nem nagyon bánta, mert nem szerette az iskolákat. Hangosan énekelt az órán, nem tudott odafigyelni. Nem tudta azt csinálni, ami kell. A művészetben meg azt csinálhatja, ami nem kell. Olyat is csinál, mondja, ami nem kell senkinek. Nem csatlakozik irányzatokhoz. Szerencsésnek tartja magát, mert elismerik, pedig olyat csinál, amire „senkinek sincs szüksége”. Ilyen volt a zenekaruk is. A maguk szórakozására zenéltek, úgy kerültek be a nyilvánosságba, hogy Nagy Feró hívta őket előzenekarnak. Régebben játszott az úttörővasutas-zenekarban, s a gimnáziumi zenekarban is, de lámpalázás volt, mindig elrontotta. Lámpalázás volt az első popfesztiválos fellépésükön is. Amikor megkérdezték, milyen zenét játszanak, idegességében azt kiabálta, hogy „nem érdekel, hogy nektek mi tetszik”. És ez tetszett a közönségnek. Azt fontosnak tartotta, hogy váratlan legyen, amit csinál. Egyetlen előképük volt, a Kex. Bennük érezte azt a szabadságot, amire ő is törekedett. Festő- és zenésztársa nyolc hónapig börtönben is volt. Keveset csuktak le, de őt igen. (A szocializmus abszurditását kiválóan jelzi ez a mondat: „olyan viszonyok voltak, amelyek között azt lehetett igazán szabad embernek tekinteni, akit lecsuktak”). Ugyanakkor megjegyzi, hogy képzőművész-indulásuk befogadója, a Vajda Lajos Stúdió, a hetvenes években nagyon fontos volt. Abban az időben művészként az jelenhetett meg, aki elvégezte a főiskolát. Ezek viszont meg voltak fogva, ha belül akartak maradni a hivatásos művész státusán, nem kerülhettek szembe a korabeli hatalom szándékaival. Aztán a hatalom fel is használta ezeket a hivatásos művészeket egymás sakkban tartására, „kicsinálására”. Egy-egy kisvárosban így két-három egymást gyűlölő ember képviselte a „művészéletet”. Amatőr művész bárki lehetett, de kiállítani az amatőröknek csak csoportosan volt szabad. Az ő csoportjuk úgy jött létre, hogy az, akit később ezért a csoport alapítójának lehetett tekinteni, kiállítást hirdetett egy köztéren, egy templom kerítésfalánál. Ő maga akkor festett papírrepülőkkel kísérletezett, elvitte erre a kiállításra a műveit, összebarátkoztak. Biztosak voltak benne, hogy az egész kiállítást be fogják tiltani. (Hogy ebben miért voltak biztosak, s hogy milyen abszurdan is működött az egész, elmesél egy anekdotát. A katonaságnál behívatta a politikai tiszt, és megkérdezte tőle: „Mondja, maguk miért csinálnak olyat, hogy ne értsük? Biztos valamilyen rejtett

üzenetet akarnak így közölni...” Ő meg azt válaszolta erre: „De hát, ha maguk nem értik, ugyanúgy más sem érti, akkor meg mitől félnek? Nincs itt semmilyen rejtett üzenet.” A rejtett üzenet egyébként éppen ez volt: ha olyan világban élünk, amikor a semmitől is fél a hatalom, akkor ott valami nagyon nincs rendjén.) Két évig mindig levetették a képeket, ők mindig újra kitették, végül – ez már a puhuló, „kompromisszumkötő” diktatúra korszaka volt – rábeszéltek őket, hogy csinálhatnak maguknak egy amatőr klubot. Megpróbálták integrálni őket, s egyúttal megfigyelni. De így lett helyük, és kiállíthattak. A helyi művészek nem úgy viselkedtek, mint másutt, kiálltak egymás mellett. És mellettük is. Felvették őket a F fiatal Művészek Klubjába is. Ami a zenekarukat illeti, az már a névválasztásával is a hatalmat próbálta gúnyolni. De ezt is csak módosításokkal engedték. Ők elhatározták, hogy a Ki mit tud?-ban eljutnak addig, hogy a képernyőre kerüljenek, s ott majd elénekelnek egy trágár punkszámot. De olyan gyengék voltak, hogy nem jutottak tovább. Az az igazság, hogy ő sosem akart semmit tanulni, mert a tanulás szerinte csak elfedi az igazságot. Szerinte a múltat sem kell ismerni, mert mindig új világot kell csinálni. Azért sem akart tanulni, mert omnipotensnek érezte magát, csak azt akarta kihozni magából, amit ki lehet hozni. A zenében a Jethro Tull hatott rá (meg annak a magyar utánzója, a Mini). Mivel ezeknél nagy szerepe van a fuvolának, szerzett egy fuvolát. De az nem tűnt elég macsósnak, következett tehát a szaxofon. Mikor már meg tudta fújni, elment a Szabados Kvartetthez jam sessionözni. Azt hitte, az annyiból áll, hogy bármit csinálhat az ember. De nem vett észre egy technikai akadályt, és összesen egyféle hang jött ki a hangszeréből. Nagy leégés volt. De a zenéjük annak idején – végül is nekik is váratlanul – bejött. Sokáig egyeduralkodók voltak, „csak az elmúlt években söpörte ki őket egy komoly új generáció”. Próbált velük együttműködni, de természetes, hogy nem lehet. Más alapokon állnak, mások az élményeik. Abbahagyta, mert légiüres térbe került: a mai művészetnek nem az a lényege, amire ők építettek, hogy olyat csináljanak, ami senkinek sem kell. Ma meg kell nézni, hogy mire van szükség, és abba belevinni az egyéniséget. Neki szerencséje volt, mert annak idején elfogadták őket. Amerikában ennek híján nehéz lett az élete. Akkor rájött, hogy a művészete ereje nem abban van, amit csinál, hanem azokból jön, akik szeretik, akik vele együtt nőttek fel. Végül is a legfontosabbnak az egész életében a gyerekeit tartja. Egyedül él, nem nőszül meg, mert akkor neki is alkalmazkodnia kellene. Amikor felnőnek a gyerekek, állapítja meg rezignált beletörődéssel, a nőnek marad funkciója, a férfi funkcióját veszti. Közben még visszakanyarodik ahhoz, amit a házában láthatunk. Nehéz dönteni, mutatja a fáskamráját, melyik fát tüzelje el az ember, mi lesz még jó valamire. Nagyon izgalmas a népi építészet, hogy egy-egy fát mire használnak, a formájához igazodva. Az egész paraszti életforma, a mezőgazdaság folyamatos harc a természettel, mert a természet mást szeretne, mint az ember. A mezőgazdaság folyamatos pusztítás. De ha nem pusztítok, én pusztulok el. Érdekes, mondja, hogy a civilizáció hogyan próbálja tagadni a pusztítás szükségességét. Pedig az igazsággal szembe kell nézni. A vidéki élet sok mindenre

megtanította. Most már szeret tanulni. Megtanulta, hogy nem szabad kesztyűs kézzel bánni a dolgokkal. Ha az ember az akaratát, eszét, erejét használja, akkor megoldja a problémákat. Még a káromkodásnak is megvan az értelmes funkciója. Mindent el lehet érni. De minden el is pusztulhat egy perc alatt. Mert a természet erősebb. Nehéz összeegyeztetni a mezőgazdálkodást a művészettel. Itt nincs egy perc szabadidő sem, nem lehet félretenni. Ez folyamatos szolgálata a természetnek, és örökös harc. Az emberek megunták, „inkább unalmas rabszolgákká válnak, mert az könnyebb, és lenézik a parasztokat, pedig a parasztnál nagyobb tudós nincs” – hangsúlyozza. Ő itt jól érzi magát. Az embernek azt is látnia kell, hogy a szabadság ára a magány. De aki ezt az árat meg tudja fizetni, az boldog lehet.

Az interjúalany talán az egyik legközismertebb személy a mintánkba került összes megkérdezett közül. Viszonylag sokat lehetett látni televízióban is, *megnyilvánulásai nem függetleníthetők kialakult imázsától*. Ez az imázs azonban hiteles, úgy tűnik, valóban a személyiség mélyéből építkezik. Gyakran helyezkedik szembe olyan álláspontokkal, amelyeket nem szoktak megkérdőjelezni, ezért egyes megfogalmazásai cinikusnak is hathatnak (ezen mondatok egy része abból a törekvésből fakad, amit önmaga is megfogalmaz, hogy *váratlan, meghökkentő* legyen); ám ezek a megnyilvánulások nem választhatók külön attól a bevezetőben említett belső parancstól, ami *minden hipokrizis elutasítására, az illúziókkal való leszámolásra* készíti. Az általa vállalt életforma egyfajta remeteség (mindenképpen más, mint amit a többé-kevésbé popsztár státusz jelentene), és mint ilyen, egyértelmű és hangsúlyozott *individualizmusa* ellenére megfelel a Victor Turner által leírt, a társadalmi struktúrával szemben a „communitas” szempontjait felerősítő „liminalitás” („kivonulókat” gyakran jellemző) állapotának. Az interjúkészítő nyilván ezért is tekinti őt „alternatív életstratégia” képviselőjének. (Az „alternativitás” másik, magától értetődő összetevője természetesen az a taburomboló, lázadó – ma már „történelmi” – szerep, amelyet társaival együtt az államszocializmus bornírt világa ellenében vállalt magára). Noha alapattitűdje szerint inkább a „*modernisták*” közé sorolható, ő is azon (képző)művészek sorába tartozik, akik a jelen ellentmondásaival szemben a *hagyományos paraszti életformában* látnak (újrafelfedezhető) energiaforrásokat. De legerősebb „alternatív” üzenete az *autonómiáját* mindenben és minden körülmények között őrző egyén mintája.

8. (68. interjú) A következő interjúalany Magyarországon talán az előző nyilatkozónál szűkebb körben ismert, ugyanakkor a kortárs komolyzenében világszerte számon tartott, a közép- és magasvezetékhez tartozó zeneszerző. Hogy erre a pályára került, mondja, „magától adódott. Mindenki a maga módján választ kell adjon az egzisztenciális kihívásokra”. Az első ilyen kihívást az ember szülei jelentik. A felnőtté válás: emancipáció. Az a folyamat, amelynek során az ember ráébred arra, hogy más, mint mások. A szülők sok áldást, és – pozíciójuknál fogva – sok fenyegetést jelenthetnek egy gyerek számára. Neki idős

édesapja, zongoratanárnő édesanyja volt. Anyja egy csellistával rendszeresen kamarazenélt, az apja is tudott hegedülni, tehát kezdettől fogva zene vette körül. Ezek, mint hangsúlyozza, nagyon nagy impulzusok. Zongorázni az édesanyja tanította, de ez, teszi hozzá, nem jó. Túl nagy hatalom (a tanári és az anyai hatalom együttese), s ráadásul az ő édesanyja a saját ambícióit is igyekezett beleölni az ő zenei nevelésébe. Ő zenei tehetség volt, már az óvodában ritmusokat írt le. De azt utálta, hogy szorgalmasan zongorázzék. Az ő számára az nyitotta meg az emancipáció útját, hogy zenét kezdett szerezni, mert abba az édesanyja nem szólhatott bele, abban nem volt kompetenciája. De sok minden más is érdekelt. Érdekelt a csillagászat, tükrös távcsövet is csiszoltak hozzá. Volt „írói korszaka”, „festői korszaka”. Bevonták a városi képzőművész körbe, de azt megértette, hogy abban ő nem átütő tehetség. Így viszont ért a komponáláshoz. Zeneművészeti szakközépiskolába járt, ott alakult ki benne az, hogy ha valaki zeneszerző, abban nem lehet másodosztályúnak lenni. Rászokott a fegyelmezett pontosságra. Sok stílusgyakorlatot kellett végezni; ezektől egy kicsit nyesegettetve látta a kreativitását, de sok mindent megtanult belőlük. Budapestre került. Volt egy csodálatos tanára, akinél a határokat nem a követelmények szabták meg – amelyek egyébként magasak voltak –, hanem az ember tehetsége. Megtanították hallani, énekelni. Állítja, hogy világviszonylatban nem volt olyan színvonalú oktatás, mint akkor az ő szakközépiskolájukban. A Zeneakadémián a nívó az ő ifjúkora óta emelkedett, de a szakközépben csökkent. (Ebből az értékelésből nyilvánvaló, hogy útjának következő állomása a Zeneakadémia volt.) A Zeneakadémia akkori tanári kara megítélése szerint nem volt különösebben erős, etikailag sem. Az (egyik) vezető tanárunk felszabadította a hallgatókat a gátlások alól (ő maga sem lévén gátlásos személyiség), de nem tudta a másságot értékelni. Az interjúalanyt, mint a hangját kereső ifjú zeneszerzőt, abban az időben Beckett humanista, a kapitalizmus brutális következményei ellen tiltakozó színdarabjai ihlették – az első ismert műve is egy Beckett. Nem illusztrálni akarta, egy zenei problémát akart megoldani. A fullasztó kádári légkörben Beckett választása meg a létrejött mű „nagyon betett”, nem úgy volt optimista, ahogy azt elvárták. Egyébként abban az időben nagyon érezhető volt, teszi hozzá, hogy a társadalom utilitarizálódik. (A kommunista vezetők ebből a szempontból nem sokban különböztek a mai USA technokratáitól. Ennek megvolt a gyökere a marxizmusban is.) Az utilitarista szemléletben a fő kérdés az idő. És a zenében is nagyon fontos az időhöz való viszony. A társadalmi létben az idő ma feldarabolódik, a „time is money” szellemében állandóan megszakítjuk magunkat. A „multitasking” divatos fogalom. Sz ő véleménye szerint jó, ha képesek vagyunk egyszerre több mindennel foglalkozni, de a létezésnek egyetlen árama van, és állandóan kérdez, szeretne végigvinni egy párbeszédet az univerzummal. A mai lét pedig épp erre nem ad lehetőséget. A megélhetésért való küzdelem annyira dominál, hogy a művészetnek ettől el kellene téríteni. Minden ember lényege a kreativitás, és az ebből a szempontból külön szerencsétlenség, hogy felülről lefelé irányított társadalomban élünk, ami elfojtja sok em-

ber kreativitását. Szerinte nem a „kommunizmus” bukott meg, mert azok szép eszmék voltak, az emberek buktak meg, mert nem tudták létrehozni. A valódi cél felszabadítani az embereket a gazdasági kényszerek nyomása alól. Nagyon fontos a kooperáció is... Így lettünk emberré. De a jelenleg pusztító szociáldarwinizmus, amit az USA vezető körei tudatosan terjesztenek, arra az emberiség legszerencsétlenebb része úgy tekint, mint demokráciára, mint a jövőjére, s nem veszi észre, hogy milyen csapda. Ezért kellene az az emancipáció, amit a művészet képviselhet. Akkor tudsz igazán kollektív lény lenni, ha az egyéniséged erős. A jelenlegi állapotokért nem lehet az embereket kárhozotni, csak segíteni nekik. A kollektív energiák, amelyek egy közösségben vannak, vagy amelyek szétrombolnak egy közösséget, ezek hatnak ránk. Ha agresszivitás van a villamoson, amelyen utazom, ez hat rám, terjed. Az amerikai modell nem alkalmas az emberiség egészét boldoggá tenni. A nagy kérdés, hogy ezen hogy tudunk túllépni, különben tragédia lesz. Ez a létforma szétromcsolja a társadalom kohézióját. Széthullunk individuumokra, boldogtalanok vagyunk. A boldogtalanúság fogyasztásra ösztökél. A fogyasztás nem önmagáért rossz. De ő, hangsúlyozza, nem szereti, ha megmondják, mit tegyen. Ez megerőszkolás. A reklámok rendkívüli agresszivitással hatolnak be az ember életébe, s az a baj, hogy ezt természetesnek tartják, s nem a szabadságjogok csorbításának, pedig ez igenis csorbítása a szabadságjogoknak. Az ember manipulálva van, mint a kutya (vagy a laboratóriumi patkány). A patkánykísérlet metafora nagyon találó a kapitalizmusra nézve, teszi hozzá, de aztán azzal folytatja, hogy ő bízik abban, hogy ezt az emberiség ki fogja nőni. Mert impulzus mindenkiből kisugározhat; ha jó impulzusokat bocsátunk ki, akkor az sugárzik szét, és így együtt nagy dolgokat is létre lehet hozni. Az alkotóerők felszabadítása azért is fontos, mert az alkotás biztosította átlátással a manipulációnak is fölébe lehet kerekedni. Ő bízik a társadalom alulról való újjászerveződésének lehetőségében, a „grassroots” szemléletben. Fantasztikus dolgokat csinálnának az emberek, mondja, ha nem lenne üzleti terror. A szabad piac nagyon jó lenne, de nincs szabad piac. Dominancia van. És a domináns hatalmak által preferált szempontok sosem a lényegi szempontok. A művészet feladata mindenkor a lét gyökereihez való visszatalálás segítése. Egy nagy író minden mondata olyan, hogy újraszüli azt a csodát, amikor először felfogtál egy mondatot. A művészetet nem fogyasztod, hanem ráismersz, abban te is benne vagy. A valóság látszatát (simulacrum) könnyebb létrehozni, mint a valóságot (ezért vagyunk rossz pozícióban az üzlettel szemben). A művészet azokat a pluszenergiákat hozza ki, amikor azonosulni tudsz magaddal. Az avantgárd, kortárs művészetre azt mondják, hogy nem érthető, túl magas... De minden ember „magas”. Éppen az a jó a kortárs művészetben, hogy az embereket emancipáltaknak, felnőtteknek tekinti. A sláger megerősíti az emberek korlátait, a művészet föléljük emeli őket. Kiharcolni egyébként mindent csak a társadalom akarata ellenére lehet. Ő kiharcolta, hogy ezzel foglalkozhasson. Ő, amikor mosogat, akkor is át tud élni egy rituálét, s ilyenkor nincs mesterséges választóvonal művészet és élet között, helyreáll a folytonosság.

Az európai kultúra óriási, olyan hatalmas bázis, amiből lehetne építkezni. Az európai kultúra azt sugallja, hogy nem egyszerűen az anyagi javak, a gazdagság, az arisztokrácia hierarchiája uralja a társadalmat (ezek a hierarchiák megvoltak, de ennek ellenére a kreativitással bárhová lehetett emelkedni). Az európai gondolat ilyen szempontból demokratikus. Az amerikai demokrácia a gazdagodással emel fel mindenkit. De csak az anyagi javak tekintetében. És egy telítettségi szint után ott (a „gazdagok világában”) nincs is több hely. A kreativitás területén nincs ilyen korlát. Meg aztán a kiválóság mindig kibebbség; az amerikai modellben a többségi elv alapján ennél fogva a középszer kerül domináns helyzetbe, és saját közönségességét, önzését igyekszik igazolni. Nem másokat segít, hanem felparcellázza az emberiség lehetőségeit. És ma Európa is oly mértékben fekdött alá az amerikanizálódásnak, ami kétségbeesítő. A Nyugatot, ha nem vigyáz magára, a létrejövő teljes morális csődben úgy el fogják fújni, mint a szél a tollpihét.

Ez az interjúalany nagyon érdekesen egyesíti magában a *legkevésbé (közvetlenül) társadalmi jellegű művészeti ág* magas szintű képviselőjét az *erős társadalmi (és ideológiai) tudatossággal*. A művészet segítségével igen *komplex*, sokféle gondolatot egymással összekapcsoló látásmóddal tekint a világra. Nagyon *erős az etikai alapállása*, s erre épül szintén erős, nem direkt, de lényegi pontokra irányuló, *belülről átélt kapitalizmuskritikája* is. Individualitása és öntudata nem kevésbé erős, mint előző interjúalanyunké, de nála *az individualitás és a kollektivitás egymással különösen összefonódott, egymásból következő fogalmak*; érződik erős igénye, „éhsége” a beágyazódásra, az egyéni hasznosság társadalmi hasznosulásba való becsatornázására. A jelen társadalmi viszonyokkal szemben egy *igazságosabb, egyenlőbb esélyeket biztosító világ* lehetősége lebeg a szeme előtt, de ezt nem nivellálással, hanem éppen *minőségi szemlélettel* (és az emberekben rejlő kreativitás felszabadításával), *a szellem jogainak érvényesítésével* gondolja közelebb hozhatónak. Közvetlen kapcsolatot teremt és feltételez *az egyéni élet, a makrotársadalmi viszonyok és az alapvető léttörvények*, a művészet és az élet között. Szenvedélyesen, lelkesen, ennél fogva magával ragadóan beszél; a jelenleg domináns viszonyokkal és szemlélettel tudatosan szembeforduló gondolatainak legfőbb erejét az adja, hogy *a művészet által közvetlenül megragadható léttörvényekkel való találkozás izgalma* érződik belőlük. Míg az egyik korábban idézett interjúalany a popművészetten keresztül érzi korszerűen megszólíthatónak az embereket, ő egyértelműen a „magas művészetet” választja; de alternatívítása (és hatásgyakorló képessége, emberi vonzereje) abból származik, ami közös az említett másik (és több más) interjúalanyunkkal: *a belülről vezéreltségből, a minőségigényből, az etikai hitelességből*.

9. **(55. interjú)** Ismét képzőművész a következő interjú (portréfilm) alanya, de megint egészen más karakter. Megfontolt beszédű, az élet által szobrászmódrá megformált arcú, bölcsességet sugárzó, javakorabeli férfi. Nála nagyon hangsúlyt kapnak a közvetlen emberi kapcsolatok (a néhány interjúval

korábban sorra került szociális munkás asszonyhoz hasonlóan), nagyon sok emberről beszél szeretettel. Azt vallja, hogy az embernek olyan családformát kell kialakítani, ami elősegíti az egyén önelfogadását. S általában is úgy élni, hogy az életet szerető módon elfogadjuk. A Balatonnál lakik, bukolikus körülmények között, alkotómunkája mellett hivatott művésztanár is. Jelenlegi életformáját kiküzdötte magának; tüzelőt hordott le, hogy összeszedje a pénzt arra a prэшázra, amit itt megálmodott. Az Alföldön is jó lett volna megteremtenie a számára megfelelő otthont, de, mint mondja, annyi barbárságot élt meg gyerekkorában, hogy mégsem akart ott élni. Hetedik-nyolcadikos korban tanyán élt, állatokat látott el, úgy járt a négy kilométerre lévő iskolába, és folyton körülvette a rettegés. A szomszédjukat felakasztották egy fára, mert ráfogták, hogy szabotált; ez a látvány mélyen beleégett a lelkébe. De az iskolára jó szívvel emlékezik. Rögtön az első tanára, tanítója nagyon jó pedagógus volt. Három-négy hónapon át mindennap mesélt: a gyerekek imádtak iskolába járni. Karácsonyra mindenki tudott olvasni. Másodikban büntetésnek tekintette, amikor a tanító azt mondta, hogy a fagyos időben majd az apja behozza a leckéjét (vagyis hogy nem mehet iskolába). Nagyon szerette a tanárait, de a paraszti környezetét is, amelynek körében élt. Ötödikben lett egy rajztanára (ismert ex libris tervező), aki rajzsakkört is vezetett, s ez a tanár vette észre, hogy ő jól rajzol. Felső tagozatban rosszul tanult, mert iskola helyett a Tiszára ment ki, nézte a vízben nyüzsgő élőlényeket. Az apja hagyta. Őt pedig lenyűgözte a természet. De a rajztanár rábeszélte, hogy vegye komolyan a tanulást, mert ha jól tanul, felveszik egy neki való iskolába. Erre aztán rövidesen jeles lett a bizonyítványa. Ettől a rajztanártól tanulta meg azt is, hogy nem az a rajztanár dolga, hogy favorizálja a gyerekeket, hanem, hogy amit meg lehet tanítani nekik, azt megtanítsa. Tanult akvarellt, egyszerű sokszorosító grafikát, linó- és fametszeteket. Gyakran mentek ki a természetbe: az erdőbe, a patakpartra, rajzoltak, festettek. Mint mondja: egyszerű és érthető volt ez a világ, de érzelmileg erősen kötő. Felvették a főiskolára. Elkezdett a barátaival néprajzzal foglalkozni. Járták az országot; elhatározta, hogy megismeri, megtanulja a paraszti műveltséget, a parasztok világhoz való viszonyát. Úgy érezte, kell valami biztosabb, mint az akkori zavaros főiskolai oktatás. Megtanulni a fazekasság történetét, a használati tárgyak szépségét. Hatalmas gyűjteményt hozott létre. Felkutatta a fazekasság ismeretlen terepeit. De ezért aztán a Néprajzi Múzeum állampárti emberei őt nagyon kellemtelen embernek tekintették. „A hetvenes években a társadalom olyan volt, hogy kellett valamilyen vadállat, amire löni lehetett, s ha valaki valamit kezdeményezett, hát azt rögtön kinevezték vadállatnak.” Akkor hivatalosan hatósági szemlélettel gyűjtöttek. Ő viszont felmérte az emberek gazdaságának alakulását, hogy élnek stb.; megnyugtatta őket, hogy magának dolgozik, nem végrehajtó. Ő megvette a gazdaságban már tényleg nem kellő lyukas edényeket is (muzeális szempontból mindegy, hogy lyukas vagy nem lyukas), fantasztikus gyűjteményt hozott így létre. A muzeológusok feljelentették, hogy Nyugatra viszi a műtárgyakat, hogy dúsgazdag lett belőlük (amiből persze egy

szó sem volt igaz). Abban az időben néhány vállalat elkezdett – nagy haszonnal – „népművészeti tárgyakat” gyártani. Ezeknek a tárgyaknak nem volt sok közülük a komoly jelentéstartalommal (képi nyelvvél) bíró eredetihez. Az eredetiből azonban egyre kevesebb volt. Már a 19. században megjelentek az öntöttvas edények (ő egyébként ezekben is gyönyörködik), és a kerámiatárgyak ettől a két világháború között visszaszorultak. Az első világháború nagy pusztítást végzett ebben az iparban. Egyes társulatok mégis fenntartották, hogy arculatukat megőrizték (még ha a funkcionális gyártás helyett dísz tárgygyártás lett is, ha jelentéshordozó tartalmuk megszűnt is). Pedig ezek nélkül csonka az életünk. Ő fontosnak tartotta, hogy ami megmenthető, azt megőrizze az utókornak. 1956 után, mert nemzetőr volt, megbélyegezték. Sehol sem taníthatott. Aztán egy néprajztanárnő szülni ment, őt meghívta helyettesíteni, s annyira megszerették a diákok, hogy utána nem merték elküldeni. Az esti tagozatra nevezték ki tanárnak, aztán az esti tagozat vezetőjének. Ezt ő nagyon szerette, mert érettségizettek és egyetemet végzettek jártak erre a vizuális képzésre. Régészek, restaurátorok. Ezt az esti tagozatot végül azért szüntették be, mert több gyereket vettek fel onnan a felsőoktatásba, mint a nappaliról. Pedig ő soha senkit nem akart provokálni. Értelmiségiként tette a dolgát. Nagyon sok elhanyagolt gyerek van, kevés szeretetet, védelmet kapnak, mindent gyűlölnék. Nincs belső törekvésük, hogy valamerre menjenek, mindennel konfrontálódnak; a társadalom pedig szívesebben diszkriminál, mint hogy részt vállaljon a kirekesztettek sorsából. Ő olyan feladatot ad nekik, ami a saját családjukra biztosít rálátást. Interjút készített a felmenőkkel, hogy a gyerek a család személyes múltján keresztül ismerje meg a történelmet és saját gyökereit. De sajnos egyre több gyerek mondja, hogy „ő nem tud a nagymamával riportot csinálni, mert nincsenek beszélő viszonyban”. Ezt ő tragikusnak tartja. Az ő anyai nagyapja erdélyi örmény, paraszt, apai ágon földművelők, bognárok. Harminczéves korában rájött, hogy nem figyelt oda eléggé a családjára, kíváncsiság támadt irántuk benne, úgy érezte, sok mindenről lekészt, s ettől szerette volna diákjait megkímélni. A családokban nagyon nagy a rombolás. Frommnak A szeretet művészete című könyvét egy barátja ajánlotta neki, ő érettségi tétellé tette, mert e könyvben a szeretet struktúrájának tanítását és a szülői magatartás determináló hatásának leírását nagyon fontosnak és pontosnak tartja. Először Konrad Lorenzét idézi: „Az élő rendszer ismereteket szerez a környezetéről, és az ismereteket saját léte fenntartására és önmaga megismerésére fordítja”, s ebből fűzi tovább Fromm gondolatát: „nemcsak önmaga megismerésére, hanem önmaga elfogadására és önmaga megszeretésére is. Hiszen a szeretet a megértésen át épül föl. Egy olyan képesség felépítéséről van itt szó, amellyel nem csupán másokat, hanem magát az életet képesek vagyunk szeretően elfogadni”. Szerinte minden tanítás úgy épül fel, hogy elemi ismereteket tanítanak, amelyeket azután a tanítványnak kell összerakni, s rajta áll, milyen magasra kapaszkodik ezen ismeretek birtokában. A vizuális problémák tanításának kérdésével azért kezdett foglalkozni (túl azon, hogy másodikos gimnazista korától már a tanára által

rábízott társait tanította), mert úgy látja, hogy a vizuális művészetekkel kapcsolatban az a téves kispolgári elképzelés él, hogy művésszé „Isten angyala” keni fel az embert; ennek aztán az a következménye, hogy sokan úgy gondolják, ez mentesíti őket attól, hogy megpróbálják megérteni ezt az igen bonyolult szakmát. Ő mindig azon gondolkozik, hogy hogyan lehet a vizuális oktatást minél eredményesebbé tenni. Az egyszerűség nem cél, hanem eredmény; az tud egyszerű lenni, aki nagyon érti a dolgot. De a vizualitással kapcsolatos dolgok benne csak egyes, egymástól elkülönülő sávokban válnak egyszerűekké. A természetelvűséggel kapcsolatban durva előítéletek vannak. A valóságot, a természetet mindenképpen becsülnünk kell, bárhogy közelítjük meg később. Az is előítélet, hogy a tehetség eleve elrendelt, utat tör magának. Gombrich, Arnheim és mások tapasztalatai azt mutatják, hogy kétféle vizuális cselekedet van: tizenkét éves kora előtt (másfél éves korától) jelhagyó a gyerekek, később – a nemi éréssel kapcsolatban – vagy megszűnik a vizuális jelhagyás készítése vagy felerősödik. A látásunk képessé tesz bennünket arra, hogy a többi érzékszerv által is szerzett tapasztalatokat csak a vizualitáson keresztül ábrázoljuk. Tizenkét éves korig egy összerendezett világot építünk fel, ami véget ér a felnőtté válás fontos lépcsőjénél, a nemi érettségnél. Azok a gyerekek, akik nem hagyják abba, azoknál arról van szó, hogy különösen érzékenyek erre az aspektusra. (Őt például izgatta, hogy hogyan tudná megörökíteni első szerelme gödröcskéit az arcán. Ez már nem gyerekprobléma.) Nem a naturalizmus a fontos, hanem az érzékelés szempontjainak gazdagsága. A valóság érzékelésének vizuális megfelelőjét megtanítani. Akiknek ezt megtanítják, utána jól tudják működtetni a vizualitást. Az ő felfogásában a tanítás nemcsak tudásátadás, hanem az ember iránti szeretet egy formája. Összefoglalva az élete tanulságait, először is azt hangsúlyozza, hogy kimondhatatlanul szerette a szüleit. Apjával kapcsolatban azt emeli ki, hogy „fantasztikus humorú, okos, ravasz paraszt volt”, bognár, felmenői iparosok, ácsok; anyját pedig rendkívül erős értékrendjével jellemzi – akinek életét a Tízparancsolat határozta meg, és az a készítés, hogy annak szellemét továbbadja a kilenc gyereknek. Márpedig ahogy előhívódik a személyiség, úgy fog azután élni. Őt a képzőművészettel, a szellemmel való minden érintkezés mindig örömmel töltötte el. Hiszen a boldogság összetevői: a szellem és a szerelem. A gazdagság és hatalom összekapcsolt örületére ő sosem törekedett, teszi hozzá. Gazdagságra törekedett: mindig ment a kíváncsisága után, ebben nem volt megalkuvó. Sosem érezte azt, hogy vannak állomások, amikor az ember megáll és begyűjti az eredményt; ment mindig előre. A változás abban áll, hogy az ember, aki kiszolgáltatót a külső világ dinamikus változásainak, ezt másként éli meg a különböző életkoraiban.

Ez az interjúalany is azok közé tartozik, akiknek *a világhoz való viszonyában valóban a szeretet a meghatározó*. Hálás mindazért, amit élete során másoktól (családtól, tanároktól) kapott, s természetesnek tartja, hogy amit kapott, a következő nemzedékeknek ő is továbbadja. Ez a mentalitás nem a piaci logika sze-

rint építkeznek. (Érdekes, hogy az uralkodó szemléletben ugyanazt – és szinte ugyanazokkal a szavakkal – utasítja el, mint a korábban idézett szociális munkás asszony: a *gazdagság és hatalom összefonódását*.) Erős benne a *szakmatisztelet*, két értelemben is. Egyrészt az *emberi munka tisztelete* (ez a néprajzi tárgyak gyűjtésében annak a *rendtartó szellemiségnek* a tiszteletével is összekapcsolódik, ami a hagyományos falu életét jellemezte). Másrészt saját képzőművész szakmájának abszolút komolyan vétele, ami oktatói tevékenységét is áthatja; az az elkötelezettség, hogy nem pusztán technikai tudást, hanem *szemléletet, az egész ember személyiségére ható készségeket* adjon át. Több más interjúalanyunkkal egyetemben őrá is jellemző az a mély *szemléleti demokratizmus*, amelynek jegyében úgy látja, hogy *a világ (működésének) legfontosabb törvényeit mindenki számára hozzáférhetővé kell tenni*.

10. **(88. interjú)** A következő interjúalany pszichológusnő. Az interjú készítője rögtön azzal kezdi, amitől az interjúalany kiemelkedik a szakmabeliek közül, amitől számára egy „alternatív életstratégia” megtestesítőjévé válik: Honnan van az a belső harmónia, ami belőle sugárzik? A válasz az, hogy a szakmai tudás nem elég ahhoz, hogy a páciensekre igazán hasson, kell hozzá valami plusz, s ez a plusz nála a hit. (A sajátja és a pácienséé.) Nagyon fontos, hogy a páciense nyelvén tudja megközelíteni a problémát. Hogy erre képes, ezt részben otthonról hozta. Nagyszerű szülei voltak; rengeteg olvasás, önművelés, talán örökölt bölcsesség, lelki gazdagság jellemezte őket. Ezen kívül a lelkiatyjának is sokat köszönhet, akinek nagy természettudományos tudása is volt. Az édesanyja csecsemővédőnő volt, az orvosi atmoszféra korán megérintette. Kreativitásával, kitartásával, szorgalmával, tehetségével lelki mestere, példaképe lett Madame Curie, ezért is lett először kutatóorvos. (Hatott rá Watson és Crick könyve is.) Egy allergia után abba kellett hagynia a kutatást. Hat év kutatás, négy év gyes után kezdte újra a pályáját. A pszichiátria a vallási iskolákkal együtt mindig is nagyon érdekelte. (Előtte is *pszichofarmakológiával* foglalkozott.) Levendel László lett a mestere, a „szegények orvosa”, aki alkoholistákkal, hajléktalanokkal is foglalkozott. Szigorú volt, de nagy szeretettel közelített a betegek felé. (Ezzel kapcsolatban elmesél egy anekdotát: Levendel mindig megkérdezte a pácienseit, hogy ki szereti őket a legjobban – apjuk-anyjuk, szerelmük stb. – és egyszer az egyik beteg azt mondta: Jézus Krisztus! S Levendel ekkor is azt mondta, amit máskor – a szülő, társ megnevezésekor – is mondani szokott: „Jó, akkor vonjuk be őt is a kezelésbe”.) Karácsonykor sokszor hazavitte a téren őgyelgő alkoholistákat a családjá ünnepi asztalához. Nagyon erős személyiség volt, mindenki meghajolt a „furcsaságai” előtt. Ő ebben Levendel tanítványának vallja magát: őrá is számíthatnak a betegek, akár éjszaka is. Mindegyik páciens közel áll hozzá, mindnek érdekes az élete; egy ideig „hordozza őket, mint anya a gyermekét”. „Néha egy kicsit megbetegszik, egy kicsit meghal velük, de nagyon sokat kap belőle.” Természetgyógyász is (fülakupunktúrával foglalkozik). Komplex hozzáállása a kulcsa annak, hogy sikeres gyógyítónak nevezheti magát. Elmesél egy példát: Egy páciense, egy

kábítószerfüggő fiú feketekereskedelembe, autólopásba keveredett, eladósdott. A drogból már gyógyult, de bíróság elé került (akkor éppen évhalasztó egyetemista volt), és börtönbe zárták. Tipikus, magyarázza az interjúalany, hogy a szülők a sok munka miatt elhanyagolják a közös együttlétet, pénzre váltják. Nagyon negatív, teszi hozzá, ha – mint a mi korunkban – a szeretetet a pénz helyettesíti, elnyomja. Itt is ez volt a helyzet: jó anyagi háttér, érzelmi elhanyagoltság. Adott a fiúnak egy tollat, hogy a börtönben ezzel írja le az életét. Amit leírt, küldje el neki, ő válaszolni fog. Nyelvkönyvet, jogakönyvet, filozófiai könyveket küldött a fiúnak. Ezt többekkel megcsinálta. Hogy érzék, valaki más becsüli az emberi méltóságukat, s ennek következtében ők is becsüljék. Minden emberben rengeteg pozitív képesség van, hangsúlyozza, amit elfojtanak, elfelejtenek; meg kell próbálni mindenkiben megkeresni ezeket az elfojtott képességeket, és első lépcsőként erre építeni. Ez mindig sikerül. A függőségi magatartásnak nagyon fontos a minél korábbi felismerése és a páciensben való tudatosítása. A drogokban, alkoholban az a legnagyobb baj, hogy súlyos személyiségtorzulásokat okoznak. A droglobbi érvei sajnos nagyon hatnak sokakra. Vannak, akik azt hiszik, hogy a drog megszünteti a konfliktusokat, pedig súlyosbítja őket. A függőség aztán sokakat beszippant, a gyógyulás nem gyakori. Ennél fogva ebben a szakmában gyakori a kiégés, sok gyógyító a kudarcok miatt elveszti a hitét. Neki szerencséje van, mert életútja folytán komplexebben látja a problémát és hathatósabban tud dolgozni. A humanisztikus pszichológia a páciensek méltóságára, a beteg és gyógyító kölcsönös tiszteletére alapoz. A hit is nagyon sokat segít, nemcsak az istenhit, de a gyógyításba vetett hit is. Az orvos hite vagy hitetlensége a páciensre is rásugárzik. Van egy színtársulatuk, ez a hobbijuk, ez sokat könnyít rajta, segít egyensúlya megőrzésében. (Főleg bohózatokat játszanak.) Körülbelül egy évig készülnek egy darabra, három-négy előadásért. Maga a felkészülés is játék, öröm (különben aránytalan az erőbefektetés). Az előadások ingyenesek, adományt gyűjtenek jótékony célokra (általában a település fejlesztésére). Bőjte Csaba gyerekeit nevelőszülői örökbefogadással próbálják támogatni. Arra a kérdésre, hogy a mai világról mi a véleménye, azt válaszolja, hogy ő tudatos optimista. Az ember Isten képmása, mondja, ezért tiszteletet érdemel. S amilyen a világról való elképzelésünk, folytatja a gondolatot, olyanná fog válni a világ. Ez a mikrokörnyezetünkben kezdődik, gyűrűzik tovább (ahogy a kis sejtek is felépülnek), s lassan az egész olyanná válhat. Egy mesét mond el (ami Anthony de Mello jezsuita atyától származik): Egy fiú elindul világgá, az útján eljut egy faluhoz, a falu szélén egy öregember üldögél. A fiú megkérdi tőle: „Mondja, öregapám, milyen ez a falu? Milyenek itt az emberek?” Az öreg visszakérdez: „Hát az a falu milyen, ahonnan te jössz?” A fiú válaszol: „Ne is kérjje, öregapám, az én falumban csupa rossz ember van”. Azt mondja az öreg: „No, akkor fordulj meg fiam, mert ez a falu is éppen olyan”. Kis idő múlva jön egy másik vándor. Ugyanaz a párbeszéd játszódik le közöttük. Csak ez a fiú azt válaszolja, hogy az ő falujában csupa jó ember lakik. Ennek azt mondja az öreg, hogy: „akkor jó helyen jársz, fiam, mert ebben

a faluban is csak jó emberek élnek”. Mindezt végighallgatta egy szántóvető, és fejcsóválva megkérdezi az öreget: „Mikor hazudtál, most vagy az előbb?”. Az öreg erre azt mondja: „Ne hidd, hogy hazudtam. Mert a világot magunkban hordjuk, s amilyennek látjuk, olyan lesz a világ is körülöttünk”. Az interjúalany azzal fejezi be az interjút, hogy ő fiatal kora óta érzi, hogy az ember nemcsak a saját sorsáért felelős, hanem környezete alakulásáért is. És a gyógyításban ez különösen fontos.

Ennek az interjúalanynak eleve a *foglalkozása is* sok áldozatot követelő, kevésbé „megtérülő” munka, amelynek választását általában nem a magas jövedelem vagy presztízs motiválja. Interjúalanyunkat részben *terápiás sikeressége* emeli ki, ez viszont nagymértékben azon a *belső harmónián* alapszik, amely a hitből, a páciensek sorsa iránti, a *kötelezőt meghaladó elköteleződésből*, a *pozitív, szeretetteljes szemléletet közvetítő példaképek* beépített mintájából tevődik össze, s melynek *„karbantartására” is tudatosan törekszik*. S példája egyúttal annak is, hogy *a másik emberre való (valóságos) odafigyelés* – akár kapcsolódik valamilyen „humán” szakmához, akár „pusztán” egyszerű, mindennapi, emberi figyelem – az elidegenedés, a tömeget világában már önmagában is pozitív alternatívát képvisel.

11. (44. interjú) A következő interjúalany foglalkozása hasonló. (Szintén pszichológus.) A családi indíttatásról ő azt mondja el, hogy édesanyja szigorú, élete bevett rendjéhez ragaszkodó asszony volt, az édesapja is inkább zárkózott ember, aki ritkán osztotta meg a gondolatait, de – emeli ki – a családban „lehetett, szabad volt másként gondolkozni”. Apai nagyanyja nagy szegénységben élt, de ahogy ő mondja: „hihetetlen bölcsességgel, a világra tiszta ránézéssel”, s az ő példája nagyon hatott az elbeszélőre. Amit gyerekkori szocializációjából az egyik leglényegesebbnek tart, az az, hogy megerősítette az öntudatukat, hogy „mindannyian tudták, hogy fontosak”. Az általános iskolában a tanárok nem nagyon hagytak teret a másként gondolkozásra. Ebből nagy teher, sok szorongás származott. A középiskolában már volt néhány tanár, aki engedte megnyilatkozni a diákok gondolatait. Lehetett felfedezni a világot, „olyan utakat is, amelyek a szigorúan meghatározott útvonalak mellett láthatatlanok maradtak volna”. A pályaválasztása is ilyen volt. Nagyon kevés diákot vettek fel pszichológiára. A biológiatanára azt mondta neki: „oda lehetetlen bejutni, de ha megpróbálsz, neked sikerül”. Ez nagyon sokat jelentett neki. Ennek a tanárának különben is sokat köszönhet: sok olyasmit mutatott meg neki, ami nem lett volna benne a tananyagban. Az egyetem után először nevelési tanácsadóban dolgozott. Azt hitte, sokat tud, de aztán ahogy foglalkozni kezdett a gyerekekkel, egyre ijesztebb lett számára a felismerés, hogy ezek a gyerekek szinte teljes mértékben a környezetüktől függenek (a szüleiktől, a pedagógusoktól, akik nem fogadják el a magatartásukat), azt pedig nem tudja megváltoztatni. Gyorsan elvesztette a lendületét. Azt hitte, az a baj, hogy nem tanult eleget az egyetemen. Sok mindennek utánaolvasott, de ez nem volt megoldás. Később más munkahelyein is foglalkozott gyerekek-

kel, de az hozott igazán fordulatot, amikor rendszerszemléletű családterápiát kezdett tanulni. Hogy hogyan működnek a rendszerek. Hogy emberek viszonyaiban nem lehet meghatározni, kinek van igaza, ki van a jó, ki a rossz oldalon; ha konfliktus van, ki az áldozat, ki az okozó: ha nem tud úgy ránézni, hogy mindannyian részesei a kapcsolatrendszernek, akkor nem tud segíteni, nem tudja átlátni sem. Később többféle pszichoterápiás módszer belerendeződött, de ő már csak így tudja a munkáját végezni, ezzel a rendszerszemlélettel. Annak idején a nagyanyjáiék egy udvarban laktak, sok családdal együtt, a nagyanya főzött mákos tésztát, a mák drága volt, ami mákot vett, ledarálta és az egészet összekeverte a tésztával, és elmondta, hogy a szomszédban a felnőttek üres tésztát esznek, a gyerekek meg mákost, a másik szomszédban pedig fordítva. De ő nem fogja így csinálni, mert egyiket sem tartja helyesnek. Ezt a példát ő általános igazságnak tekinti, egy viszonyrendszerben nem elég csak az egyik részt „jóllakatni”. Amikor segílyt adunk, ne tegyük, hogy csak a gyerekek adunk, ha az anya is rászorulna. Az olyan áldozat, amit a családtagok úgy hoznak egymásért, hogy az egyik megterhelődik, hosszú távon nem segíti a család életét. Eddigi élete során sok helyütt dolgozott: pszichiátriai osztályon, felnőttek, gyerekek gyógyításában, szakmai irányító intézményben. Mindenüzt ez a rendszerszemléletű gondolkodás volt számára az irányadó. Ez áthatja az életét, nem csak a munkáját. Amikor konfliktus van a környezetében, a családban vagy a barátokkal, mindig eszébe jut, hogy a nagyanya ilyen konfliktusokban sosem állt senki pártjára. Az apja is gyakran szembesítette azzal – amikor a véleménye ütközött másokéval –, hogy gondoljon utána, biztosan igaza van-e. Ez akkor rossz volt, mert elbizonytalanította, de hosszú távon biztonságot adott. Az ilyen konfliktusokban ő sem áll egyik vagy másik pártjára, hanem a viszonyrendszer egészét igyekszik átlátni. A világ változásairól azt mondja, hogy azokat sokszor ijesztőnek, számára nagyon idegennek látja, főként, amikor azzal találkozik, hogy az emberek gépiesen, egymás érdekeit letiporva mennek előre, hidegek, cselekedeteik csak az önzésről szólnak. Ilyenkor azt érzi, hogy félelmetes a világ, de amikor sikerül megismernie az ilyennek látott emberek gondolkodását, feltárul a másik oldala, és akkor azt látja, hogy valójában, a lelke mélyén nagyon kevés ember ennyire elidegenedett. A bankban például nyomasztja, hogy nem érti, ami le van írva, a hivatalnokok meg általában fáradtan, udvarias távolságtartással végzik a dolgukat, ám ha ő ilyenkor egy mosollyal feloldja ezt a távolságot, szinte mindig sikerül a látszólagos elidegenedettség mögött az emberit, a segítőkészséget kihoznia. Mert az elidegenedettség mögött ott van mindenkiben a vágy, mondja, hogy összemossolyogjanak. Olyan közösségekben élünk, amelyekben az egymással való együttműködés egyre kisebb teret kap. A családtagok például nyitottak a külvilág felé (tévé, internet, az otthonon kívüli élet), de az otthoni találkozás sok súlya, tartalma megfogyatkozik. Nagyon kevés az a rituálé, amit egy-egy család még meg tud tartani. A fiatalok irtóznak a rituáléktól, pedig ezek jelentősége nagyon nagy, segítenek tájékozódni, stabilitást adnak, s az összetartozás biztonságát, a személyessé válást ezek tudják igazán megadni. S a vágy

a személyességre nagyon nagy. Ennek hiánya nagy teher a társadalmon nálunk is, meg a világban is. Szívesen változtatna az oktatás legfontosabb céljain. Nálunk az ismeretek elsajátítása a legfőbb cél, ez nem jó. Az információ-mennyiség, ami körülöttünk van, nem elsajátítható. Azt nem tanítjuk meg viszont, hogy hogyan kell az ismeretek között súlyozni, enélkül pedig végképp eltévedünk. A másik, hogy sokkal fontosabb lenne az ismeretek megtanulásánál a személyes kapcsolatok gazdagítása, az együttműködés képességének fejlesztése, a közösség, ami a személyiségfejlődés szempontjából is döntő. Ez tudná némileg ellensúlyozni az elidegenedést is. Számára érték, amikor valaki képes önmagába nézni. Olyan látásmód, amelynek segítségével (önmágán keresztül) a másikat is olyanak tudja látni, amilyen valójában. Ő más pszichológusokkal dolgozik, akiknek a megértés a szakmájuk. De ez a megértés gyakran csak a munkájukra korlátozódik. Mások viszont nem pszichológusok, de képesek valóban látni a másik embert, egy hullámhosszra kerülni vele stb. És ez az igazán fontos. Ez nagyon fontos érték. Abban szeretne hinni, hogy rosszul látja azt, ami ijeszti; reméli, hogy előre megy az emberiség és nem lefelé. Hisz abban, hogy képesek vagyunk az eszünkkel sok mindent meglátni, kiszámítani, megtervezni, de még jobban hisz abban, hogy az olyan változásokkal, megpróbáltatásokkal, amikre most nem is gondolunk, amikor arra szükség lesz, a kreativitásunk segítségével képesek leszünk megbirkózni, s az ember továbbra is előre tud haladni. Ő a gyerekeire a legbüszkébb, abban bízik, hogy amit nagyban az emberiségről gondol, az előrehaladás a gyerekeiben is megvalósul. Hogy megtanulnak úgy választani a lehetőségeik közül, hogy magukat meg tudják valósítani. Hogy az előre nem látható adott pillanatokban mindig jól tudnak dönteni. Néha azt gondolja, hogy jobban kellene neki irányítani a gyerekeit, de aztán úgy látja, hogy nem biztos. Általában úgy érzi, hogy az életben a szemlélete mindig akkor okozott neki nehézségeket, amikor nagyon meg akarták neki szabni, hogy hogyan gondolkozhat, legyen ez például egy főnök, aki nem tud a magáén kívül más utat elképzelni. Ő ilyenkor nem tud hallgatni. Voltak ilyenkor meglepően jó kimenetek is (egyszer egy főnöke éppen az ellenvéleménye hatására – nyilván gondolkodása önállóságát méltányolva – nevezte ki őt a helyettesének); de voltak kellemtelen visszahatások is. Sokszor pont az hiányzik, hogy legyen lehetőség valószínű alternatívák felsorolására, mérlegelésére. Nagyon hatott rá az a pszichológus, aki az órá olyan nagy hatást gyakorolt rendszerszemléletű gondolkodást hozta az országba. Még az is, ahogy – igen kevés pénzből – megszervezte ennek körülményeit. A tanfolyamon az volt a feltétel, hogy aki bemegegy a táborba, öt napig nem mehet ki onnan. Ez szabadságkorlátozásnak tűnt, de az adott helyzetben nagyon is szükséges volt, a közösségépítést, elmélyítést más módon nem lehetett elérni. Nagyon szoros kapcsolatot épített ki köztük. A másik, órá hatást gyakorló személy annak a szakmai szervezetnek a vezetője, ahol most dolgozik. Az uralkodó iránnyal nagyon szemben áll. A mainstream a szakmai képzésben az, hogy évekig csak tanulunk, befogadunk és egyszer csak terapeuták leszünk, de addig nem szabad gyógyítani. Ő viszont azt képvi-

seli, hogy amint megtanul valaki valamit, amit megtanult, azonnal kezdje el használni. Ahogy a gyerek járni tanul. Persze kell közben a folyamatos szupervízió. De terapeutává úgy válok, hogy nemcsak tanulok, de amit megtanultam, gyakorlom is. Lehet, hogy az ember csak harminc év után mondja azt, hogy ő most már valóban terapeuta, de amíg nincs valódi gyakorlata, addig biztosan nem az. Ami az alternatív szerepvállalást illeti, ő a szakmán kívül is sok olyan emberrel találkozik, akiről, ha közelebb kerülünk hozzá, kiderül, hogy a kifelé mutatott képével szemben képes másként, olykor nagyon érdekes módon látni a világot. Hogy megéri-e a konfliktusok, megéri-e kilógni a sorból? Ezt ő sosem választotta, neki egyszerűen nem sikerült máshogy csinálni. Ő az elveit nem tudná feladni. Azt látja, hogy akikkel kapcsolatba kerül, amikor a saját gondolkodásmódjával közelít hozzájuk, azok kinyílnak, megnyugszanak. Önmagunknak is az a jó (de azoknak is, akikkel foglalkozunk), amikor valaki kívül tud kerülni a saját frusztráló élményein, fel tud oldódni, át tudja fordítani a gondolkodásmódját, tud tanulni a helyzetekből, hogy mit kell másképp csinálnia.

Ebben az esetben az interjúalany maga határozza meg „alternativitásának” lényegét a *rendszer szemléletű* gondolkodásban, amit ő – a rá nagy hatást gyakorolt nagyanyja példáján keresztül – összekapcsol az *igazságosság*, a résztvevők egyenlő mércével való mérése eszményével. Az ő esetében a *konfliktusoldó, barátságos magatartás* a *konfliktusok vállalásával* társul, ha *elvi álláspontok melletti kiállásról*, a saját *vélemény vállalásáról* van szó. Fontos tényező (ebben az esetben is) a személy *öntudatát megalapozó családi háttér*; s itt is megfigyelhető, hogy egy értelmiségi jellegű hivatás (nem annyira a hivatalos csatornákon, fentről érkező impulzusokra, a „korszellem” megerősítésére, mint inkább) az „*egyszerű emberek tapasztalati bölcsességére* támaszkodik, abból – mint gyökereiből – nyeri igazi erejét.

12. **(43. interjú)** A következő interjúalany viszonylag fiatal, „dinamikusan összeszedett” hatást keltő grafikus és tervezőtanár. Budapesten született, de vidéken járt iskolába, egy „szocialista iparvárosban”, amelynek ipari jellegét a művészetekkel akarták ellensúlyozni, nagy súlyt fektettek a művészeti képzésre, ő is ilyen iskolába járt. Már első általánostól járt rajzszakkörbe (pedig csak harmadiktól lehetett volna), nagy tehetséget láttak benne, körülrajongták. Később az iskolát átminősítették rajz tagozatossá, olyan sikeresek voltak. Ő egyébként régész szeretett volna lenni; a történelemben kételkedett: „honnan tudjuk, mi volt ötven évvel korábban?”, de a régész találhat valamit, amiről addig nem tudtak, és kézzelfogható módon járulhat hozzá a múlt megismeréséhez. Aztán egy nagyobb városban járt művészeti középiskolába, de az nem olyan volt, mint képzelte. Két évig csak betűket festettek (ő azt hitte, plakátokat fognak készíteni, vagy más, hasonló kreatív feladatokat kapnak). Annak, hogy csak betűkkel piszmozgjanak, akkor még nem látta értelmét. De ez a részfeladatra koncentráció oktatás beléjük sulykolta, hogy legyenek büszkék arra, hogy ezt tudják, s abban, amit csinálnak, legyenek maximalisták.

Így ő is egyre jobb és jobb lett egyre több területen. Utálták a tanárukat, de később örültek, hogy így tanították őket. Ha feladta volna a középiskolát, teszi hozzá, az egója megtört volna. De nem adta fel. Közben megszerette a tervezést: kitalálni valamit, aztán amit kitaláltál, hogyan lehet úgy végigvinni a szükséges folyamatokon, hogy a vége valóban jó termék legyen. Hogy tanár legyen, az inkább csak „úgy jött”, édesanyja nyomta a tanári pálya felé, hogy jó, ha van ilyen papírja is. Az egyetemre talán azért sikerült bekerülnie, mert miközben megvolt az az önbizalma, hogy tudja, amit tud, a bekerülést nem akarta mindenáron. Később sem volt biztos abban, hogy ez az ő útja, a tanárával nem értett egyet, le akarta adni a szakot. (Ezt nem érezte volna kudarcnak, feladásnak, mert előbb megtanulta az anyagot, s utána jutott csak oda, hogy ez így nem jó.) Az egyetemet végül is elvégezte. Egy szentendrei kétéves szakiskolában kapott lehetőséget tanítani. Nagyon nagy lámpaláza volt. S meglepődve látta, hogy a diákok írnak mindent, amit ő mond. (Vagyis, úgy látszik, használni lehet az általa elmondottakat.) Nem erőltette tanítványainak a szakmát, mert ezeknél a szakiskoláknál elég, ha csak annyit érnek el, hogy a diák vizuálisan jobban érti a világot, nem biztos, hogy szakmai utánpótlás lesz belőle. Ugyanakkor fontos, hogy az iskola azért arra is adjon alapokat, ha valaki a szakma útját választaná. Mindennek jegyében ki kellett találnia, hogy hogyan kell felépíteni egy évet, hogyan kell fokozatosan rávezetni a diákokat arra, amit el akar érni. Sok akkori diákjával azóta is kapcsolatban áll. A lényeg, hogy őket hogyan tudja arra motiválni, hogy *valamit* nagyon akarjanak. Volt egy rajztanára, aki nagy művészek tartotta magát, neki is tetszett, amit ez a tanár csinált, de amit tanított, ellentétben volt a saját munkáival. Mert egyáltalán nem akarta ráerőltetni a hallgatóira a maga stílusát; azt hangsúlyozta, hogy „abból tanulj, ami neked tetszik”, mindig olyan stílusról hozott be könyvet, amire a diákok fogékonyak voltak. Ő is ezt követi – most már az egyetemen tanítva is –, hogy mindenkit az annak vonzó stílus irányában készít fel. Ez az igazodás a munkában is fontos: nem lehet ugyanolyan plakátot csinálni egy rockkoncertnek vagy egy balettnek. Tervezőmunkája során előfordul, hogy valami nagyon nem tetszik neki, ilyenkor próbálja meggyőzni a megrendelőt, de ha nem sikerül, akkor nem vállalja, viszont mindenképp javasol neki valamit. Kiállításokon korábban sokat vett részt, mostanában kevés ideje van. Ezeket ő tanulási alkalmaknak tekinti elsősorban, mint egyébként mindent. Mindig a kutatás érdeklé, akármivel foglalkozik. Be akarja pótolni azt is, amiről a középiskolában (például matematikában, kémiában, biológiában) lemaradt, mert akkor nem érdekelte. Ő gyakran a vizualizáció során tudja megérteni e különböző tudományok összefüggéseit, az adott tudomány képviselői meg örülnek a vizualizációnak. Az mindenképpen nagyon jó érzés, amikor akár egy jelentéktelen munkáját is viszontlátja (például amikor egy bulira készült szórólapját könyvjelzőként pillantotta meg egy lány könyvében). Számára ebben az a kihívás, hogy hogyan tudja az embereket egyetlen állóképpel megszólítani, még akkor is, ha a tartalma nem érdeklé. Érettségi munkája egy plakátsorozat volt, ott kezdett arra ráérezni, hogy hogyan le-

het egy filmet (vagyis egy másfél órás tartalmat) egy jellé leredukálni, és azt összekapcsolni a potenciális befogadóvá tehető egyénekkal. Szerencséje van, mert alapvetően azt csinálhatja, amit szeret. A megrendelés is jó, hiszen ha hozzá jönnek, az azt jelenti, hogy bíznak benne. Már tizennégy-tizenöt éves korában voltak fizető munkái. Minden megrendelés más, a korosztályok is változnak, ő is változik. Van, amikor túl közvetett a megrendelés: egy ismerős ismerőse, akivel kevésbé tud kommunikálni. Az mindenképpen fontos, hogy tisztában legyen az ember azzal – mivel amit megtervez, abból gyakran több-ezres példányszám lesz –, hogy hogyan kell leadni a tervet egy nyomdába, hogy ott használni tudják; de legalább ilyen fontos az is, hogy hogyan tudsz kommunikálni egy megrendelővel, akinek esetleg egészen más a világhoz való közelítése, mint neked. Tudni kell elvonatkoztatni a saját tervedtől, több variációban gondolkozni. És tanulni, állandóan tanulni. Hogy mi felé tart a grafikus szakma. Sokan félnek az új médiától, de hát annak idején féltek a fotótól is. Mindenképpen lépést kell tartani. Tanulni sokat. Arra, hogy szép, igényes munkát csináljon valaki, arra mindig lesz igény. A web persze kevésbé ösztönzi az embereket, hogy még jobbat, egyre jobbat csináljanak. Azt is sajnálatosnak érzi, hogy összemosódnak a szakmák. Ő inkább azt tartaná jónak, hogy csapatmunkában a különböző területek hozzáértői egymást kiegészítve együtt dolgozzanak. Ami a világ egészét illeti, ha mindenható lenne, semmin sem változtatna. Ami jó, azon nem kell változtatni, s a rosszra is szükség van, mert abból is tanulni kell; az emberek változtassanak azon, ami rossz nekik. Ő szereti azt, amit csinál, most nincs terve valami másra. Büszke sok mindenre, amit eddig létrehozott, hogy meg tudta őket csinálni. Büszke néhány pályázat megnyerésére, kiállításra. Mindent szeret, amit csinál, látja benne a múltját, a jövőjét, ami ki fog nőni belőle. Számára eddigi élete egyik legfőbb tanulsága az, hogy rengeteget kell tanulni, nemcsak szakmailag, nemcsak tanárként, hanem az emberekkel való kommunikációban is.

Ennél az interjúalanynál az egyik kulcsmotívum az *állandó önfejlesztés, tanulás belső szükséglete*. Diákjaira nyilván ez a belőle kifelé is sugárzó *igényesség* hat. Ez az ő esetében a nyitottság, tolerancia gyakorlatával párosul, azzal a fiatalabb generációk által már természetesként igényelt tanári attitűddel, hogy *nem szabad semmit sem ráerőltetni* másokra, csupán értékeket odakínálni, s megadni az esélyt, hogy a bennük lévő lehetőségek kifejlődjenek. Miközben nagyon is *odafigyel a kor követelményeire, személyiségéből nem az érződik, hogy annak külső elvárásai vezetnék*; a sokszor emlegetett „belülről irányítottság” az ő esetében a *mindenkori feladataihoz való maximális (s ugyanakkor az autonómiát mindig megőrző) igazodásban*, a jó értelemben vett és fiatal embernél különösen szembetűnő *szakmai alázatban* érhető tetten.

13. **(37. interjú)** Ismét egy – fiatal, (huszonhat éves) – szociális munkás következik, akinek azonban csak élete egy részét képezi a (felnőtt szenvedélybetegekkel végzett) szociális munka: önvédelmi technikák oktatója, és lamba-

daoktató is. Hiperaktív gyerek volt, és „bandavezér”, a nagymamája halála után lett kissé visszahúzódnóbb. Mint mondja, erős igazságérzet hajtotta. Gyakran visszafeleselt a felnőtteknek, emiatt voltak problémái, de azóta megváltozott. Mostani tevékenységei közül elsőként azt említi, hogy a Diákszigeten (megelőzés céllal) potenciális szenvedélybetegekkel szokott beszélgetni. Mindenki iszik, állapítja meg, otthon is ezt látják, de a különböző szórakozási színhelyeken, bulikon is ugyanez van. Sokan csak úgy tudnak felszabadultak lenni, ha isznak. A feszültségektől való megszabadulást ígér nekik az ivás, illetve az álomvilágba menekülés. Ami őt illeti, felhőtlen gyerekkora után a szülei elváltak, ő az édesanyjával maradt (aki sokat mesélt neki, blues- és rockzenét hallgattak együtt). Aztán megjelent egy mostohaapa, először jól kijött vele, később kevésbé. (Más volt az értékrendje, magyarázza, illetve – helyesbít – inkább egyfajta értékrend-nélküliség jellemezte. „Kultúra nélküli ember volt”, mondja, a kritikát nem bírta, ő pedig nem fogta vissza a kritikáját. Az sem volt szerencsés, teszi hozzá, hogy a mostohaapa szeretett volna fontos szerepet betölteni a családban: jóval nagyobb mértékben, mint ahogy ez őneki megfelelő lett volna.) Eleinte álomvilágba menekült: szerepjátékba, filozófiába (tizenhárom évesen már olvasott ilyen könyveket, ezt az indíttatást édesanyjától kapta) – aztán (tizenöt évesen) elment hazulról. Előtte vidékre költöztek, onnan jött vissza, nem tudott ott élni. Budapesten albérletben lakott, építette a saját közösségét. Édesapja családjával jó viszonyban van, az ő körükben – paraszti származásúak – elsősorban a munka a fontos. Testnevelés tagozatos iskolába járt, ami aztán német–magyar tannyelvű lett, a váltás időszakában került oda. De ez más szempontból is a váltás korszaka volt: mint mondja: „a tanárok éppen akkor léptek át az MSZMP-ből a KDNP-be”. A váltás eléggé radikális volt: amikor ő egy dolgozatban leírta a Tanácsköztársaság pozitív oldalait, utána ezért majdnem kizárták az iskolából. Pedagógiai példaképének olasztanárárt nevezi, aki egyúttal könyvtáros is volt. Ez a tanár különböző ételeket hozott be az órára, abból a megfontolásból, hogy a latinok is evés közben fejlesztették a szellemüket, és aztán ők is így tettek: eszegetve és beszélgetve tanultak. A gimnáziumi évek elsősorban azt tanították meg neki, hogy mindenki van érték. Ő sok mindent kipróbált: különórái voltak, vívott, zenekart szervezett, énekelt (többféle stílussal is kísérletezett: metal, punk, dark, ska). Akkoriban elég vad külsőt öltött, a nyakában amulettek, az ujjain gyűrűk, kocsmazott, „csajozott” (elég sikertelenül); de nagyon aktív is volt: tagja volt az iskolatanácsnak, az iskolai bíróságnak, szervezte, vezette a diákönkormányzatot. (Pár héten belül ebbe az alma materbe visszatérve fog – a testnevelésen belül – önvédelmet tanítani). Volt néhány nagyon nagy koponya tanára; nagy tudásúak, akik azonban emberileg nem voltak igazán példaadók. Volt azért olyan kiváló tanára, akit emberileg is méltányolni tud, például a matematikatanára. Nála szemléletet kapott, az ő óráin elmondhatta, amit gondol. Akitől önvédelmet tanultak az iskolában, az megszerettette vele a testmozgást, mert ráébresztette, hogy ehhez tehetsége van. Éjjel-nappal olvasott (Nietzschét, Schopenhauert, bár ez nehéz volt a szövegeikbe beépült

latin meg görög szavak miatt). Zeneileg a barátai művelték. Sok mindent elolvasott a francia realistáktól az orosz groteszkig, Oscar Wilde meséiig. Vonzotta az anarchista gondolkodásmód, ezzel is kacérkodott, bár nem értett mindent. Először tizennégy éves korában dolgozott, azután mindenféle munkába belekóstolt. Volt például ebnyilvántartó (akinek ellenőriznie kell, hogy melyik kutya van beoltva). Aztán elhelyezkedett egy színházban szervezőként, titkárként (bár a színházhoz nem sokat értett). Sok ismerőst szerzett ott is, és betekintést szerzett „egy bohém, elcsúsztatott időháztartású életbe”. Szeretett volna továbbtanulni (magyar–történelem–esztétika szakon), de nem ment el a felvételire. Közben ajándékboltban volt eladó, de ezt ott kellett hagynia (mert a tulajdonos azt mondta, túl intelligens ehhez a munkához). Ott talán az volt a baj, hogy túl vidáman kommunikált, tegeződött, viccelődött a vásárlókkal. Csoportvezető is volt (tizennyolc évesen). Azután jelentkezett történelem–kommunikáció szakra a Pázmány Péter Egyetemre, ahová fel is vették. Ott nem érezte jól magát, mert nem tartotta hitelesnek. De sok barátja van onnan is. Egy év után halasztott az egyetemen, aztán abbahagyta. A vallás kapcsán szükségesnek látja elmondani, hogy neki végül is saját vallása van. (Volt, amikor a katolicizmus vonzotta; volt, amikor a puritán protestáns tanok; volt, amikor az ősi magyar hitvilág; volt, amikor a hindu, a buddhista, zsidó... Meg van keresztelve, de nem tartja magát ehhez. Zsinagógában, mondja, éppolyan jól tudja érezni magát, ha megfogja a hangulata.) Elkezdett gyerekekkel foglalkozni. Megtudta, hogy ingyen végig ott lehet a Szigeten, ha beszélget a fiatalokkal. Aztán kiderült, hogy ez nyolc óra munkát jelent. És nem a legkönnyebb munkát: lelkileg foglalkozni fiatalokkal – és éppen neki, aki akkor volt a „legdarkabb”. Csodálkoztak is a barátai. „Te? Akinek a lelke romokban hever?” Csakhogy amikor látta, hogy az embereknek komolyabb bajaik vannak nála, ez – hogy ő segíthetett másoknak – neki öngyógyítás volt. Ott dolgozott együtt szociális munkásokkal. Velük együtt csinált ifjúsági klubot. Aztán rajtuk keresztül vett új irányt az élete. Az egyetem alatt kollégista volt, de utána nemigen volt hol laknia, elment hát egy hajléktalanszállóra, éjszakai ügyeletesnek. (Ez olyan szálló volt, ahol az ott élők nagy része dolgozik, tiszták, nem isznak; ha van köztük alkoholista, az is inkább olyan, aki fel akar épülni.) Ez a munka tetszett neki, elment, jelentkezett. Felvették, bár nem értett hozzá, de elfogadták gyakorlatnak a Szigeten végzett munkáját. A lakók, mondja, nagyon „húzószak” voltak. De megszerette ezt a munkát. Hat éve ott dolgozik. Azután – a munkával párhuzamosan – beiratkozott a szociális munkás szakra. Volt, hogy negyvennyolc órás munka után ment be vizsgázni. De nem panaszkodik a terhelésre: megtanulta, hol vannak a határai. A szállón voltak keményebb pillanatok is: támadások, ajtórugdosások. De úgy gondolja, hogy ez „makroszinten fontos munka”. Csak tisztában kell lenni azzal, hogy a hajléktalanság nem nagyon reményteljes állapot: ha százból ötnek segítesz, az már jó arány. Az ember egy ideig épül belőle, de azután elkezd kiégni. Néha nagyon rossz ott lenni. A kiégés ellen segíthet a szupervízió; nagyon segíthet az is, ha az embernek valamilyen hobbija van (amely által lelki-

leg fel tud töltődni); valamilyen önmegvalósítási forma, ami örömforrás is tud lenni. Ő ezt választotta. A munkahelyén van egy jó szakmai csapat; a főnökét apja helyett apjának tekinti. Azt mondja, hogy semmi különöset nem tud mondani erről a főnökéről: csak dolgozott, beszélt, jelen volt. (De annyira volt jelen mindig, amennyire kell.) Mindenesetre ő ennek a főnöknek köszöni, hogy felnőtté vált. Neki nagy szabadságot biztosított: bármit megtehetett, amihez kedve volt; edzésre járhatott, iskolába. Az „ügyfelektől” pedig azt tanulta meg, hogy tényleg mindig van visszaút. Volt egy zűrös párkapcsolata, aztán valamit kellett csinálnia, mert e kapcsolat kudarca következtében testileg-lelkileg leépült. A középiskolában tanult egy önvédelmi mixet, most elkezdte megtanulni az izraeli önvédelmi rendszert (a krav magát. A karate, aikidó nem tetszett neki, ez igen. És ez az egyik legkeményebb küzdősport). Azóta (öt éve) ezt csinálja. Sok rendőr járt oda, egy izraeli katona vezette a kiképzést. Izraelben a gyerekek is tanulják. Amikor erről hallott, érdekelni kezdte, hogy akkor tehát gyerekeket is oktatni lehetne erre? Amint tudott, elment előbb egy felnőtt-, majd egy gyerekoktatói tanfolyamra. Gyerekeknek önvédelmet oktatni azért jó, mondja, mert egyrészt tanít, egyfajta tudást ad át, másrészt, ha látja őket játszani, ő is beszáll a játékba – teljesen felnőtt sosem akar lenni –, és közben önismeretet is tanulnak, a személyiségüket is tudja építeni. Az edzőjétől azt a szemléletet kapta, hogy egy viszonylag erőszakos dologgal is lehet pozitív világszemléletet átadni. Arra a kérdésre, hogy milyen pozitív tendenciákat lát a világban, azt feleli, hogy ő akkor lát pozitív tendenciát, amikor a gyerekekkel foglalkozik. Olyan szemmel nézi a világot, hogy mi várja a gyerekeket, mire felnőnek. A Szigeten azóta is minden nyáron ott van: ott erősen tapasztalja a világ negatív oldalát. Hogy a gyerekek előtt nincsenek követhető értékek, ha van értékrend, az is gyakran zagyva; gyűlöltre tanítják, hazugságra nevelik őket; vagy tiltással, oktalan korlátozással, vagy éppen a túl szabadra engedéssel (nem látnak semmilyen szabályt, rendet): fiatalon elkezdenek inni, drogozni, túl fiatalon felelőtlen szexkapcsolatokba bocsátkoznak; folyik a tömeges népbütítés, és nincs igazi kultúra (van egy kisebbségi kultúra, valamiféle álalternatív kultúra, ami viszont azért értéktelen, mert nincs köze a hétköznapi élethez, nem segít a feszültségeket kezelni). Amire lehet támaszkodni, az talán a hagyomány. A család mint intézmény. A legtöbb gyerek előtt ma nincs férfimodell, a lányok előtt apaszerep, amin keresztül megtanulhatnának nőnek lenni. Ma nincsenek férfiszerepek. Az alsófokú pedagógusok is nők. A gyerekek nem tanulják meg, hogyan kell szeretni, kifejezni az érzelmeiket, a lányok keverik a szexualitást az intimitással. A szabadidő hasznos eltöltése többnyire csak vágyálom. A fiatal vagy számítógép előtt ül, vagy utcán lófrál, vagy olyannal kell foglalkoznia, amit nem szívesen csinál. A versenyeztetés sem egészséges. Ő arra büszke, hogy *önmagával szemben* nyert meg sok versenyt. A gyerekeknek ezt a tapasztalatot próbálja átadni. Hogy ne veszíts el semmit a személyiségedből, a legtöbbet hozd ki magadból, s közben másokat ne tiporj el. Ő, ha mindenható lenne, elsősorban több időt adna, jusson pihenésre gyerekek is, szülőnek is; legyen ideje tanulni, de azt

tanulja, ami érdemes, fontos: azt, hogy hogyan kell élni. Ehelyett az iskolák vagy értelmetlen tudományokra szocializálnak, vagy gátlástalan haszonelvűségre. Amit mindenképpen meg kell (meg kellene) tanítani a gyerekeknek, az az, hogy ha meg kell állnunk a lábunkon, akkor képesek legyünk rá. (Erre tanít az önvédelmi sport is. S ez nemcsak fizikai, hanem szellemi önvédelem is: ne dőljünk be mindennek. És legyen idő foglalkoznunk egymással.) Ha arra gondol, milyen lesz a jövő, úgy látja, az semmiképpen sem lenne jó, ha magányos harcos maradna, meg kudarcos lenne. Ha nem lenne családja. Jó esetben viszont, ha csak egy ember is becsületes lesz, és úgy érzi, hogy ehhez tőle tanult valamit, vagy ha egy hajléktalan ügyfele megkapaszkodik az életben – ezeket tekintené élete sikereinek. A jövőben talán inkább ezt a sportoktató vonalat vinné tovább. Jó lenne abból megélni. Ami az emberiséget illeti, fél, hogy rosszabbra fordulnak a dolgok, a kisközösségeknek kell felkészülni a túlélésre. Lehet, hogy majd mindenért harcolni kell; ha így lesz, arra készüljünk fel, hogy úgy tegyük ezt, úgy maradjunk életben, hogy a legkevesebb kárt okozzuk a másik embernek. Ha sok emberrel tudna jól együttműködni, fejezi be a gondolatmenetét, az jó lenne. Az egésznek az értelme az összetartás, a figyelem.

Ennek az interjúalanynak egyik fő sajátossága *aktív, önálló, célkereső* természete; azok közé tartozik, akik nem egy korán kialakult stabil értékrend hatására, abból szervesen következően, tudatosan vállalnak fel egy élethivatást, hanem az élet – *mintegy esetleges fordulatokon, tapasztalatokon át* – *vezeti el őket* konkrét, „rájuk szabott” teendőkhöz és továbbadásra alkalmas értékek felismeréséhez. (Bár azért az ő esetében is nyilván van szerepe az anyával való harmonikus kapcsolatnak és az e kapcsolatból származó műveltségi alapoknak is.) Nagyon lényeges, hogy élete fontos fordulata volt *a másokon segítség öngyógyító hatásának felismerése: a mintaadó személyek közé a jellem különböző próbáin át lehet bekerülni, s az jellem kérdése, hogy valaki a maga baját úgy tudja-e feldolgozni, hogy azt mások hasznára tudja fordítani. Más, már bemutatott személyekhez hasonlóan nála is kardinális kérdés az igazsággal való szembenézés és a való életre felkészítő nevelés szükségessége. Az ő (még fiatal) személyiségének is lényeges eleme az „engedjétek hozzám a kisdedeket” és a gyermeki lélek önmagunkban való megőrzésének (ezzel összefüggésben lévő) igénye is.*

14. **(69. interjú)** A következő interjúalany egy Amerikában élő magyar családban, San Francisco mellett született építésznő. Gyerekkorában sokat járt Magyarországra apai nagyjához; Magyarország számára „második otthon, gyökerekkel”. Hároméves koráig csak magyarul beszélt. Szülei európai és magyar kulturális alapokat adtak át neki (és egy intellektuális légkör előnyeit). Nem olyan emigránsok voltak, mint sokan, akik nagyon amerikaiak akartak lenni. Sok amerikai magyar család úgy gondolkozik, hogy mi nek tanuljanak magyarul a gyerekek, hiszen Amerikában fognak élni. Voltak gyerekek, akik ezt elfogadták, de voltak olyanok is, akik utólag, fiatal felnőttként próbáltak magyar gyökereikben megkapaszkodni. Ő 1989-ben

Fulbright-ösztöndíjjal itt töltött egy évet. Amolyan próba-szerencse módon: majd meglátja, mi jön ki belőle. Ekkor jött először önálló felnőttként Magyarországra. Abban az időben növelte az ország vonzerejét a történelmi változás is. Édesanyja akkor már hazatelepült. Ő viszont nem gondolta, hogy itt fog maradni. Először egy angol építészirodában kapott lehetőséget, később a saját irodáját is létrehozta. Egyetemre a Berkeley-re, illetve a Yale-re járt: észak-kaliforniai liberális városok nyitott szemléletét szívta magába. Olyan alapigazságokat, hogy az ember nem minősít ismeretek nélkül, hogy a másság pozitívum, hogy az élményeket nem a rutinok irányába kell átélni, stb. És mindmáig érzi magában a nagyobb ország léptékének vágyait, ami egy kisvárosban klausztrófób érzéseket vált ki; itt sokszor provincializmust érez. Szakmailag viszont itt tudott igazán kibontakozni; úgy véli, itt érdekesebbek a kihívások. Ápolja azon nemzetközi kapcsolatok szemléletét, amelyek az egyetemeken alakultak ki. Egyébként tizenhat éves kora körül indult el abba az irányba, hogy építész legyen. Ötéves korától gitározott, de később eldőlt, hogy nem lesz topon lévő zenész. Nagyon sokat gyakorolt, játszott zenekarokban. A klasszikus zenében szeretett volna gitárművész lenni. De nagyon kevés gitárosra van szükség. Egy nem kiemelkedő hegedűs meg tud élni, egy gitáros nem. Ő mindenképp kreatív pályát szeretett volna, így merült fel az építészet; egy sikeres (amerikai magyar) építész ismerősük segített. Bekerült az egyetemre. Az első év nyitott bölcsészképzés volt (az Amerikában szokásos gyenge középiskola miatt). Meg kellett tanulnia elszakadni az otthontól. A harmadik évben kell elköteleződni a pálya iránt, de ő már elsőben efelé tendált. Az egyetemen persze előadásokra járnak, de a tervezők a műtermeken belül asztalokat kapnak – gyakorlatilag bent él az ember. Nemcsak a tanároktól tanul, hanem az egész műhelyszellem hat rá. Az egyetem arra ösztönzi a hallgatókat, hogy minél több megközelítésben kísérletezzenek (a szellemiséget hasonlónak látja ahhoz, amit Magyarországon a MOME-n tapasztalt). Nagyon jó tanárai voltak; a kreatív szellem volt a döntő. A Yale-en sztárépítészekről lehet tanulni, illetve választani a világsztár és a szintén kiváló, de inkább a tanári munkába beágyazott mester között. (Ez utóbbi gyakran hasznosabbnak bizonyul a diák számára.) Elvégezte az egyetemet, ezután jött az a döntése, hogy Magyarországon próbálja ki magát. Első pesti munkája egy bankszékházon volt, egy budapesti angol cégnél. Aztán egy évet töltött a londoni irodában is. Visszajött, átvette a cég budapesti irodáját. De nem nagyon bírták a versenyt (a nagy bevétel-elvárásnak az adott körülmények között nem tudtak eleget tenni). Viszont közben megtanulta az irodaműködtetést. Két év után céget alapítottak az egyik kiváló magyar építésszel (belépett annak cégébe: hét fővel indultak, most harminc fölött vannak, ötszáz négyzetméteren). Ambíciója, hogy nagyon színvonalas építészetet műveljenek, és hogy a résztvevők érezzék jól magukat. Családi házakkal kezdték, de az nem nagyon rentábilis. Fő profiljuk az irodaház, kulturális intézmények, nagyobb cégek, lakóparkok. Az egyik fő büszkeségük a Műpa, ebben öt év munka van, jelentős intéz-

ménye lett az országnak. (Lehetett volna sok szempontból jobb, mondja, de a hangversenytermét a világ tíz legjobbjá közé sorolták.) Így aztán magabiztosan tudnak egyéb munkákat is vállalni. Minden munkában – annak a léptékén belül – megpróbálják ugyanezt a színvonalat kihozni. Van körülbelül tíz olyan épületük, amelyben ezt sikerült elérni (még ha mind-egyik lehetett volna sokkal jobb is). Az eredményesség alapja, hogy az ember nem rutinból dolgozik, hanem szakmai lelkesedésből. Egy olyan világban, amelyben a környezet a pusztulás felé halad, létrehozni valami építő értéket, egyedi választ egy egyedi problémára. A világban borzasztó nagy a felgyorsulás – kevesebb idő jut az átgondolásra. Magyarországon ráadásul be kell hozni egy fél évszázados lemaradást, ezt külföldi tőkeháttérrel próbálják megoldani, de ennek a tőkének a számára a gyors megtérülés a fő szempont. Így nagyon nehéz a minőséget tartani. Budapesten azt látni, mondja, hogy minden a tőke aktuális kívánalmai szerint alakul. Nem volt igazi városkonceptió; a város szerves evolúción megy át, de ami érzékelhető, az főleg a beáramló tőkére adott reakció. A város szövetségét nem őrzik eléggé. Ő – kaliforniai szocializációjának következtében – alapvetően optimista; hogy miként éljük meg a dolgokat, teszi hozzá, az nézőpont kérdése. Ő hisz abban, amit csinál. És hisz abban, hogy a minőség előbb-utóbb hat. Átragad. Az itt nagymértékben tapasztalható bürokrácia, negativizmus, ellenállás frusztrálja, de próbál ezen túllépni. Arra a kérdésre, hogy min változtatna leginkább, azt emeli ki, hogy alapjában a kommunális gondolkodást, az együttműködést, a csapatszellemet kellene fokozni. Sokkal inkább előre gondolkodni, összhangba hozni a globálist és a lokálist. Idéz valakit, hogy Budapesten az a baj, hogy egyfelől az utóbbi tizenöt évben túl sok minden változott, másfelől, hogy egyáltalán nem változott. Ő úgy látja, hogy egyfelől van fejlődés, ha nem látják is az emberek, de közben az is érezhető, hogy önpusztító módon túlpörgött az emberiség; ez pedig egy ciklus vége kell legyen. A gyereke miatt, mondja, ő sokkal érzékenyebb a jövőre vonatkozó aggodalmakra. Hogy hogyan tudja átadni az európai kultúrértékeket a gyermekének egy ilyen értékvesztett világban.

Ebben az interjúban az egyik legfőbb jellegzetesség, hogy alanya egy másik kultúra közegében szocializálódott. Ez jelenthetne negatívumot is, a helyi létviszonyokra érzéketlen szellemiséget, a kultúrfőlény szemléletével áthatott lenéző attitűdöt, interjúalanyunk azonban azért is tekinthető a szó pozitív értelmében „alternatív életstratégia” megtestesítőjének, mert nem így, hanem a „második hazája” iránti *felelősséggel* közelít azokhoz a jelenségekhez, amelyekkel szemben egyfelől egy nagyobb léptékű világban fogant *ambiciózus, optimistább, magabiztosabb mentalitás*, másfelől egy *magas fokú minőség iránti elkötelezettség* szemléletét képviseli és közvetíti. Mint a piacról élő vállalkozó, ebből a szempontból akár a főirányhoz is tartozhatna, de *a haszonelvű gondolkodás és*

a minőség ütközésében, egyértelműen az utóbbi oldalán állva, a jelenlegi magyarországi viszonyok mindkét alapvető összetevőjével – a dekadenciájába forduló világtendenciával és a félperiférikus helyzetéből adódóan a kapitalizmust is „tökéletlenül” megvalósító, annak nyers és kudarcos változatát képviselő kelet-európai beidegződésekkel – szemben kritikus a viszonya. A sok más interjúalanyra is jellemző lényegi optimizmus, derű nála részben a „kaliforniai szocializációból” származik, de ehhez mindenképpen hozzátesz a *személyiség kiegyensúlyozottsága*, s a neveltetésében kulcsszerepet játszó „európaiság”, az *európai kulturális hagyomány* (paradox módon Amerikából hozott, ugyanis ott is egyfajta pozitív alternativitást képviselő) értékőrzése. (S mondhatjuk, többek között éppen ez az, amiben „szövetségese” a többi interjúalanyoknak.)

15. (70. interjú) A következő interjú egy fiatal, de máris népszerű és elismert tanárnő pályáját járja körül. Az interjúalany az egyik jó nevű budapesti gimnázium magyartanára, vezető tanár. Egész személye élénkséggel teli, a videointerjú nézőjét is azonnal bevonja a diskurzusba. Gyerekkoráról azt mondja, hogy elég rossz tanulóként kezdte, de aztán egyre jobban ment a tanulás. És viszonylag korán tapasztalta, hogy amit megértett, azt át is tudta adni. A magyartanára nem motiválta. Így aztán eléggé hiányos alapokkal jutott el a felvételiig: azt sem tudta, hogy tételek vannak, a nyelvtanról szinte nem tudott semmit, mert a magyartanárunk azt elhanyagolta. Olyan tételt húzott, amit nem is tanult. Így aztán a felvételi elsőre nem sikerült, mégis akkor tökélt el, hogy tanár lesz. Előbb főiskolára vették fel, de párhuzamosan járt az egyetemre is. Ez nagyon előnyös volt, mert a módszertant a főiskolán tanulta meg, a kétszeres tanulással pedig behozta a hátrányait. Most, mint tanár, igyekszik nagyon komolyan venni a munkáját, annak minden percét. Komolyan veszi a vezető tanárságot is. Felveszi videóra a gyakorló tanár óráját, ebből, mondja, nagyon sokat lehet tanulni. Alapvetőnek tartja, hogy amit az ember tanítani akar, abból nagyon felkészültnek kell lennie, hogy az órán aztán a diákokra tudjon figyelni. Azért lett tanár, mert a gimnáziumban a fizika-, német- és földrajztanára nagyon hatott rá. A fizikatanár nagyon odafigyelt a gyerekekre, amikor azoknak a kamaszkorra jellemző lelki bajaik voltak; a némettanártól lelkesedést tanult; a földrajztanárától a szakmai hozzáértést, a világ dolgai közötti összefüggések felmutatását. Mint földrajztanára, ő is próbálja az összefüggéseket feltárni. Kicsit többet tanítani, mint a tananyag, s a tananyagból is kicsit többet, mint a kötelező. A legjobban a középiskolás korú tanulókkal tud bánni. Azért is szerette azt a gimnáziumot, ahol tanított, mert az órán végül is azt csinálta, amit fontosnak tartott, s bármilyen szakmai kezdeményezése volt, megvalósíthatta. Szabad volt ott. Egy barátnője szerint ő olyan, hogy nem lehet nem észrevenni. Ez jó is, meg nem is. Jó tanárnak könyvelik el, de biztos, hogy van, aki éppen ezért irigyli; biztos, hogy kivált bizonyos feszültségeket,

mert – ahogy ő jellemzi magát – ő „egy kicsit túlmozgásos”. Az embernek kritikával kell szemlélnie önmagát. Néha azt mondják a tanítványai, hogy azért csinálták ezt vagy azt, mert ő azt mondta (s ezek nem mindig az általa fontosnak tartott mondatok). Tehát a másokra gyakorolt (akár pozitív) hatás sem mindig egyértelműen jó. Osztályának nagy része hozzá járt fakultációra. A fakultációban is (de egyébként is) két szinten kellett tanítson: felkészíteni a bölcsészpályára készülőköt, de megfelelő szinten felkészíteni a többieköt is. Gyakran éri az a vád, hogy túl magasra teszi a lécet. De ezt elsősorban önmagával szemben teszi olyan magasra. Úgy gondolja, tanári feladata, kötelessége egyfajta morál, emberi tartás adása is a gyerekeknek; lehet, teszi hozzá, hogy ez ma már múlt századinak tűnik. Ezen kívül időt megfigyelmet tud adni a diákjainak. A tanári pályán sok jó élmény érte, de két olyan eset is volt, amelynek a felelősségével máig sem tudott megbirkózni. Nagyon kifárasztja a tanítás, ami állandó önkontrollt is jelent: szerinte egy tanárnak soha nem hagyhatja el a száját oda nem illő szó. Volt, hogy felémelte a hangját, ha számára meg nem engedhető dolog történt, mert időnként meg kell húzni a határokat. De pontosan kell tudni, hogy az ember mit engedhet meg magának, mert a tanár folyamatosan a gyerekek tekintetében kereszttüzében áll. Az eredményekért nagyon meg kell küzdeni. Olvasni megtanítani is egy-két év. (Hogy értsék, amit olvasnak.) Minimum három év, amíg megtanítja a diákjait fogalmazni. De gondolkozni is fontos megtanítani őket. Nagyon izgalmas válaszokat tud kapni a gyerekektől, főleg, amikor még nem szoktak össze. Azt alapvetőnek tartja, és ezt tanítja a gyerekeknek is, hogy soha nem szabad más mondandójára azt mondani, hogy hülyeség – érvelni kell megtanulni. Nagyon szereti a kihívásokat (legyenek azok szellemiek, emberiek), nem konfliktuskerülő. A szakmai kihívásokat is sokszor emberieknek éli meg. Nem lehet rutinokra beállni, mindig más a kihívás. Úgy jellemzi magát, hogy van benne egy kicsi kislány naiva, aki minduntalan rácsodálkozik a világra; meg egy vénséges vén is van benne, aki megérti. A legfőbb kihívás viszont az, hogy akivel kell, meg tudja értetni magát. Ez sem engedi meg a mechanikus megoldásokat. Mindenkihez külön nyelvet kell találni. Minden osztály más. Volt olyan, hogy egy osztályban tizenkét aszociális ember is volt, ennyi bőven szét tudja verni a csoportot, neki meg össze kellett tartani. Alapszabály a számára az is, hogy a diákjai magánéletéhez nincs, nem lehet köze, ha azok nem osztják meg vele. Alapvetően tanítványnak tekinti őket, de egyenrangúnak. Egyébként ő is rengeteget tanul tőlük. Egyetemen is tanít, ahol leginkább módszertant szeret oktatni. Mert nagyon sokan úgy kerülnek ki az egyetemről, hogy e tekintetben teljesen felkészületlenek. Az oktatás rendszeréről erősen kritikai véleménye van. Neki elég sok szakmai sikere volt. De sikerességét ő leginkább az olyan visszajelzésekben méri, amelyek példaként meséli azt az anekdotikus esetet, hogy egyszer a tanítványai nem voltak hajlandók orvosi vizsgálatra menni, nehogy elmulasszák a magyarórát. Publikációira nem ennyire

büszke. Az igazi sikert, az imént említetthez hasonló visszajelzések jelentik, meg az, hogy visszajárnak hozzá a már végzett tanítványai. Műalkotás-értelmezést is tanít (filozófiát, képnézést, drámát). Sok mindent vett át (más gimnáziumok kiváló tanáraitól); ha lát valamit, ami jó, azt örömmel átveszi. Például egy kollégája sikeres zeneszámok szövegeit elemzi nyelvtanból, ez jó ötlet, mert a gyerekek számára ezek a szövegek élők, s így az elemzés is közelebb hozható hozzájuk. A fő baj az, hogy ha a tanárok szakmailag nem naprakészen felkészültek. Ő folyamatosan igyekszik tájékozódni, hogy hol tart az elmélet (és a szakirodalom). De az oktatás egész rendszere elég nagy bajban van. Ki megy általános iskolai tanárnak? – teszi fel a kérdést. Akinek a legkevesebb a kedve a tanításhoz. Pedig minél alsóbb fokú iskolatípusról van szó, annál elemibb a szükséglet. A legalsóbb szintre kellene a legjobb pedagógusok. Nagyon rossz az is, hogy a gyerekek gyakran rettegnek. Ez azért is van, mert a tanárok sokszor a diák hibájának tekintik azt is, amikor ők nem magyaráznak el jól valamit. Gyakran nagyon agresszív a szellem. Azt is meg kell érteni, hogy a diákot sokszor más foglalkoztatja, nem amit éppen meg akarunk tanítani neki. Nem gondolja, hogy csak az alternatív iskola lenne a megoldás. De alapvető változások kellene, mert „minden szinten el van szúrva az oktatás”. Rengeteg elképzelése van a változtatásról, de nem tudja, ebből mennyinek lesz valami eredménye. A tanári fizetésből nem lehet megélni, mindig kellett mellette más munkát is vállalni, teszi hozzá. A tanári fizetésből a szükséges könyveket sem lehetne megvenni. Az is nagyon nagy lehúzó erő, hogy túl sok gyereket osztanak egy tanárra. Aztán mindenképpen kellene alkalmassági vizsga is. A tanári pályán mindenképpen érvényes (de talán általánosabban is), hogy munkamániás, lelkes örültek viszik hátukon a világot. Tíz százalék. És rengeteg energia elherdálódik. A továbbképzés is sokszor csak a jelenlétre megy: kipipálják és annyi. És sajnos minden továbbképzés, reform sokszor csak ugyanannak a dolognak az átnevezését jelenti, pedig nagyon sok mindent kellene valóban megreformálni. Ezt persze a hatalmi harcok is nagyon fékezik, mondja, nem csak az oktatásban, mindenütt.

Az interjúalany maga is azon tanáregyéniségek sorába tartozik, akiket ő vonzó tanárainak nevezett: *lelkes alkata, szuverenitása, a gyerekek érdekeit szolgáló, de velük szemben sosem szolgál magatartása, hivatásának való önkéntes alárendelődése* teszi azzá. Az oktatási rendszerrel szemben tele van kritikával, de még nem megkeseredett (s remélhetőleg nem is lesz azzá, hiszen az általa képviselt életstratégia alternativitásához hozzátartozik az alapjában optimista lendület is). Az ő életszemléletében is nagyon fontos érték a *szabadság, a formális hierarchiák elutasítása, az emberek egyediségére való nyitottság; órá is jellemző az átlagot meghaladó munkabírás, az önmagával szembeni maximalizmus.*

16. **(40. interjú)** A következő interjú alanyául az interjú készítője egy gazdasági vállalkozás vezetőjét választotta: ez a példa is azok közé tartozik, amelyek azt bizonyítják, hogy *a haszoncentrikus szemléletnek lehet életképes alternatívája a gazdasági vállalkozások világában is*. Már az első mondatokból kiderül: a sport, a testmozgás iránt elkötelezett emberről van szó. Aki szeret úszni, biciklizni, lovagolni. Volt egy aktív szabadidős utazási irodája. Kitalálta, hogy tandemes túrákat szervez, mert ő maga szeretett tandembiciklizni. Aztán kitalálta, hogy kínálják ugyanezt vakoknak. Legyen körülbelül ugyanannyi vak, mint látó, nem több vagy kevesebb. A tandem erre jó. Minden vakhoz társul egy látó, aki megadja a biztonságot, s így a testmozgás örömet a látásukat elvesztett emberek is különösebb veszély nélkül átélhetik. Az üzleti vállalkozás mellett erre egyesületet is alapított, hiszen ez (a sérült emberek integrálása) nem csupán és nem is elsősorban hasznot hozó gazdasági vállalkozás, hanem fontos társadalmi ügy. A fogyatékosoknak ezúton nyújtott segítségen kívül abban is elkötelezett, hogy a kerékpározás kultúrájának fellendítésében is részt vegyen. A tandem-kerékpározás először csak egyszeri ötlet volt. De a kísérlet közben kiderült, hogy a vakok – sok előítéllettel szemben – nem mogorva, keserű, hanem kedves, derűs, nyitott emberek. Az első alkalom után több résztvevő oldaláról is felmerült, hogy az együttlét ne csupán egyszeri dolog legyen. Így aztán tovább folytatta. A kerékpározás most már divat nálunk is, erre építeni kell, mondja; jó, hogy fejlődnek a feltételek, növekszik az elfogadottság, ám még sincsenek meg még a megfelelő feltételek az autóforgalomban. Ehhez alapvetően szemléletváltás szükséges. Egy polgármesternek mondta, hogy „nem elég bicikliutakat építeni; gyerünk, és biciklizz te is”. Sok mindenben kellene változtatni. Fontos a kerékpáros hagyományok kiépítése, a kapcsolatok. Hogy a közlekedés résztvevői jobban figyeljenek egymásra. Egy másik polgármestert idéz, aki megállapította, hogy a benzines lobbierősebb, mint a kerékpárosoké. Ez viszont csak akkor lehet másként, amikor majd a tervezők is már egy emberléptéknél magasabb szemléletben nőnek fel. Ha központi szemlélet lesz az akadálymentesítés; a kerékpározás, mint a túlságos urbanizálódásra adott válasz, a várostervezésben is alternatív lehetőségként jelenik meg. Arra a kérdésre, hogy milyen az ideális élet, azt válaszolja: ha van olyan munkád, amit szeretsz csinálni; de ne legyen túl sok a munka (mert az baj, hogy ma mindenkiben benne van ez a túlpörgetett hajtás, pedig egy szinten meg kellene állni, és ott jól élni, persze az alapvető feltételek megteremtése után). A lényeg, hogy az ember szeresse, amit csinál. Ő is többet dolgozik, mint amennyi jólesne. Megteremteni szeret valamit, a túl szabályozott napi rutin már nem megy neki. A pénz nagyon meghatározó, mert az emberek nem csinálják napi tizenhat órában pusztán lelkesedésből, amit meg kellene tenni. A jelenlegi nehézkes viszonyok között azonban gyakran járnak úgy, hogy a munkatársaknak hitelbe kell dolgozniuk: amikor beadja a pályázatot, a hivatalos intézmények az elbírálást nem végzik el időre, s így sokszor utólag derül ki, hogy egyáltalán van-e pénz arra, amire kérték. Így aztán az emberek szívességből végeznek egy csomó munkát, így viszont a teljesítés sem számon kérhető. A kerékpá-

rozás mellett a másik fontos projekt, amit csinálnak, szintén a látássérültek ügyével függ össze: a tapintható tárlatok létrehozása (a Szépművészeti Múzeum megbízásából). Egy szobrász ismerőse vakokkal szobrokat készíttetett. De senki sem tudta, hogyan lehetne vakok számára élvezhető kiállítást rendezni. Utánajártak, kidolgozták. Belgiumi tapasztalatokra is építettek, de kellett hozzá a vakok segítsége is. Sokat tanultak a vakoktól: csodálkozott, amikor azt hallotta tőlük, hogy „képeket szoktak nézni”, aztán kiderült, hogy ez azt jelenti náluk, hogy beszélgetnek a képekről. A tapintás élménye egyébként mindenkinek fontos lenne. A gyerekeket szereti, a család azonban neki nem jött össze; pedig számára az is az ideális élethez tartozik. De jól érzi magát így is. A feleslegessé váló tárgyakat inkább felhasználja valami másra, mintsem kidobja (például mások által kidobott sílécekből vannak a polcai). Sokan olyan értékekre hajtanak, jegyzi meg, amelyek neki nem fontosak: anyagi javak, megjelenésbeli dolgok; görcsösen hajtanak, aztán ha elérik, már nem tudják élvezni. Ő ennek nem látja értelmét. Viszonylag későn kezdett dolgozni: először mozikat vezetett. De ez a munkája egy döntéssel egy hét alatt megszűnt, a (szolgálati) lakásával együtt. Biztosabb, ha az ember a maga útját járja: lehetőleg olyat, amit szeret is csinálni, meg társadalmi igény is van rá. Ő úgy érzi, neki ezt a projektjeivel sikerült megvalósítania. Az értékrendjét egyébként természetesnek tartja, nem alternatívnak. Akik hasonlókat csinálnak, mint ő, sokszor nagy hírveréssel, reklámmal keresztülvisznek egy-egy akciót. Neki más a stílusa. A reklám szükséges, de ő jobban szereti, ha folyamatosan, rendszeresen működik valami, nem feltétlenül „ilyen akciószerűen”.

Az alternativitás ebben az esetben is a *szuverén (a kreativitásban örömet lelő, a mechanikus, rutinszerűvé váló cselekvéstől viszont idegenkedő) egyéniségben* gyökerezik. (Ő ugyan azt mondja, hogy ő azért élheti a kedve szerint való – olykor a biztos egzisztencia híján való – életet, mert nincs családja, de éppen személyisége folytán valószínűsíthető, hogy ha családja lenne, akkor sem lenne az élete nagyon különböző.) Fontos eleme életstratégiájának, hogy *az üzleti elképzeléseket alárendeli saját belső késztetéseinek, és meghatározó feltételnek tekinti, hogy mi- ben érzi jól magát.* (S ez vonatkozik a munka ütemezésére is, ami a klasszikus profitorientált szemléletben teljesen alárendelődik „az idő pénz” elvének). Ugyanakkor a haszon szempontjait, de az individuális önértékelés szempontjait is felülírják nála azok az *emberiességi szempontok*, amelyek a látássérültek ügyének pártos nélküli, de igen eredményes „harcosává” avatják.

17. **(51. interjú)** Idősebb védőnő a következő interjúalany. Falujuk nagyobbik fele horvát, a másik fele német. Neki mindkét nemzetiségből vannak felmenői. Merésznek tartja édesanyját, hogy annak idején sváb létére egy horvát faluba költözött. Először albérletben laktak. Édesapja vasutas volt, édesanyja állandóan együtt volt a gyerekekkel; az interjúalany úgy érzi, ez meghatározta az ő pályáját. Neki nagyon tetszett az óvoda. Az általános iskola után egészségügyi szakközépben végzett. Érettségi után rögtön munkába akart állni, de édesap-

ja lépett helyette: bejelentette a védőnőképzőbe (hogy ne kelljen három műszakban dolgoznia). A délszláv szövetség segítségével vették fel. Nagyon szereti a szakmáját, hálás, hogy ezt a lépést helyette meglépték. Egyébként náluk nagy volt a családi összetartás. A nagyszülőkkel együtt éltek. Nagy szeretet volt. Mindig volt otthon valaki. Mindig nyugalom volt, mindent meg lehetett beszélni. Ő nagyon sajnálja a kulcsos gyerekeket. A (jól működő, összetartó) család a legnagyobb erő, a legnagyobb biztonság, mondja. A védőnő gondoz, segítséget nyújt. Hozzá bármikor fordulhatnak. Huszonhét éve ugyanabban a körben dolgozik, mostanság azok szülnek nála, akik annak idején nála születtek. Jól ismeri a családi hátteret, a körülményeket. Figyeli, hogy rendszeren járnak-e orvoshoz. A gyerekeket hatéves korig gondozza (most külön iskolavédőnők vannak, korábban ők csinálták azt is). Alapelve, hogy mindenkit fogadjon el olyannak, amilyen. Sok cigánycsalád van a körzetében. Ez nem okoz neki problémát, de nem is akarja őket, (a többiekétől egészen eltérő) életvitelüket megváltoztatni. Annyit tesz, hogy elmondja: „én így csinálnám...”, de aztán ők is azt teszik, amit akarnak. Valószínűleg sokan értékelik a munkáját, mert más körzetből is visszajárnak hozzá. Sokszor előre látja, hogyan rontanak el egy gyereket. Sajnos nehéz meggyőzni az embereket, a legtöbb szülő a magátét hajtja. De általában is elmondható: az emberek nem figyelnek a többiekre. Ezt látni biciklizés közben az autósokon, ezt látni mindenütt. Aki lassít, az feltehetőleg külföldi. Ő neki fontos a hit. Erőt, kiegyensúlyozottságot, tartást ad az embernek. Fontos, hogy az ember örülni tudjon annak, hogy él. Ha bemegegy egy boltba, ő mindig köszön, mosolyog. Ez beválik. Ahogy viszonyul valaki az emberekhez, többnyire azok is úgy viszonyulnak hozzá. Arra a kérdésre, hogy ha mindenható lenne, min változtatna, azt feleli, hogy megszüntetné a pénzt. A pénz minden rossz forrása. Az lenne jó, ha mindenki becsületes lenne, mindenki szeretne mindenkit. Ha mindenki betartaná a Tízparancsolatot. A jövőt azonban sajnos egyre rosszabbnak látja. Azt tapasztalja, hogy amikor bekerülnek az óvodába a kisgyerekek, manapság már alapvető dolgokat sem tudnak. Otthon nagyon kevés helyen van mesekönyv, nem foglalkoznak a gyerekekkel, a tévé elé ültetik. Az is gyakori, hogy bár hiperkonyhákat hoznak létre, hét közben az anyák nem főznek otthon, csak készételt adnak a családnak. Nem jó, hogy sok családban csak egyetlen gyerek van, s azt is önzésre nevelik. Az is baj, hogy ha az óvónő megszidja a gyereket, akkor sokszor az óvónőt marasztalják el. Az iskolában ugyanaz van. Pedig muszáj következetesnek lenni. De a szülők egy része nem tesz semmit azért, hogy együttműködjön. Sok helyütt nem is engedik be a védőnőt. Ő át tudta adni az értékeit a gyerekeinek. Nagyon szigorú volt velük, mint ahogy vele is azok voltak. De úgy gondolja, jól csinálta. Tudja kezelni a konfliktusokat. Sokszor azt a megoldást választja, hogy lenyeli. A türelem mindenképp nagyon lényeges. Bár azért a feszültséget szereti kikiabálni magából. De látni kell, hogy mindennek megvan az oka, jónak, rossznak. És minden rosszban is van valami jó. A gondviselés ott van mögöttünk. De a testi állapotunkért mi felelünk. Ha az agyam, lelkem rendben van, akkor a testem is. És fordítva is. Arra a kérdésre, hogy mire a legbüszkébb, (neki is) az a válasza, hogy a gyerekeire. Nagyon

sok öröme volt bennük, minden más eltörpül mellettük. Még a szülei is élnek, az öccse családjával is jó a viszony. Az édesanyjának nagy az emberi tekintélye a faluban, most is sokan jönnek hozzá tanácsért. Ő úgy látja, hogy az életben mindig minden megoldódik; ha nem is azonnal, de megoldódik. Sokszor voltak ők is például anyagilag is rossz helyzetben, de ő sosem volt elkeseredve. Kollégái már fiatalabbak nála, s amikor egy kolléganője azt mondja, hogy olyan „olgisan” oldottam meg a problémát, ez nagyon jólesik neki. A doktornő, aki mellett dolgozik, először magas lóról beszélt vele, éreztette az orvos és a védőnő közötti hierarchiakülönbséget, de aztán amikor ez az orvosnő gyereket szült, akkor ő tanácsokkal látta el, ezek bejöttek, s a doktornő most már rendszeresen kikéri az ő véleményét. Ilyenkor a saját tapasztalatait mondja, de ő is sokat tanult a körzeti belső családoktól, sok olyasmit, amit aztán a maga életében alkalmazni tudott. A ma oly gyakori válásokat nem tartja megfelelő megoldásnak. Az emberek ma eleve nehezen házasodnak. Ha viszont eldöntötték, akkor ki kellene tartani. A válás is azért jön, mert nem fogadják el a másik nézőpontját, nincs bennük tolerancia. Pedig kölcsönös egymásra figyeléssel nincs az a probléma, ami ne lenne megoldható; hol ennek kell engedni, hol a másiknak. Mindent meg kell beszélni. A jót is, de a rosszat is: azt is, ami nem esik jól. Ő a kolléganőjével is mindent megbeszél. S ha elmondja, kimondja, akkor utána sokszor már nem is érzi problémának. Ha pedig figyelmesen meghallgatsz valakit, az általában mindent elmond. Ha én nyitott vagyok, ő is az lesz. Az is az emberi kapcsolatok, az egymásra figyelés fontosságát bizonyítja, hogy ahol nagymama van, ott többnyire kevésbé betegek a gyerekek. Falun is. (Az idősebb nemzedék tapasztalatai nagyon fontosak. Például ha lázas a gyerek, nem rohannak vele azonnal orvoshoz. Hiszen a tapasztalatok arra intenek, hogy sok minden egyszerűen, otthon megoldható. Manapság kezd visszatérni a természetgyógyászat, ez sok mindenben jó. Például éppen a lázcsillapításban is. Túl sok vacakkal tömjük a gyerekeket, ezért vagyunk betegek, sokszor meg lelki sérülésből; például a ma oly gyakori allergiák egy része is ilyen lelki okokra vezethető vissza.)

Ez az interjú jó példája annak, amikor – példaértékűnek érzett tulajdonságai alapján – egy „hétköznapi” hivatást űző, „hétköznapi ember” élete, személyisége emelkedik ki a többiek közül; az interjúkészítő e tulajdonságok miatt kívánja bemutatni őt. A „példaérték” itt (is) a *derűs, (toleráns) kiegyensúlyozottságban* rejlik. A „maga útját” nem csak akkor járhatja az ember, amikor konfliktusok vállalásával bizonyítja „belülről irányítottságát”. Már eddig is láthattunk példát arra, hogy egy lényegében tradicionális, mintakövető, közösséghez igazodó magatartás is elvezethet ide, ha *az élete a személyére szabott, ha követett értékei és a személyisége (teljesen) összhangban van*. S miként a hangsúlyozott szuverenitás, ez az önmagával azonosság is kellő erőt ad a személynek ahhoz is, hogy ha a világ főárama nem az ő értékrendjének megfelelően alakul, ő akkor is meggyőzően (és másokra is hatóan) mutassa fel a főáramtól eltérő magatartásminőségét, létjogosultságát. Egy olyan korban, amelyben a természetes emberi kapcsolatok súlya, a természetes kommunikáció csökken, fontos és von-

zó alternatívát képviselhet az a magatartásmodell, amely *megőrzi a kapcsolatok közvetlenségét, az emberi érintkezési formákat és a hitet a kölcsönösen egymásra figyelő partnerek kommunikációjának eredményességében.*

18. **(91. interjú)** Következő interjúalanyunk – fiatalos középkorú asszony – egy alapítványt működtet. Egy olyan alapítványról van szó, amely beteg gyerekek kívánságát teljesíti. Az interjúalany ebben személyesen érintett: az alapítvány gondolata akkor merült fel benne és a férjében, amikor az egyik gyereke (halálos) beteg lett. Ami személyisége alakulását illeti, azzal kezdi, hogy gyerekkorában a szülei elváltak, testvére nem volt. Nevelőapja drákói szigorral nevelte, de nagy szeretettel. Ennek kapcsán megjegyzi, hogy a gyerekek nem feltétlenül azt csinálják, amit mondanak nekik; a szülői példát viszont nagymértékben utánozzák. Az ő szülei humánpolitikával foglalkoztak. Ő maga tanár szeretett volna lenni, de az apja arra figyelmeztette, hogy meg is kell élni, átment tehát a Külkereskedelmi Főiskolára. Általános iskolában jó tanuló volt, de az az iskola valószínűleg nem volt nagyon erős, mert amint bekerültek az egyik jó nevű budapesti gimnáziumba, ott, aki abból az általánosból jött, mindenki az utolsó harmadba csúszott. Sokat tanult, hogy ezt ledolgozza. Egy-két tanár hatott rá (magántanára például). Elvégezte a főiskolát, férjhez ment, gyerekei születtek. S akkor jött a tragikus betegség. Amikor meghalt a gyereke, az élete egyik legnehezebb szakasza volt. A férje a halál után rögtön leírta a gyerek történetét, hátha az olyan szülők, akiknek hasonlóan beteg gyerekük van, használni tudják az ő tapasztalataikat. De annak a tehetetlenségérzésnek a súlyától, hogy nem tudtak segíteni a gyerekükön, továbbra sem tudtak szabadulni. Hogy ilyen helyzetben a felnőttek semmit sem segíthetnek. Akkor utána néztek annak, hogy Amerikában milyen alapítványok vannak, amelyek hasonló dolgokkal foglalkoznak. És ez adta az ötletet, hogy létrehozzák a gyerekek kívánságát teljesítő alapítványt. Megcsinálták, és azóta meglepően nagyra nőtt. A kisebb lányuk fél év után borult ki attól, ami a testvérével történt, pszichológushoz kellett vinni. Az alapítványt viszont magától értetődő volt csinálni, ezzel kapcsolatban egy percig sem merült fel bennük kétely. Az elején olyan volt teljesíteni egy-egy kívánságot, mintha a saját lányának adta volna. Később már nem gondolt rá. Az olyan tevékenység, amit ők csinálnak, mindenkinek erőt ad. Most hatszázhetvenhét gyereknél tartanak. A gyerekek a betegséget gyakran csökkentértékűségként élik meg, félnek attól, hogy kevésbé szerethetőek lettek. Szüleik ereje fogy. Kapcsolati körük is leszűkül. Maga az, hogy számukra idegen embereknek ők fontosak lehetnek, sokat ad a gyerekeknek. A szülők is nyugodtabbak, kiegyensúlyozottabbak lesznek. Ez fokozza a lelki erejüket. Nagyon jó kapcsolat tud kialakulni az alapítvány aktivistái és a gyerekek között. Az alapítvány teendői nagyon sok energiát követelnek. Támogatást kell szerezni, a teljesítést emlékeztetéssel tenni, mindez nagy munka. Készpénzadományt nem gyűjtenek; nekik mindig olyan céget kell találni, amely pont annak a gyerekeknek tud segíteni. (Azt a cég dönti el, hogy mit tud megoldani.) Neki vissza kellett volna mennie a bankba

dolgozni, ahol korábban sikeres üzleti pályát kezdett befutni. De ezt az alapítvánnyal nem lehetett összeegyeztetni. Akkor a férje javaslatára a bankvezetőstől kért tanácsot, akik nagyon megértőek voltak, és biztosították a számára a feltételeket. Amikor maga alatt van, akkor „betesz magának egy teljesítést”, (vagyis maga intézi el, hogy egy gyerek kívánsága teljesüljön), mert az nagyon sokat ad neki, nagyon fel tudja tölteni lelkileg. A kívánságokkal kapcsolatban mindig ellenőrzik, hogy valóban a gyerek kívánsága-e, vagy a szülőé. Aztán a gyermeket szembesítik azzal, hogy átgondolta-e. Most például egy gyerek Lourdes-ba akar menni, mert hiszi, hogy akkor meggyógyul. Ő, amikor ezt olvassa, elsírja magát. A kívánságot természetesen teljesíteni kell. A lényeg mindig az, hogy teljesül a gyerek álma, de az igazi lényeg az, hogy miként. Ezt nem lehet üzleti, futószalag szemlélettel csinálni. Szerencsére a gyerekek nagy százaléka meggyógyul, életminőségük javul. Ezek az igazi csodák. Arra a kérdésre, hogy mit tart a világban negatív tendenciának, azt emeli ki, hogy „túl gyors az élet”. Az emberek rohanganak összevissza, hogy meg tudjanak élni. És „a hábetlerizmus felé megyünk. Csak ülnek egész nap a tévé előtt”. A pozitív tendenciáknál saját munkatapasztalataikból hoz példát: a segítők hozzák a gyerekeiket is segíteni, hogy tőlük vegyenek példát. Ez nagyon nagy dolog: már gyerekkorban kialakítani valakiben a másokkal való együttérzés, a segíteni akarás természetesnek tartásának attitűdjét. A mai világ legnagyobb problémája, hogy az emberek érzelmentessé, fásulttá válnak, annyira elfáradnak. Elmennek a jó mellett is. Ők minden támogatónak felajánlják, legyen ott a teljesítésen. Élje át. Mert abból nagyon sok jót kaphat. Ő, ha mindenható lenne, először is visszahozná a gyerekeit. Aztán az összes gyermeket, akinek el kellett menni. Megszüntetné ezeket a betegségeket. Arra a kérdésre, hogy milyen az ideális élet, azt feleli, hogy „Meg kell próbálni boldognak lenni. Nem feltétlenül nagy dolgokra vágyani. Mindig reálisan teljesíthető célt kitűzni. Mindig odaállni a tükör elé, hogy meddig tud az ember nyugodt lelkiismerettel szembenézni a tükörrel”. Leginkább a szeretetre lehet támaszkodni, teszi hozzá, a szeretet erejére. Az embernek önmagában kell hinni, amíg önmagában hisz, addig nincs megvalósíthatatlan. S boldog is így lehet. Ő abban is hisz, hogy a gyerekek választják a szüleiket. S az a szeretet, ami egy szülőt és gyermeket összeköt, az nem tűnhet el. Hisz a jóságban. Hisz abban is, hogy ha az ember tisztességes és teszi a dolgát, annak előbb-utóbb van eredménye. Ha őt dicsérik, ezen meglepődik. A lényeg az, hogy mindenkinek odadob az élet egy kesztyűt. Azt nem mindig tudja, hogy milyen kesztyűt vesz fel, de az mindenképpen rajta áll, hogy felveszi-e. Amit ők csinálnak, azt nem lehet pénzzé tenni, pénzben kifejezni. Arra a kérdésre, hogy milyennek képzelet a jövőt, azt válaszolja, hogy reméli, minél több gyereknek tud segíteni, s ki tud nevelni egy olyan generációt, akik majd folytatják az ő munkájukat. Szélesítik az ebbe bekapcsolódók körét. Bízik abban, hogy fel tudja nevelni a lányát, és pozitív képet tud adni neki. Legfontosabb élettapasztalata: nagyon meg kell tudni ragadni a boldog pillanatokot; megbecsülni azt, ami van. Legbüszkébb (ő is) a gyerekeire. Arra, hogy részese tud lenni a gyerekek küzdelmének. Büsz-

ke a segítőkre. Konfliktusa viszonylag kevés volt: egyes nagyon pénzszemléletű emberekkel tárgyalva az szokott némi konfliktust okozni, ha mindenáron projektbe akarják terelni őket. A támogatáskeresés folyamatában meg kellett tanulni üzletszerűen tárgyalni és közben megmaradni embernek. Az egyik legnagyobb dicséret, ami érte, az volt, amikor egy tárgyalás elején a nagyfőnök figyelmeztette, hogy csak tíz perce van, aztán öt is elég volt, és a végén azt mondta ez a főnök, hogy mindig ő menjen tárgyalni, mert rajta látszik, hogy őszinte. A gyerekek kívánságai főleg tárgyak, a beszűkült világ, elszegényedett szülők miatt. De szerinte az élményszerű ajándékok nagyobbak. Az egyik legnagyobb teljesítés az volt, amikor az egyik gyerek azt kérte, hogy találkozhasson David Copperfielddel. Amikor ennek elkezdett utánajárni, és azt mondták neki, hogy ez lehetetlen, a válasza az volt, hogy azért van az alapítványuk. Valóban nehéz volt a világsztárral kapcsolatot teremteni, de kellő kitartással a végén ez is sikerült. (Az amerikai partner, amikor ebben az ügyben a közvetítésüket kérték, azt mondta, hogy mivel versenytársak, nem segítenek. Ő azóta sem kér tőlük semmit. Hát hogy lehet ezt versenynek felfogni?!)

Azzal kezdtük, hogy itt magának az alapítványnak a profilja biztosítja a humanisztikus „alternatív” jelleget. De az interjúból az is kiderül, hogy az alapítvány arculata éppúgy, mint sikeressége, nagymértékben az interjúalany személyiségére épül. Ennek a személyiségnek az alternatív életstratégiát lehetővé tévő vonásai között említhető a „vasakarát”, a *megnyerő kommunikatív képességek*, s az egyik legfontosabb: a belőle sugárzó *hitelesség*. Egyúttal ismét egy olyan példa ez, amely érzékelteti, hogy a haszonelvű szemlélet alternatíváját nem csak a gazdasági szférából való kivonulás útján lehet képviselni, s hogy *miként lehet éppén az üzleti, vállalkozó képességeket humanisztikus célok szolgálatába állítani*. Korábban már kiemeltük, hogy milyen lényeges szerepe lehet a „mintaemberek” közé kerülésben annak, ha valaki *a saját személyes sorsára, személyes tragédiájára úgy tud válaszolni, hogy annak mégoly keserves tapasztalatait is az „emberiség” hasznára, embertársai segítségére fordítja*. Interjúalanyunk hitelességéhez tartozik, hogy ezt (ő is) abszolút *természetesen*, minden póz és szentimentális külsődlegesség nélkül teszi. Nála is jellemző, amit szintén több interjúalanynál említettünk már, hogy minden „ügyfelére” *egyedi módon* próbál odafigyelni: ez nagyon különbözik a mainstream tipizáló, az embereket felszíni közös vonásaik felől megközelítő szemléletétől. Amiben azonban az interjúalanyunk által képviselt modell talán a leginkább „alternatív”, az (nem is annyira az ez esetben magától értetődő humanisztikus cél, hanem) annak felmutatása, hogy *az egyén (és a társadalom) életét (nemcsak a gazdasági fejlődés követelményei, hanem) ilyen célok is szervezhetik, s hogy nemcsak a verseny, hanem a segíteni akarás, az altruizmus is elegendő hajtóerő lehet*.

19. **(31. interjú)** Ismét egy „hétköznapi” életút következik. Egy középkorú óvónő életútja. Szüleit a háború után a Beneš-dekrétumok következtében a Felvidékről Bonyhádra telepítették. Édesapja asztalos dinasztiából származik, anyai felmenői nagygazdák. Öccsével szoros a kapcsolatuk. Boldog gyermek-

korra emlékezik vissza: a családok összejártak, mindenki barát volt. Édesanyja vallásos volt. Amijük volt, mindig megosztották. A karácsonyi rítusok közül olyan különleges, a családban használt ősi mondásokat említi, mint a „kigyók, békák távozzatok!” ártaloműző ráolvasást. Viszi tovább a szüleitől kapott értékeket: a család fontosságát, a segítőkészséget, szavahihetőséget. Édesapja sokat énekelt, munka közben is. Anyja volt a beszerzője, nőknél akkor még ritka módon, motorozott. Az inasok szinte családtagok voltak. Az iskolában ő először kicsit virgonc volt, aztán éltanuló lett. Az első tanítónőjét nagyon szerette, de az, szegény, korán meghalt. Szép emlékei vannak az iskoláról. A felső tagozaton is jó pedagógusai voltak. A tornatanárnő volt az egyik kedvenc tanára. Atletizált. Mindig szeretett emberek között lenni. Kicsit vezéregyéniség volt. Közgazdasági szakközépiskolába ment, mert bár felvették a gimnáziumba is, ő a barátnőivel akart egy iskolába járni. Ez nem volt igazán jó döntés, mert humán beállítottságú lévén, távol állt tőle a statisztika, a könyvelés, nem szerette. Az öccsével való foglalkozás közben megtanult a kicsikkel bánni, hozzászokott, és amikor egy barátnője óvónőnek készült, őbenne is felmerült, hogy ez lenne az ő pályája is, csak tartott attól, hogy zenélni kell tudni. Érettségi után elment képesítés nélküli óvónőnek, egy évig volt ezen az első munkahelyén. Nagyon élvezte. Ott végképp elhatározta, hogy óvónő lesz, onnan jelentkezett az óvónőképzőbe. Elvégezte a két évet. Ez is nagyon jó volt; erős képzést kaptak Kecskeméten. Ott tanult meg bábozni is. Már gyerekkorában tetszett neki a bábozás. Elvégezte egy bábszakkör-vezetői tanfolyamot, s megtanulta a bábkészítést is. Az elhelyezkedésnél felmerült, hogy fogyatékos gyerekek közé menjen, de ezt nem merte vállalni. Ehelyett a főiskola után rögtön vezető óvónő lett egy kis faluban. Nagyon jó kapcsolatot alakított ki a szülőkkel, mindenbe bevonta őket. Csodálatos volt a melléosztott dajka. Nagyon szépen mesélt, és nagyon tiszta lelkű ember volt. Neki szinte második anyja lett, irányította, s ő ezt mint kezdő, örömmel elfogadta. Két év után a városban nyílt egy új óvoda. Azt felajánlották neki. Nemzetiségi óvoda volt, német anyanyelvű óvoda, bár ő nem tudott németül, de kapott egy anyanyelvi segítőt. A báb nagyon fontos volt, sok mindent meg lehetett vele oldani. Gátlásos, dadogó, beszédhibás gyerekek gátlásait fel lehetett vele oldani. Az óvoda mellett a művelődési házban is létrehozott egy bábcsoportot óvónőkből. Írtak is, meg felhasználtak is bábdarabokat. Aztán egyre több helyre hívták őket. Ez a bábozás fontos részévé vált az életének. Volt még egy gyerek bábcsoportja is. Sokkal többet ért, jegyzi meg, mint a tévénézés. A gyerekeivel is kölcsönösen báboztak egymásnak. Mert közben férjhez ment, hat évig gyesen volt három gyerekkel. Aztán visszament dolgozni, majd átment egy gyári óvodába. Csak az volt a gond, hogy jött a rendszerváltás, és megszűntek a gyári óvodák. Így csak egy évig volt ott, pedig a gyerekei miatt, a jobb fizetésért ment át. Akkor újra felajánlották neki az értelmi fogyatékos gyerekek óvodáját. Most, érettebb fejjel már el merte vállalni. Közben levelezően elvégezte a gyógypedagógiai tanárképző főiskolát. Az első két hónap nagyon nehéz volt, nehezen tudta elfogadni a fogyatékos gyerekeket: sok kudarcra volt, úgy

érezte, nem kapja vissza a befektetett energiát. Nehéz volt elfogadni a torzult arcokat is. De nagyon meg akart felelni. És most már el sem tudja képzelni, hogy akkor mitől volt olyan távolságtartó. Most már nem tudna elképzelni más munkát. Sok gyereket hazavitt magával. Egy kicsit anyukájuk is kellett legyen. Fontosnak érezte, hogy az épek és a fogyatékosok találkozzanak, és az épek elfogadják a fogyatékosokat. Ebben, véleménye szerint sajnos társadalmi szinten ma is sok a hiányosság. Nem jó, hogy a fogyatékosok a társadalomtól elzárva élnek, és sokszor a felnőttek is úgy kezelik őket, mintha ragályos betegek lennének. Amikor valahová ment velük, sokszor azt hitték, hogy ezek a saját gyerekei, de ezt nem érezte megalázónak, vállalta, hogy igen, egy kicsit valóban a gyerekei. 2000-ben új igazgatót kaptak. Ő támogatta a megválasztását, de igazgatóként a kolléganő megváltozott, konfliktusba kerültek. Ő lakásotthonba szeretne volna a gyerekeket költöztetni, az igazgatónő viszont meg akarta őket helyben tartani. Akkor ő kivonta magát a konfliktusból, szociális munkás szakvizsgát tett, és a megyeszékhelyre került a gyermekotthonba csoportvezető nevelőnek, állami gondozott gyerekek mellé. Megint át kellett állnia, ez most könnyen ment. Kicsit szigorúan fogta őket, de megszerették. Másfél év után beköltöztek a fogyatékosok a városba, lakásotthonba, ahogy ő képzelte, visszakapta őket, ő lett a vezetőjük. A város súlya folytán jóval több lehetőség nyílt előtte is, mint korábban. Azóta itt dolgozik. Nagyon jó csapata van, csak olyanokat tartott meg, akik nem pénzért teszik, hanem hivatásból. Hogy mi a világ nagy problémája ma? A pénztelenség, persze; de a morális válság még borzasztóbb, az emberek eltávolodása. Nem kommunikálnak, csak az anyagiak a döntőek, tönkreteszik a környezetüket, elszemélytelenedik a világ. Sajnos az anyagiak a döntőek, s nem az emberi lény. Hogy min változtatna? Egyrészt az embereket változtatná meg, hogy több beszélgetés legyen, elevebb társas kapcsolatok. Ne legyen annyi természet-károsítás, a környezet tisztább lenne, óvnánk az épületeket, tárgyakat; szeretné, ha az állatoknak is jobb sorsa lenne. Sajnos mindehhez pénz kell. Szeretné azt is, ha a gyerekeinek biztosabb lenne a jövője, meg a fogyatékos gyerekeinek is. Csakhogy ehhez ő kicsi. A család szerepe nagyon jelentős lenne, de sajnos, ma szétesnek a családok. Ezek a gyerekek mind sérülést szenvednek. Az anya jelentőségét, szerepét mindenképpen erősíteni kellene. Hogy otthon maradhassanak az anyák legalább három évig. A munkahelyeknek is nagyon nagy a fontossága... ha rajta múlna, több munkahelyet biztosítana, hogy ne legyen senki, aki dolgozni akar, munka nélkül. A legfontosabb, hogy az ember elfogadja, fejlessze önmagát, s ha már célokat tud maga elé tűzni, az már jó. Utána lehet társadalmi összefogás. Sajnos vallásos ember is egyre kevesebb van, pedig jó lenne, ha az is inkább előtérbe kerülne. A jövőt illetően, bár sok minden nem úgy történik, ahogy szeretné, úgy gondolja, hogy a jövőt csak pozitívan lehet felfogni. Hogy az ember önmaga mit tud tenni. Hogy mire a legbüszkébb? A gyerekeire, a férjére. Kicsit arra is, amit elért. Szereti a munkáját, s úgy gondolja, ezt értékelik is. Jó, hogy másoktól hallja, hogy a beosztottjai jól érzik magukat nála. A gyerekek meg nem kíváncsiak el máséhoz, és sokszor,

amikor hazamennek a családjukhoz, onnan is hamarabb visszajönnek a gyermekotthonba, mert jobban érzik magukat, mint otthon. Az életében nagyon fontosak voltak a szülei, az iskolái, a sikerült házassága. Mindig adódnak konfliktusok, de mindig is azt vallotta, hogy ha valami probléma felmerül, akkor le kell ülni, és megbeszélni. A konfliktusokat azonnal kezelni. És megbeszélés után már nem is érezte a problémákat olyan súlyosnak.

Az utolsó mondat is azt mutatja, hogy a nemrégiben bemutatott védőnővel interjúalanyunkat nem csak a szakma rokonsága kapcsolja össze. Hasonló az értékrend, s azonos az a meggyőződés is, hogy kooperatív hozzáállással, megbeszéléssel minden rendezhető. Azzal a hagyományos nőmodellre ráépülő életstratégiával találkozhatunk ezekben az interjúkban, amelynek jegyében az egyén a családösszetartás, a gyereknevelés feladatain, a meleg otthon kialakításának folyamatán keresztül gyakran a nagyobb közösség pozitív irányba terelését is magára tudta vállalni. Míg vannak olyan interjúalanyok, akiket eleve a kihívások villanyoznak fel, őrát az tűnik jellemzőnek, hogy először megriad az olyan nehézségtől, amire nincsen felkészülve, de nem futamodik meg – s ez is a céltudatosság és kitartás egyfajta modellje – hanem (felelős módon) akkor veszi magára a feladatot, amikor megérett rá. A kiegyensúlyozottság őrát is jellemző, élete szinte minden szakaszával elégedett, mindenütt jó hatásokat, jó emberekkel való találkozásokat emleget; ő is azt a régi – s fentebb már szintén szóba került – igazságot látszik visszaigazolni, hogy *ki milyen szemmel néz a világra, a világ úgy néz vissza rá*. Ennek alapján inkább mondhatjuk érdemesnek, mint szerencsésnek.

A világhoz fűződő pozitív viszonyát erősíti egyfelől hitben való neveltetése, másfelől az életét végigkísérő bábjáték; ez nemcsak a kreativitás mozzanatát képviseli, hanem az egyébként sok felnőtt felelősséget vállaló személyben legalább részben megőrzi a gyermeki mentalitást is, s ez az, ami talán a leginkább „alternatívá” teszi a jelenben uralkodó viszonyokhoz képest (amelyek a megélhetésért folytatott hajszában nem hagynak igazán teret ennek a gyermeki mentalitásnak, a teljesítménykényszer éppen, hogy e mentalitás irrealitását sugallja). Azt is mondhatjuk, hogy míg az uralkodó viszonyok a családokat is az individuális verseny terepévé változtatnák, az interjúalanyunk által is képviselt modell éppen ellenkezőleg a család(iasság) melegével segítene a családon kívüli viszonyok között is.

20. **(10. interjú)** A következő interjúalany egyetemi tanulmányainak viszonylag még az elején járó építészhallgató. Interjúkészítő egyetemi társa rendkívül nagyra tartja. Ha valaki a kortársai között ilyen kiugró tekintélyre tud szert tenni – a barát egyedülállónak, példaértékűnek tartja a felfogását –, ez már jelez valamit. Az alföldi tanya, ahonnan jött, számára a világ közepe volt, mondja. Onnan került ide, a kollégiumba. Erdők, homokdombok, mezők között nőtt fel. Amikor odaköltöztek, egy vályogépület volt a házuk, víz, villany nélkül, azóta egyre több kis épület nőtt köré, folyamatosan épül. Édesapja is építész,

eredetileg „belvárosi” volt, az egyik megyeszékhelyen, édesanyja is városi lány; tehát a városi életformából költöztek ki a tanyára. Ők öten vannak testvérek, egy faluban jártak óvodába, iskolába. Majd a városban iskolába és református gimnáziumba. Az egyik legnagyobb, gyerekkorában őt ért hatásnak azt nevezi, hogy a megyeszékhelyen bábcsoportba járt. Aztán beírátták képzőművészeti szabadiskolába is. Egyszer a két foglalkozás időben egybeesett, választania kellett, s ő a rajz mellett döntött. A szabadiskolai tanára megszerette vele a „kockológiát” is. Ez a tanár az, aki mindmáig a legnagyobb hatással volt rá. Ma is gyakran kimennek egy hétre egy lakatlan szigetre festeni. Esténként a mesterek mesélnek, éjjel horgásznak. Nagyon szeret festeni, rajzolni. Amikor az egyetemi felvételre került a sor, a Képzőművészeti Egyetemre gondolt először. Azt hitte, az építész szak könyvolvasásból, matematikából áll. Neki pedig az kellett, hogy csináljon valamit, valami kézzelfoghatót. Ami miatt a MOME mellett döntött, az ennek az egyetemnek a légköre, az itteni élet. Olyan neki az egyetem, mondja, mint egy óvodásnak egy jó szakkör. A Nyugat-magyarországi Egyetem építészeti képzése és eközött ingadozott. Aztán a többség erre beszélte rá. Nagy hatással volt rá az egyetemi mestere is. Otthon úgy nőtt fel, hogy egészen más volt a gondolkodás, mint itt a városban. Útravalóul először is akaraterőt kapott; édesapja is olyan, hogy állandóan dolgozik, építi a házukat, a gyerekeit is bevonva ebbe a munkába, aztán meg beszélgetnek, gondolkoznak. Gimnáziumban sokat formált rajta a teljesítménytúrázás; ott is kigondolta, mi felelne meg neki, ezt választotta, s ez nagyban szerepet játszik akaraterője fejlesztésében. Édesapja a hajdani gimnáziumi osztálytársaival a mai napig túrázik. Ők is a barátaival ugyanezt csinálták. Ez a sportág alapvetően akaraterő-fejlesztésről szól. És nagyon fontosak a huszonnégy órás beszélgetések a gyaloglás közben, akár ismeretlenekkel is. A másik meghatározó sportja a kerékpározás. Ott is bizonyítania kellett. Erős megfelelésvágy volt benne. A gimnáziumban nem volt jó tanuló. Érettségikor nem érezte még magát megfelelőnek. Történelemből kettes volt, most meg borzasztóan érdekli a történelem. Az egyetemre elsőre felvették. Itt megtanították arra, hogy nem kell egy-egy tanárnak az elveit automatikusan elfogadni és követni, hanem járjon nyitott fejjel a világban, s mindenből azt tanulja meg, amit kell. Ez nagyon megfelel neki. A felvételit is úgy vette egyébként, mint egy teljesítménytúrát, amit meg kell csinálni. Még a beadandó mappáját is megtervezte. A felvételi folyamatot is élvezetnek fogta fel. (A kérdező közbeveti, hogy sosem látta az interjúalanyt letörtnek, legfeljebb fáradtnak. Hogy állandó és rendíthetetlen pozitív beállítottság sugárzik belőle.) Erre azt válaszolja, hogy ez talán azért van, mert megtanulta, hogy ha valami rossz dolog történik, az biztosan fáj, de megy tovább az élet, felesleges azon tovább stresszelni. Legjobban a túlélés foglalkoztatja: ha az ember van valahol, ott élni akar. És ami éppen adva van, abból kell a maximumot kihozni. Mindig „jönnek a dolgok”. S bár ő sok mindent szeret megtervezni, nagyon fontos a spontaneitás is.

Ez az interjúalany még az elején tart életútjának, de a példáján azt lehet látni,

hogy miképpen lehetnek meg már egészen fiatal korban is azok az alapok, amelyek egy alternatív életstratégia sikeres végigvitelére képesíthetnek. Az egyik alapot végső soron a szülők választása teremtette meg azzal, hogy a gyerekek olyan körülmények között nőttek fel, amelyek természetesen ültették el bennük a túlélőképességnek azt az alapgondolatát, hogy „ha az ember van valahol, ott élni akar. És ami éppen adva van, abból kell a maximumot kihozni”. A másik alap a *bele-növekedés az alkotásba mint életformába*. Ha ez igazán életformává válik, ez már önmagában elég ahhoz, hogy az egyénnek kellő hajtóerőt adjon (bármilyen ellenirányú nyomások ellenében). (Az csak véletlen, hogy két olyan interjúalany került itt éppen egymás mellé, akiknek az első kreatív aktivitással kapcsolatos élménye a bábjáték volt. Ami ebben lényeges, hogy a bábozás – anélkül, hogy itt belemennénk a műfaj sajátosságainak részletes elemzésébe – az optimista gondolkodáshoz több eleme által is jó alapot nyújthat.) Természetesen az egyén saját képességei is meghatározóak. A fentiek sem a *pozitív beállítódást*, sem az *akaraterőt* önmagukban nem biztosítják, ezekhez *nagy énerő* is szükségeltetik. De az akaraterő fejlesztésében az ő esetében például a természetbe ágyazottság is szerepet játszik: ha a *természettel való harmonikus viszony egyúttal folytonos erőpróbákat is jelent*, ez edzi az akaraterőt – interjúalanyunkra a körülményekhez való rugalmas alkalmazkodáson kívül a *nagyon tudatos önfejlesztés* is jellemző. És ez nagymértékben előrevetíti egy sikeresen és tartalmasan alternatív életút esélyét.

21. **(9. interjú)** Következő interjúnk alanya idősebb, egy igazi alföldi tanyán élő, megnyerő szerénységű keramikusművész, abból a művésztípusból, amelyben az „egyszerű”, manír nélküli ember mentalitása egyesül az alkotó élet során kiküzdött bölcsességgel; magatartásából, szavaiból ez sugárzik. Falun született, zárt közösségben, mint mondja: paradicsomi tájban. Szemléletét „józanul gondolkodó parasztemberek alakították”. A legfontosabbnak ebben a hatásban a természettel való kapcsolatot, az egyszerűséget tartja. Szellemi hatások tekintetében a képzőművészeti szakközépiskolában eltöltött éveit és a Pécsen tapasztalt szellemi életet ítéli a legjelentősebbnek. Inspirálónak nevezi az élete ezen korszakában társaival folytatott versenyt is. Amikor Pestre került, egyedül érezte magát. Úgy érzi, minőségi változást Pest nem adott, inkább zavaró volt. A főiskola után nem volt nehéz elhelyezkednie. Porcelángyárba ment, úgy gondolta, ott sokat fog tanulni. A mestereitől azt kapta, hogy nem elég egy formát megtervezni, bele kell vinni érzelmet, egyéniséget is. Így aztán akkor igazán boldog, amikor egy formára azt mondják, hogy ez az ő stílusjegyeit viseli. Voltak olyan pofonok az életében, amelyekről utólag úgy látja, nagyon jó irányba vitték. Ha személy szerint fel kéne sorolnia azokat, akik hatást gyakoroltak rá, a nagyapját, tanárait, a főiskolán Schrammel Imrét, Pogány Frigyeszt, Szilágyi Pétert említi. A művészet történetének nagyjai közül Michelangelo és Hans Arp volt inspiráló befolyással az ő alkotásaira. Az alkotás számára nagyon szuverén és intim dolog, és szellemi kielégülés. Egyetlen értelme van, hogy mások is felfogják, lehetőleg úgy, ahogy belőle kijön. A lelkeről van szó, de a forma logikája már mások számára is megfogható.

A jelenből a felszín történései nem igazán érdeklik. Az ember nézi, szemléli a nyüzsgést, mondja, de a világ őbenne van. Őt egyébként nagyon érdekli a látható világ is, sokat utazik, ez mindig nagy feltöltődést jelent a számára. Mindig csak csodálkozik a világon. Mert, mondja, a világ valóban csodálatos. A legnagyobb probléma benne maga az ember. Az ember önzése. Hogy nem elégszik meg kevéssel, hanem mindig több kell neki. Felesleges dolgokkal teszi tönkre a környezetét. Az emberi önzés az állatvilág legnagyobb átka, teszi hozzá. Az embereknek először önmagukat kellene megoldani; de az emberek nem önmagukban keresik az egyensúlyt, a szépet, az arányost, a boldogságot. Sokszor akkor boldogok, ha mind többet birtokolnak. Ebben ő nem érzi jól magát. Amire talán támaszkodni lehet, a szeretet (ha önzetlen); a szeretet, ami inkább ad; nem elvár, hanem kap. Úgy kéne kiűzni az ember lelkéből az önzést, a kufárságot, ahogy Jézus a kufárokat a templomból. Arra a kérdésre, hogy miben hisz, azt feleli, hogy hinni mindenben lehet. Ő hisz egy szép színben is, és örül, ha lát ilyet. Hisz mindenben, ami szép, hasznos, okos. Nem akar nagy bölcsességek ható dolgokat mondani. A világ olyan a számára, mint egy nagy kirándulás, amelynek ő lassan a végéhez közeledik. A múltat a jelennel egyben látja. A jövő sosem foglalkoztatja. A jövő úgyis mindig eljön. Az ember talán tudja alakítani, de a szerencsének nagy szerepe van. Úgy van vele, mint a parasztember: majd meglátjuk, mi lesz. Ő mindig csak oda ment, ami számára szellemileg fontos volt. Az élet elég felfoghatatlan, amit felfogott belőle, mondja, az kevés. Nem érti, de csodálja. Amire legbüszkébb, az az, hogy szinkronban volt magával. Hogy úgy alakította az életét, hogy az egyénisége, gondolkodása ne sérüljön. Hogy jól érezze magát benne. Hogy élt és örült. Az élet tele van konfliktusokkal, de a nagy konfliktusok, úgy látja, végül elsimulnak. Konfliktusok igazán szerinte az egyes emberek között vannak – persze ezek a legfájóbbak –: „a hülyeség, az önzés, a gonoszság. A történelemben: a világháborúk, az öldöklés”. Nagyapját kérdezte egyszer, hogy ölt-e embert. A nagyapja nem mondta el, de elmondta a borzasztó körülményeket, amelyekben része volt. Konfliktusok nap mint nap vannak az ő életében is, ha nem is ilyenek, de gyötrőek, viszont ő sem beszél róluk. Azt tanítja, amit tud. A fontos pedagógiai kérdés azonban az, hangsúlyozza, hogy hogyan. Ha az ember kutyát tart, azt sem lehet úgy, hogy ne szeressük. A tanításban is az van, hogy szeretni kell a diákokat. Ő, mint tanár, elsősorban szakmára tanít. De a szakma az élet része. És fontos, hogy a szakma iránti elkötelezettség ne legyen szakbarbárság, hanem minden a forma, az anyag szellemiséggel legyen telítve. Ez nem különbözik attól, amikor a nagyapja mesélt. Egy mese sem csak történet, mert lehet, hogy izgalmas is, de igazán azok a tanulságok a fontosak benne, amelyekkel tele vannak a mesék. Az utazásoknak szerinte az a legfőbb célja, hogy ismerjük meg a saját kultúránkat. Más kultúra is volt rá hatással, például az iszlám. De ebben sem csak az idegenséget látja: valójában ez a két kultúra (az iszlám és a kereszténység) egymás mellett született és nevelkedett, ha különböző irányban is. Az utazás a természetben is mindig nagyon izgalmas: nem az a kérdés, hogy az ember mit lát, mit nézett meg, ha nem látja a lénye-

get, amit egy fűcsomóban is meg kell látni. A falu a természethez kötődik, az év időszakaihoz. Gyerekként élvezték ezt a szabadságot, a természetben zajló eseményeket. Ugyanakkor részt kellett venniük az életben, hasznos tevékenységekben is. Ha visszatekint az ember a gyerekkorára, nagy gazdagsággal szembesül, és nem a sztorik az érdekesek benne, hanem az életforma. Ez az élményvilág hatalmas kincs. A gyerek élete egyébként még a háborúban is boldog, mert nem érti. (Biztosan a panelben felnövő gyereke is, bár az az élet nem olyan gazdag.) A gyári életben és a faluban szereshető tapasztalatokban az a közös, hogy mindkettő végső soron arra tanít, hogy az ember fogadja el azt az életben, mindig azokat a körülményeket, amelyek közé kerül. Ő nem volt nagyképű, „mindentudó” fiatal, amikor elkezdte a munkát a porcelángyárban, hanem tudta, hogy ott neki van tanulnivalója. Azzal kezdte, hogy vitt magával egy üveg pálinkát, megkínálni azokat, akikkel együtt fog dolgozni. Húsz évet töltött aztán a gyárban, befogadták, mert bebizonyította, hogy tud dolgozni, képes megfelelő, elfogadható dolgokat létrehozni, és nem játssza meg a nagy művészt. Tizenhat éve tanít. A városban, ahol él, ő „gyüttment”, nem itt vannak az ősei, a város egy körülmény, de lehet, hogy megszokta annyira, hogy már idevalósinak számít. Őt nem az a megye határozza meg, ahonnan jött, hanem a természet, amelybe született. Annyit még hozzáfűz a végén az interjúhoz, hogy örül, hogy ennek kapcsán „megfogalmazhatta magát”, mert magának nem szokta feltenni ezeket a kérdéseket.

Az egyik kulcsmondat itt is az, hogy „az ember fogadja el azt az életben, mindig azokat a körülményeket, amelyek közé kerül”. A világhoz az alkalmazkodás alázatával közeledő ember attitűdje. Újra elmondjuk, hogy ez az alkalmazkodó alázat sosem az önfeladásé: másik oldalát, a létezés egészével való azonosság átélésének öntudatát az a mondat emeli ki, hogy „az ember nézi a nyüzsgést, de a világ őbenne van”. De – az előzőektől elválaszthatatlan – kulcs gondolat a világ (szépsegeinek) csodálata, az egyensúly, a szép, az arányos keresése is; s ezeken keresztül annak a lényegnek a keresése, „amit egy fűcsomóban is meg kell látni”. Ez az attitűd az, amiről már több ízben hangsúlyoztuk, hogy fölé emel a mindennapok efemer jelenségeinek, és biztosítja az alternatívnak mondható életstratégia erejét. Ennek az életstratégiának a kisugárzását, hatását, hitelességét pedig az biztosítja, amit az interjúalany úgy fogalmaz meg, hogy „mindig szinkronban volt magával”. (Az ő esetében is fontos az a szintén többeknél szóba hozott képesség is, hogy az életben kapott pofonokat is gazdagodásként tudta feldolgozni.) Az interjúalany többekkel osztozik a paradicsomi természetélmények és a „rendtartó” faluközösség biztonságából való útnak indulás később is erőforrássul szolgáló élményében, s talán érdemes arra is felfigyelni, hogy az ő számára a művészi alkotás és a gyári-városi életkörülmények tanulságai ugyanazt sugalmazzák, mint a természeti és paraszti útravaló (a szakmai gyakorlat ugyanazt, mint a nép meséi: nagyapja hatását ugyanabba a kategóriába sorolja, mint művésztanárait és Michelangelót); az ő számára azok a törvények lévén a meghatározóak, amelyek a paraszti, a művészi és gyári-termelési tapasztalatok mélyén (a mikro- és makroszintű viszonyokban, a lokálisban és a globálisban stb.) egyaránt megpillanthatók.

22. **(214. interjú)** A következő interjúalany fiatal nő, miként az interjú készítője jellemzi: „diplomás ápoló, fülakupunktúrás addiktológus, akupresszőr, reflexológus, tibeti hangterapeuta, s emellett feleség és családanya”. Az interjúalany hozzáteszi még egy általa használt gyógyító technikát: a „spirituális választéripiát”, amellyel szerinte feltárható, hogy a belső lelki energiákban hol vannak (például anyagi problémák, munkahelyi nehézségek, családi konfliktusok okozta) diszharmóniák, leblokkolások, sérülések, amelyek azután különböző betegségek fizikai tüneteiben jelenhetnek meg, s hogy mit kell ezek okai közül „kitisztítani” a gyógyulás érdekében. A gyógyító munka az interjúalany hitvallása szerint minden esetben feltételezi Isten segítségét. Úgy látja, hogy gyógyító tevékenysége nagyon sok esetben eredményesnek mutatkozik. Kezdetben nem érezte ezt a pályát számára megfelelőnek. Úgy érezte, túl nagy neki az a teher, amit a gyógyító szerepet vállaló ember felelőssége szükségképpen jelent. Édesapja az egyik legismertebb természetgyógyász, és nővére is gyógyító. Édesapja unszolására és biztatására kezdte el – kezdeti ellenérzései dacára – később mégis megszerezni a különböző természetgyógyász képesítéseket. Magabiztosságát éppen egy olyan eset alapozta meg, amitől a betegség súlyossága és fertőző volta miatt édesapja szeretne volna távol tartani. Le is akarta mondani, de elkésett vele, mert a beteg megérkezett. És az ő akkor még nagyon kezdetleges tudásával jelentős javulást tudott elérni ennél a súlyos betegnél; ez szárnyakat adott neki: arról győzte meg, hogy Isten segítése ott áll az ő munkája mögött. Ez a beteg ajánlotta őt a rokonainak is, így egyre több páciense lett. Édesapja hatása egész életében érvényesült és érvényesülni is fog, és meghatározó, mondja. Úgy fogalmaz, hogy „azért nagyon nagy áldás mellette élni, mert a mindent és mindenkit elfogadó tiszta szeretetet lehet tőle megtanulni”, ami nem merül ki a gyógyításban (egy hajléktalan hölgynek például az édesapa segítségével fogják kiadni a verseskötetét, s az apa abban is támogatta anyagiakkal a hölgyet, hogy meg tudja tartani az albérletét. Az interjúalany hozzáfűzi, hogy mindig van egy-két kiválasztott rászoruló, akit édesapja egy életen keresztül segít). Az édesapa nevelési módszerei is szeretetteljesek voltak, soha nem verte a gyerekeit, mindig csak a gyöngéd rábeszélés, kérlelés módszerével közeledett hozzájuk, s ez végül mindig eredményes is volt. Nagyon sokat használja édesapja nagy könyvtárát is; s a hozzá járó ismerősök, páciensek is olyanok, akik az interjúalanyt is nagyon sok mindenben tudják tanítani vagy segíteni. Édesanyja szerepét a gondoskodásban, a zenére, hittanra járatásban, a tanításban tartja nagyon erősnek. Szoros a kapcsolata őt testvérével is. Kiskorától járnak templomba, egyházi iskolába, majd gimnáziumba, beléjük épültek a keresztény ismeretek, fogalmak, imádságok, énekek, de ő csak húszévesen kezdte megérteni a vallás jelentőségét. Édesapja hisz a reinkarnációban (ami nem igazán tartozik a keresztény gondolatkörhöz), sok vallást ismer, és azt tanította nekik, hogy „minden út Istenhez vezet”. Ezt az általa is belsővé tett gondolatot az interjúalany úgy fogalmazza meg, hogy „a hegyen mindannyian baktatunk felfelé a magunk ösvényén. Mindenki ugyanoda megy, a hegy csúcsára, csak minden-

ki a saját ösvényén”. Hozzáteszi még, hogy nála az a furcsa helyzet állt elő, hogy a buddhista avatásokon és imádságokon keresztül (mert volt egy nagyon értékes buddhista mestere is) kapta vissza a keresztény vallást, mint mondja: a buddhista tanulmányok után lett jó keresztény, akkor jött rá, hogy a kereszténység az ő lelki-szellemi otthona. Ő egyébként elvált, de a volt férjét nagy tanítónak, lelki mesternek tekinti. Elvált, mert mint mondja, annyit szenvedett abban a kapcsolatban, hogy olyan volt neki, mint a pokolban egy tisztító-tűz, és elég sokáig, „éveken keresztül kellett járnia a köröket, mire a saját büszkesége, makacssága, akaratossága letisztult”. Ezután jöttek a pozitív dolgok, s ezért ő úgy tekint a volt férjére, mint nagyon fontos lelki segítőre, és neki köszöni, hogy nem ment olyan tévutakra az élete, amelyekre a tudatalattijában, a hajlamaiban megvolt a lehetőség: ezek „leépültek, leszabályozódtak”, megtanulta, hogy mik az igazán fontos dolgok az életben. Egy másik mesterétől azt tanulta, hogy ha valakivel valami rossz történik, az csak azt mutatja, hogy az abba a rossz irányba vivő energia benne magában (is) ott van. (Például hogy őneki sok agressziót kellett elszenvednie, ez nagymértékben az őbenne magában jelen volt nagyfokú agresszióknak is a következménye volt.) Számára ez végül is azt jelenti, hogy „mi írjuk az életünk filmjét, mi döntjük el, hogy mi lesz velünk”. Én a te valóságod vagyok, ebből a szempontból te teremtettél engem igazából valamilyen céllal saját magad számára. Mindenki, akivel találkozunk, olyan, mintha mi lennénk darabokra törve. Nem ismerjük fel magunkat, de mindenki, a szülő, az ismerősök, a testvérek, a kollégák, mindenki belőlünk mutat valamit. Azt is lehet mondani, hogy minden ember, minden létező egy cső, és azok a dolgok, amelyek nem zavarják, amiket szeret, az átfér a csövön. Ami pedig fennakad: egy-egy konfliktus, meg ha valamit nem értünk, vagy valami nem tetszik, az azért jön, hogy ez a cső táguljon. És ez mindaddig tarthat, amíg az ember „csöve” az univerzum méretére ki tud tágulni, és már mindent el tud fogadni és már semmi nem zavarja. A negatív energiára is érvényes, hogy ha az ember elfogadja, és már nem küzd ellene, akkor ezzel is tágul. És ami az életedben a legkevésbé megy, az fog átváltozni az erényeddé. Gyerekkorában neki az okozta a legnagyobb problémát, hogy mint a hat testvér közül bárkinek, időnként neki is segítenie kellett volna. Édesapja mellett mindig voltak nyilvános szereplések is (például rajta demonstrálták a köpölyözést, vagy ő mutatta be a hasi légzést), ő pedig rettegett a szerepléstől. De az egyszerű háztartási munkánál is gyakran felmerült benne, hogy miért éppen ő, amikor ott vannak a többiek is. De ez az ő diszharmoniója volt, ami a környezetének is nehéz volt. Még most is előfordul, teszi hozzá; például nemrégén el kellett mennie egy előadást tartani, amiről nem értesítették időben, s ettől annyira dühös és ideges lett, hogy mindenféle fizikai baja lett a feszültségtől. Aztán elment, végigcsinálta, és ma úgy látja, hogy nagyon sok mindent adott neki. Tehát ami ellen a legjobban küzd az ember, azt el kell fogadni, mert az adja a legtöbbet. Mert „ha valamit meg kell tenni, és arra nem mondunk igent, akkor, ha mi szeretnénk valamit, arra is nemet fogunk mondani”. Dolgozott börtönben is fogvatartottakkal: fülakupunktúrás

csoportokat vezetett az ottani doktornővel, aki szintén akupresszőr és fülakupunktúrás orvos volt, meg az ápolóval, aki szintén ismerte a fülakupunktúrás technikát. De tanítottak látásjavító fejmasszázs, hideg- és éhségérzet elleni légzőgyakorlatokat, vezetett meditációt is. A kezelésnek erős nyugtató hatása van, és a vesét, májat, tüdőt is tisztítja. S persze az is cél volt, hogy az agresszió csökkenjen ott bent, és a jó érzések erősödjenek. A kezelés egy közepagi pályára is hat, aminek a kezelésével dopamin szabadul fel és így örömezés keletkezik. Immunerősítő hatása is van, egyfajta azonnali nyugalmat ad. Van olyan módszer is, amely által (egy akupresszúrás pont stimulálásával) csökkenthető a kábítószeres utáni vágyakozás. De továbbfejlesztették a módszert úgy, hogy egyidejűleg alkalmas az agresszió csökkentésére, és az elvonási tünetek, alkohol, cigaretta, édességfüggőség, játékszenvedély, tehát a viselkedési függőségek csökkentésére is. A börtönben a fogvatartottak egyébként nagyon élvezték, hogy programjuk, ráadásul pozitív programjuk van, és nem olyan unalmas. Épp az volt a baj egyébként, hogy voltak, akik unaloműzésre jöttek, s nem azért, mert nagyon hisznek a módszer hasznában. Minden csoportba bekerült egy-két, kicsit negatívabb ember is, aki próbálta megzavarni a többieket, őket esetleg másképp kellett lekötni. Volt, aki a rajzolásal tudta magát lekötni, volt, aki mással, de végül is mindenki örült neki, minden viselkedés pozitív lett. Az egészségügyi főiskolát – most már Semmelweis Egyetem, Egészségtudományi Kar – említi még, ahol ápolóként végzett. Egy kicsit tartott attól, hogy (a hivatalos orvoslás képzési helyén) hogyan fogják fogadni, hogy ő a szakdolgozata témájának a fülakupunktúrát választotta. De nagyon támogatták, elismerték, s ebben az évben már egyébként indult is ott akupunktúrás szak is. Az interjúhoz egy tízpontos hitvallást mellékel: 1. A világ a tanítómesterünk, és azért vagyunk itt, hogy tanuljunk. 2. Az univerzumnak nincsenek kedvencei. 3. Az életed tökéletesen visszatükrözi a meggyőződésedet. 4. Abban a pillanatban, ha túlságosan ragaszkodsz valamihez, elrontasz valamit. 5. Gondolj arra, amit szeretnél. 6. Hallgass a szívedre. 7. Önmagadon múlik a siker. 8. Amikor harcolsz a világgal, mindig a világ nyer. 9. Egyszerűen fogadd el az embereket. 10. A küldetésed az, hogy te változz.

Ez az interjúalany is alapvetően „alternatív” hivatásán keresztül került be a mintába. Az általa gyakorolt (a keleti gyógyászatból és spirituális technikákból felépülő) gyógy módokat gyakran alternatív gyógyászatnak is nevezik. A „mátság” sok eleme ezekben az esetekben abból adódik, hogy egy másik kultúra még nem igazán megszokott gyakorlatát képviselik. A *formai* különbözősége azonban az ebben a könyvben használt értelemben nem jelent feltétlenül alternativitást: az egyik pillanatban még szokatlan megoldások, formák éppúgy hozzáépülhetnek a mainstream szemléletekhez, mint ahogy annak alternatívájává is kinőhetnek magukat. A lényeg ebben a vonatkozásban is a *szemléleti tartalom*: ha ez alternatív az éppen dominálóval szemben, akkor az új formák, megoldások nem asszimilálódnak a fennállóba, hanem valami másnak (tudniillik más szemléleti alapon szerveződő másféle rendszernek) a részét fogják képezni. A kü-

lönböző életterületeken megjelenő mai keleti hatások nagy része mögött van ilyen eltérő szellemi tartalom. A másik, amit ezen interjú kapcsán érdemes figyelembe venni, hogy a nyilatkozó szemléletében jelen vannak egyértelműen *misztikus* mozzanatok is. Ezek nagy részét – erősen mintakövető személyiség lévén – különböző mestereitől vette át. Ennek azonban nincsen perdöntő jelentősége: ha valaki minden ízében átvett gondolatokat képvisel is, azok szemében, akik felé ezeket a gondolatokat közvetíti, ezek az ő hatásaiként csapódnak le. Ha interjúalanyunk nagymértékben tanítványként határozza is meg magát, a külső szemlélő, s főleg páciensei számára ő egy alternatív nézet-, és gyakorlatrendszer „mestere”. Alternativitás nyilvánul meg (az önálló entitások és oksági hatások rendszerében gondolkozó) fizikai individualizmusnak a mainstreamben mindmáig uralkodó szemléletével szemben *a dolgokat ellentétükkel egységben látó* (s *persze holisztikus*) gondolkodásban. A *gondolatok erejébe* vetett (a mágikus gondolkodást is felújító, de korántsem alaptalan, néhány mozzanatában már ma is tudományosan is igazolható) hitben. De a *keresztény szereteteszmény* – néhány korábban bemutatott interjúalanyhoz hasonlóan – nála is kimutatható motiváló erejében (és a vallásos embernek a gyakorlati kérdésekben is Isten segítségére támaszkodó attitűdjében) is. Ezek az elemek: a keleti filozófia, a modernizált mágikus gondolkodás és a keresztény vallásosság szinkretikus módon összeépülnek az interjúalany szemléletében (illetve édesapja szemléletében, akinek tanításait ő közvetíti), s maga ez a *szinkretikus szemlélet* is része a (különnemű dolgokat egymástól élesen szétválasztó gondolkodás számára idegen) alternatív gondolkodásnak. Végül ezen interjúalanyunk esetében is fontos összetevője az alternatív személyiségnek (az alternatív személyiséggé válás folyamatának) az a hajlandósága, hogy *élete közvetlenül negatívan megélt mozzanatait, mint épülése elemeit, a hozzájuk való pozitív viszonyulás irányába színezza, fordítsa át.*

23. (113. interjú) A következő interjúalany egyetemista korú fiatalember. Az ő alternativitása egészen más (politikai-ideológiai) természetű. Punk anarchistának vallja magát, részt vesz egy „ökopolitikai műhely” munkájában. Mint az interjúból kiderül, leginkább olvasmányok alakították a gondolkodását. Úgy látja, a barátai jobban integrálódtak a társadalomba, sokkal kevésbé (ahogy ő fogalmaz: minimálisan) kritikusak; mások, mint ő. Azok a problémák, amelyek őt foglalkoztatják, a barátait nem. Nyolcadikos korában elkezdett punkzenét hallgatni. Utánaolvasott a punk anarchizmusnak. Hogy valaki tizenévesen punk, jegyzi meg, az még nem jelent semmit. De nála ezek a hatások beivódtak a szemléletébe. Sok mindent olvasott, ami tetszett neki: társadalmelemzéseket, amelyekből az ember megértheti, hogy mi is az a világ, amelyben él, és gondolatokat nyerhet arról, hogy milyennek kéne lennie. Az osztályuk kétfelé oszlott: az egyik fele ivott, a másik nem. Ő ennél a szintnél mélyebbre szeretett volna menni. Kritikus szemlélete folytán önmagát a „baloldali” szubkultúrába sorolta, de látta, hogy ezek sem olyan egyértelmű dolgok. Vizsgálta, hogyan lettek „radikális balosokból” new age-figurák. De – mondja – amíg vizsgálta, ő is átment valahogy. Hatottak rá a szituacionisták; zenében a hatóságilag

tiltott zenék. Ezeket azért szereti, mert sokszor kimondják, amit ő nem tud megfogalmazni. A világban a pozitív fejlemények közé sorolja az internet megjelenését, és annak etikáját, módszereit, amelyre szerinte a „segítsünk másoknak” és a kölcsönösség szemlélete jellemző. (Úgy látja, a hatvanas éveknek valamilyen újjászületése jön. Obama és Kennedy között is analógiát lát: például abban, hogy Obama is erős grassroot támogatással ért el sikereket.) A negatív tendenciák között kiemeli a jóléti állam leépülésének folyamatát, a gazdagok és szegények közti különbség fokozódását. A jóléti állam, mondja, integrálni próbálta a munkásosztályt, de az igazi munkásosztály most már Indonéziában meg más hasonló „harmadik világ”-beli országokban található (nem a jóléti államokban, ahol integrálni próbálták őket). A jóléti rendszer különben sem illeszkedik a kapitalizmus darwinista logikájába, ezt most Nyugaton leépítik. Steve Jobsról az a véleménye, hogy „fiatalon jó arc volt”, de a helyzete (az, hogy milliárdos lett) őt is meghatározta és megváltoztatta, a kapitalizmus képviselőjévé tette. De az ő véleménye az, hogy a kapitalizmus nem fog örökké fennmaradni. Az is nagyon negatív, hangsúlyozza, ahogy elpusztítjuk a földet. A mindennapi életben az a legrosszabb, hogy sok emberrel a kölcsönös megértés minimuma sem tud létrejönni. Vannak, akik tizenhat órát dolgoznak, s mégsem kapják meg a pénzt – folytatja a negatívumok sorolását –; nem jó az sem, hogy skinheadek garázdálkodnak az utcán; hogy egyre fejlettebb a technika, mégis egyre többet dolgozunk; hogy értelmetlen dolgokkal foglalkozunk, hogy az embernek folyton képernyő előtt kell ülnie; hogy az emberek nagy része unatkozik, nem azt csinálja, amit szeretne; nem jó, hogy az aluljáróban ott vannak a csövesek, és semmi esélyük, hogy jobb legyen nekik. Megvallja, hogy persze az ő életének sem minden mozzanatát határozza meg a társadalomkritikai szemlélete. Biciklizni például nem azért biciklizik, hogy védje a környezetet. A kihívást, veszélyt is élvezi benne. Arra a kérdésre, hogy hogyan kellene élni, azt válaszolja, hogy ha tudná, úgy élne. Amikor érzi az ember a rosszat, még nem biztos, hogy meg tudja ragadni, mi a jó. Azt mindenesetre érzi, amikor rosszat csinál, s talán már ez is valami. Az fontos, hogy az ember reflektáljon önmagára. Egyedül biztosan nem lehet megváltani a világot. A világ megváltásának egyébként szerinte nem kéne áldozatnak lennie; ahhoz hogy egy jobb világot hozz létre, elengedhetetlen, hogy jól érezd magad. Elmegy egy tüntetésre, ott meghallgatsz egy unalmas beszédet, az nem változtat meg semmit. De ha a felszabadulás érzését érzed valamivel kapcsolatban, az már változás. Az idegesíti, amikor önmagukban szép jelszavakat kapcsolnak olyan dolgokhoz, amelyek nem vezetnek ezekhez a célokhoz. (A biciklis mozgalom nem hozza el a világbékét.) Nagyon lényegesnek tartja, hogy az ember hiteles maradjon (aki a harmadik aranylemezét hozza ki, az nem hiteles, mondja, ha a gettóról énekel). Valamennyire mindig van szakadás a célok meg az ember élete között, teszi hozzá, ha az ember utópikus célokat tűz ki maga elé. Úgy gondolja, hogy ő sem tud teljesen konzisztens lenni. A (házfoglaló) Centrum Csoportot nevezi meg, mint amit viszonylag jobbnak gondol, bár hozzáteszi, hogy azok is másolnak egy

nyugati mintát. A szabadszoftver-mozgalommal is szimpatizál. Az ő életében eddig nem voltak olyan dolgok, amelyekre különösebben büszke lehetne (legfeljebb az, hogy minimális pénzzel, autóstoppal milyen sok helyre el tudott jutni). Eddigi életének olyan fordulatait sorolja, amelyek szerepet játszottak a gondolkodása alakulásában: gyerekkori hányattatását (a szülei válása után az anyjához került, aztán egyszer csak az apja elvitte magával, hogy mostantól nála fog élni); a rendőrök általi ok nélküli igazoltatásokat, a felnőttek elutasító megjegyzéseit (pusztán külső megjelenése alapján), az egyetem általa értelmetlennek látott bürokratikus elvárásait.

Róla is elmondható, hogy kiválasztása az alternativitás némileg formális értelmezésén alapszik. Azon, hogy az interjúalany egy, a társadalomba nem integrált szubkultúra tagja. A fiatalok között mindig megjelennek azok a lázadók, akiket a domináns viszonyok megannyi igazságtalansága, negatívuma és az ezeket leplező hipokrizise eltaszít; ez a hatás különösen erős lehet azoknál, akik a családban, közvetlen emberi kapcsolataikban sem kapnak elegendő biztonságot, bizalmat, egyenességet. Alternatív életstratégia azáltal lesz/lehet az ilyen kitesztelt kivonulókból (vagy kivonuló kiteszteltakból), ha *a fennálló viszonyokkal való elégedetlenségüket egy olyan szemléleti rendszerrel tudják elvileg is megalapozni, megindokolni, amely egyúttal egy alternatív életforma felépítéséhez is nyújt elméleti alapokat*. Interjúalanyunk ezt az alapot az *anarchista antikapitalizmus* ideológiájában találja meg (az interjúkészítő ennek általa hangoztatott elvei alapján látja őt egy alternatíva képviselőjének), de az ő esetében ugyanakkor – mint ő maga is mondja – a megtalált ideológia még nem vezetett igazán egy alternatív életstratégia kiépüléséhez. (Nem tudja, hogy „hogyan kellene élni”; azt látja, mi a rossz, de azt nem tudja megragadni, hogy mi a jó.) Lázadásának néhány etikai fogódzója – a *hitelesség (másoktól és magától való) megkövetelése, a társadalmi igazságtalanságokkal szembeni érzékenység, az egyéni belső harmónia és a társadalomjobbítás egymástól való elválaszthatatlanságának és az önreflexió fontosságának felismerése* – azonban mégis felruházta olyan vonásokkal, amelyek alapján az alternatív utak képviselői (azon belül is a *politikai-ideológiai „alternatívok”* típusának képviselői) közé válogatása nem indokolatlan.

24. (114. interjú) A politikai-ideológiai alternatívok típusának képviselője a következő interjúalany is, nála azonban már az (alternatív) életstratégia körvonalai is (jobban) látszanak. Ez az interjúalany szintén húszas éveiben járó (kertvárosi környezetből származó), szociológus egyetemi hallgató. Hajléktalanokkal, romákkal foglalkozik. Civil szerveződéseknek már a médiából is ismert képviselője. Arra a kérdésre, hogy társadalmi elkötelezettségének van-e otthoni alapja, azt feleli, hogy biztosan volt ilyen hatás, de hogy pontosan mi, azt nehéz meghatározni. A testvérei semmi ilyesmivel nem foglalkoznak. A szülei megsértődtek, amikor azt mondta róluk, hogy „valamelyest szociálisan érzékenyek”. A szüleinek ez a szociális érzékenysége – mérlegeli – nyilván közrejátszott a szemlélete alakulásában, de nem volt meghatározó

erejű, hiszen a testvéreire nem gyakorolt hasonló hatást. Igaz, pontosít, hogy például a bátyja megvédett egy cigány fiút, amikor bántották; valamiféle baloldali ethosz mindenképpen volt otthon. Amikor elkezdett újságot olvasni, a szülei szociálliberális újságot olvastak. Egyéb hatások? Ritkán ment be a városba, nem sokat találkozott hajléktalanokkal. Amikor a gimnázium miatt kellett utazgatnia, akkor már találkozott, s ez kétségkívül hatott rá. Foglalkoztatni kezdte, hogy miképpen jöhetnek létre ekkora különbségek az emberek lehetőségei között. Érdeklődni kezdett a hatvanas évek diákmozgalmai, Gandhi, Martin Luther King iránt. (Ennek hatására lett egyébként vegetáriánus is.) Elkezdett gondolkodni azon, hogy mit lenne helyes tenni. Beszélgetésbe elegyedett hajléktalanokkal, meg ha valamiben tudott, próbált nekik segíteni. A gimnáziumban a történelemtanára hatott rá, vele sokat beszélgetett ilyen kérdésekről. Később hatott rá az, hogy megismerte Solt Ottilia és a SZETA tevékenységét. Később megismerkedett Bohn Katalinnal, aki helyi cigány közösségeknek szervez programokat. Ott találkozott először vidéki szegénységgel és cigány emberekkel. A szegénységből, kirekesztettségéből a hajléktalanok vannak szem előtt, a hajléktalanság vidéki formáival ezen keresztül találkozott. Aztán hatottak rá Tamás Gáspár Miklós írásai, Ferge Zsuzsa egy-egy írása. Az egyetemi szemináriumokat korántsem találta olyan hasznosnak. A hatások között említi meg József Attila verseit. Szeret néhány mozgalmi dalt is. A képzőművészetben nagyon szereti Gauguin (teszi hozzá, bár ez már nem nagyon kötődik a társadalmi elkötelezettsége kérdéséhez). Talán Hemingwaytól az Akiért a harang szól, Peter Marshalltól a Tombol a hold – ezeket is nagyon szerette. Sok zenét hallgat. A negatívumok felsorolását a neoliberalizmus hegemoniájával kezdi, amit szoros összefüggésben lát a szocialistának nevezett kelet-európai államok összeomlásával, s ami véleménye szerint nehézzé teszi bármiféle egalitáriánus változásnak még a felvetését is. Úgy látja, ma legfeljebb a korábbi kétes értékű vívmányok védelme van napirenden, nem egy jobb társadalom létrehozása. Amiről viszonylag sokat olvasott, az az USA-ban a börtönnépesség felfutása és az állam szociális funkcióinak leépülése; egy hosszú civilizációs folyamat visszafordulása. (Az állam korábbi büntető funkciói megerősödnek.) Ez nálunk is érzékelhető, és elég aggasztónak tartja. Az jó, hogy Magyarországon az emberek kétharmada egyetért abban, hogy az államnak feladata lenne a különbségek csökkentése, s hogy a jóléti államot támogatni kell. Nincsenek illúziói a szegénységgel kapcsolatban a szocializmus rendszerét illetően sem. De ma egyre kevésbé van ereje a szegénység jelenségeivel való szembenállásnak; míg korábban, a rendszerváltás utáni első években a hajléktalanok lakhatást és munkát követeltek, mára úgy nőnek fel fiatalok, hogy a jelenlegi borzasztó állapotokat természetesnek tartják. Márpedig ha az ilyen szélsőséges formákhoz hozzászokunk, akkor kevésbé várhatjuk, hogy a kirekesztettség kevésbé szélsőséges formái ellen fellépjünk. Bármilyen kivételnek az elemi segítségnyújtás, emberiesség normái alól súlyos következményei vannak, mert ha valaki kivétel, akkor egyre több azzá válhat. Ha ilyen viszonyok vannak, ezek hatnak általánosan is a társadalomban, pél-

dául akár a főnök-beosztott, a tanár-diák viszonyra is. Nagy nehézség, hogy olyan emberekkel kellene megoldani egy igazságosabb társadalom felépítését, akik igazságtalan viszonyok között szocializálódtak. Elég nagy dilemmát jelent számára a konkrét segítségnyújtás és „a jelentős változásokat kitűző, szimbolikus küzdelmet folytató” politikai mozgalmak közötti választás, mert az első nem oldja meg ugyan még a konkrét emberek gondjait sem, legfeljebb ideig-óráig, de mégis valami kézzelfogható dologban segít. Sokan mondják, hogy a társadalom strukturális igazságtalanságai ellen szociális munkával nem lehet felvenni a harcot. És ő – aki az ösztöndíjából élelmet vitt vidékre a mélyszegénységben élőknek – szintén elment afelé, hogy inkább demonstrációkat kellene szervezni. A jótékony akciókat szervező arisztokráciát állította szembe a jogokért küzdő munkásmozgalommal. Sok akcióról úgy érezte, hogy azok nagyon leegyszerűsítik a kérdéseket, aztán talált egyet, amikor nem ez volt az érzése. De ez a „vagy-vagy” nehéz kérdés, amire nincs igazán válasza. Hogy az ember konkrét problémákért, azok enyhítésére tett napi aktivitásért mennyiben áldozhat fel hosszú távú célokat. (Ezt a vívódást persze József Attilával szólva „emberhez méltó gond”-nak nevezi.) Az lenne ideális, foglalja össze, ha mindkettőt tudná folytatni az ember. Mindkettőre szükség lenne, de az sem feltétlen baj, ha valaki csak az egyikben vesz részt. Azt nem tudja, hogy ki lenne egy ideális változás aktív szubjektuma. Autentikusnak tartja a nagyon elkötelezett, a cigánysággal kapcsolatos emancipációs mozgalmat vívó embereket. Nagyjából hiteles neki a Védegylet, a Társaság a Szabadságjogokért, a Humanista Mozgalom, a Zöld Fiatalok – de ezeknek túl nagy hatása nincs. A sajtóban szerinte nincs hiteles orgánus. Ő mindenképpen szeretné hasznossá tenni magát, kívánatos folyamatokat katalizálni, társadalmi problémákra megoldást javasolni. Az egyetemen a multikulturalizmusról szóló órán beszélt az utca valóságos problémáiról, és ennek jó visszhangja volt. Nagyon fontos, hogy neki ily módon van közvetlen kapcsolata az „élettel”, mert nem tanult egy órán sem annyit a társadalomról, mint aktivistaként, önkéntesként. Egy jó regény elolvasásához hasonlítható élmény számára, ha sokat beszél sokat megélt emberekkel. Amikor egy ilyen beszélgetés után hazamegy, és otthon valamilyen konfliktusa lenne, ilyenkor nem veszi fel a konfliktust. Mert az annyira lényegtelennek tűnik. És ezek a tapasztalatok arra is tanítanak, hogy mindig hallgassuk meg a másikat. A hajléktalanokkal való tapasztalatai néha negatív reakciókba is torkollhatnak: olykor türelmetlenség támad benne azokkal szemben, akik nem értik meg a hajléktalanság problémáját, érzéketlenek és tudatlanok is; ezeknek türelemmel elmagyarázni, hogy miről van szó, ez nehezebb lett a számára. De általában véve valóban türelme-sebb lett. Arra a kérdésre nem tud semmit mondani, hogy mi az, amire igazán büszke. Ha valami olyat tesz, mond, ami sok helyen megjelenik a médiában, annak örül, mert az azt jelenti, hogy sikeres, amit csinálnak, de az nem derül ki ebből sem, hogy mennyire befolyásol bárkit is a társadalomban. Annak is örült, amikor pénzzel ki tudott valakit hozni a börtönből, vagy valaki az ő közreműködésével kicsit jobb lakásba került, el tudott menni egy osztályki-

rándulásra. De a büszkeség nem jó szó rá. Konfliktusai kezdettől voltak. Egyrészt azért, mert könnyen lesz abból konfliktus, ha az ember széles körben elterjedt előítéletekkel szemben cselekszik. Hogy vállalta ezeket a konfliktusokat, ez felbontotta azokat a kapcsolatait, ahol az értékrend az ő ütközéseivel már nem volt összeegyeztethető. A családjával is voltak konfliktusok, olykor épp amiatt, hogy „miért fontosabbak neki az idegenek?”. Édesanyja, nagynyja alapvetően attól féltek, hogy ebben a tevékenységben tönkre fog menni. Kezdetben a párkapcsolatát is nehezítette, de most már a barátnője is az ő oldalán áll. Ebből a szempontból a Corvinus Egyetemen működő TEK-et (Társadalomelméleti Kollégium) jó helynek tartja, bár az ott megforduló emberek többsége nem vesz részt az övéhez hasonló aktivizmusban, de inkább érdeklődéssel és tisztelettel kezelik, mint értetlenséggel és gúnnyal, velük nem kell alapdolgokról csatákat vívni.

A rendszerszintű főiránnyal szemben az egyik legmagátólértetődőbb alternatíva a rendszer (gazdasági-társadalmi) alapjainak (politikai-ideológiai) tagadása. Az államszocialista kísérlet bukása után az ilyen alapállás meglehetősen ritka. A bukott bürokratikus-diktatórikus rendszer néhány „utóvédharcot” folytató védelmezőjén kívül fiatalok egy csoportja körében bukkan fel az a törekvés, hogy – miként minden újabb nemzedék megkérdőjelezi az előző generációk dogmáit – ők a rendszerváltó nemzedékek mára dogmatizálódott prokapitalista érvrendszeréről válasszák le magukat. Az ő attitűdjük nem az államszocializmus antikapitalizmusa, sőt alapvetően éppen ennek terhetől szeretnék megszabadítani az eredeti emancipatorikus gondolatot: *a kapitalizmus antihumánus következményeket magában hordó rendszerének* (nem egy más típusú diktatúra, hanem az igazságosság nevében történő) *elutasítását*. (Érveikben felhasználják különböző korábbi – elsősorban szociálliberális – „baloldaliak” gondolatait.) Interjúalanyunk szemléletében egy ilyen fajta rendszerkritikai alapállás elegyedik az *igazságtalan rendszer áldozatainak való karitatív segítség* igényével (amely utóbbi törekvése több, már bemutatott „önkéntes” aktivista tevékenységével és szemléletével rokonítja). Az elkötelezett magatartás kétféle útja közötti ingadozása mögött az az erős, *belső erkölcsi szükséglet* érződik, hogy *ha az embernek választania kell különböző magatartások vállalása között, akkor mindig az erkölcsileg legmegalapozottabbat, legelvszerűbbet válassza*. Ugyanakkor ez az elvi igény nála *a gyakorlat kontrollja alá van vonva*: azt is rendszeresen mérlegeli, hogy amit elvi szempontból helyesnek tart, az mennyire és hogyan működőképes a gyakorlatban. Az elvek követésének és a *társadalmi cselekvésnek oly módon alárendelt élet, amelyben az egyén olykor a magánéleti kapcsolatait is kockáztatja*, ma eléggé ritka: nyilván ez is szerepet játszik abban, hogy interjúalanyunkat kiválasztója az „alternatív életstratégiák” képviselői közé sorolta. Ugyancsak ritka, de még fontosabb tulajdonság, hogy *a válaszoló észrevesz olyan összefüggéseket is a társadalom különböző területein végbemenő folyamatok között* (például, hogy a gazdag-szegény viszonyban a humánus szempontjainak elhanyagolása miképpen vezethet a humánus visszaszorulásához más viszonyokban – így a főnök-beosztott,

tanár-diák stb. viszonyban – is), amelyek között a társadalom domináns erői a status quo fenntartása érdekében tagadják az összefüggéseket.

25. **(45. interjú)** A következő interjúalany orvosnő, a korábban bemutatott, a beteg gyerekek ügyének szentelthez hasonló (csecsemőrehabilitációval foglalkozó) alapítvány létrehozója. Az alapítvány létrejöttének motivációja is hasonló. Interjúalanyunk szült egy gyereket, aki rendellenességgel született. Az ő gyógyítása során szerzett tapasztalatok alapján hozott létre hasonló sorsú gyerekek számára rehabilitációs szervezetet. Apja is orvos volt, polgári légkörben nőtt fel, kicsit elkényeztetett gyerekek is minősíti magát. Az iskolában azonban osztálytársai kirekesztették, verték. A gimnáziumban sem talált hasonló gondolkodású társakat. (Egy másik gimnáziumból azután lett néhány osztálytársa, akik azóta is megmaradtak barátainak.) Igazán csak az egyetemen tudott kinyílni. Itt találta meg a férjét is, aki aztán fiatalon meghalt autóbalesetben, attól fogva egyedül nevelte a gyerekeit. Pozitív hatásúnak nevezi viszont a magyartanárát, aki verspróbálkozásaiban segített, mint ahogy támogatta a rajztanára is. De ezekben a művészetekben nem volt eléggé tehetséges. Életében mindinkább a család került előtérbe és az orvosi pálya. Az alapítványa nem előre elhatározott döntés következménye volt: egyszerűen kialakult. Nem tudatos választás az sem, hogy „karitatív tevékenységet folytasson”. Azt természetesnek tartja, hogy amije van, azt, ha kell, oda tudja adni másnak is. A szülők a reménytelenségtől a csodavárásig sokféleképpen jönnek az alapítványukhoz, ők ezt igyekeznek a realitás felé terelni. Van, amikor gyógyítani lehet, van, hogy csak segíteni, de a leglényegesebb, hogy a családot pozitív irányba tudják hangolni. Az igazi siker a család együtt maradása, a sérült gyerek helyzetének javítása. (Mert sajnos sok család összeomlik a gyerek sérült volta által okozott nehézségek miatt.) A legfontosabb teendőjének azt tartja, hogy a krízisen úrrá lenni képes életszemléletet adjon át... és azt, hogy ha lehet, megmentse a gyerekeket az ismétlődő műtétektől, fájdalomtól. Amire a legbüszkébb, hogy sok gyereken, családon segítettek, sok kollégának át tudta adni szemléletét. Legfontosabb értékek a számára: a családcentrikusság, a gyerekszeretet. Úgy gondolja, hogy mindig mindent ki kell mondani, megbeszélni. Saját gyerekeit szeretné megkímélni a hazugságok, átverések hatásaitól, hogy egész életükben megőrizhessék tisztaságukat. Alapvetően pozitív beállítottságúnak tartja magát, különben nem tudna megküzdeni másokért. Társadalmi szinten is kénytelen pozitív (többé-kevésbé optimista) lenni, mert különben kétségbe esne. Bízik benne, hogy végső soron mindenki jobbat akar. Az biztos, hogy az alapítványuk, a tevékenységük, illetve ő maga sok támogatást kap, anyagit is, erkölcsit is. Őt egyébként a kritika is nagyon előréviszi. A legnagyobb nehézség a pénztelenség. (Három központú nonprofit szervezetről, hatvan munkatársról, hatszáznegyven családról kell gondoskodni.) Ez óriási stressz. Arra a kérdésre, hogy van-e példaképe, visszakérdéz: „Attól függ. Milyen élethelyzetben?” Példaképei egyes orvoskollegák, akik alázattal fordulnak az emberi esendőség felé. De „példakép” lehet

– mondja – egy mondat, egy gesztus is. Egyetlen kiemelhető példaképe nincs, a maga életét szeretné élni. Négy gyereke felnőtt. Ő, úgy gondolja, nem igazán különleges ember. Talán csak annyiban, hogy nem sokan bírják, hogy hosszú időn át karitatív életet éljenek. Ő nem próbált alkalmazkodni politikai rendszerekhez, intrikákhoz, az élete nem adott lehetőséget pletykákra. De átlagos életet él. Nem lett gazdag, nem lóg ki nagyon a sorból. Számára alapvető volt a belső csend, a nyugalom megtalálása. Nem látja át a világ nagy folyamatait, mondja, de annyit érzékel, hogy eléggé erősek a negatív tendenciák. Ahogy fogalmaz: inkább a Mammon uralma jellemzi a világot, mint a krisztusi szemlélet. Az emberiség élete túlgyorsult. A korábbiaknál sokkal több a lehetőség, ezek izgatják a fiatalokat, viszont ennek következtében nehezen tudnak dönteni, kitolódik a felnőtté válás, a családalapítás. Pedig a gyereknél is úgy van, hogy ha kimarad egy fejlődési szakasz, az zavart okoz. Az is rossz, hogy a nagycsaládi együttlétek megszűnnek. (A családok szétesése, válsága – hangsúlyozza – a gyerekek fejlődésére nagyon negatív hatást gyakorol. Az általános iskolások 23%-a a tanulási akadályoztatás valamilyen formájában szenved.) A gyerekek éhezése, elszegényedése nagyon nyomasztó. Viszont azt is tapasztalja, hogy a tenni akarás nem csökken, reméli, hogy hosszabb távon egyensúly alakul ki. Egyénileg törekedhetünk békén megtalálására, a globális tendenciák ellen sokat nem lehet tenni – véli. (Bár valami kicsit azért mindig.) A környezet-szennyezés sokat ront, ez ellen viszont sokat lehetne tenni. Arra a kérdésre, hogy milyen lenne egy ideális életforma, azt feleli, hogy a világtól független ideális élet nincs. Az, hogy milyennek képzeljük a magunk számára az ideális életet, szintén helyzettől függ. Szerinte az a lényeg, hogy szeressünk adni, a bennünket körülvevőket lehetőségeink szerint segíteni. Gyerekei mind a négyen értelmiségiek lettek, ők is kapcsolódnak a karitatív tevékenységhez. Erre nem kéri őket, de a példa nyilván hat.

Ez az interjúalanyunk is azok körébe tartozik, akik nem látják magukat „alternatívnak”, különlegesnek. Az egyetlen tulajdonság, amit ezzel kapcsolatban önmagára jellemzőnek tartottként kiemel, a *kitartás*, s láttuk, ez valóban egyik feltétele az alternatív életutak végigvitelének. Ám más (általa is említett) tulajdonságai is vannak, amelyeket ezeknél az életstratégiáknál gyakran jelen lévőeknek találtunk. Ilyen a *pozitív gondolkodás*, az *adás élvezete*, a hazugságokkal szemben a „*mindig mindent megbeszélni*” elve, a *hit a (gyermeki) tisztaság fölényében*. (A „*Mammon uralmával szemben*” a „*krisztusi szemlélet*” melletti *elkötelezettség*.) Még az a személyes tulajdonsága is idesorolható, hogy egyik legfőbb törekvése a *belső csend, nyugalom* elérése (ami halszavúan határozott lényében is kifejeződik). És abban is osztozik több, eddig bemutatott interjúalanyunkkal, hogy *értékítéleteiben mindig hangsúlyozott a helyzetfüggőség* (minden dogmatizmus és fekete-fehér kizárólagosság ellentéte).

26. **(108. interjú)** A következő, harmincas éveiben járó interjúalany életútja igen színes. Filozófia, kulturális antropológia és angol üzleti nyelv végzettség birtokában a buddhista főiskola tanára, s ugyanakkor az üzleti szférában is dolgozik; a televízió képernyőjéről is ismerhető. Az interjúból is magával ragadó kis előadást formál. Azzal kezdi, hogy mindenkinek van külső és belső története. A belső a fontosabb: ebben a belső történetben ragadhatók meg az egyén ösztönző erői. Önmagát holisztikus érdeklődésével jellemzi, már tanulmányai során azt érezte, hogy túl szűk, középszerű az, amit a közoktatás ad a felnövekvő nemzedékeknek. Az irodalmat, történelmet szerette, mert ezeken az órákon összefüggéseket lehet feltárni. De mindenképpen azt kereste, hogy hol talál olyan tudományt, eszmerendszert, ami egészben vizsgálja a jelenségek összességét. Így jutott el a filozófiához. És – teszi hozzá – a kulturális antropológia még holisztikusabb: a tanult emberi viselkedés összes formájával foglalkozik (míg a filozófia csak a gondolkodással). Ma kulturális antropológusként határozza meg magát. Családi mintája erre nem volt: a családban szakemberek voltak, kiváló szinten; édesapja például kitűnő orvos, de számára megérthetetlen volt az, hogy ő ennyire tág perspektívában próbálta szemlélni az életet. Édesapja szerette volna, ha gyakorlati foglalkozást választ. A világ ezt, mondja, többé-kevésbé ki is kényszeríti. Tanítani kezdett (angolt, üzleti nyelvet), később a vállalati készségfejlesztés került előtérbe az életében, mert erre van nagyobb kereslet. Az antropológián belül a vallásnéptan érdekelt. Erős katolikus nevelést kapott, szerette a szertartások misztériumát, de sokkal inkább meghatározó volt tizenhárom-tizennégy éves korában az iszlámmal való találkozása Törökországban. Akkor vált nagyon nyitottá arra, hogy megismerje a világ összes vallását. Aztán mégsem az iszlám, hanem a buddhizmus ragadta el a nyolcvanas évek végén. Úgy találja, hogy a hazai buddhizmust nagyon jó gondolkodás jellemzi. Először egy könyv formájában találkozott Buddhával: ennek olvasása közben érte a felismerés, hogy itt valami olyannal került szembe, amihez mélyen köze van; transzcendens élményként úgy érezte, mintha mindig is kapcsolatban állt volna vele. Utána már tudatosan kereste a buddhizmussal való találkozást, elhatározta, hogy buddhista főiskolára fog járni; pedig akkor még nem is volt ilyen Magyarországon. De lett. Ott komoly vallásbölcseleti képzést kapott. A családban ezzel kapcsolatban is értetlenség fogadta. Ő mindenesetre ezt a vallást választotta; fogadalmat is tett. Ehhez hozzátartozik, hogy a buddhizmus nem kirekesztő, rá tud épülni korábbi hitekre. Véleménye szerint a két vallás összeegyeztethető, kiegészíti egymást, az élet különböző területeire vonatkozik. A buddhizmus arra ad választ, hogyan teheti az ember az életét boldoggá. Hogyan tudja uralni a gondolatait. Ez a vallás nem bonyolódik transzcendens kérdésekbe, erre a világra vonatkozik. Ő úgy gondolja, minden ember fölött őrködik egy szellem, ezt megszemélyesíthetjük, de felfoghatjuk a sorsának, karmájának is. Amit eltervezett módon akart, az nem azért valósult meg, mert akarta, hanem mert így alakultak a feltételek. Sokszor minél inkább akar valamit az ember, annál kevésbé nyílnak meg a lehetőségek. Ő nagyon családcentrikus, mert az

emberi természethez ez hozzátartozik (hozzátartozik a közösséghez tartozás szükséglete; a buddhizmus inkább a szerzetességet preferálja: az is közösség). Neki nagyon fontos a család. Ő úgy gondolja, hogy aki nem tud a családi élet szintjén harmóniát teremteni, az nem tud harmonikusan együttműködni másokkal a magasabb közösség szintjén sem. A tanítás nagyon fontos az életben. Több szintje van. Amikor kiáll filozófiai kérdésekről beszélni, ezt van, aki tanításnak, van, aki előadásnak tekinti, de aki ebből tanul, ez annak az érdeme, aki tanul, nem a tanítóé. Ő neki megadatott a katedra, fiatalon. Bár ehhez hozzá kell tenni, hogy az ő általa elfogadott szemlélet szerint az életkor téveszme. A praxisban számít, a filozófiában semmi szerepe. Mert itt olyan tapasztalatokról van szó, amelyek igazsága nem a külső élet tapasztalatain múlik. Az üzleti szférában végzett tevékenysége nincs ellentmondásban azzal, amiről idáig beszélt. A vállalatokhoz fejlesztési tanácsadóként, tréningek irányítójaként kapcsolódik. Mára egyre több szervezet ismerte fel, hogy nemcsak a számítógépparkot kell felújítani, hanem az emberek gondolkodását is. Támogatni kell a dolgozók belső fejlődését is. Egyre nagyobb szerepet kap a motiválhatóság, a munkahelyi önmegvalósítás. És ebben az ő tudása is használható. Úgy fogalmaz, hogy az ő életének sok szótára van, más nyelven lehet ugyanazt elmondani a buddhista főiskolán, más nyelven vállalati vezetőknek, és így tovább. Az európai, amerikai kultúrának a sorsa az, hogy mindinkább tudásgyárakká válnak. Tudásközpontú társadalom kezd kialakulni. (A vietnámi háborúban a résztvevők között felsőfokú végzettséggel 3% rendelkezett, az iraki háborúban már 74%!) Ő alapvetően optimista. Ez nem divatos Európában, nálunk különösen nem. De éppen azért optimista, mert a világban olyan hatalmas változás zajlott le az elmúlt két évszázadban. Az írásismeret, a művelődésképeség, az információhoz hozzáférés óriási fejlődése. Ez szélesíti mindenki világlátását. Az más kérdés, hogy tartalmilag mit nyújt például a közmédia. A többsége illúzió, ámitás, fogyasztói világlátásra irányul. De ez átmeneti. Ő a folyamatokra minimum évszázados léptékben néz: óriási lehetőségei vannak ma az emberiségnek arra, hogy globális szemlélete legyen, és nem abban az értelemben, ahogy ma gondolják. A kulturális sokszínűséget nem kéne eltüntetni, de más súlya lesz, mint ma. Neki intenzív kapcsolata van a belső világával. Az ember környezete ma egyre bonyolultabb, működtetése általában annyira leköti az emberek hétköznapi gondolkodását, hogy többségükben megfeledkeztek a belső életről, sőt tagadják is. Behaviorista emberkép uralkodik. A behaviorizmus is a valóság egy szintjét ragadja meg, de ez nem jelenti, hogy nincsenek mélyebb szintek. Ha az emberek a praktikum világában, külső célokban keresik a boldogságot, az nem kielégítő. Nem az számít, ahová eljutunk, hanem az út, ahogyan eljutunk oda. Az ember tudatosságának több, párhuzamos rétege van. Amitől ma mindenki boldogabb lehetne, az éppen a belső világgal való aktívabb foglalkozás. Ezzel szemben a legtöbb fiatal érzelmileg debil. Ha sikerül élnie, akkor az csak a praktikumok szintjén veti fel a kérdést, „mit csináljunk?”, de nem irányul a mélyebb célok keresésére. Az érzelmi kiüresedés vezet a szélsőséges érzelmi kitörésekhez (például

a politikában). Ám ha a média közvetítette tartalmak sokszor silányak is, a technológiai eszközök számúzése is téves; a világban nincs fekete-fehér. Minden eszköz lehet áldásos és ártalmas. A döntő kérdés a mérték – meg a tartalom: hogy mit mire használunk. A minőségközpontúság a liberális demokráciában ritkán érvényesül, mert ezt a társadalmat a piaci törvények uralják. Ebből következik a tömegjelleg is. A mennyiség uralma a minőség felett. De magasabb szintről nézve, metafizikailag ez minden világok legjobbika. A feltételek adottak. A rossz szükségszerűen van benne, hogy a rendszer teljes legyen. Ugyanakkor minden rendszerben fontos, hogy egyensúly legyen. Jelenleg a gazdaságcentrikus világ túlságosan elbillent az egyik irányban. Az emberek örökös termelésre-fogyasztásra vannak kényszerítve. Nincs olyan munkakör, ahol komolyan vennék a nyolc órát, az emberek nagy része agyon van hajszolva. Nagyon visszaélnék a „rugalmasnak kell lenni” jelszavával. Ez azonban csupán néhány gazdag érdeke. Az ő utópiájában a munkaidőt radikálisan csökkenteni kellene. A jelenlegi folyamatokra nemet kellene mondani. Csak sajnós a korábbi generációban jobban megvolt az állásfoglalás képessége. Amikor az ember kijelöli a határait, ezzel sokszor konfliktusokba kerül, ezt vállalni kell. A büszkeség lehet gög: ez hübrisz, vétség. De lehet olyan büszkeség is, aminek az a lényege, hogy harmóniában van a világ rendjével. Szellemi autonómia. Ő arra büszke, hogy nem hagyta eluralkodni az életén a praktikus szempontokat. Az élet azokat igazolja, akik mernek önmaguk lenni, kijelölni a határaikat. Aki ezen felül mások számára mértékadóvá is tud válni, annak nagy felelőssége is, hogy ezt jól csinálja.

Ennek az interjúalanynak az életstratégiája többszörös szintézisen alapszik: az általa alkalmazott megközelítésmód *racionális és ezoterikus egyszerre*, ugyanakkor *szintetizálása az euro-amerikai és keleti kultúra értékeinek*, és mindenben *holisztikus szemlélet* hatja át. Nemcsak buddhista tanító voltából következik, hogy fiatal kora ellenére *nyugalmat és bölcsességet tud sugározni*; szemléletében nagyon fontos a klasszikus *„mértékelv”* és a *minőségelv* meghatározó szerepe: ezek oly módon jelentik a jelenlegi mennyiségcentrikus szemlélet tagadását, hogy a jelenlegi viszonyoknak sem eltörlését, hanem *egy magasabb egyensúlyú rendszerbe való beolvasztását* sugallják. Mint ahogy általában véve is nagyon nagy ereje van az általa képviselt *„békecsináló”* mentalitásnak: annak a meggyőződésnek, hogy *kellő elszántsággal és bölcsességgel (legalábbis bizonyos mértékben) minden összeegyeztethető*. Szemléletének fontos eleme *minden ember értékteremtő képességének* hirdetése. A *belső világra fordított figyelem, a szellemi értelemben vett autonómia* fontosságának hangsúlyozása is, mint láttuk, sok alternatív életstratégiájú ember közös sajátja. Az ő esetében az egyént individualitásában szemlélő mainstream gondolkodással szemben alternatívát kínálnak egyes általa mélyen belsővé tett filozófiai gondolatok is, mint az, hogy *az egyén büszkesége a világ rendjével való harmónián is alapulhat* (vagyis az egyén képes arra, hogy a világrend egészével azonosuljon, azt befogadja); s ezt éppen a gög (vagyis a pusztán individualitásában-partikularitásában maradó, azzal hivatkozó egyén) büszkeségével

állítja szembe. Az is egy, a jelencentrikus szemlélethez képest fölényben lévő gondolkodásmód megnyilvánulása, hogy „minimum évszázados léptékben” gondolkodik, s hogy éppen ez tölti el (a legtöbb interjúalanyunkra jellemzőnek bizonyuló) *optimizmussal*; a hosszú távú történelmi gondolkodás a hanyatlások mellett mindig megpillantja a fejlődési íveket is (s a történelmi folyamattal való azonosulás, a történelmi folyamat befogadása ugyanúgy fölé emel az esetlegeségek világának, mint a kozmikus világrénddel való azonosulás).

27. **(64. interjú)** A következő interjúalany hetvenéves, elismert belsőépítész és fotóművész. Művészcsaládban nevelkedett (a szülei festőművészek voltak, mind az öt testvér képző- vagy iparművészeti főiskolát végzett). Ajándékba mindig kaptak színes ceruzát. Ő a háborúban született, csecsemőként került Kőszegre. Háború után felköltöztek Csepelre, hogy ne legyenek kollégisták. Apja bencés gimnáziumi tanárként nem lett volna jó káder, a felköltözéssel megúszták a kitelepítést. Nem volt könnyű gyerekkora. Jött a Rákosi-korszak, nagyon nehéz körülmények között éltek. Azért volt mindig mit enni: háziállatokat tartottak. Általános iskolába egy igazi kültelki iskolába járt. Az egyik öccse ipari formatervező grafikus lett, és tanít is; a húga belsőépítész, a bátyja festő, a másik öccse textilszakon végzett festőművész. Voltak zeneművészeti ismerősei is, akik az ő édesanyjával, aki zongorázott, hangversenyeztek. Valamennyi zenét ők is tanultak. Volt, amikor az volt az ajándék – mert pénz nem volt ajándéokra –, hogy az édesanyja megtanult valami szép darabot, és azt eljátszotta nekik. Ő maga a művészeti ágak közül először az ötvösséggel került kapcsolatba a képző- és iparművészeti gimnáziumban. Az egyik apai nagybátyja fényképész volt. Szerették nézni, ahogy dolgozik. Aztán ő is kipróbálhatta, és ez (is) maradandó hatásnak bizonyult az életében. Édesapjának az volt az elképzelése, hogy családjilag tudjanak egyházművészeti munkát vállalni: egy templom minden díszítését az ő családjuk készítette volna el. Ő lett volna az ötvös, a másik öccse díszítő festőnek tanult, hogy ornamentikát tudjon csinálni. De az elképzelés nem jött be, mert abban a közegben nem volt megrendelés. Mindenesetre vallásos nevelést kaptak (de nem bigott módon, teszi hozzá). Kár azon vitatkozni, mondja, hogy van-e Isten, mert nem tudjuk bizonyítani. De ha azt látjuk, hogy milyen művek születtek istenhit által, ez vitathatatlan érték. Hitük által ráadásul egy közösséghez is tartoztak, ami persze nem volt könnyű, mert ezeket a közösségeket abban az időben megpróbálták felszámolni. Amikor végzett az ötvös szakon, az Iparművészeti Főiskola³ (kommunista) igazgatója éppen akkor rúgta ki a bátyját; nem oda jelentkezett hát, hanem a Filmművészeti Főiskolára: ott az utolsó rostán esett

3 A jelenleg a MOME nevet viselő intézmény a könyvben Iparművészeti Egyetemként és Iparművészeti Főiskolaként is szerepel, annak függvényében, hogy a hivatkozott időszakban éppen mi volt a neve. Ugyanez vonatkozik a Képzőművészeti, a Zeneművészeti és a Színház- és Filmművészeti Főiskolára/Egyetemre is. (Az utóbbit Színművészetiként és Filmművészetiként is emlegetik – ez meg általában attól függ, hogy az adott interjúalany melyik szakkal állt kapcsolatban.)

ki. Jelentkezett a Képzőművészeti Főiskolára is, oda felvették esti tagozatra. De aztán elvitték katonának. A katonaság második évében meghalt az az igazgató, aki a bátyját kirúgta. Ismét felmerült, hogy az Iparművészetre menjen. Az ötvös szakon nagyon kemény mintázási követelmények voltak, abban neki nem volt nagy gyakorlata, a katonaságnál sem tudta gyakorolni. Akkor döntött úgy, hogy inkább belsőépítész szakra felvételezik, mert abban minden benne van. Felvették. Akkor még lett volna egy éve a katonaságból. Ő a rajzkészsége révén a hadseregben légtérsértési térképeket készített a nemzetközi tiltakozáshoz. A légvédelem parancsnoka, akinek dolgozott, elintézte a leszerelését. Szerencséje volt. A fotóra nagyobb késztetése volt, de szerette a belsőépítészetet is. Párhuzamosan azért sokat fotózott az egyetem közben is. Belsőépítészként az egyetem után gyárba mehetett volna, ám ott sok kínlódást látott, látta, hogy nem valósíthatóak meg a tervek, mindenbe beleszólnak. Együtt szerette volna művelni a belsőépítészetet és a fényképezést, de kötetlensége miatt végül is a fotót választotta. (Csinált még néhány belsőépítész munkát, de aztán egyszer tervezett egy gyerekbútor-üzletet, már le voltak gyártva hozzá a fenyőlapok, és akkor a főnöke az ő háta mögött intézkedett, hogy égessék meg, lakkozzák le, szóval olyasmi lett belőle, aminek köze sem volt az ő elképzeléséhez; akkor – mondja – megszakadt benne valami, és lényegében abba hagyta.) Fotósként embert kevesebbet fényképezett, mert úgy érezte, ezzel sérti az intim szférát. (Bár, hogy tehermentesítse a szüleit, rengeteg esküvőt fényképezett végig.) Inkább statikus dolgokról készít fotót. Finnországban is sokat fényképezett. Ezekben a fotókban az érdekli, hogy mi a viszonya a képnek a környezethez; valamilyen feszültség keletkezik, például ha kontraszt van az árureklám és a környezete között, vagy amikor egy kép sorsa követhető: a lefoszlás folyamatában... Hogy a képeiben miképpen nyilvánul meg az értékrendje? Igyekszik jó minőségű dolgokat fényképezni. Van, hogy kínlódik, mert nem találja meg a késztetést, hogy mit is fényképezzen. Ha némi kritikai élel fényképez valamit, ami nem szép, vagy rossz, abból is kiderülhet az ő értékrendje. Itt persze fontos a mérték. Néha a kiállításokon túl sok borzalmat látni. Hogy a szörnyűségeket mennyire kell bemutatni, ezen lehet vitázni. Persze a világban jelen van a borzalom. Be kell mutatni, de hogy ennek van-e változtató hatása, ebben kételkedik. A háború után például volt egy olyan érzés, egy olyan erős elszánás, hogy soha többet, hogy valami jobb irányba kell elindulni. Aztán jött valami másfajta sötétség. Ennek a nyomása (bár nem hittek abban, hogy valaha is vége lesz) végül megszűnt. Ő mindig megpróbált a lehetőségekhez alkalmazkodni, az adott lehetőségek között a legjobbat kihozni. Amikor csak háromévente lehetett Nyugatra utazni, három évre lebontott hosszú távú tervet készített, hogy mikor mit fog meg nézni. Aztán megnyíltak a határok. A rendszerváltáskor több illúziója volt, mint ami megvalósult belőle (akárcsak '56-ban). Az biztos, hogy sok minden fel is szabadult, de az emberi természet miatt (kapzsiság, irigység stb.) valamilyen utópisztikus jó világ sohasem fog eljönni. A történelem háborúk története, jegyzi meg. Ezelős világban élünk, ami talán a technológiai fejlődés mi-

att látszik még szörnyűbbnek. A legnagyobb probléma, hogy az ember egyre jobban pusztítja a környezetét. Régen a lehetőségek olyanok voltak, hogy az ember jobban a környezet része volt. Ma a legistenhátamögöttibb helyeket is műanyag hulladékok árasztják el. Ez ellen sokat lehetne tenni. Ha mindenható lenne, változtatna ezeken. (A kapzsiságon is, a környezetszennyezésen is.) De ha kivonjuk az emberből mindezeket, akkor az talán a természetének ellentmondó lenne. Ezek a tulajdonságok már az állatvilágból jönnek, az ideális világ (amelyben mindenki szeret mindenkit, stb.) éppoly elképzelhetetlen, mint a halhatatlanság. A szervezet természete, hogy védekezzen, és ezzel sokszor persze rosszat tesz magának (kilöki a beültetett szívet, és ezzel magát pusztítja el, s ugyanígy árt magának a társadalom is, amikor kirekesztő). Legfontosabb élettapasztalata, hogy egyetlen „legfontosabb” nincs, csak láncolata van a tapasztalatoknak. Sajnos ma a (felgyült tapasztalatokkal teli) időkornak nem sok értéke van, teszi hozzá, inkább nyűgnek tartják. A vitorlázás mindenestre fontos az életében. Mindig természetközelenben éltek, kertés házban, ettől persze önmagában nem lesz érzékeny az ember a környezetre, veti közbe, de ők a Dunán sokat voltak, élvezték a természet szépségeit, a testvére ornitológussá képezte ki magát. Az külön élmény az egyre inkább elgépiesedő világban, hogy a vitorlást a szél hajtja (és ugyanúgy, mint a régi korok embereinek életében), nem szennyezi a levegőt, nem fogyaszt fosszilis energiát, és ugyanakkor nagyon megnyugtató, kikapcsoló tevékenység. Jó az elemekkel küzdeni, kipróbálni magát. Alapvetően optimista alkat. Reméli, hogy háború nem lesz, reméli, hogy alapvetően jó irányban mennek a dolgok. Reméli, hogy a környezeti problémák rászorítják az emberiséget legalább valamivel ésszerűbb magatartásra. Abban is lehet bízni, hogy mindig történnek olyan dolgok, amelyekkel az ember nem számol. Mert mindig a jelenét vetíti előre az emberiség. Amire a legbüszkébb, hogy egész életében gerinces maradt. (Soha nem elégedett magával, de ami sosem érdekelte, az az érvényesülés. Pénz kell: annyi, amennyi szükséges egy rá szabott élethez, ahhoz, hogy normális életet lehessen élni; ám amikor ezen túlnóznak az anyagiak, akkor már gátló erővé válik.) Ő sosem törtetett sehová, pedig mehetett volna olyan irányba, ahol mások károsítása által jut előbbre. Szakmailag úgy érzi, a körülményekhez képest elég sok mindent meg tudott valósítani. Arra a kérdésre, hogy milyen konfliktusai voltak, azt válaszolja, hogy néha konfliktushelyzetet okozott például az igényessége. Meg hogy nem volt annyira simulékony, hogy a kommunista rendszerhez igazodjék. Azokat az embereket érzi magához hasonlóknak, akiket a szakmai, művészi igényesség hajt, és ettől nem térnek el, akik jó értelemben nem törődnek a világgal. (Nagy Balogh Jánost, Egry Józsefet tartotta ilyennek, s e tekintetben példának a pályája elején.)

Ez az interjúalany „csak” az *autonóm, minőségelvű művészet* erejét mutatja fel „alternatívaként”. Egy olyan korszakban nevelkedvén, amikor az *emberség* értékeit „széllal szemben” kellett őrizni, kialakult benne az a belső iránytű, amivel az ember ki tudja vonni magát a megrontó tülekedésekben való részvételből, és

az az óvatos *optimizmus*, ami nem vakhitű struccpolitikán, hanem azon alapszik, ahogy (a természetben is *otthon* lévő) ember önmaga tartásán-tevékenységén keresztül megéri az *emberi nem értékmegtartó-értékteremtő erejében rejlő pozitív* lehetőségeket.

28. (96. interjú) A következő interjúalany olaszos „művésznevet” viselő, eredetileg orosz születésű „személyi tanácsadó”, „spirituális pszichológus”. Kijevben született, pedagógus családban. Édesapja hamar meghalt egy autóbalesetben. Ő (nyolcéves kora környékén) lényegében a kínai kultúrában nevelkedett, egy kínai intézetben. Akkor gyűlölte, most úgy érzi, nagy ajándék volt a sorstól. Jelenleg személyi tanácsadó, NLP-tréner, szeret lakásokat is létrehozni. Házat felépíteni, vagy emberi lelket felépíteni: ezek szerinte nagyon hasonló dolgok. A lényeg a teremtés lehetősége. Minden, ami vagyunk, mondja, elsősorban a családból származik. De – spirituális pszichológus lévén – azt is hozzáteszi, hogy nem csak a földi család tagjai vagyunk. A felmenői a testét adták, meg az érzéseket; a lelket „a fényvilágból hozta”. Meg kell tanulni megismerni a családi gyökereket, de meg kell tanulni elengedni is. Az érzések fogságban tartanak, teszi hozzá, keleti szemléletének megfelelően, és ezek nem a szellemi élet rezgései, hanem a fizikális lét alacsonyabb fokú rezgései. Azt mondja, egyre kevésbé érzi a családi gyökereket, mert sokat „dolgozik magán”. Megérti a gyökereit, hálát mond értük, és a háta mögé engedi őket. Édesanyja elítélt volt a sztálini időkben. Felső vezető volt, jóindulatú, és bekerült egy perbe. Ő nyolc hónapos volt, amikor rehabilitálták az anyját. Ez a sors nagyon nyomta lefelé. Azonosult az anyja fájdalmaival, mert így próbálta meghálálni, hogy testet adott neki. De azt kell megérteni, hogy az ember maga akart megszületni... és akkor el lehet engedni a szülőket is. Gyerekkorában különc volt, amit más örületnek tartott, ő azt tartotta természetesnek. Ehhez tudni kell, szerinte, hogy minden ember valamilyen tudással és tanulási feladattal érkezik a Földre. Neki azt kellett megtanulni, hogy „akkor is fény vagy, ha börtönbe születesz”. Három-négy éves korában már ilyenekről gondolkodott. Rájött, hogy a hieroglifák írása, amit a kínai intézetben kellett megtanulnia, nagyon fejleszti a gyereket. Emberismeretet kapott ott. A taóra nevelték őket. Adtak egy példát, és tessék, gondolkodj rajta. Nem mondták meg, mi jó, mi rossz; ezt neki magának kellett megtalálnia. Ő ezt a szemléletet úgy vitte tovább, hogy orosz mesékből vesz példákat. Ott, az intézetben a ji csinget tanították nekik. A ji csing, mondja, tanácsadó bölcsesség. Hatvannégy eleme van, mint ahány kromoszómája az embernek. Ha kirakja, akkor egy homályos útvonalat lát, s ha gondolkodik, rájön, hogy ebből mi a neki szóló tanítás. Nagy hatással volt rá az édesanyja, mert ő teremtette (de nem tudta annyira szeretni, amennyire kellett volna – pedig, mint később rájött, amit nem szeretett benne, az ugyanolyan, mint ő –, mert fájt neki, hogy bántotta az apját, s ezzel beleavatkozott az életükbe. Mára megértette az édesanyját is). Aztán hatott rá a kínai intézetből egy-két tanár (egy kínai és egy orosz, akik jót láttak benne). A többségnek nem tetszett, hogy ő kilóg a többiek közül. Kilógott, igen,

mondja, mert akinek hivatása van, azt nem lehet elnyomni. Korán kezdett színházban is játszani. Korán megismerkedett egy férfival, aki idehozta Magyarországra. A legnagyobb tanár mindig az a helyzet, hangsúlyozza, amibe belekerülsz. Egyes könyvek is nagy tanítói voltak. Aztán Albert Ignatyenko, az egyik első mágus, aki Magyarországon fellépett (Uri Geller mellett); neki az asszisztense volt, sokat tanult tőle is. Tanul a párkapcsolataiból, barátaiból. „Tanulunk mindazoktól, akiket mi is tanítunk.” Ő elég sokfélét csinál: előad, könyveket ír, tévéműsort szerkeszt; szervezeti tanácsadó, szerepel is a tévében, rádióban. Mindent, amit tesz, azért tesz, hogy egyre jobban feltárja a saját gyökereit, képességeit. Isteni származása van, mondja, de ez másokra is érvényesnek tekinthető. Teremteni, teszi hozzá, fantasztikus. Létrehoznak egy konzorciumot, amelynek projektjei az egészséges életmóddal, az egyensúly létrehozásával, oktatással, energiagazdálkodással foglalkoznak (az utóbbi arra irányul, fejt ki, hogy tudatosan irányítani tudjuk a világ energiáinak felhasználását: az energia nem pénzre kell, hanem arra, hogy az univerzum energiáit integráljuk az emberével). Azt is meg kell tanítani, hogy hogyan tudjuk megóvni önmagunkat a mások által okozott káros hatásoktól (mint amilyen a tévé, internet, telefon). Ha a fogyasztói társadalom nincs egyensúlyban az egészségeddel, elpusztulsz. Nagyon szereti a privát emberekkel való foglalkozást, az önismereti csoportokat, sokkal inkább, mint a cégeket, mert az emberek maguktól akarnak változni. De szeret a vezetőkkel is dolgozni, mert azok nagy hatással lehetnek a többiekre. Több televízióban, rádióban műsora van: az önismeret, család stb. kérdéseiről. Hívják, elfogadják. Ő maga mindig tanul. S amit tesz, mindig személyre szabott. Ott alakul az adott helyen és pillanatban, hagyja, hogy a csoport energiája vigye. Persze sok kóklér is csinál hasonlót, mint ő. De minden szakmában – legyen az ács, igazgató vagy autóvezető – van, aki jó, és van, aki nem. Az emberek azt hiszik, ismerik magukat, s közben ugyanazokba a rossz viszonyokba esnek mindig bele, ugyanazokba a zsákutcákba kanyarodnak vissza. El kellene fogadniuk a segítséget, a hozzáértők segítségét. „Ismerd meg magad!” Tudd, mi a feladatod. A legtöbb probléma az emberek közötti kapcsolatokkal van, nagyon gyakran hiányzik a kapcsolat értékének felismerése. Pedig alapvető, hogy hogyan kommunikálok magam, hogyan tudok másokat befogadni. A társadalom hierarchikus: el kell fogadni, aki felettünk van (erre még úgy-ahogy hajlandóak vagyunk), de nem tanuljuk meg elfogadni azt, aki egy szinten van velünk. A legfontosabb az érzelmi intelligencia, ennek a magja: önismeret, önkontroll; ebből azután jöhet az empátia, akkor megértem a másikat, a másik megért engem: „innen kezdődik a teremtés”. A legnagyobb hiba, amikor nem ismerem el a másik értékét, mert attól félek, hogy akkor fölém nő. „Köszönöm, hogy vagy” – ez a lényeg. Hogy az ember számára a másik: ajándék. Az ember először magával foglalkozzék, aztán abból tanulhat más is. Akkor változnak mások, ha én változom. Akkor vonzom azokat, akik olyanok, mint én. Attól lesz valaki kedvesebb velem, mert én azzá lettem. A szégyen, büntudat a tudatosság alacsony szintjei. De a ragaszkodás is. Ha viszont tudom, milyen

szinten vagyok, képes vagyok magasabb szintre lépni. A gőg is alacsony szintű: a gőg azt jelenti, hogy „nem tudom, hogy nem tudom”. Amikor tudom, hogy nem tudok valamit, ezzel kezdek tudni. Azután már tudom, hogy tudok, hogy rajtam áll. Az ember addig él, amíg képes újat tanulni, amíg épít. Ő a szó szoros értelmében igyekezett a harmóniát a környezetében létrehozni. Ehhez alapvetően a szeretetet kell, kellett megtanulnia. Amikor lát egy hibát, abból tanul; felismeri, hogy ő ugyanezekkel küzd. Hálás annak, aki erre alkalmat ad neki. Ő most nehéz szakaszban van. De ebből is erőt kell merítenie. Megtanulni, hogyan kell megszabadulni a haragtól, fájdalomtól. Ha nem veszem észre a saját felelősségem, akkor mindazt, amit elhibázok, visszakapom.

A *new age* szemléletének jegyében élőket általában a (szembeszökően) alternatív életstratégiák követői között tartják számon. Ebben az áramlatban azonban sok olyan ember is reflektorfénybe került, akik voltaképpen csak (egy sajátos, a racionalizmus uralmának visszahatásaként keletkezett) „mainstream” képviselői, s a pénz- és sikerorientáció, a versenyszemlélet is nagyon jól belefér a világukba (illetve ők maguk nagyon jól beilleszkednek a pénz, a siker, a verseny világába). Interjúalanyunkat az emelheti ki ezek köréből, hogy *sokan érzik úgy, hogy segít rajtuk, sokan fontos és konstruktív gondolatokat kapnak tőle. Nem a „fényvilág”-misztika, nem az ezoterikus „beavatottság” szintjei hordozzák itt az igazi alternatívitást, hanem az önismeretre és a mások megértésére, a felelősség vállalására való készítetés, a másik ajándéknak tekintése, a megbocsátás hajlandósága. Erre az interjúalanyra is érvényes az öntörvényűség (és az erős öntudat); a teremtés-alkotás értékének preferálása; a helyzetek és személyek egyediségéhez igazított, a dolgok viszonylagosságával tisztában lévő (ugyanakkor egyes alapértékeket abszolút értéként vállaló) mentalitás, és az a szemlélet, amely a velünk történőket saját belső életünk tükrének tekinti; a fogyasztói társadalommal szembehelyezett (a vágyaktól-szenvedélyektől megszabadulni igyekvő) „keleti” gondolkodás nyilvánvaló hatása.*

29. (219. interjú) Következő interjúalanyunk harmincöt év körüli férfi. Beleszületett a lovas életbe. Szülei, nagyszülei mindig lovakkal foglalkoztak. Nagypapa volt a lovassportban a háború után az első nemzetközi minősítésű bíró. Anyai nagypapa méneskari tiszt volt, a bábolnai kiképzőben tanult. A hadifogság után rossz időszak következett az életében, de szakmai tudása miatt a hatvanas évektől visszaengedték. A fogathajtó versenysport újraszervezésében játszott szerepet. Felesége a lovas szövetség irodavezetője volt. Az interjúalany édesanyja szintén lovagolt, ha nem is versenyszerűen, de például a nagybácsi a lóversenyzésben játszott szerepet: két derbinyerő lovat is tenyésztett, a díjugrató sportban is benne volt, ő sokat tanult a nagybácsi mellett gyerekkorában. Édesapja is versenyzett, később történelmi filmekben lovaskaszkadőr-csapatot vezetett, a beszélő keresztapjával együtt. Aztán az édesapát egy forgatásnál baleset érte, nem tudta folytatni a komoly lovaglást, ő is lótenyésztéssel kezdett foglalkozni, négy derbinyerőt tenyésztett. Az in-

terjüalanymaga gyerekkorában díjugrató volt, sok évet töltött külföldön, Németországban, aztán agrár szakmérnök lett, vállalkozó. Jelenleg egy lovarda résztulajdonosa, tevékenységei mind a lovakkal kapcsolatosak: lótar-tás, lóképzés, lovasoktatás. A sportág vezetésében is részt vesz. A Magyar Lovas Szövetség elnökségi tagja, a díjugrató szakág elnöke. Kedvenc területe az utánpótlással való foglalkozás, ő az utánpótlás szövetségi kapitánya is. Ezen keresztül utazhat is, azt is szereti. Munkájában sok a feszültség, sok kompromisszumot kell kötni; de úgy érzi, az eredmények igazolják. Foglalkozik lovasrendezvények szervezésével is. (A rendszer-váltásig ilyen rendezvények alig voltak, a kilencvenes években meg még nem tudták, hogyan kell igazán jó rendezvényeket szervezni, amelyekben az élsport találkozik a kultúrával és a szórakoztatóiparral). Részt vesz (többek között) a Nemzeti Vágtában, a lovaskupákban, a Magyar Lovas Színház Apassionata előadásában, az országos bajnokság főrendezője. A lovakat délelőtt lemozgatja; van, amikor jönnek a tanítványok – különböző szinten álló tanítványai vannak –, a célnak megfelelően foglalkozik velük, édesapja segíti. Hetente egy-két napot foglalkozik társadalmi funkcióival, szövetségi kapitányi teendőivel. Az internet sokat segít ebben a munkában, nem kell állandóan utaznia. Az is sokat segít, hogy jó stábra támaszkodik. Versenyszezonban a lovardai munkáját szorítja háttérbe. A rendezvény előtt egy-két héttel már ez kerül előtérbe. Úgy gondolja, ő most van abban az életkorban, amikor „alkothat”, most bírja ezt a sokféle teendőt. Egyébként az öccse is díjugrató versenyző volt, később kezdte, mint ő, de ifjúsági, junior és felnőtt bajnok is volt. Az öccsét a lovaglás nem kötötte le teljesen, ma is figyel, de jelenleg egy telekommunikációs cégnél vezető. Gyerekkoruk óta rengeteg a változás, folytatja az interjúalany. Ma a felgyorsult világban nagyon gyorsan változik a technika, de az értékek is (az ő szülei is egészen más világban születtek, mint amilyenben később élniük kellett). Ő elsősorban az élettapasztalatait igyekszik átadni a fiatalabbaknak, így a gyerekeinek is: azt, hogy kellő szabadsággal tudjanak élni, de a rend, a tisztelet legyen az elsődleges, legyen boldog, örömteli életük, de legyen benne alázat is. Nagyon sok múlik a családi háttéren, a lakáson, de az iskola, a külső környezet is befolyásolja az ember alakulását. Ő azt tartja fontosnak, hogy olyan emberek vegyék körül, akik a fent említett érték jegyében hatnak rá. Egyáltalán nem a pénz a döntő. A lovakban sok pénz van, sokat lehet keresni is, de az ember és a ló kapcsolata semmihez sem hasonlítható. Évezredekre visszamenő hagyomány. Tíz emberből kilencnek, ha lovat lát, felcsillan a szeme. Olyan sport, ami a természetbe viszi az embert, nem a rohanó életbe, a betonfalak közé. De a gazdaság rossz állapota rányomja persze a bélyegét erre is. Nyugat-Európában (Svájcban, Írországban, Hollandiában) a lovaglás feljövőben lévő iparág. Munkahelyteremtő is. Például Hollandiában a kertészetnél is nagyobb mértékben járul a GDP-hez a lótar-tás. Magyarországon is efelé vezet az út, a ló mint gazdasági tényező is egyre szélesebb körben fog szerepet játszani. A „ló nem szereti a szegényszágot”, pénzbe kerül, de a magyar ember számára a ló különösen fontos. Lovas nemzet voltunk, széles tömeg megtalálja ebben

ma is az örömét. A lovas hagyományok nem szabad, hogy elfelejtődjenek, kötelességünk életben tartani őket, de úgy, hogy a modern kor követelményeinek is megfeleljenek. Sokan költik szívesebben erre a pénzüket, mintsem hogy a bevásárlóközpontokban elszórják. Életformánkban ma, sajnos, el vagyunk kényelmesedve (az internet is például elkényelmesít), de reméli, hogy ennek is van határa. Szükség van a bevásárlóközpontokra, mondja, de a Nemzeti Lovarda falai között lóval eltölteni pár órát: ez semmivel sem összehasonlítható. És vannak olyan tradícióink, amelyek nem szabad, hogy háttérbe szoruljanak a jelenkor értékeivel szemben. Szerencsére a lovassport a szórakoztatóiparon keresztül megtalálta a kapcsolatot a modern korrallal, jó úton van. Ma az a tipikus, hogy egy üzletember folyamatosan tárgyal, repül egyik irodából a másikba, monitorok előtt üldögél, de ha kijön két tárgyalása között lovagolni, akkor azt mondja, ennél nagyobb öröm nincsen. A sikeres üzletembernek szüksége van valamire, ami kiszellőzteti az agyát, és erre a lovaglás ideális. De sajnos, sokan nem így élnek, nem vezetik ki magukból a stresszt. Az USA hiába a leggazdagabb ország, nem feltétlenül az az irány kell nekünk, az az életforma, ami ott dominál. Ő fontosnak tartja, hogy a gyereke ne besavanyodott, szűk látókörű életet éljen, hanem teljes és ezáltal boldog életet. Hogy min változtatna a világban? Ő nem panaszkodó természet, nem szokott irreális álmokat szövögetni. Nem bánt meg semmit. A lényeg, hogy ami a gyereke neveléséhez kell, azt meg tudja neki adni. Neki boldog gyerekkora volt, mindenhová elvitték, sok mindent megmutattak neki. Ő azt kívánja, hogy a gyereke is kapja meg, amit ő. Sokat segítenek ebben a nagyszülők. Országos szinten amit megváltoztatna, az a gazdasági környezet. Ez utópisztikus, de neki az lenne az ideális, ha a német gondolkodást, életvitelt, és persze a német gazdaság helyzetét idehozhatná Magyarországra. A németek precízek, elég szavatartóak, szakmailag tanultak, megalapozottak. Ezek fontos értékek. De az ő értékrendjében az is fontos, hogy vallásos, istenhívő. A jelen rohanó életében pedig még a hitelességet tartja kiemelten fontosnak, hogy jóindulatot sugározzon az ember minden viszonylatban. És ha ő így viselkedik, elvárja, hogy az ő munkáját is elismerjék, ne elégedetlenkedjenek vele. Ő úgy gondolja, hogy csak azt csinálja az ember, amihez van érzéke, tehetsége; de ha van tehetsége, azt alázattal használja ki. Mindenhez tehetsége senkinek sincs. Belekerül a gyerekkorban valamilyen irányba, s ott kiderül, hogy mennyire van tehetsége. Olyan ember viszont nincs, akinek megfelelő tudása, tehetsége semmihez sincsen. Mindenki meg tudja találni azt a területet, amiben jól érzi magát, és ki tudja bontani a tehetségét. Neki talán abban van tehetsége, hogy jó kompromisszumkötő, jó kommunikációs készsége van. El tudja mondani, amit gondol, a kritikát is elég jól elviseli, megvan a megfelelő pedagógiai érzéke, s ahogy korosodik, több a türelme is ehhez. Ha a versenyeken sikert ér el, elégedett, és azt hiszi, hogy már olyan jó, hogy semmit sem kell tennie, akkor könnyen lehet, hogy a következő héten ugyanazzal a lóval rosszul teljesít. Akkor jön rá, hogy kudarcok nélkül nincs siker. Az emberi konfliktusokban van, hogy nem enged az álláspontjából, felemeli a hangját, de ha alszik rá egyet,

átgondolja, akkor tud változtatni a korábbi döntésén, be tudja látni, ha tévedett. Még nem tartja magát elég bölcsnek. Sokat javult, de azt szeretné, ha bölcsőbb lenne. Legfontosabb élettapasztalata, hogy az ember reális életcélokat alakítson ki, azt hosszan, alaposan gondolja át, s lehetőség szerint érje is el. Ne hirtelen változtatgasson. Ő például mindenhol mindent összegyűjt az elképzelt otthonához, az mind ott halmozódik az udvarán: ő akkor épít házat, amikor minden összeállt hozzá, akkor viszont gyorsan megcsinálja. Vannak szakmai tervei. Hála istennek az egész családjá és a lovai is egészségesek, s neki ez a legfontosabb.

Realista szemléletű, dinamikus ember. Vállalkozó-menedzser alkat. Ami mégis helyet biztosít neki az alternatív életstratégiák képviselői körében (is), az az, hogy miközben a „kor” egyéb „hőseihez” hasonlóan teljesítményre és sikerre törekszik, szemléletét nem rendeli alá a haszonelvnek, hanem éppoly *értékelvű, minőségelvű*, mint például a már bemutatott pedagógusok, hasonló módon építi az életét, mint a mintánkba került *művészek* (nem véletlenül beszél ő is „alkotásról”), s éppoly erősen *belülről vezérelt*, mint az „alternatívok” túlnyomó többsége. Ő is fontosnak tartja a *sokoldalú életet* és a *harmóniát*, a *természettel szembeni alázatot*, az emberek közti *kommunikációt*; ő is képes *a másik emberre való odafigyelésre, saját hibái elismerésére*; s talán ami a legfontosabb: a minőségelvet ő sem úgy fogja fel, hogy az emberek különböző értékűek, hanem abból indul ki, hogy *„mindenki meg tudja találni azt a területet, amelyben ki tudja bontani a tehetségét.”* Az állandóan osztályozó, győzteseket és veszteseket termelő mainstreammel szemben ez az alternatív életstratégiák egyik legfőbb értékrendi pillére.

30. (129. és 134. interjú) Ezzel az interjúalannyal egymástól függetlenül ketten is készítettek felvételt, már önmagában ez is bizonyítja, hogy olyan emberről van szó, aki – valamiképpen alternatívnak, nem szokványosnak látott személyiségének és életstratégiájának vonzó kisugárzása révén – hatást gyakorol az emberekre. A két interjúkészítő más-más kérdezési stratégiát követett, így nagyrészt az interjúalany más-más sajátosságaira tudták irányítani a figyelmet. Interjúalanyunk egyébként építész, a környezettudatos építész egy élharcosa.

I. (129.)

Az interjúalany édesanyja pedagógus volt, édesapja közgazdász, hárman voltak testvérek. Húga is építész lett, fivére sportoló, kereskedő. Budapest egyik külkerületét nevezi az ő „szülőfalujának”. Jó tanuló volt az egyik legerősebb budapesti gimnáziumban, egy matematika–fizika szakos osztályban. Szerette az általános iskolai rajztanárát (mint mondja: szép, nyugodt órákat tartott) és a középiskolai magyartanárát. A középiskolai fizikatanára is nagy hatással volt rá: fiatal tanár volt, aki barlangászni, csillagászkodni vitte őket. Hatott rá az általános iskolában a szép környezet is. A középiskolában sok kiváló képességű osztálytársa volt (volt köztük olyan is, aki edzésképpen megtanulta a me-

netrendet); de a nagy presztízsharc is jellemző volt közöttük. Az egyetemen is érték fontos szellemi hatások, például előtérbe került az a gondolat, hogy hogyan lehetne az emberek közérzetét jobbá tenni a lakótelepeken is. A társadalom, a közérzet kérdése aztán mindig jelen maradt az ő építészeti gondolkodásában. Elment Miskolcra dolgozni, majd amikor visszatért Budapestre, sokáig kereste a helyét, mert Miskolcon komoly projekteket csinált, de amikor visszajött, úgy érezte, taposómalom veszi körül, kevés önállósággal. Tanított az Ybl Főiskolán, majd a MOME-n. A határterületeket kereste. Szeretett számolni, így jutott az energetikához, elkezdett foglalkozni az épületek energetikájával. Most a legújabb, amivel foglalkozik, a fogyasztékos környezet. Építészeti megoldásokkal segíteni a fogyasztékos életét. Az építészetnek nincsen csúcsszerve, szakminisztériuma, mondja, ami a szakma minden ágát összefogná: külön vannak a vállalkozók, a szakmai kamara, a pénzvilág, nincsenek összekapcsolva, hogy egymás érveit megismernék, s úgy látja, mindebből leginkább a fogyasztó van kirekesztve. Ahelyett, hogy elfogadtuk volna, illetve kritikusan szemléltük volna az új anyagok, megoldások beáramlását, a szakma szétszakad: vannak „nagy művészek”, s vannak, akik azzal vacakolnak, hogy szalmabálából csináljanak házat... és ez a két fajta építészeti életút elkülönül egymástól. Most már a „fenntarthatóság” divat lett, átjött az építészetbe is. Hagyják, hogy divat legyen, mert sok kütyü tartozik hozzá, s ezek mögött van egy piac. Ebben az a rossz, jegyzi meg, hogy azt mélyítik el, hogy az „öko” a gazdagok szórakozása, a szegények nem engedhetik meg maguknak. Az is komoly problémaforrás, hogy Magyarországon az építés, a településfejlesztés ügye ide-oda csapódik a tárcák között, az Unióból bejövő források felhasználásánál nincs igazán befolyása a szakmának; nem jut pénz arra, hogy a felelős építészképzést fejlesszék, hogy olyan jellegű szakfolyóiratok legyenek, amilyenek kellenének. Nyugat-Európában már meggyökerezett egyfajta józanabb gondolkodás (szociális bérlakások stb.). Nálunk egyrészt elköltik a pénzt, de nagyon ad hoc módon, másrészt környezetromboló az egész. Egy-egy bedolgozó cég nagyon tudja az érdekeit képviselni, de az alternatív anyagokat gyártó cégek ebben hátrányban vannak. Ezeket támogatni kellene. Az olyan gondolkodásmódot kellene elsősorban támogatni, ami mögött eleve nincs tőke. Ő először 1993-ban csinált egy környezeti kurzust az Ybl-n, fogékonyak voltak rá. Aztán két uniós oktatási pályázatot is megnyert, amelyekkel a diákokhoz fontos nyugati partnereket tudtak hozni; diákcserét is meg tudtak szervezni: ez sokat lendített a helyzeten. Ami az építészeti szakírást illeti, az véleménye szerint egyrészt elrugaszkodott a valóságtól (a Szép házakhoz hasonló lapokban olyan minta jelenik meg, amitől éppenséggel el kellene tiltani az embereket). A másik, hogy a sztárépítészek sztármunkáiból csak a felszínt mutatják be, mindig kiszakítják társadalmi beágyazottságukból. A sztárépítészeket azért hívják be, hogy valami globális jellegűt tervezzenek – például Magyarországra. De ennél sokkal fontosabb lenne a mindennapok környezete, amit az ott élők ismerhetnek igazán, s ahová elsősorban az abban a kultúrában élő, gondolkodó építészek tudnak igazán adekvát módon tervezni. Minél demok-

ratikusabb egy ország, annál jobbak a közterei, mert számít, aki átmegy rajta. Mert szervesebb a fejlődés. (Nem csak nálunk vannak ebben problémák: például az írek, éppen amikor nagy boom volt náluk, szintén arról panaszkodtak, hogy tönkrevágják-amerikanizálják a településeiket.) Ő az oktatásban lát nagy lehetőséget a szemléletalakításra. Ha egy évfolyamból két-három ember elfogad egy szemléletet, a hasonló gondolkodásúak véd- és dacszövetségre léphetnek. Számára ilyen szemléleti pillér a szalmabála-építkezés, az alternatív energia... Az ember nem tudja különválasztani a szakmáját és a szűkebb pátriáját, védi a környezete értékes részeit. Ő maga elég sokat publikál, és fontosnak tartja a helyi értékek védelmét. Most van beleszólása a kerületi fejlesztésekbe. Amikor egy nagy házat akarnak tenni egy családi házas övezetbe, és ő ennek ellenszegül, nekiszegezik, hogy „sajnálod tőlük a zöldet?”. Nem, nem sajnálja, de ami nem illeszkedik a környezetéhez, az megváltoztatja az életet, és a környezet egyensúlyát is (a nagyobb ház, a több autó). Az sem ésszerű, hogy Magyarországon túl kevés a felújítás, a modernizáló átépítés, mert nincsenek megfelelő kölcsönfeltételek. Nyugat-Európában rendszeresen felújítják a régi épületeket, Kelet-Európában inkább lerohasztják a házakat, aztán újat építenek a helyükre. Most válságpropaganda van, de ahogy a Római Birodalomban is volt, éppen ilyenkor megy a legnagyobb pazarlás. Még az utolsó pillanatokban is. Akiknek az lenne a dolguk, nem látják át eléggé; kevés olyan van, aki kiutat is megfogalmaz, nem esik pánikba, és el is lehet fogadni, amit mond. Nincsenek háztartási stratégiák sem. Egy csomó emberből kihalt a gazdálkodási képesség. (Ez is egy jellegzetes posztoszocialista probléma lehet. Nyugaton nincsen ilyen bizonytalanság, ott tudnak tervezni.) Nálunk nagyon kis mértékű a társadalmi tudatosság, a realitások ismerete. Az ember azt gondolja a gyerekéről is, hogy amíg iskolába jár, legyen védve az „élettől”. (Óvodában tartják sokáig, hogy amíg lehet, ne részesüljön az iskola harcaiból, az iskolában azért, hogy ne szembesüljön az életbeli árulásokkal, és így tovább). Ez még az egyetemekre is igaz: általában ott sem tanítják meg a hallgatókat arra, hogy hogyan is lehet például egy projektet keresztülvinni, hogyan lehet realizálni a dolgokat. Ez is ahhoz hasonlít, hogy egy családban hány éves kortól engedik a gyerekeknek, hogy beleszálljon a családi gazdálkodásba. Szerinte már a háromévest is a maga szintjén be kellene vonni, hogy értse a család életét. Azért vannak olyan feladataik a MOME-seknek, amelyek megkérdőjelezzik a tabukat, és az életre nyitnak. Ha mindenható lenne, ő akkor elsőnek azon változtatna, hogy ne hazudjon a média. Fiatalon megtanult a sorok között olvasni. Egyszerű hazugságok voltak, kevés információ; most rengeteg információ van, tudja, hogy mit lehet elhinni, mit nem, de rengeteg embernek nincs erre rálátása. Hogy milyen lenne az ideális élet? Az építészet mennyiben tudna ebben segíteni? A mindennapi viszonyokban sokkal kevesebb hazugság lenne megengedhető. Még a családon belül is van, hogy nem mondja az ember, amit gondol, mert lehet, hogy utána megbánja. Pedig a másik megismerése, megértése lenne fontos. Hogy mire lehet még támaszkodni? A család szerepe csökken, de azért az nagyon fontos. Neki nagyon jó munkahelye volt,

szerinte az is nagyon fontos. A nyolcvanas években a fellazulás idején jó munkahelyek, barátságok voltak, az utóbbi tíz évben viszont nagy negatív élménye a munkahelyi árulások elszaporodása. Egyes emberi kapcsolatokban azért lehet hinni. Meg magadban, teszi hozzá. Legfontosabb élettapasztalatai: néha szabad lustálkodni, de nem szabad lustának lenni, mindenbe energiákat kell fektetni. Legbüszkébb a barátaira, harcostársaira. Van, amikor ez a fontos, van, amikor más. Most például sikerült tető alá hozni egy kerületi kiadványt (egy kalendáriumot) saját pénzből. Szép könyv lett. Mivel ő mindig határterülettel foglalkozott, ebben az a nehéz, hogy akik az építészet egyes szakmai részeiben jók, azok az ilyen határterületeken mozgókat kicsit lekezelik; azért kellett sok szakirodalmat feldolgozni, hogy ő maga is biztos legyen a dolgában, hogy szakmai szinten tudjon a kritikákra válaszolni, bizonyítani. Az oktatásban is voltak konfliktusai, hogy mit fontos tanítani, és mit nem.

II. (134.)

Mivel a második interjúban a kérdező (az interjúalany volt egyetemi diákja) azzal kezdi, hogy ő úgy látja, az interjúalanynak a fogyatékkal élők életének megkönnyítése, a környezettudatosság a fő értékei, az ő első válasza, hogy örül, hogy ez látszott belőle az egyetemen. A munkájában sok a tanácsadás, a szakértői tevékenység éppen ezeken az említett területeken. Pécssett, az Európa Kulturális Fővárosa projektben akadálymentesítési szakértő volt, ugyanakkor egy panelházban tervezője az akadálymentesítésnek. A paneltől a műemlékig sok mindennel foglalkozott. A neveltetése az ötvenes évekre esett, nehéz, kemény évekre. Viszonylag magába zárt családban élt, a szülei sokat dolgoztak. Nem volt tévé, csak rádió, viszonylag kevés baráti összejövetelre került sor, nem nagyon alkottak hangos véleményt. Iskolában töltötték a napjuk nagyobb részét, este együtt voltak. Sokat olvasott. Mint mondja: „mindent”. Az Egri csillagokat tízszer. A nagymamája nagy hatással volt rá. 1956-ban a pincébe lemenés, az hogy lőttek, nagyon megrémítette, akkor a szülei levitték a kuláklistára tett nagymamához, akinek – mint „kuláknak” – a házából ki kellett költöznie az istállóba. Nagyanyja tavasszal vitte a mezőre. Ami a nagymamája életéből leginkább hatott rá, az az, hogy időnként koncentrálni kell a dolgokra. A középiskolában az osztályuk örök lázadó volt, a fiúknál a kamaszkor erős politikai érdeklődéssel járt, a lányoknál meg inkább érzelmi-művészeti nyitottsággal. Számára fontos volt, hogy felvegye a „bölcész” típusúakkal a versenyt. A következő nagy hatás az egyetemi évfolyam volt, elég jó generáció. Meghatározó volt egy egy hónapos erdélyi túra. Pozitív értelemben nagy kulturális sokkot jelentett. (Találkozást a nyomorral, de a történelmi múlttal is.) Az egyetem után elmentek Miskolcra kollektív lakóegyesületet alakítani. Ott volt Miskolc, a nagy iparváros, és nem jutott építészhez. Akkor az ő csapatuk jelentkezett, és annak ellenére, hogy Grósz Károly volt a megyei párttitkár, úgy lehetett oda betörni, hogy együtt mehettek tízen-tizenöten. Előtte Liberecben néztek meg egy építésműhelyt, hogy hogyan élnek; tanulmányozták azt is, hogy a harmincas években hogyan működtek

ilyen kollektív házak, tehát tudatosan rákészültek erre. Azt a lehetőséget kínálták fel nekik, hogy aki odaköltözik, kap egy ötvennégy négyzetméteres bérlakást, ők meg azt mondták, nekik elég egy-egy harmincnégy négyzetméteres garzon, a többit „bedobják a közösbe”, hogy legyenek közösségi terek. Ezek a harmincnégy négyzetméteres sejtek voltak felfűzve egy folyosóra, a folyosó másik felén nagy közös helyiségekkel (fotólabor, barkácsműhely, gyerekjátsszótér). Igazi közösség próbáltak lenni. Majdnem mind egy irodában dolgoztak, sok pályázatot csináltak együtt. Ott mindenki kiforrhozta saját magát. Később egy skót képzőművésszel került nagy barátságba. Egy ír-skót ismerőse meg Olaszországban él, ott alakított pedagógus-szakszervezetet. Ezekről a külföldi barátaitól sok mindent tanult; elsősorban a közügyek önzetlen vállalásának lehetőségéről. Magyarországon nem látott sok példát arra, hogy valakik (ingyen) kiálltak volna hasonló ügyekért. Érdekes volt Nyugaton az egyetemi légkör is. A hallgatókkal való kapcsolat kevésbé volt paternalista, kevésbé volt számonkérés jellegű. Amit negatívumnak látott ott – s ami azóta nálunk is sajnos jellemzővé vált –, hogy a fizetős oktatás miatt egyre kevesebb munkás származású gyerek kerül be a felsőoktatásba. Amikor például a skót értelmiségi barátjuk a gyerekeit taníttatta, nagy anyagi nehézségekkel küzdött, hogy a gyerekei ugyanazt elérhessék, amit ő elért... és ez most a másoddiplomásoknál nálunk is jellemző lesz. Az Olaszországban élő barátjának meg azt a küzdelmét nézték végig, hogy mit tud tenni a lánya érdekében, aki látóideg-betegségben szenved. Az apa nagy energia-bedobással egy olyan alapítványt hozott létre, ami az ilyen gyerekeknek segíteni tud. Tanulsága: „Ha te nem csinálod, nem biztos, hogy meglesz, de ha már csinálod, csináld másnak is”. Az ilyen példák biztosan hatottak az ő gondolkodására. Szeretné, ha a számára fontos értékek az oktatásban is látszanának. Mert az a legfontosabb, hogy a diákok egyáltalán halljanak olyan dolgokról is, amire a média túltengése folytán nem igen vetül fény. Ő nagyon ellene van minden pazarlásnak, és nem csak elméletben. A mindennapi életben is takarékoskodik, nincs például autója, mégis sokat utaznak. Attól még nem vagy szegény, ha valamid nincs – mondja. Ha nem a főcsapásban vagy, akkor bele kell fektetned olyan energiákat, amit nem fizetnek meg, viszont a gyümölcse mégis beérik valahol. Épületei közül, amiben a szemlélete leginkább benne van, az talán az, amire éppen most kapott építési engedélyt: egy madármegfigyelő ökoturisztikai központban szalmabála ház, bioétterem, komposztvéccé. Az internet jó oldala, hogy – az ökoépítészet címszón keresztül – őt is sokan megtalálják. Az életmódjukat eklektikusnak nevezi. Szereti az anyagokat. Ez érvényes otthona tárgyaira is. Vannak örökölt dolgai, vett dolgai. A tetőn napkollektor. Hőszigetelnek mindent. Elég fontos, hangsúlyozza, a passzív védekezés. Egész lakásuk környezettudatosan és energiatakarékosan van kialakítva. Fontos, hogy ne fogyaszsanak feleslegesen, illetve amit fogyasztanak, az minőségi legyen. A tárgyakat megbecsülik, karbantartják. Inkább felújítanak, mint újakat vesznek. A természetes anyagok egészségesek, meg ízlése szerint szebben is öregszik a természetes anyag. „Nem szabad magad körül rontani a levegőt, elég szennye-

zett a környezetünk” – mondja. Pozitív fejleménynek látja a mai világban, hogy könnyebb információhoz jutni. Negatív, hogy ez az információáramlás túl van pörögve, nehéz kiválasztani, mi igaz, mi nem. Negatív egyértelműen az is, hogy sem a környezetünkre, sem az emberi kapcsolatainkra nincs elég idő. Pedig erre mindennap kellene időt szakítanunk. Nyugat-Európában, Kanadában ezt nem érzi annyira súlyosnak, mint nálunk. Építész kollégáin azt látja, hogy nagyon ki vannak zsigerelve. Ahogy a szegény embernek a nyakába szakadt a lottónégyes, és nem tud vele mit kezdeni, úgy lesz az ember a rabja a túlhajtásnak. Van, aki azért, mert szegény volt a gyerekkora, és ezt próbálja kompenzálni. Ő nem érezte, hogy szegénységben éltek, nem is érzi szükségét az ilyen kompenzálásnak. (Voltak ismerősei, akik azért váltak ki a társaságukból, mert az anyagi lehetőségeik tekintetében nagy különbségek alakultak ki. Főleg a kilencvenes években vált ez jellemzővé.) A legnagyobb probléma a mai világban szerinte az, hogy „az emberiség a végveszélyhez közeledik”. Az energiahelyzet, az ivóvíz elfogyása... mindezt eléggé sötétnek látja, de szeretne bizakodó lenni. Két lehetőséget lát: az egyik az, hogy az ember elkezd bunkert építeni, túlélni. A másik az összefogás. A globalizáció ezt segítené, de ugyanakkor szét is rombolja. Néha azt érzi, fakad ki, mintha valaki szórakozna vele. Sokat nem tud tenni az ember: homokot lehet a fogaskerekek közé dobálni, hogy ne forogjanak olyan gyorsan. Ha mindenható lenne, a környezet értékét tudatosítaná az emberekben. Azt, hogy a környezetet, a közbiztonságot nem lerombolni, hanem továbbépíteni kellene. Hogy milyen az ideális élet? Nyilván a betegségeket szeretné az ember elkerülni. De hát vannak, és ezeken is úrrá kell lenni. Az ideális az lenne, ha szembe tudnánk nézni a problémáinkkal, és úgy éreznénk, hogy valamit, ha nem is tökéleteset, de tenni is tudunk ezek megoldására. A megértés hiányzik az emberi kapcsolatokból. Nagyon fontos lenne az őszinteség (bár például a párkapcsolatban a végletes őszinteség szerinte romboló is tud lenni). Fontos lehet a másik emberre való odafigyelés. Miben lehet hinni? „Néha olyan butasággal, sőt gonoszsággal találkozni, hogy meginog a hitünk az emberekben. Abban lehet talán hinni, hogy a barátokkal, a családdal képesek vagytok úgy összefogni egymást, hogy az támogatást nyújthat ezekkel a negatív hatásokkal szemben. Mindig oda kell tenni magát az embernek. A jövőre a negatív forgatókönyv sajnos nagyon is készül. És az ember ezen kell törje a fejét, hogy ha ezek a negatív fejlemények bekövetkeznek, akkor mit tud tenni magáért.” Ő nem úgy képzeli, hogy neki vagy a gyerekeinek el kellene menni innen – „de az országnak egy kicsit jobb környezetpolitika kellene, és persze nem ilyen média, ezeket a szélsőségeket le lehetne lassan faragni. A BBC korrekt, fel van osztva négy csatorna, jut a kultúrára is, ott a szappanopera sem olyan, hogy az emberi méltóságot sértené. Svédország példaértékű a korrupció- és csalásmentes, demokratikus környezetre, oda tudnak figyelni az emberi kapcsolatokra és a természetre is”. Élettapasztalatai összegzéseként Mérei Ferencre hivatkozik, aki a kudarcok, nehézségek feldolgozására azt szokta mondani: (az embernek) „nem kell mindig jól járni”. A nehézségeket is végig kell csinál-

ni. Sokat kéne foglalkozni a társas kapcsolatokkal. Ő mindig úgy gondolta, hogy neki a csoportmunka jó, ennek az előnyeit mindenkinek meg kéne ízlelnie, bár az is igaz, hogy a csoportszerveződést nehéz úgy megoldani, hogy valaki rá ne telepedjen a csoportra. Amire a legbüszkébb, azok a kapcsolatai. A család, a megmaradt barátok. A kapcsolatok, teszi hozzá, még a magányra is fel tudnak készíteni. Konfliktusai az életben leginkább az elvei miatt voltak; legutóbb az egyik vidéki egyetemen arra hivatkozva nem hosszabbították meg a szerződését, hogy az általa képviselt szemléletre ott nincs szükség. A kollégákkal, megrendelőikkel adódó konfliktusokat hamar megtanulta kezelni. Most főépítésként kemény anyagi érdekek, a lakosság érdekei, a befektetők érdekei és környezeti érdek között kell egyensúlyt találnia. Legnehezebb a lakossággal megértetni egy-egy döntés szükségességét, de most már elfogadták. Kistelepülésen egyébként ezek könnyebben mennek; a nagyvárost is kisebb egységekre kellene bontani (az emberek úgyis eleve csak kisebb részét használják a városnak). Végezetül a számára mintát adó emberek közt egy skót kertészt említ, aki 1945 óta épít egy kertet. Az ő kertje: múlt, társadalom, tradíciók, gyerekkor... a „Kultúrák kertje”. Ez azt mutatja, hogy az embernek van lehetősége, hogy valamiben elmélyedjen, és ezt érdemes is megtenni.

Interjúalanyunk társadalmi szerepe folytán is „alternatív”, hiszen *alternatív építésmódokat, anyagokat s ezeken keresztül egy alternatív, környezettudatos életformát* propagál, képvisel. A szemlélete melletti kiállás során *vállalja az ütközéseket, a fősodor általi félreszorítást* is; azok közé tartozik, akik azért azonosulnak egy alternatívával, mert úgy látják, *az uralkodó áramlat szakadék felé vezet*. Anélkül, hogy idealizálná a nyugati demokráciák világát, fontosnak tartja, hogy azok a mechanizmusok, amelyek ezekben a demokráciákban kifejtettebb módon *biztosítják, védik az emberek jogait, méltóságát, az élhetőbb életet*, mind nagyobb teret nyerjenek a magyar társadalomban is. Nem harcos antikapitalista, de *látja a tőkeérdekek dominanciájának hátrányait. Belülről irányított, elkötelezett emberek* példáit állítja maga elé. Fiatal korától fogva abban a tekintetben is alternatívakeresőnek tekinthető, hogy az individuumok egymással versengő világában *a közösségi létformák lehetőségeit keresi*.

31. (175. interjú) A következő interjúalany fiatal lány, huszonkét éves, egy kis faluban él, szabad bölcsészet végzettsége van. Idegenforgalmi szakmenedzser akar lenni, és etika MA képzésre megy. Az üzleti etika, a rendezvényszervezés érdekli. Kezdetben elég mostoha körülmények közt éltek a barátjával. Itt a faluban van, amikor hiányzik a város, az információk, de általában nagyon szeret erdőben, teljes nyugalomban élni; a két igényt ugyanúgy próbálja összeegyeztetni, mint a legelsőként bemutatott interjúalanyunk: faluban élni, de közel a városhoz. Kandallóval fűtenek, víz van, gáz nem is kell, a városi komfort nemigen hiányzik. Boldognak mondja magát. Nagyon szeret olvasni, kirándulni (tévéjük nincs, mobil internetet viszont használnak); mandalákat rajzol, gitározni tanul, tornázik, DVD-lejátszón filmeket néznek. Édesanyja

környezetvédelmi területen dolgozik, ez talán hatott rá, meg talán az is, hogy a gyerekkorában mindig kempingeztek. Édesapja jógázik, testi-lelki harmóniára törekszik. Bátyja is nagy hegymászó. Ő maga két évig járt a Rogers Gimnáziumba, ez is mindenképpen szerepet játszott szemlélete alakulásában: biológiát például úgy tanultak, hogy elmentek kirándulni, és az ott gyűjtöttet vizsgálták meg mikroszkóppal. Járt körzeti iskolába, azután városi angol tagozatos iskolába, ahol nagy fegyelem volt; ennek hatására őbenne is kialakult a fegyelmezettség, aztán következett a Rogers, művészeti osztály, majd az egri főiskola. A környezetvédelem érdekelné, de úgy látja, ő nem túlságosan tehetséges a természettudományokban, meg szerinte a sok növénynevet nem tudná megtanulni. Viszont van a környezetvédelmi témakörnek egy másik lényeges, etikai oldala is. Ő a globális felmelegedésről írta a szakdolgozatát, abból a szempontból, hogy az miképpen alapul morális válságon. Az ősi emberek benne éltek a természetben, ez adott nekik ételt, otthont, tisztelték. Senki nem áll neki csak úgy lerombolni a házát. Pedig ma éppen ezt csináljuk. Amíg hiszünk a természeti erőkből, Istenben, addig ebben az is benne van – és minden világvallásban benne is van –, hogy a Földet az Istentől kaptuk. De ma kisebb a szerepe a vallásnak, és sokan, akik vallásosak, azok sem úgy azok, ahogy kellene. Ő nagyon vallásos, de semmilyen egyházhoz tartozónak sem érzi magát. Hiszi, hogy amiben élünk, benne van egy mélyebb valóságban. A világ neked fontos, te is fontos vagy neki. Ha tehetséges vagy, nem lehetsz lusta, nem mondhatod, hogy „mást csinállok, mert abban van pénz”. Ha tehetséges vagy, felelős vagy a tehetségedért. A morális válság az egyik legfőbb probléma. Ma olyan folyamatok zajlanak a világban, amelyek hatására kétfelé szakad az emberiség: nagyon rosszakra és jókra. Aki középen van, az is előbb-utóbb vagy az egyik, vagy a másik oldalra kerül. Nagyon sok fiatal van, aki látja a helyes utat. Akik már nem a kommunizmusban nőttek fel, nincsen a gondolkodásuk lekorlátozva. Nagyon sok színt látnak, s éppen emiatt meglátják a lényegét is. Hogy hogyan kell bánni a környezettel, egymással. Kompromisszumkészzen meg tudják egymással beszélni a dolgokat, akármilyen vallású, politikai nézetű a másik. Persze nem mindenki képes így gondolkodni. A negatív oldalra az jellemző, hogy rögtön beállnak harcolni. A jó oldalon meg csak a nagyon mélyen belemerülők veszik fel a harcot. Sok fiatal van, akiben benne van a jó irányba húzó életérzés, de nem tudja, hogy mit tegyen. Már az óvodától kezdve szükség lenne az erkölcsi és környezetvédelmi oktatásra, mert ma ez a legfontosabb. Nyugaton „az üzlet az üzlet” elv uralkodik. Ő érti az üzlet logikáját, de azért csak közösség vagyunk, az üzletfél is egy testvér. Mindenhol, a főiskolán is témának kellene lenni ezeknek a kérdéseknek, nem elméleti szinten, hanem a mindennapi gyakorlatok szintjén. Meg úgy kellene felfogni, hogy az ember nem egy porszem. Hogy mindenki tehet valamit. Mert ha így megy tovább, ahogy ma élünk, néhány évtized múlva nem lesz elég ivóvizünk. Ő már gimnazista korától részt vett a Humanista Mozgalomban. Aztán szervező lett. Nagy élmény, amikor látja, hogy száz ember tartja a fáklyát, és hallgatja, amit ő a szívéből mond, s hogy azért vannak ott, mert egyetértenek.

A főiskolák között most éppen ökológiai verseny van. Nagyon sok mindenben kellene változás. Mert most már a falvakban is szemetelnek. Volt egy olyan terve a párjával, hogy a polgármesteri hivataltól autót kérnek, és vállalják, hogy megszervezik a közös szemétszedést az út mentén, az iskolával meg tavaszi gombaszedéssel összekötve. Nem mondja, hogy mindenkinek azt kéne tennie, amit ő mond, de nagyobb lemondásra lenne szükség. Elismeri, hogy ez neki sem megy nagyon, a fiatalokat nehéz lenne rávenni, hogy lemondjanak például arról, hogy fontos legyen nekik a divat. Pedig ez generált dolog, rengeteg pénzt visz el, és teljesen felesleges. Egyfelől kétségkívül jó, mert jó nőnek érzi magát tőle, de közben hazugság az egész. És nagyon sok ilyen dolog van, és ez mind valamilyen „divattal” kapcsolatos. Valamivel, amiről azt hirdetik, hogy az az igazán korszerű. Hogy milyen eszközöket kell használni, hogy hova utazzanak és így tovább. Villák, kocsik. Ezekről kellene valahogy lemondani. Egy kicsit úgy kellene felfogni, mint a böjtöt. Édesanyja húsvétkor megengedte neki, hogy húst egyen, ha nem bírja anélkül, de azzal a feltétellel, hogy „akkor mondd le valamiről, ami fontos neked”. A fiatalok is sajnos a vásárlás bűvöletében élnek, minél több buli, nyüzsgés – ez tud jó lenni, de nyüzsgögni lehet máshogy is. Ő stabil személyiségnek érezte magát, rendben volt magával, de ahogy egyre fontosabbá vált, hogy hogyan néz ki, azt vette észre, hogy el tud bizonytalanodni olyan dolgokban, amikben nem kéne. És ez azoknak a tendenciáknak köszönhető, amelyek – ha nem állítják meg őket – még sokkal nagyobb bajokat tudnak okozni. Hagyjuk, mondja, hogy meghaljanak anorexiás kislányok. Agyonmikrózzuk az ételt. Beteg, degenerált világban élünk. Ha minden így marad – hiszen a géntechnológia már ott tart, hogy a születendő gyerek tulajdonságai megrendelhetőek lesznek –, ez borzalmas körülményekhez vezethet. Ha az etika, a pozitív értékek nem lesznek elég erősek, akkor a „fajtisztítás” meg az embertelen uniformizáció lehet a jövő. De ő bíz a pozitívabb oldalon. A történelem fejlődéséről szól, néha erre, néha arra, de mindig fölfele; ő abban bíz, hogy az emberiség végül is mindig arra fejlődik, amerre kell. Az utóbbi évszázadokban azonban az orvostudomány, az ipar stb. nagyon sokat fejlődött, a morál viszont nem. Megrekedtek az emberek, de ő abban bíz, hogy most éppen ebbe az irányba fog menni a fejlődés. A tudomány az etikai megfontolások nélkül kétséges eredményekhez vezethet. Nem biztos például, hogy a genetika minden törekvése jó irányba megy; a betegségek is segíthetnek, azokból is tanulhatunk, ebbe sem biztos, hogy bele kell avatkozni. Legalábbis anélkül, hogy tisztában lennénk a kérdés minden összetevőjével. Hiszen a betegségekkel kapcsolatban is lehetséges, hogy az Isten ilyenkor akar tőlünk valamit.

A környezetpusztítás tudatosítása az egyik olyan alapgondolat, amely a fiatal nemzedék egyes tagjait „alternatív” utak keresésére készíteti. Interjúalanyunk megpróbálja az életét is természetbe ágyazottabb és környezettudatosabb módon alakítani, elveihez igazítani (anélkül, hogy a technikát dogmatikus teljességgel kizárná az életéből, vagy hogy a fiatalok életét befolyásoló trendekkel teljesen

szembefordulna). Alternativitásának egyik fő pillére az *etikai nézőpontnak az üzleti logika* és a morális megfontolásoktól elszakadó tudományos fejlődés fölé helyezése. A *toleráns, kooperatív kommunikáció* az ő számára is alapérték, s őrá is jellemző a (társadalmi célok érdekében folytatott) *öntevékeny aktivitás, kezdeményezés* vállalása. Pályája elején álló, igen fiatal ember lévén, nála (is) még sokféleképpen alakulhat, hogy pontosan miben, milyen formában válhat „alternatív életstratégia” képviselőjévé.

32. (26. interjú) A következő interjúalany egészen más nemzedék tagja. Idős özvegyasszony, három gyerekkel, hét unokával. Szép családban nőtt fel az Alföldön, édesapja gyógyszerész volt, akire „a szeretettel párosult szigorúság” volt a jellemző. Az interjúalany katolikus egyházi gimnáziumba járt, ahol – megítélése szerint – „tökéletes nevelő” apácák tanították. Nem gondolja, hogy nagyon okos gyerek lett volna, de ebben az iskolában „kiművelt emberfő” lett belőle. Férjhez ment, egy Budapest-közeli városban éltek öt évig. Remek férje volt. A férje rokonsága is remek volt, nagyszerű belső tartással. A gyerekei is mind rendben vannak. Nem volt köztük hangos szó, mindenki megértette a másikat. Később minden unoka neveléséből is kivette a részét. Visszakanyarodva az iskolaévekre, a tanárai meghatározó hatással voltak az életére. Nagyon jó barátnői is voltak. Az életében két nagy változás volt. Az első a kommunizmus bejövetele. Nem kapott kettős nevelést, a szüleinek az volt a felfogása, hogy „élni kell tudni abban a világban, amiben élünk”. Azt azonban hozzátették: „A hiteteket tartsatok meg”. Ők öt-hét évesen ezt megértették. A legidősebb testvére úttörő lett, aztán odaállt a tanítónő elé, hogy ő inkább templomba szeretne járni. A rendszer ellen sosem vétettek, de például neki is, amikor azt mondták neki, hogy nem lehet kozmetikus mester, ha a gyerekeit beírta hittanra, azt mondta, hogy akkor inkább nem lesz mester. (Aztán mégis lett, és nem kellett megtagadnia a meggyőződését.) A rendszerváltást nem így képzelte, mert bár visszakapták államosított gyógyszerárukat (s az gyógyszerész lányáé lett), s a lelki egyensúlyukat is visszakapták, de szerinte Antall József után nem jött megfelelő vezető; nem jött az, amit várt, mert nem könnyebb, egyszerűbb, igazságosabb lett a világ, hanem mindennek az ellenkezője. De bízik abban, hogy rendbe jön, és vár egy megváltó, karizmatikus politikust. Amikor a férje megbetegedett, még nem voltak teljesen felnőttek a gyerekei, meg kellett élniük, akkor lett kozmetikus. Több mint húsz évig volt az, később a nagyobbik lánya folytatta. Mint kozmetikus, jegyzi meg közben, három házasságot mentett meg, a családi élet békéjének megteremtése felé irányítva a válni készülő, neki panaszkodó asszonyokat. Ma a társadalomban a legnagyobb problémának a jellemtelenséget, becstelenséget látja; „nagyon hamis a világ”. Arra a kérdésre, hogy min változtatna, azt feleli, hogy „ne legyen ennyire pénzcentrikus a világ: tudjuk, hogy pénzszűke van, de kórházakat, iskolákat nem volna szabad bezárni”. És nagyon hiányzik a szociális támogatás. A minimálbérrel sokgyerekes családok nem tudnak megélni. A multik túlságos uralma sem jó, a kisembernek nincs tere.

Igazságosabb, etikusabb, szociálisabb világ kellene. Az első támasz: a család. De a Jóistennel kezdődik. És fontosak még az olyan barátok, akik megérdemlik a barátságot. Ő csalódott néhány emberben, akiknek nem ő volt fontos, csak vártak tőle valamit, de az emberekbe vetett hitét megőrizte. A jövő? Reméli, hogy ha a mostani zűrzavar kitisztul, jobb lesz. Ne keressünk a kákán is csomót; a médiában, annak természete szerint, felfújnak mindent. Ne pazaroljunk. Aki tud adni, az adjon. Ő az emberekhez pozitívan viszonyul, hajlékony, nem veszekszik. A vallás, a szeretet meghatározó. Ha más látja rajta a szeretetet, vissza is kapja. Ha meg valaki visszaél vele, azzal nem törődik. Nem veszi fel a kesztyűt, nem hagyja magát megbántani. Bánat van néha az ember életében, de jön az imádság, s aztán a megnyugvás. Jó lelkiismerettel fekszik le, nyugodtan alszik. Ő ilyen, meg ilyenén is nevelték az iskolában. Az a lényeg, hogy az ő hibájából ne történjék semmi, ami másoknak rossz lehet. Mondhatják rá, hogy „kis hülye”, ez sem érdekli, nem érzi magát kevesebbnek. Szeretett a középosztályba születni – mondja –, jobb mint arisztokratának vagy szegénynek lenni. Azokban a lakásokban is, ahol éltek, mindig jól érezte magát. Szerencsés embernek tartja magát. Ha pedig szerencsés volt, akkor miért lenne irigy, miért bántana másokat? Őszintén tud örülni más sikerének. A szeretet a legfontosabb: ha szeretet van, minden megvan. Arra a kérdésre, hogy mire büszke az életében, azt válaszolja, hogy ő nem büszke, mert mindent az Istentől kapott. Örülni a legjobban a családjának örül. Az nagy dolog, hogy abban a nehéz világban szépen tudta felnevelni a gyerekeit. Mert ő azt tapasztalta, hogy „aki kiáll az igaza mellett, azt vagy lecsukják, vagy nagyon jó élete lesz tőle”. Ők így éltek. Nagyon jól. Amikor a férje meghalt, már nem esett nehezére egyedül maradni. Jó géneket örökölt. Mozgékony, az életben nagyon sokat jelent az egészség, neki hála isten az is megvan. Ha másnak más nézetei vannak, nem zavarja, nem vitatkozik rajta. Neki az a dolga, hogy a saját világnézete mellett kitartson. Édesapja és öccse evangélikus volt, édesanyja és ő katolikus. Ez a családjukban sosem volt probléma. És ez a példa általánosítható. Neki az a fontos, hogy ő a maga értékei szerint jól érezze magát. Nem biztos, hogy másnak is az a jó. Neki nem voltak konfliktusai senkivel. Lehet, hogy ez dölyfösségnek hat, mondja, de ugyanezt tenné, ha újrakezdené. Újrakezdeni egyébként nem akarná, egy napot sem forgatna vissza az életéből, örül, hogy jól, szépen tudta le. A gyerekeivel, unokáival mindig újraéli a fiatalkori örömeiket. Gyerekkori vágyai szerint lehetett volna karmester, meg szeretett utazni, abból is lehetett volna több, de akkor nem tudta volna a családját így nevelni. Nem voltak nagy céljai; azt nem mondhatja, hogy mindent megvalósított (nem lett sem gyógyszerész, sem karmester), viszont a legfontosabb az volt, hogy anya lehetett: ha nem lett volna gyereke, akkor nem lett volna ilyen kiegyensúlyozott. A környezetében lévő fiatalokkal is meg van elégedve. A világ csak nagyon keveset rontott rajtuk. A faluja népe sem lett rosszabb. Panaszkodnak, persze, de régen is panaszkodtak.

Erre az interjúalanyra azok a sajátosságok a jellemzőek, amelyeket korábban védőnő meg óvónő interjúalanyunk esetében is lényegesnek találtunk: azok

a tulajdonságok, amelyek egy-egy „hétköznapi ember” (s egyszersmind családanya) helytálló életét kiemelik a többiek közül, s vonzó alternatívának mutatják a világ diszharmonikus életformáival szemben. Az egyik ilyen fő tulajdonság a kiegyensúlyozottság, és az ezzel járó derű. Ez a kiegyensúlyozottság egyrészt azon a biztos értékrenden nyugszik, amelyet a család, az egyház és az iskola alapozott meg benne, s melynek ereje, biztonsága nyilván annak is köszönhető, hogy ezek a hatások nála egy irányba hatottak, egymást erősítették (s legfőképpen talán annak, hogy több évszázados megalapozottságú, nemzedékről nemzedékre átadott értékekről van szó). A kiegyensúlyozottság másik forrása és az interjúalany másik alapvető tulajdonsága a legtöbb dolgot pozitív attitűddel fogadó természete: szerencsésnek mondja magát, s nyilván szerencsés is volt, hogy a sok ember életébe tragédiákat hozó évtizedeket nagyobb bajok nélkül tudta átélni, de ebben biztosan szerepe volt saját, a konfrontációkat s főleg az események problematizálását kerülő természetének is. E természetének köszönhetően valószínűleg olyan dolgokat is természetesen és derűsen tudott fogadni, amelyek másoknak súlyos problémákat okoztak volna. Így tudta elfogadni azt is, hogy egyes fiatalkori vágyai nem teljesültek, sőt még a férje halálát is. S ez az attitűd nemcsak a dolgok szubjektív feldolgozását teszi könnyebbé, optimistábbá, hanem vissza is hat a környezetre, és azt objektíve is élhetőbbé, barátságosabbá teszi. A társadalmi igazságtalanságok és az erkölcsi silányság elutasítása, a mások megértésére törekvés, annak tudata és elfogadása, hogy másoknak más értékek lehetnek fontosak, mint neki, és az a meggyőződés, hogy a problémák megbeszélésével azok fel is oldhatók, sok más interjúalanyunkkal közös, becses vonásai.

33. (174. interjú) Következő interjúalanyunk mozgássérülteknek szervez táncórákat. Azt hangsúlyozza ezzel kapcsolatban, hogy a mozgássérültek olyan dolgokban is elbizonytalanodnak, amiket meg tudnának csinálni. Erősíteni kell bennük azt a tudatot, hogy mi mindenre képesek. Ő eredetileg a bölcsészkarra járt, aztán Írországból találkozott a mozgássérült-problémával, és ott mint önkéntes segítő tanulta meg a velük való bánásmódot. Ez az ír otthon nagyon haladó szellemű volt, de ott is az volt a jellemző, hogy a mozgássérültek végigülték a napot. Ott találta ki a mozgásórákat. Ez nagyon sikeres lett – sokan jöttek, heti három órát tartott. Előtte ő már táncolt (bár nem volt profi táncos), s már találkozott olyan angol társulattal (Can Do Company), amelyben fogyatékosok is színpadképesen táncoltak. Dolgozott már szociális területen: ingyen oktatás, elfekvőbe bejárás... de fogyatékosokkal korábban nem foglalkozott; nem gondolta, hogy képes lenne rá. Ezt a mozgásoktatást önkéntesként végzett munkája, beosztása miatt egy idő után ott nem tudta folytatni, de amikor hazajött, úgy érezte, folytatni akarja. Benyújtott egy pályázatot, és meg is nyerte; itthon két fogyatékosotthonban kezdett el dolgozni (kéthetente, illetve háromhetente vidéken). Az oktatás olyan elemekből áll, mint testérzékelés, mozgás, zenére ráhangolás, külső hatások fogadása, annak megtanulása, hogy hogyan lehet előadni valamit. Meghívott tanárokkal workshopot szervezett. Reménykedett, hogy mások is csatlakoznak, de csak

alkalmi munkatársakat talált. Egy év után abbahagyta. Főként a férje segítette, és volt egy befogadó szervezet is, akik az adminisztrációt intézték, tőlük is nagyon sokat tanult. Egészeiben véve nagyon jó, nagy élmény volt, de eléggé kimerült benne. Közben egyetemre járt, angolórákat adott. A fogyatékosoknak nagyon sokat számított ez a közös munka. Arra nem gondolt, hogy ilyen erősen kötődni fognak hozzá. Ez nehéz része volt a munkának, de szép, hálás része is: hogy már a jelenléteddel is örömet tudsz hozni valakinek az életébe. A kifelé hatás nem volt cél, de volt ilyen hatás is. Például, amikor táncosok jöttek hozzájuk bemutatót tartani, azokra is visszahatottak a fogyatékosok. Vagy nyilvánvaló kifelé hatás az is, amikor előadásokat tartottak. Hatottak a fogyatékosokat az otthonban ellátókra is. Ebből az egész kísérletből sok következtetést vont le: hogyan lehet egy csoportot vezetni, milyen szükségleteket lehet, kell kielégíteni egy fogyatékoscsoportban. Meg kellett tanulnia azt is, hogy ne legyen túlzottan jelen, de ne is vonja ki magát túlzottan. Az együttlét volt a lényeg; és állandóan éreznie kellett, hogy egy kis figyelemmel bárkinek tudsz örömet okozni. Amikor befejezte, nagy büntudata volt, mert nem volt, ki folytassa. Az is fontos tapasztalat volt számára, hogy fel kell mérni, milyen érzelmi háttérrel, energiával látunk neki valaminek. (Először mindenki a maga lehetőségei szerint végigmozgatta a testét, de esztétizált formákban. Aztán belevitt ebbe egy kis kifejezést; a mozdulatokkal való kifejezőképesség fejlesztését; amit csináltak, az végül is inkább mozgásszínház lett, mint tánc.) Az, hogy mozogtak, mindenképpen fontos változásokat hozott; ennek az volt a lényege, hogy érezzék, mire képesek. Zárt intézetekben laknak, ezeket a tereket meg kell nyitni. A mozgás mindenképpen változást hozott az életükbe, látták, hogy valamire képesek, hogy cselekednek; a csoportban megnyíltak egymás felé. Ez volt az egyik legfontosabb, hogy csoportban dolgoztak, és egymás felé nyitottak, egymáshoz kapcsolódtak általa. Most egy amatőr csoportban táncol és egy alternatív iskolában tanít; problémás (drop out – az oktatási rendszerből kihulló) fiatalokkal foglalkozik (minden diáknak van egy személyre szóló mentora), ott is tart mozdulatkurzusokat. Ezek érzékeny gyerekek (lelkileg) sérültek, de sokkal jobban látnak mindent. (Nem annyira nyitottak, mint a fogyatékkal élők, de nagyon érzékenyek minden rezdülésre.) Eljuttatni őket az érettségiig, ez terápiás munka is, nagyon fontos, hogy minden diák egyéni figyelmet kapjon. Neki hét mentoráltja van; a bizalmi kapcsolat felépítése nem mindig könnyű. Meghallani, hogy kinek mire van igénye, ráhangolódni. Volt olyan mentoráltja, akivel nem tudott közös hangot teremteni, elváltak egymástól. De az év elején kapott mentoráltjai általában megmaradnak. Minimum fél év, amíg felépítik a bizalmi viszonyt. Fontos, hogy meghallja, mire van igényük, rá kell hangolódni. Az elszakadás itt is nehéz, de nekik a kötődés is nehéz. Nehéz elérni azt az ideális állapotot, amelyben az ember önálló, de ugyanakkor nem szakad ki teljesen a közösségi kapcsolatokból sem. Az ideális élet arról szól, hogy a saját képességeimet felismerem, s azokat ki tudom bontakoztatni. De ma az emberek nagy része nem ismeri fel, hogy mire van hivatása és mire van készsége. S ha felismerte, azután dolgozni is kell azért, hogy

kibontakoztathassa, ami benne van. Mindenki keresi, hogy mi is ő, és nem tudja. Ő maga tizenöt éve meditál (a meditáció technikáját minden munkájába is bekapcsolja. Relaxációs, imaginációs feladatokat használ az iskolában is). Arra a kérdésre, hogy min változtatna a világban, az a válasza, hogy: több biztos pontot adna az embereknek. A nagyobb szabadság nagyobb bizonytalanságot is hoz, magyarázza. A nyugati társadalom nagy betegsége, hogy nincsenek biztos pontok; olyan mint egy nagy medence part nélkül, amelyben összeviszsa haladunk. Pedig ami biztos, az nem feltétlenül jelent (korlátozó) „falat”; lehet éppen kapaszkodó is. Ami ellen lázadni is lehet. Most inkább az a jellemző, hogy nincs semmi biztos pont. Neki a vallás ilyen elrugaszkodási pontot jelent, ami határt is ad, de nem zár ketrecbe (mert a vallásos ember ketrecbe is kerülhet a vallásától). Ilyen elrugaszkodási pontot adhat a (jól működő) család is. Mert ezekhez mind viszonyulni kell. Ő mindig tele van tervekkel. Egyszer nagyon szeretne egy nagy, sokrétű terápiás központot, ahol sokféle választ lehet adni, s ami meditációs központ is egyben; egy lakóotthont problémás gyerekeknek, utcán élő gyerekeknek: megtanítani nekik, hogy mit jelent otthon lenni, hogyan lehet megszervezni az otthoni életet, kapcsolatokat építeni. A családterápia is segít, de ritka, amikor a család minden tagja egyszerre akar változtatni. Társadalmi és kormányzati szinten ami a legfontosabb a jövő szempontjából, az a családok gondozása. Ő hisz abban, hogy a társadalom élő organizmus, nem kell mindent „agyból megoldani”. Ha túl akar élni a nyugati társadalom, akkor ezt a lépést meg kell tenni, visszatérni a szervezesebb, az emberi kapcsolatokba beágyazottabb életbe, az „előbb” családokhoz, mert különben elpusztul. Persze valamiképpen minden társadalom túlél, legfeljebb átalakul. A legfontosabb a közösség támogatása és erejének felhasználása. Ő a maga munkájában a csoport, közösség felépítésére helyezi a hangsúlyt. Ne csak a terapeuták gyógyítsák az embereket, gyógyítsák az emberek egymást is. Ő arra a legbüszkébb, hogy egyre jobban van, egyre egészségesebb, s így hasznosabb is tud lenni mások számára. Konfliktusai mindig voltak, például a kollégákkal egyes elveken; de konfliktuskezelő tréningeket tart, és ezt ilyenkor is próbálja alkalmazni. Egy jó pszichológus sok pénzt kér, és kell is, hogy jól élhessen, hogy fel tudjon tölteni a nagyon igénybe vevő munkájához; de ezt a nagy összegű kifizetést az államnak támogatnia kellene. Jobb lehetne a képzés is. És fontos, hogy ne legyenek a segítők túlterhelve (mert így gyorsan kiégnek). Sok ember dolgozik nagy elhivatottsággal, de ugyanakkor nagy az elkeseredés a boldogulás nehézsége miatt. (Sokaknál ez a magánélet, meg önmaguk kárára megy.) A támogatás esetleges, Amerikában például már előbbre tartanak ebben. Ugyanakkor nem minden a pénz; ha meg tudunk élni normál szinten, akkor ne hajtsuk tovább, hanem fogadjuk el, hogy ebből a munkából olyan örömeket kapunk, ami máshogy nem kapható.

A fogyatékosok, különböző súlyosan hátrányos helyzetű emberek segítése eleve olyan feladat, amire nem vállalkozik mindenki, s nem is tartozik azok közé a szakmák közé, amelyek magas jövedelmet biztosítanak, és látványos si-

kereket is ritkán lehet ezen a területen bezsebelni. Tehát maga az, hogy valaki ilyen hivatást vállal, kiválthatja azt, hogy a környezete ebben a választásban (értékes) alternatívitást lát. Ugyanakkor az ilyen emberekkel való foglalkozás oly módon hathat vissza a segítőkre is, hogy világlátásukban, értékrendjükben felerősíti az „alternatív” vonásokat. Többen számolnak be arról, mint ez az interjúalany is, hogy mekkora (jellemformáló) élményt jelentett számukra annak megtapasztalása, hogy *képesek másoknak örömet okozni*. Kialakul a *felelősségérzet* a páciensekkel szemben. Kialakul az a szemlélet, amelyben a legfontosabbá az válik, hogy *mivel tudjuk gazdagítani a másik ember lehetőségeit*. S ha nem is lehet mindenben szétválasztani az ilyen jellegű munka tapasztalataiból felépülő értékeket azoktól, amelyek eleve jellemezték a személyiségét, ezek mindenképpen a mainstreamétől különböző hangsúlyokban nyilvánulnak meg. Az eddig említetteken kívül fontos értéként jelenik meg az ő értékrendjében is a *személyre szabottság*, a *közösség* (s az egyik legfontosabb közösségként a család) jelentősége, a *pénz hajszolásával szemben a munkában megtalálható öröm* preferálása, az általános értékrelativizmussal szemben a *biztos értékek* keresése.

34. **(176. interjú)** A következő interjúalany kiválasztásában talán szerepet játszott az *egzotikus* tényező is, azok az eltérések, amelyek a más kultúrából jötteket jellemezhetik, de ezeknél sokkal lényegesebbek azok a sajátosságok, amelyek az értékrendszer tekintetében jelentenek alternatívát (s amelyek nagyrészt nem a kulturális gyökerek különbségéből adódnak). Az interjúalany Bulgáriában született, az interjú készültékor harmincnégy éves festőnő. Édesanyja is festőművész. Az ő első kiállítása hatéves korában volt, aztán az anyja azt mondta neki, jobb, ha nem ezzel foglalkozik: féltette a pályától, a kudarctól. Később mégis úgy alakult, hogy belőle is festő lett. Az érettségi után jött Magyarországra (ennek ellenére akcentus nélkül beszéli a nyelvet). Bulgáriában megszokta, hogy művészkörökben mozgott; itt egészen más hangulat uralkodott. Ezt kezdetben nehezen viselte, de aztán bekerült a Képzőművészeti Egyetemre, és később hasonló hangulatot talált a szentendrei művészek körében is, mint amit hiányolt; ez jólesett neki. Arra a kérdésre, hogy milyen meghatározó hatások érték, azt válaszolja, hogy sok furcsa emberrel találkozott, könyvek is hatottak rá, de mindig azon igyekezett, hogy senki ne legyen rá konkrét, domináns befolyással. Ő alapvetően önmagának akar megfelelni. Képeit a környezet megmentésének érdekében, tehát az emberekre való hatásgyakorlás szándékával festi. Tizenöt éve vegetáriánus. Elvből az, mert szerinte nem szabad megölni a jóllakásért „valakit”; aztán az erdők kivágásának negatív következményeit is tudatosította. De az egész élete ilyen környezettudatos, és ez határozza meg a művészetét is. Azt hitte, hogy a képekkel inkább lehet hatni, mint szóval, de csalódott, mert annak, amit csinál, nincsen nagy hatása. A katasztrófák mindennaposak, az emberek már nem is foglalkoznak velük (és azzal sem, hogy ha már ilyen mindennapiak a katasztrófák, az azt mutatja, hogy egyre rosszabb a helyzet). Meg már késő is, a folyamatokat visszafordíthatatlanoknak véli, úgyhogy ő eléggé pesszimista. Az

emberek nem látják elég globálisan a dolgot, azt mondják, hogy mindig volt, mindig lesz valahogy. Pedig ez nem teljesen így van, a veszélyek nagyobbak, mint régen. A Föld léte veszélyeztetve van, megmentésének az utolsó órájában járunk. Az sem jó, hogy sokan azt képviselik, hogy ez nem az embereken múlik. És ezzel leszerelik, passzívvá teszik őket. A férjén keresztül ő sok információhoz jut. A férjének van egy cége, s azon keresztül kapcsolatban van a környezeti változásokat mérő tudósokkal. A környezetvédelem most már divat is, lehet, hogy ezért sem veszik annyira komolyan. A legnagyobb probléma az, hogy túl sokan vagyunk, ebből jön az összes többi probléma: többet kell harcolni az érvényesülésért, mindenki siet, nem vesszük észre egymást, áttaposunk egymáson. Az jó, hogy az orvostudománynak sikerei vannak, hiszen ennek következménye, hogy tovább élünk, de most ez a jó ellenünk fordult. Aztán az is alapvető rossz, hogy az ember az egyetlen lény, amely szórakozásból öl, ezért nem lehet bízni senkiben. Egy-két kivétellel (a kivételek közé édesanyját, férjét sorolja) nagyon sok negatív tapasztalata volt az emberekkel. Nem vár senkitől pozitívat, örül, ha ilyen történik vele, de mindig felkészül a legrosszabbra, s ha nem az következik be, az jó érzés, de nem bízik nagyon az emberekben. Csak saját magában hisz, ha önmagának megfelel, az már jó. Ha a műveiről kritikát kap, nem sértődik meg, nem érinti rosszul, várja is a kritikát, mert azon legalább tud gondolkodni, ha elfogadni nem is tudja. Aki pozitívat mond a dolgairól, abból nem tud tanulni, azon nem tud gondolkodni, meg nem is biztos, hogy őszintén úgy gondolják. Az, hogy nem hisz az emberekben, hétéves korában alakult ki. Ő akkor (súlyos) beteg volt, operálták, egy évig nem is igen mozoghatott, – ráadásul pont akkor halt meg az édesapja, és ezt nem mondták meg neki –, és amikor kiderült, hogy meggyógyult, akkor kimehetett a gyerekek közé. Mivel az operációhoz leborotválták a fejét, furcsa kalapot kellett hordania, emiatt csúfolták, kiközösítették, és tőlük tudta meg azt is, hogy meghalt az apja, ez sokkolóan hatott rá, és azóta csalódott az emberekben. Hogy miért nem fogadják el, miért bántják, miért ilyen kegyetlenek. Bezárkózó lett. Sok könyvet olvasott akkor, s nem csak gyerekek valókat. Ez a gonoszság nagyon nagy hatással volt az életére. És még sokszor érte később is hasonló tapasztalat. Egyik képét azért festette, mert fontos neki, hogy a nők milyen helyzetben voltak/vannak, és ez milyen hatással van az emberiségre. Egyébként részt vesz egy, a nők egészségéért, oktatásáért, jogaiért, életkörülményeik javításáért küzdő alapítvány munkájában. Ezt a küzdelmet nagyon fontosnak tartja. Minden jövőbeli generációt a nők nevelnek, s nem mindegy, hogy egy nő eközben elnyomottnak érzi-e magát. Ebben az országban szerencsére ez nem olyan probléma, de sok országban nagyon el vannak nyomva. Amikor elkezd festeni, megszűnik körülötte a világ, olyan, mintha egy más bolygóra, más dimenzióba kerülne. S amikor abbahagyja, sokszor megdöbben, azt sem tudja, hogy ami kijött a keze alól, hogyan jött létre. Ez egyfajta utazás. A festményein a test és a lélek kapcsolatával foglalkozik, külön lényként festi meg a testet és a lelket, s ebből az a fontos, ami a léleknek kell. (Szerinte a test szükségletei semmi pozitívat nem adnak, csak olyan, mint egy üzemanyaggal

működtetett gép.) Mielőtt fest, nagyon tudatos, vázlatokat készít (ez egy hosszú folyamat), s amikor már kellőképp körvonalazódott a téma, amikor jön a festés, az már gyorsabb, ösztönösebb. A két fázisban mintha egészen más személyiség lenne. Amikor fotózik, az meg egy harmadik személyiség, olyankor ismét más dolgokat vesz észre, mintha csak sétálna az utcán. A fotózáshoz inkább figyelni kell, észre sem vett, érdekes dolgokra. És ahogy erre koncentrálni, elkezd az ezeket a részleteket észrevenni. A festéskor nem figyel, hanem érez. A két műfaj először közvetlenül hatott egymásra (a festéshez csinált fotókat), de aztán egyre érdekesebb lett számára maga a fotózás is. Kompozícióban, egyébben nem kellett megtanulnia azt, amit már a képzőművészetben megtanult. Azzal a fogalommal nem nagyon tud mit kezdeni, hogy ő „női művész” lenne: teljesen mindegy, hogy egy művész nő vagy férfi. Ez nem kritérium. A múltban kevés festőnő volt, mert a nők általában is kevés lehetőséget kaptak, hogy mást csináljanak, mint a házimunka. De őt nem érte emiatt hátrány. Olyan mondtak már, hogy a képei finomabbak, nőiesebbek. (De sok férfi is fest finom képeket: ez az ember lelkétől függ.) Jó, ha több faktor érvényesül egy képen belül. Fontosnak tartja, hogy az emberek megértsék a képeit, de hát nem könnyen érthető, van, amikor értelmezni kell. Az ideális élet az lenne, ha nem lenne irigység. És ha mindenki a saját értékrendszere alapján élne. Ahhoz igazodva, hogy neki mi a jó, mi a fontos. De az emberek többnyire olyan dolgokról gondolják, hogy az jó nekik (s így tévképzeteket alakítanak ki), amit mások sugallnak nekik. A Mátrix a kedvenc filmje, mert megmutatja, hogy a látszatok uralkodnak, és az embernek *befelé* kell utaznia.

Azon az elején említett külsődleges sajátosságon kívül, hogy az interjúalany egy másik kultúrából származik, s így külső szemmel tudja megítélni a magyarországi viszonyokat, kiválasztója egyrészt feltehetőleg a *művészváltból* következő másságot tekintette az alternatív életstratégia jellemzőjének; azt, amit az interjúalany úgy fogalmaz meg, hogy *amikor elkezd festeni, az olyan, mintha egy másik dimenzióba, egy másik bolygóra kerülne*. (Ez talán nem minden művésznél kap kiemelt hangsúlyt, de kétségtelen, hogy a *koncentrált* alkotói állapot olyan sajátosságokkal bír, mint ahogyan például Csíkszentmihályi a flow állapotát leírja,⁴ s ez – legalábbis a „hétköznapi taposómalommal szembeállítva – mindenképp alternatívát képvisel.) A kiválasztás alapja lehetett másrészt a festőnő „*harcos*” *elkötelezettsége* a környezetvédelem vagy a női emancipáció mellett, s ezek jegyében szembenállása a jelenlegi domináns folyamatokkal. Egy alapjában materialista értékek irányította korszakban az alternativitás jellemzője lehet a *hangsúlyt a „lélekre” helyező szemlélet* is. Interjúalanyaink többségétől eltérően – a gyerekkori trauma következtében – ezt az interjúalanyunkat az emberek világtól való elhatárolódás jellemzi (bár a *családon belüli érzelmi kapcsolatok* neki is fontos támaszt jelentenek); de maga ez a családottság, az emberekkel szembeni óvatos távolságtartás is felruházzhatja interjú-

4 Csíkszentmihályi (2010).

alanyunkat olyan jellemzőkkel, amelyek következtében *alternatív nézőpontból* képes látni a világot.

35. **(190. interjú)** A következő interjúalany egy harminc körüli iparművész fiatalasszony, a felvételt kicsi gyerekével láthatóan szoros érzelmi szimbiózisban csinálja végig; úgy válaszol a kérdésekre, hogy közben egy percre sem fordul el figyelme a gyerekről (s e figyelem egyáltalán nem görcsös, hanem természetes). Egy dunántúli városban született, egy kis faluban nőtt fel. Gondtalan gyerekkorra, szabadságra emlékezik. Édesapja nyugodtsága, szülei egymáshoz való viszonya, mint mondja, jó minta volt. Az embernek le kell vetkőzni a megfelelési kényszerét, foglalja össze tapasztalatai summázatát: „nem azon kell agyalni, hogy mit akar a világ, hanem az a fontos, hogy én mit akarok, és aztán azt beilleszteni a világba”. Egy dunántúli kisvárosban járt sima (tehát nem tagozatos) gimnáziumba, de odaérkezett egy orosz festőművész (egy „megkésett impresszionista”), rajzsakkört tartott, amely szakkörben a végén ő maradt egyedül. De ő nagyon jól érezte ott magát. Ez a szakkör a múzeumban működött. A festő nagyon bátorította a pályára. Először a kaposvári tehetséggondozóba jelentkezett (az akkori főiskolára), majd a szegedi egyetemre földrajz–rajz szakra. Ott találkozott magához hasonló emberekkel (egy bencés barátját említi), s akkor kezdtek még inkább érdekelni az olyan (vizuális) alkotói területek – például a tárgytervezés –, amiből meg is lehet élni. Így került a képbe az Iparművészeti Egyetem. Az előkészítőt még nem tudta, milyen szakra akar menni. Szegeden kezdett foglalkozni a tűzzománcsal; először ebből adódóan az ötvös szakra került (oda jelentkezett, és fel is vették), de később ezt otthagya, és átment a szilikát szakra. A valódi motivációja az volt, hogy olyan szakot akart kitanulni, ahol a teljes alkotói fázist segítség nélkül végig tudja csinálni. Természetesen hatottak rá a mesterei. Olyanok hatottak rá, akik ha nem is tökéletesek, de azonosak az életükkel; amit mondanak, az szinkronban van azzal, ahogy élnek. A legfontosabb ez volt neki: a tartás, a jellem. Az, hogy híresek-e vagy nem, nem érdekelte. Máig is fontos a véleményük. De a megrendelők véleménye is, hiszen hozzájuk fog kerülni, amit csinál. A főzést, gyereknevelést nagyon szereti. De a mintázásban is ki tudja élni magát. A rajzban a portré áll hozzá közel. Az egyetemi diplomamunkájára rektori különdíjat kapott, de ahogy végzett, ott állt munka és állás nélkül. Megkeresték, hogy vállalna-e tanítást. Aztán szobrokat készített épületekre. Megkapta a Kozma-ösztöndíjat, de sokáig „csak úgy lebegett a víz fölött; el is süllyedhetett volna”. Barátnőjével kitalálták a doboz dizájnt: újrahasznosított anyagokból olyan tárgyakat csinálni, ami őket magukat érdekli, s „majd a világ megtalálja, ha szüksége van rá”. Napi négy óra helyett most heti négy óra jut a munkára, mert a gyerek leköti. De a gyerekeknek most van rá szüksége, később nem tudja visszaadni neki, „a munka pedig megvár”. Nagyon szeret tanítani, de nagy stressz (úgy gondolja, hogy ha a tanítványainak nem sikerül elsősre a felvételi, akkor ő vesztegetett el egy évet az idejükből); viszonylag szorosabb kapcsolattal tudja csak csinálni, ez meg sok emberrel nem műkö-

dik. A tanítás technológiatanítás, de az is kicsit a tanáron múlik, hogy a diák mit hisz el magáról. Sokan úgy fogják fel, hogy félelmet kell kelteni, majd attól beindul az agy, ő meg azt gondolja, hogy azt kell elhíttetni a diákkal, hogy képes nagyszerű dolgokra, és akkor végül nemcsak elhiszi, de meg is tudja csinálni. Ővele is ezt tették a mesterei. Azokat, akiket felkészített, egyébként mind fölvtették. Akiról úgy érezte, hogy nem tud vele egy hullámhosszon lenni, azzal abbahagyta. De négy-öttem a tanítványai közül azóta is tartja a kapcsolatot. Arra a kérdésre, hogy milyen negatív tendenciákat lát a világban, az a válasza, hogy negatív az őszintétlenség meg az érkcentrikusság, az emberi tartás, jellem elvesztése. Annyira meghatároz mindent a pénz, hogy az alapvető értékek elvesznek. Szakmai oldalon az a probléma, hogy nincs értéke a tervezésnek, másodlagos luxusnak számít, senki sem érzi szükségét, hogy ilyenbe tőkét fektessen. Ami nagyon jó, nagyon pozitív fejlemény, hogy kitágult a világ, sokféle lehet menni, mindenféle kultúra begyűrűzik, sok jó példát lehet látni. Így egyre inkább ki tud alakulni mások tükrében, hogy milyen a te karaktered, mitől vagy magyar, mitől lesz más, amit létrehozol. Marokkót nagyon szerette (ott egy terepgyakorlaton volt földrajzos korában), érdekes volt a tárgy-kultúrájuk; a másik külföldi példája London Dockland, ahol egy ipari negyedből szép emberi környezetet hoztak létre. Ha mindenható lenne, azt változtatná, hogy a vallását senki se használja más ellen, akinek meg nincs, az ne haragudjon arra, akinek van; toleránsabban kellene egymáshoz közelíteni. Aki nem hasonlít ránk, az nem feltétlenül rossz. Ő olyan mindenható lenne, aki nem ítélné. Mindenki megvan a lehetőség a jóra is, rosszra is, meg kell adni a lehetőséget mindenkinek. Ő teljesen elégedett az életével. Rengeteg munka, rohanás korunk ideálja, ez is jó; de bele kell férti a hétvégi kirándulásnak, kalácssütésnek... Mikroharmoniókra törekszik, és hisz abban, hogy amire szüksége van, az megtalálja. Amire támaszkodni lehet: az őszinteség, nyitottság, de ezek közhelyek, inkább azt emelné ki, hogy ne legyen rest az ember segíteni. Az emberben ne legyen irigység, sose tartson vissza információkat emiatt. Hogy miben lehet hinni? Ha van egy jó kapcsolatod például. Nem lehet megvásárolni semmit; ha van Isten, úgyis látja, mit művelsz. Egy római apácát idéz: minden probléma, ami adódik, nem véletlenül adódik, azt a célt szolgálják, hogy jobb legyél. Ő hisz egy felettünk lévő erőben, bárhol is hívjuk, de nem hisz az egyházakban, mert mögöttük hatalomra törő emberek vannak. A vallás nagyon jó tudni lenni, ha csak nagyon jó emberek kezén lenne. De ha a vallás háborút szít, az nagyon rossz. Az egyházak sokkal toleránsabbak lehetnének. Nem biztos, hogy mindent tolerálni kell, de a vallások (és a tolerancia) alapja – a szeretet – a mai világból mintha kiveszőben lenne, miközben a vallásos emberek száma állítólag növekszik. Szülei vallásosak voltak, de nem jártak templomba. (Édesapja nem hitt, de nem is tagadta; a szokásokat megtartotta, az alapvető értékekre pedig nevelték őket.) Hisz abban, hogy sok mindent ésszel meg lehet oldani, és hogy egyszer meg fog szűnni ez a harácsolás, az állandó GDP-növelés; más dolgokra kell majd a hangsúlyt fektetni: emberi kapcsolatokra, értékekre. A világ változhat jó irányba is, meg

nagyon rossz irányba is; ő a jó irányban hisz, mert most nagyon magunk alatt vagyunk. Nem kell mindent elhinni, mondja, amit a média sugároz. Csak mi tudunk a jó irány felé változtatni. Megkaptuk a szabad akarat lehetőségét. Mindenkiben megvan a lehetőség arra is, hogy megjavuljon, arra is, hogy elromoljon. A tékozló fiú történetére hivatkozik, ezért sem szabad, teszi hozzá, skatulyákat felállítani. Legfontosabb élettapasztalata: türelmesnek kell lenni, mert amit nagyon akarsz, az el fog jönni. Nem véletlen, hogy nem akkor jön össze, amikor nagyon akarsz, hanem amikor érett vagy rá. Hogy vannak született adottságaid, ez lehet hátrány is, de ott derül ki az erőd, hogy ezeket mennyire tudod előnyödre fordítani. A legbüszkébb a gyerekére. Az emberi kapcsolataira. A családjára, egy-két munkájára, arra, hogy nem kallódott el. Egy csomó dologban most már ő tanul a volt tanítványaitól. A diák a problémájával rákényszeríti, hogy utánajárjon, hogy miképpen tudja eredményesebben tanítani. Konfliktusai? Ő kicsit diplomatikus, kerüli a konfliktusokat, de amikor valaki nagyon meg akarja győzni, zavarja az erőszakosság; ha ő tolerálja a másik nézeteit, az mindenképpen zavarja, ha a másik nem tolerálja őt. A barátai hasonló nézetűek. Felsorol néhány rá hatást gyakorló művészt; ezek közös vonása az óriási háttértudás és az elméjükből kipattanó zseniális ötletek.

Ez az interjúalany sok vonást magába sűrít (illetve sok értéket a magáénak vall) azokból, amelyeket az „alternatív életstratégiák” képviselőinél jellemzőeknek találtunk. A *belülről irányítotttság* nála egy rendkívül *autonóm életvitelt* eredményez, amely egyáltalán nem holmi ideológiai szembeszegülésből keletkezett, hanem éppen azáltal alternatív a munkahajzával jellemezhető főirányhoz képest, hogy rendkívüli mértékben *természetes*. Hogy olyan alapvető emberi értékek vezetnek, mint az, hogy „a gyerekének most van rá szüksége”. Ugyanakkor ez nem jelenti azt sem, hogy egy hagyományos családanyaszerepre redukálná az életét: az alkotás, tanítás így is belefér. Szemlélete *toleráns, de nem önálárendelő*. Egyik legfőbb értéke *a szavak és tettek egységének elvárása*: ez az alapvetően erkölcsi attitűd nem nevezhető domináns korjellelemzőnek (az alternatív életstratégiáknak azonban éppen ez adhat példaadó tartalmat). A *harmonikus családi indíttatás* (s a felnőttkorban e *harmónia „újratermelése”*) az ő életében is jellemző. Nagyon szerencsésen ötvöződik természetében a *realitásérzék* és az *optimista alapállás* (az előbbi biztosítja, hogy az optimizmus ne legyen naivan valóságidegen, az utóbbi, hogy a realitásérzék ne vezesse keserűséghez). Tanári attitűdje rendkívül *felelősségteljes*; a legjobb tanárokat jellemzi az, hogy diákjaik sikereiért-kudarcaiért önmagukat tekintik felelősnek (s az is, hogy *magabiztosságot, önmagukba, képességeikbe vetett hitet* igyekeznek kialakítani tanítványaikban. Azt is láthattuk már a mintánkba került tanárok között, hogy eszükbe sem jut, hogy diákjaiktól a versenytársadalom logikája szerint információkat, tudásokat, ismereteket kellene visszatartaniuk. Éppen ellenkezőleg: a tanár-diák kapcsolatot ez az interjúalanyunk is az *egymást kölcsönösen gazdagító felek viszonyának* látja, amelyben a tanárt az fejleszti, amit – az eredményesebb oktatás érdekében –

egy-egy diák problémájából kiindulva fel tud tárni). Fontos elemei még ennek az erős erkölcsi alapállásnak a szabad akaratba és az erősen vágyott dolgoknak a maguk idejében való elérésébe vetett (szintén több interjúalanyunkat jellemző) hit, a nehézségek fejlesztő kihívásokként való felfogása, és az a kiegyensúlyozottság, amelynek jegyében a dolgok racionális és intuitív-emocionális megközelítését egyaránt fontosnak ítéli. Értékei kiegyensúlyozottságát az ő esetében is az életével való alapvető elégedettség hitelesíti.

36. **(191. interjú)** A következő interjúalany egy alapítvány kurátora. Célját a „tudatos utazás” fogalmába sűrítve fogalmazza meg. Az egyik akciójuk szlogenje: „Ezer bringa Afrikának”. Az akció lényege, hogy használt bicikliket juttatnak egy szegény afrikai országba, ami ott közlekedési gondokat is megold, de a kerékpár különböző gépek hajtására is használható. Az alapítvány eredetileg csak egy blognak indult, ami az interjúalany megfogalmazása szerint „lustaságból jött létre”, hogy ne kelljen mindenkinek írni. A cél eredetileg csak egy tervezett utazás volt Marokkóba. Elindultak stoppal, egy szál hátizsákkal Afrikába. (Volt a Dakar-ralinak egy stoppos kategóriája, amire be akartak nevezni, de éppen akkor, amikor ők mentek volna, meg is szűnt, így saját maguknak kellett az útjukat megszervezniük.) Korábban találkozott a szúfi utazásfilozófiával (Hakim bej). Ezt többé-kevésbé a magáévá tette. (Az iszlám világával még korábban, Bosznia-Hercegovinában találkozott.) A tudatos utazó előtt, fejt ki, mindig van cél. De a célnél fontosabb maga az út, az átalakulás; amikor szembe kerülsz másokkal, a természettel, és meg kell állnod a helyed, mindezzel összhangba kell kerülni. A belső átalakulás elsősorban zarándoklatszerű úton érhető el. De ez az ő értelmezésében nem archaikus fogalom. Ő informatikus; élete fordulópontja húszéves korában volt, addig csak a leírható matematikai összefüggések érdekelték, de akkor a figyelme az anyagi világtól a kevésbé anyagi dolgok felé fordult. Ma is informatikával foglalkozik, de mostanra megnyílt a spiritualitás felé is. Kézzelfogható haszna nem lett belőle, de szélesebb látóköre lett, gazdagodott. Az utazásban a karma-filozófia érvényesül: amit adsz, azt kapod vissza. Az utat meg kell tapasztalni: ez más, mint a turizmus. Az utazás és a turizmus között óriási a különbség. A turizmus túl biztonsági játék, és a lényege, hogy visszajövünk, ez a cél. A tudatos utazás ezzel szemben mindig előre megy. (Nincs „vissza”, mert másik ember jön vissza, mint aki elment.) Az életet egyirányú utcának kell felfogni, mindig előre nézni. A turizmus szemléletével le lehet rombolni ősi kultúrákat. Albániában például a falusi élet vegyült a huszonöt emeletes szállodákkal. A halászfalvakat elzárták a tengertől. Úgy is mondhatni, hogy a falusi élet begyűrődött a húszemeletes szállodák alá, a tengerparti sávok szállodák lettek, a helybéli oda sem mehet. Egy öngerjesztő folyamatban turistaparadicsommá válik Albánia, de ez az egész arculatát, az eredeti életformát megbontja. Az építészet nem igazodik a helyhez, idegen attól. Vannak pozitív oldalai (például a turizmussal járó restaurálás), de az egész folyamat nem igazán természetes. A végén éppen azt pusztítják el, ami az adott közegnek

a vonzereje (az eredetiségét, a békéjét, saját rendjét), és azoknak az őslakosoknak, akiket bevonnak a turizmusiparba, többnyire nincs igazán affinitásuk ahhoz, hogy tudják, mit is kellene megőrizni. Azt látják, hogy rengeteg pénzzel jön a turista, és elkezd minden a pénz körül forogni. A szúfi filozófiában a vendéglátás mindig kölcsönös ügy. Információáramlás és egymásnak biztosság adása. A pénzfizetéssel ezek a kapcsolatok, ezek az energiaáramlások kiürülnek. Sokan azt hiszik, minden megkapható és minden korrigálható pénzzel. De a kedvesség, a beszélgetések pénzzel nem pótolhatók. A pénz csak eszköz, nem az élet; az embereknek szükségük van a megélhetésükhöz a pénzre, de átbillennek és elvesztik az értékeket. Másfelől sok ország a turizmusban látja a megoldást egyéb problémáik kezelésére is. Szerinte sokkal jobb lenne egy kevésbé pénzhajhász, az egyes helyek arcukat őrző politika kiépítése. Hogy a kultúrájukkal lehessen találkozni. Ő a stoppolással megtapasztalta, milyen út vezet Afrikába, Ázsiába; eközben módod van az érintkező emberek, kultúrák egymáshoz hasonlítására, megérted, hogyan kapcsolódnak, kapcsolódtak egymáshoz. Követed az arcok, nyelvek, kultúrák változását. A repülővel utazás azért sem jó, mert az embernek agyban is oda kell érní, ahová utazik. A stoppolás lehetővé teszi, hogy szépen, fokozatosan fizikailag és szellemileg is odaérjen. Közben vannak napok, hogy csak magad vagy, nem beszélsz senkivel. A tapasztalatok le tudnak üledni. S az embernek, amikor hazamegy, eszébe jut, hogy visszavehet a luxusból, hogy nincs szükség annyi komfortra, anélkül is lehet élni; az ember borzasztó kevéssel is megvan, bár talán a másik véglétet, a teljes komforthiányt sem akarja. Őt soha nem rabolták ki. Pedig 2008-ban közel negyvenezer kilométert tett meg Ázsiában, Afrikában. Az is mentalitás kérdése, hogy bizalommal kell állni az úthoz (ezt a bizalmat az emberek nehezen előlegezik meg). Ha elhagyjuk Európát, szembekerülünk azzal is, hogy bennünk miért nincs – hogy miért nincs bennünk – igazi hit. Mindent magának teremt az ember. A pofonokat is, amiket kap. Amikor elbízta magát, azonnal földre küldik. Ő úgy gondolja, hogy átlagember. Nincs benne semmi különleges. Édesapja mérnök, anyja tanár, budapestiek. Elváltak. Tinédzser korában magára volt hagyva, és ezt szerencséjének tartja. A fantáziája szabadon működhetett, nem terelték. A gondolkodására hatott a kilencvenes évek Magyarországa. A szülői hatások ebben a korban nem voltak erősek, ezért nyitott volt például az indiai útván szerzett benyomások iránt. Neki nagyon jót tett a mélyvíz. Annak megtapasztalása, hogy magadra vagy hagyva nyolc-tíz ezer kilométerre otthontól; ha bármi történne, itt nincs ismerős, aki kihúzna a pácából, nincs visszaút, csak előre út van; ez az, ami tudatosult benne. A gyerekeit is bíztatná erre, bár akiért felelősséget érez az ember, azt lehet, hogy féltene, de talán ez is csak a túlzott bizalmatlanság jele. Az utazás előbb kezdődik, mint elindulsz. A (fontos) vággyal kezdődik. Hogy egy vágy igazán fontos a számodra, ezt onnan lehet észrevenni, hogy vissza-visszatér. Most már fontosnak tekinti azt is, hogy beszélje annak az országnak a nyelvét, ahová utazik. A bicikliprojekt azért fontos, mert ezen keresztül „fel tudja venni az ottani emberek problémáit”. A bicikliket adakozásból gyűjtik össze, s aztán

ők maguk szállítják ki, kamionnal. Afrikában segítettek neki, mint utazónak, s ő is segíteni szeretne nekik. Megpróbálja közelebb hozni Afrikát, az utazást, és minden ezzel járó dolgot a biciklik adományozóihoz. És a mesében való hitet; mert fel lehet fogni egyfajta mesének is, hogy egy-egy bicikli, ami éveket garázsban állt, most új életet fog kapni: az Afrikában élő emberek életét sok mindenben segítheti: közlekedésben, szállításban, alternatív energia termelésében. A fő törekvése, hogy az utazást, mint célt, minél több embernek adhasák át. Az utakról készült élménybeszámolókat el lehet olvasni a honlapjukon; szeretnének célötleteket is adni az utazóknak, tippeket, hogy miről tudjon meg valamit ott, ahová utazik. Szeretnék kicsit erősíteni a kollektív felelősségvállalást is. Helyrerázni néhány fogalmat: zárándoklat, utazás, világlátás. Szeretnék visszahozni a stoppos igazolványt is. (Azt a rendszert, amelyben az autósok gyűjtik a stopposoktól a bónokat, s így érdekeltek a felvételükben.) Mindehhez szponzorokat kell találni. Magyarországon rengeteg zárándokút vezet, ezeket is szeretnék népszerűsíteni, rendbe hozni, felfrissíteni. Ez nem kereskedelmi cél, de ezek által is népszerűbb lehet Magyarország. (A Balaton-felvidéken visz például a Szent Márton-útvonal, amiről az útikönyvek nem írnak, de ezen végigmenni nagyobb élmény, mint egy hétig vízibiciklizni, vagy pláne egy hétig heverni a Balaton-parton.) Bízunk abban, hogy más is felfedezze ezeket az értékeket.

Ez az interjúalanyunk alapítványának szentelt energiáival látszólag „egycélú” ember. De gyorsan kiderül, hogy az az egy cél is legalább kettő (a bicikliprojekt és az utazás általa vallott filozófiájának és általa követett gyakorlatának népszerűsítése), és hogy ezekbe a célokba is sok minden belesűrűsödik. Az alternatív életstratégia itt is a *szenvedélyesen követett saját cél* kitűzése, és *idő-energiát nem kímélő szolgálata*, de kulcsa itt is a szemléletben van, amiben a korábbi korok emberléptékűbb *életritmusa, érintkezésformái* iránti nosztalgia erősítő táplálékot kap az euro-amerikai gondolkodás egyik – megint csak *keleti – alternatívájától*. Az ő esetében is jellemző a *kölcönösség felelőssége*: visszaadni, amit kapott, s általában a *társadalmi felelősségvállalás* gondolata; a haszoncentrikus szemlélettel, a pénz uralmával szemben a *kultúra- és értéktisztelet*. A *materiális és spirituális értékek holisztikus összehangolása*; a *mérték* eszménye; az *egész világ iránti nyitottság* és a *haza javán való gondolkodás* együttese. Egészében az ő tevékenységét is az teszi alternatívvá, ami sok más eddig bemutatott és ezután bemutatandó társát: a mennyiségileg mérhető javak gyarapításának mindenekfelettségével szemben *szellemi értékek preferálása*, az ilyen értékek létrehozására, megőrzésére való törekvés.

37. **(194. interjú)** A középkorú férfi interjúalany azzal kezdi, hogy gyerekkorában – 1966-ban született – egészen más értékrend volt, a pénznek nem volt szinte semmi értéke. Barátaival addig szórakoztak egy hétvégén, amíg tartott a pénzükből, és sosem nézték, ki mennyit rak be. Ilyen szempontból, mondta, jobb volt a környezet. Az ő családjuk meg mindenben azt csinálta, amihez

kedvük volt. Annyi volt a megkötés, hogy „ne idegesítsük egymást”. Édesanyja óvónő, majd tanárnő, szerinte ő rá hasonlít, mert ő is szeret tanítani. (Autóvezetést, motorozást, vitorlázó repülést, siklóernyőzést tanít. Sajnálkozva teszi hozzá, hogy ma egyre kevesebben repülnek, pedig ez a kedvence.) Az mindenkinek meghatározó az életében, fejtegeti, hogy az édesanyja mennyire meg hogyan szereti. Ő nagyon meleg szeretetet kapott. Édesapja kertészmérnök volt, tőle az olvasás, a tudás szeretetét sajátította el. (Egyszer felvételizett a kertészmérnökre, de az apja nem erőltette.) Neki nem sikerült igazán beilleszkednie a társadalomba, de húsz esztendeje nem is akar. Ő jól érezte magát a világban az óvodától kezdve, nem voltak ütközései. Még általánosban is azt csinálta, amit elvártak tőle. Édesapjával járt vadászni (édesanyja is ment velük); eleinte azonosult ezzel (szeretett csúzlival célba löni). De aki vadászik, mindent lelő, ami mozdul. Kezdetben ő is ezt tette. Apjától örökölte a maximalizmust, de ezt a maximalizmust utálja magában is (miközben a tanítványaira is rákényszeríti). A lényeg az, hogy addig a társadalom értékes tagjának tartották, amíg azonosult a vadászattal, és jól lőtt. De volt egy pont, amikor ennek vége szakadt. Az egyik vadászaton megöltek néhány állatot, amit talán nem kellett volna. Egyet megsebeztek (arra nem lehet újra rálőni, de megfelelő technikával meg kell ölni). Az őz úgy sírt, mint egy csecsemő, olyan szemé volt, mint egy embernek, s akkor látta, hogy ez az egész nincs rendben: „Az állat rokonod, és nincs jogod lelőni, mert akkor akár embert is lenne jogod lelőni, és másnak is téged”. Ő most már nem eszik húst húsz éve. (Kezdetben nehéz volt átállni a vegetarizmusra, mert korábban húst hússal ettek, de mára teljesen megszokta, és őmiatta ne öljenek állatot.) Ez a vegetáriánus fordulat egyébként csak később jött: először csak abbahagyta a vadászatot. Pont akkor, amikor megkapta a tagságot. Átment koronglövészetre, de aztán amikor megint vadászni kellett volna, fel kellett azt is vállalnia, hogy állatokra többet nem lő. Nem emlékszik, hogy végül felavatták-e vadászni. (A felavattás eléggé brutális, ráfektetik az embert a lelőtt vadra, és azon elfenekelik. Egyébként a repülőknél is fenékveréssel avatják fel az újoncokat – nem az a brutális, hanem a frissen megölt állat tetemére feküdni.) Ha arra a kérdésre keresi a választ, hogy ki befolyásolta a gondolkodását, elsőként az apját kell említse; azzal, ahogy élt, és a könyvekkel, amelyeket a kezébe adott – annak ellenére, hogy tizenhat-tizenhét éves korában ő más útra tért. A szocializmusban mindenkit egyenlőnek éreztél, mondja (a felnőttek ezt nyilván másként élték meg, teszi hozzá), mindenestre létbiztonság volt. Most, ha az utcán végigmész, látod, hogy hová, milyen kasztba sorolhatod be magad. A magyartanárnőjét nagyon szerette. Tőle is egyfajta emberséget tanult. Az embert látta benned, nem a tanulót; más tanárokkal ellentétben. A könyvhatások közül kiemeli Jack Londont, Kerouac Az úton című regényét. Hogy ezekből a könyvekből mi hatott rá? Elsősorban a szabadságvágy. Hogy emberek az egzisztenciájukat tették fel arra, hogy szabadok legyenek. Olyan szabadságban nem hisz, hogy mindig mindent megtehetsz. Valamit valamiért: vállalsz bizonyos korlátokat, és cserébe kapsz valamit. A döntő kérdés, hogy melyek azok a kor-

látok, amelyeket hajlandó vagy elfogadni, hogy a társadalomban számodra megfelelő helyre juss. Csórónak könnyű lenni, de a csórók szabadságát nagyban korlátozzák. Valamilyen korlátot el kell fogadnod. A motorozás, repülés szabadsága más dimenziója a szabadságnak. Olyankor a lelked szabad. A társadalomban inkább a testednek meg az eszednek biztosítasz valamilyen teret. A repülő társadalomban találsz olyan embereket, akik szabadok szeretnének lenni, de ott is csak kis százalékban. A legtöbb pilóta is rabszolga, aki robotol, hogy a hétvégén repülhessen. Neki a szabadság úgy fontos, hogy bármikor változtathasson az életén. Sokkal nagyobb szabadság esetleg akkor érhető el, ha egy Egyenlítő környéki szigeten él az ember, ahol gyümölcsöket szedhet a fáról, és csak az Isten mondja meg esetleg neki, hogy mit tegyen. Vagy amikor szerelmes, és az, akibe szerelmes, vagy a szerelmük kifejezi őt; vagy amikor repül, a repülés. Minden, amit csinál, kifejezi az embert. A stílus maga az ember; a viselkedés maga az ember. Amikor vadul motorozunk vagy repülünk, akkor hasonlót érzünk, mintha alkotnánk. A szárny, mintha belőled nőne ki, érzed a termiket, az áradó meleg levegőt: a félelem legyőzése, a veszély fokozása, ez mind nagyon jó. A gépen amit csinálsz, s ahogy csinálod, az lehet művészet is, mert a testeddel úgy bánasz, hogy az művészet. Például siklóernyőn. Furcsa térérzeted van, mintha bolyonganál egy szobában. A repülés egy idő után olyan, mint egy kábítószer. Az adrenalinfüggőség. Fizikai fájdalmad vannak, ha nem tudsz repülni menni. Valamilyen kielégülést is érzel a motorozásban, repülésben. Nem hétköznapi félelem, hanem amikor magadnak keresed a félelmet. Lehet úgy csinálni, hogy csak élvezed a tájat, de közben vágysz a gyorsabbra, a veszélyesebbre. És ennek is megvan az élvezete. Eddig szerencséje volt; amikor lezuhan, utána leginkább a boldogságot érzi, hogy él. Általában is eufóriát érez, amikor leér: „micsoda félisten vagy, hogy túlélted, megcsináltad”... Kell az egészhez testi ügyesség, jó mozgáskoordináció, edzeni kell a testét. Kell egy speciális tudás, képesség. És komoly szellemi tevékenység, háttértudás. És tudni a határokat is. Olyan sokrétű örömet ad, hogy valamilyen örömet mindenki tud érezni benne. Ami nagyon tetszik neki a mai világban, hogy amit szeretnél, azt ma szinte korlátlanul megteheted. Ez húsz-harminc éve nem így volt. Az embernek a belső élete a legfontosabb; az, ami a képzeletében történik. Ezt az internet előtt is át lehet élni, nem kell hozzá elutazni. Ami viszont nagyon nem tetszik neki, az az, hogy egyfajta elidegenedés van, a számítógép bezár egy szobába, s ez semmiképpen sem jó. De ezt is lehet, hogy meg fogják változtatni, a fejlődés a számítógépes kultúrában is a mobilitás irányába mozog. A gyerekkorában volt világgal szemben nem rosszabb vagy jobb a mai: egyszerűen más. Az az adott korszaktól függ, hogy milyen képességeket helyeznek előtérbe, hogy ma már az számít ügyességnek, hogy jól bánik az ember a számítógép billentyűivel. Régen a testet jobban használták. A kilencvenes években az általa autóvezetésre tanított tíz fiúból hat-hét ügyes volt, alig várták, hogy megszabaduljanak az oktatótól, mert mindent tudtak. Ma meg nagyon ügyetlenek. Nem érdekli őket: szívesebben ülnek a számítógép előtt. Ami a legjobb a mai világban, az az információ sza-

badsága. A legnegatívabb, hogy az emberek nem őszintén kíváncsiak egymásra. Csak valamilyen célból ülnek le beszélgetni, nem egymás miatt. Gépiesek lettek a kapcsolatok. Ők korábban autósoktatóként is egy idő múlva úgy beszélgettek az oktatókkal, mint barátok. Ma már nemigen van erre idejük az embereknek, de vágyuk sem, belemélyedni egy kapcsolatba. Ha mindenható lenne, azt változtatná meg, hogy milyen értékeket állítsanak maguk elé az emberek. Mert szerinte a legfontosabb egy jó beszélgetés, egy jó barát, akire számíthatsz. Ha van egy jó barátod, tiéd a világ. Nem érti azokat, akiknek az az élvezet, hogy pénzt halmozzanak fel, vagy arra büszkéek, hogy van tíz BMW-jük. Persze mindenkinek mások a vágyai, ez nem baj, de nem az anyagi oldalról kellene a vágyainkat megközelíteni, hanem a belső motivációt megtalálni. Nem feltétlenül kell hinni valamiben. De a léleknek is vannak igényei, azokat is ki kell elégíteni. Ő magasabb szintű értelmet nem lát az életben. Viszont úgy látja, hogy sokkal hamarabb, mint húsz év, valami döntően meg fog változni. Nem lesz energia a városban, nem lesz fűtés, áram, víz. És aztán az emberek elindulnak majd a földekre. Ha valaki csinált magának egy földi paradicsomot, ahol él, azt letarolják majd azok, akik a városokból kimenekülnek. Ennek nem kellene így lennie, de efelé rohan a világ. Minek pazaroljuk a villanyt éjszaka? Az autópályák végig ki vannak világítva. Minek? Miért nem teszünk lépéseket a nap-, szél-, vízenergia kihasználására? Miért Kínától van az élelmünk, miért nem a szomszédunktól? Hogy ő maga mire a legbüszkébb? Talán ami a legfontosabb, hogy nem bántott soha senkit szándékosan; hogy nem okozott fájdalmat, akit meg esetleg akaratlanul bántott, azt mindig tudta tisztázni. Nincs haragosa. Konfliktusa? Konfliktusa azokkal volt, akikre nagyon hatott ennek a világnak a súlykoló nevelése arról, hogy mi rossz, mi jó. És rossz szemmel néznek arra, aki nem ezek szerint a normák szerint él, vagy nem érdeklik ezek a normák. Nem haragszik ezekre az emberekre, mert így lettek nevelve, el lettek rontva. Inkább sajnálja őket. Könnyebb lenne neki is, ha be tudna illeszkedni. Nem hisz az emberek Istenében, de fohászkodik, hogy legyen ereje meghalni, amikor meg kell, hogy ne legyen gyenge. Hogy tudjon akkor is úgy élni, ahogy szeret, ha meg kell érte halni. Hogy merjen segíteni annak, akit mindenki utál, megvet; s ha melléállsz, téged is félreállítanak. (Ebben volt néhányszor része.)

Ez az interjúalany önmaga is „alternatívnak” tudja magát: ezt nem ő választotta magának, hanem a társadalom intoleráns, kirekesztő szellemiségének tulajdonítja, viszont *szuverén döntéssel vállalta föl*. Az ő esetében az alternatív útra lépést egy konkrét esemény váltotta ki, amelybe az ő számára fontos *erőkölcsi tartalmak* „sűrűsödtek bele”, s ezáltal szimbolikus *vízválasztóvá vált az erőszak elfogadása és elutasítása között*. Személyisége egyik legfőbb sajátosságának a mindenekfeletti *szabadságvágyat* tartja, de nagyon nagy a súlya értékrendjében a *bensőséges emberi kapcsolatoknak, egymásra figyelésnek* (ezt nála is, mint oly sokaknál, a gyerekkorban kapott meleg szeretet alapozza meg), miközben *elutasítja az anyagi javakra koncentráló szemléletet, az igazságtalan egyenlőtlenségeket,*

az intoleráns és agresszivitásra építő „machó” modellt – megtartva a veszélyekkel szembenező bátorság „férfiasságát” –; és elutasítja az uniformizáló, kirekesztő mentalitást is. Ő is azok közé tartozik, akik szembefordulnak a modern civilizáció pazarló, az emberiség jövőjét veszélyeztető természetével is. Gondolkodása toleráns (még a számára oly fontos szabadságvággyal kapcsolatban is elismeri bizonyos korlátok, kompromisszumok szükségét, és miközben értékrendje erős és határozott, el tudja fogadni az övétől eltérő értékpreferenciák jogosultságát is – megértve például korfüggő voltukat –, s még az őt kirekesztőkhöz is megértéssel tud viszonyulni). Bár nem sorolható az interjúalanyok „művész”-csoportjába, rokonítja velük az alkotói élmény lényegéhez tartozó sűrített létérzékelés állapotának átélése (aminek következtében egyébként repülős élményeit ő maga is a művészethez hasonlítja). Foglalkozásai sem hétköznapiak, kiválasztója figyelmét nyilván ezek is ráirányították, de a döntő elem az ő esetében (is) az itt röviden összefoglalt értékpreferenciák vállalása az ez ellen ható társadalmi nyomás ellenében is.

38. (200. interjú) A következő interjúalany lényegében ugyanehhez a nemzedékhez tartozó (tudományos oldalról a kormányzati tevékenységben is részt vevő) biológus, ökológus, aki ellentétben előző interjúalanyunkkal, a mai társadalomba teljesen beilleszkedettnek tekinti magát; az ő esetében az alternativitást helyzeti sajátosságok nem erősítik, kiérlelt értékrendje azonban, mint látni fogjuk, kiemeli a hasonló helyzetűek köréből. Felnevelő családja: keresztény középosztályi család, de amikor született, teszi hozzá, akkor azt a kategóriát, amelybe őket besorolták, „osztályidegennek” (később értelmiséginek) nevezték. Édesapja ismert jogász (amikor ő született, akkor éppen ácsként kellett dolgoznia), édesanyja művészettörténész. A háborúban szerencsére nagy kár nem érte őket. Sok könyv volt otthon. A szüleié nagyon jó házasság volt. Nem nagyon volt hangos szó. Nagy harmónia vette őket körül. Három gyerek volt; óvodába nem jártak. Az unokatestvérekkel is jó volt a kapcsolat, összetartó volt az egész nagy család. Budán kertvárosi környezetben nőttek fel, sokat jártak a természetben. Tulajdonképpen szegények voltak, de erre ő csak huszonöt évesen jött rá, mert nagyon tartalmas életet éltek. Sokat gyalogoltak, síeltek. Édesapja született pedagógus volt: a természetre rácsodálkoztatta a gyerekeit. Hatott a család többgenerációs volta is, ő még a dédapját is ismerte. Karácsonykor is együtt voltak, aki magányos volt a nagy családból, azokat is meghívták a karácsonyfa alá. Azt hitte, hogy mindenkinél így van. A piaristákhoz járt gimnáziumba. Ehhez hozzá kell tenni, hogy abban az időben egzisztenciális kockázatot is vállalt a szülő, ha ilyen iskolába adta a gyereket, meg a gyerek nevében is bevállalta, hogy elsőre valószínűleg nem fogják felvenni egyetemre. Érdekes volt a kommunista államban egy ilyen egyházi iskola, mondja, mert tanár és diák „egy hajóban ült”, az ideológiai nyomás mindannyiukra egyként nehezedett. Az ő életében nagy megtorlás nem volt. Utazhattak (meghívással), nyelveket tanultak; bár a szüleinek sok mindent el kellett viselniük, őrájuk már kevesebb teher esett. Piarista „múltal” a hetvenes években nem nagyon jöhetett szóba olyan pálya, ahol embe-

rekkel kell foglalkozni, ezért sokan az iskolatársai közül a (természet)tudományok felé fordultak. A jogi egyetemen olyan tanárok voltak, akik koronatanúk voltak édesapja koncepciók perében, nem lehetett tőlük sok jót várni. Ő ugyan irodalomból-történelemből volt a legjobb, de a természetbeli neveltetés következtében környezetvédelemre akart menni, s így biológia szakra jelentkezett. Először Szegedre felvételizett, oda nem sikerült bejutnia a származása miatt; átmenetileg építkezésen, majd telefonközpontban dolgozott, másodjára aztán Budapestre felvették a biológia szakra. A felsőbb években, amikor a szaktárgyak beindultak, már nagyon szerette, élete egyik legszebb időszaként emlékezik rá vissza. Azt a csodát szemlélni, egy kicsit megérteni, hogy mi az élet, nagyon jó volt. Volt egy-egy jó mestere is (a tudományhoz, a diákokhoz való hozzáállásban, karakterben). De ha már a példaképekről van szó, a szülei, nagyszülei emberileg is példaképei voltak. Bérmaapja, a nála tíztizenkét évvel idősebb rokon is hatott rá. Aztán kiváló papok: Jelenits, Bolberitz és mások. A templomba járás beépült az életükbe. Jártak esti ifjúsági hittanra, akkor indult a gitáros egyházi zene. Jelenleg a „Jövő nemzedékek országgyűlési biztosa” irodában dolgozik, tanít az egyik egyházi egyetem környezetvédelmi tanszékén; informálisan is sokat szerepel a környezetvédelemmel kapcsolatban. Egy-két civilszervezetben is részt vesz. Az életében a nem hivatalos (és nem családi) időt ilyenek töltik ki. Ami jövőképét illeti: az éghajlatváltozások, az élelmiszerkrízis alakulásáról hosszabb távon könnyebben lehet gondolkodni, ha marad ez a trend; tíz évre prognosztizálni nehezebb. És mindenképpen meg kell különböztetni a receptet a prognózistól. Amire szükség lenne, az a radikális fordulat az energiához való viszonyban. Az energiatermelés átállítása megújuló energiákra, az energiaszükséglet csökkentése, szelídebb élelmiszertermelés, a táj kemizálásának visszafogása, a házak energiatakarékossá tétele, a családi gazdálkodás fejlesztése; mindennek rengeteg feltétele van. De hogy mi lesz, azon múlik, hogy a politikai szándékokból mi marad meg. Nehezen elkerülhető, hogy *valaki* rosszul ne járjon, tehát ellenérdekek is felléphetnek és érvényesülhetnek ezekkel a kívánatos változtatásokkal szemben. Tizenöt-húsz éves folyamatos iránytartásra vannak már jó példák, erre lenne szükség most is. Nagyon nagy az oktatás fontossága, a gazdasági „csodák” mögött sokszor éppen az oktatás következetes reformja áll. (Így a finn, az ír, a dél-koreai esetben. Magyarországon ilyen volt annak idején például a klebersbergi oktatási reform.) Reményei nem nagyok, jósolni nem tud. De most sok tekintetben jó irányba mozdultak el a dolgok, és optimistaként bízik abban, hogy lesz kilábalás. Arra a kérdésre, hogy mi az ő optimizmusának forrása, azt válaszolja, hogy mint hívő, eleve csak optimista lehet. (Olyan ez, mondja, mint az az ember, aki beül a moziba, és csak annyit tud a filmről, hogy sok nehézség lesz benne, de hepiend a vége.) Ez a könnyebb része. A praktikusabb része az optimizmusának az, hogy úgy gondolja, talán könnyebb lenne rendbe rakni a dolgokat a természetben, mint amennyire könnyű volt elrontani. Mert a természetben erős az ellenálló képesség. Az ember is könnyebben gyógyul meg, mint ahogy megbetegszik. Ha megpróbál-

nánk nem rombolni, hanem segíteni a regenerálódást, az sokkal gyorsabb lenne. Lelki dolgokban sokszor úgy van, hogy a bizalmat, barátságot nehezebb újraépíteni, mint lerombolni. De a természet regenerálódik (ami nem pusztult el, újjáéled). A természet nagy rendszerei össze vannak kapcsolva egymással; ha egy-egy ilyen nagy rendszer bedől, azon múlik a jövő, hogy az egyik dominó feldönti-e a másikat. Ha nem, akkor lehet, hogy pont ilyen katasztrófa kell ahhoz, hogy az emberiség észhez térjen. De ha több dominó is eldőlt, az sokkal súlyosabb, mert akkor olyan hatások érhetik az emberiséget, hogy elszabadulhat a pokol. Most a katasztrófák idején van szolidaritás. De az említett esetben, ha a totális összeomlás forgatókönyve szerint alakulnának a dolgok, akkor a kontroll fenntartása is megnehezül. S ha a megmaradt erőforrások szűkösnek bizonyulnak, akkor megjósolhatatlan, hogy mi történik. Együtt túrjuk, vagy az erősebb megeszi a gyengét. Ő egyre inkább azt gondolja, hogy ideje van annak, hogy az ember a személyes életét megpróbálja átállítani. Nem uniformizált módon, de annak lehetne igazán erős hatása, ha egyre több ember kezdene másként élni. Ahogy az ember szeret valakit, és figyel arra, hogy a javára legyen, így kéne fordulni az embernek a „fészke” felé is. És fontos, hogy az időnként, legfontosabb erőforrásunkat helyesen használjuk fel. Nem erőszakos, hanem szelíd, de radikális lépések kellenek. Teréz anyára hivatkozik, aki a Nobel-díj-fogadáson azt mondta, ő nem kér lazacot-kaviárt, hanem elviszi az árát Indiába. Ez hozzátartozott ennek az embernek a belső koherenciájához. Mert olyan ember volt, aki nem azért viselkedik másként, mint mások, mert feltűnősködik, hanem mert fontos dolgokhoz ragaszkodik, s nem hajlandó ezekről a konformizmusért lemondani. Európában, a centrumokban egy ilyen mentalitás terjedése különösen fontos lenne. Ő nemrégén kitüntetését kapott, erről azt mondja: meglepetést, örömet és egyúttal szorongást váltott ki belőle: nem tudja, miért éppen ő kapta, hiszen ugyanolyan indoklottsággal sokan megkaphatnák. Sok kitűnő ember van, és véletlenül is múlik, kire esik figyelem. És meg kellene látsszék az is, hogy egy teljesítmény mögött közösségek vannak. Sokszor több nagyság kell ahhoz, hogy valaki mellé álljunk, segítsünk neki, mint a vezetéshez. Egyre több olyan ember van, akire érdemes lenne odafigyelni. Nemcsak felfelé nézni, hanem „lefelé” és „oldalt” is. Azzal fejezi be, hogy az idősödés szép oldala, hogy az ember látása tisztul, egyre biztosabb kézzel tud tanulságokat levonni. Kiben-kiben másra csodálkozik rá: a türelemre, a lelkesedésre, a nyugalomra. A régi példaképek nem fakultak el, de újak jönnek hozzá, és egyre sokasodnak.

Mint az interjú bevezetőjében már utaltunk rá, *erős, szuverén egyéniségnek, markáns értékrendszerű embernek* kell lenni ahhoz, hogy egy magas hivatalos pozíció betöltőjét környezete a mainstreammel szemben alternatív életstratégia képviselőjének lássa. Ez az erős értékrendszer interjúalanyunknál egyrészt megint csak a *szeretetteljes családból* jön, másrészt a *hívó ember* – általa érzéketesen bemutatott – *optimizmusát* sugározza. Mindez egy alapvetően *pozitív attitűddé* áll össze benne: így látja meg az *értékeket a többi emberben*, ennek követ-

keztében tudja még családjuk gyerekkori (hendikepes) helyzetét is feldolgozni, hogy azt emeli ki belőle, hogy rájuk már nem nehezedett akkora teher. (Annak ellenére, hogy édesapja koncepció per áldozata volt, s ő maga hátrányba került amiatt, hogy egyházi iskolába járt, ő – pozitív alapattitűdjével – mégis úgy dolgozza fel még ezt az időszakot is, hogy nekik nem volt különösen rossz soruk.) A másokban meglátott értékek vezetnek példaképek választásához; példaképei maguk is „alternatív” (*a pazarló, környezetpusztító fogyasztói társadalmat elutasító*) életstratégiákat követnek. (Nem osztozik abban a végletesen borús jövőképben, amely a környezetpusztítás elutasítóit gyakorta jellemzi: ő ebben is egy optimistább változatot képvisel; bár szembenéz a katasztrófa lehetőségével, az átlagos gondolkodásnál sokkal inkább hisz a természet önregeneráló képességében.) A gazdaságcentrikus gondolkodással szemben (másokkal együtt) ő is azt képviseli, hogy – a gazdaság felemelkedése szempontjából is – *az oktatás, a kultúra az alapvető*. Az is jellemző, hogy amikor az ő kitüntetése kerül szóba, erről azonnal *mások érdemei jutnak az eszébe*, s azok az értékek, amelyekre, mint mondja, másokban rácsodálkozik: *a türelem, a lelkesedés, a nyugalom*, az ő értékrendszerét is áthatják. Ő is azt képviseli, hogy a legfontosabb az, hogy az embernek *magának kell változtatnia az életén* (s ezek az egyéni, a személyes életben végrehajtott változtatások halmozódhatnak jelentős, társadalmi mértékű változásokká).

39. (141. interjú) A következő interjúalany – középkorú asszony – jelenleg lakberendező. Édesapja építész volt, őt viszont gyerekkora óta nagyon érdekelte a színjátszás, és először efelé indult. Ahogy fogalmaz: ez élete kalandos időszaka volt. Már két és fél évesen olyan sikere volt egy szerepléssel az óvodában, hogy sosem akart más lenni, mint színész. Két színpadnál is játszott gyerekkorától fogva. A főiskolán az első felvételi nem sikerült, csalódott a felvételi bizottságban, s úgy döntött, hogy másfelé fordul. Korán férjhez ment. Nagy fájdalommal letett a színészetéről, népművelés–pedagógia szakra került a tanárképző főiskolán. Aztán az FMH-ban dolgozott, remek kollégákkal. Az előadó–művészetéről nem tett le, ebből is lediplomázott, folyamatosan voltak műsorai. Mint hangsúlyozza: Latinovits után az előadó–művészet nagy felfutását lehetett megtapasztalni. Ezeken a seregszemléken ő is részt vett. Később elkezdte az egyetemen a dramaturgia–színházelmélet szakot. Ez a színházi útnak egyfajta lezárása is volt. Végül eldöntötte, hogy mégsem marad a színházi pályán. Közben sok minden más is fontosságot kapott az életében. A rendszerváltás megváltoztatta, másik élet felé terelte, új kifejezésformákat talált magának. Addigra már tizennyolc évet dolgozott az FMH-ban, sokat kísérleteztek; először társastánccal, néptánccal foglalkozott, táncházakat csináltak, ő rendezte az első nyolc táncháztalálkozót, nagy támogatója lett a táncházmozgalomnak. Szakdolgozatát is abból írta. Sok mindent csinált: Muzsikás klub, Vörösmarty téri vásárok, az említett táncháztalálkozók, a Mesterségek Ünnepe (ezt ő kezdeményezte, és az első ötöt ebből is ő rendezte), a BNV-n a Mesterségek Utcája stb. A rendszerváltásra részben kiöregedtek az alkotók, kicsit kicserélődött a szakma. Muszáj volt váltania. Fia is született,

építkezni kezdtek: új irányba fordult az élete. Frankfurtban magyar napokat rendezett. Mindig gyűjtötte a tárgyakat: magyar népművészeti tárgyakat. Otthon építkezés közben jött rá, hogy nemcsak sok mindent tud a házokról (édesapja által), de a házak berendezését élvezi is. Elkezdett belsőépítészettel foglalkozni. Érdeklődésének ez a hangsúlyeltolódása egybeesett az emberek polgári otthon iránti szükségletének felívelésével. Kapott egy felkérést (egy „angol” stílusú házra), rövid határidővel (a rövid határidő szorítása, mint mondja, mindig feldobja). Később ugyanezek az ügyfelek rendeltek tőle egy mediterrán házat is, természetes anyagokból. Ilyenkor az nagyon érdekli, hogy mi változott meg a megrendelők lelkében. Neki értenie kell a megrendelőt, a szokásait, a tradícióit, mert ha hibázik, akkor az nagyon sokba kerül a megrendelőnek. Csak akkor vállal el munkát, ha ismeri, hogy kiknek kell tervezzen; az otthonteremtéshez erre feltétlenül szükség van. Ő most már úgy van, hogy ránéz a tárgyakra, és tudja, milyen az az ember. Könyvet is készít Budapest enteriőrjeiről. Volt egy bemutatólakása, abból nőtte ki magát az üzlete. Mindig csapatban tudott dolgozni; az is jellemző rá, hogy természetes anyagokat használ; saját tervezésű bútorai is vannak. Az ő világszemléletének az egyik kulcsgondolata az, hogy jövő nélkül nincs élet, tradíció nélkül meg nincs jövő. Ő tud örülni egy telefonnak, tud örülni a napsugárnak, nagyon sok mindennek tud örülni. Néha jó lenne pihenni, de ha pihen, rögtön kitalál valamit. (Most éppen ékszereket tervez.) Szeretne még foglalkozni humanitárius ügyekkel, szeretne tanítani, és egyszer szeretne festeni is. Mikor az üzletet kialakította, két kortárs művész képeihez igazította az enteriőrijét. Azért tud ilyen sokat dolgozni, mert ez neki „örömben való lét”, igyekszik olyan dolgokkal körülvenni magát, olyan környezetet kialakítani, amelyben jó érzés lennie. Mindig ad valamit magából (mint a színész); munkáiban egységre törekszik. A szépség, a harmónia a világgal és önmagával nagyon fontos neki. Van, hogy nem megy el valami mellett, ami nem jó; de ha túl sokat bosszankodik, az nem inspirálja, ezért aztán ezt igyekszik elkerülni. A fő célja az, hogy szépséget építsen az emberek közé, hogy a strukturálatlan káoszról helyet teremtsen. Látja, hogy az (igazi) otthonok létrejötte hogyan változtatja meg, hogyan teljesítheti ki a családok életét.

Ennek az interjúalanynak a történetében az egyik jellegzetes mozzanat az, ahogy *a (belülről vezérelt) tehetség, a kreativitás utat tör magának, s ha az egyik területen nem tud kibontakozni vagy továbbfejlődni, akkor egy másik területen valósul meg. Kiemeli az emberek közül az az erős, kezdeményező aktivitás, amely mindegyik pályáján jellemezte (és amelyet ő a maga „munkamániás” természeteként mutat be). Jellemzője a felelősségtudat (amellyel jelenlegi munkájában megrendelőihez viszonyul), a holisztikus szemlélet (amelynek következtében a tárgyakkal foglalkozván is emberi kapcsolatokat igyekszik építeni), és az örömképesség, a világgal és önmagával való harmónia.*

40. **(139. interjú)** Egymás mellé kerülésük véletlen, de következő interjúalanyunk (harminc körüli fiatalember) életében is a színészet volt a meghatározó (az övében egyelőre az is maradt). Mint mondja, a színház mindig is ott volt az életében. Nagyon szemérmes volt, de az iskolai versmondó versenyek „beszippantották”. Amikor sikerült rábírnia magát, hogy elmenjen egy ilyen versenyre, akkor megnyert mindent. Pannonhalmán fiúosztályba járt, ott még Tündét is játszott. Az első körben nem vették fel a főiskolára, így Szegeden a földrajz szakra iratkozott be. De aztán ott is rögtön az egyetemi színpadon találta magát. Elment külföldre (Anglia, Új-Zéland), és amikor visszajött, megint az egyetemi körbe került; de úgy jött haza, hogy mindenképpen színházat akar. Ahová van út a Színművészeti Egyetemen kívül is. (Nem is felvételizett négy évig.) A szüleivel sok konfliktusa volt (a szülők szerették volna, ha elvégezz egy „rendes” egyetemet, most meg nagyon büszkék rá). Volt stúdiós, csinált valami mozgásszínházszerűt, ahol erős tréningek voltak. Úgy látta, az alternatív vonalon több lehetőség van, de megélni nem lehet belőle. Aztán rájött, hogy a függetlenek mozgásterét is a nagyszínházi mogulok határozzák meg. Nálunk, mondja, nem nagyon lehet alulról felfelé építkezni. Harcolnak pénzért, jogokért, elismertségért a függetlenek érdekében, de egy szinten nem lehet az alternatív színházaknak túljutni. A Krétakör sikeréhez például kellett Schilling, aki azért nem alulról jött, többen is támogatták. Első évben az ő társulatuk az éhhalál szélén volt, de aztán nagy harc után lett nekik is terük. Legalábbis egy időre. Ami őt illeti, ő egyáltalán nem akart kőszínházba menni, mert azok általában „porosak”. A színház, mondja, „mindig azt kell levegye, ami a levegőben van” (ezt nevezi ő jó értelemben „kommersznek”), de az előadások nagy része nem így működik. Aztán hiába ódzkodott a kőszínházaktól, mégis a Nemzetibe került, mert néhány olyan rendezővel kecsesgették, akiknek a személye vonzotta (Zsótér, Mundruczó). Ám ezek a rendezők végül nem szerződtek le a színházhoz, csak egy-egy darabra; nem alakult ki közös gondolkodás. Amikor odament, azt hitte, hogy ennek a színháznak van levegője; de a „Nemzeti”-ség mindig egyúttal teher is. Szerinte ma nincs rá szükség. A tizenkilencedik században azért kellett „nemzeti színház”, mert az uralkodó némettel (az uralkodó német nyelvvel és német nyelvű színjátszással) szemben meg kellett fogalmazni a magyarságot. De ennek ma már nem látja ugyanolyan szükségességét. A fő baj az, hogy jelenleg mindenhol mélységes igénytelenség a jellemző. Nincs szükség műhelyekre. A színháznak az utca felé, talált helyek felé kellene tendálnia, nem dobozszínházat csinálni. Aktív közönséghez kapcsolódni. Őt a kisebb tér, kisebb közönség jobban izgatja: könnyebb megtalálni a hangot, s ő is közvetlenebbül tud kommunikálni. A Nemzetiben a tér miatt olyan intenzitással kell kiabálni, ami nagyon korlátok közé szorítja a játékot. Nemcsak nálunk ilyen poros a színház, teszi hozzá, hanem egész Európában. A legtöbb rendező rosszul használja a tereket. Arra a kérdésre, hogy mire a legbüszkébb, az a válasza, hogy „van egy lánya”. A jövőjét illetően azt mondja, hogy mindig izgatta a külföld. Megvan a diplomája, van felesége, gyereke: az álmai teljesültek. Mégis depresszió fogta el, egyértel-

műen azt érzi, hogy tovább kéne lépni, de nem látja, hová. Most azt döntötték el a feleségével, hogy pár évig maradnak Magyarországon, ez jó; mert így ki-tűzhet olyan célt, amit el lehet érni. A siker fontos, de nem a piaci értelemben vett siker a célja. Egyszer megpróbálná Amerikát. De ha nincs visszaút (mint a disszidenseknél), akkor tönkremegy az élete. Ő csak azzal a tudattal megy el, hogy vissza is jöhet. Kint nyilván akadály, hogy nem anyanyelve az angol. De azért meg lehetne próbálni. Itt Magyarországon ismer „egy olyan angol fic-kót, aki ugyanígy került ide, színész, és valamennyire megtalálta itt a helyét”. Ő, amikor Új-Zélandon volt, azt érezte, hogy az maga a paradicsom. A politika nem szól bele az életükbe. Nagyon kiegyensúlyozott életet tudnak élni. De ez neki nem lenne ideális, mert túl harmonikus. Neki végül is így jó, ahogy van. Csak a politika visszább húzhatná magát. Konfliktusok persze mindig vannak, enélkül nem megy. Arra a kérdésre, hogy szerinte milyen az ideális élet, azt feleli, hogy erről a buddhisták talán többet tudnak, mint ő. Vannak pillana-tok, amikor „marha jól érzi magát”, amikor az ember rendben van magával és a világgal, ezek viszont ritka pillanatok. Máskor meg a konfliktust keresi, mert akkor meg az a jó. Hogy mire lehet támaszkodni? Saját magadra, feleli. A szűk környezeted pedig megerősíthet ebben. A család, a barátok, a munkatársak. Valamilyen normát hozol magaddal gyerekkorodból. Ezt befolyásolja a kör-nyezeted, de valami belső normád mindig megmarad. A kislánya születésekor azt érezte, hogy nem ők döntötték el, hanem a gyerek választotta őket, hogy „lejön ide közéjük”. A nevét sem ők akarták, egyszer csak ez lett a neve, mintha ő akarta volna. A gyerek a legfontosabb. Aztán lehet még hinni a munkában. Mert különben az ember nem csinál semmit, szétfolyik a semmibe. Büszkeség nincs benne az eddigi munkáival kapcsolatban, csak azt tudja megmondani, hogy mely munkái voltak a legfontosabbak neki. Ő színész: nem ő generálja a dolgokat, őt kell megmozdítani, s akkor tud ő is generátor lenni. A rendező akkor jó, ha utat tud mutatni. Ő nem rendezőalkat, nem gyűjtőerő. Nagy él-mény volt viszont Zsótérral dolgozni. Kölcsönösen építették egymást, és köl-csönösen építettek egymásra a rendező és a színészek. Ami a konfliktusait il-leti: ő nem támad, bárkivel dolgozik, először meg akarja érteni, hogy mit akar a rendező. Előfordul, hogy zsákutcába jut az ember, minél inkább belemegy a másik rendszerébe, annál kevésbé tudja a magáét érvényesíteni. De látni kell azt is, hogy a színház nem teljesen demokratikus. Nagyon lázadni egy ilyen intézményben nem jogos, mert ha annyira nem akarsz, ami adva van, akkor el is lehet menni. Bodó Viktor pedig bent volt a Katona biztonságában, aztán megcsinálta a maga színházát. Ő most – mondja magáról interjúalanyunk – ott van a Nemzetiben, kap x forintot, s ezért el kell vállalnia olyasmiket is, amit nem kellene. De aki kilép a rendszerből, az sem szabad, mert azon kell aggódnia, hogy be tudja-e fizetni a számláit. Nagy előny az alternatívoknál, hogy azok szabadon vállalják egymást. Ha mindenható lenne, semmin sem változtatna. Mert ha valaki mindenható, ha egyszer már használja a hatal-mát, akkor onnan nincs megállás, akkor onnan nem lehet jól kijönni. A napi létezéssel lehet hozzátenni ahhoz, ami van. A legfőbb probléma a világban az,

hogy az emberek nem figyelnek egymásra, pedig a figyelem, mondja, maga a szeretet. Az interjú végén közli, hogy megkeresték egy nagyon silány, nagyon ócska humorú animációs sorozattal, és ő „elkurvult”: belement. (Pedig először az volt az érzése, hogy ezt nem lehet elvállalni, de elvállalta, mert azt hitte, mennek Amerikába, és kell neki a pénz. Nem – összegzi az eset tapasztalatát –, az ember sose hozzon döntéseket csak a pénz miatt.)

Színészek lenni – bizonyos mértékig már ez is egyfajta alternativitás – a „polgári” foglalkozásokkal szemben; főként, ha valaki úgy fogja fel a színészi hivatást (ahogy azt a színháztörténet legfontosabb korszakaiban mindig is tették), hogy „a színház azt kell levegye, ami a levegőben van”, vagyis hogy a színháznak frissen, akár elsőként kell reagálnia a társadalom problémáira, feszültségeire, még megformálatlanul kavargó érzéseire. Az így felfogott színház sosem lehet a „mainstream” szócsöve, ugyanis az, *amit meg kell ragadnia, mindig a célok, gondolatok, érzések, törekvések olyan komplex elegye, amelynek a „mainstream” céljai, törekvései, uralkodó gondolatai óhatatlanul csak egyik részét alkotják.* Hogy interjúalanyunkat azonban kiválasztója még más színészekhez képest is rendhagyónak véli, azt a benne lévő alkotói nyugtalanság is indokolhatja; az interjúalany nem akar betokosodni, *mindig azt keresi, hogyan tágíthatná lehetőségeit.* (Egyébként nemcsak színészként vesz részt a színházi produkciókban, hanem díszleteket is tervez.) Azért is vonzották az „alternatív színházak” (amelyek persze nem feltétlenül „alternatívak” az általunk e könyvben használt értelemben is), mert úgy érzi, azok (rugalmasabb térkezelésük és a nézők bevonása által) sokkal erősebb hatásokat tudnak gyakorolni, sokkal szerveesebb kapcsolatokat építhetnek ki a közönséggel. Személyiségére jellemző az *őszinteség*: szembenéz saját tökéletlenségeivel, utólag hibásnak ítélt kompromisszumaival is. A család szeretete, a másik emberre való *odafigyelés fontossága* más interjúalanyainkhoz hasonlóan nála is alapértékek, csakúgy, mint a *házához való kötődés*, amit (a külföldön való megmérettetés igényének nem ellentmondóan) fontosnak tart. Sok más interjúalannyal – a *hatalmi jellegű beavatkozások negatív következményeire érzékenyen* – együtt ő is elutasítja a mindenhatóság „kísértését”. A szabadság szerepét ugyanakkor *realisztikusan, elfogulatlanul* látja (egyrészt elfogadva azokat a helyzeteket – mint egy színházi produkció létrehozása –, amelyeket nem lehet *pusztán* a szabadság és a demokrácia szempontjainak érvényesítésével kezelni; másrészt elhatárolódva a mindenáron való konfrontációtól (ha van lehetőség a békés kivonulásra is); harmadrészt szembenézve azzal is, hogy a függetlenség (anyagi) háttér híján illuzórikus; az anyagi kiszolgáltatottság maga is szabadsághiány. Ugyanakkor ezek a „realista” megközelítései *nem írják felül az erkölcsi igényt*: „az ember sose hozzon döntéseket a pénz miatt”.

41. **(145. interjú)** A következő interjúalany magabiztos, dinamikus személyiség (középkorú férfi), szinte „rendezi”, irányítja az interjú készítőjét is. Az ő életében is meghatározóak voltak az otthonról kapott értékek. Hatan voltak testvérek (öt lánytestvére volt). Szülei fantasztikusak voltak, mondja, de

a nagycsalád is. Édesanyját egész életében „csodaasszonyként” tisztelte. Az édesanya az ő szemében a teljes odaadást, az egyszerűséget, a tisztaságot, nemességet, türelmet, toleranciát képviselte. Mint mondja, „félisteni” képességeket tulajdonít neki. „Földből jött anya”, aki bármire képes, és nem vár el érte cserébe semmit, noha mindent ad. Ez egy olyan csomag, foglalja össze az interjúalany, amit az ember magával hoz, ami meghatározza az életét: a lényeg mindig az, hogy adjunk. Szepes Máriától tanulta a spiritualitást: az ezotéria az összefüggések tudománya. Édesanyja és az író mellett indiai tanítómesterét említi, hozzátéve, hogy mindhárman több mint kilencven évig éltek. Azt mondja, Szepes Mária könyve változtatta meg az életét, huszonéves korában. A Vörös Oroszlán véleménye szerint egy egyedi, spirituális remekmű. (Az ő értelmezése szerint Shakespeare volt a legelső és legnagyobb spirituális író; ahogy Chaplin is „spirituális filmes”.) A Vörös Oroszlánt, magyarázza lelkesen, nem lehet letenni, mert izgalmas. Aztán észrevesszük: különböző spirituális szinten lévő emberek érzelmei jelennek meg benne. A nagy művek sokkolóak, pozitív értelemben. Ő talán csak a Mester és Margaritához tudja hasonlítani a Vörös Oroszlánt. Ennek a könyvnek a hatására ment Indiába. Az édesanyja sok mindenre megtanította, amit „nők szoktak csinálni”. A nő szerepe évezredek óta egyfajta volt (másodrendű, cselédsorban lévő szerep), de eljutottunk oda, amikor a nő is jelzi, hogy ő is teremtő, nem csak a férfi. Fantasztikus lépések következnek: kezdenek feljönni a kisebbségek (a nők, a színészek, a harmadik világ). Nálunk még a vállalkozói szektor megy előre, hogy lemaradásait behozza. A kommunizmust – „a karmánk miatt” – meg kellett élni, de a kommunizmus nem működik. Azóta kimásztunk valamiből, elindultunk... Amerika sokáig „happy” volt, aztán a rossz irányítás miatt ők is elindultak egy karmikus sors felé. Mindenki hitelbe vásárolt, most nem tudják folytatni. De az univerzum, a karma ezt is kiegyenlíti. Ezeket a helyzeteket az emberek szubjektíve lehet, hogy rosszul élik meg, de a karma: tanítás. Mi viszont most mehetünk abban az irányban előre, amerre elindultunk. A felgyorsult technikai civilizáció ma meghatározó, de nem az anyagiak működtetik az egészet, hanem az emberi szellem, a lélek és test. Az a lényeg, az a fontos, hogy a test, a szellem és a lélek egyensúlyban legyen. Az egész világ semmi más, mint egy fantasztikus spirituális játszótér. „Ez egy halálbolygó.” (Abban az értelemben, hogy itt mindenki megszületik és meghal. De ezalatt lehet tanulni.) Ez az élet egy parányi szakasz az életeink között. Ahol a legjobban tudjuk a tanítást hasznosítani: a munka (ami egy önmegvalósítási folyamat). Akik itt milliárdosok lettek, azok az ő megítélése szerint általában nagy munkamániások, keményen dolgoznak. A társadalomért vannak, jóllehet látszólag önzően építik a birodalmukat. Őneki a könyv a fontos, a szellem. De terjeszkedik: most hozott létre az (ezoterikus) könyvkiadója mellé egy produkciós irodát. Ha nem lennének előremutató álmunk, elég lenne csak a létezés. A munka önmegvalósító folyamat, ami tanításokkal jár, ezeket a tudásokat be lehet kebelezni és jól alkalmazni. Az édesapja fiatalon meghalt, de tőle sokat tanult. A lélek nem születik, nem öregszik, nem hal meg. Minden el van rendezve.

Minden évben elmegy Indiába, és ott boldog, mert ott minden harmonikus. Ő úgy gondolja, hogy a világban nagyon pozitív spirituális-kulturális forradalom van, csak nem látszik. De végbe fog menni. Az értéktelen művészet el kell tűnjön. Neki az egyik vágya, hogy hollywoodi produkcióban megcsinálja a Vörös Oroszlánt. A jó művészet sokrétegű, mindenki a maga szintjén tudja megérteni, mindenkire annyi jut el belőle, ahol éppen tart. Aki az emberekhez akar szólni, annak szeretnie kell őket, hogy ők is megszeressék, és az üzenete eljusson hozzájuk. Hollywood: pénz, magas szintű technika, stáb, terjesztés, marketing. Ezt lehet jó célra is használni. Ők, mint a vaisnava tanítások követői, három nagy ünnepet ülnék: a guru, a „legfőbb mester” és Krisna születésnapját. A mestere „szíven keresztül” tanítja, huszonhárom éve. Vallásgyakorlata szabály nélküli, spontán, nincs benne kötelező, neki kell maga elé kötelezettségeket állítania. Szolgálni kell az embereket. Most egy ashramot akar építeni. A könyvekkel is szolgál. (Egyébként „az univerzum tudja, hogy kinek milyen könyv kell, és azt »beküldi« oda”.) Senki sem szokik le cigarettáról, drogról, ha nem kap helyette jobbat; jobbat kell kínálni. Az embernek meg kell találnia a saját útját, ehhez meg kell találnia önmagát. Magunknak kell megfelelni, nem a divatoknak. Abból tudhatjuk, hogy jól választunk-e, hogy boldogok vagyunk-e vagy sem.

Az alternativitásnak ebben az esetben vannak külsődleges elemei is: attól még önmagában nem lesz az ember az eddig használt értelemben „alternatív”, hogy ezoterikus könyvek kiadásával foglalkozik (ami jelenleg egyébként divat is), s mint ahogy különböző keleti vallásokat követő interjúalanyaink esetében eddig is hangsúlyoztuk, e vallások követésében sem pusztán a keresztény környezettel szembeni „másság” a lényeg. Az már jelez valamit, hogy milliárdos társától eltérően ő nem rendelte magát teljesen alá a tőke önszaporító mechanizmusainak, hanem az üzleti vállalkozásnak is a *kultúrát erősítő* válfaját választotta. Az, hogy ő is építi a tőkés vállalkozó mint altruista legendáját, lehet a mundér védelme is, de az olyan *pozitív gondolkodás* megnyilvánulása is lehet, amely jó szándékúan igyekszik a többi ember minden megnyilvánulásában is a jó szándékot feltételezni. Erre az utóbbi tulajdonságra utalhat az a nagyfokú *lelkesség*, amellyel édesanyja vagy a szellemi fejlődését befolyásoló „mesterek” tulajdonságairól beszél. Több más interjúalanyunkhoz hasonlóan nála is együtt jár az *altruista beállítottság* („az emberek szolgálata”) az önkéntes, *független* alapállással, amelyben az ember „*ön maga elé állít kötelezettségeket*”. Talán még fontosabb, hogy ő is azok közé tartozik, akik a *harmóniával, önnön boldogságukkal* mérik döntéseik sikerességét. S tudatában van annak is, hogy a sikeresség egyik fontos *feltétele* éppen az *emberek szeretete*. Az ő értékrendjében is fontos szerepe van a *minőségelvnek*, s annak az alapvető (és a *negatív tapasztalatokat is az épüléstanulás részének tekintő*) *optimizmusnak*, amely nála (mint a vaisnava tanítás követőjénél) a (vándorló) lélek halhatatlanságába és a világ (az univerzum) minden emberi hibát, egyoldalúságot *kiegyenlítő* működésébe vetett hiten alapszik.

42. **(140. interjú)** A következő, talán harmincas éveiben járó fiatalember gimnáziumban tanít történelmet és hittant. Sok időt tölt a gyerekekkel. Egyetemen is tanít, történelem előkészítőn is, és van bérállású csoportja is. Hente háromszor jár futballozni. A kerületi önkormányzatban is delegált, de, mint mondja, „a politikában nem szeretne elmerülni”. Amit a legfontosabbnak tart, az az, hogy az értékrendben összetartozó emberek találják meg egymást. Sajnos, teszi hozzá, még a keresztény elit körökben is sok család hullik darabokra, ezen próbál ő – legalább fájdalomcsillapítóként – segíteni. A történelemoktatást nem versenyeztetésre használja, hanem hogy megmutassa, a különböző korokban miként is működött mindaz, ami az emberi életben fontos. A történelem- és a hitoktatás is számára folyamatok elindítását jelenti. Számára a történelem az alapvető emberi dolgokat mutatja: meglátni ezeket, és gyönyörködni bennük; neki ez a fontos, s hogy ezt átadja a tanítványoknak is. Nem szeret osztályozni, mert az osztályozás során el kell válassza az embertől a teljesítményt. Az önkormányzatban pedig – állapítja meg – mindenki valamilyen szerephez helyezkedik, és azt játssza el, és ő nem szereti a szerepjátékot. Folyamatosan felnőttek közt nem is szeretne lenni. Gyerekek közt lenni, mondja, kiváltság. Ezt a pályát akkor helyes vállalni, ha az ember azt érzi, hogy csak ezt érdemes csinálnia. (Nagyon jól megélni ebből nem lehet, látványos karrier ezen a pályán nem nagyon adódik.) De ő úgy érzi, neki ezt az utat kell követnie, neki ez való. Azt mindenképpen meg kell tanulni, hogy a gyerek problémáját mennyire engedheti be a tanár az életébe. Mert ha túlságosan, akkor a feladatára (éppen a segítő szerepre) teszi magát alkalmatlanná. Van, amikor az ember hirtelen szenvedélyből cselekedne, s akkor kell nagyon meggondolni, hogy mi az optimális segítség, amit az adott helyzetben az adott gyereknek nyújtani tud. Nagyon durva családi helyzetekbe nyer bepillantást, s neki mindig a gyerek szemszögéből kell a legjobbat kihozni. Minden helyzet nagyon komplex, de minden helyzet új, nem lehet kliséket használni. Az gőg lenne a részéről, ha azt mondaná, hogy ő mindig jól reagál; ez így nem működik. Van, amikor nem tud mit mondani. A pszichológiát nem akarta elvégezni, mert akkor nem gyerekként, hanem páciensként nézne a gyerekekre. Ha pszichológusra van szükség, akkor egy pszichológus barátját szokta segítségül felhívni. Amit ő csinál, az abszolút spontán. Mert komplex és egymástól különböző minden eset. A gyerekeket nem lehet átverni. A gyerekek pontosan érzik, hogy amit valaki mond, és amit tesz, összhangban van-e. Akinél nincs meg ez az összhang, azt lehet, hogy tisztelik, de nem szeretik. Neki nem fontos, hogy tiszteljék. Nem arra fognak emlékezni, hogy mit mondott, hanem, hogy hogyan viselkedett. Van tanár (ezt is el tudja fogadni), aki úgy fogja fel a tanítást, hogy az egy munka, amelynek lényege, hogy a gyerekeket piacképes tudással kell felvértezni, és csak ezt tartja fontosnak. Őnála nincs fal a gyerekekkel szemben, hanem különböző csatornák vannak. Minden gyerekhez más csatorna. Volt gyerek, akinek dalt írt a születésnapjára. Vagy SMS-t küldött. Van, aki ennek örül, más meg nem tudná hová tenni. Olyan nincs, hogy valaki minden gyerek számára hiteles, de ő arra törekszik, hogy a legtöbb gyerek

szemében az legyen. Amit csinál, az azért működhet, mert ő maga a szüleitől rendkívül stabil háttérrel rendelkezik. Nézi a többi hívót, s ilyen értelemben is példaképek a szülei, bár nagyon különbözőek. A testvérei is hozzátartoznak, más módon. S voltak még emberek, akik fontos szerepet játszottak időlegesen az életében. Negatívum nem jut eszébe. Ami értéket kapott: az a jó értelemben vett szabadság. Az édesapja nagyon szigorú volt, de minden családtagjával való kapcsolatában az a lényeg, hogy mind nagyon szerették egymást, és nagy szerepe van közöttük a szabadságnak. Ahogy megfogalmazza: „nem engedjük el és nem kötjük meg egymást”. És ez mind a mai napig nagyon jól működik. Az apja sosem mondta neki, hogy ez vagy az legyen, de a szélsőséges terveiről mindig elmondta, hogy hogyan látja. Ez kiválóan működött így. A szülei nagyon jól látják a feladatukat. Remek humoruk és ízlésük van. És mindezek alapvetően hatottak rá. Fontos hatás volt azután a gimnázium négy éve. Ott alakultak ki a tartós barátságai. Ezekről a barátoktól is sok mindent kapott. Van, akitől azt, hogy hogyan kell egy feszültséget úgy, olyan fegyelmetten kezelni, hogy abból, akinek ehhez nincs köze, ne lásson semmit. Van, akiből az hatott rá, hogy teljesen ellentétes értékrendet tudott kialakítani azzal a (rosszal) szemben, amit a családtól kapott. Sok tanítványából lett barátja is van. Nem szereti, ha szembeábrándítják, vagy ha „tisztelik”; a barátság egyenrangú kapcsolat, ahol nem számít a korkülönbség. Példaképei először is a szülei (ahhoz ő túl makacs, mondja, hogy abban az értelemben legyen példaképe, hogy *pont olyan akarjon lenni, mint valaki más*). Volt egy gimnáziumi ferences paptanára is, akit példaképnek tekint. Aki nagyon egyszerűen ráirányította a figyelmüket arra, hogy a panaszkodó kamaszgyerekeknek mi is az igazi baja. Egy másik paptanáról meg az hatott rá, hogy mennyire laza. Dizájnert volt, ferences pap lett, és ugyanaz maradt. Ezek nagyon hiteles emberek. Meg egy történelmet tanító, rendkívül okos, félig lengyel, félig magyar domonkos atya példáját említi, aki „nagy emberek” között forgolódott, s nem vette ezeket komolyan. Remek ironiával tudott beszélni a küsszerűsükről. Egyébként is igen bölcs ember volt. Arra a kérdésre, hogy mire a legbüszkébb, interjúalanyunk azt válaszolja, hogy nem szereti a büszkeséget mint olyat. Sokszor – teszi hozzá – „előnti a gőg”. Ezeket az eseteket magának is nehezen vallja be, reméli, nem holmi álszerénység miatt. Hozzáteszi, hogy a túlzott alázat is hülyeség, mert nem mutat reális önképet. De a büszkeséget azért akarja elhesegetni, hogy ne mérgezze meg, ne kényelmesítse el. Nagyon nagy öröm fogja el, amikor a gyerekek részéről a bizalom, szeretet őszintén megnyilatkozik. Ha az a büszkeség, ami lendületet, erőt ad, akkor rendben van, akkor lehet büszke. Hogy mit akar elérni az életben? Nem karriert. Mint mondja, az Újszövetségre utalva, „a gazdag ifjú nyughatatlansága” benne van. Bizonyos szempontból ritka gazdagnak érzi magát. És ez a nagy felelősség. Nem akar megnyugodni sohasem. Nincs olyan, hogy „megérkeztem”. Neki sosem kellett azon gondolkodnia, mit csináljon. Mindig az egyik feladat hozta a másikat. Úgy gondolja, lehetne még sokkal jobb ember. És lehetne jobban is csinálni mindazt, amit tesz. Előrelépési céljai (a karrier értelmében) nincsenek, negyedik éve szen-

ved a PhD-vel. De az az ambíció sem erős benne, hogy egyetemen tanítson. Az megbecsültebb kategória, de amit ő fontosnak tart, abban nem több. Egy-két évnél tovább sosem lát előre. Arra a kérdésre, hogy mit tart igazán fontosnak, azt mondja: huszonvalahány éves kortól az ember arcára kiül, hogy milyen ember. Az életmódja, a jelleme. Neki az a fontos, hogy öregkorára, ha ismeretlenként néznek rá, ne mondják, hogy „na, ez biztos rossz ember lehet”. Ő most vélhetően bizalomgerjesztő. Mert általában bizalommal vannak iránta. Igyekszik igazságos lenni, bár nagyon nehéz. Arra a kérdésre, hogy milyen konfliktusai voltak/vannak, azt említi meg, hogy sok ember (például kollégák, egy-két szülő) számára elfogadhatatlan az olyan túl közvetlen tanári viselkedés, amit például ő követ. A kritikát elfogadja, ha konstruktív. (Volt olyan is, ami destruktív volt, teszi hozzá, de ezt felejtjük el.)

Ez az interjúalany – ha mondhatunk ilyet a vonzó egyéniségek sokaságával ismerkedve – a legrokonszenvesebb megszólaltatottak egyike. Nagyon hiteles, nagyon ad arra, hogy pontosan fogalmazzon, hogy ne fényezze magát, s ne is álszerénykedjék. Alternativitásának lényege az *önmagával való teljes azonosságban*, és ami ezzel összefügg: a *hivatásával való teljes azonosulásban*, és a rábízott gyerekek iránti *mély felelősségérzetben* és *őszinte szeretetben* gyökerezik. Ez az önazonosság nála is azt jelenti, hogy nem engedi külső elvárások által eltorzítani azt, amit fontosnak tart. Már szinte ismételni sem kell, hogy *nála is a harmonikus felnevelő család* az alap, amelyben a szeretet mellett nagyon lényeges a *szabadság légköre* is: amikor a család úgy ad biztonságot, hogy közben nem telepedik rá egyes tagjaira (ahogy mondja: nem engedjük el és nem kötjük meg egymást). Rá is jellemző a *nyitottság a pozitív emberi példák iránt*: ez azt is jelenti, hogy a többi emberből a pozitív tulajdonságokat hagyja magára hatni (s hogy ezek felismerésére van elsősorban szeme), de azt is jelenti, hogy *toleránsan képes elfogadni a legkülönbözőbb emberi magatartásmodelleket* (s el tudja fogadni azokat is, amelyeket a maga számára nem tekint követni valóknak). Jellemző rá az *eleven önreflexió*: ebben is nagyon jól tartja az arányt a *kudarcaival is szembenéző önkritika*, az *önelégültséget lehetlenné tévő állandó önfejlesztés igénye* és a saját (már) *meglévő képességeit, erőit sem letagadó öntudat* között. Általában is hajlamos a világ jelenségeiben a *szépség* és a *humor* észrevételére, diákjaival kapcsolatban a *személyre szóló odafigyelésre*. Nagyon taszítja minden, ami az emberek közötti „játszmákról” szól; teljesen *idegen tőle a versenyszemlélet és a tekintélyhierarchia építésében való részvétel*; talán leglényegesebb tulajdonsága a minden számítástól, ráakódott társadalmi megfontolásoktól mentes *közvetlen, természetes (és segítő) emberi kapcsolódás igénye*, egy, a szó eredeti értelmében *humanista erkölcsi alapállás*.

43. **(58. interjú)** A következő interjúalany idősebb asszony, hetvenöt éves múlt, van egy lánya, három unokája. Húsz éve ment nyugdíjba. Vállalkozóként is dolgozott, ma lányának segít az irodai munkában. Jógára jár (körülbelül húsz éve), ma már jógaoktató is; a jóga szellemi vonulatával is foglalkozik,

sokat olvas ehhez. Tanult masszázst is (sok mindent tanult, amiről azt gondolta, hogy a családban tudja alkalmazni: szeretetmasszázs, reiki, spirituális választerápia. A reiki, magyarázza, „más dimenzióból lehozott energia”, keresztülmegy rajtunk, s így általa másokat tudunk gyógyítani. Beavatást is igényel). Gyerekkorában, teszi hozzá, ilyen dolgokról semmit nem lehetett tudni; a mai fiataloknak már fiatalkorukban van módjuk olyan tudások megszerzésére, amivel ő csak idősebb korában találkozott. Régi barátai néha aggódnak miatta, például mert hetente egyszer böjtöl. De hát ez éppen az egészség megőrzéséhez segíti hozzá az embert. Ha a halál szóba kerül, a legtöbb ember halani sem akar róla, pedig szerinte kell erről beszélni. A halál utáni állapotról különböző felfogások vannak. Ő úgy érzi, a halál is csak egy változás, utána folytatódik valami, és erre kíváncsi. Hogy tud – minél zökkenőmentesebben – átlépni egy másik dimenzióba? Meggyőződése szerint már a fizikai életben olyan életmódot kell folytatni, ami előkészíti a lélek útját. Hisz Istenben, nem vallásos formában, hanem természeti összefüggésekben, s összekapcsolja istenhitét a keleti filozófia óriási tudásával. A halált is természetesnek kell tekinteni, kitolni, amíg lehet, úgy gondolkodni, hogy jól érezze magát itt a földi életben, aztán meg tudatosan átmenni a másik dimenzióba. A keleti filozófia szerint, ha az ember nem készül erre, zavart állapotba kerül a halál után. Számára elég meghatározó volt Hamvas Béla könyveinek olvasása (a *Scientia Sacra* hatott rá, aztán egyik könyvről ment a másikra). A mostani jógaközösségben bekerült egy olyan ashramba, ahol nagyon értékes dolgokat hall életvitelről, gondolkodásról. Mindettől az ember tudatosabb lesz, a tudatalattijával kezd foglalkozni. Hatnak rá a tapasztaltabbak. Ahová ő jár, ott a mester már huszonnyolc éve foglalkozik a csoporttal. A mai világban a pénz utáni rohanás a meghatározó, kevés idő jut a létkérdésekről való gondolkozásra; az emberek az állandó hajsztától olyan stresszes állapotba kerülnek, ami aztán kihat testükre, lelkükre, tudatukra. Szükség van a különböző létfenntartási cikkekre, de nem minden körülmények közt ez az első. Az ő korában a visszahúzóódás már jellemző, de a fiatalok közül is sokra hat ez a szemlélet. Arra a kérdésre, hogy a világ milyen irányba megy, azt válaszolja, hogy: „most a Kali-jugában vagyunk, ez a legrosszabb állapot”. Mindenki az anyagiak felé fordul, a belső dolgokra egyre kevesebb figyelmet fordít. Pedig nem azért élünk, hogy összegyűjtsünk valamit. Reménykedik, hogy az unokái jobb kort érnek meg. Elsősorban magunkat kell fejleszteni, hangsúlyozza. Igen fontos a pozitív gondolkodás is. Ha egy dolgot változtathatna, az az lenne, hogy figyeljünk oda egymásra. Folyamatosan rossz hírek bombáznak bennünket, az emberek elidegenednek egymástól, folyton a tévé előtt ülnek. A tévét lehet jó dologra is használni, de általában magányosan használják. Az, hogy mindig mindennél van korszerűbb, a pénz hajszolásához vezet; az önfejlesztés helyett az emberek eszközökre figyelnek, olyan dolgokra, ami másnak is van. Nincs idő a lelki építkezésre. Megérti, hogy a különböző életszakaszokban más feladatok várnak az emberekre, de az ő szemszögéből, ahol már az igények csökkennek, így látszik. Az ember érezze jól magát, legyen elégedett, ha le-

het, legyenek jó kapcsolatai. Ő elégedett, mert kis dolgoknak is tud örülni. A szép időnek, madaraknak, fáknak. Legbüszkébb a lányára és három unokájára. Édesanyja is olyan típus volt, aki szeretett adni. Ez nem tanulható: vagy jön az emberből közvetlenül, vagy nem. Vannak kedves fiatalok, de sokan nem tanulták meg az odafigyelést. Durván beszélnek, tolakodnak; ez azért érinti rosszul, mert sok minden másról is árulkodik, és lehúzó hatása is van. Az ő korosztálya az iskolában tanulta az egymásra figyelést. Most is eljár egy idősek otthonába egy rokonhoz, csángó gyerekek magyarul tanítását segíti. Egyszer-egyszer majdnem mindenki fellángol, és segít, de az lenne a jó, ha a segítségnyújtás a mindennapjaink része lenne. Hogy jobbak legyünk, ehhez jó gondolat, jó beszéd, jó cselekedet kell (s ezek egységet alkotnak egymással). Nem szeretne nagyon jóságos léleknek feltűnni, teszi hozzá, mindez inkább csak törekvés a részéről. Amit ebben az életben nem oldunk meg, a következő életben előjön. Fontos, hogy a konfliktusainkat mindkét fél számára megfelelően zárjuk le. Nagyon fontos neki a mestere, igazán hasznos tanításokat kapott tőle: hogy kezdjen el magára figyelni, befelé, ne csak mindig kifelé. Az emberek sokszor a félelem miatt nem tudják megélni a szeretetet. Itt van a környezetszennyezés, mindenki a saját kényelmét nézi, de a sok szemét is a szeretethiány miatt van; ha szeretem, nem hozom olyan helyzetbe a másik embert, hogy kellemetlen körülmények közt kelljen élnie. Ha az ember ad, akkor kap is. Nem biztos, hogy attól, akinek adott. De ő azt tapasztalta, hogy visszajön. És neki jó érzés, ha adhat. Régen orvos akart lenni; a (jó) orvosnak is az az egyik legfontosabb tulajdonsága, ami talán őbenne is megvan, hogy bizalmat tud kelteni maga iránt. Az a jó orvos, aki szívből tudja ezt csinálni. Odafigyelve beszélni a beteggel, aki már ettől jobban lesz. Fontos, hogy az ember „egész” legyen. Akkor tudunk egész lenni, ha megtaláljuk saját magunkat. Ha egyre több ember kezd így élni, boldog lenni, akkor az egész világ jobb lehet. S a minta sokat számíthat ebben. Ő kereső embernek tartja magát. Mindenkinnek sok konfliktusa van. Ő keresi a konfliktusai megoldását. Sok út van, sok visszafordulás; a lényeg, hogy keressük a megoldást. A jogában a kikapcsolás, a relaxáció már csökkenti a stresszt. De néhány gyakorlattól nem változik meg az élet. Sok energiát kell befektetni; az viszont mindenképpen megtérül. A kapcsolat a mesterrel nem feltétlenül fizikai. De akkor segítenek az „erők”, ha az ember maga is tesz valamit. A konfliktusokat meg kell próbálni megoldani, de ha ez nem sikerül, ki kell kerülni, nem kell élezni. Sajnos ritka az, hogy a fiatalok érdeklődéssel feléjük, idősebbek felé fordulnak, pedig sok öreg életén ezzel lehetne leginkább javítani. Kevés a beszélgetés, mert nem élnek együtt a korosztályok, s így a tapasztalatok átadására is kevesebb mód nyílik a szükségesnél. Aztán akkor tennék fel a kérdéseket, amikor már nincs kitől megkérdezni.

Már maga az kiválthatja az interjúalanyt keresők figyelmét, hogy egy nyolcvan felé közeledő asszony jógaoktatóként tevékenykedik, de a kiválasztást természetesen ez esetben sem csupán a formai sajátosságok indokolják. Maga az

aktivitás persze igen fontos tényező, s az „alternativitás” egyik tartalmát ez esetben is a *hétköznapiak, természetesnek tekintett altruizmus* adja. Sokadik példáját láthatjuk ugyanakkor annak is, hogy ez az altruizmus nem önalárendelést jelent, hanem elválaszthatatlan az *önfejlesztés* igényétől, a *belső egyensúlyra, boldogságra törekvéstől*. Az anyagi javakra orientált korszemléletnek éppen ez a belső értékeket és a többi emberrel való szolidaritást preferáló értékrend az (egyik) ellentéte. Ő is alapvetően *optimista*, meg van győződve a *másoknak nyújtott segítség visszaható*, a segítségnyújtó egyénnek is érdekeit szolgáló természetéről. A *test-lélek-szellem egyensúlya* az ő világméretében is kulcsfontosságú, mint ahogy (sokakhoz hasonlóan) a *nyugati keresztény és a keleti védikus tanítások szintézise* is. Nála is jellemző az övétől eltérő gondolatok iránti *tolerancia*, a *pozitív gondolkodás*, a *konfliktusok megoldásának* lehetőségébe vetett hit, és az a természet tiszteletén alapuló mentalitás, amellyel az ember önmagát energiák közvetítőjének tekinti. A személyiség kialakulásában ebben az esetben is fontos volt a szülői (anyai) példa, és az iskolai nevelés hatása.

44. **(213. interjú)** A következő interjúalany fiatal asszony. Négy gyereke van. Erdélyben született egy kis faluban. Mint mondja, onnan hozta a természet szeretetét, az emberek, dolgok megbecsülését. Ott alakult ki benne, hogy „nem nézünk üres tekintettel”. Pesten aztán ezért is volt furcsa neki, hogy ha a buszra, villamosra felszáll egy kismama, sokszor fiatal emberek is ülve maradnak. A másik, amit magával hozott, hangsúlyozza, az a végtelen szabadságvágy. Az édesapjának „könnyen eljárt a keze”, de erről azt mondja, hogy megérdemelte, mert „kereste a határait”. Hozzáteszi, hogy egyébként nem a verés volt a fő visszatartó erő, hanem az, ha az apja nem szólt hozzá. Aztán tízévesen Székelyudvarhelyre kerültek, hetekig „csavargott”, hogy felderítse az egész várost. Mai napig szeret „hírnök” lenni. Többlakásos panelházban, szolgálati lakásban éltek. De mögötte nagy domb volt, ott agyagoztak. Bekéredztek egy korongozóhoz. Az iskolai szüneteket nagynénjénél, falun töltötte, a nagybátyja patkolókovács volt, az is nagy élmény volt. Ott döntötték el ők, gyerekek, hogy „gazdagok lesznek”: tyúkot ültetnek, az szaporodni fog, s annak árából meg tudják venni a hajójegyet Amerikába. Ott meg majd aranyat mosnak, aranybányában dolgoznak, s ha hazajönnek, mindenki életét rendbe teszik. Bement a kamrába, megtöltötte a zsebeit tojással (hogy elkezdhessék a tyúktenyésztést), de elbotlott, hasra esett, a tojások széttörték. S mindezt olyan körülmények között, amikor nagyon nehéz volt élelmiszerhez jutni. Mindent bevallott, aztán később ezzel ugratták éveikig. Egy másik ilyen emléke, hogy nagyon akart segíteni az állatok körül. Annyira, hogy végül beesett a trágyába, hetekig érezte a szagát. A városban sosem érezte igazán jól magát. De az iskolában a tanárok igazi életpéldát adtak. Nem volt ilyen, hogy visszaszólni a tanárnak. Amikor tizennyolc évesen elkésett, a tanár az orra előtt becsukta az ajtót, aztán halkán tartotta az órát, hogy ő ne hallja, a következő órán pedig őt feleltette. Ezek, mondja, jellemformáló pillanatok. A magyartanára is fantasztikus volt. Nem volt frusztrált, idegbeteg, bizonytalan magában

(amilyen – jegyzi meg – ma sajnos sok van a tanárok között). Olyan tekintélye volt, hogy a légy zümmögését lehetett hallani. Édesapja is mintát adott. (Egy nyolcgyerekes családban ő volt a legnagyobb fiú.) Erős mintát képviselt a nagyanyja is. Erőt adott neki az ő első, sikertelen házasságában (amikor a férje megcsalta). Ő maga már korán verseket írt, irodalmi kört és színjátszó kört alapítottak. Aztán egy másik csapattal a természetjárás ragadta magával. Minden területen kereste az élményeket. Nagyon hitt az előttük járók jóságában. Egy tanár azonban átverte őket. Ebből tanulta meg, mit jelent az adott szó súlya. Hozzáteszi: nagyon szereti őt a Jóisten; kegyelemmel tanított neki sok mindent. Mostani legfőbb „tevékenysége” a gyereknevelés. Szerinte nincs szentebb dolog a világon. A nyaklevest is meg kell tudni adni, mondja, de úgy, hogy érezze a gyerek, hogy szeretetből kapja. Minden, ami értéket teremt, fontos. Van egy ifjúsági regénye az asztalfiókban. De mindenbe bele lehet vinni az értékteremtést: ha megfeji a kecskét, a kecske megkönnyebbül. Az interneten való olyan szörfözés idiotizmus, amikor az embernek megszűnik minden kapcsolata a szerves környezettel. Az volt a legszebb pillanat, amikor felismerte, hogy ez csapda. Akkor döbbsent rá erre, amikor az egyik gyerek kérdezett volna valamit tőle, és ő – belemélyedvén valamibe az interneten – azt mondta, hogy „mindjárt”. A gyerek sarkon fordult, és őbenne akkor világosodott meg, hogy az, amibe az embert beszipantja az internet, nem lehet fontosabb annál, hogy az ember a gyerekének válaszoljon. És akkor azt mondta magának, hogy kész, vége. Van internete, de csak nagyon célirányosan használja. Értelmes tevékenység az, ami a szerves élet körébe tartozik. Ami emberi léptékű tevékenység. Nem szabad kiszakadni a természetes életből. Ők az élelmiszer nagy részét otthon állítják elő. A Magyarok Szövetségében, az Aranykorona Szövetkezetben veszik meg azt, amire ezen felül szükség van (például a vegyszereket). Eladásra is készít sajtot. Minden étkezésnél asztali áldást mondanak, s ő keresztet vág a sajtba. Ilyenkor – mondja – az ember a Teremtővel együtt dolgozik. Annak idején szülei egy kiháló faluban vettek és tettek rendbe egy parasztházat. Fával fűtöttek – ő ma is szeret fát vágni. Csinaltatott a házba csikókályhát; tíz éve így élnek, miközben a gáz ott van az utcában. Van egy kis házi oltáruk. Amikor eljött Budapestre, itt nagy emberi sötétséggel találkozott, lerománozták. A város belső része szép, de nem lakna ott. Szeret a pattogó tűz mellett ülni, a házi oltár mécsfényénél. Televízió-készülék van videonézésre, de – teszi hozzá – a tévéműsor mocskát kiutasították a házból. Azóta *fizikailag* jól érzi magát. A világ embertelen lett, mondja. Kegyetlen, katasztrófális. Ő meg van arról győződve, hogy az életben semmi sem történik véletlenül. Ha megtalálod azt a személyes küldetést, amiért e világba érkeztél, akkor jó dolgod van, ha a környezet is ebbe az irányba terel, szerencsés vagy. De „a lényeg az, hogy az élet kultúrája küzd a halál kultúrájával”. A huszadik század az egyik legvéresebb század. Ő pedig semmivel sem tud együttműködni, ami nem az életet szolgálja. A tévéből ömlik a szenny, mocskok, vér. Nem érzi jól magát akkor sem, ha bemegy az önkormányzatba, fölösleges papírtologatásban ülnek megsavanyodott emberek, a valóságos élet-

től elszakítva, nyakig elektroszmogban... Milyen minőségben tudnak ezek az emberek apák/anyák lenni? A fő baj az, hogy a világ embertelen, technokrata. Ennek meg az az oka, hogy néhány évszázada haszonelvűségekre építkeznek. Az MSZ-ben ő vezeti a társadalmi jóléti tagozatot. A „jólét” nem anyagi; a testlélek-szellem szintjén lehet jól az egyén, a család, a családokból szerveződő közösség. Ha mindez egyensúlyban van. Mi, magyarok, fejtegeti, nem városiak vagyunk, az életünket ehhez kellene igazítanunk. Az ideális élet közép-pontjában az erkölcsös élet szentsége áll. De az emberek ma ezt nem tudják értelmezni. Az emberi életnek négy nagy szakasza van: a magzatkor, a gyermekkor, a felnőttkor és „az emberi élet leszentülése”; a végén a méltósággal elköszönés. Régen ennek megvolt a rendje, az életből távozó nem az öregek otthonában volt az x-edik senki, akiért a hozzátartozók x forintot fizetnek. Mátyás óta, tehát az utóbbi ötszáz évben, egyébként a magyar nemzet a létének nehéz szakaszát éli. Régen kis közösségekben élt a magyar társadalom, egészségesen, nem terhelve környezetünket. Ott még az érkező gyermek találkozott a távozó öreggel. Ma e szervesség felbomlott, városi környezetben nincs is. Az interjúalany ehhez azt teszi hozzá, hogy ő hosszú utat tett meg, amíg megtapasztalta a Teremtő jelenlétét. Addig nem látott összefüggéseket, nem tudta kezelni a helyzetet. De azóta minden elkezdett jobban működni. Nem járnak templomba, mert nincs szüksége templomra ahhoz, hogy az Istennel kapcsolatba kerüljön. Akkor megy be, amikor senki nincs benn. Mert szerinte az egyház sem azt közvetíti, amit kellene. Hazudnak a templomokban. Sok indulat van benne ezzel kapcsolatban. De amióta Istennel kezdi a napot, az olyan, hogy sosincs egyedül; olyan „munkatársa” van, aki mindig ráér arra, hogy vele foglalkozzék. Ők reggeltől estig hitben élnek. Azóta a hazugság és az igazság tisztán szétválik egymástól. Ebben a világban az minden rossz oka, hogy hazugságra épül, hogy haszonelvű. Ők Jézusvárásban élnek. Eljutott oda, hogy már nem fél. Semmitől, akármivel próbálják stresszelni. Nincs benne egzisztenciális félelem. Ő sajtot készít, a férje rengőbölcst; ha el tudják adni, amennyit készítettek, akkor rendben van. Nem rohannak munkába, „megtanulnak hagytakozni”. Arra a kérdésre, hogy mire büszke, (neki is) az a válasza, hogy a gyerekeire. A jövőt illetően bizakodó. Neki egy tizenkilencedik század eleji bibliája van, az még ép. A jelenlegi világrendszer, foglalja össze, nem életképes, nem tud fennmaradni. Ez a világrend meghalt a hatvanas évek környékén. Ettől nincs mit félni. Költözzenek az emberek falura-tanyára, tartsák fenn magukat. Lányát kivette az egyik állami gimnáziumból, és elvitte egy olyanba, ahol életre nevelnek, ahol van a tanárnak tekintélye, nincsenek liberális diákjogok, de a diákot emberként kezelik. Ahol a gyerek személyisége gyönyörűen fejlődik, nemezést, néptáncot, népzene-t tanul, értékeket tud magába szívni. Ahol a tanárok, szülők közösen építettek kemencét, közösen sütnek benne, ahol a napot Napköszöntővel kezdik. Ha hazudik a gyerek, jelzik neki, és arra készítetik, beszéljék meg. El kell hagyni a városi környezetet, ismétli meg. Neki eszébe nem jut több ezer kilométert autózni, repülni, csak hogy elmondhassa, hogy volt valahol.

Ez az interjúalany azok közé tartozik, akik *tudatosan és radikálisan szemben állnak a haszonelvű társadalommal* (és az emberi viszonyok ebből adódó elidegenedésével, a világ szervetlenné vált folyamataival). Ugyanakkor a szembenállók azon csoportjába is sorolható, akik a (részleges) *kivonulást választják*, s kísérletet tesznek a *visszatérésre az (általa belsővé tett) konzervatív értékek és az egyszerű természetesség* (a *nemzeti identitás* érzéseivel is összekapcsolt) világába. (A kivonulás részlegessége egyrészt azt jelenti, hogy nem szakítanak meg dogmatikus módon minden kapcsolatot a technikai civilizáció termékeivel, de használatukat a *feltétlenül szükségesre redukálják*. Másrészt azt, hogy *közösségi-társadalmi* feladatot is vállal, ha azt szükségesnek ítéli.) Az alternatíva magja ebben az esetben is a *család* (és a közvetlen, *természetes*, szerves kapcsolódásformák); a családból kiszakító bér munka helyett a család (és a többi közvetlen kapcsolat) köré szervezett élet. A *munka* visszavezetése az *önfenntartás függetlenségéhez*. Alternatív – az egyházi közvetítettséget kiiktató, *közvetlen és belsőleg megélt* – az interjúalany *vallásossága* is. Ez összefonódik a *mindennapok megemeltségével* is, amit szintén tudatosan állít szembe egy nagyon sekélyesnek látott világgal. Erős értéke minden *hazugság elutasítása*, az a *fontosság*, amit a többi emberre való *odafigyelésnek* tulajdonít. Nála is jelen van a (művészi jellegű) *aktivitás*, a *kreativitás*, *alkotás igénye*, de az is jellemző, hogy ugyanazzal a *jelentőséggel*, *súllyal*, mint az olyan mindennapi tevékenységek, mint például a *kecskék megfejeése*, a *favágás*; ez egyúttal *elutasítása annak az értékhierarchiának is*, amelynek *jegyében gyakran leminősítik a természetes, „egyszerű” létformákat*. Az ő értékrendjében (a liberalizmus visszahatásaként) nagy hangsúlyt kap a *tekintélykövetés*; s bár a jelen világot sok tekintetben nagyon negatívnak látja, a maga erkölcsi és hitrendszere adta magabiztosságra építve alapvetően ő is *optimista*. Végül: a *belső tartásnak* nála is az az egyik alapja, hogy *egyfelől úgy fogja fel az emberi életet*, hogy az embernek *küldetése* van, *másfelől nagyon erős benne az életigenlés* (minden tekintetben), „*az élet kultúrájának választása*” a „*halál kultúrájával*” szemben.

45. **(201. interjú)** A következő interjúalany szellemi sérültekkel foglalkozik. Harminckét éves, eredetileg újságíró. Ami véleménye szerint előreviszi: a kapcsolatok a barátaival, a hittel, az emberekkel, a sérültekkel. 2003-ban volt először egy olyan táborban – akkor csak egy napra –, ahol ilyen „gyerekek” voltak. Attól kezdve megfogta a világuk, és ha tud, próbál velük lenni. Korábban semmilyen sérülttel nem volt kapcsolata, nem vezették be a szülei abba, hogy hogyan kell segíteni. Az ismerősei hívták ebbe a táborba, mindig kibújt alóla, aztán már kínos lett volna, így rászánta magát, de végig izgult, hogy hogyan tud majd szerepelni. De amikor megérkeztek, az első gyerek a fejére tett valamit, a második átölelte, a harmadik odavitte valamihez, s ez magával ragadta: a nyitottságuk fogta meg; az, hogy ilyen szeretetet lehet tőlük kapni. Hogy van egyáltalán ilyen önzetlen, előfeltevés nélküli szeretet. Úgy érezte, hogy hazatalált. A segítő csoport tizenhét éve alakult, egy részük itt ismerte meg egymást, más részüket a barátai hívták. Akik őt hívták, azok a templomi közösségből ismerték. A szülei elsőgenerációs értelmiségiek: tiszt-

tességes, szerető, gondoskodó, nem vallásos család. Átlagos család; a munka szeretetére nevelték. Egy nővére van. Szülei, testvére mind mérnökök; őt kivéve, aki bölcsészkart végzett, s már előtte is magyar tagozatos osztályba járt. Egyébként nagyon önbizalom-hiányos kislány volt. Nem gondolta magát sem különösen okosnak, sem szépnek. Édesapjáról tudta, hogy nagyon szereti őt, de nehezen tudta a szeretetét kifejezni. Nem dicsérték őket, ők meg egy kicsit versengtek a testvérével. Ezek miatt az önbizalmat kevésbé adó előzmények miatt is volt nagy szerepe a sérült gyerekekkel való találkozásnak: ott élte át, hogy ő szerethető. Ennek köszönhető, hogy elkezdett lelkileg felnőtté válni. A külső változása is ennek a következménye. Kinyílt. Több, mélyebb kapcsolata lett. Önbizalma lett. Hogy tavaly férjhez ment, még ez is ennek köszönhető. Teljesen egyetért azzal az állítással, hogy nemcsak mi segítünk a gyerekeknek, hanem azok is nekünk. Sok súlyos sérült van, az emberek meg szoktak ijedni tőlük, maximum pénzt nyomnak oda. De egészen más, amikor ott vannak, fizikai közelségben, s amikor pucér lesz az ember lelkileg, mert teljesen meg kell nyílni előttük. Ezért az sem úgy van, hogy ők annyira becsülendőek lennének ezért a munkáért. Hiszen a legtöbbet ők maguk profitálnak belőle. Viszonylag ritkán mozdulnak ki az intézményből, mert azért ezekkel a gyerekekkel ez nem olyan egyszerű. Arra a kérdésre, hogy érte-e negatív hatás a sérült gyerekekkel folytatott tevékenysége miatt, azt mondja, hogy ami érte, az a korábbi önbizalomhiányából is fakadt. Gondja volt azzal, hogy ha bemennek egy templomba, akkor azzal megzavarják a szentmisét, ez kínos volt neki. Egyszer egy torz és hangoskodó lánnyal ment így el, „aki szeretetet szokott koldulni” (és kapni). A pap kijött eléjük, és megtiltotta, hogy bemenjenek a szentmisére. Ez nagyon rossz volt, de rögtön hozzá kell tennie, hogy az is előfordult (egy másik templomban), hogy ő kérdezte meg, hogy bemehetnek-e, és a pap azonnal beinvitálta őket, természetesnek tartotta, hogy bejöjjenek. Sok pozitív példa van, ez a gyakoribb. Inkább a fiatalok azok, akik nem tudják kezelni a szituációt. Hihetetlen nagy élményük volt az egyik tábor, ahol egy pap, amikor mentek, megszervezte, hogy a falubeliek főzzenek rájuk. És a falubeliek mind főztek, sokszor túl sokat is. Egyébként egy nőgyeletről kapnak rendszeres anyagi támogatást (pl. buszbérlésre). Jöttek a helyiek kíváncsian segíteni. És még ilyeneket is vállaltak, hogy megfürdessék a „gyerekeket”. És sokan azok közül, akik egyszer így segítettek, időről időre újra feltűnnek. Sok embernek megváltoztatja az életét. Nekik is többet kéne ezt propagálni, ez nekik egyfajta missziós feladatuk is; de a világnak is nyitottabbnak kellene lennie. Az emberek egyre jobban bezárkóznak az individuális életbe, pedig nem erre van szükség; arra lettünk teremtve, hogy kapcsolatokban éljünk. Pál Ferire hivatkozik, akinek szavai szerint „a világ olyan, mint egy hintán ülő kislány, aki lóbálja a lábát, és azt kiabálja, hogy »én, én, én«...” és mindenki bezárkózik ebbe az egoizmusba, és azt hisszük, hogy attól boldogok vagyunk, hogy bevásároltunk a bevásárlóközpontban. Pedig igazi örömet az olyan munkából lehet kapni, mint amilyen az övék is. Egy kolléganője, aki cigány gyerekekkel foglalkozik, azoktól kap hasonló élményeket. Ő hisz abban, hogy

errefelé kell menjen a világ, s van annyira naiv, teszi hozzá, hogy hisz abban, hogy fog is errefelé menni. De nem mindenki erre kapott karizmát. És ez is természetes. A férje szociálpedagógus, de nem a sérültekkel való foglalkozást érzi a hivatásának. Ő maga havonta találkozik a sérültekkel. Kétszer hozzák el őket. Van egy, a többi csoporttal közös alkalom, és a nyári tábor. Ez nem sok, de nem is kevés. Elindulni nehéz, de amikor ott van, azt érzi, hogy „hál’ isten, hogy ma is eljöttem”. Az ottani feltöltődés által a többi dolgát is jobban tudja csinálni. Az ő csoportjukban egyébként hét-nyolc „gyerek” van. A segítők: négy alaptag, meg a ritkábban járó „holdudvar”. Amitől tart, az a jövő: négy segítő a hét gyerekre elég. A gyerekek egyre önállóbbak, egyre több mindent el tudnak ők is végezni. De ha a segítők gyereket szülnék, nem tudnak majd menni, és akkor mi lesz? Ez nem hobbi, amit abbahagyhat az ember. Ez olyan elköteleződés, amit ő sosem akar abbahagyni. Ami a világ egészének sorsát illeti, az ő reménye a távoli jövőben van, egyelőre még inkább az elidegenedés fokozódik. Magyarországon is még nagyon messze vagyunk az ideális állapottól. A csoportjuk a Hit és Fény Mozgalom keretében indult, ami kapcsolatban van a Bárka Mozgalommal. (Ott együtt is élnek a sérültekkel.) Az egész azzal kezdődött, hogy sérülteknek szerveztek zárandoklatot Lourdes-ba. Ma ez már világméretű ökumenikus keresztény szervezet (de bármiféle vallású ember kapcsolódhat hozzá). Sosem merült fel, hogy abbahagyja. Ő tartozik nekik ezzel. Hiszi, hogy az ember felelősséggel tartozik azért, akit „megszelídített” (utal a Kis hercegre). És amikor nincs velük, hiányoznak neki. Aggódik is értük. Az intézetben harminc gyerekre jut egy ápoló, gyógyszerезik őket, épülnek le. (Különben is gyorsan öregszenek.) A kicsit jobb állapotúak önállóbb életre kapnak lehetőséget. Sikerélmény, ha a gyerekek egymásnak is segítenek. (Ezután hosszabban beszél az egyes gyerekekről, mindegyikkel kapcsolatban azt emeli ki, hogy az a gyerek miben és mennyire különleges, értékes.) Kis fejlődéseket is el lehet náluk érni, és az az előrelépés mértékénél sokkal nagyobb öröm tud lenni. Az imádkozás náluk igazán különleges dolog: semmit sem értenek belőle, de amikor imádkoznak értük, teljes csönd van. Valahogy megérinti őket. A legbüszkébb arra a lelki fejlődésre, amit az utóbbi években a gyerekek segítségével elért, ha még nincs is az út végén. Sok ember úgy hal meg, hogy fel sem ébredt, foglalja össze a gondolatmenetét: ő legalább ébredzik.

Ez az interjúalanyunk azok körébe tartozik, akik egy *nemesnek érzett ügynek rendelik magukat alá, s ezt emelkedésnek, gazdagodásnak élik meg.* Ennek alapja interjúalanyunknál a mélyen és belülről megélt *szeretet*, és az az erős szükséglet, hogy az ember *hasznossá tegye magát* az életben. Minden szavából érződik a *patronáltjai felé forduló figyelem* és *felelősségérzet*. Az alternativitás lényegét itt is az adja, hogy – *a fogyasztói társadalom individualizmusát kritikusan szemlélve* – „hasznosnak” nem az anyagi javakban való gyarapodást, hanem a *rászoruló embertársakkal szolidáris tevékenységet*; sikernek nem az ego számára elérhető elismerést, hanem *a másik ember lehetőségeinek gazdagítását* tekinti. Fontos jel-

lemzője az a *pátoszatlan egyszerűség*, amellyel a segítő tevékenységet beépíti az életébe, s az a minden *álságosságtól mentes szerénység*, ahogy ezt a tevékenységet értékeli: elutasítva azt, hogy ők ezért különleges tiszteletet érdemelnének. Amivel ezt indokolja (hogy a segítő viszonyból ők többet kapnak, mint amennyit adnak), pontosan kifejezi személyiségének azt a sajátosságát is, amit a világhoz való *alapvetően pozitív viszony*nak lehet nevezni: – miközben realiztikusan szembenéz a világ negatív tendenciáival is –; ő is azok közé tartozik, akik a *többi emberben hajlamosak azok jó oldalát látni, észrevenni* (a negatív élményekhez is azonnal hozzákapcsolva az azokat feledtető pozitívakat), s akik – talán éppen ezért is – „*hosszú távon optimisták*” tudnak lenni. S ő is *megértő* azokkal szemben, akik nem tudják ugyanazt az utat követni, mint ő.

46. (205. interjú) A következő interjúalany népi énekes, néptáncpedagógus – és négygyermekes anyja. Az egyik ismert népzenei együttesrel lép fel, iskolákban tanít. Édesanyja szépen énekel, s ő, mint mondja, már magzatkorában magába szívta a szép dallamokat. Sportolt, mellette zenélt, és ez a két késztetés vetélkedett benne. Aztán úgy gondolta, össze kéne egyeztetni a zenét a mozgással, így jutott a néptánchoz. Szülei a Galga mentéről jöttek, hozta magával a népzeneit. (A sportnak is volt előzménye: édesapja is sportolt.) Énekkarban is énekelt. Tizenkilenc évesen kezdett táncolni, akkor abbahagyta a sportot. (A sportja az öt kilométeres gyaloglás volt, ebben többszörös magyar bajnok, de maratont is futott, kerékpározott.) Most egyéves a legkisebb gyermeke. Amióta a gyerekek megszülettek, igyekezett mindent velük együtt csinálni. Az együttes, amelyikkel fel szokott lépni, kitalálta, hogy legyen olyan foglalkozás, ahol a kisbabákat is meg lehet mozgatni. Elnevezték „Tipegő topogó”-nak. (Ebben a „repertoárban” vannak arcsimogatók, csiklandozók, bokaütögetők, lovagoltatók, vonatozók. A végén altatók: ezek azért fontosak, hangsúlyozza, mert ezek a legősibb védő-gyógyító rigmusok. Ahogy az interjúalany mondja: „ezek ősbizalmi légkört teremtenek”; ezt a saját gyerekén is megtapasztalta.) Úgy gondolja, nagyon fontos ez a foglalkozás, nagyon sokat ad a kisbabáknak is. Megalapozhatja az esztétikai igényüket, a beszédkésztségüket, az emberi tartásukat; sok mindenre hat mindez. Minden életszituációban lehet mondani valamilyen mondókát. Nagy szó, hogy „küldetés”, de neki ez a kötelessége, hogy minél több anyához eljussanak ezek a dalok, mondókák. Példaképei: először is a szülei (hálás nekik a sportoltatásért, zenéért, az örökölt „énekes-táncos génekért”); aztán a nehéz kamaszkorban volt egy atlétikaedzője, tőle is sokat kapott. Példamutató, hiteles ember volt; úgy nevelte, hogy közben sosem bántotta. Szigorúan, de humorral nevelni, mindig feloldani a feszültséget: ezt ő is nagyon fontosnak tartja. Egyre inkább a tanításban találja meg magát. Szeret énekelni, de a legnagyobb boldogságot a tanításból kapja: a gyerek szeméből azonnal jön a visszajelzés. Úgy gondolja, hogy persze nem olyan kvalitással, mint a reneszánsz polihisztorok, de ő is eléggé sokoldalú tudott lenni. Először ének és testnevelés szakos tanár akart lenni, de ilyen kombináció nem volt. Aztán néprajzos, majd divattervező, később rajztanár. Aztán tanítóképző

főiskolára ment. Utána a Táncművészeti Főiskolát végezte el. Az akkori diplomamunkájából lett egy könyvecske, rájött, hogy írni is szeret. Elvégezte a szakírói szakot is. Aztán rájött, hogy a színház is érdekli. Fél évet a színház-elméletre is járt. Meg a rajztanár szakra is. Tanult bútorfestést, varrt viseleteket. A kezűgyességére a tanítóképző egyik tanára figyelmeztette. Az újabb könyvét ő is illusztrálta. Felső tagozaton tanított rajzot is. Összművészeti tanítással próbálkozott. Ne csak egy irányba próbálkozzanak, mondja a gyerekeinek is, hanem ahol csak lehet, mérjék meg a képességeiket, az egészet pedig próbálják meg összefüggésében, komplexen látni. A világ nem jó irányban halad: túl sokan is vagyunk, mérgezzük a környezetünket. De ő alapvetően optimista. Amit sokszor látunk, az belénk ivódik; ahogy gondolkozol, úgy fogsz érezni; ahogy érzel, úgy reagálsz, s ez adódik át másoknak is. Ha sok negatív hírt hallunk, ez bevonzza a negatív energiákat. Ami a médiából is árad, negatívvá teszi az embereket. Éppen az ellenkezőjére lenne szükség: meg kellene tanulni nevetni, elengedni magunkat. Magyarországon egyedülálló a felgyűjtött zene- és táncanyag, egyedülálló az együttesek száma. Rengetegen táncolnak, énekelnek. A hagyomány mégsem tudja a méltó helyét elfoglalni. Magyarországon volt egy időszak, amikor a falusiaknak azt sugallták, hogy a hagyományos: „ciki”. Mindent lecseréltek. Nálunk a nemzeti ünnepeken nem öltözünk népviseletbe, pedig sok más országban (például Ausztriában, Finnországban) az ünnepeken büszkén felöltik a hagyományos viseletüket. Talán Erdélyben hordják a népviseletet, de ott is csak egy szűk réteg. Az óriási dolog, hogy a Zeneakadémián beindult a népzene szak. Amíg valamit magas szinten nem oktatnak, addig nem ismerik el. Egy táncpedagógus nem tudja azokat a fokozatokat megszerezni, mint más művészetek oktatói (ezért csak főiskola a táncművészeti, míg a többi művészképzés egyetemi szintre van emelve). Ő egyébként énekekben az egyik zenekarral az MR különdíját kapta, a néptáncos országos versenyeket nyert. Kétszeres Aranygyöngyös táncos, Martindíjas a párjával. Egyszer elnyerte a „legstílusosabb táncoló nő” kategória díját is. De volt az OTDK-n is első helyezett. A Népművészet Ifjú Mestere. A legutóbbi kitüntetését a városától kapta, a város kultúrájáért végzett munkája elismeréseként. Amikor olvas valamit, és jó gondolatokat talál benne, azokat kiteszi a falra. A gyereke az összeset tudja kívülről. Akkor már ennek is volt értelme. Arra a kérdésre, hogy min változtatna, ha mindenható lenne, azt feleli, hogy nagyon sok teendő van. Bagdy Emőket idézi: Mi kéne, hogy az emberek boldogok legyenek? Kacagás, kocogás, érintés, lazítás, segítség. Ezzel egyet tud érteni, ezeket bekódolná az emberekbe. Megtanítaná az embereket arra vágyani, amijük van. Nem kell mindenben veszekedni, bosszankodni. Nagyon stresszes az élet, muszáj lenne lazítani. Az érintés: szeretet. A gyerekek a sok öleléstől jobban nőnek. A segítség is nagyon fontos, mert amit adsz valakinek, azt kapod te is. Hogy milyen az ideális élet? Kinek mi – válaszolja. Az lenne jó, ha mindenki úgy gondolná, hogy az az ideális, amit ő él. A legtöbb ember siránkozik a múlton, fél a jövőtől, pedig az az ideális, ha a jelenre tudsz koncentrálni, elégedett vagy azzal, ami van. Ehelyett tele vagy stresszel. Állan-

dóan borzasztó híreket hallasz. A férjed alig látod, olyan a munkája – persze, hogy keserűek az emberek. Ő mindig csak arra az egy dologra koncentrál, ami elékerül. Ha harmónia, rend van benned, akkor jó. Mindenképpen megtanítaná az embereket a pozitív energia használatára. Arra a kérdésre, hogy melyek a legfontosabb értékek a számára, azt válaszolja, hogy az nagyon fontos, hogy az ember példamutató tudjon lenni. Ebben minden benne van: példát mutatsz abban, hogy toleráns vagy, hogy becsületes vagy, hogy megteszel mindent az egészségedért, hogy nem haragszol senkire. Hogy tudsz nevetni, és tudsz felejteni. Ha az ember sokfajta dolgot csinál nőként, ezt egy férfi nehezen éli meg – bizony, a női dominancia sok mindent helyre tudna hozni a világban –, ez nehéz volt a kapcsolataiban, de mostanra ez is jól alakult. A párkapcsolatnak egyenrangúnak kell lenni, de sokszor nem az: vagy nem egyenrangú a két fél, vagy háború van köztük, amelyből az egyiknek győztesként kell kikerülni. Az ő álláspontja az, hogy úgy kell kikerülni, hogy mind a kettő győztes legyen. Erre nagyon kevés ember képes. A férfiak általában kevésbé alkalmazkodóak. A legfontosabb kapcsolati viszony a család. Arra a kérdésre, hogy miben hisz, az a válasza, hogy önmagában. Ez a legfontosabb. A jövőbe jobb nem is belegondolni. Természeti katasztrófák, népességnövekedés, ő nem gondol a jövőre. Nem is lehet előre látni. A legfontosabb az egészség. Ha egészséges vagy, mindenre képes vagy. A legfontosabb élettapasztalata pedig a gyerekei. A gyerekei tanították meg „lélekbe lehelni, ölelve növelni”. A gyerek neveli a szüleit. Ha gyereked van, elfogadóbb leszel, lemondóbb leszel. Lehet, hogy ha nyugdíjba megy, kineziológus lesz. Ebből a típusú emberből nincs olyan sok.

Ebből az interjúalanyból árad a *vitalitás*, önmaga erői kipróbálásának vágya, sok esetben már ez elég ahhoz, hogy valaki ne legyen semmilyen divatáramlat medrébe beteretelhető. S amikor a kor uralkodó szemlélete tagadja a „polihisztorság” lehetőségét, s alapvetően a specializálódás, a részterületeken való szakosodás felé terel, a *sokoldalú életút* ezzel szemben eleve alternatívát képvisel. Alternatívát jelent az ő esetében az is, hogy értékrendjében a művészetek és az azok által fejleszthető *lelki képességek* dominálnak. Nála is középpontban áll a *család és a gyerekek*. Az *önmagunkkal való elégedettség*, a *szereteteszmény* preferálása nála is a szerzésre orientált versenytársadalom alternatívája. Ő is *toleráns* a magától eltérő felfogásokkal szemben; *nyitott*, állandóan *kész a tanulásra*. Olyan *emancipált nő*, aki ugyanakkor *fontosnak tartja a hagyományos női értékek továbbvitelét*, s a férfi-nő viszonyt nem a nemek harcának, a „rózsák háborújának” fogja fel, hanem (ebben is) hisz az olyan megoldásokban, amelyek (az uralkodó szemléletet jellemző nulla összegű játszmáktól eltérően) *mindkét fél szükségleteinek kielégítésével* végződnek. Általában is hisz a „*jó tett helyébe jót várhatsz*” eszményében, rá is jellemző a *pozitív gondolkodás* gyakorlata.

47. (212. interjú) Rokon területen tevékenykedik a következő interjúalany is, aki moderntánc-koreográfusnő (az egyik budapesti színházban). Az élethez és szakmájához viszonya, de még vitalitása, dinamikus természete is hasonló az

előző megkérdezettéhez. Az ő családjukban sem volt művész. Őt a kövéség ledolgozására vitték balettiskolába, tizennégy éves koráig járt oda. De a Balettintézetbe nem engedték a szülei, mert a művészetet nem tekintették szakmának; munka- és életfelfogásuk hagyományos volt: mindketten vidékről kerültek fel a városba serdülőkorukban. Nem voltak otthon könyveik, a művészetnek nem volt a számukra vonzereje. Édesanyja kisírta, hogy őt vegyék fel a Fazekas Gimnáziumba. Ő közben folyton táncolgatott. A gimnáziumban döntötte el, hogy elmegy nemzetiségi néptáncra, de akkor hívták, hogy próbálja ki a modern táncot. Elsőre nem vették fel a modern tánc legjobb hazai műhelyébe, de egy év múlva sikerült. Attól fogva megváltozott az élete. A gimnáziumban toleránsak voltak, hagyták, hogy az ideje jelentős részét a tánccal töltsse. A szülei nem értették. Nagyon szűkös körülmények között éltek, nagy elszántság kellett ahhoz, hogy ezt az utat végigjárja. Úgy érzi, sokat kapott a gimnáziumtól. Magyartanárai nagyon jók voltak, ők adtak neki könyveket, színházba vitték, de azt érezte, hogy le van maradva, mert csak ketten voltak munkásgyerekek, a többiek mind értelmiségi családból jöttek. A modern táncot pedig a műfaj legjobb hazai képviselőitől tanulta; kiemeli egyikük meghatározó jelentőségét a modern tánckultúra magyarországi meghonosításában, másikkal kapcsolatban pedig azt hangsúlyozza, hogy sokat segített neki a művészetekben való tájékozódásban. A színházban, ahová került, rögtön otthon érezte magát. Szerinte nincs véletlen, Isten oda tereli az embert, ahol a helye van, s küldi hozzá a segítőköt is. Aztán külföldre ment, ott nagyon hatott rá egy amerikai mesternő, úgy érzi, ő „bontotta ki”. A színháza vezetőitől nagyon sokat tanult a színházról. Egy híres operatőr volt a szerelme, ahogy fogalmaz, ő is rengeteget „tolt rajta”: mit kell nézni, hogyan kell nézni, hogyan kell koreografálni, megkomponálni valamit. Ma egy táncosnak komplexnek kell lennie, és sosincs készen. Tanult különféle moderntánc-technikákat, a dzsesszbalettől az egyiptomi táncon át a hiphopig, tangóig, salsáig. Mert ezeket táncolják az emberek, így ismerni kell őket. Jelenleg koreografál, táncot már nem tanít, csak testművészetet. Külföldi évei során különböző együttesekben táncolt. Legjobban Párizsban érezte magát, ott egy nagyon érdekes együttes volt, bár hozzá nem állt igazán közel a stílusuk. Azért jött mindig haza, mert ha mindenki elmegy, akkor itt nem lesz semmi: azóta generációkat nevelt fel. A Balettintézetben bevezették a modern tánc oktatását, ő szívesen részt vállalt ebben, de közben neki is meg kellett szereznie a diplomáját; furcsa helyzetek adódtak, neki magának kellett osztályoznia magát. Őt-hat évig tanított a Táncművészetin. Erről azt mondja, hogy „a művészeket nem lehet tömegben gyártani. Még nem hevertük ki azokat az éveket, amelyekben nem az volt a szempont, hogy hogyan kell egyéniségnek lenni. Mesterséges, tekintély jellegű fegyelemmel próbálják helyettesíteni a rendet”. Őt támadták, mert – bár udvariasan – próbált ezen változtatni. Csak az egyik, korábban nagy hírű és népszerűségű balett-táncosnőnk volt nyitott arra, amit ő próbált csinálni. Olyanokból voltak konfliktusok, hogy miért engedi tegezni magát. Amikor terhes lett, utána nem ment vissza. Nem követi a magyar táncéletet.

Hollandiában is különválnak a klasszikus balett és a modern tánc, de egy épületben hozták össze őket, és ettől összekombinálódtak. Nálunk ez nincs meg. Bizonyos tekintetben a lemaradásunk száz év. Ő úgy látja, hogy működő gazdaságban vagy nagyon nem működőben tud virágozni a kultúra. Nyugaton van pénz, támogatás, ki kell derülni a minőségnek. Ahol meg a nyomorúság van, ott nagyon fontossá válhat, sok mindent pótolhat a kultúra. A magyarországi helyzet meg pont közte van a kettőnek. Sok a kamu. Ő nem akar az egésszel foglalkozni. A Kárpát-medencében mindenkinek az jut eszébe, hogy a „balsors, akit régen tép”, ő meg nem olyan. Meg aztán az olyan táncművészet, amit nem ért meg bárki, és műsorfüzettel kell magyarázni, az nem jó, az önkielégítés. A művészetet nem a szakmának kell csinálni. Most egyébként kizökkenve korban élünk, elég nagy a szétesettség. Mindig vannak ilyen hullámok, most ez van. Az értékek elbizonytalanodása. Van egy réteg, amelyik a szeretet stb. felé megy, és van, amelyik a mobiltelefon és társai felé, és ez így szétcsúszik. A művészet nem arról szól, hogy valaki ebből lesz gazdag. Ő szereti a kommerszet, ha jó; a kultúra nem egyféle sütitől van, meg kell adni a lehetőséget arra, amire éppen kedved van. Sokfélét kell kínálni, és mindegyiket jó minőségben. Arra a kérdésre, hogy min változtatna, ha mindenható lenne, az ő válasza (is) az, hogy nem szeretne mindenható lenni. De mindent megváltoztatna az óvodától kezdve. Az oktatást kéne alapvetően megváltoztatni. Azok az országok, ahol jönnek kifelé a válságból, amikor kiderült a gazdasági zűr, azonnal az oktatáson változtattak (például a svédek). Nálunk mindig az az első reflex, hogy „nem én vagyok a hibás”... Szeretjük megúszni a dolgokat. Lentről lehetne megváltoztatni az egészet. Az alapoktól. Arra a kérdésre, hogy milyen az ideális élet, azt feleli, hogy „Meg kéne találni mindenkinek a belső harmóniát. Azt, hogy mi a dolga az életben. Amiben ő a leghatékonyabb”. Neki vannak kemény elvei: megbízhatóság, szeretet, odafigyelés, de nem mindenkinek kéne így élnie, mert a világ a jin-jang elv szerint működik, kell a sötét is a fény mellé. Ő nagyon spirituális, úgy látja, hogy a „kollektív rezgésnek” emelkedni kéne. Többet kéne mozogni, normálisabban táplálkozni. A legfontosabb a szeretet, az élet tisztelete; a magadé is, másoké is. Valahogy a Tízparancsolat szerint kellene élni. Mindenkinek a maga szeletében megtenni a legtöbbet. Hogy mire lehet támaszkodni ma? A barátokra. A szülőkre. Rengeteg embert ismer, ez nagyon jó, sok energiát, ismeretet kap tőlük. Ha van szerelmed, az is sokat tud adni; neki a gyereke is; úgy érzi rengeteget tanult meg kap tőle. Amiben hisz: az mindenképpen a szeretet. Hisz abban, hogy a gondolatnak teremtő ereje van. Hisz a vonzás törvényében, különböző terápiákra jár, hogy fejlődjék. Hisz Istenben: van Isten, mindenkiben ott van. De a (katolikus) egyházban nem hisz. Meg van keresztelve a gyereke, de különben nem járnak templomba. Az európai kultúra „keresztény rezgésen van”; Jézus tényleg megváltoztatta a világot, de amit ma az egyház tanít, nem ugyanaz. Ugyanannyit tanul a buddhizmusból is. A lélek örök, hisz a reinkarnációban, az előző életekben, a karmában, amin dolgoznod kell: azért vagyunk a Földön, mert a léleknek fejlődni kell. „Hogy felébreds-e egyáltalán, ez a lényeg.”

Folyton rohanunk, folyton azt mondjuk: „majd holnap”. De nincs olyan, hogy majd holnap. Mert mindennap azt kell megtenni, ami arra a napra van. Két út van: vagy megvédjük a Földet, vagy rámennek a következő generációk is. A Föld iszonyú türelmes, de most már nem bír sokat. Amíg van, aki tud hinni, van esély, de hosszú távon csak az lenne esély, ha odafigyelnének az emberek a normális életmódra. Amerikában annyira más, ott nem zárják be a kerítést, a kocsit, mindenki mosolyog. Minden iskolában ki van írva: „a gyerekek a mi békecsinálóink”... Az emberek nagy része tartja magát a környezetvédelemhez. A legfontosabb élettapasztalata az anyaság. De nem csak az, a szakmai tapasztalatok legalább annyira fontosak. Az anyaságtól sokkal türelmesebb lett. Iszonyú munkabírása van, de néha nem ismer benne határt, és mástól is megköveteli. A gyereke tanította meg arra, hogy ezt nem lehet. Hogy honnan merít energiát? „Fentről. Az energia átjön. Isten kegyes.” Meg sokat visszakap az emberektől is. A mozgásból is sok jön, a mozgás lélekgyógyító. Arra a kérdésre, hogy mire a legbüszkébb, azt válaszolja: arra a legbüszkébb, hogy akit tanított, azokat megérintette. Legalábbis nagy részüket. Ő nőként jóval kevesebbet keres, mint egy férfi, de nem baj. Ez egy patriarchális társadalom, ő meg nem annyira ügyes az önérvényesítésben. Nehéz volt, amikor el kellett engednie azt, hogy ő maga is felmenjen a színpadra. De az is Isten kegyessége, hogy sosem kellett tragikus érzéssel otthagynia valamit. A táncot sem, mert már nagyon fiatalon elkezdett tanítani, koreografálni, a táncot meg akkor tudta abbahagyni, amikor ő érezte úgy, hogy ennek itt az ideje. A színházban is úgy érezte, hogy már megy kifelé, és akkor kapta a kitüntetést, amit úgy tekintett, mint (méltó) lezárást. Mindent (legalábbis most) nem tud harmóniában tartani. Konfliktusai elsősorban féltékenység miatt voltak, főleg táncos korában. Nem akarja fényezni a Nyugatot, de a táncban ott ranglétra van, és ezt teljesen elfogadják. A jobbat úgy tekintik, hogy az húzza őket: az jó, ha valaki jobb nálunk, mert attól mi is jobbak leszünk. Nálunk ez sajnos nem így van. Sok konfliktust rosszul is tudott kezelni. Néha ő is úgy ment át másokon, mint az úthenger. Ma már megtanulta, hogy kívül tartsa magán ezeket. (Mint korábban említette, annak idején a szüleivel is volt konfliktusa, mert ezzel a pályaválasztással nem érezték őt biztonságban, és nem is tudtak neki segíteni.) Annak idején ő tartotta fenn magát: moziban takarított, butiknak varrt, egy huszonöt négyzetméteres lakásban lakott, újságot hordott ki. Mikor külföldre ment, ott is takarított, hogy táncolhasson. Csak később származott táncból a megélhetése. A szakmája miatt párjaival is sok konfliktusa volt. Ha civil volt a párja, az nem értette a testi érintéseket, az egymás előtti öltözést; ha meg szakmabeli volt, ott meg az előremenetel zavarta a férfit. Ezek a konfliktusok nehezek, de számára végül is mindig az volt a döntő, hogy igyekezzék mindenben minőséget produkálni és mindig újat tanulni.

Említettük már az előző interjúalanyhoz hasonló jegyeket: a tárgyat mindig új feladatokban megtaláló *céltudatosságot*, a *dinamikus, messze átlag feletti munkabírású egyéniséget*; de említhetnénk a hasonlóságot abban a „szülői alázatban”

is, ahogy a gyereket „tanítójának” tekinti, ahogy a *szerepet* mindenekfelett való értékvoltát hangsúlyozza; de még a párkapcsolati konfliktusai is hasonlóak. Az is összeköti a két személyiséget (ami alternativitásuknak is lényeges eleme), hogy mindketten mindent alárendelnek a *művészet szolgálatának* (azt egyértelműen az anyagi javak megszerzésére irányuló törekvések fölé helyezve). Hogy központi érték számukra a *minőség*, s hogy ennek érdekében mindig *nyitottak a tanulásra*, az új szempontok elsajátítására. Hogy világosan látják: *mindenkinek más az ideális*, s így toleránsan el tudnak fogadni a sajátjukétól eltérő nézőpontokat is. Ennél az interjúalanynál hangsúlyos a spirituális beállítódás is, s interjúalanyainknak azon csoportjába sorolható, akik megpróbálják *szintézisben* látni a keresztény istenhitet a keleti lélekvándorlás- és karma-tannal, a jin-jang szemlélettel. (S egyúttal azok csoportjába is, akiknek *vallásossága személyes*, az egyházi közvetítést kiiktató kapcsolatot jelent Istennel.) Ő is *elutasítja a panaszkodás, a felelősségáthárítás és a halogatás kultúráját*, s ezzel ő is a *pozitív gondolkodást* szegezi szembe; azzal az optimizmussal szemléli a világot, hogy hisz abban: (Isten jóvoltából) a dolgok a helyükre kerülnek, a megfelelő időben történnek; *az ember mindig megkapja a szükséges segítséget*. Tiszteletre méltó az a nagy út, amelyet hátrányos induló feltételeitől *önmaga fejlesztésében* megtett, és az az önkritikus szemlélet is, amellyel eközben képes magára tekinteni. Abban, hogy alternatív személyiségként tartják számon, nyilván azok az ütközések is szerepet játszanak, amelyeket tekintélyelvű, rossz beidegződésekhez ragaszkodó, a minőséget az átlagosba visszahúzó, bizalmatlan környezeteivel időnként vállalt: *az értékek nyílt, egyenes képviselése* miatt sok ember kapja meg a „nehéz ember” bélyegét. Kulcsértékei: a *belső harmónia, az önmagával való azonosság* és a „*kollektív rezgések*” kiemelt hangsúlyozása; *önmaga és mások életének tisztelete* azonos az alternatív életstratégiák két meghatározó pillérével: többször láthattuk, hogy a külsődleges célokkal, az anyagi javak és sikerek birtoklására koncentráló mentalitással szemben az alternatív életstratégiák követői általában önnön „belülről vezérlő” személyiségmagjukat és az (általuk gazdagítandónak látott) másik embert preferálják.

48. (210. interjú) A következő interjúalany fiatal fotós. Az érettségi időszakában kezdett fényképezni. Nagyon rossz tanuló volt. Nem tudta, mit akar csinálni, akkor akadt kezébe édesapja fényképezőgépe. Az első fotók nem sikerültek, elkezdte érdekelni, hogy miért nem, aztán elkezdte technikailag építeni a gépét. Amikor leérettségizett, beiratkozott egy hároméves OKJ-s fényképész iskolába. Szerencsére volt két olyan tanára is, akik a régi fotótechnikákat tanították. Egyiküknek, aki vándorfényképészként járta az országot, a segédje lett. Nagyon sokat tanult, tetszett neki az életforma is, bár anyagiilag nem érte meg. Több év kellett, amíg elhatározta, hogy ő igenis vándorfényképész lesz. Ez más, mint amit a szüleitől látott. Édesapja gépészmérnök, tűzoltó-felszerelésekkel foglalkozik. Édesanyja egy gyárban volt munkaügyiis. Van egy nővére, ő fotómodell, de volt produkciós irodája is. Ő maga fotósként az Iparművészeti Egyetemre nem felvételizett, mert úgy gondolta, úgysem

tud bekerülni. Járt nyelviskolába, irodalom-előkészítőre (mert az egyik vidéki egyetemre ment volna fotóriporter szakra, ahhoz kellett a magyar). Aztán egy másik vidéki városban tanítóképzőben végzett egy évet, de ezt nem érezte hasznosnak. Közben kamerákat épített. Aztán 2006-ban elsőre felvették az Iparművészetre. Közben a képeiről kapott jó visszajelzéseket. A Millenárison megcsinált egy nagy kamerát, amibe bele lehet menni. Ez sokaknak tetszett. Akkor már öt éve volt a vándorfényképész tanára mellett. És akkor arra gondolt, hogy ezzel a (helyiségméretű) kamerával fog ő vándorfényképezni. 2008-ban mutatta be először a Múzeumok Majálisán. De az nem sikerült jól, elrontott valamit. Viszont arról az emberről, akiről ott rossz képet csinált, kiderült, hogy épp egy fotótechnikai professzor volt. Nekifeküdt a fejlesztésnek. Ezután nem sokkal meghívták a Mai Manóba, hogy engedje el a fantáziáját. Az egyik tanára apránként terelgette a tervezési folyamatban a realitás felé. Nem mondta soha, mit csináljon, csak jelezte, hogy ez vagy az túl bonyolult. Mindig keveset mondott hozzá, de vezette. Aztán a Mai Manóban kiállított egy optikai játékot, meg egy kis camera obscurás ajándéktárgyat. Meg más építményeket, amelyekbe be lehet menni. Közben az agya eltávolodott az iskolától. Úgy érezte, nem közelíti a céljaihoz. A saját dolgaira nem volt ideje, az iskolához pedig motivációja. Halasztott egy évet. Az emberek afelé nyomják, hogy fejezze be az egyetemet. De most ő úgy érzi, hogy amit csinálni akar, az rendben van, s hogy ezt csinálja, ahhoz nem kell diploma. El is költözött Budapestről. Volt régen egy nagy szerelme, vele újra felelevenítették a kapcsolatot, s most vidéken élnek, ahol nyugalom van. Ott van egy jó műhelye. A vándorfényképezéshez kellett – nagy szülői segítséggel meg is vette – egy lakóautó. Ezzel járja a vásárokat, kiállításokat. Viszi magával a nagy kamerát, aminek a belsejében lehet fényképezni. Több aspektusa van a keresletnek. Van, akinek tetszik a referenciakép; van, akinek az ismeretszerzés: üljünk be, nézzük meg, hogy készültek régen a képek. Aztán van, akinek az ő megszállottsága a vonzó. (Valami módon példa, minta azoknak az önmegvalósításról, akik életük nagy részét irodában, pénzhajszában töltik, vagy konvenciókat követnek.) Ő úgy gondolja, most már meg tudna úgy élni belőle, hogy félre is tudna tenni. A barátnőjével, aki vásározik (keramikus), nagyon jól meg tudják érteni egymást; más nővel, akivel közben járt, ezt nem tudta volna elképzelni. A nővére talpraesett volt, meg jól érezte magát a figyelem központjában, megtalálta magát világpolgárként, élt mindenféle országokban; de ő egészen más, ő nem ilyen talpraesett. Ő nagyon jól érzi itt magát, igazán szép helyszínek vannak Magyarországon, egyáltalán nem kívánczik külföldre.

Az öntörvényűség, a pénzszerzéssel szemben az önmegvalósítás előtérbe helyezése, és a sajátos, kreatív ötletre alapozott életút azok az elemek, amelyek ebben az esetben az interjúalanyra irányíthatják kiválasztója figyelmét. Az önmegvalósítás preferálása ugyanakkor nem jelent a valóságtól való elrugaszkodottságot, s az interjúalany eddigi életútja azt látszik bizonyítani, hogy a reális megélhetés nemcsak az anyagi szempontok preferálásával, hanem az „önmegvalósítás”

szempontjait követve is biztosítható. Fontos eleme életstratégiájának a *hagyományok felelevenítése, a nyugalmasabb, vidéki életforma és egyfajta puritán életmód vállalása*. Az interjúalany hitelességét erősítheti *szerény, önreflexív és sallangmentes, egyenes gondolkodás- és fogalmazásmódja* is.

49. **(218. interjú)** Középkorú, halk szavú, kicsit zárkózottnak tűnő, de derűs és kiegyensúlyozottságot sugárzó (magyar) apáca következik, a hinduizmus egyik modern alapítású nemzetközi irányzatának követője. Mint mondja, a lemondás színét, a narancssárgát hordja. Jógát is oktat, olyan tanító, aki az életével is tanít. Havi négy napot böjtöl, a tanítványai kettőt. Naponta négyszer meditál egy fél órát. És vannak, teszi hozzá, ezen kívül is különböző spirituális, lelki, pszichés gyakorlatok. A gyerekkorában őt ért legnagyobb hatás, mondja, a spiritualitás hiánya volt. „A »jó öreg szocializmusban« alig lehetett találkozni olyasmivel, ami ráébreszthette az embert, hogy nem csak anyagi lény.” Ez a hiány készítette arra, hogy magával ragadja a spiritualitás. Első hatás ebben az irányban a gimnáziumban a magyar irodalom volt. Mély istenszeretetet sugárzott, mondja, a régi irodalom: azt nem írhatták át. Mindenképpen hatott rá édesapja festészete is. A szülei nagy szomorúsággal fogadták, amikor tizenkilenc éves korában bejelentette, hogy elmegy apácának, és vissza se jön. Azután két év múlva visszatáncolt, úgy érezte, hogy nem kész még. Befejezte az egyetemet, megpróbált „normális” életet élni. De az „elhívás” folytatódott, nem tudott ennek ellenállni. Majdnem harmincéves lett, mire elment a szerzetesképzőbe. Ezalatt a tíz év alatt a szülei fokozatosan belátták, hogy mástól nem lehet boldog; elengedték. Debrecenben tanult ökológiát, ott találkozott egy szerzetessel, akinek a gondolkodása, beszéde, élete összhangban volt. Nem volt benne képmutatás. Ilyen emberrel nem találkozott addig; az előző rendszer az embereket lealacsonyította. 1990-ben jutott ki Indiába, véletlenül (frissen végzett ökológusként külföldi fiataloknak körutat szerveztek, s amikor lezárult a projekt, kapott egy telefont, hogy menjen velük Indiába). Azt hitte, nem lehet, de nem volt semmilyen akadály; volt pénze, ideje, tehát ment. Egyedül utazott, az ott nem volt elfogadható; sokkolta az agresszivitás, a piszok, a szegénység, el volt veszve, de végül elutazott Calcuttába, megvette a jegyét, és az pont azoknak a fiataloknak a csoportja mellé szolt, akikkel együtt ment a Mesterhez; akkor kezdte érezni, hogy Indiában nagyon erős spirituális világ van; végül ott találkozott azzal a mesterrel, akinek a tanításai nagyon hatottak rá. Az a csoport, amelynek a tagja volt, az egyik utolsó csoport volt, akik még beszélhettek a Mesterrel a halála előtt. Ez döntötte el az élete útját. Indiában a kasztrendszer felbomlóban van, a mestere is ellene volt. Mindannyian egyforma körülmények között élnek Nyugat-Bengália és Bihar határán; mind egy folyóban fürdenek, ez a kasztrendszerben nem volna lehetséges. Ő, miután belépett a szerzetesrendbe, 1991 és 2004 között nem volt Magyarországon; ami közben nagyot változott itt, az az, hogy nagyon megnövekedett a látható szegénység. Indiában ünnepkor mindig nagy kondérokban főznek, és szétosztják az ételt. Ezt most Magyarországon is megteszik:

szombaton a piacon összegyűjtik az ott maradt zöldségeket, s ezekből főznek hajléktalanoknak, akik nagyon örülnek a vegetáriánus ételnek is. Furcsa volt neki a belső átalakulás után hazajönni. Ott rálátott a magyar mentalitásra. Az élet apró szépségeinek észrevétele helyett nagyon panaszkodós a kultúránk. Ezzel egymás lelkét is terheljük és húzzuk lefelé. Ez sokkolóan hatott rá. Aminek örült, hogy érzett egyfajta mentális szabadságot, ami nem volt meg a szocializmusban: most szabadon gondolkodhatnak az emberek. De sajnos nagyon dekadens, individualista, kilátástalan dolgokat gondolnak. Ő Malajziában, Thaiföldön, Indonéziában dolgozott: ott a multik elárasztottak mindent, a tévében is szemétnél szemetebb műsorok mennek, fertőzik az emberek gondolkodását. Amikor hazajött, ezt látta itt is, ebben nem volt különbség, de az említett ázsiai országokban mégis jobban meg tudták őrizni a kultúrájukat, amit itt a szocializmus is erősen rombolt. Felnőttek egyébként nehezen tudnak változni, csak ha elérnek egy kritikus pontot; amikor változni akarnak, akkor lehet rájuk hatni. Elsősorban gyerekekkel foglalkoznak tehát. Vannak bölcsődéik, óvodáik, árvaházaik. A következő generációban reménykedik, hogy az majd túl tud jutni az ő generációjukat megviselő tapasztalatokon. Sajnos Magyarországon is megkezdődtek az éghajlatváltozást kísérő természeti katasztrófák. Az ő szervezetük Ázsiában is részt vett a katasztrófasegélyezésben. (Ő csak pakolt, meg irodában szervezte a háttérrel.) A katasztrófa általi sújtottság vagy a segélyezésben való részvétel nagyon segíthet az átalakulásban, a spirituális fejlődésben. Neki is sokat segített. Világméretben azt látja, hogy a társadalom nagyon kifulladt, ami érthető. Mintha a végnapjait élnék valaminek. Ezután biztos, hogy egy felívelő korszak jön, talán már el is kezdődött. Az ő mestere egyébként nemcsak az egyéneknek ad tanácsot, van koncepciója a társadalmi megújulásra is. Most az az uralkodó szemlélet, hogy minden véletlenszerű, a mestere ezzel szemben a társadalmi fejlődés ciklikus tanát vallja; azt, hogy a történelem során különböző sorrendben mindig más-más mentalitású emberek veszik át a vezetést. Vannak uralkodó típusúak, gazdaságiak; aztán értelmiségiek; katonák, sportolók, bátorságukat próbára tevők; és azok, akik dolgoznak, és ha megvan, ami kell, akkor pihennek, a családjuknak élnek. (Ez a négy típus a mestere rendszerében a kasztok eredeti nevét viseli, de a típushoz tartozás az ő felfogásában nem öröklődik.) Kezdetben a „dolgozó” korszak volt, az emberek a betevő falatért dolgoztak; ahogy nőtt a létszám, harcok jöttek, átvették a vezetést a „harcosok”. Ahogy fejlődött a technika, elkezdtek függeni „értelmiségi” típusú emberektől, vallási vezetőktől, akkor ebbe a korszakba lépett a társadalom. Aztán a reneszánszban az „üzletemberek” vették át a vezető szerepet. A kommunista világban ismét „harcosok” vették át a vezetést, ezután itt is az „értelmiségieknek” kellett volna következni. (Aztán az „üzletembereknek”, onnan azután mindenki visszaesik a „dolgozó” állapotba.) Magyarországon ebből következően egyáltalán nem a kapitalizmusnak lett volna ideje. Ezért ilyen rossz állapotú a magyar lélek, mert a társadalom történelmileg el van veszve, el van tévedve. A mester szerint már 1956 az értelmiségiek forradalma volt. De nem volt sze-

rinte megfelelően előkészítve. Magyarországon a vezetés még 2006-ban is ezeket a katona típusú reakciókat adta. Furcsa hindu apácának lenni Magyarországon. A ruháját sokan muszlimnak nézik. Egy inzultus is érte emiatt: egy asszony nekitámadt, hogy „Szűz Mária országában hogy vehet fel valaki ilyet”. Mozgalmuk neve: „Az egység boldog útja; szociospirituális világmozgalom”. Nem vallás, nincs egyetlen tanítás, amit el kell fogadni. A racionalitásra építenek. A spiritualitás nem ellentétes a racionalitással. Neohumanista oktatási módszert fejlesztenek ki, mindig a helyiekhez igazodva. A szemléleti lényeg, hogy a másik ember ugyanolyan értékes, mint én, s ezt kiterjesztik minden élőlényre. Jellemzőjük az ökológiai szemlélet, a létező világ mély szeretete. És ahogy a világot szemlélik, az egészében kifejleszti a teremtőben való hitet. Jelenleg a világban túlságosan nagyfokú az individualizmus. Mesterének is ez az egyik fő alapelve. Az embernek van felelőssége a tágabb családjáért, a társadalomért is, ez kell az igazi emberré váláshoz, kiteljesedéshez. Meditációt egyénekenként tanít, de hetente egyszer együtt medítálnak. A szeretetesség azt jelenti, hogy az ember alárendeli magát egy felső erőnek. A pénz semmit sem számít neki, mert bízik abban, hogy úgymint megkapja, ami kell. Volt példa, hogy nem volt elég pénze, kezdetben szorongott is, hogy mi lesz, de a szervezet meg a szimpatizánsok segítették. Egyre kevésbé aggódik. Azokat a képességeit fejleszti, amelyek a szociális munkához, a kisgyerekek oktatásához kellenek. Bekapcsolódik az angoltanításba, hogy a gyerekekkel való foglalkozásban gyakorlatot szerezzen, aztán ezzel végül is pénzhez is jut, mindig van pont annyi, amennyi elég. Egyelőre nagyon kevesen vannak. Néhány tanítványával karitatív munkát végeznek, ezen kívül az Élőláncnak is aktivistája. Az iszapkatasztrófiánál Devecserben voltak segíteni a fák megtisztításában. Ózdon a szegénytelepen volt önkéntes. Gyerek-alkotótáborban is volt aktivista. Ott cigány gyerekekkel egészen spirituális beszélgetései alakultak ki. A cigányok „nyomulós természetében” ő érzi a pozitívumot, az életerőt, vidámságot, a gyerekeknek adott szeretetet. Ahogy a gyerekeket nevelik, az ő véleménye szerint összességében jobb, mint általában a magyaroké. A gyerekek hatéves koráig teljes elfogadásban kellene élnie, ha kiabálnak, ha ráütnek a gyerekre, akkor is érezze, hogy szeretetből. Úgy látja, olyan értékek vannak a cigányokban, amelyek az egész magyar társadalomnak a javára válnának. Szokott tüntetésekre menni, mert a civil mozgalmakban vannak olyan emberek, akiknek tág a felelősségérzete. Mesterének egyébként az volt a jelszava, hogy „világ moralistái egyesüljete!” A miszticizmust úgy definiálja, hogy „a véges lény véget nem érő erőfeszítése, hogy kapcsolatba kerüljön a végtelennel”. Hogy őt magát alapvetően mi motiválja? Az, hogy érzi, hogy minden lépésével közelebb kerül a Legfőbb Lényhez. Az apáca az, aki elfogadja legközelebbi társának a Legfőbb Lényt. Befejezésül elmond egy dalt a Rigvédából. „Haladjunk együtt, énekeljünk együtt, ismerjük meg az elménket együtt. Osztozzunk, ahogy a múlt bölcsei tették, hogy mindnyájan együtt élvezhessük a világmindenség ajándékait. Egyesítsük a szándékainkat, legyen a szívünk elválaszthatatlan. Legyen a szellemünk egy, mivel igazán megismerve a lényeket, egyé

válunk.” Együtt, egymást segítve túljuthatunk ezen a nehéz szakaszon, foglalja össze a mondandót. A mestere elmélete – a „progresszív hasznosítás elmélete” – lényegében ennek a dalnak a kibontása. Lefordítja végül köszöntési formulájukat is: „Teljes szívemmel üdvözlöm a benned nyugvó tökéletes lényet”.

Megint túlságosan egyszerű lenne az alternativitást pusztán a *keleti szemlélet egzotikumában* megragadni. Az érdekes ez esetben is az, hogy egy fiatal magyar lány miért választja (évtizedek után is kitartva mellette) ennek a szemléletnek a szolgálatát. Ennek nyilván egyik összetevője a spiritualitás iránti vonzalom, amit ma a kereszténységben megmaradókhoz is hatékonyan közvetítenek a keleti tanok. Egyrészt azon a *pantheizmuson* keresztül, amelyre a nyugati világ is különösen fogékonyra vált a hatvanas-hetvenes években, a „minden mindenre összefügg” tapasztalatának közkeletűvé válásával is összefüggésben. Másrészt fogékonyra tette a nyugati világot erre a szemléletre a kifejtett individualizmus is: a keleti típusú tanítás az individualizmus meghaladását ígéri (tehát választ ad annak elégtelenségére, korlátaira is), de az *individuális önépítés* technikáinak segítségével (tehát az individualitás még tökéletesebb állapothoz juttatásának reményében). A *közösségért végzett munkában* – amelynek keretében nagyon hasonló motivációval majdnem ugyanolyan tevékenységeket végez, mint a többi, korábban bemutatott, „önkéntes” munkát vállaló interjúalanyunk – persze az egyén megtalálja az individualista társadalmi rendszer kritikáját (és a pénznek *fetisiztikus jelentőséget tulajdonító világ kritikáját*) is. Fontos sajátossága az interjúalany által képviselt irányzatnak a (mind a szocializmusban, mind a kapitalizmusban csak másodlagos szerepre kárhozott) *értelmiség kiemelt szerepének, jelenkori történelmi hivatásának hangsúlyozása*; s egyáltalán az a kísérlet, hogy a *több ezer éves keleti tanokat a modern világra adott válaszokkal szintetizálják*. Alternatív értékrendjének köszönhetően a magyar társadalomban a szokásostól *eltérő nézőpontból* tudja megítélni a cigányság sajátosságait is. A *szerepetképesség*, sok más interjúalanyunkhoz hasonlóan, az ő szemében is az egyik legközpontibb érték. Ő is fontosnak tartja a *panaszkulturával való szakítást*, s számára is fontos érték a *gondolkodás szabadsága*. Ő is *optimista* a jövőt illetően (mint szinte mindegyik interjúalanyunk); felívelő korszakot vár; s az optimizmusnak nála is az a meggyőződés a forrása, hogy *nincs véletlen*: a világban minden okkal történik. (Az „alternatív” életstratégiák követőinek ez is eléggé általános jellemzője.) Mint ahogy az is, hogy a belső hajtóerőkön kívül nagyon sokuknál olyan emberek mintája volt az „alternatív” útra kanyarodás indukálója, akiknek (a szerepjátékokba bonyolódott, a domináns tendenciák által inkoherens magatartásokra készített emberek többségétől eltérően) *„gondolkodása, beszéde, élete összhangban volt”*.

50. (227. interjú) Középkorú férfi a következő interjúalany. Vegyésznek tanult. Most kezdett egyetemre járni: „feleleveníteni az agyát”, s hogy megmutassa, van benne kurázsi, hogy a régi álmát megvalósítsa. Olyan családba

született, ahol a vallás eléggé aktív tényező volt, ez befolyásolta is a napi életvitelüket. Eszerint nevelték. Nem volt úttörő, de a szülei ezt olyan módon tudták képviselni, hogy ebből végül is nem volt igazán probléma. Középiszkolában kollégista volt, ott próbálták ideológiailag kézbe venni. Ő nem akart belépni a KISZ-be, akkor „egy kicsit fenyegették”; valakivel vallási dolgokban levelezett, emiatt kijött a rendőrség, mert a levelezőtársát figyelték (a levelezőtársa egyébként szelíd ember volt, aki a légynek sem ártott); de a tanárok közt is volt, aki azt mondta neki, hogy ne törődjön, ne foglalkozzon ezekkel, csak tanuljon. Voltak osztálytársai, akik hasonló gondolkodásúak voltak, azokkal jobban tudott kommunikálni. Azt semmiképpen sem értette, miért nevezik ezeket a szelíd embereket a rendszer ellenségének, ez még inkább eltávolította őt az akkori felfogástól. Ő nem látott összebékíthetetlen ellentétet a tudományos világnézet és az istenhitt között sem. Nagyon tetszett neki akkor Einstein könyve (aki szintén össze tudta egyeztetni a tudományt az istenhittel); osztálytársaival is sokat beszéltek ezekről. Ő mindig azt kapta otthonról, hogy ne bántson másokat, segítsen másoknak, ahol tud; hogy nagyobb boldogság adni, mint kapni. Ezért aztán – teszi hozzá ironikusan – kettést kapott magatartásból. A munkahelyén is azzal szembesítették, hogy ott mindenki pártvagy KISZ-tag. Aztán megismerték mint embert. Megpróbálták meggyőzni; ezek jó beszélgetések voltak. Jelentkezett egyetemre, aztán amikor behívták szóbelizni, lekádereztek; nem tudja, hogy ennek mennyi szerepe volt, de nem vették fel. A munkahelyén szakmailag elég jó eredményeket ért el. Szerették a munkatársai, főnökei. Jött a katonaság. Neki nem fért a fejébe, hogyan lehet „harcolni a békéért”. Apai nagyapja a háborúból nem jött vissza. Ő eldöntötte, hogy nem szeretne fegyvert használni. Emiatt majdnem három évet kellett eltöltenie Baracsán. (Pedig akkor már egyéves házasság volt. Tudta, hogy nem akar katona lenni. Azt is, hogy az akkori törvények szerint ennek következményei lesznek. Erre készültek. A terhét ketten viselték a feleségével, ha külön voltak is, különböző helyzetben, de elviselték. Közös döntés volt, hogy inkább a börtönt válassza, mintsem hogy fegyvert viseljen.) Ott életre szóló barátságok alakultak ki, jegyzi meg; életre nevelő nagy kaland volt. A szeretet, türelem, segítség ott is működik. A három év hosszú volt, de nem szokott úgy visszagondolni rá, hogy elvesztegetett része lett volna az életének. A gyerekeiket alternatív iskolába adták; megszokta az ember a másságot. Igyekezett a valláshoz igazítani az életét, ezzel kicsit különbözött az akkori főáramlattól. Így aztán ők sosem félték a szokatlan utak választásától. Azt viszont fontosnak tartották, hogy az iskola olyan legyen, ami a gyerekeknek hasznára válik. Nem találtak rajz tagozatos iskolát, és mivel akkor kezdték náluk szervezni a Waldorf-iskolát, így oda írásták be a lányait. A Waldorf-iskolát azzal hirdették, hogy „a szeretet iskolája”, ez vonzotta őket, a szervezők kedves emberek voltak. Őt nem fogta meg különösebben az antropozófia, de az oktatási szemlélet és módszer, a szabadságra nevelés megfogta őket; ez majdnem egyezett azzal, ahogy ők elképzelték. Azt gondolták, a gyerekeknek is könnyebb lesz, ha egy közösség részeként élnek meg az egészséget, és így aktív szülőkként vettek

részt benne. Nagyon aktív, jó szülő-tanár kapcsolatok alakultak ki; tényleg olyan volt, mint egy nagy család. Sok kirándulás szervezésében vett részt, a tanulók hozzájuk is jöttek méhészkedni. A humor fontos az életben, mondja, mert az ember legtöbb problémáját segít megoldani. Minden problémát nem old meg, de a helyzet szemléletét megkönnyíti. Ő mindig csendes gyerek volt, aztán valahogy mégis úgy adódott, hogy a gimnáziumban a szalagavató egész műsorát ő írta meg. Akkor tudatosult benne, hogy érdemes az ember életébe a humort beépíteni. Úgy érzi, hogy ugyanúgy gondolkozik, mint húszévesen, semmiképp sem akar öregesen gondolkozni. A világ az ő gyerekkora óta rendkívül nagyot változott. A nagypapja parasztember volt, szeretett neki segíteni a munkájában. Akkor még ittak a folyóból. Ma ez nem lenne tanácsos, pedig csak néhány évtized telt el azóta. Vagy gyümölcsöt enni, közvetlenül a fáról – ő próbál vegyszermentesen termelni, de ma ez többnyire nem így történik. Régen kiültek a lócára, megálltak beszélgetni, mindenki tudott mindenkiről mindent, segítettek egymásnak, közösen oldották meg a problémák nagy részét. A szüret, tollfosztás, disznóölés – ezek mind közösségi alkalmak voltak. Ma ez elmúlóban van, sokszor a szomszédok nem is köszönnek egymásnak. Őt zavarja, ha emberek beszélgetés nélkül vannak együtt. Ma látszólag jobb a kommunikáció, a fejlődésnek vannak pozitív hozadékai: a számítógép által mennyiségileg talán többet kommunikálunk. De a személyes kontaktus, beszélgetés hiányzik. Az emberek elzárkóznak egymástól, így segíteni sem lehet másoknak. Lehet, hogy egy tévére sincs szükség, mert nagyon rászokhat az ember. Ahol meg több tévé van, az a családtagokat is elkülöníti egymástól. A világnak rá kellene jönnie, hogy egyedül nem megy, az ember közösségi lény. Ma azzal sem törődnek, ha valami, amit csinálnak, az a másíknak a kárára is lehet. A gyerekeiket úgy nevelték, hogy minél többet lássanak a világból, hogy szabadon tudjanak dönteni; ahhoz hogy vállalható legyen az élet, saját döntésen kell alapulnia. Az ember nem tud, nem akar az élet végével foglalkozni. Az ember örökké szeretne élni. De az egész világ arra halad, hogy elszennyeződjön; veszélyessé vált. Ő mégis optimista. Szeretne állatokat tartani, közelebb kerülni a természethez. A méhészkedés is segít ebben. Gyerekkori álma: megmászni a Machu Picchut; rengeteg ilyen terve van: ha hosszabb élete lenne, a világot járná. Kicsit irigykedik az egy-két évszázad előtti emberekre, hogy gyalog bejárhatták a világot.

Ennek az interjúalanynak az alternatívítása részben a szocializmus korlátolt-ságaival szemben formálódott. Egy olyan magatartást, amely évszázadokon át egyáltalán nem számított alternatívnak, a „múltat végképp eltörölni” próbáló rendszer nemkívánatosnak minősített, s míg az emberek jelentős része ehhez a nyomáshoz vagy úgy alkalmazkodott, hogy elfogadta az új normákat, vagy úgy, hogy kettős létformát alakított ki („megadva a császárnak is, ami a császáré”), addig interjúalanyunk azok közé tartozik, akik nyíltan vállalták, *hogy ha értékrendjük-életgyakorlatuk „külön útnak” számít, akkor ők külön utat járnak.* Ez a vállalás, mint az interjúalany maga is mondja, „hozzászoktatta” őket ahhoz,

hogya (a rendszerváltás után is) „alternatívak” legyenek (s ennek következtében járatták például gyermekeiket egy alternatív iskolatípusba). Az interjúalany egyik leghangsúlyosabb vonása a *szelídség*; ellenállása sem militáns ellenállás volt (még csak a fanatikus, a szelídség demonstrálásának eszközével *harcoló* tűrés értelmében sem); hanem a lényegi szelídség viszonya a világhoz, amely tulajdonképpen csodálkozik azon, hogy a világ nem olyan, mint ami neki természetes, s csak annyiban áll ellent a világnak, amennyiben ő egyszerűen nem képes más lenni. (Lényegi szelídségének eleme az is, hogy az őt ért sérelmekről is legfeljebb iróniával beszél, s a *legrosszabb viszonyokból is igyekszik azok pozitív hozadékait kiemelni*.) Központi fontosságú számára is a család és a közvetlen közösség, az önérvényesítéssel szemben a másoknak való *segítés, a szeretet, a „jobb adni, mint kapni”* igazsága. (Ez nem pusztán elvi állásfoglalás nála, látszik, hogy élete minden szeletében: a családban, a munkahelyén, az iskola szülői közösségében ez az attitűd teszi őt *tevékenyé, aktív*.) Egyfelől szilárdan *kötődik az örökül kapott hagyományos értékekhez, s ő is gazdagabbnak, emberibbnek látja a „rendtartó falu”* közösségi életformáját a jelen viszonyainál (s amennyire lehet, megőrzendőnek, továbbviendőnek ítéli annak értékeit), és törekszik a *természetbe való beágyazottság* valamilyen mértékű fenntartására is; másfelől fontosnak tartja azt is, hogy (ahol ez nem mond ellent az alapértékeinek) *lépést tartson a fejlődéssel*, gondolkodása ne váljék öregessé. Erős és lankadatlan benne a *világ megismerésének, felfedezésének vágya*. A jelen főirányában azt tartja elutasítandónak, ami pusztítja az életet, ugyanakkor ő is alapvetően *optimista és éltszerető*, s külön, kiemelt jelentőséget tulajdonít a *humornak*. Alternativitásának fontos eleme az a hajdani döntése, amellyel megtagadta a fegyverfogás parancsát, mert ezzel ritka *példát adott másoknak is arra, hogy az ember akkor is élhet elvek hítségében*, ha ezért súlyos hátrányok érik. Összefügg ezzel a *szabadság* kiemelt hangsúlya szemléletében: még saját elveit sem próbálja gyermekeire ráoktrojálni, hanem azt tartja a legfontosabbnak, hogy *minél több ismeretet kapjanak a szabad döntéshez* (tudván, hogy a döntések szabadságfoka az ismeretek mennyiségével párhuzamosan nő). *Szülői felelősségérzete és tudatossága* még arra is kiterjed, hogy azért vállal aktivitást az iskola közösséggé építésében, hogy ezzel gyermekei lelki egyensúlya (még) egyértelműbb, biztosabb alapokon nyugodhassék.

51. (224. interjú) Egészen más attitűd jellemzi következő interjúalanyunkat, bár az értékrendszerben sok a közös vonás. A negyvenkét éves tervezőművész a „közösségi kertek” mozgalmanak egyik hazai elindítója és apostola. Édesapja orvos volt, édesanyja festő, mint mondja, jó iskolákba járt, jó helyzetből indult. Azt gondolja, hogy azok az értékek, amiket ők gyerekkorukban kaptak: „légy becsületes”, „válaszd külön a jót és rosszat”, ma nem érvényesek. Kérdés, hogy hogyan lehet ezeket továbbvinni, átadni; mindenesetre ma mások a körülmények. Ők hiánygazdaságban nőttek fel, nem konzumkultúrában. Akkor érték volt a könyv – ma alig olvasnak. A rá gyakorolt hatások közül három nagyon jó barátja hatását emeli ki. Több felsőoktatási intézményben is tanult: az Iparművészeti Főiskolát nem szerette. A közgazdasági egyetem politológia

szakán jó szellemi hatások érték: amiket ott mondtak, számára elfogadhatók voltak. Ma több rizikófaktort szoktak sorolni, fejtegeti, amelyek befolyásolni fogják a jövőnket. A túlszaporodás, a fajkihalások: minél több faj hal ki, annál gyengébb lesz a bolygó vitális ereje. Vagy a bolygó pusztul el, mondja, vagy mi. De ha ebben a harcban győzünk, akkor is elpusztulunk a bolygóval együtt. A Gaia-elméletre hivatkozik, hozzátéve, hogy az emberiség daganatként viselkedik, elpusztítja a gazdatestet. Fogyasztói kultúránk szeméttgyártó... A mezőgazdaság műtrágyában, monokultúrákban gondolkodik: ez a természet megérőszakolása. Súlyos katasztrófákkal fogunk szembenézni. Mindez annyira pusztít, hogy legfeljebb száz éven belül minden eldől. Ő úgy látja, hogy ezt az önpusztító tendenciát nem lehet megváltoztatni, mert a többség erre van kondicionálva: akkor vagy valaki, ha anyagi értékeket birtokolsz. A szellemi értékek már nem számítanak. Minden meg van kérdőjelezve. Mindenki nagyon rövid távokban gondolkozik. Az önmegvalósításban ő nem hisz. Közösségi kertek alapításával foglalkozik: talán ez átalakítja a gondolkodást, talán lelassítja az időt, talán kicsit tudatosabbá tehető az élet. Ma táplálékszükségletünk kielégítése során mindentől függetlenítettük magunkat (az éghajlattól, az évszakoktól stb.). A világ távoli sarkaiból látjuk el magunkat élelemmel. Ez nem fog menni, mondja, mert a szállítóeszközökhöz a kőolaj el fog fogyni. Az elmúlt kétszáz évben felépített civilizáció olcsó energiákra épül, de ezek elfognak. Minden szempontból tönkretesszük környezetünket. S a végén minden katasztrófa társadalmi katasztrófába fog fulladni. A város és a tanya egymással ellentétes fogalmak (a város mindent megvesz szolgáltatásként, a tanya viszont a helyben termelésről szól), de lehetne őket közelíteni. A városba be lehetne vinni a tanya előnyeit. A terhelést, szennyezést, az energiafogyasztást csökkenteni. (Kémiai anyagok és ötszáz év alatt lebomló flakonok helyett a háztartásban például a mosószóda vagy az ecet – mint természetes anyagok – ugyanolyan jó eredménnyel használhatók.) Csak a saját körünkben tudunk tenni valamit, de ha elég sokan csinálják, annak lenne értelme. Az idősebbek sok nehézséget átéltek, tudták az igényeiket csökkenteni, ha kellett. De ez a társadalom (amelyben élünk) nem tanulta meg az önfegyelmet, az összetartást, a kompromisszumkészséget. Mindenki csak a saját hasznát nézi, meg sem hallják a másikat. Több generáció nőtt fel úgy, hogy a társadalom irányítói nem szerették a közösségeket. Álközösségeket hoztak létre, ezek nem működnek. Mindenki csak a saját érdekét nézi, nincs összefogásélmény: utoljára 1956-ban volt ilyen. Az egyház is elvesztette a közösségi erejét, alapértékeit, nem tudnak megoldani problémás helyzeteket. Ő most semmit nem lát, ami a társadalom atomizálódása ellen mutathatna. El is kényelmesedett a társadalom: ha bármiféle próbatétel jönne, nagyon rosszul vizsgázná az országot. Az ő megoldása, hogy maga a kert hozza létre a közösségeket. A cél: a közösség. Reménykedik, hogy az azonos célok, hasonló világszemlélet mentén elkezdene az emberek összejönni. (A Bibó István használta értelemben) a demokrácia kis köreit kell létrehozni, mert óriási demokráciadeficit van. A demokráciát nem lehet felülről építeni. Az igazi demokrácia tolerancia, fe-

lelősség a másik iránt, a dolgok megbecsülése. Nálunk ez azt jelenti, hogy mindenki azt csinál, amit akar. Nem csoda, hogy ilyen frusztrált a társadalom. Rémisztő konfliktusok jönnek létre: ilyen volt az is, ahogy az első közösségi-kísérletet fogadták. Ő azt a tanulságot vonta le, hogy könnyebb terepen kell kezdeni, be kell vonni más civilszervezeteket is. A közösségi kertekhez tervszerű munka kell, üres, parlagon álló területeket élővé tenni, mintakerteket létrehozni elhanyagolt, de centrális, tehát példát mutatni képes területeken. Az biztos, hogy le fogják rabolni a kerteket. Az újabb tanulás, hogy mit kell ilyenkor csinálni. Ezt a várost sajnos senki nem érzi a magáénak, állapítja meg. De egy közösségi kertész nem fog szemetelni. Az az elképzelés egy szocialista borzalom volt, teszi hozzá, hogy „legyőzzük a természetet”. Ő fog legyőzni minket. Olyan időket élünk, mint a Római Birodalom az utolsó évszázadában. Értéktelen, hedonista világ: egy nagy látványpékség. Ugyanúgy fogunk elpusztulni, mint Róma, el fogunk tűnni a történelem süllyesztőjében, mondja, aztán jön néhány évszázados csönd. Elpusztult nagy korszakként fognak ránk visszaemlékezni. Nagyon fontos lenne az élelmiszer-önrendelkezés: tudjam, hogy mit eszem. Mert rengeteg olyan dolog van, (génmódosítás stb.) aminek nem tudjuk a következményeit. Az új gasztronómiai divat nem rossz dolog. Ő reméli, hogy a következő lépés az lesz, hogy az ember megnézi, miből is van, amit eszik, aztán talán meg is termeli magának. Sok ember jelentkezik nála. Ő nem akar senkit „felébreszteni”, az emberiség nagyobb része menthetetlen. De annak lehetőséget kell adni, aki valami normálisat akar. Minden kertnek van vezetője. Ő nem akar vezető lenni, csak kertész és létrehozója a kerteknek. Ezt a szisztémát a kényszer fogja fenntartani, olyan drága lesz az enniláló. Ő semmi olyat nem tud/csinál, amit a dédanyja ne tudott/csinált volna. De a vidéki kertkultúrát kiölik azzal, hogy húszezer forint alatt nem bűncselekmény lerabolni valakinek a kertjét. Szégyen, hogy Magyarországon kétféle háztáji kert nincs bevetve – ez az elmúlt húsz év eredménye. Elképesztően gyengék vagyunk közösségi kultúra tekintetében. Minden a pénzalapra helyeződött, aki elveszti a munkáját, gyakorlatilag senkivé válik. Ezek mind beteg folyamatok. Pedig a közösségi kertek jó irány lehetne. Csak az USA-ban van huszonkétezer. Berlin, Skócia, Spanyol- és Olaszország tele van velük. Tetőkerteket, Japánban „vertikális kerteket” hoznak létre. Nálunk nem ez a helyzet. Ennyire individualisták vagyunk? A miénk egy teljesen meghülyített társadalom, mondja. Pedig nálunk is sokakban lenne hajlandóság, készség, attitűd rá. Európa legjobb földjei itt vannak, minden adottság megvan a közösségikert-mozgalomhoz. A gazdasági válság új lendületet is adhat ennek. Meg lehet termelni magunknak a dolgokat. A világ nem lesz jobb, ezt az embereknek be kellene látni. A közösségi kertekben termelt élelem viszont egészségesebb, vitamindúsabb, s mellesleg le is foglal. Ne a tévé foglaljon le minket! Magyarországon három és fél órát ül egy ember átlagban a tévé előtt. Egyes nagyvállalatok rávehető a támogatásra. (Például egy finn kertészszerző cég. De az egész finn szemlélet sokkal természetközelibb és emberibb. Ez a cég egyébként szociális rendszert is kialakított, mert Nyugaton azért egyes

nagy cégeknél van társadalmi felelősségvállalás is.) Ami nálunk van, szögezi le, az vadkapitalizmus. Az embereket nem lehet megváltoztatni: lehet, hogy csak az működik, ha letörlik a társadalmat, aztán lehet újraépíteni. Ő nem hiszi, hogy békésen lehet. De a kert mégiscsak lehetne egyfajta kiindulás. Vagy a biciklisek. A biciklisek száma minden évben megduplázódik, ez jó. Az is pozitív, hogy sok autós kezdi őket elfogadni. De ő azért pesszimista, mert úgy látja, hogy nincs már elég idő. Nem hiszi, hogy megy a megújulás, a szemléletváltás nagy kipusztulás nélkül. A társadalom hatvan százaléka látens analfabéta Magyarországon. A tévécsatornákon kétharmad részben bűn, erőszak, gyors látványvilág árad: a jó törekvések nem kapnak publicitást, meg az emberek nem is képesek végighallgatni a figyelmeztetőt. „Ez velünk nem történhet meg...” – gondolják: ebből a szemléletből lettek a világháborúk. A civilizációs válság a falvakban talán túlélhető, a városban biztosan nem. Sokan készülnek a katasztrófára: kiköltöznek a városokból. Ökofalvakat hoznak létre. Látni kellene, hogy az egész emberi civilizáció a kertekből jön. Minden civilizációnak saját kertkultúrája van. Csak az ostoba Budapest nézi ezt le. A reneszánszban a kertekben folytak a nagy beszélgetések. Aztán ott voltak a nagy barokk kertek. Az angol üvegházak. Ha Magyarországon azt mondják, hogy „civil”, azt itt rögtön bolondnak tartják. Itt respektusa csak az államnak van. Hogy miből lehetne mégis mériteni? Néhány emberből... Hinni kell a néhány emberben meglévő jóakarásban, együttműködési készségben. De a történelem tanulságaiból is elég pesszimista következtetéseket lehet levonni. Régebben ő nagyvállalatoknál volt kommunikációs vezető. Oda nem tudna visszamenni. Annyi optimizmusa van, hogy sok emberben megvan a csírája a jó szemléletnek, csak nem kristályosodott ki a fókusza. Neki ez a fókusza a közösségi kert. Ehhez sokféleképpen lehet csatlakozni. Annak, amit csinálnak, tíz százaléka a kertészkedés, kilencven százaléka a közösségépítés. Most éppen földet próbál szerezni egyes kerületi önkormányzatoktól újabb kertek létesítésére.

Bár az interjú bizonyos optimizmustól sem mentes (hiszen maga mondja ki, hogy sok emberben látja a jó szemlélet csíráit, s persze maga az is feltételezi az optimizmus minimumát, hogy valaki – egy általa sok mindent megoldónak feltételezett – mozgalmat kezdeményez), ennek az interjúalanyunknak a vilásképe azért inkább pesszimistának, helyenként apokaliptikusnak (és profetikusnak) nevezhető. Ebben (s keserősége mértékében) némileg különbözik az eddig bemutatott interjúalanyok többségétől (bár attól, hogy a világ nem jó irányba megy, s talán a pusztulás felé rohan, láthattuk, sokan tartanak). A keserűség nyilván azokból a kudarcokból is következik, amelyek az általa kezdeményezett törekvések útját kísérték. Az alternativitás az ő esetében egyértelmű: *teljes paradigmaváltást* ajánl a világnak, s ennek jegyében szegődik egy (még) csak *kevesek által követett kezdeményezés* szolgálatába. Az értékrendnek nála is fontos eleme a *közösségeszmény*, a *tolerancia*, a mások iránt érzett *felelőség* és – alapcéljaival összhangban – a *természet tisztelete*. A családból hozott alapértékek: a *becsület*, a *jó és rossz közti különbségtétel*, a *szellemi értékek* megbecsülése az ő értékrendjét is

meghatározzák; keserű ítéleteinek éppen az is a forrása, hogy a világ domináns tendenciái nem igazodnak ezekhez az értékekhez. (Amikor viszont valamiben pozitív lehetőséget lát, azt nem mulasztja el szóvá tenni.) Más alternatív életstratégiát követő interjúalanyainkhoz hasonlóan a *demokrácia építkezését ő is alulról* tudja csak elképzelni, s az ő életstratégiájában is szerepet játszik az *ésszerű (környezet-tudatos) takarékoság*; a saját társadalom „ostorozásából” (az egészségesebbnek látott példák követésére való buzdításból) is mindvégig érződik az az *elkötelezettség, amely e társadalom felemelésére irányul*.

52. **(136. interjú)** A következő interjúalany ismét egy huszonhét éves lány, gyógypedagógus. Egy dunántúli városban nőtt fel. Svédországban, Skóciában, Amerikában élt és tanult. Amerikában (a Sunrise programban) másfél éves autistasegítő terápiát tanult. Feltétel volt a családoknál végzett gyakorlat. A képzés kemény személyiségfejlesztő kurzus a teljes elfogadás, a gyerek iránti teljes szeretet kialakítására; a segítők mindennapi hiedelmeinek megváltoztatása. Az autizmus főleg szociális nehézség. Ő az NLP-módszert alkalmazza, ami a szociális területre, a páciens környezetében lévő emberekkel való kapcsolatra koncentrál. Amit csinálnak (kívülről nézve), játékos terápia; az autistáknak vannak ismétlődő és zárt cselekvéseik, a segítők ezekhez csatlakoznak. Azt jelzik a gyerekek, hogy a segítő elfogadja őt, és érdekli az, ami a gyereket érdekli. És ha ennek következtében a gyerek hajlandó ránézni a segítőre, akkor meginvitálják egy játékhelyzetbe. Ő korábban nem gondolta, hogy ez lesz a munkája. De valamiképpen hisz abban, hogy az ember már a születés előtt kiválasztja az életét. Úgy alakítja az életét, hogy idejusson. Ő pszichológus akart lenni, de beteg lett, nem ment el a felvételtel, és úgy jelentkezett a gyógypedagógiára, hogy onnan majd átlép a pszichológiára, de ott ragadt a gyógypedagógián, megtetszett neki. Találkozott egy családdal, akik hirdettek és segítőket kerestek. Akkor szerzett tudomást erről a módszerről, megtetszett neki; elment először önkéntes segítőnek az amerikai központba, ott látta, hogy mi is ez, és utána jelentkezett a tanfolyamra. Ő sosem gondolta, hogy alternatív értékrendje van, mert neki ez volt a természetes, de valószínűleg tényleg más az értékrendje. Ő hisz abban, hogy lehet kezdeni valamit az autistákkal. Ő egyáltalán nem materialista: spirituális dolgok iránt érdeklődik. A pénz csak azért kell, hogy a tanfolyamokra mehessen, ruhákat vegyen, de nem ez a központi fontosságú a számára. Édesanyjuk vallásos, de ez nem volt hangsúlyos a családban, nem imádkoztak lefekvés előtt, nem jártak templomba. Gyerekként olvasott keleti vallásokról, érdekelt a zen, egy barátján keresztül találkozott egy gyógyító emberrel, aki sok mindent segített neki megérteni, sok félelemtől megszabadulni. S megszabadította az allergiától is. A földi világ csak egy illúzió, és ez a gyógyító azt mondja, hogy ő csak manipulálni tudja az illúziót. A lényeg az, hogy szükség van tapasztalásokra az ember fejlődéséhez. Korábban nem értette, hogy ha van Isten, miért van szenvedés a Földön. Ma már látja, azért születünk a Földre, hogy megtapasztaljuk, mi mindenfélék lehetünk; a fejlődéshez a Rossz megtapasztalására is szükség

van. A világban energiatörvények uralkodnak; amit tesz az ember az életben, az hatni fog rá, vagy abban az életben, vagy egy másikban (a karmája szerint). Régen gyakran másokat hibáztatott, most egyre inkább látja, hogy nem az a lényeg, ami történik vele, hanem hogy ő hogyan éli meg. És a lényeg a belső béke megőrzése. A szeretet a legfontosabb, és hogy tanulni vagyunk itt. Mindannyian egyek vagyunk, összetartozunk, de azt érezzük, hogy különálló emberek vagyunk, a tapasztalatainkkal aztán vissza tudunk jutni az egység érzésébe. Azóta elvégzett egy másik tanfolyamot: spirituális választerápiát, amely által a tudatalattiban felhalmozott programokat a felső én (a vezető lélek) segítségével ki lehet tisztítani. Kapcsolódik a kineziológiához is. Hazulról azt hozta, hogy mindig mondják el, amit gondolnak, ez azt erősítette benne, hogy ő fontos. De értékrendjét az ember alapvetően nem a családból kapja, hanem maga választja meg, hiszen az egy családban nevelkedett testvéreké is igen különböző lehet. Annyi a család szerepe, hogy segíti (vagy hátráltatja) a fejlődését. A vonzás törvénye szerint az ember maga köré vonzza a hasonlókat: az ő barátai is hasonlóak hozzá. A gyerekeit alternatív iskolába akarja járatni, ahol a személyiségük kibontakozhat; ő nem ilyen iskolába járt. Akik hatottak rá, a neki könyvet adó anyuka (Skóciában), a gyógyítója, a különféle tanfolyamok tanárai. De hasonló felismerésekre jutnak azon barátaival, akik más utakon járnak, s például a jógán keresztül jutnak el ugyanoda. Ezek a barátságok azért működnek, mert egymáshoz hasonló embereket kötnek össze, és az a fontos, hogy vannak egymásnak. Ő egyre többet gyakorolja a spirituális terápiát. Az autistákkal a szeretet, elfogadás alapján lehet foglalkozni; ez majdnem olyan, mint egy meditáció. Értékrendje a munkájában, a barátaival töltött időben nyilvánul meg leginkább; lelki változásai a családjával való kapcsolataiban is látszanak. De általában is, minden téren. A világban egyre többen érdeklődnek a spiritualitás iránt. Ez pozitív; az ő meggyőződése szerint 2012-ben átlépünk egy magasabb dimenzióba; a spiritualitás iránt vonzó emberek erre készülnek fel. Együttműködő (tehát nem versengő) világ lesz, telepatikus kommunikáció (ami kizárja a hazugságot): a Föld elkezd meggyógyulni. Amerikában is olyan elnök lesz, aki valószínűleg jó irányba viszi a dolgokat. Ő már nem problémákban látja a világot. Ami van, azt az abban a korban élők választják. Ha mindenható lenne, semmin sem változtatna. Számára az ideális élet: meditáció, tisztítás, munka a családokkal, és szép helyen, a természetben lakni. Legyen sok ideje a férjére, gyerekeire, ha lesznek. Nem mindenkinek kell így élni, mert mindenkinek más az, amitől kiegyensúlyozottnak érezheti magát. Van egy olyan tendencia, hogy mindenki csak magára figyel, ezen lehetne változtatni, hogy jobban odafigyeljünk egymásra. Mindenki másban hisz. Ő hisz Istenben. De máshogy, mint egy templomba járó: ugyanazt keresi mindenki, de más utat keres hozzá; az egyházhoz tartozó emberek túl sok korlátot kapnak, túl sok büntudatot prédikálnak nekik. Vannak olyanok is, akik a pénzben, különböző szenvedélyekben hisznek. Szerinte a szeretetben, egymás segítségével kell hinni; hinni abban, hogy mindenki egyenértékű. Ő nagyon szép jövőben hisz. Negatív forgatókönyvet nem érde-

mes fenntartani, mert ezzel hátráltatnák a jó megvalósulását. Gyerekkorában az anyjuk sokat beszélt nekik a pozitív gondolkodásról, de gyerekkorában tiltakozott, hogy ő ezt nem tudja, neki ez nehéz. Most másként látja. Hisz a gondolatok erejében; hisz abban, hogy aki nagyon elhatároz valamit, az megvalósítja. A gondolat ereje apróságokban is jól működik. Ő sokáig félt a megérőszakolástól, de aztán arra gondolt, hogy ha ennyit gondol rá, akkor be kell következnie. Így sikerült elhagynia ezt a félelmet. Sok segítő van; a pozitív gondolatok sokkal erősebbek, mint a negatívak. A negatívak sokszor előző életekből szivárognak át. Ő abszolút hisz a reinkarnációban. Életei kétharmadánál tart, de az életek száma százezres nagyságrendű. Korábban hipochonder volt – ez előző életei tapasztalataiból jön. Az ő hite szerint lélekcsaládokat alkotunk, ezek tagjai több életben is találkozhatnak. Őrá különösen a szeretetteljes emberek hatottak. Sok segítő embernek fontos a pénz. De az ő mesterének nem. (A mestere szerinte egyébként már egyfajta végletet képvisel, mert ebben a világban pénz nélkül nem lehet boldogulni.) Arra a kérdésre, hogy melyek voltak a legfontosabb élettapasztalatai, elsőként azt említi, amikor önkéntesként volt Amerikában: ez nagyon hatott rá. Aztán, mondja, fantasztikus tapasztalatai voltak az ezoterikus élmények; az is érdekes volt, amikor egy százfős szigeten éltek; de – foglalja össze – minden tapasztalat fontos, hiszen azokból épül az élet. Minden rossz (a halál, a betegség) a lelkünkbe van kódolva: ő hívja meg magának; de azoknak is megadja a tanulási tapasztalatot, akiknek ő az áldozata lesz, vagy akik gyászolják. Az ilyen beprogramozott negatív élettapasztalatokat viszont ki lehet tisztítani, hogy ne kelljen megtapasztalni őket. Arra a kérdésre, hogy mire a legbüszkébb, korábban sok mindent mondott volna, mert az ego büszke, de ő ezt a büszkeséget ma már próbálja lefagyni; amiért viszont hálás, hogy megtalálta az útját; hálás a körötte lévő emberekért, s hogy egyre több szeretetet tud megtapasztalni. Konfliktusai a családjával voltak, de amióta ezt az utat járja, nem nagyon volt konfliktusa. Ő egyébként konfliktuskerülő. Az nehézséget okoz, hogy mindenre legyen elég ideje. Arra a kérdésre, hogy hogyan látja a jövőjét, azt feleli, hogy össze akarja hozni a különböző tanult technikákat egy színhelyen. Szülőkkel, gyerekekkel. Önbizalmat adni a szülőknek, hogy ők tudják legjobban kezelni a saját gyerekeiket. A Sunrise programban a szülők nagyon sokat változnak. Hogy mire lehet ma támaszkodni? Elsősorban a családra, aminek ma sajnos nem tulajdonítanak kellő jelentőséget. Jobb volt régen, amikor az emberek többgenerációs családban éltek. Ő a barátaira is tud támaszkodni. Szeretetre, segítő-készségre, önzetlenségre, hitre.

Ismét egy olyan emberrel találkozunk, akit a spirituális-ezoterikus hullám tett „alternatívvá”. A *keleti szemlélet* hatása, a keresztény istenhitből az *(egyházi) közvetítő kiiktatása* nála is jellemző. A *belső egyensúly* ebben az esetben is részben abból származik, hogy a sors alakulását vastörvénynek, *abszolút szükségyszerűségnek* tudja látni (ez biztosságot=biztonságot ad neki); ugyanakkor a gondolatoknak tulajdonított erő az *önerő, a szabadság* érzésével is felruházta. Aligha

tévedünk nagyot, ha úgy gondoljuk, hogy a spirituális-ezoterikus tanítások mai ereje nagymértékben éppen ebből a kettős biztonságból származik. Szerepet játszik persze nála is a gyógyulás megerősítő tapasztalata, de még inkább a gyógyítás: mint ezt már más példákön is láthattuk, a kifejlett individuumnak paradox módon az adja a legnagyobb erőt, amikor *individualitását közhasznú tevékenységhez, mások segítéséhez rendeli hozzá*. A szeretet, az egymásra figyelés, a család az ő értékrendjében is központi érték (a pénz nála is másodlagos); ő is az önkéntes segítők értelmes-hasznos tevékenységet kereső útján jutott el egy *segítő hivatás* gyakorlásáig; ő is alapvetően (sőt a jövőt illetően az általa vallott ezoterikus hittek jegyében szélsőségesen) *optimista*; ő is a Jóhoz vezető eszköznek fogja fel a Rosszat; és ő is *toleráns* a sajátjától eltérő gondolatokkal; természetesen tartja, hogy mindenki másban hisz, mindenki más úton igyekszik eljutni ahhoz, amit jónak tart; hogy „mindenkinek más az, amitől kiegyensúlyozottnak érezheti magát”; ő is a *természetbe ágyazott életformát* tartja ideálisnak. S a jelenleg domináns versenyszemlélet alternatívájaként vallja ő is a „*mindenki egyenértékű*” más nézőpontú igazságát.

53. **(153. interjú)** Gyógypedagógus a következő interjúalany is, aki jelenleg a pszichológia szakot végzi. Családjának nagy szerepe volt a pályaválasztásában. Négygyerekes katolikus családból származik. A család jelszava az volt, hogy „legyél jó”, hogy „jónak lenni, jót tenni fontos”. A példaképe egy gyönyörű lány volt, akibe minden fiú szerelmes volt. És kiderült, hogy ez a lány halmozottan sérült gyerekekkel dolgozik, és úgy érezte, ez a legnagyobb dolog. Ő is ebbe az irányba indult. A főiskolai gyakorlaton egy kicsit megtorpant, azt gondolta, hogy neki ez mégsem való, de amikor elkezdett dolgozni, nagyon megszerette. Ez a hivatás valóban csodálatos, mert „az a munkája, hogy szeressen”. A munkahelyén minden egyes percnak van értelme. Sok emberrel beszélt, akik arról panaszkodnak, hogy semmi értelme a munkájuknak, egész nap hajtanak, stresszben vannak, hajszoják a pénzt, dolgoznak a hétvégén is, és valami hiányzik az életükből. Keresnek valamit. Ő több ilyen panaszos barátjának is felajánlotta, hogy jöjjen be a gyerekekhez, és segítsen. Súlyosan mozgássérültek és értelmileg is akadályozott gyerekek kerülnek hozzájuk. Gyakran a családi életük is nehéz, elvált szülőkkel. Sok gyerek van, aki nem beszél; velük még nehezebb foglalkozni. Nehéz belegondolni azon gyerekek nézőpontjába, akik nem tudják magukat kifejezni. Ugyanúgy vannak gondolataik, vágyaik, mégis amikor próbálnak velük kommunikálni, akkor a segítők általában csak ilyenekre kérdeznak rá, hogy nem akar-e pisilni, nem fáj-e valamije. Tovább nem mennek, nincs türelmük hozzá, pedig nekik is vannak vágyaik. Ezeknek a gyerekeknek egyébként ugyanúgy vannak iskolai tanóráik, mint az iskolásoknak. Ő a művészeti nevelőtanár. Ez a legjobb és leghálásabb feladat. Van rajz/festés, zene, hangszerekkel, ritmusgyakorlatok és vers/irodalom/próza/mese, dramatikus játékok. A műhely szinte meseországserű; minden színes, tele a gyerekek alkotásaival. Különbféle anyagokkal dolgoznak. Sokszor próbál művészetterápiát is belevinni. A gyerekeknek nagy szükségük

van arra, hogy figyeljenek rájuk, hogy türelemmel végigmondhassák, amit el akarnak mondani; hogy legyen egy hely, ahol nem a tilalmak, figyelmeztetések, szidások dominálnak. Fegyelem kell, tanórákon nem is lehet másképp, de rémes nekik, hogy reggeltől estig kommandírozzák őket. A lényeg, hogy teljesen elfogadva érezzék magukat – legalább az ő műhelyében. A legfontosabb az iskolában a mozgásnevelés. Ehhez minden reggel van mozgásóra. De a komplex művészeti nevelés is segítheti a mozgásfejlődést is. Például, ahogy rajzolnak a falra, nyújtóznak, ez a mozgásukból is kihozhat olyat, amit máskor nem tudnak. Ugyanígy lelkileg is sokat kaphatnak. A bábozásnál is, a nem beszélő gyerek is, ha nem beszél, más beszél helyette, de ő foghatja a bábót, s ez nagy örömet jelenthet neki. Sokszor kérdezik, hogy nem megterhelő-e lelkileg ez a munka. Nem. Idegileg igen, meg fizikailag is. De lelkileg felemelő. Ez olyan, mint aki a háború idején élt, és akkor volt szerelmes, annak a legborzalmasabb év is lehetett a legboldogabb. Ők is így vannak. Korábban a kicsiket jobban szerette, könnyebben megtalálta velük a hangot. Mindet szereti, de a nagyokkal most szívesebben dolgozik. Ha megtanul valamit a gyerek, ez teljesítmény, aminek örülni lehet; lehet, hogy csak annyi, hogy egy év után már nem dobja el a kanalat – még nem tud vele enni –, csak tartja; de ez is eredmény. Az nagyon jó, amikor az alkotás örömét látja az arcukon. Ő akkor a legboldogabb, amikor a nagyobb és jobb értelmi képességű gyerekek megkeresik a folyosón, hogy szeretnének vele beszélni, és elmesélik a családi problémáikat. Ez neki óriási megtiszteltetés és öröm. A szorongásuk csökkenését látni. A legbelsőbb dolgaik feltárulását. Problémák nem csak a gyerekekkel vannak. Ő kezdetben például tartott a hospitálókól, de aztán átérezte, ő hogy is volt ezzel annak idején: az baj, hogy sok olyan tanár van, aki félti a tudását, csak a saját javát nézi, és nem adja be a közönsébe. Ezt ő is észrevette magán, hogy amikor nagyon jó dolgot csinált, meg akarta tartani, de aztán felismerte, hogy „aki így tesz, az a rossz tanár”. Ha mindenható lenne, megkeresné Istent, és megmondaná neki, hogy maradjon ő a mindenható. Arra a kérdésre, hogy hogyan lehetne jobban élni, azt feleli, hogy lehet panaszkodni, és jogos is, hogy alacsonyak a fizetések, hogy a kötelező juttatásokat sem kapják meg és így tovább; de a panaszkodással az emberek a saját életüket mérgezik meg. A legnehezebb körülmények között is ki lehet hozni a legtöbbet. Minden szakmában ezt meg lehet csinálni. Mindegy, hogy az ember konyhás néni vagy gyógypedagógus vagy igazgató, mindent lehet így is csinálni, meg úgy is. A legfontosabbak ezek a hétköznapi dolgok. Arra a kérdésre, hogy miben lehet hinni, az a válasza, hogy nem számít arra, hogy jobbak lesznek a körülmények, azt igyekszik megvalósítani inkább, hogy akármilyen körülmények is vannak, ő akkor is meg tudja őrizni a lelki békéjét. Tudjon kedves, önzetlen lenni. Abban bízik, hogy ez kihat a környezetre, s talán erőt ad a többi embernek is. Gazdasági világválság, világháború is lehet (ez a negatív forgatókönyv), de lehet, hogy épp e katasztrófák közepette újra megváltozik az emberek értékrendje, s újra össze tudnak fogni (ez a pozitív kimenetel). Élettapasztalatai közül nem tud kiemelni egyetlen nagyot, de a summája talán az, hogy az önismeret nagyon fontos.

Ha az ember nem látja, hogy mikor miért viselkedik úgy, nem is tudja megváltoztatni. Megismerni, hogy amit mi teszünk, hogyan hat a másokra. Hogy mire büszke? Különösebben semmire. De amibe belekezdett, azt nagyjából elvégezte. Szereti a munkahelyét. De úgy érzi, most még csak az elején van mindennek. Amire büszke, aminek örül, az az, amikor a barátai vagy akár idegenek is megkeresik, hogy problémájuk van, és azt vele szeretnék megbeszélni, és amikor azt érzi, hogy tényleg tud nekik segíteni. Meghallgatni sokkal jobban tud, mint beszélni. Konfliktusai a szakmában nem nagyon voltak/vannak, mert értékeli azt, amit csinál. Az probléma, ha olyan kollégákkal van, akiknek egészen más a hozzáállásuk. Amikor valaki tiszteletlen vagy durva, vagy pedagógiaileg helytelen módszereket alkalmaz a gyerekekkel. Hogy hogyan lehetne jobb a világ? Minden ember körül mindig van lehetőség, mindig van, akivel jót tehetsz. Igaz, hogy ez sokszor áldozatokkal jár, de ez döntés kérdése, és csak elkezdni nehéz. (Hogy mitől nyílnak meg az emberek, ezt sokszor nem lehet előre tudni. Például egyszer egy állami gondozott lány akart vele beszélni, nem tudta, hogyan kezdje, de a lány elhívta őt egy DM-üzenetbe, és ott amiket láttak, annak kapcsán a kislány minden lényeges életproblémája szóba került.) Nagyon csodálja egy barátnőjét, aki Bőjte Csabánál tizenkét gyerekkel foglalkozó önkéntes, hihetetlen nehéz körülmények között. De a barátnője mégis csinálja, mert van benne szeretet. Egy másik hasonló példakép a számára a papjuk, aki egész nap másokért él, és közben mindig ragyog, hiába fáradt. Önmagán is azt tapasztalja, hogy az ilyen munkától, ha fáradt is, van benne energia továbbcsinálni. Az értelmetlen munka borzasztóan kimerítő. Azzal zárja a gondolatmenetét, hogy ez az interjú nagyon hasznos tapasztalat volt a számára. Egyébként nehéz beszélni neki a munkájáról.

A vallás ezen interjúalany esetében is fontos tényező, ugyanakkor itt a talán kicsit túlságosan is divatosá vált ezoterikus és keleti gondolatok hatása nem érzékelhető. Megvan azonban a *belső harmónia*, a *segítés*, a *másik ember gazdagítása* iránti elkötelezettség, és az a képesség, hogy az ember a *másikat a maga gazdagítójának* érezhesse. A családi indíttatásnak, néhány általa csodált ember példájának és a „*jónak lenni, jót tenni*” érdemességébe vetett hitnek itt is nagy a szerepe. Magával ragadó, ahogy a fiatal lány a hivatását értelmezi: csodálatosnak látván, hogy „*az a munkája, hogy szeressen*”. Szerény szavaiból végig azt érezni, hogy a másokra fordított figyelmében, altruizmusában semmi kenetes nincs; ez *egyszerűen és természetesen* jön a személyiségéből. A *versenyszemlélettel ő is leszámolt* magában, mint ahogy a *tekintélyelvűséget is felülírja* az ő gyakorlatában a *gyerekközpontság*, a szeretet. Sok más „alternatív” interjúalanyunkhoz hasonlóan a saját aktivitásba vetett hitre támaszkodva *utasítja el ő is a panaszkulturát*. A külső körülményekkel szemben ő is ezek *feldolgozásában* látja a lényegét, a szubjektumban az erőt, és ezzel összefüggésben ő is azok sorába tartozik, akik az egyéni példaktól, ezek *kisugárzásától* várják a világ jobbulását. Az *optimizmus*, *pozitív gondolkodás* őt is arra a gondolatra vezeti, hogy talán éppen az emberiséget fenyegető veszélyek fogják tudatosítani az összefogás szükségességét. Meghatá-

rozó viszonyulásmódja az *empátia* (értékítéleteiből mindig érződik ez), s a pozitív gondolkodásra utaló fontos tulajdonsága az is, hogy *képes az egészen kicsi dolgokat is eredményként értékelni*.

54. **(165. interjú)** Következő interjúalanyunk az egyik legnépszerűbb zenekar frontembere, szövegírója; negyvenes férfi. Festő szakon diplomázott a Képzőművészeti Egyetemen. Már a gimnáziumban elkezdett zenélni. Neki kezdettől fogva egyértelmű volt, mondja, hogy eleve olyat fognak csinálni, ami különbözik a mainstreamtől. De ami beválik az alternatív kultúrában, azt a mainstream szereti átvenni. A mainstream nem engedheti meg magának a kísérletezést, ami az alternativitás lételeme; azt veszik át, ami a kísérletezők kezén sikeresnek bizonyult. A mainstream felszínesebb, populárisabb, de az ellenkultúra is lehet az. Van a kettő közt átjárás, és nehéz elválasztani. Ők is a mainstream meg az ellenkultúra között ingáznak. De ő nem nagyon foglalkozik ezzel a kérdéssel. Egy Kusturica-film is lehet mainstream, ami pedig nagyon nem annak indult. A lényeg, hogy belső elvárásból keletkezik-e valami, vagy külső szempontokhoz igazodik. Az azonban nem jó, ha valami – hiába születik belső indíttatásból – nem jut el az emberekhez, ha nem tudja megérinteni őket. Ő azért csinálja, amit csinál, hogy magában valamit megfejtessen. Általában nem ők skatulyázzák be magukat, hanem a körülöttük lévő, a média stb. A zenekaruk a saját örömeire kezdett zenélni, szabadságérzést adott nekik, nem motiválta őket az, ahová végül eljutottak. A közönség elfogadta őket, de ez egy hosszú folyamat volt. Egyébként az életművüknek nagyon kis százaléka kerül be a médiába (tizenhét éve vannak jelen). Egy kis piaci szegmens. Néha ők is meg vannak azon lepődve, hogy mi az, ami hat az emberekre. Az nem túl jó, hogy nincs igazán infrastruktúrája ennek az iparnak, ezért jobban ismernek egy angliai zenekart Miskolcon, mint egy debrecenit. Nálunk az új együtttest nem akkor teszik címlapra, amikor megjelenik az első lemezük, hanem amikor már lassan befutott. Nyugaton a producerek odafigyelnek az újra, és bátrabban kockáztatnak. De általában is: nálunk nagyon keveset foglalkozunk a kortárs kultúrával. A mainstreamben sok jó mesterember dolgozik. A szakmájukban kiválóak is lehetnének, bár nem biztos, hogy valaha is igazán izgalmas alkotók lehetnének belőlük. Szerinte az előnye a nálunk lévő szisztémának, hogy mivel a szereplők nagy részét sokáig csak a lelkesedés viszi előre, kevésbé is piszkolódnak be. Vannak mindig kísértések; a nagy kiadók próbálják rávenni őket is, hogy írjanak slágereket. De ők nem úgy jó muzsikusok, mint a tanult zenészek, hanem mint a Rolling Stones, Iggy Pop vagy a U2: van valami kohézió, amivel tudnak hatni az emberekre. És nekik ezt kell megőrizniük. Minden művésznek választani kell. Egyébként mindenben fel lehet fedezni értéket. Hogy őrá mi hat? Az utcazajtól Rahmanyinovig minden, mondja. Nem tudna Rahmanyinovot játszani, mert nincs azon a technikai színvonalon, viszont ki tud belőle bányászni olyan motívumokat, amelyeket aztán fel tud használni. De a legkommerszebb dolgokban is lehetnek nagyon izgalmas zenei elemek. Gyerekkorában sokat legózott, szerinte ez volt az alap-

ja későbbi alkotói attitűdjének. Már kiskorában rajzoló ember volt. A szövegeire is mondják, hogy erősen képiesek, „mágikus realisták”. A kettő összefügg. Hatott rá Rimbaud, a nyugatosok, az orosz realisták, Gogol; zenében a rock, a punk és a blues. A nyolcvanas években volt gimnazista, hatott rá az akkori „újhullám” is. Képzőművészetben Leonardótól, Michelangelótól, Caravaggiótól is sokat tud tanulni az ember, szerette Boscht, az impresszionistáktól a popkultúrákig (Basquiát) sok mindenkit, inkább Chagallt, mint Dalit. A szimbolistákat az íróknál is. Picasso egyes korszakait is. Minden, amit tudunk, azt innen-onnan „loptuk”, magunkba szippantottuk, teszi hozzá. Az az izgalmas, hogy ezek milyen kohézióba kerülnek az adott alkotóban. Minden lehet művészet. Az élet, a levegő beszippantása is. Az művészet, amit azzá nyilvánítanak. Fotókkal is érdekes dolgokat lehet csinálni. Amikor a Képzőművészetre járt, az Epreskertben úgy dolgoztak, hogy éjszaka égtek a lámpák, szólt a zene, nagyon romantikus hangulat volt, nem volt kortárs képzőművészeti biznisz. Később már nem lehetett bent aludni, aztán a végére már feszes biztonsági rendszer volt. Ők szerencsések voltak, mert még szabad légkörben lehettek főiskolások. Nem szeretne azok hibájába esni, akik folyton azt hajtogatják, hogy régen jó volt, most nem, mert nyilván most is sok minden jó, de ebben a változás nem volt igazán szerencsés. A képzőművész pályán sosem indult el igazán. A koncentrált figyelem vonzotta, amivel bekerülsz egy olyan jelenbe, amelyben jó lubickolni. Szeret elmerülni valamiben: „egy felülettel dolgozol, kinyílik egy másik világ ajtaja, nagyon jó érzés belépni”. Büszke, amikor elkészül valamivel, de lehet, hogy két hét múlva pocskéknak tartja. Van, hogy ismerős veszi a képeit; van, hogy műgyűjtő; van, hogy valaki a zenekar rajongói közül veszi meg egy képét, mert érdekes neki, hogy ő ezt is csinálja. Jó, hogy nincs rajta az a súly (mint azokon, akik csak ebből élnek), hogy megfeleljen a kortárs elvárásoknak. A rock azért jó, mert olyan hangos, tolakodó, hogy önmagában van a reklámja, figyelemfelkeltés. A festészetben ez nincs. Valamilyen szinten mindig festett, legalább a fejében. A két terület megtermékenyítően is tud hatni egymásra, de fékezni is tudja egymást, mert ha nagyon benne van valamiben, akkor nem jó ugrálni a kettő között. Sokszor gondolja, hogy jobb lenne egy dolgot csinálni, de nem tudja megtenni, mert mindegyik nélkül hiányérzete lenne. Igaz, hogy így együtt is hiányérzete van. Nagyon specializált világban élnek az emberek, egy szűk szeletben nagyon jók, ezt erőszakolja rá a mai világ az emberekre; ez nem biztos, hogy jó így, az azonban biztos, hogy ha egy dologgal foglalkozol, azzal messze tudsz jutni. Fiatalabb korában a stratégiája a menekülés volt: mindent kikerülni, ami más, mint amivel ő foglalkozni szeretne. A művészpálya jó stratégiának tűnt ahhoz, hogy elkerülje a mindennapi taposómalmot. De nagyon el lehet csúszni a szabadságban is. Ennek a pályának is van rendszere, útja. Ő mindig csak egy-két évre gondolkodott előre. Sok minden csak alakult; „meghívta”, aztán ő eldönthette, hogy megy-e vagy nem. Nem tervezte, hogy énekeljen, szöveget írjon. Ezek így alakultak. Kevesen tudnak megélni még abból is, amit nem szeretnek, semmi sem biztonságos. Fél siker, ha elfogadjuk a bizonytalanságot. A szülei-

vel szerencséje volt, ráhagyták. A szülei tanárok voltak, édesapja költészettel is foglalkozott. Mindent egybevetve ő úgy gondolja, jobb, ha az ember olyan dologgal foglalkozik, amit szeret, tovább tart a lelkesedése, energiája, több fájdalmat, kudarcot tud elviselni. Őt sokáig vitte ez a belső lelkesedés, csak sokára került szóba a megélhetés (a harmincas éveiben). Annyi pénze mindig volt, amennyi nagyon kellett. Kis koncertgázsikkal. (De olcsó albérletben laktak hárman-négyen, nem kellett hozzá sok.) Alkalmi munkákat vállaltak, statisztálást, takarítást (ez nem nyomasztotta őket, mert tudták, hogy csak mellékesen csinálják). Később meg már elég jövedelmük volt. (Jelenleg a zene mellett vannak egyéb jövedelmeik is: van a zenekarban ötvös, rajztanár, performer-műsorvezető.) Ő alapvetően szeret dolgozni, ennek egy részéért kap pénzt is. Elmondja a harmas mondást: adjon erőt az Úr, hogy elfogadja, amin nem tud változtatni; hogy változtasson azon, amin lehet; s hogy elfogadja, hogy ez ő. Még néhány, eddigi élettapasztalataiból leszűrt tanulságot sorol: „bonyolult kérdésre sose válaszolj egyszerűen”. „Minden változás magában hord jó és rosszat is. A világot jó és rossz irányban is rángatják. Ez a kettősség jellemzi az emberi létet, a világ folyását”. Az lenne a jó irány, ha a megújuló energiaforrásokra tennék a hangsúlyt, és egy erőforrásalapú társadalmat építenének. Ma a maximális profit lohol az olcsó munkaerő után; ennek vége lesz. Az az illuzionisztikus profitorientált világ, ami van, nem vezet sehová. Globális egyensúlyt kéne teremteni. Ez sok lemondással járna. Az emberek úgy vannak nevelve, hogy erre nem képesek. De nagyon aránytalan, ahogy élünk, nincs szükségünk ennyire. Meg kell majd oldani Afrika sorsát is. Van annyi energia, ami el tudná tartani a Földet. De a közös érdek mindig csak akkor jelenik meg a világban, amikor nagy baj van. Kis lépésekkel lehet oda eljutni. Azzal fejezi be, hogy „túl sok üzenettel van tele a világ”.

A popsztárság magában hordja az alternatívitást éppúgy, mint a mainstreamhez tartozást: egyrészt a siker, a reflektorfény beemeli a mainstream által igenelt, értékelt világba, másrészt többé-kevésbé elvárják tőle az extravagancia „alternatívitását”. Az teljes mértékben az adott személy döntésén és személyiségén múlik, hogy az általa képviselt értékekkel, magatartásával lényegében beilleszkedik-e a mainstreamnek (egyébként extravagáns formáknak is helyet adó) világába, vagy valódi, tartalmi alternatívát képvisel azzal szemben. Interjúalanyunkat több minden is az utóbbi csoportba helyezi. Nem csak és nem is elsősorban azért, mert együttesük a popzenén belül is eleve alternatív zenei irányzat képviselőjeként lépett fel, s nem is csak azért, mert – egy korábban bemutatott interjúalanyunkhoz hasonlóan – ő is több műfajban (és a popzenén kívül a „magasművészetben” is) teret ad a kreativitásának. Az életstratégia alternatív jellegének nála is a *belülről vezéreltség* a kulcsa: ő maga is megfogalmazza, hogy az igazi határvonalat az jelöli ki, „hogyan belső elvárásból keletkezik-e valami, vagy külső szempontokhoz igazodik”, s egyértelművé teszi, hogy őt nem az utóbbi jellemzi, hanem (sikertől, elismertségtől és a tevékenység anyagi hasznától függetlenül) azért alkot, hogy „valamit magában megfejtse”; s hogy

nagyon fontosnak tartja szuverén világa védelmét, hogy „kikerüljön mindent, ami más, mint amivel ő foglalkozni szeretne”. Ő is *Jó és Rossz egyensúlyában* látja a világot, ő is a *fenntarthatóság* nézőpontjából kritikus a jelenlegi, irracionálisan pazarló világrenddel szemben, s a kritika nála is radikális: a domináns társadalmi rendszer fő mozgatóerejét, a *profitorientációt itéli hibásnak* (s prognosztizálja az erre alapozott társadalmi viszonyok szükségszerű elmúlását). Azok közé tartozik, akik a *művészlétet* nem úgy fogják fel, mint a társadalom azon szegmensét, amely alapvetően szórakoztató, rekreáló, díszítő funkciót lát el, igazodva az élet fő területének tekintett gazdasági szféra kívánalmaihoz; hanem a világ (a jelenleg dominálóval szemben alternatívát képviselő) teljes értékű megközelítésmódjának tekinti (*aminek jellegzetes attitűdjeire éppúgy építhető világrend, mint a gazdaságiéra*).

55. **(147. interjú)** A következő interjúalany középkorú nő, egy művészeti iskola alapítója. Alapvetően filmesnek készült, de már ott is gyerekeknek készített oktatófilmet. Pedig, mint hangsúlyozza, egyet tudott, amikor megkapta a tanári diplomáját: hogy ő nem akar tanítani. Aztán a Kisképzőben szép lassan belesodródott a magyar-történelem tanításba. A művészet és a tanítás együtt maradt az életében. Rájött, hogy az oktatási rendszer nem hasonlít sem arra, ahová gyerekként szívesen járna, sem arra, ahol ő szívesen tanítana. És akkor határozott el egy olyan iskolát, ami megfelelne az ő elképzeléseinek. Volt egy kísérletük – egy évig fizették –, amely során deviáns gyerekekkel foglalkoztak. Ezt nagy örömmel csinálta. És amikor ez nem ment tovább, ahogy mondja: „dühében”, pár év múlva létrehozta a maga iskoláját az akkor kimaradt deviáns gyerekeknek (meghirdetés folytán újakkal kiegészítve). Az iskola 1991-ben indult, ahogy minden magániskola (az AKG-t kivéve); az interjúalany itt közbeveti, hogy akkor egy kicsit többet vártak a magániskoláktól. Közben elvégezte a drámapedagógia (színházelmélet) szakot; egy kedves kollégájával összefogva drámával, filmmel kezdték az oktatást. (1993-tól van az iskolájukban festő, és grafika szak is.) Amikor toborozta a tanári kart, sok felkért kollégája már az első telefonhívásra igent mondott, és ez megerősítette őt abban, hogy érdemes folytatni, amibe belevágott. Másfajta iskolában sokan közülük már nem tanítanak. Megjegyzi, hogy ő maga is deviáns gyerek volt: öt év gimnáziumot három helyen végzett el. Azt tapasztalta, hogy a legjobb fejekkel, a legtehetségesebb gyerekekkel van mindig baj az iskolában, mert nem férnek be a skatulyába, s ezek közül aztán sokan elkallódnak. Több ilyen iskolára lenne szükség, mint az övék. Náluk közvetlenebb a légkör, bár a tanár-diák szerep természetesen náluk is kettéválik. Tudomásul kell venni, hogy a kamaszok nyitottak, őszinték, de a nyitottságuk is félévről félévre változhat. Aki nagy szakmai sikereket akar elérni, teszi hozzá, az ezekben az iskolákban nem fogja különösebben megtalálni a számítását. A gyerekekre dől a fogyasztói társadalom, nincsenek igazán kapaszkodóik. Sokkal bizonytalanabbak, később stabilizálódnak az értékrendjük. A patrónus tanárok abban segítenek, hogy ezek a gyerekek minél inkább megtalálják, mit tudnak az éle-

tükkel kezdeni; a kapaszkodók nélkül botorkáló gyerekek pedig szívesen kapaszkodnak patrónus tanáraikba. (Mindenkinek van az iskolában patrónusa.) Az ő sikereiket azok a gyerekek jelentik, akik nem kallódnak el. Aki idekerül, az már választotta ezt, ezért könnyebb elvárni, hogy komolyabban vegyék a tanulást, mint az általános gimnáziumban a kötelező tárgyakat. Itt is van persze ilyen (inkább kötelező, mint szívből választott) tárgy (mint például az ábrázoló geometria). De a tanárokkal való jó kapcsolat miatt itt többnyire elhiszik, hogy fontos, amit tanulnak. (Ha nem is minden tárgyról.) Több olyan iskolának kéne lennie, ahol nem az eddigi eredményeket ítélik meg, hanem megpróbálják megkeresni az egyes gyerekekben rejlő lehetőségeket. Kevés ilyen típusú iskola van. A pénzühiány miatt ma különösen nehéz ilyen iskolát létrehozni, pedig szükség lenne rá. (Ez nem azonos az igénnyel, mert a deviáns gyerek persze nem tartja magát deviánsnak, tehát tudatos igényként nem fogalmazódik meg, hogy valaki a „deviáns gyerekek iskolájába” járjon. De ők nem is nagyon hangoztatják ezt a szót: alternatív iskolának hívják magukat.) Egyébként az iskolát a gyerekek többnyire nem is az általa fontosnak tartott értékek miatt választják, hanem például azért, mert itt reggel csak kilencre kell jönni. Az itt végzett diákok nagy része elégedett az iskolával. Az évek során nagy változásokon mennek át. Ők, a tanárok néha látják a saját eredményüket ebben, de az ő hatásukat nem mindig lehet elválasztani azoktól a változásoktól, amelyek enélkül is végbemennek a gyerekekben. A gyerekek különböző személyisége is meghatározó: az induló osztályukból is például mindenkiből az lett, amit gimnazista korában sejteni lehetett róla. Tanárnak lenni semmilyen értelemben nem megbecsült szerep, teszi hozzá, de a megerősítő visszajelzést nem is a megbecsülés külső jeleiből, hanem maguktól a gyerekektől, néha a szülőktől kapják. Sok tanítványuknak egyáltalán nincs családja. Kilencven százalékuk nem igazán jó családi közegben él. Minden iskolának van kötelező programja, nekik is, de mivel ők nagy részben az adott gyerekekhez alkalmazkodnak, náluk mindig egy kicsit más a program. Inkább szokásaik vannak, mint programjuk, ezek viszont módszerré álltak össze (csak nehéz leírni, mert nem receptszerű). Ami az iskola fenntartásának külső feltételrendszerét illeti: a pályázati feltételek egyre nehezebbek, tematikájukban nemigen illeszkednek a gyerekek érdeklődéséhez. Más részük meg agyonszabályozott, korrumpálható. Az oktatási rendszerben nem nagyon számítanak a gyerekek. A lényegi változáshoz még sok olyan iskola kellene, mint az övék. De az övékét sem könnyű fenntartani. Rendkívül sok kitartás, küzdelem kell a létezés fenntartásáért is: erre megy energiáik nyolcvan százaléka. Ezt csak hivatástudatból lehet csinálni. A magániskolák nagy része tandíjas, ők viszont olyan gyerekekkel dolgoznak, akiktől nem lehet tandíjat kérni, az állam ugyanakkor azt várja a magániskoláktól, hogy termeljék ki a költségeiket. A magánszponzorálás sem az ilyen iskolákra irányul. Pedig a változások a mai fiatal generációkon múlnak, az iskolák fontosságát már csak ezért sem lehet túlhangsúlyozni. De a kultúrára is csak nagyon kevés pénzt fordít az állam. Az NKA támogatása az elmúlt tíz évben nem nőtt, hanem csökkent, miközben

minden drágult. Nyugaton vannak jó tandíjmentes állami iskolák (főleg az északi államokban: Dániában, Hollandiában, Finnországban s még a németek is sokat költenek erre). Itt is van pénz, de mire elérkezik az iskoláig, gyakorlatilag elfogy. Ösztöndíjjal kiegészítve lehetne (főiskolai szinten) olyan tandíjrendszer, amelyből nem zárják ki a tandíjat fizetni nem tudókat. Főiskolai szinten lehetne olyan tevékenység, amelynek keretében a tanárok és diákok eladható dolgokat is létrehoznának. Ellentét, konfliktus egyébként gyakran az egyes intézmények közt van: a hallgatószám csökkenése miatt konkurensnek érzik egymást. De ez a művészeti területen a túljelentkezés miatt nem reális. A konkurencia egyébként az ő véleménye szerint mindig előrevisz, nem akadályoz. Nyugaton az egyes iskolák között van nemzetközi együttműködés is, mi még, jegyzi meg, ebben a tekintetben is elég provinciálisak vagyunk. Ők egyébként igyekeznek már iskola közben is „éles munkába” kivinni a diákokat: állásokat nem tudnak kínálni az iskola után, de lehetőségeket tudnak mutatni nekik. Sok tanítványuk van olyan helyzetben, hogy úgy érzi, elérte, amit akart. Ez nekik is sikerélmény, ha nem is nagyon mérhető. Valószínű, hogy náluk magasabb arányú az ilyen diákok száma, mint más iskolában. Meg az is jó érzés, hogy sok volt diák visszajár; a kapcsolatok bensőségebbek, s azok is maradnak. OKJ-s képzéseket is indítanak. A gimnáziumi részben nagyon jó tanári közösség van, erős barátságokkal, közös rítusokkal, közös ünnepekkel. Többféle nyári táboruk is van. Van művészeti-szakmai, van életmódtábor Salföldön, a világtól elzárt erdőszélen. Ma általában a gyerekek csoportosan nem játszanak. Ezekben a táborokban igen, s ott megszűnnek a tanár-diák különbségek is. A sokféleség, a „mindent megismerni, mindent megmutatni” szelleme általános. Van mozimáron: egész éjszakán át tartó filmvetítéssel, éjszakai pingpongbajnokság. Azért csinálják, mert a gyerekek elfelejtettek játszani, egymásra figyelni, egyre felületesebbek, (mint ahogy az egész társadalom is). A cél, hogy a gyerekek tudjanak valódi örömeket találni maguknak. Bizonyos dolgokat a gyerekek csak egymástól tudnak megtanulni, a művészetoktatásban különösen. Adott esetben még a tanárok is tanulhatnak a fiataloktól, és ez egyáltalán nem kínos. Magától értetődő például, hogy az egyes új technikai eszközöket a gyerekek hamarabb tudják kezelni, felhasználni. Amikor az ember úgy érzi, hogy már nem kell tanulnia, ez egyébként bármely területen rossz. Annál többet nem érhet el egy tanár, mint hogy nála többet tudó gyerekeket képez. Ő azzal lehetne igazán elégedett, ha beigazolódna, hogy a tőlük kikerülő gyerekek azok mentén az értékek mentén tudnak élni, amiket ők, a tanáraik igyekeztek átadni nekik, és úgy, hogy nem kerülnek méltatlan, perifériális helyzetbe.

Az „alternatívként” megszólaltatott tanárok között is vannak olyanok, akiknek már a „műfajuk” is eleve „alternatív”. Ebben az esetben is erről van szó, ám interjúalanyunk nem csupán tanára az alternatív iskolának, hanem (egyik) létrehozója is, s az, hogy valaki *elégtelennek érezve a jelenlegi iskolarendszert, kezdeményez és létrehoz egy annak hiányait orvosolni próbáló más típusú iskolát* (ráadásul

olyat, amelynek alapkritériuma az, hogy benne ő, *ha gyerek lenne, jól érezné magát*), mindenképpen példásan rendhagyó életpályára utal. Azok a nehézségek, amelyekkel egy ilyen kísérlet létrehozójának szembe kell néznie a létrehozás majd a fenntartás során, olyan *eltökéltséget, hivatástudatot, kitartást* feltételeznek, ami szintén interjúalanyaink többségének közös vonásai közé tartozik. Az *önkifejezési formák* általa is kipróbált *sokfélesége*, a *gyerekcentrikus* gondolkodás, a *minden egyes emberben egyformán értéket látó* szemlélet, a *saját tudás önzetlen, korlátlan átadása* – sokszor láthattuk már, számos alternatív életstratégiát követő interjúalanyra jellemző. Mint ahogy az a *realizmus* is, amit ennél az interjúalanynál is megfigyelhetünk: teljes mértékig tisztában van a pedagógusi lehetőségeik határaival, nem idealizálja sem a gyerekeket, sem önmagukat; eredményeikről önkritikusan beszél; ugyanazzal az *ego túlértékelésétől mentes egyszerűséggel* és *szakmai alázattal*, amit a mintánkba került többi tanárnál is megfigyelhetünk.

56. (162. interjú) A következő interjúalany az interjú készülte idején elsőéves formatervező hallgató. Dolgozott az egyik nagy nemzetközi természetvédő egyesületnek. Elmondja, hogy ez természetesen nonprofit szervezet, az állam nem támogatja őket, az aktivisták nagyjából ingyen dolgoznak. A pénz nem erre kell, hanem például a braziliai őserdő természetvédelem alá helyezéséhez. A brazil esőerdő fáinak Európa és az USA a fő fogyasztója, a trópusi fákból készült bútorok kereslete miatt. Az őserdő védelmét ezek a társadalmak tudnák szabályozni, a brazil államnak például ehhez nincs elég pénze. Ha megöljük ezeket az erdőket, érvel interjúalanyunk, a gyerekeink nem fognak elég levegőt kapni. Brazília a föld második legnagyobb oxigéntermelője, ha megöljük az őserdőt, nem működik az oxigéncsere. A pénzt arra gyűjtik, hogy ők vegyenek a helyszínen telkeket (azok helyett, akik kivágnák a fákat). Az interjúalany nagyon becsüli azokat, akik kimennek oda, és kockáztatják az életüket. Ő inkább agitál, felhívja az emberek figyelmét ennek a fontosságára. Nem szabad mellre szívní, mondja, amikor fenyegetik őket. Néha kicsit agresszív ez a munka, de jó cél, amiért érdemes dolgozni. Nálunk az aktivisták kissé bátor-talanabban, kevésbé hatékonyan csinálják, mint Nyugaton. Ám ez a tevékenység csak az egyik ok, ami miatt interjúalanyunk a mintába került. (Az interjúban itt egy filmbejátszás következik a bakonyi „indiánokról”. Ennek az immár több évtizedes „játéknak” ugyanis interjúalanyunk is évek óta résztvevője.) Hangsúlyozza, hogy az indiánosdiban ők nem hobbisták, hanem hagyomány-őrzők. Sokan kimennek és tanulnak kinn az igazi indiánok között, vannak a résztvevők között antropológusok is. Vannak, akik nemcsak a játékban, hanem magánemberként is profi szinten foglalkoznak indián kultúrával. Ők a tizenkilencedik század elejének indián életét játsszák, és próbálnak autentikusak lenni (bár ezt az autenticitást a táplálkozásban nem tudják teljesen biztosítani). „Fehér emberes” tárgyakat nem tartanak (legfeljebb olyanokat, amiket annak a kornak az indiánjai rabolhattak a fehérektől). A lényeg, hogy a játék (a korabeli indiánéletbe való beleélés lehetősége) zavartalan legyen. Figyelik az embereket, hogy kiből lehetne jó indián, kit lehetne ebbe bevonni.

Eredetileg a játék nem volt igazán autentikus, négy gimnazista fiú kezdte el negyvenöt évvel ezelőtt, indián könyveik alapján. Aztán lassan átalakult. A négyből egy maradt, a törzsfőnök: Cseh Tamás. Az interjúalany közvetlenül Cseh Tamás lányával került kapcsolatba, a gimnáziumban, innen tudott a játékról. Eleve kedve volt ilyet játszani, szereti az indián kultúrát. De a törzsnek be kellett őt fogadni. Vannak rokon és ellenséges törzsek. Ha egyetlen ember az adott törzsből azt mondja, hogy nem fogadja be, nem lehetett volna indián. De befogadták, az érettségi évében lett „indiánna”. A játék komoly időt vesz igénybe. Rengeteg megbeszélni való van a játékkal kapcsolatban, az erdőgazdasággal is le kell szervezni. A színhely a Bakonyban van; van tisztásuk, táborhelyük; az egyes törzseknek külön-külön, egymástól több kilométerre. Összeszedik az indián tárgyaikat, autóval lemennek, felépítik a tábort, lezárják a „fehér emberes” dolgokat, és akkor két hétig megy a játék. Még a beszédben is próbálnak korhűek lenni. Indián szavakat is használnak, valamint a síksági indiánok közös jelbeszédét. Sok éneket tudnak. Teljesen levetkőzik „fehér emberes” szokásaikat, „nem ismerik meg” civil ismerőseiket stb. A játékban egyébként folyamatosan ébernek kell lenni, mert „a túlélésért” folyik a harc. Csatákat vívnak, elsiratják a halottakat, hisznek a szellemekben. Fegyver nélkül ő sem megy sehová. Meg kell tanulni éberrel aludni. Ha valaki „meghal” (mert például „megölték” egy csatában), azt a többiek egy napon keresztül „nem látják” (úgy viselkednek vele, mintha nem lenne ott); huszonnégy óra elteltével újra beléphet a játékba: ezt úgy oldják meg, mintha „egy új ember” jönne a törzsbe (új nevet kap). Amikor nem valamilyen akció zajlik, akkor például indiántörténeteket mesélnek; lehet beszélgetni (ügyesen megfogalmazva) „indiános” dolgokról. Máshogy becsüli az életet, a természetet, aki ehhez szokik hozzá. Jó oldala a játéknak a (gyakori) ajándékozás is. Ez szép szokás, van magántulajdon, amit másnak nem szabad megérinteni, de a magántulajdonnak sokkal kisebb szerepe van, mint a „fehér emberek” világában. Nagy társasági élet folyik, vannak játékaik, gyöngyöznek. Vannak szervezett programok is. Például esküvő. Vagy izzasztókunyhó (tisztulás), arra is fel kell készülni. A mesemondás is komoly szertartás. A legnagyobb a naptánc. Van egy békenap is, amikor békés játékokat játszanak, a főnökök ilyenkor tanácskoznak. Nagy szerepe van a rendre ügyelő embereknek. (A mai igazi indiánok egyébként nyomorúságos körülmények közt élnek, és sok közülük alkoholisták, drogfüggők.) Ők nem „igazi indiánok”, de az egész idő alatt lankadatlanul ügyelni kell arra, hogy bent maradjanak a játék világában. Ha valaki előhúzna egy hálóságot, az megzavarná a játékot. Nem reklámozzák az egészséget, privát levelezőlistájuk van, az fontos, hogy nem odavaló emberek ne kerüljenek be közéjük. Egyébként mindenki máshogy áll az egészséghöz. Van, akinek ez a játék, van, aki szeret kézműveskedni; ő maga a szellemiségét szereti, a harcot. Mostanra már a falubeliek is hozzászórtak. Régen nagy konfliktusok voltak, a környék lakói nem nagyon értették őket, hogy mit akarnak ezek a kimázolt, félpucér emberek, akik úgy beszélnek, mintha nem is ebben a világban élnek. Azóta meg már annyira elfogadták, hogy Cseh Tamást már díszpolgárrá

is választották. Órá kezdettől fogva nagyon erősen hatott a játék világa: az első részvétele után Kapolcsra ment, amit szeret, de még ott is borzasztó rosszul érezte magát; a két hét „indiánság” után nagyon szembetűnök volt a „fehér emberek” felesleges szokásai, a „fehér ember” tiszteletlensége a természettel szemben. Most már nem jelent gondot a visszailleszkedés. De a játékba belépés sem könnyű: teljesen elhagyni a fehéremberséget. Nemcsak a szokásokat kell megváltoztatni, hanem az egész mentalitást. Ami a világgal való sokkal nagyobb összhangot feltételez. (A bambusszal például megbeszéli, hogy megritkítja.) Az indián értékrend: a természet, az állatok, az ember megbecsülése határozottságot, öntudatot is adott neki: meg tudja állni a helyét bárhol a világban. Feloldotta a gátlásait. Gyerekkorában nagy önuralma volt, de túlzottan kontrollálta magát: elfojtott mindent, aztán jöttek a dühkitörések. Ő születésétől allergiás/asztmás volt, ezt lassan kezdi kinőni, de emiatt sokszor nem vett részt olyan tevékenységekben, mint más gyerekek. Sokat volt a felnőttekkel, koraérett volt. Sokat volt kórházban, ott tudnia kellett, hogy mit ehet; mit csináljon, ha fullad: ettől nagyobb önállóság alakult ki benne. Eddig mindig nála idősebb barátai, barátnői voltak. Amióta indiánodik, hagyja a feszültségeit kiélni. Édesanyja osztrák, ő kétnyelvű. Sokat volt kint Ausztriában. Alternatív gyógymódokkal is megismerkedett, nem hétköznapi emberekkel. Később szeretne a törzsben gyógyító ember lenni. Apja katolikus, anyja református, a házassághoz meg kellett ígérni az ő katolikus neveltetését. Ő sokáig szívből-lélekből katolikus volt. Tizenkilenc éves koráig minden nap volt templomban. Az indiánozás után, a kamaszlázadásban is nem Istentől, csak a katolicizmustól fordult el. Arra ébredt rá, hogy az, hogy most ő éppen katolikus vagy református, ez csak egy szokás, nem belőle magából jön. Nem állítja sem azt, hogy korábban volt jobb, sem azt, hogy most; egyszerűen csak más lett. Ha azt kérdezik, hogy mi a célja, azt szokta válaszolni, hogy dizájnert szeretne lenni. De a másik éneje azon gondolkodik, hogy mi a mély értelme az életnek. Talán nem ez. Vannak a dizájnert pályáján is értelmes dolgok, például a mozgássérültek számára való tervezés. De öncélúan mi értelme egy újabb forma kialakításának? Ha pék vagy, a legjobb pék legyél, ha kukás, akkor abban a legjobb; de mitől fejlődsz igazán? Az általa választott szakmában is lehet fejlődni, de ma a világban az emberek értékrendje nem támul ki a szellemi fejlődésre (csak a sikert, a jólétet, az egészséget tartják fontosnak). Márpedig a szellemi fejlődés a lényeg. Ez nem a műveltség kérdése csupán. Valami nagyon mély dolog lehet az élet értelme (amit ő is szeretne megtalálni). Olyan valamit kellene alkotni, zárja le gondolatmenetét, ami az emberiség és a saját fejlődése szempontjából előrevivő lehet. Nem a beilleszkedés, a tisztességes polgári állás, a siker, a jólét a fontos. Konkrét célja persze most mindenképpen az, hogy lediplomázzon.

A külső jegyekben is megnyilvánuló alternativitás nem is lehetne markánsabb, mint ebben az esetben, hiszen ez a játék az adott világból való szinte totális kilépést jelent. Ám ez a kilépés csak ideiglenes; „alternatívnak” a szemé-

lyiségnek azokat a vonásait lehet tekinteni, amelyek „egész évben” jellemzik az életét. Persze, mint kiderül (legalábbis interjúalanyunk esetében) az indián tábor az év többi ötven hetére is jelentős hatást gyakorol. Maga a szerepjáték már az alapítók számára is értékrendi gesztus volt: a romantikus indiánkép az adott társadalmi környezet hazugságainak, irracionálisainak, elidegenedtségének és elkényelmesedtségének elutasításához kínált mintát. S miként interjúalanyunk meg is fogalmazza: a természet, az állatok, az ember megbecsülése határozottságot, öntudatot is adott neki, a játék erősítette koncentrációképességét, megtanította a feszültségek levezetésére, eltávolította attól az értékrendtől, amelyben csak a siker, a jólét, az egészség számít. A vallás vonatkozásában nála is lezajlott az a már többeknél látott változás, hogy az egyházi kötődés a személyes vallásosság-nak adta át a helyét, a keresztény hit „keleti” (ez esetben indián) hitelemekkel ötvöződött, egy panteisztikusabb világképhez közelítve. Sok más interjúalanyunkhoz hasonlóan az ő számára is központi érték a szellemi fejlődés és az élet mélyebb értelmének, társadalmi hasznosságának keresése, s egy ennek jegyében felfogott művészi életút választása. Az indiánjátékkal összhangban van, de attól függetlenül is, önmagában is egy alternatív életstratégia része az a természetvédelmi aktivista tevékenység, amelyet (az alternatívát kereső fiatalok egyik, már a fentiekben is tipikusnak látott útját követve) a természetvédő szervezet önkéntesként folytat.

57. **(195. interjú)** A következő interjú egy vízitúra képeivel indul. A vízitúra központi alakja egy nagyon rokonszenves, húszéves építőmérnök-hallgató. Nyáron részt vesz ilyen vízitúrák szervezésében és lebonyolításában. Azzal kezdi, hogy a számára fontos értékek közül sokat a családból kapott. Gyakran töltötték az időt vízparton, nagy önállóságot tanult. És mintát arra, hogy hogyan lehet becsületes életet élni. Sokat voltak otthon a szülők, az ő kérdéseire mindig türelmes válaszokat adtak. Négyéves korában volt először vízitúrán, s mostanában már ő is vezet ilyet, ez nagy felelősséggel jár. Az emberek épsége, a hajóké. Ilyenkor nagyon fontos az odafigyelés, de a kellő erély is, hogy a résztvevők hallgassanak rá. Mindez szabadságot, öntudatot, emberismerttet, empatikus képességet fejleszt, és rengeteg konkrét tapasztalatot ad: az emberek hogyan reagálnak veszélyhelyzetben; élesben hogyan lehet ezeket megoldani. Elmesél néhány érdekesebb helyzetet, aztán kifejti, hogy az egészszel az a céljuk – egyébként hegyekbe is vezet túrákat –, hogy a városi embereket eljuttassák a természethez, hogy megtanítsák őket arra, hogyan lehet a természetben töltekezni. Igény lenne is erre az emberekből, teszi hozzá. A szervezést sokan azért nem vállalják fel, mert aki szervezi, annak nagyon sok mindenre oda kell figyelnie (a konfliktusok kezelésére, a körülményekre, az esetleges balesetek teendőire). Nagyon fontos, hogy mit sugároz az ember a többiek felé. Idéz valakit, hogy „a mosoly ingyen van”. És megéri, mondja, mert az ember visszkap annyit, amennyit ad. Korán kezdett társasági életet élni, sok érdekes figurával találkozott. Van egy-két barátja, akikkel sokat adtak egymásnak; vannak idősebb barátai is. Sokat tanult (magatartásban is) egy idősebb vízitúrástól. Éjszakákat végigbeszélgettek hazaszeretetről, bármiről.

Amikor panaszkodást hall (nem mélyről jövő bánatot), akkor beugrik neki egy öreg néni, aki mosollyal tudta elmesélni, milyen volt Szibériából hazagyalogolni. Gyerekként hatott rá a Csillagok háborúja. Később találkozott egy középkori kardvívást ápoló csapattal (ezt tizenhárom évesen kezdte el). Az is adott emberismeretet, kitartást. Úgyesnek kellett lenni (fellépőruhákat készíteni például, mert az is hozzátartozott). Kézügyesség kell a víváshoz is. A régebbiektől tanultak – ki nem mondott tiszteleten alapul az egész. A tudás tiszteletén. Nagy kihívás, amelyben talán a legnehezebb az volt, hogy meg kellett tanulniuk a fegyvert bármikor megállítani. A szembenállás adrenalinlöketet ad, önismeretet (saját határaid felmérését), a másik ember megismerését. A közös tevékenység igazi közösséget is formált. Meg erős történelemszeretet: utána is olvastak az általuk megelevenített korszak történelmi részleteinek. (A történelemismeret elvezet ahhoz, hogy a történelmi filmeket például szakemberszemmel nézi: mi az, amit a film hitelesen jelenít meg az adott korból, annak szokásaiból, s mi az, amit nem.) Persze az ilyenfajta szerepjáték, egy más korszak világába való belemerülés hajlamosíthat elvakultságra is, annak elfelejtésére, hogy akkor sem volt jobb vagy rosszabb a világ. Az órá hatást gyakorolt emberek között említi a vívómesterét, de azt mondja, hogy édesanyjától tanult a legtöbbet (hogy miképpen lehet emberekkel beszélgetni, hogyan lehet az embereket szeretni, az embert meglátni a másikban). De édesapjától is sokat tanult. Édesapja a rendszerváltáskor aktív politikai életet élt, aztán ez a családi életnek nem tett jót, a kettő összeegyeztetésére találta ki édesapja a vízitúrákat. Édesanyja magyar-történelem szakos tanár. Egy csomó kenujuk van. Korábban a vízitúra „lelkitúrákkal” is össze volt kapcsolva (agykontroll), ez közben elhalványult. Ő egyébként szeret egyedül is evezni. (Vitorlázni is, az egyik nővére vitorlás versenyző, de őt magát ez a sport nem fogta meg annyira. Ez a nővére egyébként régész PhD-hallgató, a másik nővére népzeneész a Zeneakadémián.) Interjúalanyunkat, mint mondja, sok minden érdekli. Magának a világnak a működése. A különböző természeti folyamatok. Az emberi kommunikáció, az emberi döntések, emberi sorsok. Arra a kérdésre, hogy a mai világban milyen negatív fejleményeket lát, azt feleli, hogy Magyarországon nagyon nagy probléma az emberek gondolkodásmódjában a közösségi gondolkodás hiánya, nagyon ritkán működnek együtt. Mindenből csak azt nézik, mi a haszna, azt gondolják, hogy nem kell energiát beleadni a közös dolgokba. A nagy közösségek működésképtelenek, de a kis közösségek megszervezése nagyon fontos. Megérti, hogy ezek hiányáról nem az emberek tehetnek, hogy az előző korszakban ezeket a közösségeket elvették tőlük, de ezeket megértően újra kellene építeni. Mindenkinek a saját környezetét rendbe tenni. A szomszédokkal kooperálni. Pozitív példák is vannak, de – mondja – a szeretet mindig csendes. Nem lehet azt mondani, hogy az ország katasztrofális, mert kialakulóban van egy új értelmiségi réteg, amely kezd visszatérni egy jó értelemben vett konzervatív értékrendszerhez: aminek a lényege szerinte az alapvető értékekhez ragaszkodás. Fontos a nemzeti érdekek képviselése (nem a radikális, fűzi hozzá, mert az zavarja a józan embert, hanem egy

normális, lokálpatrióta gondolkodás). Ez is jó tendencia. Azt is látni kell, hogy miért fontos a család, a kisközösség. Szemben például azzal, ahogy a „női önmegvalósítást” felfogják (s aztán a nő ott van negyvenévesen, és már nem szül gyereket), kezd egy elég széles olyan réteg kialakulni, amely vállalja a normális értékeket. Ő a legnagyobb problémának a szeretethiányt mondja. Önszeretetet is kell, meg a másik szeretete. Hazaszeretet annyiban, hogy az ember ad a közösségnek, és visszakapja. Arra a kérdésre, hogy milyen az ideális élet, neki is az a válasza, hogy „mindenkinek más módon”. Ő neki az, ha az ember szeretetben él. Amin nem tudunk változtatni, azt el kell fogadni, amin meg tudunk változtatni, azon kötelességünk változtatni, teszi hozzá. Idézi: a legegyszerűbb értékeket a legnehezebb követni. Hogy miben lehet hinni, erre azt válaszolja: kell hinni. Ha bármely természettudományban elmélyül az ember, ez megerősítheti az istenhitet. A Föld sugárzásokat kivédő ökoszisztémájától a kozmosz megarendszeréig – nehéz azt mondani, hogy mindez véletlenül van. Azt nem szereti, ha Istent megszemélyesítik. Nagyon kis részét látjuk-értjük a világnak, mondja, s ez izgalmas, mert tovább hajt bennünket az, amit még nem látunk világosan. Az ősi időkben kialakult istenhit reményt és erőt adott az embereknek, mondja. A vallás akkor süllyed le az emberi szintre, amikor kirekesztővé válik. Több olyan jó ember van, aki hívő, mint aki nem. De mindenki lehet jó ember. Évekig tartott, amíg megtapasztalta, hogy mindig le kell ülni megbeszélni a dolgokat, és közben magunkért is kiállni, nem alárendelni magunkat. Őszintén elmondani azt is, ami jó, azt is, ami rossz. A szoros kapcsolatban mindent ki kell mondani. Az ember sokfélet lát, nyitottnak kell maradni, hogy több oldalról is lássa az ember a dolgokat és az embereket. Sokat tanul az ember abból, ahogy másokat lát: amiről úgy látja, hogy nem jön ki jól, akkor majd ő ezt nem így fogja csinálni. Fontos, hogy amikor azt tapasztalja, hogy hatalmi játszmák vannak, akkor észrevegye és feltegye magának a kérdést: neki miért is kellene ebben részt venni?

Ismét az *aktív természetszeretet* és a jelen világtól eltávolító, ugyanakkor *fegyelmet, közösséget, önismeretet adó szerepjáték*: a véletlenül egymás mellé sodródó interjúk alanyai mintha az alternatív életstratégiák érintkező, „egymásba karoló” voltát sugallnák az olvasónak. Ennél a fiatalabbnál is hasonló kulcsértékekre bukkanunk, mint számos idősebb társánál. A *szereteteszmény* (és az *őszinteség*) mindenkifölöttisége, a *másik ember és a tudás tisztelete*; a *konfliktusok, problémák nyílt megbeszélésének* szükségességébe és eredményességébe vetett hit; a másira való olyan odafigyelés, amelyben hangsúlyt kap az is, hogy *ne legyen önálló*; a „*hatalmi játszmáktól*”, az *individualizmustól*, az *egyoldalú sikerhajszolástól*, a *haszonelvűségtől* való *elhatárolódás* egy hangsúlyozottabban *közösségelvű* etika jegyében; preferálva a *becsület*, a *felelősség*, a *hazaszeretet*, a *családi összetartás* értékeit. Sok más válaszolóhoz hasonlóan az *alapok nála is a családi harmóniában* gyökereznek, ő is hisz a „*jótett helyébe jót várj*” reciprocitásában; istenhite neki is *panteisztikus*, és élesen *elutasítja azt*, amikor a *vallás kirekesztővé* válik. Fontos, hogy ő is az *egyéni aktivitásától* várja a világ jobbra fordulását (s ennek jegyében *aktív önmaga* is: az „*amin lehet változtatni, azon kötelességünk változtatni*” elvéhez

is igazodva). Lényeges sajátossága az *empátia* és az *önreflexió*, a *fegyelmettség* és az *elemi kedvesség*; a *realista és mégis optimista* világszemlélet, az *állandó önfejlesztés* igénye. Ő is úgy látja, hogy mindenkinek más a megfelelő élet, s hogy „nyitottnak kell maradni, hogy több oldalról is lássa az ember a dolgokat és az embereket”.

58. **(206. interjú)** A következő interjú alanya egy asszony, aki mozgalmat szervezett a lakóhelyén lévő piac megmentésére. Elment egy nemzetközi workshopra, ahol egy piac föld alá helyezésétől volt szó, mélygarázs-építéssel. Igyekezett a kezébe került szerződésnek nyilvánosságot teremteni. A Védegylettől kaptak jogi segítséget a szerződés megvizsgálására. Azt gondolta, hogy egy olyan városban, ahol nem érték a piac, nem érdemes élni. Szerencsére sokan úgy reagáltak, hogy a piac védelmében tenni kell valamit. Tartottak egy lakossági fórumot, amelyre többen jöttek el, mint az önkormányzat meghirdette lakossági fórumokra. Nagyon sokan aláírták a támogatást, panaszt tettek. Kiálltak amellett, hogy a vásárcsarnok eredeti funkciójában újuljon meg. Ő nagyon fontosnak tartja, hogy az emberek aktívan tehessenek valamit a környezetükért, s fontos az is, hogy ilyen ügyekbe minél többen bekapcsolódjanak. Az aláírásakor frusztrálta, hogy sokan támogatják ugyan, de nem aktivizálják magukat. Kevés ember nagyon sokat dolgozik vele. Sok időt, pénzt tettek bele, aztán az ökotárstól kaptak anyagi támogatást. Nagyon nagy volt az adminisztratív munka. Ő egy erdélyi kisvárosban született, Kolozsvárott és Prágában végzett egyetemet (művészettörténet szakon). A képzőművészeti cikkeiből nem tudott megélni, sokat utazott külföldön. Értékválasztásai részben a családjából hozottakon, részben az utazásain látottakon alapszanak. Szeretne továbbra is a piaccal foglalkozni, de a „civilsdi” nem fekszik neki. Lehet, hogy a zöldségtermelés, a kézművesség felé kanyarodik. Kiállításokat is szeretne összehozni. Cserebere-piacot szerveznek. A piacakcióban siker volt az emberek pozitív visszajelzése; az, hogy az önkormányzat felbontotta a szerződést, s hogy egyre több szó esik termelői piacokról. Arra a kérdésre, hogy milyennek látja az ideális jövőt, azt feleli, hogy: a fogyasztási szokások lehetőleg alakuljanak úgy, hogy az emberek közvetlenül a termelőtől vásároljanak; minden kerületnek legyen termelői piaca, ahová járnak az emberek (az olyan boltokkal szemben, amelyekben ócska, messziről idehozott dolgokat vesznek). A környezet tisztasága alapfontosságú. Az egészséges élelmiszerek. Mindez nem utópia, vannak olyan városok, ahol sokkal jobb az életminőség, mint Budapesten. Ő elég konfrontatív személyiség, ezért is vette magára ezt az ügyet: kevesebb dolgot tolerál az átlagnál. Egyébként azt, amit ő képvisel, nem tartja alternatívnak. Többféle alternatíva is van, mondja, ez talán azok közül egy. Vannak pénzt nem használók, boltban nem vásárlók... stb., ezek is alternatívák. Ma jöttek hozzá kovászért kenyérsütéshez; szívesen ad, hiszen érdeke is, hogy minél több embernél legyen kovász, ha az övé elpusztul. A lassúság híve; szerinte a finomság meg a lassúság összefügg. Az, hogy kenyeret süt, ez nem (elméleti) alternatívakeresés; egyszerűen elege lett az ehetetlen kenyerekből. Imád főzni, sokféle konyhát ismer. Más országokban is kezdenek

egyébként az ilyen kézműves önellátás felé orientálódni. A mostani gazdasági helyzet egyre több embert visz afelé, hogy termeljen. Magyarországon – jegyzi meg – a vezetők hozzáállása a közös dolgokhoz sajnos hasonló a többi volt szocialista országbelihez. Úgyhogy ettől nem sok várható. Az ideális életről nincs elképzelése. Saját életét nem csak itt képzelel el: nem az a lényeg, hogy hol van, hanem hogy jó közösségben, megkímélt, konszolidált környezetben, sokféleségben legyen, nem halálra robotolva magát, hanem olyan munkával, amit élvez csinálni; sokfélét el tud képzelni. Egy ideje nincs munkája, próbálja kitalálni, mivel foglalkozzon. Most éppen egy vendéglőterven dolgozik, de az túl sok munkát jelentene. Esetleg saját termékek előállítására? Van egy divatkollekciója, de abból, azt gondolja, nem tudna megélni. Talán a festett pólót összekapcsolni a zöldség-gyümölcs piaccal... Édesapja a természethez való viszonyában nagy hatással volt rá. Sokat kirándultak, és az apja ezeken a kirándulásokon a saját gyerekkorában átélt dolgokat tudta neki átadni. Később, amikor Jean Giono könyveit olvasta, nagy felfedezés volt, hogy lényegében ugyanerről a világról szól. Giono Örömmel élni című programregénye nagyon hatott rá. Őneki (is) az a véleménye, hogy az életet át kellene alakítani az öröm irányába, ami alapvetően nem profitorientált életet jelent. A piacügy egyébként most már nélküle is megy majd tovább. Az nem jó, hogy keveredik az igazi termelői piac a nagybani piacról vásárolt árukkal. A piac világában nagyon sokféle érdek keveredik, és maguk a piacozók nem szánnak elég időt az érdekképviseletre. Nem érzik a súlyát, nem szocializálódtak önképviseletre. Nem kezelik egymást partnerként az önkormányzattal. Nem értik a piac lényegét: a kínálat sokféleségének szükségességét. S nemcsak a piacra, de a városfejlesztésre általában is folyamatosan oda kellene figyelni; sajnos azonban fásultság van az emberekben, azt gondolják, hogy úgysem tudnak ebbe érdemben beleszólni. Pedig kellene. A saját sors irányítása, önmagunk érdekeinek a képviselete a legfontosabb.

„Alternatívává” válhat valaki úgy is, hogy egyetlen ügynek szenteli az energiáit; egy olyan ügynek, amellyel *valamit (ami fontos szerepet játszhat az emberek életében) meg lehet óvni attól, hogy „a dolgok szokott menetének” áldozatává váljék.* Az alternatíva itt a *szembeszállás lehetőségének* felmutatása. A személyiség egyéb vonásai ebben az esetben is támogatják az alternatív életstratégiát. Egyrészt olyan személyiség, aki (Európa egyik legszélsőségebb diktatúrájának nyomása alatt szocializálódva) mindenben igyekszik *„a maga feje után menni”,* a munkáját (is) örömeire végezni; a *természetesség,* a (kézműves) *öngondoskodás,* a kiérlelt *minőség* és a *közvetlen munka- és termékcseré* híve: a munkahajtsza, a profitorientáció ellentétesek az életeszményeivel. A *természettel való harmónia* eszményét ő is *családi neveltetéséből* hozta magával. Bár egyéni szabadsága fontosságát hangsúlyozza, ez egyáltalán nem áll ellentétben nála azzal, hogy *közös (közösségi) érdekek képviseletére* fordítsa az energiáit.

59. **(100. interjú)** A következő interjúalany harminckilenc éves férfi, iparművész és egy második világháborús katonai hagyományőrző alakulat vezetője. Úgy definiálja magát, hogy az „úri középosztály” maradványának sarja, ez határozta meg a neveltetését. A szocializmusban ez annak a megtanulását is jelentette, hogy „kivel miről nem beszélünk”. Az ősei közt sok katona volt, egyébként pedig a tipikus polgári foglalkozások voltak jellemzőek a családban. Ő eleve vonzódott a katonasághoz, de mindig a harcászat régi formái vonzották, nem a mai hadviselés. Gyerekként, mint mondja, a maga vadóc világát élte, a kötelező tanulást nem szerette, az iskolát, a gyerekeket igen. Aztán mindig próbált szembemenni a többséggel. Édesapja nyomán (építőipari) technikumba járt, a kézművességek iránt vonzódott: az ötvösség irányában tájékozódott. Az Iparművészeti Egyetemre készült, aztán betévedt egy cipészhez, akinél gyönyörű lovaglócsizmákat látott, és elhatározta, hogy megtanulja ezt a mesterséget. Először hobbiként tanult meg cipőt javítani, aztán lovasoktól megtudta, hogy ez a cipésmester a legjobb lovaglócsizma-készítők utóda. Ettől a mestertől nagyon sok mindent tanult aztán. A csizma után elkezdett a katonai nyereg történetével foglalkozni. Összebarátkozott hadtörténészekkel. A nyeregből jött a lovaslás (húszéves korában kezdett lovasolni). Ennek kapcsán megtudta, hogy 1848-hoz kötődően már van Magyarországon lovas hagyományőrzés. Megismerkedett a huszárhagyományok őrzőjével, a festő Somogyi Győzővel, aki rendelt tőle nyeret; neki panaszkodott, hogy csak régi huszárok vannak, a második világháborúbeli huszárok emlékét nem őrzik, de kiderült, hogy van egy ilyen csapat is. Így lett a hagyományőrzés része az életének. Ezt néhányan összekeverik a magyarkodással, a tahósággal; pedig itt fontos értékvédelemről van szó: a hagyományokat újra kell tanulni. A hazafiság is olyan dolog, amiben a mérték a fontos. A baj az, hogy a szocializmusban majdnem sikerült „a múltat végképp eltörölni”. A második világháborúban sokféle egyenruha volt, ők igyekeznek ezeket minél hívebben rekonstruálni. És mindent abból, ahogy az annak idején a huszáralakulatnál működött. Később kiváltak az eredeti csapatból, tagok lettek a magyar tartalékosok szövetségében, ő lett ebben a szervezetben a hagyományőrző tagozat vezetője. A hagyományőrző rendezvények egy része azt a tévképzetet kelti, hogy a háború egy revü; ez nem így van. Ők fontosnak tartják tudatosítani a háború valódi arcát: a háború nagyon kegyetlen. Eszébe jutott, hogy – közelítve a valóságos megpróbáltatásokhoz – szervezzenek próbatúrát, teljes katonai felszerelésben. Gyalogoltak. Közben a pokolba kívánták az egészséget, de a végén büszkéek voltak, hogy meg tudták csinálni. 2001-ben a doni áttörés emlékére szerveztek emléktúrát, azóta több ilyen túra is volt. Amerre járnak, a helyi emlékműveket megkoszorúzzák. Korábban vegyes fegyvernemű csapat volt, azóta tüzéreké váltak. Kapcsolatot találtak olasz tartalékosokkal-hagyományőrzőkkel, újabban románokkal is. Ez utóbbiaktól a társai tartottak, de nagyon rokonszenvesek voltak. Ettől fogva legálisan mehetek ki az erdélyi emlékhelyeket ápolni. A németeknél a világháború tabutéma, őket is hívják, szeretnék is jönni, de nem mernek. A bajorok mertek, jöttek. Így nemzetkö-

zi lett a túra. Sokat segítenek neki a nyugdíjas katonatisztek. A hagyomány, amit ők őrizni próbálnak, nem a hitlerizmus hagyománya. A ruhákat, fegyvereket frontkörülmények között viselik. Régi technológiával készült posztókból csináltattak olyan egyenruhákat, amilyenek akkor voltak. A fegyverzet, sisak eredeti. Vaklőszerral lőnek is. Részt vesznek katonai tiszteletadásokon, amelyeknek a honvédség már nem tud eleget tenni. Vannak, akik az alaki dolgokhoz értenek, betanítanak; ő nem ebben a legjobb, ő szervez. Mindenki a maga feladatai körében tökélyre próbálja vinni a dolgot. Vannak első világháborús hagyományőrzők is, mindannyian a magyar hadtörténet egy-egy szakaszával foglalkoznak: a missziójuk olyan, mint egy történeti múzeumé, csak éppen élőben csinálják. És egész idő alatt igyekeznek teljesen átszellemlülni, mindent korhűen csinálni, korhű tárgyakkal, korhű dalokkal. Legutóbb a Balassagyarmatra benyomult csehek elleni küzdelem megelevenítésével játszották el a korabeli történetet. De játszottak már németeket, oroszokat is. Ő maga szakértőként is közreműködik. A történelmi filmekbe csizmakészítőként került, de aztán rákaptak statisztaként, illetve most már szakértőként is. A filmeket általában kritikus szemmel nézik, főleg azokat, amelyekben sok szarvashiba van. Egyenruhát civilben nem hord, mert nem illik. Nálunk polgári népviselet nincs. A parasztviselet meg számára nem autentikus. De a polgári esküvőkre egyenruhában megy, (mert polgár volt a katona is). Lovaglósizmat, lovaglónadrágot mindig szeretett hordani, a rendszerváltás előtt polgárpukkasztásból tisztii köpenyt is. A sorkatonaság idején orosz tengerésztisztii köpenyt vett fel. Ami a bőrös mesterségét illeti, azt, mint a fentiekből kiderült, nem iskolában, hanem közvetlenül a szakma mestereitől sajátította el. Viszont hivatalosan is felvették a fiatal iparművészek stúdiójába. Őt a dolgok hivatalos része és a gazdagság egyébként sosem érdekelte, csak az, hogy tetsszen, amit csinál. És hogy „amiből élek, az tegyen boldoggá”. Amikor kiderült, hogy merre kanyarodik az élete, édesapja egy kicsit csodálkozott, de jól fogadták a választását: azt mondták, a családban mindenki abban volt jó, amit csinált, és ez a lényeg. Barátai közt vannak diplomaták, orvosok, művészek. Ő meg ezzel foglalkozik. Az hamar kiderült, hogy ebből gazdag sosem lesz, de ez nem is vonzotta, csak a boldogság. Az, hogy fedél legyen a feje fölött, ez családi örökségből adva van, ez szerencse; utazni nem nagyon akart, elég neki Magyarországot bejárni. Nem cserélik le háromévenként az autójukat, egyéb eszközeiket, ő elutasítja a fogyasztói társadalom erőltetett világát, mert „ez a világ végét fogja hozni”. A tradíciókövetés természetes volt a családban. A hagyományőrzés számára nem „buli”, hanem annak megtanulása, hogy hogyan éltek az ősök, és ezen keresztül a megbecsülése ezeknek a hajdanvolt embereknek. Van, aki pozitívan és érdeklődően viszonyul hozzá, de sokan szélsőjobbaldali mumusként fogják fel őket, pedig közülük senki nem akar háborút, meg visszaforgatni a történelmet. Ők azok emlékét ápolják, akik hazaszerető, törvénytisztelő polgárokként engedelmeskedtek az akkori elvárásoknak, és nem a fasisztákét. A feladatuk annyi, hogy az ötven év alatt elbutított embereket a múlt ismeretében a helyes irányba tereljék. Az emberek ma

már nem is ismerik meg a magyar egyenruhát. A politika szeret erre rátelepedni, jelentős energiájuk megy arra, hogy ezeket a próbálkozásokat kioltásuk. Kapnak támadást jobbról is, balról is: voltak már „állami hagyományőrök”, „fasiszták”, „zsidóbérencek”: ő ebből úgy látja, éppen a jó úton vannak: középben. Siker az, amikor sikerül összehoznia a különben egymásra vicsorgó csapatokat. Terve, hogy a családjára több idő jusson. Most jön a második fia. Célja, hogy az alparancsnokok is éppúgy tudják a dolgokat, mint ő. Szinten akarja tartani a csapatát. Ma nincs honvédelmi nevelés, de az ösztön a fiúkban ott van. S ez rossz esetben militarista irányba mehet. A sorkatonai rendszerben a fiatal vagy megszerette, vagy megutálta a katonaságot, ez így helyes. De ma nem nagyon van lehetőség arra, hogy aki vonzódik hozzá, az normális formában tehesse. Náluk megtanulják, hogy mi a lényeg. Van néhány hagyományőrzoje, aki végül rendőr/katona lett. Mindig az értékrendek szándékos felborítása az, ami bajt okoz. Ő sváb őseire is büszke, de magyar családdá lettek. Hagyományok nélkül nem lehet normálisan létezni. Mások hagyományait is tolerálni kell. De az nem hagyományőrzo, aki nem a saját hagyományait őrzi. Probléma az is, hogy a mai társadalom nem tudja lekötni a fiataljait, és hiányzik az életükből a kaland. A kaland lehet pozitív is, negatív is. A sorkatonaságnál meg lehetett tanulni, hogy egy közösségben mikor kell az embernek kinyitni és mikor befogni a száját. Náluk ezt is átélhetik. Bárki fontosnak érezheti magát a közösség által. És megismeri a valós katonaságot, a valós történelmet. Régi igazság, hogy az igazi emberség a pokol tornácán mutatkozik meg. Ő náluk az is hamar kiderül, hogy bár szeretik az egyenruhát, fegyvereket, de eszük ágában sincs háborúzni. Aki átésik ezeken az erőpróbákon, a családi életében is komolyabbá válik. A megemlékezéseken, amelyeken részt vesznek, hallanak egy-két nagyon jó beszédet, ami meghatja az embert, mert érződik, hogy mennyi szenvedés van mögötte. Az ősök szenvedése megtanít arra, hogy az ember tudja értékelni az otthon melegét. Egyes iskolák olykor meghívják őket rendhagyó történelemórára. Ő úgy gondolja, meg kéne célozniuk a (naiv tudásszomjjal teli) cigány fiatalokat is. Ha van mód, járnak hadgyakorlatra. Ha háború lenne, harcolnának, de külföldre nem mennének.

Ismét egy szerepjáték-képviselte alternatívával találkozunk, bár itt a hagyományörzés hangsúlyosabb, mint a szerepjáték, s el is határolja magát azoktól, „akik nem a saját hagyományait őrzik”, csak szerepeket játszanak. A *jelen társadalom* világából mindenképpen kilépést jelent a múlt egy szeletével való azonosulás, s egyúttal *értékvédelmet* is; bár a szerzők megrögzött pacifisták lévén a harci erényeket nem sorolják az őrzendő értékek fontosabbjai közé, abban igazat kell adniuk az interjúalanyoknak, hogy *az elődök életének megismerése és megbecsülése* fontos érték (a múltat lényegtelennek minősítő jelenorientáció egyoldalúságával szemben); s abban is, hogy *az agresszív késztetések józan keretek között tartása* fontos lehet. Katonai hagyományörzo interjúalanyunknak véleményünk szerint az adja meg igazi helyét az alternatív életstratégiák képviselői között, hogy *a háború szörnyűségét hangsúlyozza*. Alkati sajátosságai közül az „alternatív-

vokhoz” közelíti az, amit úgy fogalmaz, hogy *hajlamos volt „szembemenni a többséggel”* (ez nyilván összefüggött azzal, hogy felnevelő családja a szocializmusban azok között volt, akiket a rendszer hendikepes helyzetbe hozott). A *művészet és a kézműves hozzáértés tisztelete, az erős akarat és kitartás, az anyagi boldogulás iránti érzéketlenség, a fogyasztói társadalom elutasítása, a különböző, a sajátjától eltérő nézetű emberekkel szembeni tolerancia* (amibe belefér az előítéletek nélküli hazafiság is), a *közösségi szemlélet és a család preferenciája* sok más interjúalanyunkkal összeköti.

60. **(232. interjú)** A következő interjúalany (idősebb) belsőépítész és festő, a Nyugat-Magyarországi Egyetemen tanít. Gyerekkorában nagyon szegények voltak. De az ünnepekkor befűtöttek: a tűz gyönyörűsége is hozzájárult az ünnephez. Karácsonykor az ünnepi étel hajában sült krumpli volt, egy szelet szalonna, kenyér, lilahagyma – ünnepien elkészítve, és aztán az édesanyja mesélt. A végén közös hálaadás az együttlétért. Előtte csöndben kellett maradni. A családot áthatotta egymás szeretete. Minden elvárást kérésként kapott. Édesanyja az angolkisasszonyoknál nevelkedett. Azért lettek szegények, mert az édesanya anyja, a művelt, bábaképzőt végzett nagyanyjuk, hamar megözvegyült a spanyolnátha miatt, s csak nagy nehézségekkel tudta felnevelni az interjúalany édesanyját. Az édesanyja nagyon sokat tanult, hogy meghálálja a nagymama áldozatát és behozza a lemaradását. Az interjúalany úgy mondja, ezt az erőt kapta a családból. Hogy a szeretet, a megbecsülés a legfontosabb, meg a kis örömeiből felépülő nagyobb öröm. Hatott rá később egy találkozás egy idős erdészszel, aki ötven évig foglalkozott egyetlen madárfajjal, amiről hat könyvet írt: mindent tud erről a madárról, de úgy érzi, egy hetediket is meg tudna írni; mivel fantasztikusan szereti ezt a madarat, ezen keresztül szeretné egy kicsit „a világmindenséget megvakarni”. Nyomot hagyni, ez fontos, teszi hozzá az interjúalany. Ennek az erdésznek a könyveit harminc nyelvre lefordították: aki ezt a könyvet elolvassa, szeretni fogja ezt a madarat. Ő, kanyarodik vissza saját életútjához az interjúalany, nem tudja, hogy megtalálta-e a „madarát”. Általában nem nagyon nagy emberek hatottak rá. Szükszavú, egyszerű, tiszta lelkű, kimért, de igazmondó emberek. Gondolatokat váltani ezekkel az emberekkel, mondja, ez örömet ad. A „szétterült” Szegeden – főiskolás korában – nem lelte igazán a helyét. A piac nyüzsgésében találta meg végül magát. Egy kofanéni személyén keresztül az egész várost meg tudta szeretni. Vasesztergályosokkal dolgozott együtt, mielőtt felvették volna az Iparművészeti Egyetemre (belsőépítésznek). A vasesztergályosok között azzal kezdte, hogy tanulni jött, és sokat is tanult tőlük. Annyira befogadták, hogy jobban izgultak a felvételiéért, mint ő maga, és megünnepelték. Ez nagyon jólesett neki. Ezek az értékek irányítják az embert, és ezeket vissza kell adni. Találd meg magadnak, amiben ott lehet a személyed, mondja, s amivel a másoktól kapott jó érzéseket vissza lehet adni. Sok jó tanára volt, folytatja lelki-szellemi formálódásának történetét. Hozzáteszi, hogy ő abból is tanul, amikor igazságtalanok vele, mert ez segíti abban, hogy amikor ő maga

igazságtalan lenne, ezt ne tegye. Ami legfontosabb volt az életében, hogy az igazságtalanságot mindig gyűlölte. A megalkuvók világában az ilyen ember a maga módján nyerő lehet, fúzi hozzá. Rengeteg konfliktusa volt, „a mérges ember”-nek nevezik, ezt ő elfogadja. Szomorú, amikor az ütközéseiben egyedül marad, de megérti. A pofonokat el kell viselni. Az ember ne állítson olyat – s ez érvényes az alkotásra, a tervezésre is (ezt tanítja a diákjainak is) –, ami nem belülről, a lélekből, a dolog szeretetéből jön. Az ember ne „fényezze” magát. De ne is legyen kevés. Lehet, hogy nem különösebben tehetséges, de amit tud, hozza ki magából. Nála nincs olyan, hogy „elég lesz a kettes is”. Ő először egy bútorgyárban dolgozott. Átérezte a felelősségét annak, hogy olyat tervezzen, amit el is lehet adni, és azokat is kalkulálja be, akik majd kivitelezik, és ebből fognak élni. Meg kell értetni velük is, hogy fontos, amit csinálnak, és tenni kell arról, hogy élvezhessék a sikerét is. Belső tisztaság nélkül nem lehet semmit csinálni; minden, amit az ember csinál, legyen őszinte. Bár ezt nem szeretik az emberek, nincsenek hozzászokva. Gyalázatos, amiben élünk, sóhajtja, bár rengeteg tiszta lelkű, szépen élő ember van, de nem ezek vannak előtérben. Lehet, hogy mindig ilyen volt a világ. Kiutat egyelőre nem lát ebből. A rómaiak például kiraboltak mindent. Mások eltanulták tőlük a gyarmatosítást, s ez a folyamat végigkíséri a történelmet mindmáig. Az EU-országokban is a „gyarmatosítók” irányítják azokat, akiket elszegényítettek. Amerikában is ugyanez van. Ma a szellemi kirablás is nagyban folyik; elcsalják az okos, értékes fiatalokat, három-négy-öt év alatt kiszívják belőlük mindent. Régen is elmentek az emberek külföldre, például a segédek járták a világot, szakmát tanulni, ám ezek voltak annyira hazaszeretőek, hogy kimentek, nyomorogtak, mindent megtanultak, de aztán hazahozták a megszerzett mesterségbeli tudást, s hazatérve itthon tették le a mestervizsgát. Egyes szakmákban Magyarország látta el egész Európát. Ma már nagy a lemaradás. 1945 után ebből a nagy szakmai tudásból szinte semmi nem maradt, mindent leépítettek. Nincs fogékonyság a mélységekre, a maradandóságra. Kellett a számítógépes kultúra, de ez az „azonnalira” épülő kultúra csak felszín, múlandó. Elszáll. Márpedig ebbe az irányba megy a világ. Eltűnnek a könyvek. Mintha csak a felszíni, pillanatnyi dolgokra lenne szükség. Most hogyan lehetne egy egyetemistának azt a tanácsot adni, hogy „nézd ezt a madarat ötven évig, írd róla nyolc könyvet, és rajta keresztül mondd valamit a mindenségről”? Mindenesetre amíg az ember él, próbálja a belső késztetéseit kiadni magából, nem elárulva önmagát, nem hazudva önmagának, s ha lehet, másnak sem, és próbáljon valami nyomot hagyni. Ő nem tudja megmondani, hogy milyen nyomot hagyott. Talán egymillió lakásban vannak olyan bútorok, amit ő tervezett. De ez sem nyom. Hogy az oktatómunkájában van-e ilyen, azt nem tudja megítélni, az csak akkor derül ki, harminc-ötven év múlva, ha holtában visszaemlékeznek rá. Az oktató munkájában az a lényeg, hogy a hallgató önmagát tisztítsa, és az ő segítségével. Ha ennek hatása megmarad, akkor ez már egy maradandó jó cselekedet. Látja „a karrierizmus gonoszságait, a butaságokat csiszolt gyémánttá beszélő embereket”. Ezt ő sátáni cinizmusnak tartja. A Sá-

tánban több teremtő erő van, mondja, a gonoszság erősebb, a jósághoz sajnos túlságosan hozzá lehet szokni. A rózsaszín hazugságot is könnyebb elfogadni, mint a kritikát. Néha kedve lenne „Terminátornak” lenni, mert sokszor csak korbáccsal lehet hatni. Ha valaki évtizedek után eljut oda, hogy belátja, hogy rosszat csinált, az már valami. Egyébként ő nem tudja, hogyan lehet „jól” élni: ő, mint fogalmaz, „rendszeres rendszertelenségben” él. A rend és tisztaság fontos: abban lehet dolgozni. (A rendszertelenségnek meg azért híve, mert ha valaki mindig ugyanakkor mindig ugyanazt végzi el, az nem rend – csak annak látszik –; az kényszer). Az ember predestinált, azért született, mert valamit meg kell tennie. Nem mi irányítjuk a saját énlünk, viszont amikor elénk teszik a lehetőséget, akkor tudni kell, mi a fontos. Hallgatni kell a váratlanra. Ő szeret takarítani, és szeret olyan műteremben lenni, ahol öszszevisszaság van. Az ideálist egyébként aligha tudja bárki is megfogalmazni. A veszekedések is nagyon jók: lélekkristályosítások, elmecsiszolások. Fontos az olvasás, a tanulás, a társadalmi élet, a társak megtalálása. Ha valaki ezenfelül még alkot is, bármely formában, annak nagy öröme van benne, és tiszteletre is méltó. Fontos a tisztesség, a gyerekevelés, olyan kisközösségek, amelyekben egymásra vagyunk utalva, amelyekben egymásért élünk, nem egymás alá-főlé rendelve. Ebben óriási konfliktusok lehetnek, de ezeket meg lehet beszélni, egymást lehet segíteni. Vannak ilyen falvak-közösségek. Adni és kapni: ennek jó arányát megtalálni nehéz. Az ajándék meg is alázhat. A gazdagok ugyanakkor kihasználják a többieket: birkának is nevelik őket, elvonják a tanulási jogot; az EU arra ad pénzt, hogy építsd az autópályákat, hogy aztán ki tudják vinni az itt megtermelt dolgokat. Annyi negatívum éri az embert, hogy ahhoz, hogy szeretni tudd a következő napot, mondja, számadást kell tenni minden este. Az egyensúlyban segíthet egy kis muzsika, ilyesmi. Meg akinek jó társa van, az meg tudja beszélni a társával.

Ebben az interjúalanyban sok a keserűség, az indulat, de ezek a *belülről vezérelt, eszményekért harcoló ember* (sokszor magányos) küzdelmeiből származnak. A kiindulási alap itt is a *bensőséges, szeretetteljes család* (amelyben – mint oly sok más interjúalanyunkéban is – a szeretet emléke magasztosítja fel a szegénység körülményeit). Láttuk, hogy a *predestinációba és a szabad akaratba vetett hit* kettőssége is sokakra jellemző: ez is a belülről vezérelt ember „itt állok, és nem tehetek másként” érzését tükrözi. Amit ő rend és rendszertelenség dialektikájában próbál megfogalmazni, az is a külső rendben tükröződő *belső rend* és a *szabadság* kettőssége: értékrendjében mindkettőnek fontos szerepe van. Értelmiségi interjúalanyaink között gyakori az is, hogy hitet tesznek a *fizikai munka, és a fizikai munkát végzők tisztelete* mellett: fontos eleme lehet az értelmiségi hivatásban annak felismerése, hogy az *értelmiségi „szerves értelmisége” kell legyen azoknak, akik őt a szellemi munkába „küldték”*. (Láttunk hasonlót egy korábbi interjúalanyunknál is.) Többször hangsúlyozott alapértéke az *igazsággal való szembenézés* követelménye, valamint az *önfejlesztés* szükségessége. Alternativitásának summáját adja a példaképeként bemutatott erdész történetében: hitet téve az *elmélyülés* „kor-

szerűtlen” vállalása, a személyre szabott cél megtalálása mellett, és amelle, hogy – szemben azzal, amit a „nagy narratívákat” tagadó korszakszemlélet állít – az ember a legkisebb dologban is találkozhat a világ alaptörvényeivel. A hazaszeretet nevében tiltakozik a nemzetek egyenlőtlenségén alapuló világrend ellen, s órá is jellemző a közösségi értékek preferenciája, s keserű indulatai ellenére az alapvetően pozitív gondolkodás: az örömképesség, az élet apró örömeiből felépített boldogság eszménye is.

61. (241. interjú) A következő interjúalany harminc év körüli ügyvéd, az egyik nagy nemzetközi jogvédő szervezet munkatársa. Ebben a munkában, kezdi, egészen más kihívások vannak, mint egy ügyvédi irodában. Kézszelfoghatóbb a siker is, a kudarc is. Hatásuk is az emberi sorsokra sokkal kézzelfoghatóbb; akár pozitív, akár negatív módon. A legkeményebb valósággal találkoznak nap mint nap; nem elefántcsonttoronyból „osztják az ész”. A magyar civil szféra fejletlenségét is mutatja, hogy az ő tizenhárom fős stábjuk az egyik legnagyobb jogvédő szervezetnek számít. Foglalkoznak fogvatartottakkal, menekültekkel, bántalmazott házastársakkal, diszkriminációval, családdegyesítéssel, fegyveres testületek tagjai által elkövetett bántalmazásokkal. Az egyéni ügyek vitelén kívül sok projektjük fut: megfigyelések, látogatások (börtönben, határon), jogszabályvizsgálatok. Ahhoz, hogy jól végezhesék a munkájukat, mondja, igyekezniük kell lelkileg nem nagyon mélyen belevonódni, de ez alkati kérdés is, meg persze az ügyféltől is, az ügy súlyától is, az eredménytől is függ. Ő inkább a kudarcokat éli át. Talán mert a negatívumokból van több. Még ha a végkifejlet pozitív, akkor is oly sok negatívumon kell átvágni magukat, hogy a végén a sikernek sem mindig tudnak örülni, sokszor meg a vége is kudarc. Gyakran szegény, nyomorúságos helyzetekben lévő embereken próbálnak segíteni, ilyen esetekben könnyebben alakul ki személyes kötődés, mint például a fogvatartottak esetében, ahol olykor mégiscsak súlyos bűnöket elkövetett emberekről van szó. Munkájukra egyébként az jellemző, hogy igyekeznek alapértékek köré szerveződni, ingyenes jogszolgáltatást nyújtani – a jogi segítség ingyenes, csak az önköltséget kell vállalni –, ezt nem teszik függővé az érdemességtől. (A bűnözők védelmét is el kell látniuk, ha azokat jogsérelmek érik.) Vannak persze esetek, amikor önmagukkal is konfliktusba kerülnek, s ilyenkor testületileg beszélnek meg, hogy tudják-e az adott ügyet képviselni. Ilyen volt például egy fasiszta fiatal védelme az egyetemről való, nézetei miatti kicsapása miatt. Vagy volt egy rendőrgyilkos, akinek nem biztosítottak megfelelő ellátást, s ezért lebénu. Ezekben az esetekben külön kell választani az embernek magában azt, hogy viszolyog attól, amit az illető elkövetett, de ugyanakkor érvényt kell szerezni a jogrendnek, hogy még az ilyen embereket se érje jogtalanság. A fogvatartottaktól egyébként többnyire nem kérdezik meg, hogy miért kerültek be, mert az ő teendőjük szempontjából nem ez a lényeg. Ők nem kiválasztott emberek, ugyanúgy a munkájukat végzik, mint bárki más, ugyanúgy igyekeznek az adott feladat szempontjainak a lehető legjobban megfelelni. Viszont annak örül, hogy olyan területtel fog-

lalkozhat, amit szeret, s ami talán néha hasznos. De ezt a tevékenységet sem szabad piederasztátra helyezni, más szakmák fölé emelni. Nem teljesen non-profit alapon csinálja, meg kell élnie; annyi benne az elkötelezettség, hogy a tevékenységük nem piaci jellegű. Szüleitől, főleg édesapjától stabil erkölcsi szemléletet kapott; inkább baloldali értékekhez kötődtek. Az viszont nem jó, hogy az egész jogvédelmet inkább a balliberális pártokhoz kötik, ennek következtében újabban megjelentek (tőlük elhatárolódó) jobboldali jogvédők, pedig normálisan ez nem jobb vagy baloldal kérdése (bár tény, fúzi hozzá a véleményét, hogy az általános emberi jogok védelme inkább a balliberális oldalhoz áll közelebb). Alapértékei neki is ilyenek, és hazulról hozottak. De nem készült erre a pályára. Egyszerűen jelentkezett egy állásajánlatra. Először jogi előadó volt. Azt őszintén megmondta az állásinterjúban, hogy bár korábban is érdekelték ilyen dolgok, de nem voltak alaposabb fogalmai róla. Aztán a szervezettől elment ügyvédek helyett később ő is ügyvéd lett a szervezetben. (Az elméleti része nem lett volna neki való, bár sokszor rászorul, hogy szakirodalmat olvasson.) Munka közben sok nagyon durva történettel találkozhatnak: van, amikor olyan megrázó sorsok kerülnek eléjük, hogy az egész tárgyalóterem a bíróval együtt sír; de ez azért nem mindennapos. Sajnos sok az előítélet a hivatalosságban is: néha mintha az lenne a kiindulópont, hogy „a külföldi lop, csal, hazudik”. Persze van alapja ennek is, de a sztereotipizálást olykor eltúlozzák, nem profi módon kezelik. Ha felülről nincsenek kontrollálva az ügyintézők, bírók, akkor néha túlságosan ezek a sztereotípiák irányítják őket. S ezért az ő személyes emberiségük mértékén múlik, hogy mi lesz az ügy kimenetele. Több esetben lenne szükség empátiára, mint amennyiben ezt gyakorolják, ez nem lenne ellentétes a semlegesség követelményével. Azt nem is mondja, hogy a bíró segítsen. Sokszor azonban nem tudja, hogy akik a döntéseket hozzák, érzik-e a döntéseik súlyát; érzik-e, hogy például élethez tehetnek tönkre. (Ha például egy menekültet kiadnak az országának, ez gyakran szó szerint az életébe kerülhet.) Olyan esetek sokaságával kerülnek szembe, ahol nem arról van szó, hogy a másik oldalon egy bűnelkövető áll, hanem sokszor ártatlan, kiszolgáltatott emberek, akiknek nincsenek eszközeik magukat megvédeni. Amióta ennél a szervezetnél van (öt éve) rendkívül sokat tanult. Egyelőre úgy látja, ötvenévesen mulatságos lenne, ha ugyanilyen vehemenciával loholna ilyen ügyek után. De így fiatalon még rendben van. Sok mindent csinál: részt vesz a „Nép Ügyvédje” hálózat munkájában; roma ügyekkel is foglalkoznak. Számolni kell azzal is, hogy ebben a munkában elég hamar ki tud égni az ember. Ha kevésbé lenne érzékeny, kevésbé tudna talán odaforduló is lenni; van persze a kollégák között olyan szerencsés alkat is, aki jól tudja csinálni ezt a munkát, anélkül, hogy túlságosan internalizálná. Ő inkább internalizáló típus; sokszor nem is az emberi problémát, hanem a szakmai kudarcot „viszi haza”. Meg persze a tehetetlenséget, hogy mi fog az ügyféllel történni, ha nem sikerült megvédeni. Ezt nagyon nehéz feldolgozni, főleg ha sok munkát tett bele. Rossz hírt közölni, elutasítani nagyon nehéz. Belekúszik a gondolataiba. Az ilyennel foglalkozó embereknek

(a „traumatizált emberek problémái által traumatizált segítségnyújtóknak”) is kellene lelki segítségnyújtás; van, ahol van is ilyen. A gazdasági szférában több a sikerélmény, kevesebb a hatóságokkal való ütközés. És néha azt veszi észre, hogy már kevésbé stressztűrő az ügyfelekkel, mint korábban. Minimális számban tudna még magánügyfeleket is vállalni. Kicsit félne visszamenni a gazdasági területre (bár azt is szerette, az is tele van kihívásokkal). Itt jó náluk az is, hogy nem ügýtípusokra specializálódnak; elég sokfélék az ügyek, változatos a munka. Az is jó, hogy nincsenek alá-, fölérendeltségi viszonyok: „bázisdemokratikus” közösséget alkotnak; elég szabadon alakíthatja az életét. A továbblépés szempontjából az mindenképpen hozzátartozik az igazsághoz, hogy olyan szűk a civil társadalom Magyarországon, hogy ezen a területen nem nagyon tudna másutt elhelyezkedni. Viszont nemzetközi hátterük van, és elvileg így mobilabb lehetne, mint a magyar jogászok többsége, akiknek a tudása konvertálhatatlan. Ő egyébként nem gondolt arra, hogy elmenjen; minden ellenére szeret itt élni, dolgozni. Több zenekarban dobol is; most még fiatalnak számít (bár sokszor nagyon öregnek érzi magát). Mókásnak tartja az ötven-hatvan éves rockerek zenélését, de talán ez kortalan, ez majd adja magát, hogy meddig fogja csinálni. Ő a dobolást nem stresszoldásnak tekinti: beépült az életébe, szüksége van rá. Közösséget is jelent, meg „alkotómunkát” is; egészen más, mint az élete többi része, nagyon hiányozna, ha nem lenne.

Ennél az interjúalanynál az egyik legszembeütőbb vonás az a *szerénység*, amellyel saját tevékenységére tekint. Éppen ez is teszi „alternatívvá”. Hogy *a más emberek védelmének szentelt munkáját abszolút természetesnek* tekinti, nem lát benne semmi különösebb érdemet. Álszerénység és önfényezés nélkül, teljesen *reálisan* képes önmagát látni, ugyanakkor, úgy tűnik, az átlagnál nagyobb fokú *empátiával, felelősségérzettel, erkölcsi töltéssel* közelít azokhoz az emberekhez, akikkel dolga van. A *személyiség többszálúsága, a kreativitás- és közösségigény* őt is jellemzi. És persze az, hogy a jól fizető privát ügyvédi munka helyett a megélhetést éppen biztosító, de *társadalmilag hasznos, a humanizmus értékeinek szentelt* munkát választja.

62. (71. és 126. interjú) Egy páros portré következik. Egy egyetemi hallgató fiú és lány egymást választotta interjúalanyául, egymásban látta az alternativitás vonzó példáját. A fiú „sajátossága”, hogy a neten folyamatosan „dokumentálja” az életét. Ez az ötlete első egyetemi évéből származik. Az „ételről” kellett videofeladatot készíteni. Akkor minden étkezéssel kapcsolatos dolgot dokumentált maga körül. És utána ezt terjesztette ki élete minden szabályszerűen ismétlődő elemére. Ebbe beletartoztak az ásitások, a tüszentések, az alvás kezdete és vége; mindent dokumentált, megmért, megszámlolt. Így került rögzítésre az ételek súlya, amit megesszik; minden megtett út, az anyagcsere, vásárlásblokkok alapján a kiadási-bevételi egyenleg... Mindent dokumentál. Magának csinálja, de szeretné a mindezzel megragadható életfolyamatot hangsúlyozni, hogy másoknak is minta legyen, ezért teszi fel az

internetre. Arra a kérdésre, hogy mi most a legfontosabb az életében, tömören azt válaszolja, hogy „az élete”. Arra a kérdésre pedig, hogy mit változtatna a világon, az a válasza, hogy „bármit csinálna, elrontaná, mert azzal kiiktatná a véletlent”. Nem szüntetné meg a háborút sem, mert akkor a béke lenne a rossz. „Nincs olyan korlátlan rálátásom a világra, hogy változtassam”, teszi hozzá. Amikor az interjúkészítő azt a kérdést teszi fel neki, hogy mi lenne a legfontosabb célja az életben, azt feleli, hogy „úgy élni, hogy nem egy célt hajszolok, hanem kihasználom azokat az alkalmakat, amelyek adódnak”. Amikor egy célt követ, mint a mostani projektjével, az eleve behatárolja. Mondhatná, folytatja, hogy a célja az, hogy „úgy éljen, hogy sokat nevetve haljon meg”, de most is boldognak érzi magát, nem tudja, hogy bármilyen célja lenne. Amitől tart, az az, hogy nem használja ki eléggé a dolgokat, nem úgy éli meg, ahogy lehetne, túlságosan kutakodik, mögé akar látni... Az ideális család az ő számára egy olyan szimbiózis, amelyben mindenkinek megvan a maga dolga, mindenki értékelendő, támogató, egymást felemelő, de megadják egymásnak a magány lehetőségét is. Amit csinál, az önbizalommal tölti el, nem érzi, hogy energiát venne el tőle, viszont azt érzi, hogy így pontosabban tudja definiálni magát. Ha még javítani akarna az életén, rugalmasabbá és spontánabbá tenné. De nagyon jól érzi magát a bőrében. Nem érzi, hogy szerepet játszik, ez nem férne bele a napjaiba. Legfontosabb tényezőnek egyébként éppen a hitelességet, őszinteséget tartja. A legnagyobb erősség, mondja, a véletlenszerűség. Az emberek egy dolgot csinálnak általában tökéletesen, ő meg egyre több mindent próbál így archiválni, megmutatni a világnak, hogy ő hogyan élhetett. Nem feltétlenül csinálja élethosszig, bár ez érdekes lenne, de ez attól is függ, hogy kikkel fog találkozni, akik ezt előre- vagy hátralandítják. Hogy ez az egész micsoda: egyedi ötlet? sajátos kultúra? rekordkísérlet? – mindegy. Azt tudja, hogy nem fogja megbánni.

A lány „sajátossága” egy általa létrehozott fantáziabirodalom. Ez egyrészt egy grafikából-animációból álló mesevilág, másrészt gyűrűkbe rejtett kis miniatűr világok: ahogy a „havazós” üveggömbökben ábrázolnak különböző tájakat-figurákat, ezekben a gyűrűkben – értelemszerűen még sokkal erősebb kicsinyítésben – részben az alkotóra jellemző képvilág jelenik meg, részben, és ez a lényeg: annak a személynek a (személyiségét kifejező) „világa”, akinek a gyűrű készül. Fontos, hogy az ember mennyire nyitott az élet apróságaira – fogalmazza meg az interjúalany a maga „ars poeticáját”. Ezekben a gyűrűkben nem az értük kapható pénz a fontos, hanem az emlék továbbvitele, és a kreativitás. Amikor kedvenc filmsztárja Budapesten járt, elhatározta, hogy őt is megajándékozza egy, szerinte személyiségéhez illő gyűrűvel. Az átadás lehetőségének megvalósítása komoly kihívás volt, mint mondja, bátorság kellett hozzá, s ez erőt adott neki. Csak sokadszori próbálkozásra, némi kalandok árán sikerült a sztár elé kerülnie, és átadnia az ajándékot, ami végül nagyon tetszett a színésznőnek. Az interjúalany a történetből azt a tanulságot vonja le magának, hogy nem szabad halogatni a tervek megvalósítását. Kevés az idő mindenben

elmélyedni. Az a fontos, hogy az átélésre legyen több idő. A gyűrűi New York-tól Észtországon át Franciaországig eljutnak a világ különböző pontjaira, és ez nagyon jó érzés. Örömet, inspiráló lehetőséget jelentenek. A cél ebben talán az, hogy az ember ne tűnjön el nyomtalanul; az alkotás a maradandóság lehetőségét jelenti.

A közös a két fiatalban a *saját világ* létrehozásának ambíciója. (S ezzel tulajdonképpen kilépni az adott valóság törekvésrendszeréből, függetlenedni az adott társadalmi létezés prioritásaitól.) Az eszközök különbözőek: egyikük hipernaturalizmussal dokumentál, a másik álomvilágot teremt, de mindkét esetben valami *hangsúlyozottan egyedi* jön létre (amiben mindkettőjüknél szerepet játszik egyrészt a *saját arculat megtalálásának*, másrészt a *nyomhagyásnak* az igénye. (Mindkét törekvés mellesleg olyan, ami a mainstream szempontjából nem központi érték.) Egyikük számára sem fontosak a piaci szemlélet preferenciái, viszont mindkettőjüknek fontos az *élmény átélése*, az *öröm* és a kifejezés *őszintesége*; a *túlracionalizálástól való óvakodás*. A lánynál mindehhez *céltudatosság* és *elszánt cselekvőképesség* társul. Ezek tulajdonképpen a fiút is jellemzik, hiszen *szívós következetességgel* építi a maga „projektjét”, csak nála hangsúlyt kap az a nemzedéki sajátosság is, aminek talán a világ bármilyen megváltoztatásától való félelem a lényege (s ami nagymértékben a világba való beavatkozás az elmúlt évtizedekben felhalmozott rossz tapasztalatainak, a nemzedék szocializációjában hangsúlyos értékrelativizmusnak, és a világlátás bizonytalanságának a következménye). A *véletlen*, a *spontaneitás* kerülnek nála piederstálra (oly szélsőségesen, hogy saját választott törekvését is korlátozónak tekinti). Láttuk, hogy az nagyon sok interjúalanyunk közös sajátja, hogy *elutasítják a világváltoztatás attitűdjét*, ezt teszi ő is. Az általa vallott ideális családkép (az elköteleződés és az individuális szabadság egyensúlya) is szinte szó szerint egybevág azzal, amit egy korábbi interjú fiatal hittanoktató alanya mondott: mindenki értékeli és támogatja, felemeli egymást, de „megadja egymásnak a magány lehetőségét is”. Ennél a két, életpályájuk elején járó fiatalnál az alternativitás jellege még alakul; jelenleg az indulás, az *igazán saját út megtalálásának szándéka és első lépései* érhetők tetten.

63. (2. interjú) Az utolsó interjúalany (idősebb) grafikus és videoművész. Azzal kezdi, hogy amióta videózik, nem tud fényképezni. Az elmozdulással kapott karakterszépség érdekli – mondja –: a személy, tárgy körüljárhatósága. Ha nem lehetne ő maga az egyszemélyes stáb, nem csinálná, bár ebből hiányosságai is származnak. Amikor külföldön volt, csak fényképezett; a videónak, mondja, millió hátránya és néhány előnye van. Érdekes a videót a rajzzal együtt csinálni. A kíváncsiság gyökere ugyanaz: a képkereső szándék; ez nagyon jól tesz a mozgóképnek (mert ő hisz a kép erejében). A rajzra meg az a hatása a videónak, hogy mivel mindent a fény rajzol ki, s mert őt igazából a személy, tárgy, a helyzet karaktere érdekli, azt nagyon jól ki lehet rajzolni (és persze el is lehet rontani) a fényvel. Ez a fényábrázolás átszivárgott a rajzaiba

is. A másik, hogy a rajzban (is) mozdulattöredéket próbál megragadni. Nem körülményesen körülrajzolva, hanem úgy, hogy a néző kíváncsisága rakja össze. A rajzaiban és a rézkarcaiban is azok a jobbak, fejtegeti, amelyekben meg lehetett ragadni egy mozdulattöredék lényegét. Ezek a különböző ábrázoló műfajok szervesen segítik egymást (ha nem is mindig ilyen harmonikusan, teszi hozzá, ahogy most elmondta), mert ugyanaz az ember hozza létre őket. Őt egyébként az ábrázolás során az Egész érdekli a részleges megragadással szemben; a művészet ennek az Egésznek a megragadására képes. Ő tizenegy éves korában ült először élő fejhez; és már akkor az az érzés töltötte el, hogy nagyon nagy súlya van annak, hogy hogyan néz ki egy ember. A főiskola öt éve (a festő szak) eltántorította a rajztól, teljesen elunta a festést. Akkor kanyarodott vissza, amikor (Irakba menvén férjhez) Bagdadban öltözetttörténetet és élethelyzeteket rajzolt. Ott kanyarodott vissza az ábrázoláshoz. Gyönyörű régi művészi tárgyakkal találkozott, aztán következett a találkozás az ókori keleti költészettel: ez így együtt nagyon hatott rá. Komoróczy fordításában olvasta ezeket a verseket; Komoróczy szerencsére nem költő, jegyzi meg, s így jól, pontosan vannak lefordítva. Rájött, hogy ezeket a verseket nem lehet jelenetekben megrajzolni, illusztrálni. Ennek a hihetetlen költészetnek a láttató erejéhez és a (mezopotámiai) mindennapi valóság-élményekhez (az erős fényekhez, a fekete emberek látványához) külön eszköz kellett. Akkor lett az ő ábrázolásmódja: „belső tájak” ábrázolása: hogy ne legyen túlmagyarázó, ne legyen „történeti”. Ő az élménysűrítmenyt akarta létrehozni, összhangban a korabeli költészet verssoráival. Hazajött, itthon is évtizedek teltek el. Szabadulni próbált a verssorok kötöttségétől. Az ekkor készült képei rólunk szóltak, de még benne volt a mezopotámiai költészet beszédmódja. Az ember nagyon keveset tud magáról. A művészet ereje éppen az ember megismerésében van. Őt a táj nem érdekelte (Turner az égbe repítette, de különben nem hatott rá a tájfestészet). S most látja, hogy a figurái között kicsiben ott vannak mégis a tájak. Ő nem teoretikus alkat, nála mindennek alapja az élmény. Visszahonosodása is képtéma lett. Az éggel összeolvadás, az eltűnő horizont, a Fertő tó nádvidéke. Az ég is van olyan mozgalmas, mint a föld, mondja, a kettő összevegyíthető. Amit ma is bámul a tájakban, s nem tud a nyomába érni, az a teremő erő. A természet teremő ereje. A rajznak is egy kicsit olyannak kellene lennie, mint egy természeti képződmény. „Nem élünk olyan soká, hogy besikeredjen egy ilyen rajz, de az élmény megvan hozzá.” Más munkáiban is azt keresi, hogy az ő eredeti élménye mennyiben üt át, mennyiben érezhető át az általa létrehozott képeken. Az mindegy, hogy milyen „izmus” keretében fogalmazza meg. Amíg megvan a fogékonyságunk, az élénkségünk, addig ez a keresés folytatható, hangsúlyozza. Amikor divatba jött a „talált tárgy felöltöztetése”, mindenféle művet lehetett látni, de nagyon sokan szidták is ezt. Ő elkezdett azon gondolkodni, hogy miért is lépett be ez a nyelvezet a képzőművészetbe (hozzá kell tenni, mondja, hogy mint bármi mást, ezt is lehet jól is, rosszul is csinálni), s arra jutott, hogy két dolog hozza létre ezt az attitűdöt: a fenyegetettség és a türelmetlenség. Mert a legnehezebb az élmény lefordítá-

sa az ember saját nyelvére, és ezzel a megoldással (a „talált tárgy felöltöztetésével”) megkerülük. A világ türelmetlensége hozta, hogy bele kellett férnie ennek a megfogalmazásmódnak is. A fenyegetettség meg állandóan ott van. A lassúság – érvel – nem idejétmúlt, csak odaadással kell párosulnia, az odaadásnak jelen kell lennie, a türelmetlenség azonban nem nézi meg, nem járja körül elég alaposan az élményeket, mert már a következőt várja, de arra sincs idő; persze valami így is kinyerhető egy-egy alkotásból. A némafilmben, ahol még nem rágták szájba a dolgokat, még kellett fürkészni a cselekményt. De ma nem a gondolkodtatás a lényeg. Az a korszellem, hogy a dolgok attraktívak legyenek. Ettől még lehetne jó, de sok minden úgy indul, hogy csak az ötlet számít. Ez a kor nagyon individualista is. Ha valakiben erős az alázat, arra azt mondják, hogy az „olyan kis hülye”. Pedig ott van a keleti példabeszéd: Jön valaki, és fellöki a mestert. A tanítvány felsegíti és megkérdi: De mester, miért hagyod ezt? Mire a mester azt válaszolja: „Ez az ő problémája, nem az enyém”. Minden jellemző egy korra. Ő azért jött vissza, mert az öt év, amit Bagdadban töltött, mindvégig ideiglenességet hordozott magában. Visszajöttek, aztán itt szétváltak a férjétől. Bagdadban egy muzulmán családban élt, nem kritizálta az életüket, mert ő ment oda. De a férje nem igyekezett megoldani azt, hogy ők egy külön család legyenek. Ezt így nem lehetett véglegesnek tekinteni. Harcba került, hogy ő a csecsemő gyerekek járókát kerítsen, mert ott az anyának (testileg) is alá kell rendelnie magát a gyerekek. (Nem letenni a járókába.) Ő pedig nem tudta teljesen feladni azt, amiben itt felnőtt, nem tudta ennyire alárendelni minden pillanatát. Ő járt a Színművészetire is egy évet filmrendező-operatőr szakra, megvolt benne az alkotás ambíciója. (Mint ahogy a feladatok ma is „elébe jönnek”). A férje egyszer csak váratlanul közölte vele, hogy egy évre elmegy a kurd háborúba, s őt ott hagyja a családdal, miközben ő egy szót sem tudott arabul. Ezt ott természetesnek tekintették: az asszony életét a férje döntései határozzák meg. A férje öccse vette át a gondoskodó szerepet. Az igazsághoz tartozik, hogy nem maradt teljesen bezárva: egy fél év után bekerülhetett a múzeumba rajzolni. Aztán meg az ember alkalmazkodik a körülményekhez. Megtanulta megérteni azt a világot is. Mindenféle feladat elének kerülhet, összegzi tapasztalatait, de mindenből jól kell kikerülni; ezt úgy érti, hogy „a dolgok meglátásába és megítélésébe bele lehet vinni valamilyen éltető folytathatóságot, amit össze kell hangolni a karakterrel – mert hazudni nem lehet”. Nem mondhatná, hogy az iraki élete szörnyű lett volna. Lehet, hogy a férje családjának tagjai is nagyon alkalmazkodtak. (Egyébként, mondja, nagyon intelligensek voltak). A férje közgazdász kutató volt, hivatalokban dolgozott. A gyereket máshogy szerette a rokonság, mint itt. De hát nem vagyunk egyformák. Mindent összevetve: sokat tanult az arab kultúráról. Ő egyébként filmesnek nem lett volna jó, mert nem tudta volna ráerőszakolni az akaratát a stábra. Azóta hál’ istennek belépett a videó, és azt egyedül is lehet művelni. Ő kilenc éve próbálgatja a videót. Csupán azért, hogy felveszi, ami előtte van, nagyon érdekes karakterek, szavak dokumentálódnak. Arra a kérdésre, hogy voltak-e példaképei, azt válaszolja, hogy azt a szót nem igazán szereti, hogy példakép, de „a rendíthetetlen karakterű, nagy

tehetségek alkotóerejében bízunk. Tarkovszkij, Bach, de különösen Purcell élet-hevülete, aki „a legéteribb zenét a legerősebb vitalitással ötvözi”. Aztán magyar grafikusokat, előadóművészeket, írókat sorol. Ami ezekben az emberekben az ő számára közös, az a belső biztonság, a meggyőződésbeli hűség, „amitől nyugodtan lehet aludni”. A feladatok ma is ugyanígy elé jönnek. Felnevelő családjában, mondja, nem volt semmi különös, csak a meghitt családi lét volt a táperő. Főleg édesanyja által. Édesapja szigorú, zárkózott ember volt, és pesszimista, reál beállítottságú; bizalmatlan volt az ő pályaválasztásával szemben. Édesapja szigorával egy kicsit most is küzd, mert annak idején nagyon elbizonytalanította. Őt érdekelték a vizuális műfajok, de zenélt is tizenévesen, el kellett döntenie, hogy melyik lesz az útja. Nagyon lámpalázás volt (az előadó-művészetben ez nem igazán előny), ezért választotta a rajzot. A családjukban egyébként nem volt művész. Azt csak sokára tudta meg, hogy édesanyja horvát családból származott, akik a török elől menekültek Magyarországra. Ennek tulajdonítja a Dél iránti vonzalmát. (Lehet, hogy a gyökereit keresve, de most ment el először Dubrovnikba.)

Ennek az interjúalanynak a szemlélete nagymértékben a művészet, az alkotás körül forog. Az érződik szavaiból, s már maga ez „alternativitás”, hogy a művészetet, a kreativitást elsődleges mozgatónak, ha úgy tetszik, az emberi élet legfontosabb részének tekinti. Ezzel kapcsolatban ugyanazok a legfontosabb értékei, mint amit már másoknál láthattunk: a *belülről irányítottság*, a *holisztikus szemlélet*, az *elmélyülés* fontossága, a hit a „*lényeg*” megragadhatóságában, és a „*nem lehet hazudni*” igazsága. Azt is sokaknál láthattuk, hogy a művészi tehetség *többféle műfajban* keres utat magának. A felnevelő *családi harmóniát* nála édesanyja képviseli. Egyéb jellemvonásai közül ki kell emelni alkalmazkodóképességét, ami lehetővé teszi számára egy *másik kultúra megértő szemlélését* (még olyan körülmények között is, amikor a másik kultúra értékei ütközésbe kerülnek az ő értékrendjével). A *természet*, a *történelem* és a *népművészet* tisztelete szintén sok más interjúalanyunkhoz hasonlóan rá is jellemző, akárcsak a gondolatait mindvégig átható *erős etikai alapállás*.

***

Az alternatív életstratégiák (legalább egy részének) bemutatására vállalkozó – s így természete szerint lezárhatatlan – könyvünk szövegét itt megszakítjuk. Természetesen nem tekintve lezártnak ezt a folyamatot, s bízva abban, hogy ki-ki a maga környezetében rácsodálkozik hasonlóképpen érdekes, értékes, új utakat kereső emberi életre, s a maga életében is felfedezi ezeket az utakat és ezeket az értékeket.

***

A könyv online mellékletében (<http://tinyurl.com/mh62lvf>) az alábbi videóinterjúk (illetve hangfelvételek) találhatóak:

1. Csapó Gyula (az interjút készítette: Szakál Ferenc)

2. Cságoly Kristóf (az interjú készítője: Tóth Sarolta)
3. Fónagy Ádám (az interjú készítője: Göttler Anna)
4. Göbolyös Gyula (az interjú készítője: Weisz Kata)
5. dr. Győző Gábor (az interjú készítője: dr. Cseri Zsuzsanna)
6. Harsányi Judit (az interjú készítője: Zsigó Boglárka)
7. Missetics Bálint (az interjú készítője: Németh Ádám)
8. dr. Németh Béláné (az interjú készítője: Révész Eszter)
9. Nirschné Henn Edit (az interjú készítője: Velősy Virág – Szabó Lajos)
10. Novák Ágnes (az interjú készítője: Rutsch Hilda)
11. Pintér Borbála (az interjú készítője: Földényi Irma)
12. Soós Balázs (az interjú készítője: Molnár Júlia Dóra)
13. Tarr Bence (az interjú készítője: Zselinszky Eszter)
14. Tőss Dániel (az interjú készítője: Szabó Tamás)
15. Tuza László (az interjú készítője: Erdei Viktor)
16. Vass-Eysen Áron (az interjú készítője: Erdei Viktor)
17. Wahorn András (az interjú készítője: Nosek Mimma, Gajdó Kristóf)
18. NN (az interjú készítője: Bajcsi-Nagy Balázs)